

ज्यांच्या तीव्र प्रेरणेमुळे साधनांच्या अभावींहि
प्रस्तुत ग्रन्थ लिहिण्यास मी प्रवृत्त झालों
आणि

ज्यांच्या निरन्तर प्रोत्साहनामुळे अनेक अडचणींतून
मार्ग काढीत मी तो यथाशक्ति पूर्ण करूं शकलों त्या
मान्यवर

श्री. उमाकान्त केकाव (बाबासाहेब) आपटे
यांना

अत्यंत आदरपूर्वक समर्पण

—श्रीधर भास्कर धर्णेकर

प्रस्तावना

साहित्याचा इतिहास हा इतिहासलेखनाचा एक विशेष अजरद विभाग समजण जातो; कारण वाङ्मयाची प्रमाणे साधारण इतिहासनिर्णायक प्रमाणांशेअ अधिक परिवर्तनशील असतात. साहित्यमूल्यास्मान्या निरुपाय आजचे समर नरी सोने उग्रा हिणकम निरू शकेन. किंवा आज जे सोन्यान गणत्याखरणे वाटत नसेल ते उग्रा अभिरुचीत पालट सल्यामुळे उच्चासचे सोन मासु लागेल. शिवाय, कीर्ति माळेत कोणच्या लेखकमणीस गोमारे व कोणास तानून वगळां हे प्रश्न नेहमी वादग्रस्तच असतात. साहित्याच्या विशाल विश्वाच्या मानां कोणत्याहि व्यावहारिक दृष्टीने त्रिहिलेखा इतिहासग्रथ अपुराच पटनो व अभाव किंवा अतर्भाव गुणमापनाच्या दृष्टीने एतक्यापानून राहत नाहीत.

जिवत भाषेतील साहित्येतिहासाची ही दशा तर सस्कृतसारख्या सदृष्टनीं मृत भाषणाच्या भाषेच्या साहित्याचा इतिहास लिहिणे किती अवघड असतें हे श्यानुमराशिवाय कळणे शक्य नाही. पुरातन वाङ्मय असेल तर त्याला असांचीन मूल्यासनाची साधनें नियोऊन कमाला लावणे अन्यायचें वाटतें; असांचीन निर्मिति असेल तर समोसनालचें साहित्यविषयक यातावरण सहजेनर असल्यामुळे ते कसाय उतरते किंवा नाही याची लैकिस प्रचीति मिळू शकत नाही. विद्वानां विद्वानाकरिता त्रिहिलेख्या साहित्याची मूल्यापनं कृत्रिम व साधारण उनाच्या अभिरुचीशी असण्ड अशीच असण्याचा भमन अगतो, तेदा असांचीन सरकून साहित्याचा इतिहास लिहिणे म्हणजे दिव्यानून पार पटणे असे मानते तरी चालेल. परतु हा धारशीरणा नागपुर विस्तरितालयाच्या स्नातकोत्तर शिक्षाविमगाचे प्राप्य.एक श्री. श्रीधर भाग्यर वणेंकर यानी ह्या ग्रथाच्या द्वारा केलेला आदे व माझ्या मते ते दिव्यानून मुगजिन पार पडले आदेत—साहमे श्री प्रतिवसति ।

सानुवध साहित्य—निर्मितीच्या दृष्टीने संस्कृत ही वेव्हाहि मृतभाषा नव्हती व आजहि नाही. परंतु संस्कृत साहित्याची अव्याहत निर्मिती होत असता मुद्रा पर्यालोचन अथाचा अभाव व पंडितराज जगन्नाथ याच्या काळानंतर—गृहणजे सोळाव्या शतकापुढे संस्कृत साहित्य नाहीच ही समजूत, या कारणामुळे गेल्या तीन शतकातील संस्कृत साहित्याची पद्धतशीर दखल क्वचितच व मोठेकच घेतली गेल्यामुळे ही साहित्य संपदा किती समृद्ध आहे याची बहुतेकाना कल्पनाच नसते.

या गेल्या तीन शतकात संस्कृतमध्ये विविध प्रकारचे साहित्य निर्माण झालेले आहे. कल्पकता, प्रतिभा, प्रगट, सरसता इत्यादि गुणांचा विकास त्या साहित्यात झालेला आढळतो, एवढेच नव्हे तर आधुनिक—विशेषतः पाश्चात्य—संस्कृतीच्या स्पर्शाने त्या साहित्यात नवलाईची भर घातलेली आहे. या सर्व गोष्टींचा परिचय प्रस्तुत ग्रंथ लिहून श्री. बर्णेकर यांनी करून दिलेला आहे.

हा ग्रंथ अत्यंत परिश्रम करून तयार केलेला आहे, हे वाचकास नुसत्या दृष्टिक्षेपाने कळून येण्यासारखे आहे. पण समीक्षामुखळाने पुरविलेला साहित्यार्णवहि अफाट आहे, व त्यातील अनेक रत्ने अप्रकाशित असल्यामुळे शिंपल्यातील मोत्या सारखी पारणेकरिता दुर्मिळ आहेत. अर्थात् ग्रंथकर्त्याने असुक तसुक वाळलेले असा आरोप करण्याचा अविचारी वाचकाना मोह पडण्याचा संभव आहे. परंतु 'विखुर लेल्या व दुर्मिळ साहित्याचे व्यवस्थित सकळून करून देण, काळ इत्यादि विभागांच्या अनुरोधाने त्यांचे समीक्षण' केल्यागदल उलट श्री. बर्णेकर यांचे सदैतिक आभार मानिले पाहिजेत.

ग्रंथातील विषयाची माटणी पूर्वाभांत सत्तावीस प्रकरणे व उत्तरार्धातील तीन व्यापक प्रकरणे मिळून जवळ जवळ सव्या पाचश पानात केलेली आहे व या सीमेत आधुनिक साहित्यिकारण्या प्रयोजनाचे विद्वत्तापूर्ण विवेचन करून महाकाव्यापाधून नियतकालिक साहित्यापर्यंत सर्व साहित्यप्रकाराची दखल लेखकाने घेतलेली आहे. या वर्णनात्मक प्रकरणात सट्टा हाताने उतारे दिलेले आहेत, ते वाचकाची समाल्य अपरिचितता लक्षात घेतली तर मर्यादेबाहेर आहेत असा आरोप घेणे योग्य ठरणार नाही. आधुनिक साहित्यातील हास्यास हे नावीन्यपूर्ण प्रकरण मनोरंजक आहे व संस्कृत साहित्यातील राष्ट्रवाद हे त्याच्यापुढचे प्रकरण वर्तमान परिस्थितीत विशेष आस्थेने वाचण्यालायक आहे. काही थोर लेखक, अर्वाचीन शास्त्रीय लेखक व उपसहार, अशा तीन प्रकरणानी व्याप्त उत्तरार्ध तर ग्रंथाचे सारच आहे.

प्राचीन व अर्वाचीन संस्कृत साहित्यामधील सेतुभूत जगन्नाथ पंडित यास अग्र पूजेचा मान देऊन, अप्रप्य दीक्षित, तज्ञावरचे विद्याप्रेमी नृपति व त्याचे आश्रित कवि, गोविन्द दीक्षित, श्रीनिवास दीक्षित, घनस्याम कवि, नारायण भट्टपाद, समीक्षाचक्रवर्ती

पंडित मधुसूदनजी ओझा, काव्यकूट वायिष्ठ गणपतिमुनि, ब्रह्मर्षि कपागीशस्त्री, पंडिता क्षमादेवी राय, महामहोपाध्याय कृष्णशास्त्री घुले, श्री. वासुदेवानंद सरस्वती, श्रीरेल्लमसांत रामराय, प्रज्ञाचतु श्रीगुलामराय महाराज, पंडित हृषीकेश भट्टाचार्य, त्रिशाखाचर्यानी श्री. आप्पाशास्त्री राशिवडेकर, महामहोपाध्याय श्री. नारायणशास्त्री गिस्ते, पंडित तेजोमानुष श्री. व्ही. रामानुजाचार्य या प्रतिभाशाली लेखकांच्या निर्माणकार्याचा परामर्श श्री. वर्णेकर यांनी मार्मिकतेने घेतलेला आहे. श्री. वर्णेकर हे स्वतः सस्कृतमध्ये प्रसाद, कल्पनाविचित्र्य व पदलालित्य अशा गुणानी महित काव्यनिर्मिति करतात, हे काही प्रकरणात दिलेल्या उतान्यावरून बाचकांस कळून येईल.

एकूण अशांचीन सस्कृत साहित्य हा अत्यंत महत्त्वाचा ग्रंथ निवून व प्रकाशित करून श्री. वर्णेकर यांनी मराठी जाणणाऱ्या सस्कृत भाषेच्या उपासकाना श्रेणी करून ठेविले आहे.

नवी दिल्ली
२५-१२-१९६०

चिं. डा. देरामुख

निवेदन

संस्कृत भाषेच्या अत्यंत प्रतिकूल काळात, इतर भाषेत लेखन केलें असता सहज मिळू शकणाऱ्या धन, मान, कीर्ति इत्यादि वैयक्तिक लाभानांचा विचार न करता, ज्या महाभागानी अत्यंत श्रद्धेने संस्कृत भाषेत लेखन करून, शारदादेवीच्या मंदिरात वाल्मीकि-व्यासादिकानी प्रगल्भित केलेला, संस्कृत साहित्याचा नदादीप अखंड तेवत ठेवला, त्याचा महिमा वर्णन करण्यास अत्यंत सुसमृद्ध अशा संस्कृत भाषेत सुद्धा शब्द सुचत नाहीत. त्याच्या वाङ्मयीन कर्मयोगामुळेच या ग्रंथाला विषय मिळाला. नाही तर “ग्रामो नास्ति कुत सीमा ?” अशी अवस्था झाली असती. ग्रंथारम्भीच ‘मङ्गलाचरण’ म्हणून त्या सर्जना आम्ही अत्यंत श्रद्धापूर्वक प्रणामाञ्जली समर्पण करतो !

‘अर्वाचीन संस्कृत साहित्य’ हें नाव प्रस्तुत ग्रंथाला दिलें आहे. त्यातील ‘अर्वाचीन’ शब्दाची व्याप्ति १७ व्या शतकापासून १९६०-६१ पर्यंत सधेतुकपणे गृहीत धरलेली आहे. (तो हेतु ग्रंथारम्भी सांगितला आहे.) वण या अर्वाचीन कालखण्डाचे इ. स. १८५७ पूर्वीचा व त्यानंतरचा असे दोन कालखण्ड (संस्कृत वाङ्मयात झालेली फ्रांति लक्षात घेता) उघड उघड पडतात. गेल्या चार शतकांच्या काळाचा सामान्यतः सावल्याने निर्देश करण्यासाठी व इ. स. १८५७ पूर्वीच्या प्रथम कालखण्डाचा विशेषतः निर्देश करण्यासाठी ‘अर्वाचीन’ हा शब्द आम्ही वापरला, अगून इ. स. १८५७ नंतरच्या काळाचा निर्देश ‘आधुनिक’ या शब्दाने केला आहे. प्रस्तुत ग्रंथापुरती या शब्दाच्या अर्थाची व्याप्ति वाचकांनी लक्षांत ठेवावी.

संस्कृत साहित्याची परम्परा पारच प्राचीन आहे. पाश्चात्य साहित्याचा परिचय होण्यापूर्वी तीच प्राचीन परम्परा इतर प्रादेशिक साहित्याच्या बरोबरीने अव्याहत चालू होती. त्या परम्परेचें सुगून आरम्भ होण्यासाठी प्राचीन संस्कृत साहित्याच्या इतिहासाचे अर्वांतर साहित्यग्रंथ वाचकांच्या आनन्दयसता पडू नये म्हणून आम्ही बहुतेक नवीन प्रकरणांच्या आरम्भी त्या वाङ्मयप्रसाराची पूर्वपरम्परा अत्यंत छेपेपाने सांगितली आहे. ज्यांनी संस्कृत साहित्य इतिहास विषयक अर्वांतर कोणताहि प्रगाढ ग्रंथ वाचला नसेल त्यांना सुद्धा आम्ही दिलेल्या परम्परेवरून विषयाच सूत्र कोटून सुरू होतें याची कल्पना येईल अशी अपेक्षा आहे. त्याचरोबर अर्वांतराबुळे

किंवा अनास्थेमुळे भारताच्या साहित्यक्षेत्रातील एक मोठा विषय कसा उपेक्षित गेला याचीहि कल्पना येईल. ज्यांना दिले एवढा प्राचीन साहित्याचा संक्षिप्त परिचय अल्प वाटून प्रकरणातील ग्रंथप्रतिपादन आकस्मिक वाटेल, त्यांनी हा ग्रंथ वाचण्या पूर्वी एखादा प्राचीन संस्कृत साहित्याचा इतिहास वाचल्यास तसे वाटणार नाही.

प्राचीन संस्कृत साहित्याच्या इतिहासात किंवा संस्कृत साहित्याचे समीक्षण करणाऱ्या अवांतर ग्रंथात, लेखकाचा कालनिर्णय हा एक महत्त्वाचा भाग मानण्यात येतो. त्याचें कारण प्राचीन साहित्यिकांच्या कालाची अनिश्चिति व त्या समीक्षे विद्वानांचे मतभेद हे होय. प्रस्तुत ग्रंथात ज्याच्या नावाचे उल्लेख आले आहेत त्यांपैकी कुणाच्याहि स्थळग्रन्थाविषयी विवाद नाही. अनेकांचे पुन, पौन, दौहित इत्यादि वंशज आज ठिगठिगणीं ह्यात आहेत त्याच्या नामवत विद्वान पूर्वज्ञा विषयी त्या त्या गावातील लोमाना पूर्ण माहिती आहे. अशा पाचपन्नास लोकांची आम्ही पत्रव्यवहार केला आहे व संस्कृतनिष्पत्तिपरिप्रेक्ष्या कार्यानिमित्त भारतात सर्वत्र प्रवास करताना, अनेकांच्या प्रत्यक्ष भेटी होण्याचा सुयोगहि आम्हाला लाभला. जुन्या साहित्यिकांचा निर्देश पर्यानुसार न देता शतकानुसार दिला आहे. जे एका शतकाच्या उत्तरार्धात जमले व त्यापुढील शतकाच्या पूर्वार्धात निधन पावले अशा काही साहित्यिकांचा कालनिर्देश दोन्ही शतकांचे आकडे बघात दाखून केला आहे. १६ व्या शतकात नवारूपास आलेल्या पण २७ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात ह्यात जसेलेल्या काहींचा उल्लेख १७ व्या शतकातील साहित्यिक म्हणून त्यांच्या लेखन कार्याचें वैशिष्ट्य जाणून बुद्धिपूर्वक केला आहे.

प्रस्तुत प्रकरणातील प्रकरणाची विभागणी व विषयाची मांडणी प्राधान्याने वाङ्मयप्रकार व तदन्तर्गत ग्रंथ या स्वरूपाची आहे. लेखकापेक्षा त्याच्या ग्रंथाना प्राधान्य देण्यात आले आहे, त्यामुळे ज्या लेखकांनी निरनिराळ्या विषयावर, निरनिराळ्या वाङ्मयप्रकारानुसार ग्रंथलेखन केलें आहे, त्यांचा उल्लेख त्या त्या निमित्ताने वेगवेगळ्या प्रकरणात आढळेल अशा प्रकारे ज्याचे उल्लेख अनेकदा आले आहेत त्यांचा निर्देश पुनश्च करताना त्यांच्या पूर्वी उल्लेखिलेल्या ग्रंथाची वाचकास आठवण देण्यासाठी, अमुक ग्रंथकार किंवा अमुक ग्रंथाचे लेखक, असे विशेषण लेखकाच्या नावामागे अनेक ठिकाणी जोडले आहे. काही लेखकांचा उल्लेख त्यांनी लिहिलेल्या प्रमुख ग्रंथाच्याच सदर्भात आला असून त्याच ओघात त्यांच्या अर्धांतर खुट पुस्तकांचीं नावें शक्यतोवर दिलेली आहेत.

प्रस्तुत ग्रंथात सहस्रावधि लेखकांचा आणि त्यांच्या विविध ग्रंथांचा यथोचित विषयानुरोधाने उल्लेख आला आहे अनेकांचा सदर्भानुरोधाने पुष्कळ ठिकाणी उल्लेख माला आहे उल्लिखित लेखनाव्यतिरिक्त अनुल्लिखिताची सरया घरीच उत्तर्ण शक्य आहे. त्यांच्या अनुल्लेखांचे मुख्य कारण अधिकृत माहितीचा

अभाव ! सर्व संस्कृतोपासनादिपथीं आमच्या मनात नितान्त आदर आहे. केवळ अनादरामुळे, माहिती असूनहि आम्ही कोणाचा उल्लेख टाळलेला नाही. अनवधानामुळे अनेकदा अनिपरिचिताचा विसर पडतो हा सर्वांचाच अनुभव आहे. अनवधान हे अनुलक्षणाचें दुसरें कारण गृहीत धरून, ज्या निग्रमान संस्कृतशाचा उल्लेख उचित संदर्भात राळला असेल त्यानी व अविविग्रमान लेखकाच्या आप्तग्नानी आम्हास क्षमा करावी ही नम्र विनंती आहे.

लेखकांचा निर्देश करताना सर्वत्र एकवचनी शब्दप्रयोग केले आहेत. कालिदास, भगवद्गीता, मान, हर्ष, याण यासारख्या प्राचीन महाकवींचा निर्देश सर्वत्र एकवचनी शब्दातच होतो याचा अर्थ त्यांच्यापिथी लेखकांच्या मनात अनादर आहे असे समजण्याचे कारण नाही. अनेकांचा निर्देश आदराधीन बहुवचनातहि केलेला आहे.

सर्वत्र अनेक प्रथांचा (लेखकांच्या नावावर) उल्लेख आलेला आहे. त्यांचे सदर्भ, मुद्रणस्थान, प्राप्तिस्थान, मूल्य इत्यादींचा यावच्छेदय निर्देश त्या त्या पानात तळटीपेत दिलेला आहे. ज्याचा निर्देश तळटीपेत काही पानावर आढळणार नाही त्याचा इतर पानावर आला असल्याने येगळलेला आहे या उपर काहींचा निर्देश अजिगत मुद्राच असेल तर पुढील आवृत्तीत ती उणीव भरून पाठण्याचा प्रयत्न होईल. सदर्भासाठी मुख्यतः श्री एम्. कृष्णम्माचारियर यांच्या प्रथातील परिच्छेदांचे (पृष्ठांचे नव्हेत) क्रमांक '६०' या अक्षरासहित प्रयत्नपूर्वक दिलेले आहेत. श्री. कृष्णम्माचारियर यांनी या दिशेने प्रथम केलेल्या असामान्य कर्तृत्वाचा गौरव व त्यांचा ऋणनिर्देश यापेक्षा अधिक चांगल्या प्रकारे करणें सुचले नाही

प्रस्तुत निघाच्या अभ्याससाठी ज्या ग्रंथसूचींचा (catalogues) व संस्कृत नियतकालिकांचा उपयोग करण्याची आवश्यकता आहे त्याची सविस्तर माहिती प्रस्तुत ग्रंथात प्र. २४ व प्र. २५ मध्ये पाहावी. त्याची परिशिष्टात्मक वेगळी सूची दिली नाही.

इ. स. १९५५-५६ मध्ये संस्कृत विद्वत्परिषदेचा आरिल भारतीय संघटन मनी म्हणून भारताच्या निरनिराळ्या प्रांतांत प्रवास करण्याचा, त्या निमित्त टिकटिकाणांच्या अनेक संस्कृत लेखनांना व संस्थांना प्रत्यक्ष भेटण्याचा व काही ठिकाणी अनेक नवीन ग्रंथ पाहण्याचा योग आला. त्यामुळे प्रस्तुत ग्रंथासाठी आवश्यक असलेली भरपूर माहिती आम्हास अनायास गोळा करता आली. हा केवळ योगायोग असला तरी तो, संस्कृत विद्वत्परिषदेचे कार्याध्यक्ष व त्यावेळेचे उच्चप्रदेशाचे राज्यपाल श्री. कन्हैयालाल मुन्शी यांनी ते दायित्व आमच्यावर सोपविल्यात जी निरोप आत्मीयता प्रसट केली, त्यामुळेच आला. श्री. मुन्शीजींचे त्यानिमित्त आमार मानणें

आम्ही आमचे कर्तव्य समजतो. त्या प्रवासात अनेक संस्कृत साहित्यिकांच्या भेटी झाल्या. त्यापैकी मित्येकानी आपले प्रमाशित ग्रंथ, जुनी संस्कृत वृत्तपत्राची कात्रणे मिवा वृत्तपत्राचे दुर्लभ अरु आम्हास आमच्या कामासाठी आत्मीयतेने दिले. त्या सर्वांचा नामोल्लेखपूर्वक म्हणनिर्देश करण अशक्य असलं, तरी वेदमूर्ति प. श्री. दा. सातवळेकर, विद्यामर्तण्ड आचार्य द्विजेन्द्रनाथशास्त्री (मेरठ), प. कालीप्रसाद त्रिपाठी (अयोध्या), गुहवर्य सरस्वतीप्रसाद चतुर्वेदी (सध्या वास्तव्य प्रयाग), डॉ. वे. राघवन् (मद्रास), प. गिरिराजजी शर्मा (जयपूर), स्वामी भगवद्राचार्य (अहमदाबाद), गुरुदेव्या भारतीय विद्याभनाचे व नागपूर येथील रा. स्व. संघाचे ग्रन्थालय, कविता मुनिराज्य शास्त्री (विजयवाडा), गोस्वामी दीनित महाराज (मुर्द), डॉ. वासुदेव मूर्ति, इत्यादींचे नामनिर्देशपूर्वक आभार मानणे आवश्यक आहे.

प्रस्तुत ग्रंथ आम्ही मुळात संस्कृतात लिहिला. पण त्याला प्रकाशक लाभण्याच लक्षण दिसेना म्हणून दोन तीन महिन्यांच्या अवधीत मुळातील संस्कृत प्रयात धोडे परिवर्तन करून व काही भर टाकून आम्ही त्याचें मराठीत पुनर्लेखन केले. प्रस्तुत मराठी ग्रंथ तीन चार वर्षांपूर्वीच लिहून झाला होता. 'मॉडर्न बुक स्टोअर्स' (आकोला, नागपूर) या संस्थेचे संचालक व 'विदर्भ पेपर मिल' या उद्योगमुख कारखान्याचे मॅनेजिंग डायरेक्टर व आमचे परामित्र श्री. रतनलालजी अगरवाल यानी अत्यंत आत्मीयतेने व निपेशमुद्दीने हा मराठी ग्रंथ प्रकाशनास स्वीकारल्यामुळे आता तो प्रकाशात येत आहे. मूळ संस्कृत ग्रंथ लवकरच प्रकाशात यावा अशी तीन इच्छा तर आहे. ती पूर्ण करण दयावत परमेश्वराच्या हाती आहे. श्री. अगरवालाला व आमचे मित्रसभ सर्वस्वी अकृत्रिम आहेत, त्यामुळे त्यांना धन्यवाद देणे मिवा त्याचे आभार मानण वास्तविक कृत्रिमपणाचे असलें तरी कर्तव्य म्हणून आम्ही त्याचे अन्त करणपूर्वक आभार मानतो व त्यांना शतश धन्यवाद देतो. त्यांनी कृपा त्याचा स्वीकार करावा ही विनंती.

तीन वर्षांपूर्वी ग्रंथलेखन संपल्यानंतर मुद्रणसंस्कार सुरू होईपर्यंतच्या काळात 'शिवराज्योदयम्' हे संस्कृत महामास्य व अवान्तर खण्डकाव्यादि सुट लेखन करण्यात न्यम झाल्यामुळे या विषयाकडे आमच विशेष लक्ष नव्हतें. त्यामुळे तेवढ्या अवधीत ग्रंथात अधिक माहितीची भर पडली नाही. तथापि मुद्रण करण्याचें ठरल्यानंतर पुनश्च या विषयाकडे चित्त केन्द्रित करून गोडी अधिक भर टाकली मुद्रणास विलंब झाला हे एका अर्थी बरेच झाले.

उत्कृष्ट ग्रंथमुद्रणासाठी महाराष्ट्र मुद्रण परिषदेने ज्याचा प्रथम पारितोषक देऊन लागोपाठ दोन वर्षे गौरव केला असे आमच्या नागपूरचें नारायण मुद्रणालय व त्याचे व्यवस्थापक श्री. पा. ना. काहटी यानी जी सर्वतोपरी तत्परता दाखविली त्यानदल कृतज्ञता व्यक्त करणें हे आमच कर्तव्य आहे.

या ग्रन्थासाठी भारतमातेचे महान् स्तुत डॉ. चि. दा. देशमुख यांनी प्रस्तावना लिहिली हें आमचे माग्य आहे ! ग्रन्थ आमच्या लेखनाला विशेष महत्त्व नसल तरी ते या प्रस्तावनेमुळे प्राप्त झाले असे आम्ही समजतो.

एक परब्रह्म सोडले तर जगात निर्दोष असें काहीच नाही. लेखक व मुद्रक यांनी आपापल्या परीने ग्रन्थ निर्दोष करण्याचा सर्वतोपरी प्रयत्न केला आहे. पण तो किती झाले तरी मानवी प्रयत्न ! त्यामुळे निरनिराळ्या चिन्तक व वाचकांना त्याच्या वैयक्तिक धारणेनुसार व योग्यतेनुसार निरनिराळ्या प्रकारचे दोष संपूर्ण ग्रन्थ पाहिल्यानंतर आढळणे स्वाभाविक आहे. त्याचरोबर हहि दादय आहे की एकाच्या मतं जो गुण असेल तो दुसऱ्याच्या मतं दोष ठरेल. (प्रस्तुत ग्रंथानील संहृत अवतरणाच्या संधात हा अनुभव आम्हाला आला. आमचें हस्तलिखित पाळताना एका हितचिंतकानें अभिप्राय दिला की, “संहृत अवतरणे यापेक्षा अधिक दार्ढ्यी अर्थां तर नरें शाल अर्थां” दुसऱ्याच दिग्दर्शी, “संहृत अवतरणं थोडी गळता आलीं तर नरा” अस दुसऱ्या हितचिंतकाचें मत ऐक ययास मिळाले). मनुष्याच्या शक्तीची मर्यादा व संपन्नशीलता लक्षात घेऊन अथेल त्या स्रोतैतद्दल उदार वाचकांनी क्षमा करावी ही नम्र विनंती आहे

न यत्तु वृत्तानां विना स्फुरति दिव्यधाम्ना निधि

न यस्मिं स गिरा पतिर्न च मदानतिर्गच्छति ।

प्रबन्ध-परिपूरणे विवर्तनेमुपेक्ष्य मे

त एव वरुणाधनं स्वल्बवारणं कारणम् ॥

—श्रीधर भास्कर धर्णेकर

या प्रस्थांत शुद्धलेखनासाठी महाराष्ट्र साहित्य परिषदेने सभ्मत केलेल्या शुद्धलेखनांच्या नियमांचें प्रामुख्याने पालन केले आहे. मराठी शुद्धलेखनाच्या संबंधांत साम्प्रत निर्माण झालेल्या अराजकतेकडे लक्ष देतां ही सूचना देणें आवश्यक वाटेंतें.

—मुद्रक

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना । डॉ. चिंतामण द्वारकानाथ देशमुख	(५)
नियेदन	(९)
शुद्धिपत्रक	(२१)

प्रकरण १ : प्रास्ताविक—प्रस्तुत निपयाची उपेक्षा	पृष्ठे १-६
प्रकरण २ : आधुनिक साहित्यिकांचीं प्रयोजनें	पृष्ठे ६-१७

प्राचीन साहित्यशास्त्रज्ञांनी 'काव्य यद्यसेऽर्थकृते' इत्यादि शब्दान सांगित-
लेल्या प्रयोगनापेक्षा निराळ्याच प्रयोजनानी प्रेरित होऊन आधुनिक काळात
संस्कृत साहित्यिकांनी वाङ्मय-सेवा केली. ती प्रयोजनें अशीं—संस्कृतभद्रा,
लोकजाणति, अन्यभाषीय साहित्याचा परिचय, समाजहित, छात्रहित,
स्वाध्याय, धनाशा, परंप्रेरणा, संस्कृतचे अग्रिउ-भारतीयत्व, नवीन पद्ध-
तींचें प्रवर्तन, प्राचीन लेखकांचें अनुसरण. हीं प्रयोजनें शक्यतोऽनर
साहित्यिकांच्या शब्दातच मिळेलीं आहेत.

प्रकरण ३ महाकाव्यात्मक चरित्रग्रंथ	पृष्ठे १८-३८
------------------------------------	--------------

प्राचीन काळापासून चरित्रग्रंथ काव्यात्मक पद्धतीने संस्कृतात लिहिण्यात
येत आहेत. ती परम्परा अर्जाचीन संस्कृत साहित्यिकांनी तशीच तेवत
ठेवली. दैवतचरित्रात्मक महाकाव्ये श्रीरामचन्द्र व भीष्म या देवततुल्य
निभूतीची गेल्या ४ शतकातील चरित्रे. दीन व वैष्णव पुराणातील कथानर
आधारलेली महाकाव्ये, महाभारतीय का ये.

प्रकरण ४ : साधुजनांचीं चरित्रे	पृष्ठे ३९-४७
--------------------------------	--------------

श्रीशंकराचार्य, वल्लभाचार्य इत्यादि अनेक प्राचीन व गुरु नानर, दयानन्द
सरस्वती इत्यादि अर्जाचीन साधुपुरुषांच्या चरित्रानर आधारलेल्या विविध
संस्कृत काव्यांचा संक्षिप्त परिचय.

प्रकरण ५ : राजपुरुषांची चरित्रे	पृष्ठे ४८-५५
---------------------------------	--------------

भारतातील श्रीशिवाजी प्रभूनि निरनिराळ्या राजपुरुषांच्या चरित्रानर आधा-
रलेल्या विविध काव्यांचा संक्षिप्त परिचय.

प्रकरण ६ : परकीय राजस्तुति

पृष्ठे ५६-६७

राजपुरुषांच्या चरित्रांवर काव्ये लिहिण्याच्या परंपरेची ही एक विवृति होय. भारतावर राज्य करणाऱ्या ग्लेच्छ (मुसलमान व इंग्रजी) राजांची स्तुति करण्यासाठी लिहिलेल्या सरासरी ५० ग्रथांचा अनेक वेचक अवतरणांसह सक्षिप्त परिचय.

प्रकरण ७ : द्विष्ट काव्ये

पृष्ठे ६८-७२

नायच्या शतकातील कविराज या महाकवीने राजवपाष्टवीयम् या काव्याने द्वयर्थी महाकाव्याची परंपरा सुरू झाली. या श्लेषकिल्ब काव्याची परंपरा अर्वाचीन कालात अगड राखण्यात आली, एवढेच नव्हे तर एका दशकातून १२८ अर्थ निरतील अशी काव्ये अर्वाचीन कालात लिहिली गेली. अशा प्रकारच्या सरासरी १५ काव्यांचा उदाहरणांसहित सक्षिप्त परिचय.

प्रकरण ८ : शास्त्रनिष्ठ काव्ये

पृष्ठे ७३-७६

पाचव्या शतकात भट्टी कवीने शास्त्रनिष्ठ काव्याची परंपरा संस्कृत साहित्यात सुरू केली. या परंपरेतील व्याकरण, अल्कार इत्यादि शास्त्रांच्या उदाहरणार्थ लिहिलेल्या सरासरी दहा अर्वाचीन काव्यांचा सक्षिप्त परिचय.

प्रकरण ९ : चम्पू चाटग्रय

पृष्ठे ७७-९१

दहाव्या शतकातील त्रिविक्रमभट्ट कवीने नलचम्पू लिहून ग्रन्थमिश्र चम्पू काव्याची परंपरा सुरू केली. या परंपरेतील वैष्णवध्वजित विद्वगुणादर्श चम्पूच्या पद्धतीच्या, तसेच रामायण, महाभारत, भागवतादि पुराणातील विविध कथांवर व ऐतिहासिक चरित्रांवर आधारलेल्या अनेक अर्वाचीन चम्पू ग्रथांचा सक्षिप्त परिचय.

प्रकरण १० : संस्कृत साहित्यांतील इतिहास

पृष्ठे ९२-९८

अर्वाचीन साहित्यात असे अनेक काव्यात्मक ग्रंथ निर्माण झाले आहेत की, त्यांचे इतिहास संशोधनासाठी विशेष महत्त्व आहे. सतराव्या शतकातील कवीन्द्र परमानन्द याचा शिवभारतम् हा ग्रंथ यांचे ठळक उदाहरण आहे. अशा प्रकारच्या सरासरी ३० ग्रथांचा सक्षिप्त परिचय.

प्रकरण ११ : शिवाजी महाराजांची संस्कृतनिष्ठा

पृष्ठे ९९-१०२

संस्कृत मापेच्या प्रतिकूल काळात अनेक राजांनी प्रोत्साहन देऊन संस्कृत साहित्याची परंपरा अधुण राखण्याचा प्रयत्न केला. अशा विद्याप्रेमी

नृपतींमध्ये पुण्य-श्लोक शिवाजी महाराजांचे स्थान फार ओष्ठ आहे. शिवाजी महाराजांच्या प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष प्रेरणेने निर्माण झालेल्या काही महत्त्वपूर्ण ग्रथांचा सविस्तर परिचय.

प्रकरण १२ : अर्वांतर काव्ये

पृष्ठे १०३-११५

शृंगार, निसर्गवर्णन, टीकाग्रन्थ इत्यादि विविध निपयावर लिहिलेल्या शमरपेक्षा अधिक ग्रन्थांचा सक्षिप्त परिचय.

प्रकरण १३ : शतककाव्ये

मर्तुहरीच्या शतकनयांचे अनुसरण करणाऱ्या विविध निपयावरील सरासरी नव्वद शतकाचा परिचय.

प्रकरण १४ : स्तोत्रसाहित्य

पृष्ठे १२५-१३६

अनेक देवदेवता व महनीय पुरुषासनधीच्या ल्हान मोठ्या शमरपेक्षा अधिक स्तोत्रांचा परिचय.

प्रकरण १५ : दूतकाव्ये

पृष्ठे १३७-१४४

मेगवृत्ताचा भावार्थ पुढे ठेवून लिहिण्यात आलेल्या विविध निपयावरील सरासरी ७० दूतकाव्यांचा परिचय.

प्रकरण १६ : सुभाषितसंग्रह

पृष्ठे १४५-१६७

साधारणतः १० व्या शतकापासून सुभाषितसंग्रहात्मक ग्रंथाना आरंभ झाला. अर्थाचीन काळात या संग्रहात चारपरी भर पडत गेली. या प्रकारच्या सरासरी ४० ग्रंथांचा सक्षिप्त परिचय व काही फरीच्या सरासरी २०० सुभाषित श्लोकांचा संग्रह.

प्रकरण १७ : धार्मिक आश्रमांची संस्कृतसेवा

पृष्ठे १६८-१७५

रामानुज, वल्लभ, माध्व, अहोमिल, वीर शैव, चैतन्य, गोस्वामी, परकाल, जैन, इत्यादि प्राचीन व आर्य समाज, अरविन्दाश्रम इत्यादि अर्वाचीन धर्मसम्प्रदायांच्या आश्रमांच्या प्रेरणेने निर्माण झालेल्या धर्मनिष्ठ वाङ्मयाचा परिचय.

प्रकरण १८ : नाट्यशास्त्र

पृष्ठे १७६-१८९

पौराणिक, ऐतिहासिक व सामाजिक विषयावरील विविध प्रकारच्या सरासरी १४० नाटकांचा परिचय.

प्रकरण १९ : लाक्षणिक नाटके

पृष्ठ १९०-१९४

१२ व्या शतकात कृष्णमिश्र नावाच्या यतीने "प्रबोधचन्द्रोदयम्" नाटक लिहून हा प्रकार सुरू केला. या स्वरूपाच्या सरासरी ३० नाटकांचा परिचय.

प्रकरण २० : गेय काव्ये

पृष्ठ १९५-२०५

१२ व्या शतकात जयदेवाच्या गीतगोविंद काव्यापासून हा काव्यप्रकार लोक प्रिय झाला. या प्रकारच्या सरासरी ३५ ग्रंथांचा परिचय, उदाहरणार्थ रामजोशी, भट्टमथुरानाथ, मूलशर्मा याज्ञिक, वैष्णवप्रणाचार्य, वारह्म कृष्ण मेनन इत्यादि कवींची विविध प्रकारची गेयकाव्ये उद्धृत केली आहेत.

प्रकरण २१ : गद्यसाहित्य

पृष्ठ २०६-२३०

गद्यसाहित्याची परम्परा वेदकाळातूनही प्राचीन आहे. मुक्ताधु, बाणभट्ट यांनी अलंकारप्रचुर "ओज समाप्तमयिष्ठ" गद्यशैलीला चालना दिली. गद्याचे मुक्ताक, वृत्तगण, चूर्णक, दण्टक इत्यादि अनेक प्रकार उत्पन्न झाले. अर्वाचीन काळात पारचात्य पद्धतीच्या कथा, कादम्ब्या व निबंध लिहिण्यात येऊ लागले. निबंध प्रकारच्या सरासरी ७० ग्रंथांचा परिचय व उत्तम गद्यशैलीची काही उदाहरणे.

प्रकरण २२ : भाषान्तरित संस्कृत साहित्य

पृष्ठ २३१-२६०

१८ व्या शतकापर्यंत संस्कृत ग्रंथांची इतर भाषात भाषान्तरे झाली. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून संस्कृतात इतर भाषातील उत्तमोत्तम ग्रंथांची भाषान्तरे होऊ लागली. संस्कृत भाषान्तरात्मक सरासरी, शंबर ग्रंथांचा परिचय.

प्रकरण २३ : अन्यभाषीय शास्त्रांचे संस्कृतीकरण

पृष्ठ २६१-२७०

भाषान्तरात्मक संस्कृत साहित्य लिहिणाऱ्यांनी अनेक विविध प्रकारचे नवीन शब्द आणल्या आणि त्यांचा उपयोग केला. त्यांची उदाहरणे, त्यामुळे निर्माण झालेली समस्या व रिवाज वचना.

प्रकरण २४ : ग्रन्थसूची व शब्दकोश

पृष्ठ २७१-२८३

संस्कृत साहित्यज्ञानात या दिशेने विशेष महत्वाचे कार्य पारचात्य पण्डित यांच्या सत्रिय प्रेरणेने केले. यातमात मुद्दाम शास्त्र. आजपर्यंत झालेल्या दृष्टीने सर्व ग्रंथांची या सरासरी ५० कोटांचा परिचय.

प्रकरण २५ : नियतकालिक साहित्य

पृष्ठे २८४-३१४

संस्कृतातील प्राय सर्व नियतकालिकांचा परिचय. त्यातील नियमांचे वैशिष्ट्य व आधुनिकत्व. संस्कृतमवितव्यम्, मधुरवाणी, संस्कृतलोकर, मारुती, सारस्वती सुप्रभा, मञ्जूषा इ. नियतकालिकांतील अनेकविध लेख व लेखकांची सूची. संस्कृत नियतकालिकांची भाषाशैली.

प्रकरण २६ : संस्कृत साहित्यांतील हास्यरस

पृष्ठे ३१५-३३४

हास्यरसाची अनेक प्राचीन साहित्यिकांनी (लोक समजतात तशी) केली नव्हती. आधुनिक काळात हास्यरसात्मक साहित्याची विशेष आवड. उदाहरणासह अनेक विनोदी प्रथांचा परिचय.

प्रकरण २७ . संस्कृत साहित्यांतील राष्ट्रवाद

पृष्ठे ३३५-३७६

१९ व्या शतकात राष्ट्रवादी साहित्यास भारतातील सर्व प्रादेशिक साहित्यात विशेष चालना मिळाली. संस्कृत साहित्यिक त्या विषयी उदासीन नव्हते. त्यांनी निर्माण केलेल्या व इतस्तत विलुप्तलेल्या उच्चम राष्ट्रीय काव्याचा परिचय. आन्ध्र, मालवा, पंजाब, महाराष्ट्र इत्यादि प्रदेशांची राष्ट्रवादी वर्णन. शायरी स्वतः लेखकान लिहिलेल्या " मातृभूलहरी " या शतक-काव्यातील भारतभूस्तवन व पूर्णार्थ समाप्ति.

उत्तरार्ध

प्रकरण २८ कांही थोर लेखक

पृष्ठे ३७७-४३०

पूर्वार्धामध्ये बहुतेक लेखकांचा वेगळ नामोल्लेख ॥ त्यानंतर त्यांच्या प्रथांचा उल्लेख आहे. या लेखकांपैकी अनेकांची व्यक्तिगत योग्यता पार मोठी असून त्यांनी चरित अत्यंत स्फूर्तिप्रद आहेत. अशा सहाचारपि थोर लेखकांपैकी काही लेखकांचा श्रीमदृचात व संस्कृत साहित्यातील कर्तृत्व याचा निर्देश.

प्रकरण २९. अज्ञांचीन शास्त्रीय लेखक

पृष्ठे ४३१-४५८

याकरण, साहित्य, ज्योतिष, संगीत, आयुर्वेद, न्याय, वेदान्त, धर्मशास्त्र या शाखांवर १७ व्या शतकापासून अद्ययावत लिहिण्यात आलेले अनेक महत्त्वपूर्ण ग्रंथ व त्यांचे लेखक याविषयी सविस्तर निवेदन

प्रकरण ३० : कांही महत्वाचे ग्रंथ

पृष्ठे ४५९-४७२

पूर्याधीत उल्लेखिलेले शेकडो ग्रंथ असे आहेत की ज्यावर समीक्षणात्मक स्वतंत्र प्रबंध लिहितां येतील. या प्रकरणांत त्या दृष्टीने मार्गदर्शन म्हणून दिवभारतम्, धर्मोद्देशः व संस्कृतसाहित्यविमर्शः या केवळ तीन ग्रंथांचे परिचयात्मक परीक्षण केले आहे.

प्रकरण ३१ : उपसंहार

पृष्ठे ४७३-५३०

*

*

*

सन्दर्भग्रंथांची सूची

पृष्ठे ५३१-५३४

नामसूची

पृष्ठे ५३५-५६०

शुद्धिपत्र

पृ.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
८	१५	की	कि
१०	११	पूवतनाना	पूर्व ...
११	२२	झालें	झालें
१३	१२	सन्मानै	सम्मानै
१४	१४	कांस्चन	कास्चन
८०	६	भूमीसुराब्	भूमीस्वरान्
९३	२८	लाक्षा णाः	लाक्षाः
९५	३	मुभापिनीचे	मुभापितांचें
९६	२०	चोक्कनापने	चोक्कनाप याने
९६	२०	याने	—
१००	२३	जोतिपा	ज्योतिपा
१००	२७	पंचाग	पंचाग
१०९	१७	मातृभूमे	मातृभूमे
११४	१४	प्रशंसनीय	प्रशंसनीय
१२७	५	बमुव	बम्बू
१२८	१०	हस्त	हस्त
१२८	१४	तप	तपा
१२८	२१	कर्तरित व्य	कर्तरि त्वय्य
१२८	२३	चक्र	चक्र
१४८	२४	रुद्रमयी	रुद्रमयि
१२८	३१	हिनस्तीति	हिनस्तीति
१२९	३	इत्यादि :	इत्यादि
१५०	३	यीग	योग
१५३	१०	सन्त ^१ ण	सन्तर्पण
१५४	२४	‘महामाष्यं’ ग्रन्थ	‘महामाष्य’ ग्रन्थ
१५८	३२	माश्रिता	मश्रिता
१५९	२०	निग्रह न्धो	निग्रहग्रन्धो

पृ.	ओळ	अङ्गुद्ध	शुद्ध
१७१	११	सप्रदाय	सम्प्रदाय
१७६	९, २२	नाटय	नाट्य
२५४	२६	Shakesplaro	Shakespeare
२५५	२१	अप्रसिद्ध	अप्रसिद्ध
२५८	१२	Vrses	Verses
२६३	८	अर्कवरः अकर	अर्कवरः = अकर
२८०	१४	Whole	Whole
२९१	८	लेपक	लेपन
२९९	१	मानयविन्दयः	मानयिन्दयः
३१७	१४	पूर्वज्ञाची	पूर्वज्ञाची
३२१	१	लिङ्गारामर्ष	लिङ्गारामर्ष
३२१	११	कातवूतम्	काकदूतम्
३२३	२८	ब्रुवन्त्यथ	ब्रुवन्त्यथ
३४५	८	शत्रु	शत्रु
३६७	२८	गिन्धुसागरः उवूर्मि	गिन्धुसागर उवूर्मि
३८०	२०	अनेक	अनेक
३८७	५	ग्रथ	ग्रन्थ
३९७	७	सहाय	साहाय्य
४५३	७	उत्कृष्ट	उत्कृष्ट
४५७	२०	अभिरिक्त	अभिरिक्त
४७२	३	पाण्डेय	पाण्डेय
४७४	२७	सतकाव्यान्या	...काव्यापा
४८०	५	बन्दीपाध्याय	बन्तोपाध्याय
४८०	१५	बर्मा	बर्मा
४९२	१	भक्तिसान्द्र	भक्तिसान्द्र
४९३	३०	परप्रत्यनेय	परप्रत्यनेय
४९८	३०	इच्छिणाप्याना	इच्छिणाप्याना

मॉडर्न युग स्टोअर्स—सांस्कृतिक प्रकाशन

अर्वाचीन संस्कृत साहित्य

(१७ व्या दातकापासून १९६० पर्यंतच्या संस्कृत साहित्याचे पर्यालोचन)

अर्वाचीन संस्कृत साहित्य

प्रकरण १ लें प्रास्ताविक

वेदकाळापासून संस्कृत भाषेंत साहित्याची निमिति अव्याहत होत आहे, पण १९ व्या शतकापर्यंत या समग्र संस्कृत साहित्याचे विमर्शात्मक आलोडन कोणीहि केलेलें नव्हतें. पाश्चात्य पंडितांना १९ व्या शतकांत संस्कृत साहित्याचा प्रथम परिचय झाला. तेव्हापासून त्यांनी आपल्या पडतीनुसार संस्कृत साहित्याचें विवेचनात्मक समीक्षण आरंभिलें. इ. स. १८६० मध्ये मॅक्समुल्लरने 'Ancient Indian Literature' हा ग्रंथ लिहिला. इ. १८७८ मध्ये वेनरचा 'इंडियन लिटेचर' हा ग्रंथ प्रकाशित झाला. इ. १९०० मध्ये मॅकडोनेलचा 'History of Sanskrit Literature' हा ग्रंथ तयार झाला. त्याच बरी 'Classical Sanskrit Literature' हा कीथचा सुप्रसिद्ध ग्रंथहि प्रकाशांत आला. इ. १९०३ मध्ये थडरचा 'Indian Literature and kulture' व ओल्डनमर्गचा 'Die Literature des alten Indian' नामक ग्रंथ प्रकाशांत आले. इ. १९०४ मध्ये विंदरनिड्झचा 'Der Indischen Literature' या ग्रंथाचे दोन खंड व व्ही हेन्री याचा 'Les 'Literature des Linds'', हा फ्रेंच ग्रंथ प्रकाशित झाला. अशा प्रकारे युरोपीय गांवांमध्ये समग्र संस्कृत साहित्याचा परामर्श घेणारे मौल्यवान ग्रंथ १९ व्या शतकाच्या मध्यापासून विद्याव्या शतकाच्या आरंभापर्यंत लिहिले गेले. त्याच ग्रंथांच्या आधारे भीष्मपन्ना-चारीयर, दाणमुत्त, डे, व्ही. बरदाचारी इत्यादि भारतीय पंडितांनी बरीच ग्रंथांच्या बांदिलेल्या किंवा सुधारलेल्या आवृत्तीसारंगे कांदी ग्रंथ इंग्रजी भाषेमध्ये लिहिले. त्यापासून स्फूर्ति घेऊन उपाध्याय, अग्रवाल, पांडे, रामविहारीवाल इ. संस्कृत

पश्चिमांनी हिंदी भाषेमध्ये संस्कृत साहित्याच्या इतिहासाचे ग्रंथ लिहिले. याच काळात मराठी, उग्राणी, गुजराती, तामिळ, तेलुगु इत्यादि भारताच्या प्रादेशिक भाषांमध्ये संस्कृत साहित्य निमर्शाने अनेक ग्रंथ प्रकाशात आले. इ. १९५१ साली श्री. हसराम अग्रवाल यांनी संस्कृत साहित्याचा इतिहास संस्कृत भाषेत दोन भागांत प्रकाशित केला. त्यानंतर इ. १९५६ साली वृन्दावन गुरुकुलाचे भूतपूरे कुलपति प. दिनेन्द्रनाथ शास्त्री यांचा 'संस्कृतसाहित्यनिर्णय' नामक संस्कृत ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. अद्या प्रसार गल्या १०० वर्षांत संस्कृत साहित्याचे पर्यालोचन करणारे अनेक ग्रंथ प्रकाशात आले. अनेक दुर्मिळ हस्तलिखित ग्रंथ या काळात मुद्रितहि झाले. परंतु या सर्व संस्कृत साहित्य निमर्शकारांनी १६व्या शतमानांतर (विद्यमान पंडितराव जयनाथानंतर) झालेल्या संस्कृत साहित्याचे अस्तित्व सुद्धा जमेत धरलेले दिसत नाही. संस्कृत साहित्याचा इतिहास म्हणजे १६व्या शतकापर्यंत झालेल्या साहित्याचा इतिहास असा संस्कृत जगू रुढ झाला. अपवाद म्हणून काही ग्रंथांत १६व्या शतमानांतर झालेल्या काही वर्षांचा संक्षिप्त परिचय आढळतो. काही नमूदलिखित संस्कृत ग्रंथांची परीक्षण हिन्दु (मद्रास), केसरी (पुणे), अग्रत अगार पत्रिका (बम्बळ), यासारख्या वृत्तपत्रांतून तुरळक प्रकाशित होत होता. पण वृत्तपत्रांचे जीवन क्षणिक असल्याने संस्कृत ग्रंथांची ती परीक्षण कारच थोड्या संस्कृतज्ञांच्या दृष्टीस पडली. विशेष म्हणजे एका प्रातातील ऐजकाचा दुसऱ्या प्रातातील वृत्तपत्राची फारच थोडा संघ येत असल्याने, भारताच्या निरनिराळ्या प्रातांत प्रकाशित झालेल्या नवीन संस्कृत ग्रंथांचा सर्वत्र वृत्तपत्रांतून परिचय होऊ शकला नाही. महाराष्ट्रात प्रकाशित झालेल्या संस्कृत ग्रंथांचा परिचय महाराष्ट्रातील वृत्तपत्रातच पहावयास मिळतो. महाराष्ट्रानाहरीत संस्कृतज्ञांना त्या ग्रंथांचे नाव देखीक वळण्याची शक्यता नसते. हीच अवस्था इतर सर्व प्रातांत प्रकाशित झालेल्या ग्रंथांमधी अनुभवास येते.

भारतातील सर्वत्र ग्रंथांच्यामध्ये संस्कृत ग्रंथांचा निमग्न बहुधा असतो. पण त्यातील संस्कृत निमगात, रामायण, महाभारत, पुराण, उपनिषदे, कालिदास भवभूति, माघ, भारवि, हर्ष, प्राण, दण्डी, जगन्नाथ इत्यादि जुन्या वर्षांचे प्रसिद्ध ग्रंथ, त्यांच्या विविध आच्छादित आढळतात. एकाहि ग्रंथाच्या सचाळ्यांनी अर्वाचीन काळात लिहिण्यात आलेल्या संस्कृत ग्रंथांचा साक्षेरीपणाने संग्रह करेला जादळत नाही. सपूर्ण भारतात अर्वाचीन संस्कृत साहित्याचा सुन्यवस्थित संग्रह अद्यापि कोठेहि झालेला नाही. संस्कृत ग्रंथांच्या अध्ययनाचा क्रमशः उ्हास होत असल्याने संस्कृत ग्रंथांच्या नात्कांची सरया सुद्धा नमश घेत आहे. त्यातहि जे काही संस्कृतांचे विशेषतः आहेत ते अहकारामुळे म्हणा किंवा परंपरा निष्ठतेमुळे म्हणा, प्राचीन संस्कृत ग्रंथांचे तत्परतने वाचन करतात. अर्वाचीन संस्कृत

ग्रथांचें अवलोकन करण्याइतकें कुतूहलहि त्यांच्या डिकाणां भादळत नाही अशा प्रकारें ग्राहकांच्या व वाचकांच्या अमांवा प्रमाणात येणाऱ्या संहृत ग्रथांच्या प्रतीहि फारच थोड्या निघतात.* अनेक ग्रथांच्या केवळ पहिल्या आवृत्तीच प्रमाशित झाल्या. त्यांच्या द्वितीय आवृत्तीच्या मुद्रणाची कधी वेळच आली नाही. अग्निल भारतीय प्राच्यविद्या परिषद (All India Oriental Conference) संहृत निव्व परिषद, अग्निल भारतीय संहृत साहित्य संमेलन यासारख्या संहृत निष्ठ संस्थानी आधुनिक संहृत ग्रथांचा साकल्याने समग्र करण्याच्या दृष्टीने काहीहि प्रयत्न केलेल्या नाही, त्यामुळे नमप्रकाशित आधुनिक संहृतसाहित्य तुरळक कोडे तरी, कधीतरी दृष्टीस पडतें.

अशा परिस्थितींत आधुनिक संहृत साहित्याचा अभाव सर्वत्र जाणविल्यामुळे संहृतानभिज्ञ व संहृत-पराङ्मुख असलेले नमशिक्षित लोक संहृत मापेच मृतत्व गृहीत धरत असतील तर त्यात त्यांचा विशेष अपराध नाही. “अमराणा माया मृता इति वदतोऽध्यापात एय” यासारख्या शब्दच्छलान्तमक युक्तिवादाने संहृतचें सजीवत्व सिद्ध होणार नाही. गेल्या ३०० वर्षांत लिहिल्यात आलेल्या संहृत साहित्याचा अभाव जाणविल्यानेच संहृत मापेच मृतत्व प्रनिपादन करण्याचें धाड्य हे लोक करीत असतात. त्यांच्या मतांचें रचन, प्रत्यक्ष प्रमाणाच्या आधारें करणच उचित होईल. त्यासाठी १६व्या शतकानंतर निर्माण झालेल्या ग्रथांचा व त्यांच्या लेखकांचा योग्य परिचय देण्याची आवश्यकता आहे. या काळामध्ये लिहिलेल्या इतर प्रादेशिक भाषातील ग्रथामध्ये जी वैशिष्ट्य, जे प्रसार किंवा जे निचार भादळतात ते संहृत भाषातील साहित्यातहि आहेत किंवा नाहीत हें दागविल्याचीहि आवश्यकता आहे.

कालिदास, भट्टी, जयदेव, वसुधायरि, इत्यादि लेखकांनी जे विविध काव्य प्रकार संहृत साहित्यगृहीत प्रस्तुत केले, ते या आधुनिक काळग्रहात रचित झाले की अरुडित राहिले हें मुळा समप्रमाण दागविता आलें पाहिजे. आल साहित्याच्या समर्पने जे नवीन प्रकार व वाद आधुनिक साहित्यज्ञान इतर भाषातून भादळतात ते संहृत साहित्यामध्ये उत्पन्न झाले किंवा नाही हें मुळा समप्रमाण दागविता आल पाहिजे. संहृतानभिज्ञ लोकांनी संहृत मापेच जो मृतत्वाचा आरोप करून ठेवला आहे त्याचें रचन करण्यासाठी एवढा उयोग करण्याची आवश्यकता आहे. नाहीतर केवळ शब्दच्छल करून त्यांच्या आरोपाचें रचन करण्याचा प्रयत्न कोणी केव्हास, त्यातून त्याची दुर्गमिमाभूष संहृतमस्तित्यस्त होईल,

संस्कृतच सजीवत्व काही सिद्ध होणार नाही, असा विचार कम्बुच आम्ही प्रस्तुत ग्रंथ लिहिण्याचा उद्देश आरम्भित. वस्तुतः गेल्या तीनशे वर्षांत आपण हिमाचल भारतराज्यांमध्ये असून संस्कृत ग्रंथ लिहिले गेले, कारण संस्कृत ही एखाद्या प्रांताची भाषा नसून संपूर्ण भारताची भाषा आहे. यातील काही ग्रंथ प्रकाशित झाले तर बरेच अप्रकाशित आहेत. प्रकाशित झालेल्या ग्रंथांच्या प्रतीही बर सांगितल्याप्रमाणे फार थोड्या उपलब्ध आहेत. अशा प्रकारे सर्वत्र मिळवलेल्या व दुर्मिळ साहित्याचे व्यवस्थित संपन्न कम्बु देश, काळ इत्यादि विभागांच्या अनुसंधाने त्यांचे समीक्षण करणे आवश्यक आहे. एवढ्या मोठ्या कार्याच्या सिद्धीसाठी केंद्रीय शासनानेच एखादी "अभिनव संस्कृतसाहित्य विनय समिति" नियुक्त करावयास हवी. नाहीतर कोणत्याही एकाची मनुष्याला हे एवढे मोठे कार्य एका जन्मात पूर्ण करणे सर्वथा अशक्य आहे.

स्वतःच्या असमर्थतेची पूर्णपणे जाणीव असून देखील आम्ही या उद्योगास लागलो. त्या वेळी,

तिसीर्षुर्दुस्तर मोहादुःखेनास्मि सागरम् ॥ "

ही फाल्गुनाची उक्ति आम्हास सहजच आठवली. आधुनिक संस्कृत साहित्याचा परामर्श घेण बर सांगितल्याप्रमाणे दुप्पर असले तरी सर्वथा अशक्य नाही. हस्तलिखित संस्कृत ग्रंथांच्या सुची करणाऱ्या विद्वानांनी हा मार्ग काहीसा मोठ्ठा कम्बु ठेवला आहे. त्यानंतर दक्षिणेतले विख्यात संस्कृत पंडित माडमादि कृष्णम्माचारीश्वर^१ यांनी दुप्पर प्रयास करून हा मार्ग अधिक स्वच्छ केला. अशा प्रकारे पूर्वसूचींनी चोखाळलेल्या या मार्गाने गेल्यास अवश्य ध्येयसिद्धि लाभेल या अद्वेने आम्ही या दुप्पर कार्यास प्रवृत्त झालो. आमच्या या प्रस्तुत विषयास अनुलभून मद्रास विश्वविद्यालयाच्या संस्कृत विभागाचे अध्यक्ष डॉ. व्ही राघवन् यांनी १९५६ व १९५७ या साली ३ पत्रक^२ त्रय प्रकाशित केले. अशा प्रकार या दुर्गम मार्गामध्ये

"मणी वज्रसमुत्कीर्णं सूत्रस्येवास्ति मे गति ।"

१. M Krishnamachariar, M.A., M.L., Ph.D., M.R.A.S.
Author of the History of classical Sanskrit Literature Printed
at Imamalai Tirupathy Deosthan Press, 1937

२ (i) Modern Sanskrit Writings (The Adyar Library & Research Centre) (ii) Modern Sanskrit Literature (Sahitya Akademi New Delhi, 1957) (iii) Sanskrit Literature (1700 to 1900)

या न्यायाने आमचा आत्मनिष्ठास वाढला. अर्जाचीन ससृष्ट साहित्यासगंधी ज्या ज्या ठिकाणाहून काही माहिती मिळण्याची शक्यता असल्याने आम्हास कोट्टन तरी वळत असे अशा अनेक ठिकाणी आम्ही शेफ्टीं पत्रे टाकलीं पण तीं घट्टेक बाया गेलीं.

या ग्रंथान सर्जन तळगीणामध्ये माटीभाषि कृष्णभाचारिभर बानी लिहिलेल्या सदर्भ ग्रंथाचा निर्देश 'इ.' या अक्षराने, त्याच्या ग्रंथातील परिच्छेदाच्या क्रमांकासहित प्रामुख्याने केलेला आहे. उपरब्ध झालेल्या मुद्रित ग्रंथाच्या मुद्रणालयाचा, प्राप्तस्थानाचा व मूल्याचाहि शक्य तोर उल्लेख करण्याचा प्रयत्न केला आहे. अनेक मुद्रित ग्रंथासगंधी कोठे कोठे उल्लेख आढळले, पण मूठ ग्रंथ दुर्मिळ झाल्याने प्रत्यक्ष पहावयास मिळू शकले नाहीत. असल्या ग्रंथाच सन्मन्त्र मित्रा पुनमुद्रण करण्याच सामर्थ्य फक्त सरकारच्याच ठिकाणी आहे. तें करण्याची मुमुक्षु सरकारला व्हावी हीच प्रार्थना आहे.

प्रकरण २ रे

आधुनिक साहित्यिकांची प्रयोजने

काव्य यज्ञसंयुक्ते व्यवहारविदे शिवेतर-भक्तये ।

सद्यः पर-निवृत्तये वान्ता-सम्मिततपोपदेय-युजे ॥

का. प्र. १-२

या सुप्रसिद्ध कारिणेत मम्मदाचार्यांनी प्राचीन साहित्योपासकांच्या साहित्याची प्रयोजने सांगितली आहेत. परंतु याव्यतिरिक्तहि काही साहित्याची प्रयोजने असून त्यासाठी अनेक कवि साहित्यनिर्मितिकरण्यासाठी प्रवृत्त झालेले आढळतात. काव्य हे यज्ञ-प्राप्तीस व अर्थप्राप्तीस कारणीभूत होतें, असे श्रीमम्मदाचार्य म्हणतात; पण संहृत भाषेच्या आज्ञ्या न्हासफाळी संहृत साहित्य निर्माण करण्यास प्रवृत्त झालेल्या साहित्यिकांना यज्ञ व अर्थ या दोघांचीहि प्राप्ति होणे अशक्यच. त्यामुळे मम्मदाचार्यांनी सांगितलेली प्रयोजने त्यांच्या साहित्यनिर्मिति मागे नव्हती हे उघड आहे. एखाद्या लोकप्रिय विषयावर प्रादेशिक भाषेत किंवा विशेषतः इमजी भाषेत साहित्यनिर्मिति करणाऱ्यांना यज्ञ व अर्थ याची प्राप्ति झाली असेल, तर त्यात आश्चर्य नाही. प्रादेशिक भाषामध्ये सहसावधि साहित्यिकांनी त्यातल्याची आकांक्षा व पारतंत्र्याचा द्वेष लोकांमध्ये उद्दीपित करण्यासाठी साहित्याची निर्मिति केली. संहृत साहित्यिकांच्या संवधात असल्या प्रयोजनाची शक्यता दिणत नाही. अशा परिस्थितीत साहित्यसेवा करणाऱ्या संहृत साहित्यसेवकाची अन्तःप्रेरणा कशा प्रकारची होती, हे विचारात घेणे आवश्यक आहे. या संवधात अनेक संहृत लेखकांनी स्वतःचे विचार टिकठिकाणी व्यक्त केलेले आहेत. ते पाहिले म्हणजे आधुनिक संहृत साहित्यिकांच्या साहित्यसेवेची प्रयोजने घ्यानांत येतात.

संस्कृतश्रद्धा

“यथा चीनदेशस्य राष्ट्रभाषा चीनी, इंग्लंड-देशस्य आङ्ग्ली तथा हि भारतस्य भाषा अवश्यमेव भारती (संस्कृत) भवति । अधुना हिन्दी विशेषकारणा-नुसारेण राष्ट्रभाषापद नीता । तथापि अचिरात् गीर्वाणभाषा अखिलभारतस्य

राष्ट्रभाषापद प्राप्त्यति' इति अनेकेषां त्रिदुषा इदो निश्वासः । प्राचीनत्वाद्नेक-
भाषाणां जन्नीभूता गीर्वाणभाषा भारतस्य राष्ट्रभाषा मूत्वा अस्मद्भारतगौरवम्
असंशयम् लोके वर्धयिष्यति । गीर्वाणभाषा मृतभाषा इति प्रतिपादनं नूनं परिहासनि-
जालितमेव . . .”

“भाषा अतिविलम्बा, मृता चेत्यादि भारतीमधिरूढ्य इतदुपगानां प्रष्टव्यताभारः
प्रायश्चोऽस्माकं सुरभारतीनिष्ठातपण्डितैः बोद्धव्यः । एते त्रिदासः संस्कृतभाषाया
लिखितग्रन्थेषु लेखनेषु वा सुबोधभाषासरणिं विहाय श्रेष्ठभाषासरणिम् उपयोजयन्ति ।
अतः सुरभारती अतीव दुर्बोधभाषा इति कल्पना सर्वलोकिकी कार्याकारिणाविपयिकी
वर्तते । तस्मादस्माकं पण्डितवरैः सुरभारत्या सुबोधसरण्यां ग्रन्थलेखनादीन् रचयित्वा
एतल्लोकरूढमतस्य निराकरणे प्रयत्नो निधयः । । “गीर्वाणभाषायां स्वीयज्ञानं
वर्धिष्युना मया एतत् काव्यलेखनसहस्रं कृतम् ।” ... ‘शिवकव्यचरितम्’ या
त्यल्लिखितं संस्कृतं पद्यग्रन्थाच्या प्रस्तावनेमध्ये सुरदेचे प्रख्यात विद्वान् डॉ. व्यंकट
मजुनाथ केंकणी (B. A., M. B. B. S., F. R. C. S. Edin.) यांनी
आपले ग्रन्थनिर्मितीचे प्रयोजन घरील शब्दात सांगून, तदनुसार आपलं लेखन केलं
आहे. डॉक्टरांच्या व्यवसायात व्यग्र असताना मुळाशी केंकणी हे संस्कृत लेखन
परण्यास प्रवृत्त झाले, याच कारण त्यांच्या अंतःकरणातील संस्कृतश्रद्धा हेच होय.
याच कारणास्तव प्रेरित होऊन वेगवेगळ्या व्यवसायांमध्ये व्यग्र असणाऱ्या विद्वानांनी
संस्कृत भाषेत साहित्यनिर्मिती केली असल्याचं आढळून येत

‘भारतपारिजातम्’ नामक महात्मा गांधींच्या शरिरावर आधारलेले
महाकाव्य, अहमदाबादनिवासी स्वामी भागदाचार्य यांनी लिहिलं. प्रस्तुत ग्रंथाच्या
प्रस्तावनेत स्वामीजींनी आपला अभिप्राय हिंदी भाषेत निवेदन केला तो असा—

“संस्कृतका मोह—

इस ग्रंथको मैंने संस्कृत में लिखा है । बहुत से मनुष्यों को यह आश्चर्य है
कि इस कथाका ग्रंथ आज २० वीं शताब्दी में क्यों लिखा जा रहा है ?.....
ऐसे (महात्मा गांधी जैसे) सर्व-यापक महापुरुषों का चरित्र ऐसी भाषा में क्यों लिखा
जा रहा है जो मृत है, एक्देशीय है और अतीव अल्प लोगों की प्रिय वस्तु है !

मेरा उत्तर—भारत वर्ष में संस्कृत के विद्वानों की बहुत बड़ी संख्या है । .
प्रतिवर्ष अन्तिम छत्र परिक्षाओं में उत्तीर्ण होनेवाले विद्वानों की संख्या बहुत बड़ी

१. भारतपारिजातम्—डॉ० स्वामी श्री. बगवदाचार्य, सरस्वती
प्रिंटिंग प्रेस, समरठ (जि. सोडा, गुजरात); मूल्य ३॥ ४, पृ. सं. ५३२ हिन्दी
अनुवादने सहित (प्रथम आवृत्ति)

होती है। संस्कृत के लाखों विद्वान ऐसे हैं जो संस्कृत सिवाय अपनी मातृभाषा को भी सर्वांश में शुद्ध नहीं बोल सकते।... इन विद्वानों में संस्कृत भाषा के अतिरिक्त अन्य भाषा में लिखे गये हुए ग्रंथों को पढ़ने की श्रद्धा बहुत कम रहती है।.. आप आश्चर्य के साथ सुनेंगे की संस्कृत भाषा के विद्वानों को अभी महात्माजी के सन्ध में इतना अल्प ज्ञान है, जिसे नहीं के बराबर माना जा सकता है। इसका कारण केवल यही है कि उन्हें उनकी प्रिय भाषा में श्री महात्माजी के सन्ध में पढ़ने के लिए कुछ भी नहीं मिला है।”

‘इस पवित्र चरित्र को पवित्र भाषा (संस्कृत) में लिखने का बहुत ही उचित और योग्य साहस हुआ है।’

“यह संस्कृत भाषा मेरी प्रियतम भाषा है। इस में मैं अपने पूर्वजों का चित्रण देखता हूँ। इस भाषा में मेरी जीवन का सारा इतिहास चित्रित है। यह मेरे लिए अमृत है। उससे भी बढ़ कर वस्तु है। मैं अपनी प्रिय से प्रिय वस्तु में इस प्रियतम महान् आत्मा का अवतार चरित्र लिखने में समर्थ हो सका हूँ इस के लिए मैं स्वयं अपनी भाग्य की प्रशंसा करता हूँ। इस भाषा में इस ग्रंथ को लिखकर मैं समझता हूँ की मैंने अपनी प्रिय से प्रिय वस्तु का सुंदर से सुंदर उपयोग किया है।”

स्वामी भगवदाचार्यांच्या प्रस्तुत विधानात किंचित् अवास्तवता असली तरी त्यानून त्यांच्या प्रयोजनाचे प्रयोजन म्हणजे संस्कृत भाषेवरील आत्यंतिक श्रद्धा हे उत्कृष्टपणे व्यक्त होते.

लोकजागृति—

इदूरचे विख्यात संस्कृत पंडित व संस्कृत महाविद्यालयाचे माजी प्राचार्य श्रीपादशारंगी हस्तरकर ‘वानी भारतवीररत्नमाला’ नामक ग्रंथमालेत पृष्ठीराम, शिवाजी, प्रतापसिंह इत्यादि अनेक थोर पुण्याची चरित्रे उत्कृष्ट संस्कृत भाषेत लिहिली आहेत. त्यामध्ये ‘श्रीशिखगुरु-चरितामृतम्’ या ग्रंथाच्या संस्कृत प्रस्तावनेमध्ये त्यांनी आपल्या लेखाच प्रयोजन सांगितले ते असे—

“...त्यपदिशन्ति च तादृशदेवस्य कारण परममान्यैः ब्रह्मर्षिभिः सर्वदा स्वीकृता सात्त्विकीं वृत्तिम्। ..अस्मदीयाः अपि केचन परकीयेदवर्त्य-दर्शन-मोहितान्तः-

२. प्रस्तावना, पृ. २०।

३. पृ. २१।

४. पृ. २५।

५. ब्रह्मसूत्र-वैदिकभाष्यम्, सामवेदभाष्यम्, रामानंदविजयः इत्यादि स्वामी भगवदाचार्यांचे मौखिक व ग्रंथित ज्ञान आहेत.

करणवृत्तयः तत् सर्वं सत्यं मन्यन्ते । तेन साधारणा जनाः राज्ञीं वृत्तिं श्रेयस्करीं मन्यन्ते । अस्य भ्रमस्य निरासार्थं मया लिखितोऽयं प्रबंधः ।”^१

प्रस्तुत हेतूने उदीपित होऊन सस्कृतात लेखन करणाऱ्याची सरया फार थोडी आहे. लोकनायकीसाठी सस्कृतऐवजी लेखपरिचित भाषेचा अवलंब घेऊन सस्कृतशानी मुद्दा केलेला आहे. त्या दृष्टीने प. श्रीपादशास्त्रींचा उद्योग काहीसा अपवादोत्पन्नच समजला पाहिजे.

अन्यभाषीय साहित्याचा परिचय

आमचे सस्कृत पंडित मेडपल्ली व्यक्तरमणाचार्य यांनी ‘Tales from Shakespeare’ या मेरी ऍम्स-कृत प्रसिद्ध पुस्तकाचा ‘पेक्स्पीयर-नाटक कथावली’ या नावाने सस्कृतात अनुवाद केला आहे. त्याच्या प्रस्तावनेत शेक्सपीयर कवींचे असाधारण श्रेष्ठत्व सविस्तरपणे सस्कृतात निवेदन करून लेखक महाशय म्हणतात—“मनो-विनोदन-करी एता कथा आश्चर्य्य मापानमिश्र केवल गीर्वाण भाषाविशारदा पण्तिता अपि पठित्वा नन्दन्तु इति मनीषया अह १८९९-१९०० वत्सरयो यथावसात्र गीर्वाणभाषाया यथाज्ञानम् अनुवागम् अकरवम् ।” व्यक्तरमणाचार्यांच्या लेखनाचे प्रस्तुत प्रयोजन त्याच्या सुलिप्त भाषाशैलीमुळे बऱ्याच अर्शी सफल झाले आहे. असलेच प्रयोजन मनाने बाळगून जळगावचे (रानेश्वर) प्रसिद्ध कथील श्री प्रभाकर दामोदर पण्टि यांनी Times of India या इंग्रजी दैनिकामध्ये प्रतिदिन अपरेत्याच्या शिरोभागी प्रकाशित होणाऱ्या इंग्रजी सुभाषितांपैकी १०० सुभाषितांचा श्लोकान्वित अनुवाद ‘सुक्तिरनावलि’ या नावाने प्रसिद्ध केला आहे.

भारताचे माजी अर्थमंत्री सर चिं. दा. देशमुख यांनीही श्री पण्डिता प्रमाणच महात्मा गांधींच्या शब्द इंग्रजी सुभाषितांचा पद्यानुवाद केलेला आहे. हा अनुवाद “गांधीयुक्तिमुक्तावली” या नावाने National Book Trust of India या संस्थेतर्फे इ. १९५७ साली प्रसिद्ध झाला आहे.

समाजहित

निदर्भातील विख्यात समाजकार्यकर्ते श्री. शंकररावजी सरनार्डक (रा० पुण्ढ.) यांनी, मूळ स्त्रोताचे व्यवस्थित संकलन करवून महामारताचे सार तीन खण्डांत प्रकाशित केले त्यातील प्रथम खण्डाच्या प्रस्तावनेत संपादक महोदयाने आपले ह्मणत सांगितले ते असे की,

६ श्रीजीवगृहपरितामृतम् । ले० श्रीपादशास्त्री हंसुरकर, काँग्रॅसेटिम्ह विटिंग प्रेस, इंदूर, मुद्रण वर्ष १९३३ । मूल्य १६ १२ आ प्रस्तावना पृ १ पहा ।

“अथ भारतीयसमाजस्य स्थितिः अतीव विचित्रा दृश्यते । ...कुत्रापि सनातनसंस्कृतेर्दर्शनमपि न भवति । शिक्षणस्य वार्ता तु दूरपेता एव । ...अनेन कारणेन समाजस्य वृद्धिः संस्कारविहीने रूक्षताकारणे अनाथशिशोरिव केवलं निसर्गाश्रया जायते । ...अस्याः दुरवस्थायाः परिवर्तनस्य, पुनः सुस्थितिस्थापनस्य च पूर्वाचार्यनिर्मित-वाङ्मयाभ्यास एव मूलकारणं विद्यते । महाभारतस्य वाचन-मननाभ्यासः समाजमनसि दृष्टपरिवर्तनम् अवश्यं करिष्यति इति दृढं श्रद्धास्पदम् । अनेनैव विचारेण प्रकाशनस्य सूचनामनुसृत्य महाभारतस्य विस्तरं परिदृश्य तस्य उत्तमाशः अस्मिन् संक्षेपे सगृहीतोऽस्ति । ”

“महाभारतस्य अतीव विस्तृतत्वं गोर्वाणवाणीमयत्वं च अभ्यासस्य कारणं सञ्जातम् । एतादृशस्य विस्तृतं ग्रन्थस्य सपूर्णमध्ययनं तपःसदृशमेव ।अपि च तस्मिन् ग्रन्थे स्थाने स्थाने या पुनरावृत्तिः अतिशयोक्तिः पूर्वतनानां विचाराणाम् आचाराणाम् अद्भुतता अनाकल्मीयता च दृश्यते तेनापि कारणेन सुशिक्षित-समाजेन तस्य उपेक्षा कृता ।अतः परं संस्कृताभ्यासः यथाप्रमाणं वृद्धिं गमिष्यति इति आश्वासः । छात्रगणाः संस्कृतस्य संस्कृतेरपि उत्साहवन्तः प्रेमिकाः इतरे जनाश्च अस्य पुरातननिधेः सम्पत्तीनाः भविष्यन्ति इति तर्कयामि । केन्द्रशासनं प्रदेशशासनं च अस्मिन् विषये अवधानम् दास्यति इत्यपि अपेक्षे । एतादृशे अनुकूल-समये महाभारताभ्यास-वृद्धयेऽथवा चतुरशीति-सहस्रश्लोकत्रयस्य अस्य ग्रन्थस्य संक्षेपः यदि १२ सहस्रैः श्लोकैः कृतः स सर्वेषां गान्ध्याः स्वीकार्यश्च भवेत् इत्याशया महा-भारतस्य संक्षेपः कृतः अस्ति । महाभारतस्य पठनं विद्यालयेषु, महाविद्यालयेषु, ग्राम-कुलेषु पाठशालामुच निरन्तरं भविष्यति । विशेषतः तदर्थमेव अस्य संक्षेपस्य प्रयासः । ”

समाजामध्ये सुविचाराणां प्रचारं राप्तायणं महाभारतसारख्यां संस्कृत-ग्रन्थाभ्यासनिष्ठं वादू शंकर अशी श्रद्धा अनेक सज्जनाभ्यां अतःकरणात् तेवत् आह । यस्यां श्रद्धेमुळेच महाभारत प्रकाशनासारखे उपयोग आजच्या काळात लोकानी केलेले आहेत, ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. बाणभट्टाची कादंबरी, हर्षचरित, श्रीहर्षांचे नैक्य यासारख्या विस्तृत ग्रंथांच्या संक्षिप्त आवृत्ति काढण्याचे उपयोग काहींनी केले. त्यामागेहि संस्कृत भाषेचा जलतेत अभ्यास वाढावा, शिकवणी त्या उत्कृष्ट ग्रंथांचा अस्पादने का होईना आस्वाद घ्यावा, यासारखे प्रयोजन होते.

७. म. भा. सा. खंड १, संपादक मण्डलस्य हृद्गत, पृ. ३९ ।

८. महाभारतसार.—(प्रथम खंड) प्रकाशननिवेदनम् (समर्थ भारत मद्रास, पुणे)

श्री. एम्. एम्. आपटे यांनी केलेल्या कादंबरीसार या संक्षेपग्रथाच्या प्रस्तावनेमध्ये आपले प्रयोजन सांगितले ते असे की, "In short I have made a short narrative out of the whole, fit to be placed in the hands of the school-boys and even those who may wish to enjoy the beauty of the work with little labour and not for those who may have patience, time and even opportunities to wade through the host of similies and metaphors in some cases long to a fault."

श्रीव्यंकटरमणाचार्य यांनी कृष्णस्वामीरुत 'Uma's Mirror' या इंग्रजी ग्रथाचा "उमादर्शः" नामक संस्कृत पद्यानुवाद केला. त्याचे प्रयोजन सांगताना श्री. व्यंकटरमणाचार्य म्हणतात."

"तत्त्वज्ञानेन स्वरूपवाक्षात्कारे सति दुःखनिवृत्तिः सुखानिर्भूतिश्च भवति इति वेदशास्त्राणां समुद्घोषः सत्यः । एतमेव अर्थम् सामान्यजनानां सुखसोपायं कथारूपेण कृष्णस्वाम्यायें आह्वलमाग्या उमादर्शाख्यो ग्रन्थः विरचितः । तदभिप्रायमनुसृत्य उमादर्शाख्योऽयं ग्रन्थः काव्यरूपेण व्यंकटरमणाचार्येण रचितः ।

स्वातमानन्दसमं नास्ति सुखं वैयर्थिकं परम् ।

इति बोधयितुं तत्त्वं कथामङ्ग्या जगत् स ॥

तात्पर्य लोकाग्रण्यासाठी किंवा लोकशायलीची आभाशा पूर्ण करण्याच्या उद्देशाने अनेक संस्कृत पंडितांनी आधुनिक काळाने साहित्यसेवा केलेली आहे. त्यांच्या ग्रथांचा प्रचार अत्यंत अल्प प्रमाणात झाल्यामुळे त्यांचे उद्दिष्ट कितरा फट्टूप झाले हें सांगणे कठीण आहे. तरी पण त्यांच्या संस्कृत साहित्यसेवेचे प्रयोजन इतिहास करण्यासारखे नाही.

छात्रहित

इदूरचे संस्कृत कवि श्री. करमकर यांनी "लोकाग्रण्याल्लकारः" या नावाचे आलंकारिक खण्डकाव्य लिहिले. ते लिहिण्याचे मुख्य प्रयोजन विद्यार्थ्यांचे कल्याण हेच होत असे त्यांनी स्पष्ट सांगितले आहे. ते म्हणतात.

९. कादंबरीसार, बॉम्बे वैभव प्रेस, गिरगांव मुंबई.

१०. उमादर्शः, विजय लक्ष्मी विलास प्रेस, बंगलोर मिटी, म. ब. १९२७.

११. श्रीनाथ प्रेस, इदूर; मूल्य १२ आणे

दृष्टाता प्रायशो ग्रन्थे दृष्टा शृङ्गारसेविन ।
 असस्कृता बालवृद्धि विदुर्गुरिति चिन्तया ॥
 शृङ्गाररसयर्जा ये राष्ट्रभक्षितप्रबोधका
 हितायहा मया प्रोक्ता लोफमान्या विशेषत ॥

‘हृद्य चरित्र तित्तरय नित्य
 बोद्धु तयालकृतिसत्तत्त्वम् ।
 एक प्रयत्नो विहितो मया हि
 एका प्रिया दुष्परिकरी प्रसिद्धा ॥

स्वाध्याय

मुम्बईच्या विल्सन कॉलेजातील फारसी भाषेचे प्राध्यापक म अहमद यानी ‘अल्फर ज्वादयिद्’ नावाच्या अल्फामनीकृत अरेबिक कथाग्रंथाचा ‘दु लोत्तर सुलम्’ या नावाने सस्कृत अनुराद करून त्याच प्रयोजन सांगताना प्राध्यापक अहमद लिहितात—“सस्कृतभाषया मनोगत-निवेदन-सामर्थ्य-समानानाश्रया काचित् कथा क्वचित् वाल्मीक्यादीनाम् उक्ती उपयोच्य, क्वचित् पारसिक कल्पना सस्कृतसरण्या परिपूर्ण विपरिणमितास्य ।” “सस्कृतचा स्वाध्याय वादविण हेंच त्याच्या लेखनाच प्रयोजन होत

धनाशा

विजयवाड्याचे प्रसिद्ध धनिक व्यापारी श्री चडूरी क्वाट्रेड्डी याच्याकडून धन मिळण्याच्या आशने प्रेरित होऊन आधाचे सस्कृत कवि श्री पुल्य उमामहेश्वर शास्त्री यानी ‘दुर्गातुग्रहम्’ या नावाचे एक सस्कृत काव्य लिहिले.”

परप्रेरणा

कोल्हापूरचे सस्कृत पंडित श्री सखारामशास्त्री भागवत यानी ‘अहल्याचरित महाकाव्यम्’ लिहिले त्याच प्रयोजन सांगताना प्रस्तावनालेखक श्री गोविंद रामचंद्र राजोपाध्याय (पंडितराव) लिहितात—“सत्सु नैकशिषेष्वापि चरितान्तर विषयेषु अहल्याचरितरत्नसंग्रहने एव लेखकमहोदयस्य यद् बुद्धे प्रयोजनमभूत् तत्र

१२ ‘दु लोत्तर सुलम्’ विरजानन्द प्रेस, मोहनलाल रोड, लाहोर (प्रस्तुत पुस्तकाला सर चिंतामणराव देशमुख याची प्रस्तावना आहे)

१३ दुर्गातुग्रहमहाकाव्यम्—कवितिलकग्रंथमाला, विजयवाडा, मु. य. इ. १९५०

इदमेव प्रथम निदान यत् अहल्यानिर्मितधर्मशाला पथिननिवास-विष्णुपदमन्दिर-
दर्शनादिभिः कारणैः शास्त्रिचरणानां परमादरमुद्भिः पूर्वमेव सञ्ज्ञा अहल्यायाम् । सैव
अहल्यादेव्याः चरितपात्रिय मुनिपुण मनसिष्ठस्य अनिग्रयता समासाद्य भक्त्याग्मना
परिणता ।...कथाप्रयोगेषु इतस्तत् प्रचलितेषु सन्तु सौपरिमाणाय्या अहल्याया-
साख्याः चरिताभात्रः सम्भाषणत्रिययोऽभून् । तदानीं तत्रभवान् मणूरकरो अग्नयन्
क्लि (सत्तारामशास्त्री मागयन्) शास्त्रिचरेभ्यान् यद् भवद्भि तद्वाप्या तत् चरितम्
प्रणयमिति । तदानीं तैरपि तत्सङ्कचना स्वीकृता, अनुप्रातु यन्मिता च । ”

अशाप्रसार परप्रेरणेने प्रवृत्त होऊन संस्कृत लेखन करणाऱ्यामध्ये १७ व्या
शतकातील 'चिन्महास्तर' कवीन्द्र परमानन्द व 'पर्णाल्पर्वतप्रहणारत्यान'कार
जयराम पिण्ड्ये यासारखे प्रसिद्ध लेखक आहेत. पर्णाल्पर्वतप्रहणारत्यानाच्या
प्रस्तावितान कवि जयराम पिण्ड्ये लिहितात—

“ प्रत्युत्थानाविसर्गानर्नमस्कृत्य ततः कविम् ।

प्रपच्छ कुशल श्रीमद्वज्रस्य महीभुज ॥ १-१६

स्वामिनो रामचन्द्रस्य धिनीतो भरतो यया ।

कविनिषेधपात्रे सर्वं कुशलपूर्वकम् ॥ १-१७

स्वामीने पृच्छा केली म्हणून जयराम कवि निवेदन करण्यास प्रवृत्त झाला. परमानन्दने
शिवाजी महाराजांच्या प्रेरणेनेच आपले महाकाव्य लिहिले आहे.

संस्कृतचे अखिलभारतीयत्व

कुरुक्षेत्र निम्बगिर्याच्या प्राध्यापक श्री इन्द्र बानी धम्मपदाचा संस्कृत
अनुवाद करण्याचे प्रयोजन सांगितले ते अर्ध—

“ भारतमें बौद्धधर्मके लोप के साथ पाली भाषा का भी लोप हो गया ।
अथ वह भाषा केवल बौद्ध भाषाओं में ही सीमित रह गयी है । जिसे भारतके
बौद्धधर्म तथा बौद्धदर्शन में रुचि रखनेवाले विद्वान ही जानते हैं । ..इसने गिरीत
संस्कृत आज भी समूचे देश ..उत्तरसे दक्षिण तक की सांस्कृतिक भाषा है । और
इसके अध्यापन का प्रथम भारत के प्रत्येक विश्वविद्यालयमें किया जाता है । यही
एक सांस्कृतिक एकता आज तक सुदृढ रूप में स्थित है । अतः भगवान् बुद्ध की
परमपावन जयति पर पाली धम्मपद का संस्कृत रूपान्तर उपस्थित करना सर्वप्रथम

जनता के लिए उपयोगी माना गया और भगवान के अमर उपदेशों को भारत की अमर धाणीमें प्रस्तुत किया गया।”^{१५}

नवीन पद्धतीचें प्रवर्तन

पंजाबके संस्कृत पंडित प्राध्यापक श्री. हंसराज अगरवाल यानी आधुनिक पद्धतीच्या निबन्धाचा आदर्श संस्कृत लेखकापुढे ठेवण्यासाठी “संस्कृतनिबन्धप्रदीप.” या नावाचा एक झालेपयोगी ग्रंथ लिहिला. त्यात संस्कृत लेखकांनी नवीन रचनाशैली अर्गीकारली पाहिजे ही सूचना केली असून ती काही लेखकांनी पाळलेली दिसते. श्री. अगरवाल लिहितात.—

“एकोनविंशतितमाब्दं वैभूषयतकादयावाधि वर्तमानकाले व्यवहृतः। असी विरामकालः संस्कृतनाटकानाम्। उत्तरकाले यद्यपि मध्यकालवत् उत्कृष्टानि नारच्यन्त नाटकानि तथापि तत्र नाटकानां सृजनं न रुद्धम्। परःशतानि तदानींतनानि नाटकानि मुद्रितानि, अमुद्रितानि नष्टप्रायाणि च। किञ्च अस्मिन् द्विशतकमिते काले यथा संस्कृतसाहित्यस्य अन्येषाम् अङ्गानां सृजनगतिर्निरुद्धा, तथा नाटकानामपि। अथापि ‘विदुषामपि सन्ति काश्चन नाटकरचनाः। लोकाश्च इमाः। एतासु शकलालंशास्त्रिणः ‘श्रीकृष्णाम्बुदयः’ ‘गोपालचिन्तामणित्व’, रामचन्द्रकवेः ‘सत्यहरिश्चन्द्रः’ ‘सकल्पसौन्दर्यश्च’, शैषकृष्णस्य ‘कसवधनाटकम्’, पण्डित कलसायस्य ‘रतिमन्मथनाटकम्’, मधुराप्रसाददीक्षितस्य ‘प्रतापविजय.’ इति वर्णनाहर्हाणि सन्ति। संस्कृतसाहित्यस्य मुधीभिः संस्कृतभारतीम् उत्तिनीयुभिः नाटकानि नवीनया शैल्या रचनीयानि। साम्प्रत समाजराजनीतिविषयाः जननायकानां चरितानि, इत्येतानुपाश्रित्यपि नाटकानां रचनाऽपेक्ष्यते। आङ्ग्लनाटकानां संस्कृतेऽनुवादोऽपि अपेक्षणीयः एव। एतेन अशुष्कः स्यास्यति संस्कृतनाटकानां ख्यातिः साहित्यं च परिबुद्धितं स्यात्।”

श्री. अगरवाल महाशयाच्या सूचनेनुसार काही आधुनिक पद्धतीचीं नाटके संस्कृतात लिहिण्यात आली आहेत. काहीतरी नवीन निर्माण करण्याच्या प्रेरणेंनेच या लेखकांनी आपली नाटके लिहिली आहेत. श्री. वेक्टरप्रणाचार्य यानी टेनिसन कवीच्या ‘The Cup’ नाटक नाटकाचा ‘कम्प’ नाटक संस्कृतनाटकांनुवाद केला आहे.

१५. पञ्चपदस्य संस्कृतानुवाद.—New India Press, नई दिल्ली, म. म. १९५६, मू. ३ रु.

१६. सक्तिप्रकाशन, मॉडेल टाऊन, लुधियाना, मूल्य ५ रु. (युगान्तर प्रेस, दिल्ली).

भैरवराजकवि 'अहोविलनरसिंह' यांनी तर आपल्या त्रिमूर्तिपत्त्याणम् नामक ग्रंथाला बाणभट्टाच्या कादंबरीची स्मृति देणारे "अभिनव कादम्बरी" हे नाव दिले.

"मायावादि-मतद्गण-कण्ठीरवाचार्य" ही लंबलम्बक उपाधि धारण करणाऱ्या व 'श्रीनिवासगुणाकरः' या १७ सर्गांच्या काव्याच्या लेखकाला 'अभिनव-रामा-नुजाचार्य' ही उपाधि लाभली होती." (प्रस्तुत श्रीनिवासगुणाकर काव्याच्या प्रारंभीच्या ॥ सर्गांची टीका स्वतः लेखकानेच लिहिली व उल्लेख १० सर्गांची टीका त्याचा पुतण्या वरदराज याने लिहिली.)

श्री. पेरुरी याने 'मधीन-पतञ्जलि' ही उपाधि धारण केली होती. पंजाबचे पंडित तेजोमानु (हे सध्या हयात आहेत) यांनी भर्तृहरिप्रमाणेच शृङ्गार-नीति व वैराग्य यासंबंधी ३ शतकसाव्यं लिहिली असून ते स्वतःचा 'अभिनव-भर्तृहरि' म्हणून उल्लेख करतात. वर उल्लेखिलेले पुढ्य उमामहेश्वर शास्त्री यांनी 'अभिनव-पण्डितराज' ही उपाधि धारण केली आहे.

तजोरेच्या भोसले वंशातील एकोबीरानाचा पुन शहाजी हा भारानरेस भोज राजाप्रमाणे निद्रान व विचारविक असल्यामुळे त्याला 'अभिनवभोज' ही उपाधि लाभली होती.

नरसप्पमन्नी यांनी आपल्या ग्रंथाला 'अभिनवभारतम्' असे नांव दिले आहे.

श्रीकण्ठकवीने पूर्वीच्या भारतचंपूणारजाच एक ग्रंथ लिहून त्याला 'अभिनव-भारतचम्पू' हे नाव दिले.

'कोसलभोसलीयम्' या द्वयी काव्याचा लेखक शेराचर्यपति हा स्वतःला 'मांभ्रपाणिनि' म्हणवितो !

'शाहनिलाणगीतनाम्यम्' हे गेम नाव्य लिहित्यामुळे त्याचा लेखक हुदिराज याला 'अभिनव-जयदेव' म्हणविण्यात अभिमान वाटत असे.

'वीरनारायणचरितम्' व 'वेमभूपालचरितम्' लिहिणारा वामन हा स्वतःला गर्वने बाणोपेक्षाहि श्रेष्ठ म्हणतो."

२२. शृ १६३, ४५६, ४८६ । २४. शृ. २५० ।

२३. श्रीनिवासगुणाकरः । २५. शृ. ५२१.

२६. बाणभट्टादित्ये बाणाः गन्तु सरगगद्यसरणीपु ।

इति जयति रुड यत्तयो वरपुलो वामनोऽभुना गाष्टि ॥

अशाप्रकारे अभिनवगीतगोविंदम् । अभिनवरामायणचम्पू । अभिनव-
चम्पूरामायणम्^{२७} । अभिनवभागवतम्^{२८} । अभिनववासवदत्ता^{२९}, अभिनव-
हितोपदेशः यासारखे प्राचीन ग्रंथांच्या नावांची आठवण देणारे बरेच ग्रंथ
अर्वाचीन ससृष्ट साहित्यान मादळतात.

इ. १७४० साली श्रीलम्पणशास्त्री यानी कालिदासाच्या रघुनश नावाच्या
काव्याची स्मृति देणारे 'रघुनशम्'^{३०} नामक महाकाव्य लिहिले असून त्यामध्ये,
कालिदासाने ज्याप्रमाणे रघुनशनृपतींची चरित्रे वर्णिली, त्याप्रमाणे शृंगेरीमठाच्या
परंपरेतील रघुवर्यांची चरित्रे नमशः वर्णिली आहेत. ऐतिहासिक दृष्टीने या काव्याला
बरेच महत्त्व आहे.

रघुनशाचे अनुकरण करण्याच्या प्रवृत्तीने युवराज्जरीने 'भटवशम्' (पेशवे
वशाचे वर्णन करणारे); अप्पास्वामी अय्यर यानी 'जॉर्जनशम्', लखनौच्या ऊर्बीदत्त
शास्त्रींनी 'एटवर्दनशम्' यासारखी वशानुचरितात्मक काव्य ससृष्टतात लिहिली.

माघाच्या शिशुपालवधाचे अनुकरण करण्याच्या प्रेरणेने वशीधरशर्मा याने
'दुर्योधनवधम्'^{३१} महाकाव्य लिहिले.

तात्पर्य, मम्मटाने आपल्या काव्यप्रकाशात यश प्राप्ति, अर्थप्राप्ति इत्यादि
जी काव्याची प्रयोजने सांगितली त्याहून निराळ्याच काही प्रयोजनानी प्रेरित होऊन
अर्वाचीन ससृष्ट साहित्यिकांनी ससृष्ट साहित्याची सेवा केली ही गोष्ट ध्यानात
ठेवण्यासारखी आहे. त्यांची ती अभिनव प्रयोजने शक्यतोवर त्यांच्याच शब्दान
आम्ही प्रस्तुत प्रकरणात निदिष्ट केलेली आहेत.

२७ वृ २५४ । २८. कृ १५६ । २९ वृ ४८५ ।

३० प्राप्तिस्थान, चीसम्बा पुस्तकालय, वाराणसी, मूल्य १ रु. १० आणे ।

३१. प्राप्तिस्थान, चीसम्बा, वाराणसी । मूल्य १ रु.

प्रकरण ३ रे

महाकाव्यात्मक चरित्रग्रंथ

माचीन संस्कृत साहित्य शास्त्रज्ञांनी विविध प्रकारच्या काव्यांची व महाकाव्यांची रक्षणे केलेल्याच्या प्रकारे सांगितलेली आहेत. श्रीमम्मटाचार्यांनी काव्याचे लक्षण "सर्वप्रयोजनभूत समनन्तरमेव रसास्वादनसमुद्भूत विगलित धैरान्तरम् आनन्द प्रसूतमित शब्दप्रमाणवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्समितार्थताप्यर्थयत् पुराणादि इतिहासेभ्यश्च शब्दार्थयो गुणभावेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षण यत् काव्य लोकोत्तरवर्णनानिनिपुणविकर्म" अशा प्रकारे सांगितले आहे. ही काव्याची व्याख्या अनेक दृष्टीने सर्वेष्ट स्वरूपाची आहे. पण यावरून महाकाव्याची कल्पना येत नाही. साहित्यदर्पणकार विद्वनांथानी आपल्या प्रयात—काव्याचे अव्य आणि दृश्य असे दोन भेद सांगून त्यापैकी अव्यकाव्याचे, "अव्य भोतव्यमान तद् गद्यपद्यमय दिधा । "असे दोन भेद केलेले असून पद्य काव्याचेहि खण्डकाव्य व महानाव्य असे भेद त्यांनी सांगितलेले आहेत. महाकाव्याचे लक्षण दहा कारिकांमध्ये सविस्तरपणे त्याने विवद केले आहे, ते असेः—

- १) सर्गग्रन्थो महाकाव्य तत्रको नायक. सुर ।
सद्वयशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥
एकवशभया भूया कुलजा बहुवोर्षि वा ।
शूङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते ॥
अङ्गानि सर्वेऽपि रता सर्वे नाटकसम्पद. ।
इतिहासोद्भव वृत्तमन्यद् वा सज्जनार्थयम् ॥
अस्वारस्तस्य धर्मा स्पुस्तेष्वेक च फल भवेत् ।
आदी नमस्त्रिपाशोर्वा वस्तुनिर्देश एव वा ॥
वचार्चिभिदा खलादीना सतां च गुणकीर्तनम् ।
एकवृत्तमर्थ पद्यरयसानेऽन्यवृत्तकैः ॥
नास्तिस्पृष्टा नातिदोषा सर्गा अष्टाधिका इह ।
मानामुत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥

सगन्ति भावित्तर्गस्य क्यायाः सूचन भवेत् ।
 सन्ध्या सूर्येन्दु-रजनी प्रदोष ध्वान्त वासराः ॥
 प्रातर्मध्याह्न भृगया शैलर्तु वा सागराः ।
 सम्भोग विप्रलम्भौ च मुनि स्वर्ग पुराध्वराः ॥
 रणप्रयाणोपयम मन्त्र पुत्रोदयादय ।
 वर्णनीया मयायोग साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥
 कचेर्युत्तस्य या नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।
 नामास्य सर्गोपादेयक्यया सर्गनाम तु ॥

(सा व ४।३१५-३२५)

दण्डीच्या काव्यादर्शतः हि याच प्रकारचं महाकाव्याचं लक्षण थोरुपा उरोपाने
 प्रथम परिच्छेदात दिलेल आहे. त असे—

सर्गवर्णो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् ।
 आशोर्भूमस्तिकया चतुर्निर्देशो चाग्नि तत्तुल्यम् ॥१४॥
 इतिहामवयोद्भूतमितरद् वा सदाश्रयम् ।
 चतुर्वर्गकलोपेत चतुरोदोतनायकम् ॥१५॥
 नगराणंय शैलर्तु चन्द्रार्णोदय वर्णनैः ।
 उद्यान सलिलश्रीडा मधुपान रतोत्सव ॥१६॥
 विप्रलम्भविवाहंश्च कुमारोदयवर्णनैः ।
 मन्त्र-भूतप्रयाणाग्नि-नायकाभ्युदयरवि ॥१७॥
 अलङ्कृतमसंक्षिप्त रस भाव निरुत्तरम् ।
 सर्गरनतिविस्तीर्णः श्रव्यवृत्तैः सुमयिभिः ॥१८॥
 सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तरपेत लोकरञ्जकम् ।
 काव्य कल्पान्तरस्यापि जायेत सदलकृति ॥१९॥

साहित्यशास्त्रज्ञानी महाकाव्याचे हे लक्षण यात्मोक्ति, कालिदास, माघ,
 भारवि, बालररका प्राचीन महाकाव्यांचीं सत्त्वे दृष्टीपुढे ठेऊन सांगित्त आहे, हे
 उपपन्न आहे. या लक्षणानुसार गिहित्यात आलेल्या प्राचीन महाकाव्यांनी परंपरा
 १६ व्या शतमानापर्यंत काळाने आजपर्यंत ही गतिन राखेली नाही. सधून
 साहित्याच्या युरोपीय मिमर्शनारांनी गिहितल्या ग्रंथात या अर्शाचीनमालीन (गेल्या
 ३ शतकांनी) असल्या महाकाव्यांचे पर्यालोचन मुठीच केलेले आढळत नाही.

प्राचीन व अर्वाचीन काळातील सर्वच महाकाव्ये कोणत्या तरी पौराणिक किंवा ऐतिहासिक महापुरुषाच्या चरित्राला अनुल्लूखून लिहिलेली आहेत. त्यातहि भगवान् रामचंद्र व श्रीकृष्ण यांसारख्या भवतांरी पुरुषाच्या दिव्य चरित्रावर आधारलेली महाकाव्ये लिहिल्याच साहित्यशास्त्रज्ञानी सांगितलेली विविध प्रयोजन फलरूप होऊ शकतात, असे आढळून आल्यामुळे म्हणा किंवा रामायण, महाभारत व भागवत या तीन आर्य ग्रंथांविरवीं अन्तःकरणात निवृत्त श्रद्धा असल्यामुळे म्हणा, रामायणभारतादि ग्रंथातील विषय घेऊनच लिहिलेली महाकाव्ये संस्कृत साहित्यात अत्यधिक प्रमाणात आढळतात.

चरित्राश्मय

संस्कृत साहित्याचा प्रारंभ एका लोकोत्तर विमूर्तीच्या चरित्रप्रधानेच झालेला आहे. केवळ संस्कृत साहित्याचच नव्हे तर जागतिक साहित्याच आद्य काव्य जे धार्मिकरामायण त म्हणजे श्रीरामचंद्राच चरित्रच आहे. या लोकोत्तर चरित्राच्या अनुपगानेच आदिश्रीची प्रतिभा पल्लवित झाली इतिहास किंवा काव्य या दोन्ही दृष्टींनी पाहण्यात येणारं भगवान् व्यासाचें महाभारत मुद्रा पण्डवाच चरित्रच आहे. याच महान् परंपरेंत निर्माण झालेले अश्वघोषाचें बुद्ध-चरितम्, कालिदासाचें शुष्यशम् व कुमारसम्भयम्, जिनसेनाच हरिवशम्, बाणभट्टाचें हर्षचरितम् व श्रीहर्षाचें नैषधीयचरितम् यांसारखे संस्कृत साहित्यसृष्टीत ख्याति पारलेले बहुतेक सर्व काव्यग्रंथ चरित्रात्मकच आहेत. विंगडुना संस्कृत साहित्यामध्ये चरित्रातिरिक्त असे महाकाव्य नाहीच असें म्हटल्यास चूक होणार नाही. धीरोदत्त गुणसंपन्न महापुरुषाच्या जीवनातील अद्भुतरम्य घटना चित्रित करितच संस्कृत महाकवींनी आपलें सरस व रमणीय अर्थ प्रतिपादन करण्याच कौशल्य अभिव्यक्त केलें आहे. तात्पर्य, संस्कृत साहित्य सृष्टीतील सर्व महाकाव्यांच्या मुळाशी चरित्रें आहेत किंवा चरित्रग्रंथ महाकाव्यांच्या रूपाने अलंकृत होऊन संस्कृत साहित्य-सृष्टीत प्रकट झालेले आहेत. साहित्यशास्त्रकारांपैकी महाकाव्याच लक्षण सांगणाऱ्या दंडीने, महाकाव्य हें ' इतिहासकथोद्भूत, इतरद् वा सदाश्रयम् ।' असें आपल मत दिले असून, निद्वन्नायानीहि

" तत्रैको नायक सुर ।

सद्यश्च क्षत्रियो वापि धीरोदत्त गुणान्वित ॥'

या शब्दात दण्डीच्या मताला अनुमोदन मिळें आहे. अशा प्रकारें साहित्यशास्त्र-शास्त्राच्या मतांनुसारहि महाकाव्याचा अन्तर्भाव चरित्रात्मक ग्रंथात किंवा चरित्रप्रधानाचा

अन्तर्भाव महाकाव्यात होतो. चम्पूकाव्यात व नाटकात मुद्दा सत्पुरुषाचीच चरित्रें त्या त्या वाङ्मयप्रकाराच्या लक्षणांनुसार चित्रित केलेली आढळतात. पार काय स्तोत्रवाङ्मयात मुद्दा उपास्य दैवताप्रमाणे, दैवतांचे अवतार मानण्यात आलेल्या दिव्य पुरुषाच्या चरित्राचा महिमाच गाविलेला नसतो काय ? वृत्ति काव्यात्मक चरित्रग्रंथ लिहिण्यासच प्रवृत्त का होतात व वाचकाना तरी असले चरित्रग्रंथ का आवडत त, हा प्रश्न चरित्रवाङ्मयासंबंधी विचार करीत असता प्रथमच टोकावतो, या प्रश्नाच उत्तर महाकवि कालिदासाने,

रघूनामन्वय वदये तनुनाम्धिभचोऽपि सन् ।

तद्गुणं कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदित ॥^१

या श्लोकात फारच सुंदर रीतीने दिलेल आहे कालिदासाच्या म्हणण्या-प्रमाणे लोकोत्तर महापुरुषाचे मध्येोडाचे गुणच प्रतिमाशास्त्री कवीना त्याचीं चरित्रं गावयास मुत्प्रेरित करीत असतात. त्याचप्रमाणे त्यांचे ते गुण वाचकाना मुद्दा चरित्रग्रंथ वाचण्यास प्रेरित करीत असतात.

अशा प्रकार सर्वच प्रकारचे चरित्रग्रंथ लिहिण्याचे किंवा त्याच वाचन होण्याचे प्रवृत्तिनिमित्त एकसारकेच असताहि सर्व चरित्रग्रंथ सारख्या प्रमाणात लोकप्रिय होत नाहीत सङ्कृत साहित्यात प्रभुरामचंद्राच्या चरित्रानर अंशुदित काव्य लेखन चालू आहे. त्यातील रामचरित्र हा सर्वांचाच अद्वेषा किंवा आवडीचा विषय अवला तरी, तीं सर्व रामचरित्र वाल्मीकीच्या रामायणाप्रमाणे सफळलोकप्रिय झाली नाहीत. आजवर शतावधि रामायण झाली व सहास्रावधि यापुढे होतील, पण यातमीनीचें रामायण सर्वथा अग्रगण्यच राहील. वाल्मिकीच यश पुढून टाकण्यासाठी आजवर कोणीहि रामचरित्रपर ग्रंथ लिहिला नाही, किंवा वाल्मीकीच्या रामायणाच आजवर अबाधित राहिलेले अनन्यसाधारणत्व पाहून कोणीहि रामचरित्रलेखनापासून परावृत्त झाला नाही. रामचंद्राच्या दिव्य गुणानी आजवर असंख्य कवींना महाकाव्ये लिहिण्यास प्रेरणा दिली व यापुढेहि युगानुयुग ते गुण जातिवत कवींना काव्यनिर्मितीची प्रेरणा देत राहतील. तात्पर्य, अद्वेष महापुरुषाच्या चरित्राच्या आधारेच महाकाव्य निर्माण होत असतात. अर्द्धा नसेल तर केवळ प्रतिभेच्या बळावर महाकाव्य निर्माण होणार नाहीत ती अर्द्धा काही कवींच्या अंतःकरणात उपास्य दैवतासंबंधी, काहींच्या अंतःकरणात धीरोत्तम राजासंबंधी तर आणखी कोणाच्या अंतःकरणात ऋषि-मुनी-साधु-सत्तासंबंधी असते दैवताच्या किंवा साधूच्या चरित्रवर्णनाने पाप, ताप किंवा दैन्य विज्य पावत, अशी अर्द्धा आमच्या भारतीय समाजात अनादि काळापासून ठेवत आहे. तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने सात दिवसाच्या

आत ओढवणारे, परीक्षित राजाच्या अकाल मृत्यूचे मय निवारण्यासाठीच शुकाचार्यांनी भागवत सांगितले, ही गोष्ट सर्वांना ठाऊच आहे. ऋषींच्या शापप्रभावाने सर्प शालेला काश्मीरचा राजा दामोदर हा एक दिवसभर संपूर्ण रामायण श्रवण केल्यामुळे शापातून मुक्त झाला अशी आख्यायिका कल्हणाने राजतरंगिणीत सांगितलेली आहे. दैत्यचरिनाच माहात्म्य लोकांच्या अतःस्त्रणाने उतभिण्यासाठीच या कथा प्रसृत करण्यात आल्या अस म्हणणे चुकीचे होणार नाही. दैवतचरिनाच्या या माहात्म्याचेर अर्द्धा टेंपणारे अनेक संस्कृत लेखक राम, कृष्ण, शिव, गणेश इत्यादि उपास्य देवतांचीं पुराणातरी वर्णिलेलीं चरित्रं महाकाव्यरूपाने लिहिण्यास प्रवृत्त झाले, यात शक्य नाही.

‘धन राजप्रसादत’ या न्यायाने राजानुग्रह संपादन करून, तद्द्वारा धन व मान प्राप्त करण्याच्या इच्छेने प्रेरित झालेल्या कित्येक लेखकांनी समकालीन राजपुरुषांचीं चरित्रं काव्यात्मक पद्धतीने गाविलेल्या आढळतात. या राजचरिनात्मक महाकाव्यामध्ये सुसत्प्रमानी सत्तेच्या काळात सुसलभमान सुलत्रानाच्या चरित्रावर रचिलेलीं कित्येक महाकाव्य आढळतात. त्याचप्रमाणे इंग्रजी सत्तेच्या काळात आग्लनृपतींचीं चरित्रं संस्कृत पद्दतीने वर्णिलेलीं आहेत.^१

पारतत्याच्या काळात अशा प्रकारे परसीय सत्ताधाऱ्यांचे गुणदर्शन करणारीं काव्य लिहिणाऱ्या वर्गीस समाजत प्रतिष्ठा मिळणे सर्वतोपरी अशक्यच. काव्य निषेध झालेल्या परसीय राजांना प्रसन्न होऊन त्यांना धनमानाचा काहीसा लाभ फदाचित् करून दिला असेल, पण समाजाच्या दृष्टीने त्यांची ही साहित्यसेवा

४. ‘रघुनाथभूपातीयम्’—ले कृष्णकवि १७ वे शतक (मुद्रित) ।
 ‘दारभविनासकाव्यम्’—ले अवतानारायणमुत जगन्नाथ कवि । १८ वे शतक ।
 ‘गायकवाडयन्त्रकाव्यम्’—ले बभूति रामशास्त्री । १९ वे शतक (मुद्रित) ।
 ‘जयनगरपञ्चरत्नम्’—ले मल्लभट्ट हरिवल्लभ (मुद्रित) या काव्यात जयपुर राज्याचा इतिहास वर्णिलेला आहे.

५. ‘राजविनोदकाव्यम्’—(ले रामदाससिंह, प्रयागदत्तपुत्र, एवढाच लेखकाच्या नावाचा उल्लेख आढळतो.) सात सर्गांच्या या काव्यात मुलतान महमद नावाच्या एका मवाननृपतीचे चरित्र वर्णिते आहे ‘विश्वदासि.’ लेखक अज्ञान जहागिर बादशहाचे चरित्र हा या काव्याचा धर्मविषय आहे.

६. ‘विजयविनोदकाव्यम्’—(मुद्रित) ले विद्याधरार भट्टाचार्य. विहट्टोरिया राजाचे चरित्र या काव्यात वर्णिते आहे ‘गोविंदचरितम्’ (मुद्रित) ले श्री. जी पद्मनाभ कवि पंचम जॉर्ज बादशहाचे चरित्र हा या काव्याचा विषय. ‘देहीमहोत्सवकाव्यम्’ (मुद्रित)—ले श्रीनिवास विद्याधर ।

कधीमोलाची ठरली असेल तर त्यात आश्चर्य नाही. त्याचप्रमाणे अध्ययन तर दूरच साध घाचनमुद्रा कोणी विज्ञासापूर्तीसाठी केले असेल तर नम्रच. मुसलमानी पारतन्याच्या काळात ज्या शूरवीरांनी स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी लोकोत्तर अद्भुत पराक्रम गाजविले, त्यांची चरित्रे स्वयंप्रेरणेने लिहिणारे तत्कालीन संस्कृत साहित्यिक दुर्दैवाने परस आढळत नाहीत. याला उज्जल अपवाद एकच व तो म्हणजे शिवभारतसार वसींद्र परमानंद. पण हाहि ग्रंथ कवीन्द्राने शिवाजी महाराजांच्या प्रेरणेतून लिहिला, अस त्याच्याच उल्लेखावरून दिसत. एवढ्या मोठ्या पंडिताना जगापास “असफरिगस” रगिता आला, पण प्रतापसिंहाच्या पराक्रमावर एक श्लोक देखील लिहिण्याची बुद्धि त्याला झालेली दिसत नाही. इंग्रजी सत्तेच्या काळात टिक्कोरिया, पंचमजेंजे यासारख्या सत्ता धान्याचे चरित्र गाणाऱ्या कवींना त्याच काळात भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी संप्राम करणाऱ्या अननक देशभक्तांपैकी एखाद्याचहि चरित्र संस्कृत काव्याच्या रूपान लिहिण्याची बुद्धि होऊ नये, हे आश्चर्य नव्हे काय ? पारतन्याच्या प्रदीर्घ काळात रामहृणादिक दैवतांच्या चरित्रावर आधारलेली महाकाव्ये लिहिणाऱ्या संस्कृत काव्याचे अतः करणाऱ्या रामायण, भारत, भागवताचा प्रभाव फारच मोठा होता, असें फार तर म्हणता येईल. पण त्या काळात त्याच्या उपास्य दैवतासारखेच लोकोत्तर गुण प्रकट करणारे महापुरुष डोऱ्यापुढे असताना त्याच्या चरित्रावर त्यांनी काव्यलेखन करू नये ही वस्तुस्थिति त्या कवींचे परिस्थिति-पराङ्मुखत्व दाखवित. तरी पण योग्य उदात्तगुतीने निचार केल्यास या दैवत चरित्रात्मक काव्य लिहिणाऱ्या कवींचे समर्थन करता येईल. आजच्या काळात महापुरुषांच्या चरित्राची साधन जितक्या अधिप प्रमाणात उपलब्ध होतात, त्या प्रमाणात त्यांच्या काळात ती उपलब्ध नव्हती, म्हणून चरित्रसाधनाच्या अभावी अत्यंत प्रसिद्ध पुरुषांची चरित्र देखील त्यांच्या प्रतिभेची रगतिना आली नाहीत व म्हणूनच त्यांनी तीच ती प्राचीन दैवतचरित्र आपल्या प्रतिभेच्या आनिष्कारासाठी अवलंबिली अस म्हणता येईल.

दैवतचरित्रात्मक महाकाव्ये

साहित्याप्रमाणे रामायण, भारत व भागवत या तीन लोकोत्तर ग्रंथांच्या तूट संस्कारामुळे वर्तमान काळातील वृत्तसंरथ साहित्यिकांनी प्राचीन काळच्या काव्यास, भारतास, माघ, हर्ष या महाकवींच्या पात्रावर पाऊल टाकून रामायण, भारतातील विष्णूच्या चरित्रावर आधारलेल्या वृत्तसंरथ महाकाव्य निर्माण केले. काव्यादिकांपासून महानाव्य न लिहिले तर आपली प्रतिभा व पांडित्य व्यर्थ अशीच जणु त्यांची धारणा झाली होती त्यामुळे रामहृणादिक दैवतांच्या चरित्रावर आधारलेली

किती तरी महाकाव्ये (प्रकाशित व अप्रकाशित) आजवर संस्कृतात लिहिली गेली. त्या सर्वांची परिगणना करणे सुद्धा अशक्य आहे. प्रस्तुत प्रबंधात सर्व प्रथाचा उल्लेख करणे शक्यहि नाही व तो आमचा उद्देशहि नाही. तथापि या अत्यंत लोकप्रिय विषयावर लिहिण्यात आलेल्या काही ग्रंथांचा संक्षिप्त परिचय देणे आवश्यक आहे. तेवढ्यावरून अर्वाचीन संस्कृत साहित्यमंडिरातील या दाखनाची काहीशी कल्पना येऊ शकेल.

१७ व्या शतकांतील कांही रामचरित्रे

रामायणसारसंग्रह.—१७ व्या शतकाच्या आरम्भातील अप्पय्य दीक्षित या नावाचे एक महान् संस्कृत पण्डित दक्षिण भारतात होऊन गेले. येलोरच्या चिन्नरोम्म नामक राजाच्या आश्रयास अनेक वर्षे राहून, तेथे भरपूर धनप्राप्तीची प्राप्ति झाल्यानंतर अप्पय्य दीक्षित इ. स. १५८६ ते १६१३ या काळात पेनुकुड नगरामध्ये वेकटदेव राजाच्या (हा विजयनगराचा राजा होता) आश्रयास राहिले. त्यानंतर तिळनल नायकाने विनती केल्यावरून ते पांड्य देशात रहावयास गेले. शेवटी इ. १६१६ साली चिदम्बरम् येथे त्याच देहावसान झाले.^१

अप्पय्य दीक्षितानी आपल्या ७२ वर्षांच्या आयुष्यात विविध विषयावर एकूण एकशेचार ग्रंथ लिहिले. त्यापैकी चिन्मीमाळा व कुयलयानंद हे दोन साहित्यशास्त्रविषयक ग्रंथ सर्वत्र विरोध प्रसिद्ध आहेत. ज्ञानाथ पंडित व अप्पय्य दीक्षित यांच्या पारस्परिक संघर्शात काही दंतकथाहि प्रसिद्ध आहेत. श्रीरामचंद्राच्या चरित्रावर रामायणसारसंग्रह, रामायणतात्पर्यनिर्णय, रामायणतात्पर्यसंग्रह, रामायणसारस्तवः हे प्रमुख ग्रंथ अप्पय्य दीक्षितानी लिहिलेले आहेत.

तज्ञावरचा नायकवर्णीय अधिपति रघुनाथ (१७ वे शतक) हा एक श्रेष्ठ प्रतीना संस्कृत पंडित होता. त्याने लिहिलेल्या ग्रंथांमध्येहि 'रामायणसारसंग्रह' याच नावाचा आणखी एक ग्रंथ आढळतो.^२

'रामायणकाव्यम्'—वर उल्लेखिलेल्या रघुनाथ नायक राजाच्या आश्रयात 'मधुरवाणी' या नावाची एक कवयित्री होती. राजाच्या आदेशानुसार तिने 'रामायणकाव्यम्' नामक एक १४ सर्गांचे महाकाव्य लिहिले.^३

मञ्जुभाषिणी—'स्वप्नेष्ट' या नावाने प्रसिद्ध असलेल्या श्रीनिवास दीक्षित वरीच्या राजचूडामणि नामक पुत्राने "मञ्जुभाषिणी" या नावाची रामकथा एका दिवसाने लिहिली. यालील प्रत्येक अक्षर श्लेषार्थ आहे व या ग्रंथाचे वैशिष्ट्य.

रामयमरणांश व रामचंद्रोदयम्—कान्चीनरम् जगल भारखालई नावाच एक गाव आहे. तेथे श्रीनिवासमुन वेळेश नामक एक महानि झाला. त्याने २० स० १६५६ साली यमकमय प्रस्तुत काव्य लिहिलें. याच कवीने रामचन्द्रोदयम् या नावाचे ३० सर्गांचे दुसरे एक रामचरित्रात्मक महाकाव्य लिहिलें आहे, १९व्या शतमान चिदम्बरनिवासी वैद्यकृष्ण नामक एका कवीने 'रामचन्द्रोदयम्' याच नावाच एक महानाय लिहिलेले आहे.

रामविलासनायम्—१७ व्या शतकाच्या शेवटी रामचंद्रतर्कवागीश-याने प्रस्तुत काव्य लिहिले अथून त्या व्यनिरिक्त साहित्यदर्पणानुर वृत्ति लिहिली आहे. श्रीनिवासमुन वरदोदेशिक यानेहि गयरामायणम्, रघुवीरप्रिययम्, रामायण संग्रहः हीं रामचरित्रनिषयक काव्ये लिहिलीं आरेत.^१

१८ वें शतक

राघवचरितम्—तमोरच्या सरफोजी मोसल्याच्या आश्रयास असलेल्या आनन्दनारायण नावाच्या कवीने प्रस्तुत १२ सर्गांचे काव्य लिहिलें आहे. हा आनन्दनारायण कवि 'पञ्चरत्ननमि' या नावाने प्रसिद्ध होता. कवीने आपलें हें काव्य आश्रयदात्याच्या नावाने प्रसिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. म्हणून सरफोजी मोसले हेच या काव्याचे लेखक होणे, असा कित्येकांचा ग्रह आहे. एवढे काव्य लिहिण्यादरकी निव्वळा सरफोजीनच निर्चित होती, म्हणूनच हा यमन रुढ झाला होता.

राघवीयम्—अठराव्या शतकात केरळमध्ये रामपाणिवाड या नावाचा निख्यात सम्प्रत साहित्यिक झाला. त्याने प्रस्तुत 'राघवीयम्' हें २० सर्गांचे महाकाव्य लिहिलें आहे. याच कवीने 'उषानिरुद्धम्' व 'कसबहो' हीं दोन उल्लेखनीय प्राकृतकाव्यहि केल्लीं आहेत.^२ 'रामचरितम्'—भागनोरचा सुवरान रामरमां (१८ १९ शतक) याने ह १२ सर्गांचे महाकाव्य लिहिले आहे.^३

१९ व २० वें शतक

रामायणसंग्रहः—मद्रासच्या पचयप्पा सम्वृत्त कॉलेजचे प्राध्यापक महामहोपाध्याय लक्ष्मण सुरि यानी हा ग्रंथ लिहिला.

सीतारामाय्युदयम्—मिजागापट्टण जिल्ह्यानेले रहिवासी गोपालशास्त्री यानी प्रस्तुत काव्य लिहिले. वाराणसीच्या हिंदुनिस्त्रनिगाल्याचे प्राध्यापक काली

बिकर ठाडुर याचे पुत्र श्रीअन्नदाचरण ठाडुर यांनी रामाभ्युदयम् हे काव्य लिहिले. नागपुरचे गणाधरकवि यांनी गीतगोविंदाख्येन संगीतराघवम् हे काव्य लिहिले. जयपुर राज्यातल्या लक्ष्मणगड येथील ऋषीमुलामध्ये राहणारे कवीन्द्र परमानन्द शर्मा यांनी संपूर्ण रामचरित, मंथरादुर्विलसितम् दशरथ-विलाप, मारीचवधम्, मेघनादवधम्, रावणवधम् इत्यादि निरनिराळ्या काव्यामध्ये समागून लिहिलेले आहे. सूर्यनारायणाध्वरी यांचे सीता परियणम् कामराजकवींच सीतासम्यंवरम् व काशीनाथकवींच वैदेही-परियणम् ही काव्ये सुद्धा रामचरितपरच आरेत. शिवरामकृत हनुमत्काव्यम् हनुमद्विजयम्, रावणपुरवधम्, या काव्याचा विषयहि पर्यायाने रामायणपरच आहे. सुरेन्द्रचरितम् या काव्यात रामचरितातील अहिल्ये द्वााराची कथा वर्णिलेली आहे. माडिभापि कृष्णम्माचार्यांनी आपल्या 'हिस्टरी ऑफ संस्कृत लिटरेचर' या महाप्रयत्नात शेवडो रामचरितपर काव्याचा उल्लेख केलेला आहे. त्यातील काही काव्याची नामावली पहा. या यादीवरून रामचरित हा संस्कृत कवींचा किती आवडता विषय होता याची कल्पना येईल.

रामचरित्रात्मक काव्य

लेखक

चित्रवन्दरामायणम्	—वकटमती (१७ वे शतक)
जानकीपरिणयः (८ सर्गे सुद्धित)	—चनकवि, (१७ वे शतक)
सीतादिव्यचरितम्	—श्रीनिवास, (वरदवल्लभेश्वर, श्रीमुष्णग्राम वाणी ।) (१७ वे शतक)
गद्यरामायणम्	} —श्रीनिवासपुत्र वरदादेविस (१७ वे शतक.)
रघुवीरविजयम्	
रामायणसंग्रहः	} —गोविंदसुत रामेश्वर (१७ वे शतक)
रामकुतूहलम्	
रामचरित्रम्	—रघुनाथ.
उदाररावनम्	—चण्डीसूर्य कवि.
कल्याणरामायणम्	—द्योतनि.
भट्टादिरामायणम्	—वीरराघव.
रामायणमुपोदयम्	—भोईल श्रीनिवास
रामामृतम्	—देवटरवा.
यादवरायरीयम् (द्वयी काव्य)	—नरहरि.

रघुनीरन्यचरितम्	—तिरुमल्लोणाचार्य.
दशाननरामम् (मुद्रित)	—योगीन्द्रनाथ.
रघुवीरचरितम्	—मुकुमार.
सीतारामविहारः	—लक्ष्मणशोमयाजी (ओरंगजी शम्भुत.)
रामगुणाकरः	—रामदेव.
रामनेत्राव्यम्	—पद्मनाभ (१९ वें शतक.)
रामविलास	—रामचन्द्र.
रामविलासः	—हरिनाथ.
रामचन्द्रकाव्यम्	—शम्भुनाथिनाथ.
प्रसन्नरामायणम्	—श्रीपादपुत्र देवरीधित.
रामचन्द्रोदयम्	—कचिन्नल्लम्
रामचरितम्	—निम्बकसेन.
रामशोल्यासः	—अद्वैतरामभिरु.
रामशोल्यासः	—पूज्यपाद देवानन्द.
बालराघवीयम्	—शङ्खगोपाचार्य.
रमणीयराननम्	—ब्रह्मदत्त.
अभिरामराव्यम्	—रामनाथ.
रामकुतूहलम्	—गोविन्दमुतरामेश्वर (१७ वें शतक.)
रामरौतुवम्	—रामरूपामुन कर्मनाकर.
रामरथामृतम्	—गिरिधरदास.
रामगुणाकरः	—रामदेव न्यायाल्लकार.
रामविगलराव्यम्	—रामचन्द्रतरुंगीध (साहित्यदर्पणवृत्तिकार.)
रामविलासराव्यम्	—हरिनाथ.
रामचरितम्	—काशीनाथ.
रामचरितम्	—मोहनस्वामी
रामगीलोचोत.	—शरणेश्वरमुन रमानाथ.
रामाभिरामम्	—केशव.
रामराव्यम्	—रामानन्दतीर्थ.
रामाभ्युदयम्	—वेङ्कटेश.
शितिरुष्टरामायणम्	—शितिरुष्ट.
रघुवीरविगलम्	—दामोदरमुन लक्ष्मण
रघुपतिविजयम्	—गोपीनाथ.
रामचन्द्रोदयम्	—पुरुषोत्तम मिथ.
रामचन्द्रोदयम्	—रामदत्त

रामचन्द्रमहोदय	—सन्निधानंद.
रामकाव्यम्	—बालकृष्ण.
रामरत्नावरः	—मधुस्त.
रामरसामृतम्	—श्रीधर.
रामचन्द्रोदयम्	—कविवल्लभ.
रघुनंदनविलासम्	—वेङ्कटाचार्य.
रघुनंदनविलासम्	—पानाचार्य.
विक्रमराघवीय	—सूतनकालिदास.
पौलस्त्यराघवीयम्	—रामचन्द्र (पुल्लेखवंशीय.)
श्रीरामविजयम्	—अरुणाचलनाथ-शिष्य.
बालरामरसायनम्	—कृष्णशास्त्री.
रामायणसारसंहः	—ईश्वर दीक्षित.
ललितराघवम्	—श्रीनिवास रथ.
ज्ञानक्यानंदमोघः	—श्रीपति गोविंद.
सीतारामाभ्युदयम्	—गोपालशास्त्री (विजयापट्टण)

१८५३-१९२८

आधुनिक काळांतील संस्कृत साहित्यिकांनी केलेला हा रामचरित्राचा प्रचण्ड विस्तार पाहून कोणालाहि आश्चर्य वाटल्यापाचून राहणार नाही. “चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम्” हे वचन असल्या प्रसाराचा रामचरित्राचा आश्चर्य झालेला विस्तार पाहून परे वाटू लागते व या पुढील काळांतहि युगानुयुगे रामचरित्र असेंच गायिले जाईल, याची खात्री वाटू लागते.

श्रीकृष्णचरित्रं

रामचरित्राप्रमाणेच श्रीकृष्णचरित्राचाहि प्रभाव संस्कृत साहित्यांत अतृ-
ण्डितपणे दिसून येतो. कितक्या निनिध प्रसारानी रामचरित्र संस्कृत साहित्यिकांनी
गायिलेले आहे. कितक्याच प्रसारानी त्यांनी श्रीकृष्णचरित्रदेखील गायिले आहे.
त्यांतहि विशेष गोट आढळते ती ही की प्रायः ज्या कवींनी रामचरित्र लिहिली
त्याच कवींनी कृष्णचरित्रात्मक काव्यहि लिहिलेले आहेत. तंगवत्तरेच रघुनाथ
नाथकाने “रामायणसारसंहः” हे काव्य लिहिले त्याचप्रमाणे कृष्णचरित्रावर
पारिजातहरणम्, मञ्जुतेन्द्राभ्युदयम्, रुक्मिणीकृष्णविवाहम् ही कृष्ण-
चरित्रपर महानायके लिहिली आहेत.” राज्ञाडामणीने प्रत्येकी १० सर्गांचे

रत्निमणीकल्याणम् व कस्तूरधम् हीं दोन कज्ये लिहिलीं" अठराव्या शतका तल्या रामपाणिनादाने केरळच्या रामवर्म नृपतीच्या आदेशानुसार मुकुंदस्तवः नावाचे काव्य लिहिले. महामहोपाध्याय लक्ष्मणमूर्तीनी (१९ वे शतक) कृष्णलीला मृत लिहिले या व्यतिरिक्त गोपालदासाचा पुत्र गंगादास या वैश्य कवीने अच्युतचरित्रम् ह १६ सर्गांचे महाकाव्य लिहिले. जीरगोस्वामींनी माधवमहोत्सवम् मानेदेवाने कृष्णचरितम् सदानन्दाने व्रजेन्द्रचरितम् पद्मनाभमठाने गोपालचरितम् इत्यादि कृष्णचरित्रपर काव्य लिहिलेलीं आढळतात.

कृष्णचरित्रातील विविध घटनांपैकी रत्निमणीस्वयंवर, रासत्रीडा, यासारखे विलासपूर्ण चित्र संहृत कवींनी प्रामुख्याने कायासाठी निवडलेले दिसतात. श्रीकृष्णाच्या जीवनात विलासप्रमाणेच दौर्वाचे व राक्षसीतिडुचल्लेचे अनेक प्रसंग आहेत, पण त्यावर कायरचना करण्याचा प्रयत्न संहृत कवींनी केल्याचे पारपे दिसत नाही. संहृत कवींच्या दृष्टान्तिपद्धतेमुळे त्यांनी आपल्या उपात्य दैवताच्या चरित्रातूनहि दृष्टांतिक प्रसंग निगडूनच काव्यरचना केलेली दिसते."

रामचरित्राप्रमाणेच कृष्णचरित्राला बाहिल्ल्या महाकाव्याची नामायली पुढीलप्रमाणे आहे—

कृष्णचरित्रात्मक काव्य

लेखक

रत्निमणीपरिचयम्

—वाढिरात्र (कर्नाटकासी) (हा कवि त्रिभुवा-
नगरच्या त्रिनाशकारी आला.)

यादवविजयम्

—कुञ्जकुथानवागिन् । (१८ वे शतक)

रत्निमणीस्वयंवरप्रबंधः

—वेदनाधिकौडमानीय नम्रुद्रिपाद

सन्तानगोपालकाव्यम्

—कथानतयेडवालात (१९ वे शतक)

श्रीरासमहाकाव्यम् }

—गुरुप्रसन्नमहाचार्य (डाका वि. विद्यालय व
हिंदु वि. वि. येथे संहृत प्राध्यापक)

माधुरम् }

राधाविनोदम्

—जनार्दनमुन रामचन्द्र (या काव्यावर त्रिलोकी-
नाथ व भट्टनारायण यांच्या टीका आहेत.)

कृष्णाम्बुदयम्

—वसुधाचार्यमुन येलयवल्ली श्रीनिवासाचार्य

कृष्णाम्बुदयम्

—अप्पायल्लुन केरलदेशिक

कृष्णमक्तिचंद्रिका

—अननदेव

१४. रत्निमणीपरिचयम् ले — नृदपण गोविंद

"रत्निमणीपाणिपट्टणम्" ले — गोविंदान्तरवाणी (मुद्रित), ' सत्यभामा-

परिचयम् " ले — रामाचार्य कृ. २५३।

कृष्णचरितम्,	कृष्णविनोदम् — मोतीराम
कृष्णक्रीडा,	कृष्णभावनामृतम् — केशवार्क
कृष्णचरितम्	— मानवेद
कृष्णलीला	— मदन
कृष्णविलासः	— प्रभाकर
कृष्णविलास.	— ज्योतीशित
कृष्णचन्द्रोदयः	— धीनिवाससुत गोविंद
गोविंदलीला (मुद्रित)	— रामचंद्र
ऐदमयंकदम्बिनी	— चित्राभूषण
विलापकुमुमान्जली	— यदुनन्दनदास ।
कृष्णमक्तिकाव्यम्	— अनंतदेव ।
भारगवतोद्योत	— चित्रभातु
कृष्णभूषणम्	— दत्तात्रेय
कृष्णविलास	— पुण्यकोटी
कृष्णाम्बुदय	— तिमयज्वा
कृष्णाम्बुदय*	— वरदराजयज्वा
मुकुदविलास*	— नीलकण्ठ
प्रेमकुसुमागार	— रूपगोस्वामी
राधामाननरहिणी	— गङ्गुमारशर्मा
श्रीकृष्णचरितम्	— शिवदत्तत्रिपाठी (प्रस्तुत लेखकावरणी अधिक माहिती या प्रकाशित इतरन दिलेली आहे.)
राधारसमञ्जरी	— चैतन्यचन्द्र
राधारसगुधानिधि.	— हितहरिवंश गोस्वामी
राधारहस्यम्	— कृष्णदत्त
राधाविनोदम्	— दिनेश
राधासंदर्भमञ्जरी	— गुणलचन्द्राचार्य
कृष्णविजय.	— रामचंद्र
गोपाललीला	— रामचंद्र
कृष्णननमञ्जरी	— मानविंद
कृष्णननविनोद	— न्यायचाम्पति शर्
मन्दिरार* (मुद्रित)	— श्रीधरशर्मा
मन्त्रचक्रितम्	— गङ्गानंद
मुकुदविलास	— रघुनन्दीश
हरिलीला	— मोहन

हरिलेलिलीलावती	—कविवेसरी
हरिनिवासः	—यद्योदाचंद्रमुत कविशेखर
कृष्णदीपा	—कृष्णमिश्र
कृष्णलीला	—कृष्णगुप्त मदन
कृष्णलीलातरङ्गिणी	—नारायणतीर्थ
गोपालचरितम्	—पद्मनाभमठ
मधुकेलिवन्दी	—गोवर्धन
चमत्कारचन्द्रिका	—कनिकृष्णरूप
रासकल्पलता	—मोहनानंद
रासकल्पसारतत्त्वम्	—कृन्दा नन्ददास
रासकृष्णमाधुरी	—अनन्यदासस्वामी
वासुदेवचरितम्	—वेणीदत्त
वाल्लहरिवंशम्	—गंवरनारायण
वसन्तिधनम्	—राम
कृष्णामृततरङ्गिका (मुद्रित)	—वंसदेव
गोपालविजयः	—गिरिमुंदरदास
कृष्णोदन्तः	—भास्वर
सुन्दरदामोदरम्	—छोलप्रराज
कृष्णमावनामृतम् (मुद्रित)	—विश्वनाथ
कृष्णविजयः	—शंकराचार्य
कृष्णायनम् (सात राग)	—भारद्वाज
कृष्णरथारहस्यम्	—शिब्रियंगार (या कथने श्रीकृष्णराजचम्पू, यदु- शैलचम्पू, चित्रकटोद्यान यमराज्य ६० अध्यांतर काव्ये लिहिली आहेत.) ^{१५}
द्रौपदीवस्त्रहरणम्	—गोवर्धन
नरफामुरविजयम्	—माधवामात्य
गोवर्धनधृत्-कृष्णचरितम्	—जयमान्त
मुदामचरितम्	—श्रीनिवास
कुचेलवृत्तम्	—मदनारायण

संस्कृत कथांची रामभक्ति व कृष्णभक्ति किती अफाट होती याची कल्पना येण्यास बरीच काव्याच्या नामावली पुरेशा आहेत. या व्यतिरिक्त याच निषयावर लिहिलेले घरेच काव्यग्रंथ उपलब्ध आहेत, पण त्यांच्या लेखकांची नावे आढळत

नाहीत. आपल्या कणकृति नमोत्प्रेम न करता निर्माण करण्याच्या पपरेला अनुसरूनच त्या लक्षांनी आपल्या नागान्ता उल्लेखेन नसावा असे निसृत. असल्या प्रथाची यादी पुढीलप्रमाणे आहे.

रामचरित्रे—रामविलास, आश्वयंरामायणम्, सीताराघवीयम्, रामाभ्युदय निलम्, सीतारामचरितम्, सीतापतिविजयम्, उत्तराराघवीयम् इत्यादि.

कृष्णचरित्रे—कृष्णार्जुनीयम्, यदुनाथचरितम्, कृष्णलीलाभूषणम्, कृष्ण लीलासार, कृष्णविलासचरितमहाणव, कृष्णचरितामृतम्, कृष्णभावनामृतम्, कृष्णामृतमहाणव, मञ्जविलास, नालमागवतम्, भागवतामृतम्, गोविन्दचरितम्, राधाभुक्ताकर, गोपालविशेष, रासरसोत्थ, हरिवंशकाव्यम्, श्रीकृष्णचरितम् व गोविन्दोन्माद इत्यादि.

→ [शैव काव्ये]

धार्मिक अडेचा साहित्यावर परिणाम होतो याच प्रत्यतर वैष्णव आणि शैव या सम्प्रदायाच्या लेखकानी आपापल्या अडेच निपयावर सम्प्रदायानुवृत्त अशी खी विविध काव्य लिहिली त्यावरून येत. साधारणपण वैष्णव कवींनी आपल्या काव्यासाठी विष्णूचे अवतार असलेले राम व कृष्ण हे नायर व त्यांच्या चरिनातील प्रसंग निवडले, तर शैव कवींनी भगवान शंकराच शैव पुराणातून घणिल्ले श्रीशंकराच चरित्र व त्यातील प्रसंग निवडले अस म्हणता येईल. या शिवचरित्रवर महाकाव्याची परंपरा काळिदास व भारवि यानी सुरु केली. काळिदासाच 'कुमार सम्भनम्' व भारवीच "विरातार्जुनीयम्" ही काव्ये भादशी ठरून अनक शिवभक्तानी काव्य लिहिली आहेत त्यातील काहींचा संक्षिप्त परिचय पुढीलप्रमाणे आहे.

शितिरुण्ठविजयकाव्यम्—१७ व्या शतकातील 'अभिनवभवभूति' म्हणून प्रसिद्धीस आलेल्या 'रत्नसे' श्रीनिवास दीक्षिताने प्रस्तुत महाकाव्य लिहिले आहे.

शिवलीलार्णव —१७ व्या शतकातील नीलकण्ठ दीक्षित कवीने २२ सर्गांच्या या महाकाव्यात मधुरेच्या हलास्यनाथाचें आरयान वर्णिल्ले आहे. हा नीलकण्ठ दीक्षित, अय्या दीक्षित म्हणून प्रसिद्ध होता.

नटेशविजयकाव्यम्—१७ व्या शतकातील बेंकगदिसुत बेंककृष्ण यज्वा याने हे ७ सर्गांचे काव्य लिहिले असून त्यामध्य चिदम्बरच्या नटेशाचे विलास वर्णिल्ले आहेत "

चन्द्रशेखरचरितम्—वाराणसीच्या दुर्गमचन नावाच्या कवीने (१८ वे शतक) हे काव्य लिहिले आहे.^{१७}

भगवान् शंकराच्या कथतील शंकरपार्वतीनिवाह हा अनेक कवींचा विशेष आवडता विषय दिसतो. कालिदासाच्या कुमारसम्भवामुळे त्या विषयावरच काव्य करण्याची प्रेरणा मिळाली असण्याची निश्चय शक्यता आहे.

शिवपार्वती—निवाहविषयक काही काव्यांचा परिचय पुढीलप्रमाणे आहे.

पार्यंतीपरिणयम्—ईश्वरमुक्ति नावाच्या कवीने कुमारसम्भवासारखेच ८ सर्गांचे प्रस्तुत काव्य लिहिले आहे.^{१८}

उमापरिणयम्—‘मित्रगोष्ठी’नामक संस्कृत मासिक परिषदेचे संपादक निधुशेखर भट्टाचार्य (१९-२० शतक) यांनी हे काव्य लिहिले असून ते मुद्रित आहे. या व्यतिरिक्त चंद्रकान कर्णलंकारनिरचित **सतीपरिणयम्** (मुद्रित) गोविन्दाधरनिरचित **गौरीस्ल्याणम्**, कवि बालिशेखर—कृत ‘शिवचरितम्’,^{१९} रागानंद गोपालकृत ‘शिवमाला’,^{२०} महालिंगरवि—कृत ‘लिङ्गलीलाविलास चरितम्’, उमापतिधर—कृत—‘चन्द्रचूडचरितम्’, वृन्दावनगुरु—कृत—‘साम्य चरितम्’ आणि ‘गौरीचरितम्’, बळगुन्नाकृत—‘गंगाधरनिबन्धम्’ इत्यादि शिवकथात्मक काव्यांतून दोन कवींची प्रतिसा पल्लवित झालेली आहे.

शैवपुराणांतून भगवान् शंकरासंबंधी ज्या विविध अद्भुतरम्य कथा आढळतात, त्यांच्या आधारे लिहिण्यात आलेल्या काही काव्यांनी सजिप्त नामावली पुढीलप्रमाणे आहे—

काव्ये

कवि

गंगावतरणम् (८ सर्ग)	—अम्या दीक्षित (नीलकण्ठ दीक्षित)
मीनाक्षीपरिणयम् (१८ सर्ग)	—रामनाथमुन मय्यरवि
कामाग्निविलसम्	— ”
तारकामुरवधम्	— ”
कुमारीनिरक्षितम् (कन्या कुमारीची कथा)	—मुन्नेसेन
कुमारनिबन्धम्	—रामचंद्र
वाणविजयम्	—शिवराम
नन्दिचरितम्	—कृष्णरवि

प्रजापतिचरितम्	— " "
गौरीचरितम्	— वृन्दावन शुक्ल ('सुदामचरितम्' चा लेखक)
गंगावतरणम्	— शंकरकवि
मार्कण्डेयोदयम्	— वैकट्यपुरि
कार्तिकेयविजयम्	— गीर्वाणन्द्रयज्वा
कुमारविजयम्	— शिवचरणरेणु
सतीचिलासकाव्यम् (मुद्रित)	— कृष्णमूर्ति
शंकरगीतम्	— कृष्णचन्द्रमुत जयनारायण]

वैष्णवकाव्ये

भगवान् विष्णूच्या दशावतारांपैकी राम आणि कृष्ण हे दोन अवतार अत्यंत लोकप्रिय व कविप्रिय आहेत, हें त्यांच्या चरित्रांवर लिहिलेल्या महाकाव्यांच्या (पृ. २९, ३०, ३१ व ३२ वर दिलेल्या) प्रदीर्घ नामावलीकडे पाहून सहज लक्षांत येते. विष्णूच्या इतर अवतारांपेक्षाही लिहिलेल्या काव्यांची संख्या फारशी मोठी नाही, तरी पण विषयपूर्तीच्या दृष्टीने त्यांचा परिचय देणे आवश्यक आहे. वैष्णव पुराणांतील विष्णुसंबंधी वेगवेगळ्या अद्भुतरम्य कथांवर लिहिलेली काही काव्ये पुढीलप्रमाणे आहेत—

काव्ये

लेखक

लक्ष्मीनारायणचरितम्	— श्रीनिवासपुन वरदादेशिक (१७ वे शतक) "
भू-वराहविजयम् (८ सर्ग)	— श्रीनिवासकवि (मुष्णग्रामवासी वरदवल्ली कुलोत्पन्न-वरदपुन)
वराहविजयम्	
विष्णुविलसितम् ८ सर्ग	— कुञ्जुनी नर्मियार रामपाणिवाद. प्रस्तुत काव्यांत विष्णूच्या दहाहि अवतारांच्या कथा वर्णित्या आहेत.
वैकुण्ठेशचरितम्	— तंजावरचे नृपति तुफोजी भोसले यांचा मंत्री घनश्याम (१८ वे श०) याने प्रस्तुत महाकाव्य लिहिले असून, त्यामध्ये त्रिपतीच्या वैकुण्ठेश्वराची कथा वर्णिलेली आहे. हा घनश्याम कवि 'भार्यक' या नांवाने प्रसिद्ध असून त्याने एकूण ६४ ग्रंथ लिहिले आहेत."

श्रीनिवासगुणकरकायम् — कायं निनासी वाग्मिस्वर वशान्त्या वैकट-
रायाचा पुत्र 'अभिन्न-रामानुजाचार्य' याने
हे १७ सर्गांच महाकाय लिहिले आहे. हा
कवि 'मायानादि मतद्वय-कण्ठीरवाचार्य'
म्हणून प्रसिद्ध होता." प्रसृत महाकाव्याच्या
पहिल्या ८ सर्गांची टीका स्वतः कवीनेच
लिहिली असून उरलेल्या सर्गांची टीका त्याचा
बंधु वरदराज याने लिहिली.

चाव्यतिरिक्त राधाचार्यकृत व रघुनाथकृत इंदिराभ्युदयम् या
एकाच नावाची दोन काव्ये, लक्ष्मीधरकृत चक्रपाणिनायम्, सद्रमकृत जगन्नाथ-
त्रिजयम्, श्रीधरपुत्र चम्पककृत श्रीनिवासनायम्" हा भागान् निष्पुविपयक
काव्ये उल्लेख करण्यासारखी आहेत. काही निष्पुमक्ताची चरित्रेहि वैष्णवकवींनी
वर्णिली आहेत. त्यापैकी कथानाथाच प्रह्लादत्रिजयम्, जयकान्ताच ध्रुवचरितम्,
प्रह्लादचरितम् व अजामिलोपाख्यानम् यासारखी काही काव्ये उल्लेखनीय
आहेत.

महाभारतीय काव्ये

भगवान् व्यासार्चें महाभारत म्हणजे पाचवा वेदच. अशा प्रकारचा अलौकिक
ग्रंथ जगात कोठेहि आढळत नाही. एवढा महाभारताचा स्फुरार अखिल भारतीय
जनतेच्या अंतःकरणात फार खोलवर रुजला आहे. "इह कविरी सर्वराख्यानमुप-
जीयते", या व्यासवचनानुसार प्रायः सर्वच संस्कृत कवींनी महाभारताचा व्यासंग
आपल्या प्रतिभासाधनासाठी केला असला तरी रामायण व भागवत यापासून स्फूर्ति
पेऊन जितक्या मोठ्या प्रमाणात काव्यरचनेस शाल, तसे महाभारताच्या आधारें
झालेलें दिसत नाही. राम व कृष्ण यांचे चरित्रगायन केल्याने पुण्यप्राप्ति
होते, अशी श्रद्धा दृढमूल झालेली आहे. महाभारतातल्या धर्म, भीम, अर्जुन या
आदर्श सत्पुरुषांचें चरित्रगायन केल्यास तथा प्रकारची पुण्यप्राप्ति होते, अशी
श्रद्धा समाजात नसल्याने त्याच्या सनधी काव्य लिहिण्यात आली नसावीत, असे
आम्हास वाटतें. महाभारतातील उपाख्यानावर आधारलेल्या काव्यांची संख्या
सुद्धा म्हणावी तितकी मोठी नाही. महाभारतासनधी अर्वाचीन काळात लिहिण्यात
आलेली काही काव्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

एकदिनप्रबन्ध अलूरिकुलोत्पन्न जनाभ्यां व यज्ञेस्वर याचा पुत्र सूर्यनारायण
याने हे ४ सर्गांचे काव्य लिहिले. त त्याने एका दिवसान संपूर्ण केले म्हणून त्याला

‘एकदिनप्रबन्ध’ हे नाव मिळाले.”

‘प्रासभारतम्’—ले. विठ्ठनायपुत्र सूर्यनारायण.”

✓ ‘कर्णाडनीयम्’—ले. कवीन्द्र परमानन्द (२० वे शतक) स्थान—लक्ष्मण गड ऋषिकुल.

‘महाभारतसंग्रहः’ व ‘भीष्मचरितम्’, (गद्यप्रबन्ध)—ले. म. म. लक्ष्मणसूरि (प्रा. पंचम्यप्पा सरस्वत कॉलेज, मद्रास).

‘विजयभारतम्’ (फलकृता येथे मुद्रित)—ले. श्रीधर विद्याल्लार.

‘अभिनवभारतम्’—ले. नरसप्पा मनी.

‘पाण्डवचिन्तयम्’ (मुद्रित)—ले. कविभूषण हेमचन्द्राचार्य.

‘पाण्डवचरितम्’—ले. लक्ष्मीदत्त.

यान्यतिरिक्त चित्रमानुषिचरित भारतोद्योत, पाण्डवाभ्युदयम् व तरुणभारतम् हीं तीन काव्ये विशेष उल्लेखनीय आहेत.

महाभारताच्या अनेक उपाख्यानांपैकी नलोपाख्यानावर आभारलेखी काव्ये अधिक दिसतात. याला कारण “कौटवस्य नागत्य दमयन्त्या नलस्य च। ऋतुपर्णस्य राज्ञेयं कीर्तनं कलिनाशनम्” या प्रातःस्मरणीय श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे नलचरित्र हे राम कृष्णाच्या चरित्राप्रमाणेच ‘कलिनाप हारक’ आहे, अशी अक्षा. दुसरे कारण म्हणजे भीर्हर्पांच निरुयात नैपथीय चरितम्, हे महाकाव्य साहित्यिकाच्या अभ्ययनात असल्यामुळे त्यापासून स्फूर्ति घेऊनहि अनेक कवि नलोपाख्यानविषयक काव्ये लिहिण्यास उद्युक्त झाले असोवत, नलोपाख्यानविषयक काही प्रसिद्ध काव्य पुढीलप्रमाणे आहेत.

नलाभ्युदयम्—१७व्या शतकातील तज्ञवरचा राजा रघुनाथनायक याने प्रस्तुत महाकाव्य लिहिले.”

प्रतिनैपथम्—१७व्या शतकातील विद्याभर व लक्ष्मण या दोन कवींनी मिळून हे महाकाव्य लिहिले.” प्रस्तुत महाकाव्याच्या नावावरून कवींना कोट्टन प्रेरणा मिळाली, ते स्पष्ट लक्षात येते.

उत्तरनैपथम्—१९व्या शतकाच्या पूर्वार्धात कोचीन नरेशाच्या आश्रयास राहणाऱ्या, श्रीदेवी व नीलकण्ठ यांना पुत्र बन्दारुम्हट, याने भीर्हर्पांच्या नैपथ

२४. कृ. १५६।

२५. कृ. १५६।

२६. कृ. २५०।

२७. कृ. १४५। रघुनाथ नायकाच्या इतर काव्यांचा उल्लेख पूर्वी आलाच आहे.

२८. कृ. ८१।

चरित्राचें अनुकरण करण्याच्या उद्देशानेच हे १६ सर्गांचें महाकाव्य लिहिलें. कवीने श्रीहर्षाचें अनुकरण करताना त्याचें विन्यस्तत्व टाळलें, हे उल्लेख करण्यासारखे आहे."

सारशतकम्—जयपुरचे समापण्डित कृष्णराम यांनी केलेला श्रीहर्षाच्या नैषधकाव्याचा सधेप, हें या काव्याचें स्वरूप आहे."

आर्यानैषधम्—मद्रासेच पण्डित नरसिंहाचार्य (२० वे शतक) यांनी केलेला नैषधकाव्याचा आर्यात्मक सधेप म्हणजे प्रस्तुत काव्य होय.

महाभारतातील उपाख्यानांपैकी सावित्रीच्या उपाख्यानावर जामनगरचे श्रीमकवि शंकरलाल (इ. स. १८४४ ते १९१६) यांनी सावित्रीचरितम् हें काव्य लिहिलें असून त्या व्यतिरिक्त चन्द्रप्रभाचरितम्, ध्रुवाम्युदयनाटकम्, गोपाल चिन्तामणि, अनन्याम्युदयम् इत्यादिक अगान्तर संहृत ग्रंथ लिहिले आहेत. श्रीशंकरलाल हे काठियावाड राज्यातील रावजीराव संहृत पाठशाळेत अभ्यापक होते."

संपूर्ण संहृत साहित्यावर अतिप्राचीन काळापासून वैदिक वाङ्मयाचा व निचारधरणीचा सरोल सत्कार झालेला आहे. वैदिक मतानुयायी सर्वच महानर्चीनी आपल्या साहित्यातून 'श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त' धर्मनिचाराचा परिष्कार केलेला आहे. शृंगारिक कवींच्या संहृत काव्यातून रंगविलेला शृंगारमुद्रा 'धर्मांरिद्ध' (धर्मांला अनुकूल) आढळतो. युद्धवर्णनातून मुद्रा धर्मांयुद्धाचे नियम कायकोरपणे पाळलेले आढळतात. नायनादिकांच्या जीवनातील जातस्मर्ग, विवाह इत्यादि सत्साराचीं वर्णनेमुद्रा 'श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त' धर्मानुसारच आढळतात. म्हणून असे म्हणावेसे घाटते की या संहृत महाकवींनी साहित्यनिर्मिति करताना आपल्या बाज्रत्य प्रतिभेचा जसा आविष्कार केला, तसाच त्यातून 'श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त' धर्माचा पुरस्कारहि केलेला आहे. संहृत कवींच्या या धर्मनिष्ठतेमुळेच धर्माचरणी गृपति व साधुसत त्यांच्या काव्याचे विषय झाले. पुराणातली सर्वच आख्याने व उपाख्याने सनातन-धर्माचे विविध सिद्धान्त प्रस्फुट करण्यासाठीच लिहिली आहेत. म्हणून त्या आख्यानावर

२९. क. ८०।

३०. या कृष्णरामाने आर्यालवारशतकम्, चन्द्रचरितमण्डनम्, वच्छ-
वदम् व जयपुरविलासम् हीं अवांतर काव्ये लिहिली आहेत

३१. क. ३५४।

किंवा राम, कृष्ण, विष्णु, शिव, हरिश्चन्द्र, प्रह्लाद, ध्रुव, मार्कण्डेय, भंवरीप, नल, युधिष्ठिर, सावित्री, अनसूया यांसारख्या अनेक पौराणिक विभूर्तींच्या चरित्रांवर आधारलेलीं महाकाव्ये अतिप्राचीन काळापासून संस्कृत कवींनी लिहिली व त्यांचा मार्ग चोखाळणाऱ्या आधुनिक काळांतील अनेक कवींनीहि त्याच भर्तींचीं महाकाव्ये आजवर अन्याहृतपणे लिहिलेलीं आहेत. त्यांतील गिण्याची निवड प्रत्येक कवीने आपापल्या श्रदेनुसार घेली, हें उघडच आहे. तथापि सर्वांच्या श्रदेचें मूळ स्वरूप एकच व ते म्हणजे, राम, कृष्ण इ० परमेश्वरांच्या अवतारांचीं चरित्रे गायिल्याने जशी पुण्यप्राप्ति होते, तशीच पौराणिक व ऐतिहासिक पुण्य पुरुषांचीं चरित्रे गायिल्यानेहि होते हें होय. याच श्रदेने संस्कृत साहित्य क्षेत्रांतील हा पवित्र प्रवाह आजवर अजगडित राहिला आहे व यापुढेहि तो तसाच अजगडित राहील, अशी आशा करूं या.

प्रकरण ४ थें

साधुजनांची चरित्रें

संस्कृत साहित्यिनामा देवताच्या चरित्रास्तकींच साधुपुरुषांचीं चरित्रें प्रिय आहेत. भगवान् युद्धाचे चरित्र महाकाव्यरूपाने लिहून महाकवि भट्टनरोगाने साधुपुरुषांचीं चरित्रें पाव्यनक्ष फरण्याचा मार्ग प्रथम प्रगर्तित केला. आपल्या भारत-वर्षांत मक्ति शान-वर्म मार्गानुसार आत्मोद्धार व लोभोद्धार साधणारे असलेल्या सत्पुरुष होऊन गेले. त्यांपैकी कित्येकांचीं चरित्रें त्याच्या प्रतिभावत मक्तानी व वराजानी लिहिलेलीं आहेत.^१ तीं सर्व सत्पुरुषांचीं चरित्रं महाकाव्याच्या पद्धतीस अनुसरून अलंकारप्रचुर भाषेमध्ये लिहिलीं आहेत. त्यांतून चरित्रनायकाच्या जीवनातील घटनापेक्षा लेखकाचें काव्यनिर्माणसामर्थ्यच प्रामुख्याने अभिव्यक्त होतें. पाश्चात्य साहित्याच्या संपर्काने प्रचलित झालेली आधुनिक चरित्र लेखन पद्धति संस्कृत साहित्यिनामा (इतर प्रादेशिक भाषांतील साहित्यिकांप्रमाणेच) अपरिचित होती. त्यामुळे अर्थाचीन सरुत साहित्यात उपलब्ध होणारे भारभीचे ग्रंथ महाकाव्याच्या परंपरेंत अंतर्भूत होतात. मुख्यतः ते सर्व काव्यग्रंथच असून त्यांतून चरित्राचा बोध आनुपगिकपणे होतो. नगर, प्राणद, उग्रानें, वनें, उपननें, शत्रु, समुद्र, सरिता इत्यादिकांच्या वर्णनानून भरपूर अतिशयोक्ति आढळून येते. चरित्रवटनामध्ये मुदा नायकाच्या नाल्लीला, मियाह, कवचिर् तीर्थाटन व विशेषतः व्रतकार याच वटनाचा उपयोग बहुतेक सर्व चरित्रग्रंथात रसपरिपोषासाठी केलेला आढळतो. त्याच्या वास्तवतेकडे कवींच लक्ष असल्याचें दिसत नाही. बहुतेक सर्व मनि या

शंकराभ्युदयम्—ले. रत्नखंड—कविपुत्र राजचूडामणि, १७ वे शतक. जगद्गुरु शंकराचार्याचें चरित्र ६ सर्गांच्या या काव्यात वर्णिलेले आहे.

मुमतीन्द्रजयघोषणा—सजावरचे अधिपति शहाजि राजे याच्या सभेंत मुमतीन्द्र मिश्र नावाचे एक विद्वान् जैन साधु होते त्यांचा शिष्य वेकटनारायण याने आपल्या गुरूचे चरित्र प्रस्तुत काव्यात वर्णिलेले आहे

सत्यनायकाभ्युदयम्—भाटवसप्रदायातील द्वैत सिद्धान्तवादी सत्यनाय तीर्थ यांचें चरित्र. ले० सक्पणमुत—शेवाचार्य

उदाविक साच्याच्या वर्णानानून आपले असाधारण मायाप्रभुत्व किंवा कवनकौशल्य प्रदर्शित करण्याच्या हेतूने पेटलेले दिसतात.

यसुत सत्पुरुषांची चरित्र ही “रामादिवत् वर्तितव्यम् न रावणादिवत्” या मम्मणेक्तीस अनुसरून लोकावर सच्चारित्याचे स्वरूप व्हावयासाठी लिहावयाची असतात. रामकृष्णादिक धीराच्या चरित्राचे अवगाहन करणाऱ्या सामान्य मनुष्याच्या अंतःकरणात मुद्रा शौर्यधैर्यादि श्रेष्ठ भाव उद्दीपित होतात, त्याप्रमाणे साधुपुरुषांच्या चरित्राचे परिशीलन करणाऱ्या नीरस व नास्तिक वाक्काऱ्या हृदयात भगवद्भक्ति अद्भुत होते व अनीतिमान् लोकाना मुद्रा त्यांच्या संस्कारामुळे नीतिमार्गानुसार जीवन जगण्याची प्रेरणा मिळते. चरित्रवाङ्मयाचे हे रामचर्य स्वतः सिद्ध आहे. पण जुन्या काळीं मुद्रणकलेच्या अभावी, काव्यात्मक चरित्रग्रंथ लिहिणारे पारंपरिक साहित्यिक आपले चरित्रग्रंथ बहुधा ‘स्थान्त मुद्राय’ लिहीत असत. लोकजागृति किंवा तत्त्वोपदेश यासारखे उद्दिष्ट त्यांच्या काव्यात्मक चरित्रलेखनामागे असल्याचे बहुधा दिसत नाही. मुद्रण कलेच्या प्रचारानंतर निर्माण झालेले आधुनिक संस्कृत साहित्यिकांचे चरित्रवाङ्मय हे बहुधा लोकजागृतिपर असल्याचे दिसते. जुन्या लेखकांनी मात्र प्राधान्यस्वरूप चरित्रनायका विषयीची आपली भक्ति-भावना व्यक्त करण्याकरीताच लेखन केलेले दिसून येते. इंदूरचे श्रीपालशास्त्री हंसूफर यांनी तिसऱ्या शतकाच्या पूर्वार्धात जी पृथ्वीराज, प्रतापसिंह, शिवाजी, रामदास, नानक, गोविंदसिंह इत्यादिकांची गद्यचरित्र लिहिली त्यामध्ये हा लोकजागृतीचा आपला हेतू त्यांनी स्पष्ट शब्दात लिहिला आहे.^१ त्याच काळात प्रकाशित झालेल्या स्वामी भगवत्पाचार्यद्वारे ‘भारतपारिजातम्’ (२६ सर्ग) अखिलानन्दसर्मद्वारे ‘दयानन्ददिव्यजयम्’ (२१ सर्ग प्रकाशित), आचार्य मेधाव्रतद्वारे ‘दयानन्ददिव्यजयम्’ (२७ सर्ग, प्रकाशित), यासारख्या पद्यकाव्यात्मक चरित्रग्रंथामध्ये लोकजागृति हाच आपला हेतू आहे, हे त्या लेखकांनी स्पष्ट शब्दात सांगितलेले आहे. मुद्रणकलेच्या प्रचारामुळे साहित्यिकांच्या अन्तःकरणात आपल्या साहित्याच्या द्वारे लोकजागृति करण्याची प्रेरणा प्रामुख्याने उद्दीपित झाली. मुद्रणकलेच्या अभावी तसली शक्यता नसल्यामुळे, त्या काळातले लेखक केवळ ‘स्थान्त मुद्राय’ निराशा पांडित्यप्रदर्शन किंवा चरित्र नायकविषयक अज्ञान, यासारख्या प्रेरणेने लेखन करित असतील तर त्यामुळे त्यांच्यावर दोषारोप करणे योग्य नाही. जुन्या परंपरेतील अर्वाचीन संस्कृत चरित्रग्रंथात जे गुण किंवा दोष आपणाने दिसतात तेच या काळातील प्रादेशिक भाषांच्या चरित्रग्रंथांतही आढळतात. अठराव्या शतकातील महिषी या मराठी लेखकाने भक्तविजय, सतविजय, सतलीलामृत यासारखे जे चरित्रग्रंथ लिहिले, त्यामध्ये, संस्कृत चरित्र

२. ‘भारतनररत्नमाला’ सरस्वती निवास, रामबाग, इंदूर.

३. याच प्रयातील प्रकरण १, पृ ८-९ पाहा.

लेखनामध्ये आदळणारी भासुक्ता किंवा सत्पुरुष-गुण-गायनाची प्रवृत्ति प्रकट शास्त्री दिसते. गेल्या शतमानाच्या अनेक मराठी लेखकांनी पिर धी धेन, डग्लस ऑफ वेल्सिंग्टन, मॅटन कुक यासारख्या परकीय थोर पुरुषांची चरित्रे लिहिली पण त्यामध्ये उपरिनिर्दिष्ट लेखकाची भासुक्ता किंवा भाषा, अल्हार इत्यादिकांचे सौंदर्य सुट्टीच आदळत नाही. १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात (इ. स. १८७० ते ७५) श्री. निष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी आपल्या तेजस्वी लेखनीने अगिला महाराष्ट्रात स्वत्वामिमान उद्दीपित केला. त्याच्या प्रमानामुळे क्षिराजी, जगदीराव, रामराव, एफनाथ, नाना पट्टणसीस, महादजी शिंदे, ब्रह्मेन्द्र स्वामी यासारख्या महाराष्ट्रातल्या नाममस्त शास्त्रेच्या ऐतिहासिक वीरांची व साधूंची चरित्रे वगळता मोठ्या प्रमाणात मराठीत लिहिली गेली. पण त्या ऐतिहासिक सत्पुरुषांच्या समकालीन मराठी विद्वानांनी त्यांची चरित्रे लिहिल्याच कोडे दिसत नाही. लोकमान्य टिळकाच्या निधनानंतरच्या काळात (गांधीयुगाने) आत्मगौरवाच्या भावनेने उद्दीपित झालेल्या अनेक प्रादेशिक भाषातल्या लेखकांनी समकालीन थोर पुरुषांची चरित्रे लिहिली. त्यातील सर्वच चरित्र साहित्यिकदृष्ट्या प्रशंसनीय नाहीत. तरी पण त्या चरित्र ग्रंथांनी प्रादेशिक भाषांतील चरित्रसाहित्यास एकदम मोठ्या प्रमाणात समृद्ध झाले. या चरित्रग्रंथांनी तत्कालीन इतिहासाचा फार मोठा गुढ भाग प्रकाशात आला आहे.

आत्मचरित्रे

चरित्रसाहित्यामध्ये आत्मचरित्रांमार्फत ग्रंथ लिहिण्याची प्रवृत्ति ही सगंधा आधुनिक आहे. प्राचीन महाकाव्यांनी सगंधा किंवा ग्रंथाच्या शेवटी केवळ आपल्या नावाचा निर्देश फळातला केलेला आदळतो. वेद, उपनिषदांसारखे जगातले आद्यग्रंथ हे त्यामध्ये लेखकाचा नामनिर्देश नसल्यामुळे अपौरुषेयच गणले जातात. भास, कालिदास, भर्तृहरि यासारख्या श्रेष्ठ साहित्यिकांसमोरील त्यांच्या नावाव्यतिरिक्त कोणतीही अविदित चरित्रात्मक माहिती उपलब्ध होत नाही. ज्या महाकाव्यांनी त्यांत मुखासाठी किंवा पुण्यप्राप्तीसाठी उपास्य दैवतांची, थडेय साधुपुरुषांची किंवा राजे महाराजे यांची चरित्रे महाकाव्याच्या पद्धतीने लिहिली, त्यांनी आपल्या चरित्राविषयी स्वतःच्या ग्रंथामध्ये २-४ तुच्छ वाक्य कोडेतरी लिहून ठेवली आहेत. आज लोकप्रिय झालेली आम चरित्र लेखनाची पद्धति मास-कालिकासादिकांच्या काळापासून आमच्या देशात प्रचलित असती तर, प्राचीन भारताच्या संस्कृतीची किंवा भारताच्या राजकीय, सामाजिक व धार्मिक इतिहासाची केवढी तरी उद्बोधक माहिती आजवर उपलब्ध झाली असती !

आत्मचरित्रलेखनामध्ये आत्मस्तुतीचा दोष असतो, असा लेखकाचा आरोप आहे. कोणताही साधारण किंवा असाधारण लेखक स्वतःच्या दोषांचे

प्रामाणिक चित्रण किंवा चिकित्सा करू शकत नाही. स्वतःचे गुण प्रकाशात आणणे व दोषावर पारखण घालणे ही मानवाची नैसर्गिक प्रवृत्ति आहे त्यामुळे कोणतेहि - आत्मचरित्रपर लिखाण स्वगुणवर्णनपर व स्वदोषनिवर्जित असे होईल व त्यामुळे ते सदीप गणले जाईल. महात्मा गांधींनी 'माझे सत्याचे प्रयोग' या नावाचे स्वतःच्या गुणदोषाचे यथावत् निवेदन करणारे उत्कृष्ट आत्मचरित्र लिहिले आहे. अशा प्रकारचे प्रामाणिक आत्मचरित्र सहसा आढळून येत नाही. मराठी भाषेत लक्ष्मीबाई ठिळक, रमाराई रानडे, दादोबा पादुरंग, विठ्ठल रामजी शिंदे, स्वातंत्र्यवीर सावरकर, धर्मानंद फोसनी, न. चिं. केळकर यासारख्या थोर पुरुषांनी लिहिलेली आत्मचरित्रे फारच चित्तोन्मत्त आहेत. पण मराठीतहि आत्मचरित्र लेखनाचा हा प्रकार अगदीच आधुनिक आहे. १८व्या शतकापर्यंत सिंजुना १९व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत साहित्यसेवकांनी किंवा इतरांनी भारतामध्ये आत्मचरित्र लिहित्याचे फारसे आदळत नाही. अशा प्रकारे प्रादेशिक भाषामध्ये देखील जो बाह्यमयप्रकार अत्यल्प प्रमाणात आढळतो, तो परपरानिष्ठ संस्कृत साहित्यात न आढळला तर त्यात आश्चर्य नाही. इ० १९५० साली मल्लारच्या तपोवन स्वामींनी लिहिलेले व त्रिभूर येथे प्रकाशित झालेले ईश्वरदर्शनम् किंवा तपोवनदर्शनम् या नावाचे एक उल्लेखनीय आत्मचरित्र आढळते. आश्रमवासी कौरव रामचंद्र कवि यांनी आत्मचरित्रपर स्फोदयकाव्यम् लिहिले असे कळते पण ते प्रकाशित झाल्याचे कळले नाही.

दैवतचरित्रे व राजचरित्र या विषयावर प्राचीन परम्परेस अनुसरून उत्तर-कालीन संस्कृतकवींनी जे विविध प्रकारचे काव्यलेखन केले, त्याची कल्पना मागील प्रकरणातील उल्लेखावरून सहज येईल. उपास्य दैवताप्रमाणेच ज्याच्या ठिकाणी जनतेची दृढभक्ता असते, अशा साधुसताच्या चरित्रावर काव्य लिहिण्याची परम्परा निरघात बौद्ध कवि अन्नघोष याने बुद्धचरितम् हे महाकाव्य लिहून मुरू केलेली दिसते. अशा प्रकारची छत्तपुराण्याच्या चरित्रावर काव्य लिहिण्याची परम्परा जैन, शाङ्कर, माध्य इत्यादि विविध सम्प्रदायातील विद्वान कवींनी आपापल्या सम्प्रदायाच्या आनार्यांची व इतरहि सत्पुरुषांची चरित्र लिहून अव्याहतपणे चालविलेली दिसते. या परम्परेतील प्रभाची सख्या बरीच मोठी आहे. त्यातील प्रमुखाप्रभाचा परिचय पुढीलप्रमाणे आहे —

शङ्कराभ्युदयम्—१७ व्या शतकातील रघुनाथभूषणिकृतम् इ. काव्याचा प्रसिद्ध लेखक राजनूदामणि याच्या सनधीची बोही माहिती मागील प्रकरणात आलीच आहे. 'शङ्कराभ्युदयम्' या महाकाव्यात ऋग्वेद आद्यशंकराचार्य यांचे चरित्र राजनूदामणिने वर्णिलेले आहे. त्यातील आरम्भीचे ६ सर्ग 'सदृश्या'

नामक संस्कृत मासिक पत्रिकेत क्रमशः प्रसिद्ध झाले आहेत. याच राजचूडामणीने रत्नखेटविजयम् या नावाचे आपल्या पित्याचे चरित्र लिहिलेले आहे. राजचूडामणीचा पिता श्रीनिवास दीक्षित हा १७व्या शतकाच्या 'अद्वैताचार्य', 'पद्मपाचतुर', 'अभिनमभवभूति' इ० उपाधींनी प्रसिद्धीस आला होता. त्याला आश्रय देणाऱ्या चोलवंशीय राजाने त्याला 'रत्नखेट' अशी पदवी दिली होती. राजचूडामणिप्रमाणेच आपल्या पित्याची किंवा पूर्वज्जांची चरित्रे बऱ्याच कवींनी भक्तिभावाने लिहिलेली आहेत. त्याचा परिचय प्रस्तुत प्रकरणांत यथानुक्रम येईलच. श्रीनिवास दीक्षितासंबंधी सविस्तर माहिती पुढील एका प्रकरणांत येईल.

श्रीशंकराचार्यांच्या चरित्रासंबंधी उपलब्ध असलेले प्राचीन व अर्वाचीन ग्रंथ पुढीलप्रमाणे आहेत:—*

बृहत्शंकरविजयः—ले. चिन्मयगचार्य.

शंकरविजयः—ले. आनंदगिरी (अनन्तानन्दगिरी)

शंकरविजयः—ले. विद्याशंकर किंवा शंकरानन्द.

छंदेयशंकरविजयः—ले. माधवाचार्य (विद्यारण्य).

शंकराचार्यचरितम्—ले. गोविंदनाथ.

शंकरविजयत्रिग्रहः—(चिद्विलसवती व विश्वानुरण्टतपोधन यांचा संवाद).

शंकराचार्यद्विविजयः—ले. घल्लीसहाय.

शंकरद्विविजयसारः—ले. सदानन्द.

गुरुपरम्पराप्रभावः—तिरुपति देवस्थानचे शिष्यसंप्रदायाधिकारी विजयराघवाचार्य यांनी लिहिले.

शंकरगुरुचरितसङ्ग्रहः—कुम्भकोणच्या शंकरमठातील अभ्यासक पंचपागेश शास्त्री यांनी लिहिले.

वाल्मीकिचरितम्—वाल्मीकीच्या चरित्रावर लिहिलेले एथें एकच पात्र संस्कृत साहित्यांत उपलब्ध असून त्याचा लेखक तंजावरचा विद्वान् लेखक रघुनाथ नायक हा होय.*

ताताचार्यभयप्रकाशम्—ले० रामानुजदास आणि लक्ष्मीकुमारोदयम् (मुद्रित) लेखक रगनाथकवि, या दोघांनी आपापल्या काव्यामध्ये कुम्भकोणच्या लक्ष्मीकुमारताताचार्य नामक सत्युष्याचे चरित्र वर्णिलेले आहे.

पाञ्चीवरम् पीठाचे आचार्य पञ्चमतमध्वन तातादेशिक हे लक्ष्मीकुमार ताताचार्यांचे गुरु होते (१६-१७ शतक). विजयानगरचे श्रीरंग व वैकुण्ठपति

याच्या कारकीर्दीत हे लक्ष्मीकुमार ताताचार्य, त्याने मन्त्री व गुरू होते लक्ष्मी कुमाराना 'कोटिकन्यादान' ही पदवी असख्यकन्याचें दान केल्यामुळे मिळाली होती असें म्हणतात. लक्ष्मीकुमारोदय काव्याचा लेखक रगनाथ हा चरित्रनायकाचा वंशज होता.

वादिराजवृत्तरत्नसंग्रह—ले०—रघुनाथ. प्रस्तुत काव्याचा नायक वादिराज हा विजयानगर साम्राज्याच्या विनाशकारी कर्नाटकातील एक महाकवि होता. त्याने 'कविमणीशविजयम्', 'सरसभारतीविलासम्' (मुद्रित), 'तीर्थप्रपञ्च' (मुद्रित) 'एकीभावस्तोत्रम्' 'दशावतारस्तुति' इत्यादि काव्य लिहिलीं असून तीं सर्व मुद्रित झालेलीं आहेत. रघुनाथकवीने अशा या कवीच चरित्र प्रस्तुत काव्यात वर्णिलेले आहे.

सत्यनाथमाहात्म्यरत्नाकर—लेखक अज्ञात, **सत्यनाथभ्युदयम्**—ले० सकर्णगुप्त शेषाचार्य, **सत्यनाथचिलसितम्**—ले० श्रीनिवास. या तीनही काव्यामध्ये माध्वसम्प्रदायी व द्वैतसिद्धांतवादी श्रीसत्यनाथतीर्थ याचें चरित्र कवींनी वर्णिलेले आहे श्रीसत्यनाथतीर्थ ह इ. स. १६७४ मध्ये दिवंगत झाले.

विद्वत्प्रियगुणविलासम्—ले० सेतुमाधव
राघवेन्द्रविजयम्—ले० नारायणकवि
सत्यनिधिविलासम्—ले० श्रीनिवासकवि.
सत्यनोधविजयम्—ले० कृष्णकवि.
सेतुराजविजयम्—ले० अज्ञात.

या पाच काव्यामध्ये माध्वसम्प्रदायाच्या वेगवेगळ्या आचार्यांची चरित्र वर्णिलेली आहेत.

श्रीवल्लभाचार्यांच्या चरित्रावर गोपालासाच **वल्लभाख्यानम्**" नाव् सीताराम शास्त्री याच **वल्लभदिग्विजयम्**" आणि मागे उल्लेखिलेल्या श्रीपाद शास्त्री हयस्कराचें गद्यात्मक **श्रीवल्लभाचार्यचरितम्**", हे तीन ग्रंथ उपलब्ध आहेत.

विजयेद्वयमाहात्म्यम्—१७व्या शतकांतील तामगळनिवासी श्रीरत्नम पाटक या कवीने प्रस्तुत २१ सर्गांच्या महाकाव्यामध्ये जैन साधु विजयेद्वयगुरि याचें चरित्र वर्णिलेले आहे. त्याचप्रमाणे जैनाचार्य एकलव्यीर्ति कवी सुदर्शनचरितम्, महावीरपुराणम्, धीपादचरितम् व धृष्टमानुचरितम् हीं चार जैन साधूंचीं चरित्र लिहिलेलीं असून तीं सर्व मुद्रित आहेत.

श्रीपूर्णानन्दचरितम्—१९ व्या शतकातील निदर्शितले, एक प्रसिद्ध साधु श्रीपूर्णानन्दस्वामी याच प्रस्तुत ५० अध्यायांचे चरित्र श्री. शेनाळकर शास्त्री यांनी लिहिले असून त्याचा मराठी अनुवादही स्वतः लेखकाने केलेला आहे."

पतञ्जलिचरितम्—आठ सर्गांच्या प्रस्तुत महाकाव्यात रामभद्र दीक्षित यांनी व्याकरण-महाभाष्यकार पतञ्जलीचे चरित्र वर्णिलेले आहे. हा कवि अठराव्या शतकातील तज्ज्ञावरचे अधिपति सरफोजी भोसले, याचा आश्रित होता तिकूनन्तुर्न हें त्याच्या राहण्याचें ठिकाण होतें."

सुयकृत्याणम्—ले.-नेलोरनिवासी वेदमूर्ति श्रीरामदासनी (१९-२० शतक)

प्रसिद्ध संस्कृत कवयित्री क्षमादेवी राय हिने तुकारामचरितम् रामदास चरितम्, रामेश्वरचरितम् व मीरालहरी हीं सतचरित्रे लिहिलीं असून शांकरजीननाट्यान्तम् या ग्रंथात लेखिकेने आपले विद्वान वटील श्री. शंकर पाण्डुरंग पंडित यांचे चरित्र वर्णिलेले आहे क्षमादेवीने लिहिलेली हीं सर्व चरित्रे स्वतः कलेल्या इमनी अनुपातासह प्रकाशित झाली आहेत."

शिवमैत्रल्यचरितम्—सुबंदचे निर्यात डॉ. श्री. व्यंकटराय मन्जुनाथ वैष्णवी (B. A., M. B. B. S., F. R. C. S., Edin. साहित्यभूषण) यांनी आपले पूर्वज साधु शिवमैत्रल्य, यांचे चरित्र ६ उल्लासामध्ये प्रस्तुत केलेले आहे. हे शिवमैत्रल्य साधु कारवार त्रिखाणील वैष्णवी या गावीं राहत होते.

दिव्यसुरिचरितम्—गरुडवाहन पण्डित यांनी या काव्यामध्ये अलवार संप्रदायातील १२ वैष्णव साधूंचीं चरित्रे वर्णिलेलीं आहेत. श्रीभक्तताचार्य यांनीहि प्रपन्नामृतम् या काव्यात काही अलवार संप्रदायी वैष्णव साधूंचीं चरित्रे लिहिलीं आहेत.

श्रीदीक्षितेचन्द्रचरितम्-महासायम्—मद्रास विदर्भियालयाचे संस्कृत विभागाध्यक्ष डॉ. वे. राघवन् यांनी प्रस्तुत महाकाव्यात श्री. मुत्तस्वामी दीक्षित यांचे चरित्र आधुनिक पद्धतीने वर्णिलेले आहे श्री मुत्तस्वामी दीक्षित हे मोठे योगी असून त्यांनी कर्नाटकी संप्रदायानुसार संस्कृत भाषेमध्ये शेकडो संगीत 'गीता' लिहिल्या होत्या इ. स. १९५५ साली मद्रासमध्ये श्रीकाव्ही कामरोगी

१४ संस्कृत भवितव्यम् ३४३ । १५. वृ १६० ।

१६ प्राविस्थान-जे सी बॅटर्जी अँड को, ८ भूपेन्द्र बोस अँड्हेन्वू, कलकत्ता

१७ प्राविस्थान-गॉप्पुलर बुकडेपो, डॉमिंग्टन रोड, मुंबई ७

पीठाच्या शंकराचार्यांच्या अध्यक्षतेखाली प्रस्तुत काव्याचे प्रकाशन झाले, त्यावेळी जगद्गुरूनी डॉ. राधवन् यांना 'कविकोविल' ही पदवी समर्पण केली.

विद्वच्चरित्रपञ्चकम्—चाराणसीच्या सरस्वतीमन्न ग्रहालयाचे भूतपूर्व अध्यक्ष, साहित्याचार्य नारायणशास्त्री रिस्ते यांनी काशीच्या पाच पण्डितांची चरित्रे प्रस्तुत प्रबंधात लिहिलेली आहेत.

सत्यध्यानत्रिजयम्—श्रीनिवासाचार्यसुत वैद्यवर्मांनी ५ सर्गांच्या प्रस्तुत काव्यात सत्यध्यानस्वामींनी चरित्र लिहिले असून, सत्यध्यानाष्टकम् नावाचे एक स्तोत्रहि लिहिले आहे.^{१८}

शंकराचार्य व फल्लभाचार्यप्रमाणेच रामानुजाचार्यांचा सम्प्रदायहि भारतात सर्वत्र पसरलेला आहे. श्रीरामानुजाचार्यांच्या चरिनासत्रांनी पुढील ग्रंथ आदळतात "

'रामानुजचरितमुलकम्'—ले. रामानुजदास. 'यतीन्द्रचम्पू'—ले. शठगोपसुत वकुलभरण. 'रामानुजविजयम्'—ले. भानैयाचार्य. श्रीभाष्यकारचरितम्—ले. कोशिकवैकुण्ठेश. 'श्रीशैलकुलवैभवम्'—ले. रुचिहसरि. याव्यतिरिक्त 'रामानुज-विजयचरितम्' रामानुजीयम् व "रामानुजचरितम्" ही काव्य उपलब्ध आहेत, पण त्यांच्या लेखकांची नावे अज्ञात आहेत.

'धान्यकुमारचरितम्'—ले. सख्यकीर्ति. उज्जयिनीच्या धनपालनामक शीलसप्त व्यापाऱ्यांचा पुत्र धान्यकुमार याच चरित्र प्रस्तुत काव्यात वर्णिलेले आहे.

'दुर्गानुग्रह-महाकाव्यम्'^{१९}—ले. पुस्त्य उमामहेश्वर शास्त्री. प्रस्तुत काव्यात पहिल्या ६ सर्गांमध्ये काशीच्या तुलाधार अष्टीचे चरित्र, ७-८-९ या तीन सर्गांत पुष्कर क्षेत्रातील समाधि नामक वैद्याचे चरित्र व ९ व्या सर्गापासून पुढे विजयवाढ्याने घनादप व्यापारी जुष्टूरी वस्त्रेड्डी याचे चरित्र लिहिले आहे श्री. रेड्डीचे चरित्र 'मी धनलाभाच्या आशने लिहीत आहे,' असे वचीने स्पष्ट सांगितले आहे. याच उमामहेश्वर शास्त्रीने आध्यात्मीय विद्वान् साधु वचीन्द्र वेल्मुक्कोण्ड रामराय याच चरित्र १०८ श्लोकांत (अक्षयाणी छंद) लिहिले आहे.^{२०}

१८. सारदा मुद्रणालय, बेळगाव येथे मुद्रित

१९. पृ २१९

२०. प्राप्तिस्थान—कवि तिलक ग्रंथमार्ग विजयवाडा, आप्त

२१. वेल्मुक्कोण्ड रामरायांचे चरित्र प्रस्तुत प्रबंधांत पुढे सविस्तर दिले आहे

‘नानकचन्द्रोदयम्’—ले. देवराज व गंगाराव ^{११} आणि शीतगुरु-चरितामृतम् (द. १९३३ मध्ये मुद्रित) ही दोन श्रीगुरुसंघर्षाची पुस्तके संस्कृतांत उपलब्ध आहेत.

अद्याप्य प्रकारची अनेक श्रद्धेय स्तुत्यांचीं म्हान मोठीं काव्यात्मक चरित्रे अद्यापि संस्कृत साहित्यांत आढळतात.

श्री. वामदेव आत्माराम लडकर, काव्यतीर्थ, यांनी मुनरवे अनंत शिनाजी देसाई टोपीनाळे यांच्या चरित्रावर ‘अनंतचरितम्’ हा पद्यग्रंथ लिहिला असून, कौल्हापूरचे शाहू छत्रपति यांच्या चरित्रावर ‘श्रीशाहू-चरितम्’ हा छानोपयोगी पद्यग्रंथ लिहिला आहे. याव्यतिरिक्त “अहिमहि-हननम्” “अधरारामः” “पार्यती” “वृद्धानम्”, (श्री. न. वि. वेळकर यांच्या प्रकाशित कादंबरीचा अनुवाद) व “राष्ट्रपतिचरितम्” ही पुस्तके मुंबई येथील त्यांनी लिहिलेली आहेत. श्री. लाटकरदारांनी यांचीं सर्व पुस्तके मुद्रित झालेली आहेत.

प्रकरण ५ वें

राजपुरुषांची चरित्रे

मागील प्रकरणांतून देवदेवता व पौराणिक विभूतींच्या संबंधी संस्कृत कवींनी लिहिलेल्या विविध महाकाव्यांचे स्वरूप कसे होते, ते आपण पहिले. उपास्य दैवते व पौराणिक विभूति यांच्याप्रमाणेच साधुसन्त व राजपुरुष हेहि संस्कृत कवींच्या काव्याचे विषय होते. ज्या महाकवींना त्यांच्या प्रतिभा, पाण्डित्य इत्यादि गुणामुळे राजकवींचे किंवा समाजहिताचे स्थान प्राप्त झाले, त्यांनी आपल्या आश्रयदात्या-विषयी कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी त्यांच्या चरित्रांवर महाकाव्ये लिहिलेली आढळतात. ज्यांना राजकृपा प्राप्त झाली नव्हती, अशा कित्येक कवींनी राजाचा कृपाकटाक्ष आपल्याकडे बळावा यासाठी काव्यरचना केली असेल, हेहि संभवते. राजेमहाराजांप्रमाणे अनेक भेष्ट राज्याधिकार्यांच्या स्तुतिप्रीत्यर्थ अनेक महाकाव्ये व राजकव्ये लिहिलेली आढळतात. राजपुरुषांतील कथापुत्रांच्या विवाहानिमित्त लिहिण्यात आलेल्या काव्याची संख्याहि थोडी नाही. समाजतील उदार धनितांच्या जीवनावर आधारलेलीहि काही काव्ये संस्कृतांत प्राचीन काळापासून आढळतात. राजपुरुषांच्या चरित्रावर लिहिण्यात आलेल्या अनेक काव्यांचे नायक ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाचे आहेत. समकालीन राजेमहाराजांच्या चरित्रावर काव्ये लिहिणाऱ्या कवींवर जसा लोभीपणाचा आरोप करता येईल, तसा आरोप भूतकालीन विभूतींच्या चरित्रावर काव्ये लिहिणाऱ्या कवींवर करता येणे शक्य नाही. "तद्गुणैः कर्ममागत्य चापलाय प्रचोदितः" या कालिदासाच्या उक्तिनुसार भूतकालीन महापुरुषांच्या शौर्यधैर्यादि लोभोत्तर गुणामुळेच कालिदासाप्रमाणेच त्यांची प्रतिमा सुन्नरित झाली समकालीन आश्रयदात्या राजपुरुषावर काव्यग्रथ लिहिण्याची परम्परा 'हर्ष-चरितम्' हे महाकाव्य निहून बाणभट्टाने सुरू केली असे दिसते. बाणभट्टाच्या कादम्बरीतील निरुद्धण मायावैलीमुळे रघु सगुण संस्कृत साहित्यावर उघा उमटला, तसा हर्षचरिताचा उघा उमटल्याचे विरोध दिसत नाही. नाहीतर समकालीन राजपुरुषावर लिहिलेले संस्कृत ग्रंथ फार मोठ्या प्रमाणांत संस्कृत साहित्यांत उपलब्ध झाले असते, व त्यामुळे इतिहाससंशोधकांचे कार्य बऱ्याच मोठ्या प्रमाणांत सुकर झाले असते. मागील प्रकरणात म्हटल्याप्रमाणे हे सर्व (दत्ता व महापुरुषनायक) चरित्र-

ग्रंथ महाकाव्याच्या प्राचीन परंपरेस अनुसृज्य गिहिलेले आहेत. त्यामुळे अर्वाचीन काळी पाश्चात्य चरित्राज्ञांच्या पद्धतीने गिहिलेल्या चरित्रग्रंथात नायकाच्या जीवनाची सख्ख असलेला संचिका समकालीन इतिहास ज्या उपलब्ध होतो, तथा या प्राचीन महाकाव्यात्मक (सिंहा पुढे एका प्रकरणात दाराविन्या-प्रमाणे व्याकरण व अन्वयशास्त्रात्मक) ग्रंथातून उपलब्ध होत नाही. तथापि त्या काव्याचा विषयच ऐतिहासिक व लैंगिक असल्यामुळे त्यातून इतिहासदृष्ट्या महत्त्वाच्या अनेक घटनासमर्थाची माहिती प्रयत्नाप्रयत्नीने उपलब्ध होतेच. म्हणून रामायण महाभारतावर आधारलेल्या ग्रंथांपेक्षा या प्रकारच्या प्रधाना ऐतिहासिक दृष्ट्या थोडे आगळच म्हणून आहे. कवीन्द्र परमानन्दाने (१७ वें शतक) गिहिलेले 'शिवभारतम्' हे छत्रपति शिवाजी महाराजांचे चरित्र मुख्यतः कायनिष्ठ असले तरी देखीक त समकालीन कवीने गिहिलेले असल्याने त्यातून शिवाजी महाराजांच्या चरित्रातील वारी अन्वय व सशयासद घटनांवर छल्ले प्रकाश पडतो. भारताचा सत्तावशा प्राचीन इतिहास ऐतिहासिक महापुरुषांच्या चरित्रावर आधारलेल्या काव्यग्रंथातूनच मुख्यत प्रकाशित आलेल्या आहे, म्हणून या प्रकारच्या काव्यांना दुष्यट म्हटून आहे. ज्ञानभद्रापातून मुरू शालेयी अशा प्रकारच्या मताकाव्याची परम्परा अर्वाचीन सृज्य कवींनीहि अन्वयाहृत चालू ठेवलेली आहे. त्यातील काही प्रमुखा काव्यांचा व कवींचा परिचय स उपेक पुढे दिलेला आहे.

तंजानरनेश रघुनाथ नायकांची चरित्रे

रघुनाथाभ्युदयम्—तंजानरच्या रघुनाथ नायकाची धर्मरानी राममद्राम्या ही एक श्रेष्ठ सृज्य कवींनी हींनी. आपण वनि हा माता रघुनाथाचाच अवतार आहे, या श्रद्धेने तिने प्रसूत ज्ञान गिहिलेले अगून त्यामध्ये रघुनाथ नायकांचे चरित्र वर्णिलेले आहे. रघुनाथाचा आशित कवि दृष्टा याने आपल्या आभयदायाच्या स्ववार्थ रघुनाथभूपालीयम् नामक अन्वयनिष्ठ काव्य गिहिले आहे.

साहित्यसुधा—रघुनाथ नायकांचा मंत्री गोविन्द दीक्षित हा वेदान्तादि विविध शास्त्रात्मक निष्ठात अगून एक श्रेष्ठ कवीहि होता. प्रसूत महाकाव्यात त्याने अच्युत व रघुनाथ या ज्ञानाच्या नायकांशीव आभयदायांचाच चरित्र वर्णिलेले आहे.

रघुनाथभूषणप्रियम्—उत्तरनिष्ठ गोविन्द दीक्षित चा पुत्र यमनारायण एहि एक श्रेष्ठ कवि होता. त्याने प्रसूत काव्यामध्ये तंजानरच्या नायक वशांचे श्रेष्ठत्व व रघुनाथ नायकांचा विविध वर्णित आहे.

रघुनाथभूपधियजयम्—रत्नपेठ कवीचा पुन राजचूडामणि याने रघुनाथ नायकाचें चरित्र प्रस्तुत काव्यात वर्णिले आहे.^१

जामविजयम्—कच्छच्या जामवशाचे वर्णन प्रस्तुत ७ सर्गांच्या काव्यात वाणीनाथपुन कवितार्किक (१७ वे शतक) यांन लिहिलें आहे.^२ या कवितार्किकाने 'कौतुकप्रतापरम्' नावाचे एक ग्रहसंहि लिहिलें आहे.

ताराचन्द्रोदयम्—जगन्नाथ नामच्या (१७ वे शतक) एका मैथिल कवीने २० सर्गांच्या प्रस्तुत महाकाव्यात ताराचन्द्र नावाच्या एका सामान्य राजाचें चरित्र रंगविलें आहे.

✓ **दिवाजी महाराजाच्या चरित्रावर काही उत्प्रेरणीय संस्कृत महाकाव्ये** आढळतात. त्यापैकी 'शिवभारतम्' या कवीन्द्र परमानन्द नामक महाराजाच्या आशित कवीने लिहिलें महाकाव्य विशेष उत्प्रेरणीय आहे. प्रस्तुत महाकाव्याचा सविस्तर परिचय पुढे एका प्रकरणात आम्ही दिलेला आहे.

• **पर्णालिपर्वतग्रहणाख्यानम्**—दिवाजी महाराजाचा समकालीन पण्डित जयराम विष्णू याने महाराजांनी पन्हाळा किल्ल्यावर गाजविलेल्या पराक्रमाला अनुलक्षून ५ अध्यायाचें प्रस्तुत काव्य लिहिलें. ते लहान असलें तरी महाराजांच्या समकालीन कवीने लिहिलें असल्यामुळे त्याला ऐतिहासिक दृष्ट्या विशेष महत्त्व आहे. हा जयराम कवि १२ भाषांचा तज्ज्ञ असून त्या सर्व भाषांमध्ये तो काव्ये करूं शकत असे, हे "मया द्वादशभाषाभिः कविकर्म विरच्यते ।" या त्याच्या वचनावरून दिसते. हे काव्य पुण्याच्या भारत इतिहास संशोधक मण्डळाचे प्रसिद्ध संशोधक सदाशिव महोदय टिपकर यांनी अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना व मराठी भाषान्तरासहित प्रसिद्ध केलें आहे.^३

• **शिवाजीचरितम्**—बंगालचे संस्कृत कवि कालिदास विद्याविनोद यांनी प्रस्तुत काव्य लिहिले व ते कच्छच्याच्या संस्कृत साहित्य परिवेष्ट्या ११ व्या अंकत प्रकाशित केलें.^४

• **शिवराजधियजयम्**—१९ व्या शतकातील वाणमठ म्हणून आपल्या असाधारण गद्य लेखनशैलीमुळे ख्याति पावलेले महाशवि अभिषादत व्यास यांनी प्रौढ, प्रगल्भ व "समासमुपिष्ट" गद्य शैलीमध्ये प्रस्तुत गद्य चरित्र लिहिले. त्याचें

५. इ. १५२।

१. इ. १९९ (प्राप्तिस्थान, चौतम्बा, वाराणसी, मूल्य ५ रु.) ।

७. मुद्रित इ. १५८ ।

८. पर्णालिपर्वत ग्रहणाख्यानम् १-२७; ।

९. जगद्विजेष्ठ प्रेस, पुणे. १०. इ. १९६.

संशोधन व मुद्रण करण्याचे कार्य पं. श्रीजितेन्द्रियाचार्य यांनी केले." आजपर्यंत शिवराजविजयम् या ग्रंथाच्या ६ आवृत्ति प्रसिद्ध झाल्या आहेत. पं. अम्बिकादत्त व्यास आपल्या असाधारण पाण्डित्यपूर्ण प्रतिभेमुळे समकालीन विद्वत्समाजामध्ये भारतमास्कर, साहित्याचार्य, व्यास इ० उपाधीनी प्रसिद्धि पावलेले होते. त्यांचा जन्म इ. स. १८५९ मध्ये व मृत्यू १९०१ मध्ये झाला. भागलपुरमध्ये संस्कृताध्यापकाचे काम त्यांनी करीच केले. रत्नाश्रम, प्रस्तारदीपिका, गणेशशक्तम्, शिवविवाहम् ही त्यांची काव्ये व गुप्ताशुद्धिमर्दनाम् हे व्याकरणपर पुस्तक प्रसिद्ध आहे.

• शिवाचतारम्बन्धः—थंफदेश शामन सोवनी (इ. स. १८८२ ते १९२५) यांनी शिवाजीमहाराजांच्या चरित्रावर प्रस्तुत प्रबंध लिहिला. सोवनी हे मेरठ व प्रयाग येथे संस्कृताध्यापक होते. त्यांचे इन्द्रधुन्नाम्युदयम् हे अध्यात्मिक काव्य व दिव्यप्रभवः, ईशालहरी, रामचन्द्रोदयम् (४ सर्ग) ही काव्येहि प्रसिद्ध आहेत."

• शिवकाव्यम्—पुरुषोत्तम नामक कवीने प्रस्तुत काव्यामध्ये शिवाजीपासून दुसऱ्या बाजीरावापर्यंतचा मराठी साम्राज्याचा इतिहास वर्णन केला आहे.

राजारामचरितम्—शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर श्रीरंगजेवाचे आक्रमण महाराष्ट्रांत चालू असतां राजाराम महाराजांनी कर्नाटकांत राहून महाराष्ट्र स्वातंत्र्याच्या संरक्षणासाठी जो महान् उद्योग केला त्याचे वर्णन केशवपण्डित नामक कवीने प्रस्तुत काव्यांत केलेले आहे.

• छत्रपति शिवाजीमहाराज चरितम्—इंदूरचे श्रीपादशास्त्री हसरकर यांनी लिहिलेल्या भारतनरत्नमालेचा उल्लेख मागील प्रकरणांत आलेलाच आहे. छत्रपति शिवाजीमहाराजचरितम् हे त्या मालेतील दुसरे पुस्तक होय. या मालेत महाराणा-प्रतापसिंह-चरितम् (१॥ कृपा); श्रीमद्वत्सभाचार्य-चरितम् (२ क.); श्रीरामदासस्वामीचरितम् (१ क.); पृथ्वीराजचन्दाणचरितम् (१॥ क.); इत्यादि ६ पुस्तके प्रसिद्ध झालेली आहेत." श्रीश्रीगुरुचरितामृतम् हे त्या मालेतील सहावे पुस्तक असून त्यामध्ये नानक, जंगड, अमरदास, रामदास, अर्जुनसिंह, हरगोविंद, हरराय, हरमिस्न, तेगबहादुर व गुप्तगोविंदसिंह यांची संक्षिप्त चरित्रे अष्टष्ट भाषांतील लिहिलेली आहेत.

पं. श्रीपादशास्त्री हसरकरांची नांदी वसुधैव कुटुम्बकम् कुटीरप्रमाणे आहेत. श्रीरंगमानम्यामिचरितम्, श्रीनुद्देवचरितम् राजस्थानसतीनवरत्नहार, महाराष्ट्र-

११. संस्कृतमाहिष्यभाण्डागार येथे मुद्रित. पृ. सं. ६४० ।

१२. कृ० ३५५ (प्रस्तुत लेखाची सर्व पुस्तके मुद्रित झाली आहेत.)

१३ प्राप्तिस्थान—नरस्वती निवाग, रामबाग, इंदूर.

सतीनवरत्नहार, महाराष्ट्रप्रनियार नमः, सौराष्ट्रवीररत्नावलि, महाराष्ट्र
वीररत्नमञ्जुषा, श्रीशङ्कराचार्यचरितम् च विन्यासगरसाम्राज्यम्,

श्री. हसरवरांनी प्रस्तुत चरित्रात्मक साहित्यायनिरिक्त मोक्षमन्दिरस्य
द्वादशदर्शनसोपानावलि, या नावाचा २८७ पृष्ठांचा एक उत्कृष्ट प्रथम लिहिला असून
त्यामध्ये चार्वाक, बौद्ध (वैभाषिक, सौत्रान्तिक, योगाचार, माध्यमिक) जैन,
नैय्यायिक, वैशेषिक, साख्य, योग, पूर्वमीमांसा व उत्तरमीमांसा या १२ दर्शनांचा
संक्षेपानेच पण सर्वेभ्य रीतीने परिचय दिलेला आहे. भारतीय दर्शनांचा परिचय
इतक्या जागत्या रीतीने कसून देणार दुसरा पुस्तक संस्कृतात नाही.

५ हसरवरांच्या “प्रतापसिंहचरितम्” या पुस्तकावर विश्वकवि रवीन्द्रनाथ
ठागोर यांनी पुढील अभिप्राय दिला आहे.

“प्रायः संस्कृते गद्यसाध्यानि न सन्ति एव । यानि च सन्ति तानि समास
प्रचुराणि बुद्धोपवाक्यव्याप्तानि पाठनाम् अनुष्मारीणि । इदं नूतन हसरवरोपाह्व
श्रीपादशास्त्रिणा लिखित श्रीमहाराणाप्रतापसिंहचरितं तु पूर्वोक्त दोषदर्जित विशेषतो
मातृभूलेवनाय सद्यः काला विग्राहिनाम् उपयोगि । अतएव मया अस्य पठनाय
मदीये शान्तिनिकेतननाम्नि त्रिग्राह्ये समाश्रिता दिग्गजा । इच्छामि च पुनरेतादृशानि
नूतनानि संस्कृतपुस्तकानि प्रादुर्भूतानि इति ।”

शाहेन्द्रविलासकाव्यम्—तजवरच्या भोसले वंशातील शहाजी राजाच चरित्र,
त्याचा आश्रित कवि श्रीधर वेकेश यांनी ६ सर्गांच्या प्रस्तुत महाकाव्यात वर्णिलेले
आहे. याच कवींनी दयादत्तकम्, मातृभूदानकम्, तारावतीशकम् आर्तिहरस्तोत्रम्
इत्यादि लघुकाव्ये लिहिली असून तीं सर्व वैद्य प्रेस कुम्भकोणम् येथे छापण्यात आली.

• शाहविलासम्—याच वर उल्लेखिलेल्या शहाजी भोसल्याच चरित्र
दुष्टिराज व्यास यज्वा नामक पण्डिताने समीपप्रधान प्रस्तुत काव्यामध्ये वर्णिलेले
आहे. याच दुष्टिराजाने ‘अभिनवकादम्बरी’ या नावाचे एक काव्य लिहिलेले आहे.
विद्यासदत्ताच्या मुद्राराक्षस नाटकावरील त्याची टीका विद्वत्समाजात सर्वत्र अत्यंत
मान्यता पावली आहे.”

शारमविलासकाव्यम्—तजवरचे गीर्वाणविद्यारथिक च सरस्वती महाल
या विख्यात संस्कृत ग्रंथालयाचे संस्थापक सरफोजी भोसले यांचे चरित्र प्रस्तुत
काव्यामध्ये अक्का-नारायणपुत्र जगन्नाथ कवि यांनी वर्णिलेले आहे

राजगुरुनचरितम्—जनमित्राचा पुत्र चंद्रशेखर यांचे उर्फ गोटमित्र याने आपला आश्रयदाता मृत्नराज यांचे चरित्र प्रस्तुत २० सर्गांच्या महाकाव्यात वर्णिले आहे.

जगप्रसादाश्रयम्—निवृत्त नारायण वैद्य याने आपला आश्रयदाता जगप्रसाद या रावठवशीय कृष्णीचे चरित्र प्रस्तुत १४ सर्गांच्या काव्यात लिहिले आहे. विद्वत्ताय कवीन शत्रुशल्यशायम् व कोशकल्पतरू हे दोन अवातर प्रपट्टि लिहिले आहेत.

धंशालता—ले. उदयनाचार्य.—प्रस्तुत महाकाव्यात काही पौराणिक व ऐतिहासिक राजपुरुषांचे वर्णन केले आहे.

रत्नसेनमुलप्रशस्ति —लेखक भावदत्त मंगलच्या सेन वंशाचे इतिवृत्त हा या काव्याचा विषय आहे.

याचप्रबन्ध —ले. त्रिपुरान्तक कवि. 'वेङ्कटिरीच्या याचवशीय कृष्णाचे इतिवृत्त यात वर्णिले आहे.

रामचन्द्रेशप्रबन्ध —ले. गोविन्द भट्ट. विसाव्या शतकात रामचंद्र राजाचे या काव्यात गाविले आहे.

जयपुरविजयम्—जयपुरचे आर्युदेशाचार्य कृष्णराम (१९ वे शतक) यांनी जयपुरच्या अनंत राजाची चरित्र प्रस्तुत काव्यात वर्णिले आहे.

"कच्छप्रदाम्"—नामाच्या नागरी पंत काव्यामध्ये हि कृष्णराम कवीने जयपुरनरेशाची चरित्र वर्णिले आहे. आर्याभारतनाम्, पद्मभारतम्, मुक्तावली, मुक्तावली, होमहोमनाम्, गारगावम्, छन्दोगमर्मम्, इत्यादि भाषावरी हि वरील काव्य या कृष्णराम कवीने केल्या आहेत.

जयनगरप्रबन्धम्—या नामाचे जयपुरच्या कृष्णाचे चरित्र वर्णन करणारे काव्य मन्मथहरिनाम् याने लिहिले आहे त्यात मुद्रण मुद्रा शब्द आहे.

द्विहयविजयम्—वीरेन्द्ररायभारताचा यदुनारायणाचा पुत्र हेमचन्द्रराय (जन्म इ. स. १८८२) याने प्रस्तुत ऐतिहासिक महाकाव्य लिहिले आहे. हा कवि वंगभाषेत पद्मनाभाच्या पद्मनाभ महाराष्ट्राचे व छद्मनाभा प्रख्यात होऊ. पद्मनाभाचरितम्, मुद्राहरणम्, पद्मनाभचरितम्, पद्मनाभाचरितम्, ही त्याची अनेक काव्य प्रतिलिपि आहेत.

म्हैसर नरेश कृष्णराज वोढियार महाराज यांचीं संस्कृत चरित्रा—

काव्य

लेखक

कृष्णरानाम्बुदयम्—

मामवतरलकवि

कृष्णराजप्रभावोदयम्—

श्रीनिवासकवि

कृष्णराजगुणालोक —

त्रिभिन्मशास्त्री

कृष्णाराजोदयचम्पू —

गीताचार्य.

ही चारही चरित्र मुद्रित झालीं आहेत.

बेह्तापुरीविषयगद्यम्—बेल्लोर प्रदेस व तेथील राजा केशवेंद्र यांचे वर्णन प्रस्तुत ग्रन्थप्रकृतात एका अप्रसिद्ध कवीने केलेले आहे.”

मैथिलेशचरित्रम्—दरभद्रग्याच्या राजवशाचे चरित्र रत्नपाणि नामक कवीने या काव्यात वर्णिलेले आहे.”

देशात्रलिखितम्.—चौहानवंशातील वैजय राजाच्या आदेशावरून जगन्मोहन नामक कवीने (१७ वे शतक) प्रस्तुत काव्य लिहिले आहे. या काव्यात कवीने आपल्या समकालीन ५६ राजांची चरित्रे थोड्या इतिहासासहित वर्णिलेली असल्याने १७ व्या शतकाचा इतिहास जाणण्याच्या दृष्टीने प्रस्तुत काव्याचा बराच उपयोग होण्यासारखा आहे.”

यशोधरचरित्रम्—वाठिराजसरि नावाच्या एका जैन साधन, यशोधर नामक एका जैन महाराजाचे चरित्र प्रस्तुत काव्यात वर्णिलेले आहे. हा वाठिराजसरि “द्वादशविधाधिपति ” म्हणून प्रसिद्ध होता.” धर्माकल्याण नावाच्या १८ व्या शतकातील कवीने याच यशोधराचे चरित्र “यशोधरचरित्रम्” नामक आणखी एका काव्यात वर्णिलेले आहे.

श्रीमूलचरित्रम्—त्रावणकोरच्या राजवशाचे वर्णन प्रस्तुत काव्यात महामहोपाध्याय गणपतिशास्त्री यांनी केलेले असून ‘अर्थचिन्तामणिमाला’ नामक आणखी एका अलंकारनिष्ठ काव्यामध्ये त्यांनी त्रावणकोरच्या विश्वराम राजांचे स्तवन केलेले आहे. हे म. प्र गणपतिशास्त्री त्रिवेन्द्रममध्ये दीर्घकालपर्यंत संस्कृतोपाध्याय होते. त्यानंतर त्यांची ‘न्यूरेटर’च्या कामावर नेमणूक झाली होती. याच कामावर असताना भासनाटक-चक्राच्या प्रकाशनामुळे त्यांची कीर्ति सर्वत्र पसरली.

सर्पदेशवृत्तान्तसंग्रह —अकबर बादशहाच्या आश्रयास असलेल्या महेश ठक्कर या विद्वाने हा ग्रंथ लिहिला. तो ‘अकबरनामा’ या नावाने विशेष

प्रसिद्ध आहे. हा महेश ठकुर न्यायशास्त्रामध्ये विशेषज्ञ होता. त्याचा शिष्य रघुनंदनदास हाहि मोठा निष्ठाण नैय्यायिक होता त्याच्या निदोक्षेतर प्रमत्त होऊन वानर राहशहाने त्याला दरम्या प्रान्त भेज म्हणून दिला. पण रघुनंदनदासाने तो प्रात आपल्या गुरूग दंडिणा म्हणून समर्पण केला. आज्ञार्थीत या महेश ठकुराचे वंशजच दरम्याच्या गादीवर होले.

लक्ष्मीधरप्रतापम्—वाघीचे शिवकुमारशास्त्री (ज.म.इ. १८४८ मृत्यू १९१९) यांनी दरम्याच्या राजशाच समग्र चरित्र वर उल्लेखिल्या महेश ठकुरापासून आरम्भ करून वर्णिल्ल आहे. कवीच्या आईच नाव मनिराणी व थटिलाच नाव रामसेनक मित्र अर्थ होतें. यतीन्द्रजीवनचरितम् या नावाचा भास्करानन्द नामक योग्याच्या चरित्रावर लिहिलेला त्याचा आणखी एक ग्रंथ उपलब्ध आहे.^१

लक्ष्मणान्भुदयम्—शालवाड (राजस्थान)च्या रायल कॉलेजचे संस्कृत प्राध्यापक गणेशराम शर्मा यांनी हुगरपूरचा राजा लक्ष्मणसिंह याच चरित्र प्रस्तुत काव्यात वर्णिले आहे. गणेशराम शर्माचे बरेच स्फुट छान आज्ञाल संस्कृत वृत्तपदानून प्रसिद्ध होत असतात.

प्रकरण ६ वे

परकीय राजस्तुति

धन आणि मान याच्या भविष्यपणे राजे महाराजांच्या स्तुतीला बाहिलेकी काव्य लिहिण्यास अनेक कवि आणि महाकवि उगुस्त झाले होते. त्याचप्रमाणे काही स्तुतिप्रिय राजे महाराजांनी प्रतिमावपन कवींना आपली स्तुति काव्य लिहावयास उद्युक्त केले असहि मागील प्रकरणाले उल्लेखिल्ल्या काही ग्रंथांचे स्वरूप पाहता आढळून येत, या राजेलेखात कुठेंयाने परधर्मीय राजाची याच्या दीर्घकालीन पारतज्यामुळे मरीच मोठी आहे. या परकीय सत्ताधाऱ्यांनी संस्कृतच अभ्ययन वाढण्यासाठी किंवा संस्कृत भाषेला तिची गाचीन प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्यासाठी कोणताहि विशेष प्रयत्न केला नाही. तथापि त्यांनी अनेक प्रतिभासपन संस्कृत साहित्यिकांचा यथाउत्तर सम्मान केल्याच दिव्हा येत जगताथ पडिता सारख्या संस्कृत कवीला मोगल राजसभेत फार मोठा मान प्राप्त झाला होता. इंग्रज सत्ताधाऱ्यांनीहि 'महामहोपाध्याय' ही मानाची पदवी देऊन अनेक संस्कृत पंडितांचा वर्षानुवर्षे सत्त गौरव केला अशा प्रकार राजसम्मानाने संतुष्ट झालेल्या व व राजसम्मानाची आकांक्षा नाळगणाऱ्या अनेक संस्कृत कवींनी परकीय प्रशासकांची चरित्रे संस्कृत काव्यातून निरनिराळ्या प्रकार गाविलेली आहेत ज्याची सत्ता उलथून पाडण्यासाठी ब्रिटिश कौदीच्या देशभक्तांनी आमरण कष्ट केले अशा परकीय प्रशासकांच्या चरित्रावर आपऱ्या प्रतिभेचे हवन करणारे कवे संस्कृत साहित्यिकांच्या सर्गात निर्माण झाले, याचा कोणाबद्दहि खेड वाटल्याशिवाय राहणार नाही

पण या कव्यां एवढ्या संस्कृत कवीनांचे दूषण देता येणार नाही. त्या काळातील भारतातल्या सर्व प्रादेशिक भाषांच्या कवींनीहि हाच अपराध केला होता, अस विविध उदाहरणावरून सहज सिद्ध करून देता येईल.

आमच्या राष्ट्राच्या दुर्भाग्याने चन्द्रगुणादिकांच्या निलयनंतर महामदीयांचे व त्यानंतर थोड्याच काळाने इंग्रजांचे साम्राज्य व्यासु हिमाचल परतत या परकीय प्रशासकांनी भारताची कशी दुर्दशा केली होती, याच वर्णन आचार्य मेधावत शास्त्री यांनी आपल्या 'दयानन्दविजय' नामक महत्काव्याच्या दुसऱ्या सर्गात पुढील प्रमाणे केले आहे.

दुःशासनान् मोघल-वशजानां दिल्लीश्वराणां छलनापराणां

यज्ञोपवीताहरणं द्विजानां कन्यापहारं परितः प्रवृत्तः । (२-३१)

यास्ये वयस्येव विवाहितास्ता द्विजैः स्वकन्या अति कोमलाङ्गयः ।

नालं मुष्णभोजमपावरीतुं भयेन नार्यो रजनीचराणां (२-३२)

महीसुराणामतुलं महस्तद् राजन्यतेजोऽपि नितान्तनष्टम् ।

वशा विशां द्रव्यवतामवर्ष्वां क्षुद्रः स क्षुद्रस्तु भयादरिपूणाम् (२-३३)

संस्काररदोषात्पिङ्गिताशनानां मंरेयपानं मतिमाशनं तत् ।

कुरोदरं श्रोमृगयातिसङ्गो मांसाशनं चार्यजनेषु वृद्धम् । (२-३४)

अशा प्रभाराची राष्ट्राची दुरवस्था ज्या परकीय प्रशासकांनी केली, यांचे गुणगान करणारी काव्ये लिहिण्यास जे कवि प्रवृत्त झाले, त्याची निद्रा कितीही मोठी असली तरी ते परिस्थितीपराङ्मुख व लोभप्रवण होते, असे म्हटल्यापासून राहयत नाही. अखे ! कर्नाचा हा दोषहि अनेक काव्याच्या निर्मितीस कारणीभूत झाला. राष्ट्रीय दृष्ट्या त्यांचे स्थान कोणते, ते घर सांगिलेच आहे. साहित्यदृष्ट्या व इतिहास-दृष्ट्याहि त्यातील अनेक काव्यांना प्रेरचे महत्त्व आहे. अशा काव्यांपैकी काहींचा परिचय पुढे दिलेला आहे.

असफचिलास.^१ शहाजहान बादशहाच्या दरबाराने आसफगान नावाचा एक अधिकारी होता. तो पंडितराज जगन्नाथाचा मोठा मित्र होता. या आपल्या मित्राची स्तुति जगन्नाथानी प्रस्तुत रचण्यात केली आहे. हा आसफगान इ. १६४६ मध्ये मरण पावला. शहाजहानचा विद्वान् पुत्र दाराशिकोह हाहि जगन्नाथाचा मोठा मित्र होता, त्याच्या स्तुत्यार्थे जगन्नाथाने जगदाभरणम्^२ या नावाचे एक काव्य लिहिलेले आहे.

रसकल्पद्रुम.^३—१७ व्या शतमानातील आपकगानाचा पुत्र शाहस्तेजान हा धेष्ट दर्जाचा संस्कृत कवि होता. त्याचा मित्र चतुर्भुज याने शाहस्तेजानाच्या कृपेसाठी रसकल्पद्रुमः हा पाणष्ट प्रस्तानामक एक सहस्र श्लोकांचा साहित्यशास्त्रीय प्रबंध लिहिला. त्यामध्ये स्वतः शाहस्तेजानाने लिहिलेले ६ संस्कृत श्लोक उद्धृत केलेले आहेत. त्यापैकी—

यम्रादृतस्त्वमलिना मलिनाशयेन

किं तेन चम्पक विपादमुरीकरोपि ? ।

विश्वामित्रराम-गवनीरव-नीलयेशाः

केताः कुशेशयदृशां कुशलीभवन्तु ॥

यासारखे दोक शाहस्तेजानाचे असाधारण संस्कृत भाषाप्रभुत्व सूचित करतात.

१७ व्या शतकांतील सुंदरदेव नांवाच्या कवीने 'सुनितसुन्दरम्' या नांवाचा एक सुभाषितसंग्रह तयार केला. त्यामध्ये तत्कालीन कवींचीं वरींच सुभाषिते संग्रहीत करण्यांत आली, हे त्या ग्रंथाचे वैशिष्ट्य होय. विशेष म्हणजे त्यामध्ये अकरा मुद्रफरशाह, निजामशाह, शहाजहान यासारख्या मुसलमान राजांची स्तुति करणारे श्लोक उद्धृत केलेले आहेत. अकरावीय काळिदास नांवाच्या कवीने केलेली अकरा-स्तुति पहा—

घोर एवं कामुकं चेददधर कलयत्पुष्टङ्कार-घोरं
दूरे सद्यः कलङ्का इव परागिभूतो यान्ति कङ्कालशोभाः ।
शङ्कापलाशश्च किं कारणमिति मनसा भान्ति पङ्कापितेन
समस्ता हंकारमङ्काद् विसृजति गृहिणी किं च लङ्काप्रियाय ॥

अशा पवनराज-स्तुतिपर काही संस्कृत श्लोकांमध्ये उर्दू शब्दाचाहि प्रयोग संस्कृत कवींनी केलेला दिसतो. उदाहरणार्थ—

जीमी कम्पति त्रिभ्यती प्रतिचने विद्यां गनीमं वज-
स्योप्रस्य प्रतनोति च स्तलनताभारात् प्रभुभारतः ।
दर्यायाः प्रचलन्ति वीचिनिबहः घूलिभिराफूतयथा
अस्थाने प्रतिहन्वती तव चमूयानेर्गभयाने प्रभो ॥

अकरनामा—याच नांवाच्या एका पारसी ग्रंथाचा हा संस्कृत अनुवाद कोणी तरी केलेला आहे. दरभङ्ग्याच्या महेश ठक्कुराने लिहिलेला "सर्वदेशवृत्तान्त-संग्रह" हा ग्रंथहि अकरनामा या नांवाने ओळखला जात होता.

जहांगिरचरितम्—ले० रुद्रकवि. हा १६-१७ व्या शतकांतील नाट्यगद्यशास्त्रा नामक राजाचा आश्रित होता. प्रसृत काव्यात दशकुमार-चरिताभ्या पदवीने त्याने जहांगीरचे चरित्र वर्णिलेले आहे. याच रुद्रकवीने राष्ट्रोदयंश नांवाचे १० सर्गांचे महाकाव्य लिहिले असे त्यामध्ये बागुल राजवंशाचे वर्णन केलेले आहे. आणखी एका अप्रसिद्ध कवीने जहांगीरच्या चरित्रावर आधारलेले विरुदावलि नामक पुस्तक लिहिले आहे.

राजविनोदकाव्यम्—राजदासाचा शिष्य व प्रयागदत्ताचा पुत्र उदयराज कवि याने ७ सर्गांच्या प्रसृत काव्यांत तुलतान बेगडा महमद या गुजरातच्या सुलतानाचे स्तुतिपूर्ण चरित्र वर्णिलेले आहे.

गझनी महम्मदचरितम्—ले. पी. जी. रामाय कवि. (१९ वे शतक.)

विजयपुरकथा—ले. पाण्डुरंग कवि. (१९ वें शतक). निजापुरच्या मुसलमान बादशहाची चरित्रे हा या ग्रंथाचा विषय आहे. निजापुरच्या सुलतानाच्या चरित्रावर विजयपुरीश-कथा या नावाचे एक पुस्तक एका अज्ञात कवीने लिहिलेले आढळते.^१

अद्भुल्लाचरितम्—ले. लक्ष्मीपति.^२

सुलतानचरितम्—दिल्लीचे पण्डित छज्जुरामजी यानी प्रस्तुत काव्य लिहिले अथवा रयाचर सरस्वती पत्रिकेमध्ये अभिप्राय लिहिलाना प. महावीरप्रसाद द्विवेदी म्हणतात, “इदं काव्यं पदे पदे अनुप्रासविलासयुक्तम् । कल्पनाया च नैपथ्य-काव्यसदृशम् ।” प. छज्जुरामजींची ‘दुर्गांशुदय’ (नाटक), ‘छज्जुराम शतक-नयम्’, ‘साहित्यत्रिन्दुः’ ‘मूलचन्द्रिका’ ही न्यायमुस्तावलीची टीका, ‘सरला’ नामक न्यायदर्शनावरील वृत्ति, सदानन्दाच्या वेदान्तसारावरील ‘सारनोभिनी’ टीका ही पुस्तके प्रकाशित झालेली आहेत. याव्यतिरिक्त निवृत्त-पन्थाध्यायावरील ‘परीक्षा’ टीका, ध्यावरणमहाभाष्याच्या २ अधिकावरील ‘परीक्षा’ टीका कुण्डनेनमाहात्म्यटीका व ‘प्रत्यक्षज्योतिषम्’ हे छज्जुरामजींचे प्रत्येक अप्रकाशित आहेत. त्यांच्या साहित्यत्रिन्दु ग्रंथासंबंधी एकाचने असे म्हटले आहे, की—

गतार्थोऽद्य जगन्नाथो विश्वनाथश्च पण्डितः ।

जाते साहित्यसर्वज्ञे छज्जुरामकवीश्वरे ॥^३

मुसलमान राजासंबंधी अर्वाचीन संस्कृत साहित्यात आढळणारे हे व यासारखे ग्रंथ सोडले, तर त्यांच्या स्तुतिपर भिन्नैक श्रुत सुभाषित आढळतात. त्यांपैकी काही पुढे दिलेली आहेत. ही सर्व सुभाषित सुभाषितरत्नभाण्डागारात राजस्तुति प्रकरणातून संकलित केली आहेत.

अक्षरः हस्ताम्भोजालिमाला नलसशशिरश्चिरस्यामलच्छायवीक्षि-
स्तेजोऽनेर्धूमगारा वितरणकरिणो गण्डदानप्रणाली ।
धरित्रीधेनिदण्डो लयनिम-सरसी-वाल्लभात्पल्लो
वैल्लस्यम्भोधरधोरकबरधरणीपावपाणौ कृपाणः ॥ (११८-१)
कर्णाट देहि कर्णाधिकविधिविहितस्याम छाटं ललाट-
श्रोत्रं, ब्राविड या प्रचल्लभुजवल्ल प्रौढिमागादराडम् ।
ग्रन्फूजंद्गुजंर वा वल्लितरिपुवधूगर्भं वेदभक्त वा
गाजी राजीवदृष्टे कुशशतमयया द्राह्मल्लालुदीन ॥ (११८-३)

१ कृ. १९६। १०. पृ. ५०१। ११ प्राप्तित्याग चौलम्या, मूत्प ८ स.

१२. दिव्यज्योतिः स. मासिकपत्रिका, सिमला. अर्वाचीन संस्कृत कवि परिचयाव ६. स १९५७।

गाजी जल्लालुदीन क्षितिपकुलमणे ब्राह्मप्रमाणे प्रतीते
 प्रेयस्यः प्रारभन्ते तरलतरणतिव्याकुला भङ्गलानि ।
 नेत्राम्भःपूरपूर्णस्तनकलशमुक्ष्वस्तबालप्रवालाः
 भुटयम्भुक्ताकलाप-च्युत-कुचकुसुम-च्छधनाकीर्णलाजाः । (११८-४)

निजामशाहः नृपतिनिजाम तवाद्भुतचरणार्पणबहुलपीडाभिः
 रघवति बहिरिब रसनामरणद्वजकंतवादधनिः । (११९-३३)
 धरणिधरनिजामशाह युष्मत्कर-करवाल-करालकालतपः
 द्विपदमुपवनं निपीय पीनो दिशि मुञ्चति कंचुकं दशहते ॥

अटकटकघोटक-प्रकट-टाप-टङ्कारवत्
 घटच्चटदिति स्फुटं स्फुटति मेदिनीकर्परम् ।
 निजामधरणीपतो घलति कौतुकाडम्बराद्
 इदं भुवनमण्डलं दरदरोदरोदमहो ॥ (११९-३५)

क्षीणीकाम निजामशाह भवतः प्रोढः प्रतापानलः
 द्रागोष द्वयरूपतामुपगते घामीकराणां चये ।
 श्रायद्वातमधाम धोरणि मुहुर्मञ्जद्वह्मामणि
 प्रस्यत्कामिनिनिष्पतद्वनितल मेरोः समुग्मीलति ॥ (११९-३६)

क्षीणीकाम निजाम तावकभुजं लब्ध्वा भुजङ्गीश्वरं
 जानीमः करवाल-कालभुजगी किं नाम गभिष्यभूत् ।
 मत्तेभेन्द्र-विभिप्रकुम्भ-विदलम्भुक्ताकलाप-च्छलाद्
 अच्छामण्डपरम्परामभिरणं सूते स्फुरन्तो मुहुः ॥ (१२०-३७)

बाहूध्रूहमुरसतां घमुमतीं संवीक्ष्य मूर्च्छावर्षां
 भेरो-शाङ्कृतिचञ्चलेन पयता धारां निधिः सिञ्चति ।
 दिग्बाला तनुते निजामनृपतेर्वार्तं यत्ताकांशुकैः
 धूलिधोरणिरदिवनीमुतमिव प्रप्लुं दिवं धावति ॥ (१००-३०)

विद्वद्गोष्ठीगरिष्ठ प्रतिभटदमन श्रोनिजाम प्रतीमः
 कृत्वा त्यक्तीतिगाथां चहति गणविधिं पद्मपोनिः कठिग्याः ।
 यत्रा लेखागुरुणाममृतकरकलां कञ्चुमल्ली मरालाः
 शूद्रा लेखा लघूनां विसभुजगनभोनिम्नगा दन्तिदन्ताः ॥ (१२०-३९)
 बङ्गाः सञ्जातभङ्गा घनवनवसतिप्राप्तरङ्गाः कलिगाः
 सेतङ्गाः स्वगंगामियवणमतयः क्षीर्यदङ्गाश्च बङ्गाः ।
 लाटाः स्विद्यल्लाटाः पदपमनददाः श्यासलोलारध चोलाः
 जायन्ते श्रीनिजाम पुरुरण भवतः प्रीतिनिःसाणनादात् ॥ (१२०-४०)

मुदाफरशाहः शाकान्न प्रसर प्रसवंत दिशस्त्व पृथ्वि पृथ्वी भव
 प्रत्यक्षीकृतमादिरानयशसा युष्माभिर्जुम्भितम् ।
 श्रीमुदाफरशाहपायिवयशोराशे समुज्जुम्भणाद्
 बीजोच्छ्वासविबीर्जदाडिमदशा ब्रह्माण्डमारोक्षति ॥
 (१२३-१११)

शाहिजहान - भूभूमोलितटोपु ययति महाभारघरेऽस्मिन्नसी
 जाता भूप सरस्वती विजयिनी कल्लोलिनी पावनी
 श्रीमच्छाहिजहा वषोमि तदिद माहात्म्यमस्या कथ
 यस्या मज्जति पङ्कजोयति शिषस्तत्समूर्धजोऽलीयति ॥
 (१२८-१११)*

आङ्गलनृपतींची चरित्रे—इमजी शायन मुन् शाल्यानतर मुसलमान
 सत्ताधान्याप्रमाणे इमज रात्ताधा-यार्चीहि चरित्र लिहिण्यास सख्त कनि प्रवृत्त झालेले
 दिसतात या सनघात Modern Sanskrit writings" या आपल्या
 सक्षिप्त निघात डॉ. वे राघवन् लिहितान, ' Loyalty to the ruler
 and the tendeney to eulogise them are in the blood
 of thé old style sanskrit scholars and only a change
 of the subject of eulogy from their former local kings
 to the new emperor from the far of land was nece
 ssary. The British administrators for themselves
 thought that it would add to their glory to have
 eulogies in the time honoured language and they
 prompted the writing of these compositions.
 Warren Hastings in the time collected such eulogies
 in Sanskrit to be filed against his impeachment. "

आङ्गलनृपताच्या विषया लिहिलेल्या काव्यामध्ये हिकोगेरिया, एडवर्ड,
 पचम जॉर्ज या तीन व्यक्ति व लिली दरबार हे नियम अधिक आवडते दिसतात.
 या विषयावरील काही ग्रंथांच्या सक्षिप्त परिचय पुढीलप्रमाणे आहे —

१३ पृ ३

*संस्कृतानभिज्ञ मराठी वाचकांच्या दृष्टीने या ग्रंथात उद्धृत केलेल्या
 अनेक संस्कृत श्लोकांचे मराठी अनुवाद दणे आवश्यक आहे, याची कल्पना
 असून ग्रंथविस्ताराच्या मयाने आम्हास ते टाळावे लागले

आंग्रेजचन्द्रिका—विनायक मठ नावाच्या कवीने इ. १८०१ मध्ये प्रस्तुत ग्रंथ लिहिला. त्यामध्ये इमजी साम्राज्यानिषयीचा भरपूर वृत्तान्त वर्णिलेला आहे.”

राजाङ्गलमहोद्यानम्—ले. रामस्वामी.”

इतिहासतमोमणिः—इ. स. १८१३ मध्ये लिहिण्यात आलेल्या ग्रंथात इमजानी मिळविलेल्या भारतविजयाच वर्णन नमरा. केलेले आढळते.”

आङ्गलसाम्राज्यमहाकाव्यम्—जावणकोरचे संस्कृत विभागाधिकारी ए. आर. राजवर्मा (१९२० शतक) यानी प्रस्तुत महाकाव्य लिहिले आहे.”

आङ्गलाधिराज्यस्वागतम्—विजागापट्टणचे म. म. धेंकटनाथाचार्य हे या लघुकाव्याचे लेखक होत ” परवस्तुरगाचार्य यानीहि याच नावाचे एक काव्य लिहिले असून त्यामध्ये इमजी साम्राज्याचा इतिहास वर्णिलेला आहे.

व्हिक्टोरिया—स्तुतिनिष्ठ काव्ये

इंगन सत्ताधान्यापैसी व्हिक्टोरिया राणी, पंचम बॉर्ज व सप्तम एडवर्ड ह्या तीन व्यक्ति अनेक संस्कृत काव्याचा विषय झाले असल्याचें वर सांगितलेंच आहे. त्यापैकी व्हिक्टोरिया राणीला उद्देशून निरनिराळ्या प्रातातील संस्कृत कवींनी लिहिलेले काव्यग्रंथ पुढील प्रमाणे आहेत

गीतभारतम्—ले. त्रैलोक्यमोहन शुह. २१ सर्गीच्या या महाकाव्यात कवि महाशयानी आङ्गलसाम्राज्य व सम्राज्ञी व्हिक्टोरिया याचे यशोगान केले आहे.”

ज्युबिलीगानम्—व्हिक्टोरिया राणीच्या हीराक महोत्सव प्रसंगी उत्तर कॅनरा जिल्ह्यातील कवींनी रचलेली काव्ये प्रस्तुत ग्रंथात संगृहीत केलेली आहेत. त्यापैकी काही काव्ये मराठीतहि आहेत.”

चन्द्रवर्ति-व्हिक्टोरिया-भारतवर्षे ३२ विजयपत्रम्—वाराणसीचे विद्वान् बलदेवसिंह यानी इ. स. १८८९ मध्ये संगृहीत केले.

व्हिक्टोरियाचरितसंग्रहः—ले. केरलवर्म बलियक्वैल.

व्हिक्टोरियाप्रशस्ति—ले. ब्रजनाथशारणी, पुणे.

प्रीतिकुसुमाञ्जलि—काशीच्या काही पंडितांनी व्हिक्टोरिया राणीला उद्देशून लिहिलेल्या विविध काव्यांचा संग्रह.

हिन्दोरियामाहात्म्यम्—यज्ञा सर मुण्डमोहन टागोर यांनी १८९८ मध्ये हे माहात्म्य लिहिले. याच टागोर महाशयांनी 'प्रिन्स-पञ्चाशत्' नांवाचे एक शब्दकाव्य प्रिन्स ऑफ वेल्सच्या स्तुत्यार्थ लिहिले.

विजयिनीकाव्यम्—ले. श्रीधर विद्यालंकार मठाचार्य, (कलकत्ता). यांनी इ. स. १९०२ मध्ये १२ सर्गांचे प्रस्तुत काव्य लिहिले. याव्यतिरिक्त १९०२ साली सातव्या एडवर्डच्या राज्याभिषेकासंबंधी दिल्लीमहोत्सवकाव्यम् या नांवाचे ६ सर्गांचे काव्य त्यांनी लिहिले आहे.

शोरुमहोमिः—याराणसीचे कुलचंद्र शर्मा यांनी इ. स. १९०१ मध्ये हिन्दोरिया राणीच्या निव्वाननिमित्त प्रस्तुत संघाशात्मक गद्यग्रन्थमय शोककाव्य लिहिले. याच विद्यावर इ. स. १९०१ मध्ये कलकत्त्याचे यादवेस्वर तर्कराज यांनी 'अश्रुप्रिदुः' काव्य लिहिलेले आहे. भीषति टक्कुर नावाच्या कवीने 'हिन्दोरिया-प्रकम्' हे स्तोत्र हिन्दोरिया देवीला उद्देशून लिहिलेले आहे. हीं सर्व काव्ये मुद्रित झालेली आहेत.

सत्तम एडवर्ड विरयी लिहिलेली काव्ये संरेजे. थोडी असून ती पुढील प्रमाणे आहेत.

दिल्लीमहोत्सवकाव्यम्—वर उल्लेखिलेल्या श्रीधर मठाचार्यांनी सातव्या एडवर्डच्या राज्याभिषेकासंबंधी ६ सर्गांचे प्रस्तुत काव्य लिहिले असून त्यामध्ये दिल्लीच्या प्रसिद्ध दरबाराचे वर्णन आलेले आहे."

एडवर्डराज्याभिषेकदरबारम्—प्रयागचे शिवराम पाण्डे यांनी १९०३ मध्ये प्रस्तुत काव्य लिहिले. १९१० मध्ये 'एडवर्ड शोक प्रकाशम्' या नांवाचे आणखी एक शोकनाम्य त्यांनी लिहिलेले आहे.

एडवर्डवंशम्—इ. स. १९०५ मध्ये लखनौचे कनि ऊर्षीदत्तशास्त्री यांनी हे काव्य लिहिले.

दिल्लीप्रभा—नेलोर जिल्ह्यातील कनि वेमूर्ति श्रीनिवास शास्त्री यांनी इ. स. १९११ मध्ये शाहजेल्या दिल्ली-दरबाराचे वर्णन या काव्यामध्ये केलेले आहे. याच नांवाचे आणखी एक काव्य शनायधानी पिढान् शिवरामशास्त्री यांनी केलेले आहे."

याव्यतिरिक्त कलकत्त्याचे ईश्वरचंद्र शर्मा यांनी इ. स. १९०९ मध्ये लिहिलेले राजराजेश्वरस्य राजसूयशक्तिरत्नावली हे सात सर्गांचे काव्य व एका अप्रसिद्ध कवीने लिहिलेले 'कंपनीप्रतापमण्डनम्' हीं काव्येहि सत्तम एडवर्डच्या संरेषान लिहिलेलीं आढळतात सत्तम एडवर्डेशा पंचम जॉर्ज आदराह्वान्या संरधांत लिहिलेलीं काव्ये अधिक प्रमाणात आढळतात.

जॉर्जदेवचरितम्—या नावाचीं काव्य जी व्ही. पञ्चनाभ शास्त्री (श्रीरंग निवासी) व लक्ष्मणशरि यानी लिहिलेली आहेत. पञ्चनाभ शास्त्रींचे जॉर्जदेवचरितम् हे राजभक्तिप्रदीप या दुसऱ्या नावाने प्रसिद्ध आहे. त्यानी 'पद्मवृत्तम्' या नावाचे आणखी एक राष्ट्रकाव्य लिहिलेले आहे.

जॉर्जपंशम्—छे विद्यानाथ के. एस्. अय्यास्वामी अय्यर^१ यानी लिहिले.

जार्जमहाराजप्रियम्.—छे. कोचा नरसिंहचारल.^२

चक्रवर्तिचत्वारिंशत्—पंचम जॉर्जच्या राज्याभिषेकासंबंधी आर्. व्ही. कृष्णम्माचार्य यानी प्रस्तुत काव्य लिहिले आहे^३

आर्. व्ही. कृष्णम्माचार्य यानी कादम्बरीसार, हर्षचरितसारः, वैभवभूषण चरितम्, हे तीन सारग्रंथ व महाकवि-सुभाषितानि, साहित्यरत्नमञ्जूषा, सुभाषित शतकम्, हे तीन सुभाषितसंग्रह संपादित केले आहेत. याव्यतिरिक्त 'प्रस्तुताकुर विमर्श', 'दिलुप्तशैतुकम्', 'वृत्तवार्तिकगीता', 'चित्रमीमांसागीता', 'वाणी विलास', 'अकलापिविलास', 'अन्यापदेश', 'वायसवेशतम्', 'श्रीदेशिक प्रिंशत्', 'धर्मराजशक्ति', 'भारतगीता (स्वदेशस्तुतिपर)' इत्यादि बरीच काव्ये लिहिलेली अगून तीं सर्व मुद्रित झालेली आहेत

राजभक्तिमाला—अष्टतमचे नरसिंहदत्त शर्मा यानी १९२९ मध्ये प्रस्तुत काव्य लिहिले.

महामहोपाध्याय लक्ष्मणशरि (मद्रास) यानी जॉर्जदेवचरिताव्यतिरिक्त दिल्लीसाम्राज्यम् नावाचे एक नाटकहि लिहिलेले आहे^४

आर्. ग्लजर्मनीयुद्धविजयणम्—जि.मल्लुस्वपट्टण श्रीनिवासाचार्य यानी मध्यम महायुद्धासंबंधी प्रस्तुत महाकाव्य लिहिले.

समरशांतिमहोत्सव—छे. पी. व्ही. रामचंद्राचार्य (मद्रास राज्यातील एक शिऊण निमाणाधिकारी).

आर्. ग्लगानम्—छे. एन्. नारायण, मद्रास.

'जॉर्जराज्याभिषेकम्'—■ 'जॉर्जाभिषेकदरवार' ही दोन काव्ये प्रयागचे शिरगान पाण्डे यानी इ. स. १९११ मध्ये लिहिली. इ. स. १९०३ मध्ये त्यानी लिहिलेल्या 'पद्मवृत्त काव्यमिश्रणम्' व इ. स. १९२० मध्ये लिहिलेल्या 'पद्मवृत्तमिश्रणम्' या काव्यांना उल्लेख कर आणून आहे

२३ इ. स. १९११ मध्ये कृष्णभोग येथे मुद्रित.

२४ १९११ मध्ये तिरुपति येथे मुद्रित

२५ पृ. ४९०।

२६ मद्रास येथे १९१२ मध्ये मुद्रित

उत्तमजॉर्जजायसी-रत्नमालिङ्ग-ले एम्, श्रीनिवासाचार्य (कुम्भोजोगम्)

जॉर्जप्रशस्तिः—या नानार्ची २ काव्ये विजागापट्टणचे भट्टनाथ स्वामी व मुरादाबादे पण्डित लालमणी शर्मा यांनी लिहिलेली आहेत.

मद्रासचे महालिंगास्त्री यांनी 'जॉर्जपञ्चकम्' या नावाचे एक काव्य लिहिले आहे. त्याच्या श्लोकांची रचना मरीच सरस अगून त्यामध्ये व्यक्त शालेच्या भावनावरून जॉर्जे गदगहासमधी व इतर इमत्र प्रगासकासमधी तत्कालीन सधृत काव्यात आलेल्या इतर काव्यामधील भावनाची कल्पना येईल. महालिंगास्त्रींचे 'जॉर्जपञ्चकम्' 'किङ्किणीमाला' या त्याच्या काव्यसमूहात प्रसिद्ध झालेले आहे.

जार्जपञ्चकम्—उन्मुक्तो निखिलामयंदपचित. सर्व सदाशासनैः

पृथ्वीभूतप्रतिपन्नपादपतन सत्र निर्वारणः

दिसु प्रोद्धतदुर्जनान्धतमसप्रथोभदधोदयः

श्रीमान् पञ्चमजार्ज एव महता राशिर्भुवि द्योतताम् ॥१॥

यामान् पद् दिवत्तस्य निप्रतिहृतिनिस्थोदयधीपुतः

पाताले वसुपातले दिवि च वा य. स्थीजसा दीप्यते ।

साक य. सुमनोगणे. कुयलय पत्ते विकासाग्निवत

श्रीमान् जार्जमहीश्वरो विजयतां तेजोभिरकस्तिगः ॥२॥

भासो धाय विलङ्घयन्ति जलाधि क्षुब्धोर्मिमाल बलाद्

आक्रामन्ति गहोभ्रमोतिगुडुटास्त्रब्धन्ति सारापये ।

नौका-धूमरधाम्बरप्रवहण-स्थायीन-शक्तित्रय

श्रीमान् जार्जसहस्रभानुरवनावद्याहृतो दीप्यतु ॥३॥

एकस्मिन् समुद्रिस्वरे द्युतिनिधी यस्मिन् ग्रहर्क्षस्वयी

गृह्यन्ते पृथिवीभूतो न वचसाऽप्यत्रेतरे स्वस्वकाः ।

पादचात्पोदप्रभागपि प्रतिनिधि-प्रसूद-पूवनिन

श्रीमानेय समेषतां दिनमणिजार्जस्तुरोषोत्तरः ॥४॥

दुराल-व्यतिषङ्ग-वुर्गतधिया सरभद्रुर्गाटवी-

दायोद्दामसमोरण-वतचणो धर्मव्यपस्वोद्यतः ।

दार्पे यत्मेनि वन्यन् भुवमिमाभार्यान्वयाधिष्ठिता

श्रीमान् जार्जनृपोऽवतात् प्रशमितावाधां समा. शारवतीः ॥५॥

(किङ्किणीमाला, पृ. ८६)

यदुत्तुलसौहार्दम्—पंचम जॉर्जे गदगहाच्या निघनानवर त्यांचा जेष्ठ पुत्र आठना एवढे यांनी स्वयं य यशस्वरूपेने मित्रालेख साम्राज्य स्वीयेनागरी सोडून

दिले. एडवर्डचा हा राज्यत्याग निस्संशय काव्याचा विषय होण्यासारखा आहे. या विषयावर प्रत्यक्ष इंग्रजी भाषेत सुद्धा काव्यरचना झाल्याचे ऐक्यांत नाही. पण एका संस्कृत कवीची प्रतिमा मात्र या घटनेमुळे उफाळून आली. श्री. ए. गोपालाचार्य यांनी प्रस्तुत विषयावर 'यदुवृद्धसौहार्दम्'^{२३} नावाचे ६०० श्लोकांचे संस्कृत काव्य लिहिले असून त्यातील प्रत्येक श्लोकावर कवीने स्वतः टिप्पणीवजा टीका लिहिलेली आहे. प्रस्तुत काव्यांत अनेक इंग्रजी शब्दांचे संस्कृत पर्याय कवीने उपयोगांत आणलेले आहेत. उदा०—December = 'दिशम्भरे'.

('भावमूर्तिनिधिचन्द्रसंख्यसंयत्तरेह्यभिषया दिशम्भरे । ' (श्लोक ७३))
Parliament = राजसभामितिः (श्लोक ८६).

या प्रकारचे या कवीने वापरलेले संस्कृत पर्याय पुढील एका प्रकरणांत आम्ही उद्धृत केलेले आहेत.

सुखलभान व इंग्रज प्रशासनव्यतिरिक्त परकीय सत्ताधान्यासंबंधी लिहिलेले पुरुषिकंदरीयम् या नांवाचे एक महाकाव्य जयपूरचे साहित्याचार्य लक्ष्मीनारायण त्रिवेदी यांनी लिहिलेले आहे. अलेक्झांडर व पोरस यांच्या संबंधांतील घटना या काव्याचा विषय त्यांच्या नांवावरूनच लक्षांत येण्यासारखा आहे. याव्यतिरिक्त श्रीवांगीश्वरीस्तवराजः, श्रुतविलसितम् (काव्यम्), स्वर्णेश्वरीयम् (नाटक), निमण्डपदृश्यम् (भाग), आननविश्वदर्शनम्, तर्करत्नावली, गोकुलेश्वरमङ्गलाशासनम् हीं पुस्तके श्रीलक्ष्मीनारायण त्रिवेदी यांनी लिहिलीं असून 'शिशुविलसितम्' या नांवाचे एक हिन्दी छंदातील संस्कृत काव्य त्यांनी लिहिलेले आहे.^{२४}

अशा प्रकारे आधुनिक संस्कृत साहित्यातील परकीय राजस्तुति हे प्रकरण मोठे विचित्र आहे. राजस्तुतिपर काव्ये लिहिण्याच्या प्राचीन परंपरेची ही एक रोदकाक विवृति आहे, असे म्हटल्यावाचून राहणार नाही. विशेषतः दिल्लीदरबार, सप्तम एडवर्ड व पंचम जॉर्ज यांचे राज्याभिषेक व व्हिक्टोरिया राणीचे निधन या विषयावर ज्या संस्कृत कवींनी काव्यरचना केली, ते किती परिस्थिनिपराड्मुख होते, हे न सांगतां लक्षांत येण्यासारखे आहे. तथापि या कवींचे समर्पणच करावयाचे झाल्यास असे म्हणतां येण्यासारखे आहे, की ज्यांनी आपली प्रतिमा परकीय राजांची स्तुति करण्याच्या कामी घेऊन धरली, त्यांनी तिच्या सहाय्याने आपल्या इष्ट देवतांची स्तुति करून तिच्या सदुपयोग केला आहे. ज्हांगीरचरिताप्रमाणे 'राष्ट्रोपधंशम्' (२० सर्ग) छारखे स्वकीय राजवडाचे वर्णन करणारा रूढ कवि १६-१७ व्या

२३. श्रीराम प्रेस, मद्रास येथे इ. स. १९३७ मध्ये मुद्रित.

२४. दिग्गज्योतिः—विशेषांक १९५७.

शतनांत आदळतो, तथा जॅम्पचरम् प्रमाणेच देशिनेन्द्रस्तनाङ्गलिः विहिणारा
महर्लिङ्गशास्त्री २० व्या शतकात आदळतो. पठितराज जगन्नाथान 'असफरियास'
ह काव्य लिहिल त्याप्रमाणे 'गमालहरी'सारखा उत्कृष्ट देवतास्तोत्रांही लिहिलेलीं
आहेत. या कवीची परकीय राजस्तुतिपर काव्य ज्या गुणानी अलंकृत झालेलीं आहेत,
तेच गुण त्याच्या देवता-स्तुतिपर रित्या अवान्तर काव्यात त्यापेक्षाहि अधिक उत्कृष्टतेने
आदळतात. त्यामुळे परकीय राजस्तुतिपर काव्य लिहिण्यात त्याची देशहितनिमुपता
किंवा स्वार्थमुद्रि कारणीभूत झाली, असा सरसकट आरोप करण्याऐवजी त्याच्या
कृतीची निरकुशता या कारणीभूत झाली, अस गृहणार्थ अधिक उचित होईल.
ज्याप्रकरणाचे अपप्रयोग प छद्मोभ्वा करण्याच्या कार्या कवींच निरकुशत्व प्राचीन शास्त्र-
कारांनी मान्य केलेंच आहे, तेंच निरकुशत्व आधुनिक संस्कृत कवींनी निर्याची निवड
करण्याच्या कार्यांही गाजविल.

प्रकरण ७ वे

विलुप्त काव्ये

प्राचीन महाकवींपैकी सुमन्धु, वाणभट्ट, कविराज यासारख्या गद्यलेखकांनी व भारवि, माप, हर्ष या पत्रलेखकांनी साहित्यामध्ये पाण्डित्यप्रदर्शन करण्याच्या हव्यासाने एक निराळाच सम्प्रदाय प्रवर्तित केलेला दिसतो. सुमन्धूने, 'वासवदत्ता' नामक "प्रत्यक्षरश्लेषमयः प्रबंधः" लिहून जो क्लृप्ततेचा आदर्श स्थापित केला त्याला अनुसरून विविध प्रकारची क्लृप्ता आपल्या साहित्यांत ओतण्याचा हव्यास नंतरच्या अनेक कवींनी धरलेला दिसतो. १२व्या शतकांत झालेल्या कविराजाने 'राघवपाण्डवीयम्' नामक द्वयी काव्य लिहून क्लृप्ततेचा आणखी एक आदर्श निर्माण केला. राघवपाण्डवीयम् महाकाव्याचे वैशिष्ट्य हे की त्या एकाच काव्यामध्ये रामायण व महाभारत या दोन्ही कथा श्लेषरूपाने निवेदन केलेल्या आहेत. कविराजाचा रामकालीन कालाचा कवि संप्रदायनन्दी याने 'रामपादचरितम्' नामक महाकाव्यात प्रभु रामचंद्र व वंगालचा समकालीन राजा रामपाल या दोघांची चरित्रे श्लेषरूपाने एकत्र गुफलेली आहेत. त्याच १२ व्या शतकातील धनञ्जय नावाच्या एका जैन कवीनेहि १८ सर्गांचे असंच एक महाकाव्य लिहून या क्लृप्त काव्याच्या सम्प्रदायांत आणखी एक भर टाकली आहे.

प्राचीन महाकवींची देवता, राजर्षि व अन्य सत्पुरुष यांच्या चरित्रावर आधारलेली महाकाव्ये लिहिण्याची परम्परा आधुनिक काळातील संस्कृत महाकवींनी जशी अखंडितपणे चालविली, तशी ही क्लृप्त काव्याचीहि परम्परा त्यांनी अखण्डित राखली आहे. राघवपाण्डवीयकार कविराज हा या परम्परेचा प्रवर्तक. कविराजाने निर्माण केलेल्या परम्परेनुसार उत्तरकालीन अनेक कवींनी आपल्य मार्ग चोलाळला. कविराजाच्या या सम्प्रदायातील काही आधुनिक कवींचा व त्यांच्या क्लृप्त साहित्याचा परिचय संक्षेपतः पुढीलप्रमाणे आहे.

यादवराघवीयम्—विश्वगुणादर्शचम्पूमुळे विशेष प्रसिद्धी पावलेल्या १७ व्या शतकातील वैकुण्ठधरीने कविराजाच्या राघवपाण्डवीयम् काव्याचे अनुकरण करण्यासाठीच 'यादवराघवीयम्' हे द्वयी व शब्दालंकारप्रचुर काव्य लिहिले.

“साकेताख्या ज्यायामासीद्याविप्रादीप्तातायाधारा ।

पूराजीतादेवाद्याविश्वातन्व्या सावाशारावा ॥”

यासारख्या श्लोकानून यादवरावनीयम् काव्याचे विलुप्तत्व मोठमोठ्या संस्कृत पण्डिताण्हि समजूं शकेल.

राघवयादवपाण्डवीयम्—कविराज व वैकटाध्वरि या दोघांवरहि उणु मात करण्यासाठी चिदम्बर कवीने (१७ वे शतक) ‘राघवयादवपाण्डवीयम्’ या नावाचें ३ सर्गाचें च्यथी काव्य लिहून दाखविलें.

“अस्त्यश्चिता यामपुरासमानंरनेकशोभारतवासभूमिः ।

परंवंरालङ्करणैः प्रवीरं. पूर्हंस्तिनामास्वदभूदयोष्या ॥”

यासारख्या श्लोकानून रामायण, भागवत व भारत या तीन ग्रंथांतील कथा गुप्तून चिदम्बर कवीने आपले असाधारण भाषाप्रभुत्व सिद्ध केलें आहे. हे दुर्बोध काव्य सुबोध करण्याचें दायित्व चिदम्बर कवीचा पिता अनन्तनारायण याने घेतलें. पुत्राच्या काव्यावर पित्याने अधिक पाण्डित्यपूर्ण टीका लिहिली. च्यथी काव्यानून आपले पांडित्य यथार्थपणे व्यक्त झालें नाही, असें वाटूनच की काय चिदम्बर कवीने पंचार्थी काव्य लिहावयास घेतलें. **पञ्चकल्याणचम्पूः** या आपल्या श्लेषमय काव्यानून राम, कृष्ण, विष्णु, शिव आणि मुगलक्षय या पाच देवांचे विवाहांत्सव कवीने वर्णिले. या पञ्चार्थी काव्यावर टीका लिहू शकणारा कोणीहि न आढळल्याने चिदम्बर कवीने स्वतः त्या काव्यावर टीका लिहिली. हा चिदम्बर कवि १७ व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत विजयानगर येथे वैकटम्भालाचा सभापण्डित होता. याने लिहिलेला ‘भागवतचम्पूः’ नामक ग्रंथहि उपलब्ध आहे. म्हैसूरतील उदयेन्द्रपुरच्या अनंताचार्य नामक कवीनेहि ‘यादव राघवपाण्डवीयम्’ या नावाचें एक च्यथी काव्य लिहिलेलें आहे. मागे उल्लेखिलेल्या (पृ. ४३) राजचूडामणि दीक्षित उर्फ रत्नपेट कवीनेहि याच नावाचें व अशाच स्वरूपाचें काव्य लिहिलें आहे.

सप्तसन्धानमहाकाव्यम्—चिदम्बर कवीच्या पंचकल्याणचम्पूच्या मुदची पायरी म्हणजे मेघविजयगणि नामक जैन साधूचें प्रस्तुत सप्तार्थक काव्य होय. या काव्यांत श्लेशाच्या बळावर वृषभनाथ, शातिनाथ, पार्वतनाथ, नेमिनाथ, महावीर, कृष्ण व बलराम या सात जणांचीं चरित्रे गुफलेळीं आहेत. त्यापैकी ५ जैन तीर्थंकर होते. मेघविजयगणीच्या पूर्वी हेमचन्द्रसूरीने प्राचीन काळीं असंच एक सप्तसन्धानकाव्य लिहिलें होतें असें—

श्रीहेमचन्द्रसूरीशं. सप्तसन्धानमादिभं ।

रचितं, तवलाभे तु रथादिदं सुष्टये सताम् ॥

या श्लोकानून स्पष्ट दिसतें. हेमचन्द्राने सप्तसन्धान काव्य लुप्त झाल्यामुळे त्याची

उणीत भरून काढण्यासाठीच मेघविजयगणीने हा उपायोप केला हें प्रस्तुत श्लोकार्थान दिष्टें प्रस्तुत लेखनाने 'देवनन्दाभ्युदयम्' नावाचे सात सर्गांचें महाकाव्य लिहिलें असून त्यामध्ये विजयदेवमुरि याचे चरित्र वर्णिलें आहे. त्याच्या 'शांति-नाथचरितम्' या महाकाव्यात शांतिनाथाचे चरित्र वर्णिलें आहे. देवनन्दाभ्यु-दयम् व शांतिनाथचरितम् या काव्यातील श्लोकात शिशुपालवधम् व नैपधचरितम् यातील पक्तींचा उपयोग समस्यापूर्तीसारखा केलेला आहे. उदा०—

" भियामभिषयवत्तमनोनुवत्तता विद्यालतालघितया भिया स्फुटा
तया बभाते स जगत्प्रयोविभुर्जंगमप्रतापावलिभीति-मण्डलः ॥ "

" निपीय यस्य क्षितिर्दिशिणः कथाः सुरा सुरागमादिमुक्त बहिर्मुखम्
प्रवेदिरेऽन्त स्थिरतन्मयाज्ञया रावा सवान्भूत प्रशतया ॥ "

" यथा श्रुतस्येह निपीततत्कथास्तथाद्रियन्ते न युधाः सुधामपि
सुधाभुजा जग्म न तन्मन प्रिय भवेद्भवे यत्र न तत्कथाप्रया ॥ "

मेघविजयगणीने कच्छचा राजा विजयप्रमथुरि याला संदेश म्हणून 'मेघदूतसमस्या-लेखः' नावाचे एक काव्य लिहिले असा त्यामध्ये मेघदूतातील पक्तींचा बरील प्रमाणेच श्लोकपूर्तीसाठी किंवा समस्यापूर्तीसाठी उपयोग केला आहे. 'दिग्विजय.' नामक ११ सर्गांच्या महाकाव्यात मेघविजयगणीने कच्छनृपति विजयप्रमथुरि याचें चरित्र वर्णिलें आहे. जैनमतनिरोधी सिद्धान्ताच राखून करण्यासाठी त्याने 'प्रनोधचन्द्रोदयम्' या नाटकाच्या धर्तीवर 'युनितप्रबोधनम्' नामक नाटक लिहिलें आहे. अशा प्रकारे मेघविजयगणीने (१७ वे शतक) ४ महाकाव्यें, एक राण्टकाव्य व एक नाटक असे एकूण ६ ग्रंथ लिहिले. त्यातील सप्तसन्धान काव्यामध्ये त्याचें असाधारण भागप्रमुख व्यक्त झालें आहे.

राघवनैगधीयम्—जयशरपुत्र हस्तच (१८ वे शतक) याने प्रस्तुत २ सर्गांचें द्विर्धी काव्य लिहिलें असून त्याची टीकाहि रक्त कवीनेच लिहिली आहे.

याद्वचराघवीयम्—ले. नरहरि. याचें स्वरूप उपरिनिर्दिष्ट द्विर्धी काव्या-सारखेंच आहे.

नैपधपारिजातम्—मागोठ प्रकरणात उल्लेखिलेल्या कृष्ण दीक्षित (अव्या टीक्षित) याने प्रस्तुत द्विर्धी काव्य लिहिले असून त्यामध्ये नलराजाची व पारिजातापहरणाची कथा श्लोकांनी एकत्र गुमलेली आहे.

२ क १३। (श्रीयज्ञोविजय जैन ग्रंथमालेमध्ये मेघविजयगणीचे ग्रंथ प्रकाशित होत आहेत.)

कोसलमोसलीयम्—ले. शेषाचल्यवि. ६ सर्गाच्या या द्वयी महाकाव्यांत तंजावरच्या भोसले घराण्यातील एकोजीचा पुत्र शहाजी व प्रभु रामचंद्र यांचे चरित्र स्थानाने एकत्र सांगले आहे. प्रस्तुत कवि हा शहाजी मोसल्याचा भावित कवि होता, हे सांगणे नकोच.

अयोधाकरम्—तंजावरच्या तुकोजी राजाचा मंत्री घनश्याम याने हे व्यधी काव्य लिहिले असून त्यामध्ये नल, कृष्ण व हरिश्चंद्र यांची चरित्रे गुंफलेली आहेत. काव्याची टीका स्वतः कवीनेच लिहिली आहे.

कलिदूषणम्—वर उल्लेखिलेल्या घनश्याम कवीने संस्कृत व प्राकृत या दोन भाषेत दोन्ही साधनीय असे हे अद्भुत काव्य लिहिले आहे. अशा प्रकारचे दुसरे काव्य आढळत नाही. घनश्याम कवीप्रमाणेच महाराष्ट्रांतल्या रामजोशी कवीने चार भाषांची एक लावणी लिहिली आहे, पण त्यामध्ये श्लेष नाही. या घनश्याम कवीने प्रबोधचन्द्रोदयम् या नाटकासारखे प्रथमदृष्टादृश्यम् या नावाचे एक छात्रांगिक नाटक लिहिले आहे.

कङ्कणवन्धरामायणम्—संस्कृतातील विलुप्त काव्याची परिचीमा कङ्कणवन्धरामायणाने गळली. या नाटकाची दोन आधुनिक रामायणे प्रसिद्ध आहेत. ती तीव्ही रामायणे म्हणजे केवळ संस्कृत साहित्यातीलच नव्हे तर जागतिक साहित्यातील आश्चर्ये आहेत. ३२ अध्यायांच्या एका श्लोकात संपूर्ण रामकथा कृष्णमूर्ति (१९ वें शतक) नावाच्या कवीने लिहिली. हा श्लोक म्हणजेच त्याचे 'कङ्कणवन्धरामायणम्' होय. हा ३२ अध्यायी श्लोक कङ्कणावृत्ति लिहिला म्हणजे कङ्कणवन्धरामायण तयार तयार होतें. तो श्लोक असा—

" नंतादेवालीनामाशाधानाधोनानेकालोकी ।

माश्यानंभारव्यायोगीशं पायादेत रामेराजा ॥ "

हा श्लोक कोणत्याहि अध्यायातून उजवीकडून डावीकडे व डावीकडून उजवीकडे वाचला असता त्यातून ६४ श्लोक मिळतात. अशा प्रकारे एका श्लोकातून ६४ श्लोक काढून त्यातून रामकथा जाणावी लागते या कृष्णमूर्ती कवीच्या आईचे नांव गौरी व वडिलाचे नांव एवींग होते. कङ्कणरामायणाचा हा अलौकिक प्रकार कृष्णमूर्तीने प्रथमच मुरू केलेला दिसतो.

कृष्णमूर्तीवर मात करण्यासाठी चारलु माण्यमर शास्त्री या कृष्णा जिल्ह्यातील काकरपारती गावी राहणाऱ्या एका आधुनिक (२० व्या शतकाचा पूर्वार्ध) कवीने पुढीलप्रमाणे दुसरे एक कङ्कणवन्धरामायण लिहिले ते असे—

" रामानाथाभारासाराचाराबारागोपाधारा

धाराधाराभीमाकाराणाराबारासीतारामा ॥ "

या कक्षणादुनि श्लोकांतून निरमिराळ्या उपायांनी १२८ अर्थ निघतात. संपूर्ण साहित्यसृष्टीत या विल्लेखित दुसरी तोड नाही. वर उल्लेखिलेल्या विल्लेख काव्यांतून त्यांच्या लेखकांचे प्रगाढ भाषापाण्डित्य व्यक्त होते यांत संशयच नाही, पण त्या-बरोबरच संस्कृत भाषेतील शब्दांचे नानार्थसंपन्नत्वहि तितक्याच उत्कटतेने प्रतीत होते. संस्कृतव्यतिरिक्त इतर कोणत्याहि भाषेत अशा प्रस्फूर्ती काव्ये निर्माण होण्याची शक्यता असेल असे वाटत नाही.

प्रकरण ८ वें

शास्त्रनिष्ठ काव्ये

स्वयंया किंवा पाचव्या शतकात झालेल्या मटीकरीने क्लृप्त-काव्याचा एक निराळाच आदर्श प्रस्थापित केला, पांडित्यप्रदर्शनाव्यतिरिक्त या काव्यलेखनामागे दुसरा कोणताहि हेतु मटीकरीच्या अन्तःकरणात न होता. शास्त्रमार्गांनी सांगितलेले 'सत्य परनिर्णय' हे काव्याचे प्रमुख प्रयोजन जरी या काव्याच्या मुठाशी असले, तरी ते फक्त एका निश्चित मर्यादेपुरतंच. मटीकरीच्या संप्रदायातील काव्याचे अवगाहन करून पंडितमर्गाला 'परनिर्णय' म्हणजे आत्यंतिक आनंद लाभण्याची शक्यता आहे. सर्वसामान्य रसिमाना मात्र त्या आनंदाचा वाटा मिळणे अशक्यच. मटीने आपल्या महाकाव्याच्या शेवट्या सप्तपणे म्हटलेच आहे की, माझे हे काव्य टीकेच्या सहाय्यानेच कळणे शक्य आहे. याचें याचन करणाऱ्या बुद्धिहीन लोकांचे मरण ओढवल्यामुळेचून राहणार नाही, कारण मी हे काव्य निदानासाठीच लिहिले आहे.

“ध्यातव्यामम्यमिदं काव्यमुत्तमं सुधियामलम् ।

हता दुर्मेधसश्चास्मिन् विद्वत्प्रियतया मया ॥” (१२-३४)

अलंकारशास्त्र हे सर्वथा काव्याशी सगळ् भाहे. काव्याची रमणीयता वाढविण्यासाठी उचित अलंकाराची योजना त्यामध्ये सर्वथा आवश्यक असते. पण मटीकरीच्या संप्रदायातील महामुनि अलंकाराचा उपयोग करण्यासाठी किंवा आपले अलंकारशास्त्रावरील पांडित्य प्रदर्शित करण्यासाठीच काव्यरचना करीत आले. साहित्यशास्त्रात सांगितल्या सर्व अलंकाराचा उपयोग करणे एवढेच याच्या काव्याचे ध्येय. अशा प्रकारच्या काव्यामुळे कधीच अलंकारशास्त्रावरील प्रमुख मरूप व्यक्त झाले तरी त्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या कृत्रिमतेपायी काव्याचे काव्यत्व मात्र क्षीण होते. पण्डितराज जगन्नाथने—

“निर्गमि नूतनमुदाहरणानुरूपं काव्यं मयाऽत्र निहितं न परस्य किञ्चित् ।

किं सेव्यते सुमनसां मनसापि सन्धं कस्तूरिकाजननदाक्षितभृता मुनेष ॥”

अशी प्रतिज्ञा करून आपल्या रसगंगाधरातील साहित्यशास्त्रीय सिद्धान्ताचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी जे काव्य निर्माण केले, त्यात आपेवार्ह अस काहीच नाही. मटीकरी

सम्प्रदायातील कवींच्या अन्तःकरणातहि आपले शास्त्रपाण्डित्य व्यक्त करण्याचीच आवेक्षा प्रामुख्याने असल्यामुळे त्यांनाहि दूषण ठेणे योग्य होणार नाही.

भट्टीकाव्याच्या निर्मितीसंबंधी एक मनोरंजक कथा आहे. ती अशी—
मर्तुहरि नावाचा वैय्याकरण एकदा आपल्या शिष्यांना शास्त्रासाठी व्याकरण शिकवीत असला असताना गुरुशिष्यांच्या मधून एक हत्ती गेला. या विघ्नाने मर्तुहरिने व्याकरणशास्त्राचे अध्यापन स्थगित केलें. पण शिष्यांनी प्रार्थना केल्यावरून अप्रत्यक्ष रीतीने व्याकरण शिकविण्यासाठी त्याने एक वर्षाच्या आत एक महाकाव्य लिहिलें. या महाकाव्याचे प्रकीर्ण, प्रसन्न, अल्हार व तिङन्त असे ४ भाग आहेत. त्यात पाणिनीय सूत्राच्या क्रमानुसार व्याकरणशास्त्रातील सर्व उदाहरणे उपलब्ध होतात. १० व्या सर्गात सर्व अल्हाराची उदाहरणे आढळतात. हा मर्तुहरि म्हणजेच भट्टी होय. म्हणून या काव्याला भट्टीकाव्य अस नाव मिळालें. भट्टीच्या पद्धतीस अनुसरून जुन्याकाळी योगीन्द्रनाथ तर्जुनाप्रणी याने 'दशाननवधम्' (सुदृढ) काव्य लिहिले. भूम किंवा भौमक कवीने (७ वे शतक) 'रावणार्जुनीयम्' (सुदृढ) हे २७ सर्गांचे महाकाव्य अप्याध्यायीच्या उदाहरणासाठी लिहिलें असून त्यामध्ये कर्तवीर्याचें चरित्र वर्णिलेले आहे.

म. म. दिवाकर कवीने 'पाण्डवचरितम्' नांवाचे १४ सर्गांचे महाकाव्य भट्टीच्या सम्प्रदायास अनुसरूनच लिहिलें. त्याच्या प्रथम सर्गाच्या शेवटी कवीने जे वाक्य टाकलें त्यावरून त्याच्या लेखनाचें ध्येय स्पष्ट होतें. वाक्य असें—

“ इति लक्षणान्नमो पाण्डवचरिते महाकाव्ये पाणिनीये कुशादि-

भूयादि-पादद्वयलक्षणसङ्ग्रह.पाण्डवनिवातो नाम प्रथम सर्गः । ”

या समाप्तिवाक्यावरून प्रस्तुत परम्परेतील कवींचें ध्येय काय होते तें न सांगताहि समजण्यासारखे आहे. याच पद्धतीस अनुसरून यदुनाथ कवीने यदुनाथकाव्यम्, ब्रह्मदत्तपुत्र नारायणाने सुभद्राहरणम्, (सर्ग २०), व धातुकाव्यम् (धातु-पाठाच्या उदाहरणार्थ), एका अप्रसिद्ध कवीने पाणिनीयसूत्रोदाहरणम् नावाचें भागवतकथासम्बन्धी काव्य लिहिले. वासुदेव कवीच वासुदेवविजयम् हे काव्य सुदृढ शैलेंच आहे. कृष्णलीलाश्रुक नामक कवीने श्रीचरितकाव्यम् या नावाचें काव्य लिहिले आहे. या १२ सर्गांच्या कायातील अन्तिम चार सर्ग कवीचा शिष्य दुर्गाप्रसाद याने लिहिले असून, त्यामध्ये विविधमहा व्याकरणाच्या उदाहरणांचा उपयोग केला आहे. आरभीच्या सर्गात कृष्णलीलाश्रुकाने वररुचीच्या प्राकृत व्याकरणातील उदाहरणांचा उपयोग केलेला आहे.

अशा प्रकारें भट्टीने प्रवर्तित केलेली शास्त्रोदाहरणान्तर (अत एव क्लृप्त) महाकाव्याची परंपरा १७ व्या शतकापूर्वीच्या कवींनी कधी चारू ठेवली याची

कव्यना येथ्यास दिली एवढी उदाहरणे पुरी आहेत. तीच परम्परा आधुनिक काळा-
तील साहित्यिसानीहि अस्पष्टित राखलेली आहे, याची कव्यना पुढील उदाहरणावरून
येईल.

रघुनाथभूषालीयम्—तत्कालच्या रघुनाथनाथाने लिहिलेल्या काही महा-
काव्याचा परिचय मागील प्रकरणाने आलाच आहे. त्याचा समाविष्टित कृष्णकवि-
त्रिंश कृष्णपण्डित याने आपल्या विद्वन् आश्रयदात्याच्या स्तवनाथ व, त्यासोबतच
अलंकाराच्या निदर्शनाथ ८ सर्गांचे प्रस्तुत महाकाव्य लिहिलेलं आहे. त्याची टीका
रघुनाथनाथराच्या आदेशानुसार विजयेन्द्रतीर्थाचा शिष्य मुचीन्द्रतीर्थ याने लिहिली
आहे.

रामरमयशोभूषणम्—१८ व्या शतकातल्या कोकनाथरविपुत्र सदाशिव-
मयी नामक कवीने श्रावणसोरचा तत्कालीन राजा रामरमा याच यशोवर्णन अलंकार-
निष्ठ पद्यतीने प्रस्तुत काव्यात केलेलं आहे.

पद्मोपगुणालंकारपरिचर्या—श्रीरामराच्या भट्टकुळातील १७ व्या
शतकातील एका अप्रसिद्ध कवीने पद्मोपनम्नालंकार या साधुच्या स्तवार्थ प्रस्तुत
अलंकारशास्त्रपर काव्य लिहिलेलं आहे.

अलंकारमञ्जूषा—देवराज नागाच्या कवीने (१८ वे शतक) योरेले
माधवराव पेशवे व रघुनाथराव पेशवे (राजेशाहा) या दोघांचे स्तवन प्रस्तुत
अलंकारनिष्ठ काव्यात केलेलं आहे.

अर्थचिन्मणिमाला—मासनाय्यचक्राच्या सशोधनामुळे दिसाल्या शत-
काच्या भारती विद्येय प्रसिद्धि पावलेले म. म. गणपतिशास्त्री प्रस्तुत यानी काव्यामध्ये
(मुद्रित) श्रावणसोरचा समकालीन राजा विद्यानरामरमा याची स्तुति अलंकार-
मुगने केलेली आहे.

लोकमान्यालंकारः—इंदूरच्या महाराजा होळकर महानिवाल्याचे मानी
अप्यापक गजानन रामचंद्र परमरत्न यानी लिहिलं, लोकमान्याच्या स्तुतीस वाहिलेलं
प्रस्तुत काव्य आधुनिक अनेक काव्यामध्ये विशेष उल्लेखनीय आहे. हे काव्य
लिहिण्याचा त्याचा उद्देश मागील प्रकरणाने (पृ. ११-१२) दिलेला आहे.

अलंकारमणिद्वार—शैलेश्वरच्या परकाळपट्टाचे ३१ वे अधिपति (इ. स.
१८२९ ते १९१६) ब्रह्मान्न परकाळ्यानी यानी अलंकारांच्या निदर्शनाथ श्री
बैरदेवर-मुनिदिवसक प्रस्तुत काव्यमध्य लिहिला आहे. हे महाधितो अपन्या
पूरंधरा कृष्णम्माचार्य कवीस म्हणून शैलेश्वरमध्ये प्रसिद्ध होणे. त्यानी विविध
विषयांवर एकूण ६७ ग्रंथ लिहिले असून त्यांशी रत्नराज्यसचिव, कानिफोन्सव-

दीपिकाचम्पू, श्रीनिवासविलासचम्पू, चपेटाहस्तितुतिः, उत्तरङ्गमाहात्म्यम्, रामेश्वरविजयम्, नृसिंहविलासः व मदनगोपालमाहात्म्यम् हीं काव्ये उल्लेखनीय आहेत.

वृत्तरत्नावली—बंगालच्या राधापूरचा नायब दिवाण यशवंतसिंह (१८ वे शतक) याचा आश्रित कवि रामदेव याने वृत्तांच्या उदाहरणासाठी यशवंतसिंहाच्या स्तुतीने पूर्ण असं प्रस्तुत काव्य लिहिले आहे. हा रामदेवकवि चिरजीव या नावाने प्रसिद्ध होता.

छन्दोमञ्जरी—गोपालदासपुत्र गङ्गादास याने छन्दोनिर्दर्शनात्मक प्रस्तुत ६ प्रकरणांचा ग्रंथ लिहिला असून त्यांतील सर्व श्लोक श्रीकृष्णस्तुतिपर आहेत. याव्यतिरिक्त 'अच्युतचरितम्' नावाचे १६ सर्गांचे महाकाव्य या गङ्गादास कवीने लिहिलेले आहे.

वृत्तमञ्जरी—नागपूरचे संस्कृत पंडित श्री. वसंत च्यंवरू शेषडे यांनी वृत्तलक्षणात्मक प्रस्तुत भगवतीस्तोत्र लिहिले आहे. त्यांत वृत्तलक्षणाचे श्लोक त्याच वृत्तांत दिलेले असून उदाहरणाच्या श्लोकांत वृत्ताचे नाव गोवले आहे. श्री. शेषडे यांनी 'रघुनाथतार्किकशिरोमणिचरितम्' हे १२७ श्लोकांचे त्रिसर्गात्मक काव्य लिहिलेले आहे. वाराणसीच्या सारस्वती सुपमे मध्ये (व. १२ अं. ३-४) ते प्रकाशित झाले होते.

४. श्रीनाथ प्रेस, इन्दूर येथे मुद्रित. (या प्रकरणांत उल्लेखिलेली बहुतेक सर्वच पाव्ये मुद्रित झालेली आहेत. या स्वरूपाची काही अमुद्रित पाव्ये धान्वास ठाऊक आहेत, ती प्रवासात आल्यावाचून त्याचा परिचय येथे देणे योग्य पाटले नाही.)

प्रकरण ९ वे

चम्पूवाङ्मय

येद, उपनिषद् व पुराणं या मौलिक यादूमयामत्ये गत्र व पत्र याचे समिश्रण कचिन् कचिन् दृष्टि पडत. परंतु अशा गत्र-पत्रमय स्वरूपाचा स्वतंत्र वाङ्मय प्रकार दहाव्या शतकापर्यंत स्वतंत्रपणाने तिसरा पाऊलेला दिसत नाही. दहाव्या शतका मध्ये मात्र त्रिविक्रमभट्ट किंवा यमुनात्रिविक्रमभट्ट या विख्यात साहित्यिकाने नलचम्पू लिहून हा गत्रपत्रमय यादूमयाना एक अभिनव प्रसार सुरूत साहित्यात प्रस्तुत केला. हा त्रिविक्रमभट्ट दहाव्या शतकातील राष्ट्रकूट वंशाच्या तृतीय इट्टिची समापणित होता. त्याने मूळ नाव सिंहादित्य असे होत. सरस्वतीची कृपा होऊन सात दिवसाच्या आत त्याने नलचम्पूची कथा या अभिनव पद्धतीने व उत्कृष्ट भाषाशैलीत लिहिली. भोजराजाने आपल्या सरस्वतीकण्ठाभरण ग्रंथात—

“ गद्यानुद्य-पपदमिधितपद्यसूक्तिः ।

हृद्यापि वाचकलया कलितेव गीति ॥ ”

या शब्दात या अभिनव काव्यप्रकाराचे वर्णन केले आहे. या प्रकारच्या काव्याला “चम्पू” हे नाव मिळाले त सांगणे कठीण आहे. विश्वनाथाने साहित्यदर्पणात—

“ गद्यपद्यमय काव्य चम्पूरित्यभिधीयते । ”

अशा प्रकारचे या चम्पूचे लक्षण सांगितले आहे. त्रिविक्रमभट्टाच्या काळात सोमदेवाने यशस्तिलचम्पू हा जैन साहित्यातील उत्कृष्ट ग्रंथ लिहिला. त्यानंतर निदर्भदेशाधिपति भोज व अन्तभट्ट यांनी रामायणचम्पू, लक्ष्मणसूरीने भारतचम्पू व अरुणाच्या शतमानातील अभिनवसाध्विदासनामक कवीने अभिनवभारतचम्पू व मागवतचम्पू हे ग्रंथ लिहिले. चम्पूकारांच्या परंपरेंत त्रिविक्रमभट्टानंतर दिक्षु पाऊलेला चम्पूकार म्हणजे घनगणदि हा होय प्रसूत प्रस्थाच्या दृष्टीने त्याचा अन्तर्भाव अर्थाचीन साहित्यिकांच्या प्रभावर्तीत प्राप्तयाने होतो. वेङ्गाध्वरीचें निगुसथान काव्यीनरम् येथे होत. त्याचा ‘निर्गुणादर्शचम्पू’ केवळ चम्पूसाहित्यातच नव्हे तर एकूण संस्कृत साहित्यात आपल्या असाधारण वैशिष्ट्यामुळे विशेष ख्याति पावला आहे.

" विदयावलोकस्पृहया कदानिद् विमानभासह्य समानरूपम् ।
कृशानु-विशवावसु-नामधेयं गन्धर्वयुग्मं गगने चचार ॥ "

कृशानुरकृशासूयः पुरोभागि पदं गतः ।

विशवावसुरभुद् विश्वगुणग्रहणकोतुकी ॥

या दोन श्लोकांत वेङ्कटाध्वरीने आपल्या चम्पूचे सामान्यस्वरूप सांगितलेले आहे. दोषदर्शी कृशानु व गुणग्राही विश्वावसु हे दोघे गंधर्व विमानांनून प्रवास करीत भारतांतील प्रसिद्ध तीर्थक्षेत्रे व विविध प्रदेश पहात चालले असता त्यांचा जो संवाद झाला, त्यामधे विविध प्रकारचे गुणदोषदर्शन वेङ्कटाध्वरीने केले आहे. त्यापैकी महाराष्ट्राच्या गुणदोषांचे विवेचन मराठी वाचकांनी विशेष लक्ष्य घेण्यासारखे आहे—

विश्वावसुः—महाराष्ट्राभिह्वो मधुरजलसन्धो निरुधमः

प्रकाशो वेशोऽयं सुरपुरनिकाशो विजयते ।

गृहस्था यत्रामी गुणजलधयः केऽपि विभवैः

समुद्राः श्रद्धातो मुहुरतिपिपूजां विदधते ।

कृशानुः—रुखे किं प्राक्कालीनचरित्रमधुना कथयसि । अधुना
किल कलिमालिग्याद् ईदृशी रीतिः एतदंशवातिनामासीत् ।

तथाहि—

अपारैर्ध्यापारैरहरिह मयन्तोऽश्नदशा—

स्वयं स्नाताः सन्ध्यां शिरपति न जातु स्वस्तमये ।

रयजन्तः स्वां वृत्तिं द्विजकुलभवा प्रामगणकी—

भवन्तो हुन्तामी कथमपि च जीवन्ति बहवः ॥ २ ॥

किंच ।

उपनयनविवाहावृत्तयेकप्रधानी

कलिविभवत एषा कालभेदानभिज्ञी ॥

विजहति न कदाचिद् वेदपाठकयोग्ये

ययसि च पवनानीपाधनाभ्यासमेते ॥ ३ ॥

अपि च

अज्ञानामविराम—लौकिक—यचोभाजाममोषां पुनर्

भग्नोच्चारण एव पर्यवसितं मीनवतं कर्मसु ।

ग्रामायव्यय—लेखनेन नयतां फाल्गुनशेषानहो

पारम्पर्यत ईदृशमिह नृणां बाह्यण्यमन्यादृशम् ॥ ४ ॥

अहो भत कलिमहिम्ना सदसद्विवेकवैपुल्यमन्वितजनानाम् ।

ये मुष्पन्ति निशि प्रविश्य भयन ये वा बलात्कानन

नेते स्वामिघन हरति ननु ताद्विदति चोरा इति ।

सद्यो हत हरति पोषकघन सख्या विपर्यस्य ये

कष्ट तानपि यञ्चकानिह पुरस्कृतं त सर्वे जना ॥ ५ ॥

‘ जय सत्त्वनुषमो वेद ’ इति त्वद्वक्त युक्तमेव । यदत्र

स्वप्नेनापि यत्नेन महती प्रतिष्ठा मिष्यति ।

वेदव्यास स हि दग च यो वेद वेदाङ्गराणि

इलोक त्वेक परिपठति य स स्वय जीव एव ।

भाषस्तस्य स किल बलयत सम्यगीपासन य

कष्ट शिष्टक्षतिकृति बली वाङ्मयमुच्छति विद्या ॥ ६ ॥

विद्ययापसु — किमरे भूसुरेध्वेष दीपमुदघोषयति ।

अत्रापि सन्ति बहव कलिताग्निहोत्रा

शास्त्रार्थबोधकुण्डला किल शास्त्रिणस्ततः ।

अ तर्मुखा सततमात्मविदो महा तो

निर्धूतबाह्यविषया निगमाप्यनिष्ठा ॥ ७ ॥

अगच्छ—

शुचीभूता स्नाने श्रुतहिनपुराणाश्च नियमाद-

अपूताना स्पर्शानिर्वहितहृदोऽमी विग्रहत ।

सुराभ्यर्चो कृत्वा शुचिकृतमदत्यग्नमनय

महाराष्ट्र देशे विलसति महानेव हि गुण ॥ ८ ॥

किञ्च—

चमूनिधमनेन वा जनपदाधिकारेण वा

द्विजव्रज उपव्रजन प्रभुष महाराष्ट्रज ।

न यत्तिमिह पात्र्यद् यदि घरासुराणां ततो

भवेद यवनवेष्टित भुवनमेतदब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

यच्च दोषात्तर भवता परिभाषित तदशेषमपि साधुजनोपकारेण
परिहीयते ।

‘ वृशानु ’—अस्वेवम् अयापि अग्रत्यानाम् आद्येतरवर्णप्रभवानां पुनरतिदु सह
चेष्टितम् ।

देने देने सम्पटा वयं त तो भञ्ज भञ्ज बाह्यादीनशेषान् ।

हारं हार हत सर्वस्यमेवो पापा एते स्वोदर पूरयति ॥ १० ॥

विद्वावसुः—सत्यमेवमयापि महनीयमेव तेषामेवं चेद्विदितम् ।

तथाहि—

मायाचुञ्चुतया भवावहगतिः प्रत्यविपुष्योभुजां
माहाराट्टभटच्छटा रणवटुर्नो पयंटाटथेत चेत् ।
देवभ्राह्मणवर्गनिग्रहकृतो देशास्तुरुक्का इमे
निष्प्रभूहमनोरथा वितनुमनिर्वेकभूमीगुरान् ॥११॥

अशा प्रसारं द्विकटिमाणच्या समाजांतील गुणदोषांचें वर्णन करून वेंकटाध्वरी शैली
याचभांना प्रार्थना करतो की—

“ प्रकाशदोषप्रचुरेज्यमुद्दिमन् प्रये मदिये वटणानुबन्धात् ।
प्रसादवन्तो न कृशानवन्तु परन्तु विद्वावसवन्तु सन्तः ॥ ”

वेंकटाध्वरीसंग्रंही अशी एक आख्यायिका आहे की ‘विस्वगुणादर्शचम्पू’ लेख-
नाच्या निमित्ताने सगळीकडेने दोष पहात बसल्यामुळे त्याच्या दृष्टीला अंधत्व प्राप्त
झालें, ते निवारण व्हायें म्हणून वेंकटाध्वरीने लक्ष्मी आणि श्रीनिवास यांच्या स्तुत्यार्थ
दोन सहस्रके लिहिलीं. त्यामुळे त्याला त्याची दृष्टी पुनः प्राप्त झाली. ‘यादवराध-
वीयम्’ या वेंकटाध्वरीच्या भाणजी एका काव्याचा उल्लेख क्लृप्त काव्यविदयक
प्रकरणाला मागे आलाच आहे. हे काव्य अनुलोम-प्रतिलोम पद्धतीने याचल्यास
रचणून रामे आणि कृष्ण यांच्या कथा याचावयास मिळतात.

तत्त्वगुणादर्शचम्पूः—वेंकटाध्वरीच्या विस्वगुणादर्शचम्पूपासन स्फूर्ति घेऊन
श्रीशैल वशांतील श्रीनिवास ताताचार्य यांचा पुत्र अण्णम्याचार्य याने तत्त्व-
गुणादर्शचम्पू लिहिला. त्यामध्ये जयनिजयसंवादांतून श्रेय व वैष्णव मतांचे गुणदोष-
विवेचन कवीने केले आहे.^१

गङ्गागुणादर्शचम्पूः—राजापूर येथील संस्कृत विद्यालयाचे आचार्य
दत्तात्रय वासुदेव निगुड्वर (१९-२० शतक) यांनी ‘हाहा’ व ‘हूहू’ या
गंधर्वांच्या संवादानून गंगा नदीच्या गुणदोषांचे वर्णन मार्मिकपणें केले असून शैली
गंगेचें भेषत्व वर्णिलेले आहे. ‘राजापूरची गंगी’ पाहून व विस्वगुणादर्शचम्पू वाचून
निगुडशास्त्रींना प्रस्तुत चम्पू लिहिण्याची स्फूर्ति झाली असावी हे उघडच आहे.
झारीगेवानी चान्नेहरणम्, रुमिगणीहरणम्, बुद्धचरितम् व रत्नाकरो यांवर
स्पष्टीकरणात्मक टिपणें व ‘खुवंशसारः’ हे पुस्तक एवढे अवतार लिखाण केले आहे.^२

वैकुण्ठविजयचम्पूः—ले. श्रीनिवासाचार्यपुत्र राधवाचार्य. भारतांतील
अनेक मंदिरांचे व तीर्थक्षेत्रांचे वर्णन या चम्पूत याचावयास मिळते.^३

फाशिकातिलकचम्पूः—ले. राममद्रासुत नीलकण्ठ. यागच्ये गंधर्व प्रवासान्या वर्णनान्तून नानाविध शैव क्षेत्रांचे वर्णन आढळते.^१ सतराव्या शतकातील अर्काट जिल्ह्यांतील तिरुवाळंगुड या गावी राहणाऱ्या रामरपुंगव दीक्षित या पण्डिताने लिहिलेल्या 'तीर्थयात्राप्रबंधः' या ग्रंथांत अनेक तीर्थक्षेत्रांची व मंदिरांची वर्णने आढळतात^२ अशा प्रकारची काल्पनिक प्रवासवर्णने करणारे आणखी काही ग्रंथ पुढीलप्रमाणे आहेत.

चिबुधानन्दप्रबन्धः—ले. वीरराघवपुत्र वेन्टकवी^३

श्रुतकीर्तिविलासचम्पूः—ले. रघुनारायण.^४

केरलाभरणम्—ले. केरावपुत्र रामचंद्र (१७ वे शतक)^५

१७ व्या शतकांतील नामनें लेखकांमध्ये केरळाचे नारायणभट्टपाद अथवा भट्टानी यांचे स्थान पार करचे आहे त्याच्या संपंधीची भवतार माहिती पुढे ऐका स्वतंत्र लेखात आम्ही दिलेली आहे. रामायण, महाभारत व इतर पुराणे यांतील विविध विषयांवर नारायणभट्टपादानी केरळातील शाय्यार (किंवा चाक्यार) जातीच्या लोकांसाठी एकंदर वीस चम्पू ग्रंथ लिहिले.^६ त्यांची नावे पुढील प्रमाणे आहेत—
 पान्वालीस्वयंवरचम्पू; राजनृपचम्पू; द्रौपदीपरिणयचम्पू; मुभद्राहरणचम्पू; वृत्तवाक्यचम्पू; निरातचम्पू; भारतसुद्धचम्पू; स्वर्गारोहणचम्पू; मत्स्यावतारचम्पू; नृगमोक्षचम्पू; गजेन्द्रमोक्षचम्पू; स्वर्गमंथनचम्पू; कुचेष्टृचम्पू; अहल्यामोक्षचम्पू; निरनुनासिकचम्पू; दक्षयागचम्पू; पार्वतीस्वयंवरचम्पू; अष्टमीचम्पू; गोप्तीनगरवर्णनचम्पू; कैलासवर्णनचम्पू; शूर्पण्णामलापनचम्पू; नळायनीचरित्रचम्पू; व रामकथाचम्पू;

रामायणविषयक चम्पू

महाकाव्याचे वर्गीकरण मागीलप्रकरणाने त्या प्रकारे करण्यात आले आहे, त्याचप्रकारे चम्पू प्रभावित वर्गीकरण करणे आवश्यक आहे. कारण त्यातील निर्याचे प्रकार महाकाव्याच्या निर्यांहून वेगळे आहेत. रामायण, भारत, भागवत व पुराणे हेच १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धापर्यंत संस्कृत साहित्याचे मुख्यतः उपजीव्य ग्रंथ होते. त्यातील कथांच्या आधारे काहींनी महाकाव्ये, चम्पू, नाटक इत्यादि विविध प्रकारचे साहित्य निर्मिलेले आहे. ज्यांनी रामायणोप कथेवर महाकाव्ये लिहिली अशा लेखकांनी त्याच निर्यावर कवित् चम्पू व नाटक लिहिली आहेत. त्यांपैकी निर्याकांच्या उत्पत्ती महाकाव्यांच्या प्रवर्णनात अनुत्पत्तीने आलेला आहे. रामायणविषयक काही महाकाव्यांच्या चम्पूंची नामावली पुढीलप्रमाणे आहे.—

४. इ. ५३३ । ५. इ. ५३४ । ६. इ. ५३५ । ७. इ. ५३६ ।

८. इ. ५३७ । ९. इ. १७५ ।

चम्पूरायणम्—ले. आमुरी अनन्ताचार्य. (१९ वें शतक).

रामायणचम्पूः—लेखिका नरसिंह अय्यंगार यांची कन्या" सुन्दर-वल्ली. (हिन्दा सविस्तर परिचय पुढे आला आहे).

चम्पूरायायणम्—ले. सीतारामशास्त्री, राहणार काकरपरती, भांज. या सीताराम शास्त्रींनी 'सीतारामदयालहरी' या नांवाचे भाषाणी एक खण्डकाव्य लिहिले आहे.

रघुनाथविजयचम्पूः—ले. कृष्णकवि.

रामचर्यामृतचम्पूः—ले. कृष्णम्यगार्य.

रामचम्पूः—ले. बंदलामुडी रामस्वामी.

श्री. एम्. कृष्णम्माचारियर यांनी आपल्या History of Sanskrit Literature या ग्रंथाच्या चवथ्या भागांतील ५४१ व्या परिच्छेदामध्ये कांही अप्रकाशित रामायणनमूनी यादी दिली आहे. ती पुढीलप्रमाणे—

चम्पू

लेखक

अमोघराषवचम्पूः—ले. विश्वेश्वरपुत्र दिवाकर.

कुशलचम्पूः—ले. वेंकटय्या सुधी,

रामकथासुपोदयचम्पूः—ले. देवराजदेशिक.

रामाभिकचम्पूः—ले. देवराज देशिक.

सीताविजयचम्पूः—ले. पण्ढावतार,

रामचन्द्रचम्पूः—रत्नसेटाचा नातु रामचंद्र.

रामचन्द्रचम्पूः—विश्वनाथ.

रामाभ्युदयचम्पूः—राम.

उत्तरकाण्डचम्पूः—राषव.

उत्तरचम्पूः—ब्रह्मपण्डित.

उत्तरचम्पूः—राषवमठ.

१०. विजयवादा येथे मुद्रित. ११. बंगलोर येथे मुद्रित. १२. मद्रास येथे मुद्रित. १४. मुंबईमध्ये मुद्रित. १४. म्हैसूर येथे मुद्रित. १५. मद्रास येथे मुद्रित. १६. क. १५१.

आनन्दकन्दचम्पूः—१७ व्या शतकांतील ओन्धानेश वीरसिंह देव यांचा आश्रित पंडित मित्रमित्र याने श्रीकृष्णाच्या बाललीलांवर हा चम्पू ग्रंथ लिहिला. याचा 'वीरमित्रोदयः' हा धर्मशास्त्रविषयक ग्रंथ सर्वत्र मान्यता पावला आहे."

राधामाधवविलासचम्पूः—जयराम पिड्डे."

भागवतचम्पूः—गोदावरी जिल्ह्यांतील पेश्वर या गावी राहणाऱ्या सोमशेखर किंवा राजशेखर या नांवाने प्रसिद्धि पावलेल्या १८व्या शतकांतील विद्वानाने हा ग्रंथ लिहिला. त्याचा 'साहित्यफलद्रुमः'" या नांवाचा साहित्यशास्त्रविषयक ग्रंथ उपलब्ध आहे. माधवराव पेशव्यांनी आपल्या राजसभेत या सोमशेखराचा मोठा सत्कार केला होता.

कृष्णचरित्रावरील मुद्रित झालेल्या आणखी कांही चम्पू ग्रंथांची नामावली पुढीलप्रमाणे आहे.

चम्पू — लेखक

'आनन्दवृन्दावनचम्पूः—परमानन्ददास."

माधवचम्पूः—चिरंजीव." याने 'विद्वन्मोदतरङ्गिणी' या नांवाचा आणखीहि एक ग्रंथ लिहिला आहे.

पालकृष्णचम्पूः—जीवनजी शर्मा

मन्दारमन्दचम्पूः—श्रीकृष्ण

रविमणीपरिणयचम्पूः—अमल आणि वेंकटाचार्य. हे दोघेहि प्रतिवादी भयंकराचे वंशज होते.

सात्राक्षितीपरिणयचम्पूः—रामेश्वरसुत कृष्णगांगेय.

रविमणीवल्लभपरिणयचम्पूः—नरसिंहात.

श्रीकृष्णचरित्र विषयक अमुद्रितचम्पू ग्रंथांची नामावली."

ग्रंथ — लेखक

भागवतचम्पूः—रामभद्र

कृष्णचम्पूः—शेषमुषी

परशुराम

आनन्ददामोदरचम्पूः—मुवनेश्वर

१९ क. ५२८ । २०. मुंबईत मुद्रित २१ क. ५२४ । २२ वाराणसी-
मध्ये मुद्रित- २३. कलकत्त्यात मुद्रित २४. मुंबईत मुद्रित २५ क. ५४४ ।
२६. क. ५४२ ।

ग्रन्थ — लेखक

वासुदेयनन्दिनीचम्पूः—	गोपालकृष्ण
प्रणयिमाधवचम्पूः—	माधवमट्ट
मुकुन्दचरितचम्पूः—	श्रीनिवास
आनन्दवृन्दावनचम्पूः—	वर्तिकर्णपूर
॥	—केशव
॥	—माधवानन्द
गोपालचम्पूः—	जीवराज
॥	निशोरनिलोत्त
॥	निखनापसिंह
कृष्णविलासचम्पूः—	लक्ष्मण
॥	—अनन्तरायमुत्तरसिंहसुरि
कृष्णविजयचम्पूः—	धीरेन्द्र
॥	कृष्णशास्त्री
यादवरोसरचम्पूः—	भाष्यकार ^{१०}
रुक्मिणीचम्पूः—	धनदयामुत्तर गोवर्धन

याव्यनिरिक्त संतान गोपाल प्रबंधः कान्तिदीमुकुन्दचम्पूः, श्रीकृष्णचम्पूः, इत्यादि ग्रंथांचे लेखक अप्रसिद्ध आहेत. मगवान् विष्णूच्या कृष्णापनाराव्यतिरिक्त इतर अवतारासंबंधीच्या कथांवर काही वैष्णव सम्प्रदायी लेखकांनी पुढीलप्रमाणे चम्पूग्रंथ लिहिले आहेत.

ग्रन्थ — लेखक

रुसिंहचम्पूः^{११}—अनन्तमुग केशवमट्ट. रा. पुण्यस्तम्भ (भाप्र)

॥ ^{१२}—दैतमूर्त्य

॥ ^{१३}—संकरण

लक्ष्मीरचम्पूः^{१४}—अनन्तसुरि

गोकेन्द्रचम्पूः^{१५}—पतसिद्ध (१९ वे शतक. यांच्या संबंधी समितर माहिती पुढील प्रकरणात देईल.)

यराहचम्पूः—भीमूष्णप्रामातीन् वरदवल्लीवशातःस्या वरद पद्धिताच्या पुत्र भीमिदास (१७वे शतक). याच्या अवतार प्रभांवरल्लवी माहिती पूर्वी भाष्यीच आहे.

पञ्चरुत्याणचम्पूः व भागवतचम्पूः" हे दोन चम्पू ग्रंथ चिदम्बराने (१७ वे शतक) लिहिले आहेत. त्यांची 'राघवयाटवपाण्डवीयम्' हे व्यर्थी काव्य, 'शब्दार्थचिन्तामणिभाव्यम्' हे रामायण व भागवत कथायुक्त द्वर्थी काव्य व 'श्लेष चिन्तामणिभाव्यम्' हीं तीन काव्ये त्याच्या असाधारण मापाप्रभुत्वाची साक्ष देतात.

→ [शैवचम्पू

ग्रंथ

—

शेखर

नीलकण्ठविजयचम्पूः—नीलकण्ठ दीक्षित उर्फ अय्या दीक्षित (१७ वे शतक).

त्रिपुरविजयचम्पूः—शैल (१७ वे शतक). तगावरच्या व्यकोजीराजाचा मनी आनंदयज्ञा याचा हा पुन.

कुमारसम्भवचम्पूः—तगावरच्या व्यकोजीराजाचा द्वितीय पुन सरफोजी भोसले (१८ वे शतक).

पार्वतीपरिणयचम्पूः—ले. कुन्दकुमारी रामेश्वर.

गौरीपरिणयचम्पूः—पित्रवैष्णव.

त्रिपुरविजयचम्पूः—अतिरात्रयज्ञा.

त्रिपुरविजयचम्पू—नृसिंह.

शिवविलासचम्पूः—विरूपाक्ष.

शिवचम्पूः—विरूपाक्ष.

शङ्करानन्दचम्पूः—गुप्तयभूनाथ.

वीरभद्रविजयचम्पू—एकामरनाथ.

वीरभद्रविजयचम्पूः—मल्लिकार्जुन.

चन्द्रशेखरचम्पूः—रामनाथ (२० वे शतक).]

अर्वांतर चम्पू

रामायण, भारत व भागवताव्यतिरिक्त अर्वांतर पुराणकथासंबंधी घरेच चम्पूग्रंथ लिहिण्यात आले आहेत. उदा०—सतराव्या शतकातील अम्बालोकनाथाचा पुन चक्रवि" याने रुक्मिणीपरिणय, गौरीपरिणय व द्रौपदीपरिणय या तीन प्रसंगावर तीन चम्पू ग्रंथ लिहिले. याव्यतिरिक्त 'जानकीपरिणयम्' या नावाचे एक महाकाव्यहि त्याने लिहिले आहे त्यामध्ये—

' रुक्मिणी—जानकी—गौरी—द्रौपदीपरिणीतयाः ।

कृतयो यस्य, तस्येया कृतिदक्षकवनेः क्षमा ॥'

असा आपल्या परिणयविषयक प्रथांचा उल्लेख त्याने केला आहे. या चक्रवर्तीचे प्रथं मुद्रित झालेले आहेत नारायणमठवादांनी त्रिहिलेख्या पौराणिक कथासंग्रही चम्पुप्रथांची नामावली याच प्रकरणाने वर आलेली आहे.

ग्रन्थ

लेखक

शम्भुरासुरविजयचम्पू:—सोंठीमठादि रामशास्त्री (इ. स. १८५६ ते १९१५) रा. पीठापुर (भांभ).^१ याच लेखकाने 'भीरामविजयम्' हें काव्य व 'मुक्तावलीनाटकम्' लिहिलें आहे.

पल्लीपरिणयः^{११}—यल्लुनल्लय तथा स्वामी दीक्षित. (रा. तेनेपल्ली. १९ वें शतक).

पद्मायतीपरिणयचम्पूः^{१२}—धीसेल.

मद्रवत्यापरिणयचम्पूः^{१३}—गंगाधर.

कल्याणवल्लीकल्याणचम्पूः—रामानुज.

कल्याणचम्पूः—पाषत्याराध्य.

मीनाक्षीपरिणयचम्पूः—आदिनारायण.

वर्णानन्दचम्पूः—कृष्णदास.

कल्याणीमुदीचम्पूः—चक्रपाणी.

काव्यकल्यचम्पूः—महानन्दधीर.

धीरचम्पूः—पद्मानन्द.

गङ्गाविजयचम्पूः व जगदम्बाचम्पूः—महादेवमुन गोपाल.

शम्भुरासुरविजयचम्पूः—शरीरामशास्त्री.

दत्तात्रेयचम्पूः—दत्तात्रेय.

बाणयुद्धचम्पूः—कौतुनी ताम्बिरत. (भांगनूर).

त्रिभुवनचम्पूः—नारायणगंगाधरी.

अनिरुद्धचरितचम्पूः^{१४}—रघुपतिमुन देवराज.

अनिरुद्धचरितचम्पूः^{१५}—सामाशिव.

भार्गवचम्पूः^{१६}—रामकृष्ण.

भागीरथीचम्पूः^{१७}—अनन्तशूरि (१९ वें शतक).

भागीरथीचम्पूः^{१८}—अनन्त नारायण मोहप, नासिक (१९ वें शतक).

भीमनाथविजयचम्पूः^{१९}—येंकटेय.

१४. इ. ५३९। १५. महासमये मुद्रित. १६. भावट येथे मुद्रित.

१७. इ. ५४४। १८. मुंबईत मुद्रित.

ग्रन्थ

लेखक

श्रीनिवासविलासचम्पूः—श्रीकृष्ण.

रामेश्वरविजयचम्पूः—श्रीकृष्ण.

बाणानुरविजयचम्पूः—सुरपुरम् वेंकटाचार्य.

इन्दिराम्युदयचम्पूः—रघुनाथ.

कुमारभार्गवीयचम्पूः—गणपतिसुत मानुदस.

संहरणचम्पूः—लक्ष्मीपति.

हृदयदमविजयचम्पूः—वेङ्कटराघव.

सत्यसंधचरितचम्पूः—कल्पवल्ली.

चिन्तामणिविजयचम्पूः—शेषविवि.

शानाङ्कुरचम्पूः—लक्ष्मीनृसिंह.

पुरुषोत्तमचम्पूः—नृसिंह.

विजयविजयचम्पूः—वज्रकान्तलक्ष्मीनारायण.

जगद्गुरुविजयचम्पूः—यल्लूर श्रीकण्ठशास्त्री.

धन्वाहनचम्पूः—कुटुम्बद्वय ताभ्यर्त्त कवि. (रा. फांगनूर).

हरिश्चन्द्रविजयचम्पूः—कुम्भगोण्ण्या शांकरमठाचे अध्यापक कविरत्न पञ्च-
पागेशशास्त्री. (१९-२० शतक). यांनी तायकप्रतिष्ठा महोत्सवचम्पूः, जगद्गुरुअष्टोत्तर-
शतकम्, चांसारती पुस्तक, दहा अष्टके व अवांतर अनेक देवतास्तोत्रे लिहिलेलीं
आहेत. यांचे सर्व ग्रंथ मुद्रित झालेले आहेत.

राजचरित्रात्मक चम्पू

साधुसंत व राजे महाराजे यांची चरित्रे हा महाकाव्याप्रमाणेच चम्पू काव्या-
चाहि आवडता विषय आहे. त्यांपैकी राजेप्रेकाच्या चरित्रावरील काही चम्पू पुढील
प्रमाणे आहेत.

राधामाधवविलासचम्पूः—ले. बयराम पिण्डे. या चम्पूच्या पूर्वाभात
राधामाधवाचा विलास वर्णिल्या असून उत्तरार्धामध्ये शिवाजी महाराजांचे वडील
शहाजी राजे यांच्या सभेचे वैभव वर्णिलेले आहे. या चम्पूवर इतिहासाचार्य राजवाडे
यांनी लिहिलेल्या प्रदीपे प्रस्तावनेमुळे त्याची ख्याती सर्वत्र पसरलेली आहे.

शंकरचेतोविलासचम्पूः—काशीनरेश चेतसिंह यांच्या चरित्रावर शंकर-
दीक्षित (१८ वे शतक) नांवाच्या पण्डिताने प्रसृत चम्पू ग्रंथ लिहिला. हा शंकर

टीक्ष्णित बुंदेलखंडाचा राजा समारिंह याचा सभापण्डित होता त्याने गंगावनरण-चम्पू व प्रगुम्भविजय नाटक हे आणखी दोन ग्रंथ लिहिलेले आहेत.

विजयमसेनचम्पू:—^१ ले. नारायण (१८ वे शतक) तंजावरच्या शहाजी राजाचा अमाय्य व्यक्क याचा हा कवि नातू होता. याच्या वटिलाचें नांव गंगाधर असें होतें. प्रस्तुत चम्पूमध्ये त्यांनी प्रतिष्ठानचा अधिपति निमणेन याचें चरित्र वर्णिल्लें आहे.

आनन्दरत्नचम्पू:—^१ ले. श्रीनिवास. प्रस्तुत चम्पूमध्ये आनंदरंग नांवाच्या राजाचें चरित्र व निजयनगरच्या राजवंशाचा इतिहास आढळतो. हा कवि कुल्ले या केंच गव्हर्नराचा भाणसहायक होता.

ग्रंथ — लेखक

विशाखतुलाग्रचम्पू:—राजराजसर्मा.

विशाखतुलाग्रचम्पू:—गणपतिशास्त्री.

विशाखतीर्तिविशाखचम्पू:—रामस्वामीशास्त्री.

या तीन चम्पू ग्रंथांमध्ये प्रावणकोरवे अधिपति विशाख महाराज याचें चरित्र वर्णिल्लें आहे.

भैरवच्या महाराजासंबंधी पुढील चम्पूग्रंथ आढळतात.^१

महीश्वरामिद्विप्रचम्पू:—यशस्वरामशास्त्री.

महीश्वरेशाभ्युदयचम्पू:—धीनारामशास्त्री.

गृष्णराक्षसशोनिशचम्पू:—एम्. नरसिंहाचार्य.

कृष्णराक्षसशोनिचम्पू:—यदुगिरी अनन्ताचार्य.

धीश्वरानृपादयप्रचम्पू:—कुल्ले मुद्रसप्तशर्मा.

शारस्वतीशारस्वतीचम्पू:—कुल्ले मुद्रसप्तशर्मा.

धर्मविजयचम्पू:—भूमिनाथमन्त्र टीप्पि (१८ वे शतक). यामध्ये तंजावरच्या व्यकोरीचा पुत्र शहानीराज याचें चरित्र वर्णिल्लें आहे.

भोग्यवंशावलिचम्पू — ३. वें शतक. तंजावरच्या राजवंशाचें चरित्र यामध्ये वर्णन केल्लें आहे.

वेङ्कटभक्तचम्पू:—ले. रामचन्द्र टीप्पि (रा. कान्धनालिक्यग्राम) या रामचंद्राचा निवा यरगम टीप्पि हा महान् वैष्णवगण होता. प्रस्तुत चम्पू हाम्पयग्रंथन आहे.

चित्रचम्पूः—ले. चित्रालङ्कार मन्नाचार्य, चाणेस्वर. कवीचा आश्रयदाता राजा चित्रसेन याचे चरित्र यात वर्णिलेले आहेत.”

राजेमहाराजाप्रमाणेच खोजाना आदरणीय असलेल्या गाधुसताची चरित्रेहि कित्येक चम्पूग्रंथामध्ये वर्णिलेली आढळतात. त्यामध्ये

पुरदेवचम्पूः—ले. अर्हंतदास.

जैनाचार्यविजयचम्पूः—(लेखक अज्ञात)—यामध्ये मल्लोत्तेन इत्यादि जैन साधूंची चरित्रे वर्णिलेली आहेत.

नाथमुनिविजयचम्पूः—मैत्रेयरामानुज.

यतिराजविजयचम्पूः—अहोबिलसरि.

रामानुजचम्पूः—रामानुजदास.

या तीन ग्रंथामध्ये रामानुजाचार्यांचे चरित्र वर्णिलेले आहे.”

आनन्दकन्दचम्पूः—समरपुगव दीक्षित. काही शैव साधूंची चरित्रे यामध्ये वर्णिलेली आहेत.

श्रीनिवासमुनियाराधिलासचम्पू.—गोविन्ददास व श्रीनिवासरामानुज या दोघा लेखकांनी श्रीनिवासरामानुज नावाच्या वैष्णव आचार्यांच्या तीर्थयात्रेचे वर्णन यामध्ये केलेले आहे.

भारतात सर्वत्र शैव वैष्णव इत्यादि संप्रदायाची असख्य तीर्थक्षेत्रे आहेत. या तीर्थक्षेत्रातील देवता व मंदिरे यांच्या सर्वांनी अनेक रोचक लोककथा त्या त्या विभागांमध्ये प्रचलित आहेत. या कथामुळेच त्या तीर्थक्षेत्राच्या महत्त्वाचा प्रचार सर्वत्र होत असे. असल्या लोककथावर आधारलेले काही चम्पू ग्रंथ अर्वाचीन संस्कृत साहित्यात आढळतात. उदा०—

मन्नाचलचम्पूः—ले. राघव. यामध्ये बैकुण्ठगिरीच्या श्रीनिवासाचे माहात्म्य कथारूपाने वर्णिलेले आहे. याच विषयावर देवदास नावाच्या कवीने ‘वैकुण्ठगिरी-माहात्म्यम्’ व पद्मनाभमुत त्र्यम्बक कवीने ‘श्रीनिवासकाव्यम्’ रचलेले आहे. या देवस्थानासर्षी अनेक स्तोत्रे संस्कृत साहित्यात उपलब्ध आहेत.

श्रीनिवासचम्पूः—वैकुण्ठेशमुत श्रीनिवास.

वैकुण्ठेशचम्पूः—ले. धर्मराज. या दोन्ही चम्पूमध्ये त्रिपुतीच्या मंदिराचे माहात्म्य वर्णिलेले आहे

मार्गसहाय्यचम्पूः—ले. नवनीतकवि. विरिचिपुरच्या मार्गसहाय्यमंदिराचे वर्णन यामध्ये आहे.

विद्युत्पापनिवृत्त्यचम्पूः—ले.—चक्रवर्ति बेरडाचार्य. दमंडायनाची कथा यामध्ये वर्णिलेली आहे.

व्यामालयेगाष्टमीमहोत्सवचम्पूः—रावणकोरच्या व्यक्तीम परिचाची कथा हा या चम्पूचा विषय आहे.

यग्रमुमुडनिलासचम्पूः—ले. अलसिंग.

यग्रमुमुडनिलासचम्पूः—ले. योगानन्द.

यदुगिरिभूषणचम्पूः—ले. अण्णल्लचार्य.

रम्पतकुमारनिलासचम्पूः—ले. रगनाथ. मेल्लकोटेनगरातील देवताचे महोत्सव हा या चम्पूचा विषय आहे.

ज्येशोत्तरचम्पूः—ले. वेपदमुन्ना.

पद्मनाभचरितचम्पूः—ले. कृष्ण. निनेन्द्रमुन्ना पद्मनाथाचे चरित्र यात वर्णिलेले आहे.

हस्तिगिरिचम्पूः—ले. बेरडाच्यरी. हा चम्पू वरदाम्बुदयचम्पू या दुसऱ्या नावानेहि प्रसिद्ध आहे. त्यामध्ये काटवीयरमुन्ना देवराजाचा महिमा वर्णिलेला आहे. आचार्यपन्चाशत् (वेदान्तदेशिकाचे स्तोत्र) श्रृंगानन्दः मुष्मापितृस्तुतः, प्रद्युम्नानन्दम् (नाटक), दृष्टगारदीपिका (भाण), मुमद्रापरिणयम् (याचे केवळ दोनच अंक उपलब्ध आहेत) हे बेरडाच्यरीचे इतर ग्रंथ खरीक मुद्रित झालेले आहेत.

वसुधिनीचम्पूः—ले. रासालदास भट्टाचार्य याचा पुनं गुरुप्रसन्न भट्टाचार्य. हा कवि दाका व वाराणसी येथे सत्सृताच्यापर होता.

प्रकरण १० वें.

संस्कृत साहित्यांतील इतिहास

प्राचीन भारतीय साहित्यामध्ये इतिहासलेखनाची परम्परा नव्हती. भारतात आलेल्या मुसलमान किंवा युरोपीयन लेखकांनी जे काही इतिहासविषयक लेखन केले, त्यातून प्रेरणा मिळाल्यामुळे एतद्देशीय लेखकांनी ऐतिहासिक स्वरूपाचे लेखन केले. प्राचीन संस्कृत काळीय हे सर्वथा इतिहासग्रंथविरहित आहे. अशा प्रकारचा एक समज आपल्या देशात रुढ करण्यात आला आहे. त्यामुळे इतिहासविज्ञानाच्या दृष्टीने संस्कृत साहित्यात विशेष अध्ययन करण्यासारखे काही नाही, असाहि समज काही लोकांच्या ठिकाणी आहे. इतिहासज्ञानासाठी फारशी, अरेबिक किंवा इंग्रजी भाषेच्या ज्ञानाची जितकी आवश्यकता आहे तितकी संस्कृतची नाही असे मानणाऱ्या लोकांच्या दृष्टीने इतिहास शब्दाचा नक्की अर्थ काय त फळत नाही. वस्तुतः प्राचीन भारताच्या केवळ इतिहासाचेच नव्हे तर संपूर्ण संस्कृतीचे मौलिक ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी संस्कृताध्ययनाव्यतिरिक्त दुसरा उपाय नाही इतर भाषेतून जे प्राचीन ऐतिहासिक स्वरूपाचे ग्रंथ आढळतात, त्यामध्ये राजवंशाची माहिती, त्याच्या राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप, युद्धप्रसंग इत्यादींचे वर्णन आढळते. अशा प्रकारची माहिती प्राचीन संस्कृत ग्रंथातहि भरपूर प्रमाणात आढळते. संस्कृत ग्रंथांमध्ये काव्यात्मकतेचे प्रमाण काहीसे अधिक असते एवढाच फरक. इतर भाषांतील प्राचीन ग्रंथांमध्ये राजकीय इतिहास अधिक प्रमाणात आढळत वा स्वभावात कोणाचाहि मतभेद असण्याचे कारण नाही. पण इतर भाषात अधिक इतिहास आहे व संस्कृतात ते अजिणत नाही असे म्हणण्यात काहीच अर्थ नाही. 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपगृह्येत्' यावाक्यात ऋषिऋचनानून इतिहासाध्ययनाला वेदाध्ययनाइतकेच महत्त्व दिलेले आढळते. छादोग्य उपनिषदाच्या प्रथम खंडाच्या 'ऋग्वेदो यजुर्वेद. सामवेदः आथर्वणश्चतुर्थ इतिहासपुराण पञ्चमो वेदानां वेदः' अशा इतिहासविषयक महत्त्वाचा उल्लेख आहे. त्याच छादोग्य उपनिषदाच्या सातव्या अध्यायाच्या द्वितीय खंडामध्ये 'वाग् वा नाम्नो भूयसी वाग्वा ऋग्वेद विशपयति यजुर्वेद सामवेदम् अथर्वण चतुर्थम् इतिहासपुराण पञ्चम वेदानाम्।' अशा प्रकारचा इतिहासविषयक आणखी एक उल्लेख आढळतो. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रामध्ये इतिहासाच्या अध्ययनाचे महत्त्व प्रतिपादन केलेले आहे.

मध्यतरीं मुसलमानांच्या कारकीर्दीत काही दुष्ट सनाधान्यानी असंख्य संस्कृत ग्रथांचा नाश केला. त्या विनाशानून वाचक्रेण्या व आज सर्वत्र उपलब्ध असलेल्या इतिहास नियम संस्कृत ग्रथांची सुरळीक नामावली पाहिली तरी देखील आपल्या निश्चिद शैलीनुसार इतिहास लेखनाची परंपरा भारतामध्ये कशी अविच्छिन्न होती याची कल्पना येऊ शकते. रामायण व महाभारत यांना इतर अनेक दृष्टीप्रमाणे इतिहास दृष्टीनेही फार मोठे महत्त्व आहे. त्यानंतरच्या उत्तरेकरीय ग्रथात गणमहाचं 'हर्षचरितम्' (७ वे शतक), नरचंद्रगुप्त 'हर्षचरितम्' (१० वे शतक), कल्हाची 'राजतरङ्गिणी' (११ वे शतक), कल्हाची 'विक्रमादित्य-चरितम्' व जयसिंहसर्गच 'कुमारपालचरितम्' (१२ वे शतक), पद्मगुप्तच 'मधसाहस्राक्षचरितम्' ज्ञानकाच 'पृथ्वीराजविजयम्' संमेश्वराची 'कीर्ति-कीमुदी', बालाच्या सध्याकरनदीच 'रामचरितम्' व आनंदमहाच 'बलाल-चरितम्', मेघनाथाचा 'प्रबन्धचिन्तामणिः', राजशेखराचा 'चतुर्विंशति-प्रबन्ध' गंगाधराच 'रघुनाथाभ्युदयम्', रघुनाथविष्णुमाच 'सालुवाभ्यु-दयम्' गङ्गादेवीकृत 'कम्परायचरितम्', इ. ग्रथांची परंपरा भारतातील इतिहासलेखनाची परंपरा सिद्ध करण्यास पुरेशी आहे.

भारताचा प्रायः सर्वच प्राचीन इतिहास संस्कृत ग्रथांच्या आधारे उपलब्ध होतो. काही ऐतिहासिकानी अपेक्षिते पुराणमुळा इतर अनेक इतिहास स्रोतकांच्या मते ऐतिहासिक माहितीच्या दृष्टीने महत्त्वाची मानण्यात येतात. हर्षचरितम्, नर-साहस्राक्षचरितम्, कुमारपालचरितम् यासारख्या प्राचीन आख्यायिकांच्या ग्रथात तत्कालीन भरपूर इतिहास उपलब्ध होतो. प्रायः सर्वच इतिहासलेखक कल्हाच्या राजतरङ्गिणीला ऐतिहासिक दृष्ट्या फारच महत्त्व देतात. पण इतिहासदृष्ट्या मह-त्वाच्या त्या ग्रथात कर्तृत्वाचा अंश, काव्यदृष्ट्या प्रसिद्ध असलेल्या आख्यायिका ग्रथातनाच आढळत नाही काय ?

इतिहाससंगोपक काही व्यक्तींचा कालनिर्णय करतात तेव्हा त्यांच्यासमधीं गिहिलेल्या अल्फारिफ काव्याचा प्रमाणान्वय निश्कोच उपयोग करीत असतात. मम्मटाच्या काव्यप्रकाशामध्ये,

“भुवता केलिविसृजहारगलिता सम्मार्जनीभिर्दृता

प्रातः प्राङ्गणसोमिन् मन्वरचलद्वालाघ्निलास्तारणा ।

दूरात् दाडिमबीजशक्तिधियः कर्षन्ति केलोद्भुका

यद् विद्वद्भषनेषु भोजनपतेस्तत्प्रागलीलायितम् ॥

हा उदात्त अल्फारिफ उदाहरण म्हणून उल्लेखिलेला श्लोक, मम्मटाचा कालनिर्णय करताना त्या श्लोकातील भोजनपतेच्या उल्लेखामुळे प्रमाणभूत मानतात. अशा प्रकारे अप्रत्यक्षरीत्या इतिहासनिर्णयाच्या कामी उपयोगी पडणार कितीतरी साहित्य संस्कृतात आढळते.

सुमारे १२ व्या शतसापासून भारतांत आधुनिक प्रादेशिक भाषांना उदय झाला. मुसलमानांच्या आक्रमणानंतर बहुतेक सारा राजकीय व्यवहार उर्दू व फारसी भाषेत होऊन लागल्याने त्याहि भाषांना फार महत्त्व आले. त्यामुळे १२ व्या शतकानंतरचा इतिहास जाणण्यासाठी संस्कृतालाव्यतिरिक्त या नवोदित भाषांतील साहित्याचे ज्ञान आवश्यक आहे. तथापि त्याहि काळांत संस्कृत साहित्याचा प्रवाह मंदित झालेला नसल्याने तत्कालीन इतिहासाच्या अभ्यासासाठी उपयुक्त ठरणारे भरपूर संस्कृत साहित्य आढळून येतं. प्रस्तुत ग्रंथाच्या मर्यादेनुसार १७ व्या शतकानंतर लिहिण्यांत आलेल्या ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाच्या अनेक ग्रंथांचा उल्लेख मागील प्रकरणांत यथाप्रसर आलेला आहे. आजहि १७ व्या व १८ व्या शतकाचा इतिहास संपूर्णपणे संशोधिला गेला नाही. त्या काळाच्या इतिहासाचा सजोल अभ्यास करण्यासाठी इतर भाषातील साहित्य प्रमाणभूत आहे यांत संशयच नाही. तथापि त्या दृष्टीने उपयोगी पडणाऱ्या संस्कृत ग्रंथांचीहि संख्या कांही उपेक्षणीय नाही. 'अर्वाचीन संस्कृत ग्रंथांच्या आधारें भारताचा इतिहास' या विषयावर एखादा स्वतंत्र प्रबंध लिहिता येण्यासारखा आहे. प्रस्तुत ग्रंथाची व प्रकरणाची मर्यादा लक्षांत घेतां, त्या दृष्टीने कांहींच दिग्दर्शन करण्यासाठी केवळ महाराष्ट्राच्या इतिहासासंबंधी उपयुक्त असणाऱ्या कांही संस्कृत ग्रंथांचा सक्षिप्त परिचय पुढे देण्यांत येत आहे.

शिवभारतम्:—छत्रपति शिवाजी महाराजांच्या चरित्रासंबंधी व तत्कालीन ऐतिहासिक महत्त्वाच्या घटनांसंबंधी 'शिवभारतम्' इतका ग्रामाणिक ग्रंथ दुसरा नाही. या ग्रंथाचा लेखक कवीन्द्र परमानन्द हा शिवाजी महाराजांचा आश्रित असून त्याच्यानरोवरच अनेक महत्त्वाच्या घटनांमध्ये त्याने भाग घेतला होता. त्याच्या प्रस्तुत ग्रंथातून जी अभिकृत माहिती उपलब्ध झाली तिच्यावरून शिवचरित्रासंबंधीच्या अनेक भ्रामक कल्पनांचा निरास झाला. या ग्रंथाचा सविस्तर परिचय पुढील एका प्रकरणांत दिलेला आहे.

पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् :—

शिवाजी महाराजांनी पन्हाळा सिल्ला जिंकण्यासाठी केलेल्या संग्रामाचे वर्णन प्रस्तुत ५ प्रकरणांच्या ग्रंथामध्ये जयराम पिण्डये नावाच्या कवीने सवादरूपाने केलेले आहे प्रस्तुत कवीच्या राघामाधवविल्लस चम्पूसमर्थी अधिक माहिती चम्पूविषयक प्रकरणांत आलीच आहे. शिवाजीमहाराजांची युद्धनीति व त्याच्या मावळे वीरांची युद्धपद्धति यासंबंधी यथार्थ वर्णन या ग्रंथांत आहे. शिवाजी महाराजांचे चरित्र लिहिण्याच्या कामी हा ग्रंथ सुद्धा शिवभारतप्रमाणे थोड्या अल्प प्रमाणांत कां होईना उपयोगी आहे.

बुधभूषणम्—शिवाजी महाराजाचा ज्येष्ठ पुत्र समाजी, याने प्रस्तुत संस्कृत ग्रंथ लिहिला असून त्यामध्ये कामन्दकीयासारख्या नीतिपर ग्रंथातील राजनीतिनियमक गुमाफिनीचे संस्करण केलेले आहेत.

“तस्यात्मज शम्भुरिति प्रसिद्ध ममस्तसामन्तशिरोवतसः

य. काव्यसाहित्यपुराणयोत कोदण्डविद्यार्णवपारगामी । (बु. भू. १५)

शिवित्य शास्त्राणि पुरातनानामावाप तेभ्य खलु सोऽयमर्थम्

करोति सद्यश्चमधु नृपालः स शम्भुवर्मा बुधभूषणाख्यम् । (बु. भू. १६)

या श्लोकानून समाजीने स्वतःच्या ग्रंथसृष्ट्याचा स्पष्ट उल्लेख केला आहे.

शम्भुराजचरितम्—या ग्रंथाचा लेखक हरिकवि हा महाराष्ट्रीय पंडित गुजराथेत राहत येथे राहात असे. समाजीचा मनी कनिष्ठ (कुमरसिद्ध कल्या कनजी) किंवा कनिष्ठेश यांनी या हरिकवीला प्रस्तुत काव्य लिहिण्याचा आदेश दिला होता.

राजारामचरितम्—ले. केशवपण्डित ५ सर्गांच्या प्रस्तुत काव्यामध्ये राजाराम महाराजांचे चरित्र व त्याच्या काळातील औरंगजेबाचे महाराष्ट्रावर आक्रमण चालू असता त्यातून्यसरखणासाठी मराठी वीरानी कर्नाटकात राहून केलेल्या उद्योगांचे वर्णन आदळत आहे.

शिष्यकाव्यम्—ले. पुरुषोत्तम कवि. शिवाजी महाराजापासून दुसऱ्या नागरीराव पर्यंतचा मराठी साम्राज्याच्या उदयास्ताचा इतिहास करीने या काव्यात वर्णिलेला आहे.

अलंकारमञ्जूषा—ले. देवगकर पुरोहित. हा कवि गुजरातमध्ये राटोड या गावी राहात असे. अलंकारार्चा उदाहरणे देण्यासाठी त्याने हे काव्य लिहिले असून त्यामध्ये माधवराव व रघुनाथराव या पेशवे घराण्यातील पुरुषांचे वर्णन केलेले आहे.

पेयण विपुलगण्य महाजी यश्चकार बहुषोद्यतखड्गः ।

वाति पेयमिति पेशलमर्थं पेयवापदमुपैति वदतम् ॥

या श्लोकामध्ये करीने ‘पेयण’ या शब्दाची निरुक्ति सांगितलेली आहे. पेशवे घराण्यातील पुरुषांसर्षी लिहिलेले याव्यतिरिक्त दुसरे संस्कृत काव्य आदळत नाही.

तज्ञानच्या मोसले घराण्यासर्षी लिहिण्यात आलेली बरीच संस्कृत काव्ये उपलब्ध आहेत. याचे कारण त्या घराण्यामध्ये ‘अमिनव मोज’ यासारख्या उपाधीला पात्र झालेले शहाजी व सरफोजी यासारखे निवारसिक नृपती व त्याच्या आश्रयास राहिलेले ‘आम्र पाणिनी’ (शेराचंभूति कवि), ‘अमिनव जयदेव’ यासारखे कवि हे होय.

कोसलभोसलीयम्—या काव्याचा लेखक शेणान्वलपति कवि ही आघातल तत्वादीन श्रेष्ठ व्याकरणपज्ञि होता. त्यामुळे त्याला 'आघ्राणिनी' ही मानाची उपाधी प्राप्त झाली होती. आपले असाधारण भाषापांडित्य व्यक्त करण्यासाठी त्याने प्रस्तुत द्विर्धा काव्य लिहिले. त्यामध्ये कोसल वंशातील रामचंद्राच व भोसले वंशातील शहाजीचा पुन एकोजी यांचे चरित्र गुपलेले आहे. शहाजीने वनवासाला वरून या आघ्राणिनीचा मोठा सत्कार केला होता.^१

भोसलवंशावलि—ले. गंगाधर. हा लेखक तजोरच्या व्यसोजी राजाचा अमात्य होता. प्रस्तुत ग्रथाचे नाव 'भोसलवंशावलि' असले तरी त्यामध्ये व्यसोजीचा पुन शहाजी याचीच प्रचाली आढळते.^२

भोसलवंशावलिचम्पू—मनूरच्या घर्मराजाचा पुन नैधून व्यक्तेश^३ याने प्रस्तुत चम्पूमध्ये तजोरच्या प्रथम सरफोजी व त्याचे पूर्वज यांचे एविस्तर वर्णन केलेले आहे. या काव्याचा फक्त पहिला भाग (प्रथम आध्यास) उपलब्ध झालेला आहे. सरफोजीने या कवीला 'साहित्यभोग' ही पदवी दिली होती. राघवानन्दम् नीलपरिणयम् व गमापति विलासम् ही नाटके व्यक्तेशाने लिहिली आहेत.

शुद्धारमञ्जरीशाहजीयम्—किल्यूरच्या विद्वत् दीक्षिताचा पुन पेरिय अप्पा दीक्षित याने प्रस्तुत नाटक लिहिले. त्यामध्ये तजोरच्या शहाजी राजाचे विलासी चरित्र रंगविलेले आहे.^४ **तिरुघळ्यूर**—नावाच्या गावामध्ये या नाटकाचा प्रयोग झाला होता, असे म्हणतात.

कान्तिमतीपरिणयम्—तजोरच्या शहाजी राजाच्या आभयास राहणाऱ्या नरसाम्नातिप्पाधरीचा पुन चोक्कनाथने प्रस्तुत काव्यामध्ये शहाजी व कान्तिमती पाने याचा विवाह वर्णिलेला आहे.^५

शाहेन्द्रविलासम्—ले. लिंगरायपुत्र श्रीधर केतेश. हा कवि अय्यावल या या नावाने प्रसिद्ध होता. ८ सर्गांच्या प्रस्तुत काव्यात तजोरच्या शहाजी राजाचे विलासी चरित्र वर्णिलेले आहे.^६

शाहविलासगीतम्—ले. दुष्टीराज. याच्या क्रियाच नाव लक्ष्मण ■ गुरुचे नाव त्र्यम्बक असे होत. हा स्वामीमूर्त या गावी राहत असे. प्रस्तुत काव्यात जयदेवाच्या गीतगोविन्दानुसार शहाजीचे वर्णन केलेले आहे. हा कवि शहाजीच्या आभयास राहणारा एक पुराणिक होता. स्वतःचा उल्लेख तो 'अमिनव जयदेव' म्हणून करतो.

१. कृ. १६३। ६ कृ. १६३। ७ ७०६। ८ कृ. १६२।
९ कृ. १६१, ९३९। १० कृ. १६२, २८६।

शाहुराजीयम्—ले. मरानी व त्रिनेश्वर यांचा पुत्र लक्ष्मण. हा राहणारा काशीचा, पण पुढे शहाजी राजाचा सभापण्डित झाला होता. त्रिनाथ कवीचें, प्रतापरुद्रीयम् हें साहित्यशास्त्रनिष्ठ काव्य आदर्श ठेवून लक्ष्मण कवीने प्रस्तुत काव्य लिहिलें. त्यामध्ये साहित्यशास्त्रातील विविध सिद्धान्तांची उदाहरणें पहावयास मिळतात. याच कवीने 'शाहुराजसमा-सरोजर्णिनी' या नावाच आणखी एक काव्य लिहिलें आहे.

धर्मविजयचम्पू —ले. भूमिनाथ दीक्षित. हा नल्हा दीक्षित म्हणून प्रसिद्ध होता. याच्या पित्याचें नाव बालचंद्र व गुन्चं नांव रामचंद्र दीक्षित असें होतें. या धर्मविजयचम्पूमध्ये त्यानें शहाजी राजाचें चरित्र वर्णिलेलें असून त्यामध्ये त्याला 'अमिनप भोनराज' असें सूचक विशेषण दिलें आहे."

सुमतीन्द्रजयघोषणा—सुतीन्द्रतीर्थ व कैकनारायण यांचा शिष्य सुमतीन्द्र या माधवसम्प्रदायी कवीने शहाजीच्या स्तुतार्थ हें काव्य लिहिलें. राजाने या कवीला निरुपादमरुदूर या गाठी एव मठ दिला होता."

शाहजिप्रशस्ति —ले. भास्कर कवि या कवीला शहाजी राजाने भास्कर-रायपूर या नावाचें ४० घरांचें एक गांव अर्पण केलें होतें तीं सर्व घरे भास्कर कवीने आपल्या शिष्यांना देऊन टाकलीं होती. याव्यतिरिक्त नारायणकवित्त शाहुराज नक्षत्र माला हें २७ श्लोकांच व धीनिवासवृत्त शाहुराजाष्टपदी हेंहि एक काव्य शहाजीच्या सन्यास आदर्शत,

तज्ञावरच्या मोसले घराण्यातील शहाजीप्रमाणेच सरफोजी मोसल्यावर लिहिलेलीं घरीच संहृत काव्यें उपलब्ध आहेत. त्यांपैकी काही महत्त्वाचीं काव्यें पुढीलप्रमाणे आहेत.--

शरभराजविलासम्—इ. स. १७२२ सालीं काव्यशास्त्रातील जगन्नाथ नावाच्या कवीने हें काव्य लिहिलें त्याच्या पित्यानें नांव श्रीनिवास प्रस्तुत काव्यात तज्ञावरच्या मोसलेवासाचा इतिहास वर्णिलला असून त्यामध्ये प्राधान्याने सरफोजीचें चरित्र गुंफिल्ले आहे."

गुणरत्नाकर —ले. नरसिंह कवि "अल्लाराच्या उदाहरणामीत्यर्थ लिहिलेल्या या काव्यात सरफोजी मोसल्याच्या गुणाने वर्णन कवीने केलें आहे.

सरभोजिचरितम्—ले. अनन्तनारायण. याच्या आर्द्रे नांव बृहदम्मा व बडिलाचे नाव मत्स्यञ्जय होतें. सरफोजीने या दवीग 'पञ्चरत्नकवि' ही पदवी दिली होती. 'सरभोजिमहाराजजातकम्' या काव्याच्या लेखकाचें नाव उपलब्ध नाही. पण प्रस्तुत काव्यामध्ये सरफोजीचे सम्पूर्ण चरित्र वर्णिलेले आढळते. सरफोजी विपयींचीं हीं काव्ये व विशेषतः त्याने स्थापन केलेलें 'सरस्वती महाल' हें विख्यात प्रपाळय यांमुळे सरफोजीची कीर्ति संस्कृत साहित्याच्या जगतात उरोउरच अनरामर झालेली आहे.

साहित्यमञ्जूषा—सदाश्री नावाच्या एका कवीने इ. स. १८१५ मध्ये लिहिलेल्या प्रस्तुत साहित्यशास्त्रानुष्ठ काव्यामध्ये शिवाजी महाराजाचें चरित्र व भोसले वंशाचें इतिवृत्त वर्णिलेले आहे.

अशा प्रकारें एकट्या भोसले वंशासंबंधी व त्या वंशातील श्रेष्ठ राजपुरुषा-विपयीं लिहिलेलीं अनेक काव्ये जशीं आढळतात तशींच भारतातील इतर अनेक नामांकित राजवंशाविपयीं व राजपुरुषाविपयीं लिहिलेलीं काव्ये संस्कृत साहित्यात आढळतात. या काव्यांच्या सहाय्याने ऐतिहासिक माहितीनें सफल करून घराच इतिहास प्रकाशात आणता येण्याची शक्यता आहे. या दृष्टीने केवळ अगुलीनिर्देश करण्यासाठी आम्ही भोसले वंशाविपयींच्या संस्कृत ग्रंथांना परिचय या प्रकरणात दिला आहे. या सर्व काव्यांच्या आधारे भोसले वंशाचा इतिहास स्वतःपणें लिहिण्याची शक्यता आहे.

प्रकरण ११ वे

शिवाजीमहाराजांची संस्कृतनिष्ठता

मागील प्रकरणातून अनेक साहित्यिकांनी केलेल्या संस्कृत साहित्यसेवेचा परिचय दिलेला आहे त्यामध्ये काही राजांनी संस्कृत लेखनांना दिलेल्या दानाचा किंवा सन्मानाचा अनुषंगाने उल्लेख आलेला आहे. १७ व्या शतकापर्यंत अरबी, फारसी व उर्दू या यावनी भाषांचा अत्यंत प्रचार मान्यामुळे तत्कालीन प्रादेशिक भाषांचे स्वरूप अत्यंत गिळून झाले होते. काही विद्वान संस्कृतात साहित्यरचना करीत असले तरी संस्कृत भाषेबद्दि एक प्रकारची गानी आली होती. अशा परिस्थितीत संस्कृत भाषेचा उद्वार प्रयत्नपूर्वक करणारे अनेक राणे भारतात होते. त्या सर्वांच्या सर्वांची योग्य ती माहिती उपलब्ध करून एक स्वतंत्र प्रकल्प लिहिला येण्याची शक्यता आहे. अशा सर्व संस्कृतसेवक राजपुण्यामध्ये छत्रपति शिवाजी महाराजांचे स्थान फार माडे आहे. स्वराज्यसंस्थापनेच्या महान् सर्वातहि शिवाजी महाराजांचे लक्ष संस्कृत भाषेकडे होते. त्या भाषेचे राष्ट्रीय व सामूहिक दृष्ट्या असाधारण महत्त्व महाराजांच्या नान्तर्दृष्टी दृष्टीला १७ व्या शतकातहि दिसत होते व म्हणून त्यांनी आपल्या राज्यामध्ये संस्कृत भाषेचा उद्वार करण्याच्या दृष्टीने मोठे महत्त्वाचे कार्य केले महाराजांच्या प्रत्यक्ष प्रेरणेने त्या काळी काही महत्त्वाचे संस्कृत ग्रंथ निर्माण झाले. त्याचा परिचय पुढीलप्रमाणे आहे.

राज्यव्यवहारकोश—स्वराज्य स्थापन होताच, उर्दूच्या प्रमानामुळे कल्पित झालेल्या मराठी भाषेच्या शुद्धीकरणाचे कार्य महाराजांनी आरंभिले त्यासाठी महा राजांनी प. रघुनाथ हणमंते याच्याकडून प्रस्तुत राज्यव्यवहारकोश लिहून घेतला. राज्यव्यवहारामध्ये सर्वत्र रुढ झालेल्या परकीय शब्दांचे उच्चाटन करून त्या जागी संस्कृत भाषेतील शुद्ध रुढ शब्दांची महाराजांची आकांक्षा होती व म्हणूनच त्यांनी रघुनाथ पंडिताला हा राज्यव्यवहारकोश लिहिण्याच्या कामी नियुक्त केले होते. त्या शब्दांचा उल्लेख—

“कृते म्लेच्छोच्छेदे भुवि निरवशेष रविकुला—
 घतसेनालयं श्वनवचनेर्लुप्तसरणिम् ।
 नृपव्याहाराय स तु विबुधभावा वितनितु
 नियुक्तीऽभूद विद्वान् नृपवरशिबच्छत्रपतिना” ॥

सोऽयं शिवछत्रपतेरनुज्ञा मूर्धाभिक्तस्य निषाय मूर्ध्नि ।
जमास्यवयो रघुनाथनामा करोति राज्य व्यवहारकोशम् ॥”

या दोन श्लोकामध्ये खऱ्ख अन्दात रघुनाथपता हणमत्यानी केलेला आहे. प्रथम श्लोकाच्या तिसऱ्या ओळीत शिवाजी महाराजांची सस्कृतत्रिपयक आकाश्र अभावितपणे व्यक्त झालेली आहे. ‘रघुनाथहाराधम्’ म्हणजे राजाच्या बोलण्यामध्ये सस्कृत भाषेचा वापर व्हावा या हेतूने शिवाजी महाराजांनी हा कोश लिहवून घेतला होता, हें उघड आहे. या कोशाची वाहीरी करपना पुढील उदाहरणावरून येऊ शकेल.

“राना शेष पावसाह स्वामी साष्टेय ईरित ।

अन्त पुर तु वरुनोत्पाहुयंवनभाषया ॥

मुचराज परिसेवो पत्नीयहवनामक ।

शाहजादा राजपुत्र प्रधान वैद्यरा सया ॥” इत्यादि.

या छन्दोमय कोशात अमरकोशातील वर्णाप्रमाणे १० वर्ग असून त्यामध्ये बहुजन समाजाच्या तोंडीं वळलेल्या मल्लमपीय शब्दांचा बरीलप्रमाणे पर्याय दिलेले आहेत रघुनाथपताच्या या भाषाशुद्धीच्या उत्रोणाचा उपहास वाही लोकानी केला असाय असें दिसते. त्यांना उत्तर देण्यासाठी रघुनाथपतानी पुढील सुभाषित आपल्या कोशात लिहिलेले आहे.

“विपश्चित्तुसम्मतायास्य विं स्यादज्ञविद्वद्बन ।

रोधते किं वनेलाय मयूर कवलीकतम् ॥”

अद्या प्रकारे विरोधकांना काटे खाणाऱ्या उदाची उपमा देऊन रघुनाथपतानी निस्तर केले आहे.

करणकौस्तुभ—भाषाशुद्धीच्या समस्येप्रमाणेच पञ्चानुशुद्धीची समस्या शिवाजी महाराजांच्या काळात निर्माण झाली होती. तिचा निरसन करण्यासाठी महा राजांनी कृष्ण जोतिबावरून प्रसृत ग्रंथ लिहवून घेतला होता. हा ग्रंथ लिहिण्याची प्रेरणा शिवाजी महाराजांनीच आपल्याला दिली, असा स्पष्ट उल्लेख—

“प्रकुल सत्स्वरण ग्रहसिद्धये सुमगदुग गणितैश्चविषयमि यत् ।

इति सुपेन्द्र सित्यभिजयनोदित प्रहृष्टो वृत्तिरूपविधिरासत् ॥”

या श्लोकात ग्रंथकाराने केलेला उल्लेख आहे ‘शिवशाहीतील प्रयोगशुद्धि’ या लेखामध्ये प्रसिद्ध इतिहासग्रंथकार द. वि. जाधवे यांनी प्रस्तुत शास्त्रीय ग्रंथाचा सविस्तार परिचय दिलेला आहे. हे ग्रंथ वळखून घेता यांनी ‘भारतीय ज्योतिषशास्त्र’ या आपल्या निर्यात ग्रंथात प्रस्तुत करणौस्तुभचा उल्लेख मोठ्या आदराने केला आहे.

शिवाकीर्तय.—शिवाजी महाराजांच्या राज्याभिषेकासाठी काशीचे वेद-
मूर्ति विदेदरभट्ट यांना सन्मानाने निमंत्रित करण्यात आले होते. शिवाजी महारा-
जांच्या राज्याभिषेक निधीसाठी या गागामट्ट काशीकरानी 'राज्याभिषेकप्रयोगः'
या नावाचा धर्मशास्त्रविषयक स्वतंत्र ग्रंथ तयार केला.^१ मोसले वंशाचे क्षत्रियत्व
सिद्ध करण्यासाठी गागामट्टाने पार मोठे इतिहाससंशोधन केले होते असे म्हणतात.
राज्याभिषेक आटोपल्यानंतर शिवाजी महाराजांनी मीमांसाशास्त्रविषयक प्रस्तुत ग्रंथ
लिहिण्याचे दायित्व गागामट्टावर सोपविले होते. जैमिनीच्या पूर्वमीमांसासूत्रावर
शरस्वामींनी जे भाष्य लिहिले, त्यावर श्लोकाधिक नामक पद्यात्मक टीका. कुमारिल
भट्टानी लिहावयास घेतली होती पण पहिल्या अव्यायाच्या प्रथम पादावरील टीका
पूर्ण झाल्यानंतर कुमारिल भट्ट दिवंगत झाले. त्यामुळे हे कार्य वाटण्या शतकापासून
अपूर्णच राहिले होते. गागामट्टाची विद्वत्ता ओळखण्याइतकी बुद्धिमत्ता किंवा गुणवत्ता
रणपण्डित शिवाजी महाराजांच्या ठिकाणी होती. गागामट्टाचे मीमांसापाण्डित्य कुमा-
रिलभट्टाच्या तोंडीचे आहे हे जाणून महाराजांनी त्यांना हे संप्लित कार्य पूर्ण कर-
ण्याची आज्ञा दिली. या सनधात गागामट्ट म्हणतात,—

यशार्कपादे यदुनाग्रहेण श्लोकेः दृत वार्तिकमार्थवर्षेः ।

गागाभिषेकायमपूरि शोधः तत्प्रयत्नाया चछत्रपतेः शिवस्य ॥

शिवाजी महाराजांची आज्ञा शिरसावघ मानून 'चतुर्थाश्रममङ्गदोष' घडत असतानाहि
त्यापडे बुलंद करून बेदमूर्ति गागामट्टानी ग्रंथरचनाचें कार्य केले व त्या ग्रंथाला
'शिवाकीर्तय.' असे मोठे सूचक नाव दिले. शिवाकीर्तयाला गागामट्टानी 'शिवच्छत्र-
पतीचा यशस्तम्भ' अशी उपमा एका श्लोकात दिली आहे तो श्लोक असा —

“ श्रीमद्भोसलवश-भूषणमणि क्षोणीश शाहारमज-

छत्राधीश शिवशित्तीश यशस्तः स्तम्भो निखातोऽपरः ।

गागाभट्टमनीषिणाऽविकरणिग्रन्थः शिवाकीर्तयो

येनायदयशोऽध्वजेन सकर्तव्यत्वेति लोकप्रथी ॥”

शिवाजी महाराजांच्या प्रेरणने लिहिलेल्या शिवाकीर्तयाव्यतिरिक्त गागामट्टानी,
'दिनसरोयोट' (यामध्ये आचार, अशौच, कालदान, पूर्व, प्रतिष्ठा, इष्टापूर्त,
प्रायश्चित्त, वर्णवृत्त्य, व्यवहार, व्रत, शूद्र, श्राद्ध आणि संस्कार हे भाग आहेत.)
'निरुद्धप्रतिग्रन्थप्रयोग', 'विण्डवितृप्रयोग' कायस्वकर्मप्रदीप, सुगुणदुर्गादय ('पोडस-
संसारविषयक') हे धर्मशास्त्रविषयक आणि मीमांसासुमुमाञ्जलि, मट्टचिन्तामणि हे
महत्वपूर्ण अनांतर शास्त्रीय ग्रंथ लिहिले आहेत.

— शिवभारतम्—शिवचरित्रविषयक मराठी, फारसी, इंग्रजी, पोर्तुगीज इ. भाषात लिहिलेली तत्कालीन असंख्य पत्रे आजवर प्रकाशात आलेली आहेत व पुढेही येतील. पण शिवचरित्रानिषयी प्रमाणभूत असलेल्या त्या सर्व उल्लेखांपेक्षा शिवभारताची योग्यता फार मोठी आहे. याचें कारण त्या महाकाव्याचा लेखक कवीन्द्र परमानंद नेवासेकर हा महाराजांच्या सहवासत राहणारा त्याचा एक सहकारी होता. त्याचें प्रतिमासामध्यें ओळखण्याइतकी साहित्यिक प्रतिभा शिवाजी महाराजांच्या ठिकाणी होती. परमानंदाची काव्यशक्ति ओळखून महाराजांनी त्याला आज्ञा दिली की—

“यानि चरित्राणि विहितानि मयाधुना ।

विधीयन्ते च सुहृत् तानि सर्वाणि वर्णय ॥”

स्वतःचें चरित्र संस्कृत महाकाव्याच्या स्वरूपात लिहून घेण्याची परम्परा फार जुनी आहे. बाणभट्टाचें ‘हर्षचरितम्’ हे या परम्परेतील ठळक प्राचीन उदाहरण आहे. (प्रस्तुत काव्याचा प्राथमिक उल्लेख पूर्वी ४५ ठिकाणी आला असून सविस्तर परिचय पुढे दिलेला आहे.)

राजमुद्रा—“प्रतिपन्नन्दरेत्नेव वधिष्णुर्विदग्धवदिता ।

नाहसूनो शिवस्वये मुद्रा भद्राय राजते ॥

या उदात्त अर्थाने युक्त असा महाराजांच्या राजमुद्रेचा श्लोक संस्कृतात आहे, या गोष्टीला विशेष महत्त्व आहे. ही मुद्रा केव्हा झाली व कोणी केली, इत्यादि यादात शिरण्याचें आम्हास प्रयोजन नाही. ती संस्कृतात आहे, या गोष्टीला आम्हाच्या दृष्टीने विशेष महत्त्व आहे.

शिवाजी महाराजांनी संस्कृत वित्रेला आश्रय दिल्यामुळे महाराष्ट्रात जे वातावरण निर्माण झाले त्यामुळे त्याची प्रत्यक्ष प्रेरणा नमताहि उत्कृष्ट प्रतीचे पाश्चिमायीन कार्य संस्कृत साहित्याच्या क्षेत्रात होऊ लागलेलें दिसते. त्यामध्ये अत्यंत महत्त्वाचें कार्य म्हणजे नीलकण्ठ चतुर्धर याने लिहिलेली महाभारतावरील ‘नीलकण्ठी’ टीका होय. हा नीलकण्ठ चतुर्धर नगर जिल्ह्यातील कोपरगावचा रहिवासी होता. या विख्यात टीकेव्यतिरिक्त आचार्यपदीपः, शिवताण्डवटीका व गणेशगीताटीका हे ग्रंथ त्याने लिहिले आहेत.

शिवाजीचा ज्येष्ठ पुत्र सम्भाजी याने लिहिलेल्या ‘सुवभूषण’ काव्याचा उल्लेख मागील सन्दर्भात आलेलाच आहे. असा प्रकार अप्रत्यक्षरीत्या संस्कृत साहित्याची सेवा करणारे उत्पत्ति शिवाजी महाराजासारखे जे विचारशक्ति नृपति मध्यनरीच्या काळामध्ये होऊन गेले, त्या सर्वांच्या संस्कृतसेवेपत्रची माहिती गोळा करून स्वतः प्रथम लिहिण्याची शक्यता व आवश्यकताहि आहे.

प्रकरण १२ वें

अवान्तर काव्ये

मागील प्रकरणानून लुब्धेरिल्ल्या विविध स्वल्पाच्या काव्यांव्यतिरिक्त इतर अनेक प्रकारच्या निपयांनर लिहिल्लीं ल्हान मोठीं काव्ये भाइनर ठिरठिकाणीं प्रकाशांत आलीं आहेत. त्याचें वर्गीकरण करणें काहीसें अशक्य आहे अशा अवान्तर काव्यामध्ये शृङ्गार, निसर्गवर्णन, कांही स्पृष्ट शतके, टीकाग्रंथ, प्रवासवर्णने या-सारख्या विविध निपयाचां अन्तर्भाव होतो. त्यापैकी काही काव्यांचा परिचय येथे देत आहोंत.

शृङ्गारकाव्ये

कुण्जलीला—१७ व्या शतकातील मदन नांवाच्या कवीने घटखर्पर काव्यां-तील एकेक पद्विक्त घेऊन समस्यापूर्तीच्या पद्धतीने प्रस्तुत काव्य लिहिलें आहे. अशा प्रकारे घटखर्पराच्या एका श्लोकांतून मदन कवीचे ४ श्लोक (प्रत्येक पद्विक्तीला एक या प्रमाणात) तयार झाले आहेत. उदा—

निश्चितं समुपेत्य नीरवैः प्रियहीना हृदयावनीरवैः ।

सलिलनिहित रजः क्षिती रविचन्द्राविव गोपलक्षितौ ॥

या घटखर्पराच्या श्लोकांतील पहिल्या पंक्तीची समस्यापूर्ति करून,

निश्चितं समुपेत्य नीरवैः वसुदेवे हरिवावनीरवैः ।

रश्मितं फणिभूभुजाननैरुपरिच्छन्नमभासिकावनेः ॥

॥ श्लोक लिहिला. शृङ्गारनिष्ठ काव्याची पुढील यादी पहा.^१

काव्य — लेखक

शृङ्गारतटिनी — भट्टाचार्य

शृङ्गारतिलकम् — गागामट्ट

शृङ्गारकल्लोलम् — रायमट्ट

काव्य — लेखक

शङ्कारमञ्जरी — मानकवि

शङ्कारमाला — सुकालमिश्र (१८ वे शतक)

शङ्कारकौतूहलम् — लाल्यमणि

शङ्काररसोदयम् — रामकृष्णसुत रामकवि

शङ्कारविलासः — वामभट्ट

शङ्कारकोशः — रमणपति

सदपकन्दर्पम् — भावानन्द

रतिसुकुलम् — अच्युत

विरहिमनोविनोदम् — विनायक

चौवनोल्लासम् — उमानन्द

शङ्कारमञ्जरी — रायमनोहर

केलिरहस्यम् — विद्यापर कविराज

शङ्कारसरसी — भावमिश्र

रससर्वस्वम् — विठ्ठल

शङ्कारामृतलहरी — सामराज दीक्षित

शङ्कारकल्पा — कामराज

शङ्कारकल्पा — हरि

शङ्कारसारसंग्रहः — शम्भुदास

शङ्कारसार — फालिदास

पुनर्मिलनम्* — तपेन्द्रसिंह (तपस्वी) B.A.I.L.B. (वकील) गया.

राधामाधवाचं पुनर्मिलनम् हा या काव्याचा विषय आहे. याच कवीने हरिप्रिया या नांवाचं १०८ श्लोकांचे आणखी एक खण्डकाव्य लिहिलें आहे.

श्रीकृष्णमहाचारियर यांनी आपल्या ग्रंथांत शङ्कारविषयक काव्यांचा उल्लेख विविध प्रकारांतून केलेला आहे. त्यांतील कांही काव्ये अशी :—

अनङ्गजीवनम्, अनङ्गतिलकः, अनङ्गशीपिका, अनङ्गब्रह्मविद्याविलासः — (ले. वरदाचार्य,) अनङ्गमङ्गलम्, अनङ्गलेखा, अनङ्गवती, अनङ्गविजयः (शिवरायकृष्णसुत व जगन्नाथसुत), अनङ्गशेखरम्, अनङ्गसर्वस्वम्, अनङ्ग-हर्षः, अनङ्गसेनाहरिनिन्दिनी मदनभूषणम्, मदनमञ्जरी, मदनमञ्जरीमहोत्सवः, मदनमहोत्सवः, मदनलीलादर्पणः, मदनविजयः, मदनसञ्जीवनम्, मदनराम्राज्यम्, मदनमुखचपेटिका, मदनानन्दम्, मदनभूषणम् (वेङ्कटेशसुत व कृष्णमूर्तिसुत),

कामवलाविलास, काममञ्जरी, कामनैमवम् (अश्वयकुमारशास्त्री कृत), कामलीला, कामसम्मोहनम्, कामिनीकामुकोत्सास, कामोदयसिद्धि, कुसुमनागविलासः, पञ्चनाग-विलासः, पञ्चनागविजयः, पुष्पनागविलासः, रतिनीतिमुकुलम्, रतिमन्मथम्, रतिमुकुलम्, रतिरहस्यम्, रतिविजय, रतिविलाप, रतिविलास, रम्भाभिररणम्, रसविलास, कुमारविलासितम्.

शृङ्गारिक काव्याची ही यादी वाचून कोणालाहि उमग येईल. ज्या निषयावर प्राचीन काळातील श्रेष्ठ कवींनी अपरपार काव्यरचना केली, त्याच निषयावर एवढी मोठी काव्यरचना करणाऱ्यांनी संस्कृत साहित्यात कोणत्याहि वैविन्याची भर टाकलेली नाही. बहुतेकांच्या शृङ्गाराचें आलम्बननिभाव देखील तेच ते आहेत

निर्गमर्गनाला काहिलेई. ऋतुसहारासारसीं स्वतः काव्ये पारच थोडीं आढळतात. त्यामध्ये जगद्वराचें वसंतोत्सवम्, रत्नाराज्य कवीचें दाक्षायन विलासम्, सद्मीनारायण द्विवेदीचें ऋतुविलासितम्, विश्वेश्वर कवीचें पद्मशतुर्गनम् हीं काव्ये उल्लेख करण्यासारसीं आहेत. दिल्लीचे साहित्याचार्य प. जयरामशास्त्री यांनी 'जवाहरवसंतसाम्राज्यम्' या नावाचें ७ सर्गांच (४०० श्लोक) दिल्लीतील वसंतवृत्त्युत्सवपर काव्य लिहिलें आहे.^१ हें काव्य प. जवाहरलाल नेहरू यांच्या पण्डितप्रीति महोत्सवाच्या कवीं (१९५०) मध्ये प्रकाशित झालें, म्हणून त्याला 'जवाहरवसंतसाम्राज्यम्' असें नाव कवीने दिले आहे. एरव्ही या काव्यातील जवाहर शब्दाला काहीहि अर्थ नाही. चन्द्रावली, मधुमण्डनम्, निर्गमधुरम् या-सारसीं भाणसी काही निर्गमर्गनपर काव्ये आढळतात.^२

सुकरामायणम्—इ. स. १६२८ मध्ये कुण्ठाप्रज्ञाचा पुरा मय्यामट्ट लिहिलेल्या याने या काव्यामध्ये काहीतल्या रामाचें वर्णन केलेलें आहे.

तीर्थाटनम्—गृहसुर विद्याविद्यालयाच्या संस्कृत विभागाचे प्रमुख चतुर्वर्ती राजगोपाल (१८८२ ते १९३४) यांनी ४ अध्यायांच्या प्रस्तुत पद्यप्रथामध्ये आपले भारतातील प्रगासचे विविध अनुभव वर्णिलेले आहेत. मद्रुरेचे व्ही. एस्. रामस्वामी शास्त्री, वरील यांनी 'त्रिविन्दुदलचम्पू' मध्ये आपल्या प्रवासाचें वर्णन केलेलें असून त्यात प्रामुग्याने पुण्यतीर्थे व विश्वप्रियालय वर्णिली आहेत.^३ सरा रामशास्त्री यांनी लिहिलेला कोवणाचा प्रवास व डॉ. छात्रा यांनी लिहिलेला हॉलंडचा प्रवास (न्यक्तर जनपद घोमा) मधुरवाणीमध्ये १९५३ मध्ये प्रसिद्ध झाला. प्रगास वर्णनाची पुराक पारच थोडीं आहेत.

३ वृ ३१२। ४ अर्जुन मृदणालय दिल्ली येथे मुद्रित. ५ वृ ३१४।

६. वृ. २९० A। ७. मद्रुरा येथे १९३७ मध्ये मुद्रित।

रामानन्दम्—ले. माध्यसिद्धांत प्रबोधी संस्कृत पाठशाळेचे अध्यापक साहित्यशिरोमणि श्रीनिवासभट्ट. (शृष्टसंख्या ४८, गून्व ६ भाणे).

सुपमा—सुंदरच्या सेट झेनियर कॉलेजचे संस्कृताध्यापक गौरीप्रसाद शाला यांनी हा प्रस्तुत सुट काव्याचा संग्रह लिहिल्या आहे. (मूल्य १॥ रुपया).

कवितासङ्ग्रहः—नागपुरच्या मॉरिस कॉलेजचे (नवीन नांन नागपूर महाविद्यालय) माजी प्राचार्य व संस्कृतचे प्राध्यापक महामहोपाध्याय केशव गोपाळ तामन यांनी रचलेल्या स्तुतिपर २४ काव्याच्या प्रस्तुत संग्रहांत काही देवतांची स्तोत्रे व नागपुरातील राजे लक्ष्मणराव मोसल, मोतीराम जामदार, म. म. भट्टजीशास्त्री घाटे, नारायण दाजिना घाडेगायडर यासारख्या माननीय व्यक्तींवर केलेले काही स्तुतिपर श्लोकहि प्रस्तुत पुस्तकात उगृहीत केले आहेत.

धारायशोधाराः—सतान्याच्या न्यू इलिय मूलचे संस्कृताध्यापक श्री दिगम्बर महादेव कुळकर्णी यांनी मालव प्रदेश व त्याचा इतिहास वर्णन करणारे हे काव्य लिहिले आहे. श्री कुळकर्णी यांची कवित्व शक्ति प्रपूर असून त्याची रचना दैलीहि अत्यंत प्रसन्न आहे. ' That which is not in the interest of the beehive, cannot be in the interest of the individual bee.' या पण्डित जगद्गुरुलाल नेहरूंच्या सुमरिताचा श्री. दि. म. कुळकर्णी यांनी केलेला,

कृत्य भवेद् यन्मनुकोदाहार्यं दुःखाय तत् रमादपि मदिषाणाम् ।

व्यथितः समाजश्च सदा भवेताम् स्वार्थेवदुष्टेष्वपि नियोनुकुली ॥

(श्र. २८, श्लोक १९९)

हा अनुवाद मूळ काव्याइतकाच सरस आहे. महाराष्ट्रीय गुपवर्णनान्या ओघात श्री. दि. म. कुळकर्णी यांनी केलेले अहल्यादेवीचे पुढील वर्णन अत्यंत चित्तवेधक आहे.

“स्नुया तदीया मुकृतेः प्रजानां मल्लारित्तिहासनमारुरोह ।

प्रजाः प्रजाः स्वा इव सन्धयित्वा राजन्वर्तो या विदधे स्वभूमिम् ॥१५५॥

‘क्षेय कन्याः प्रथिता जगत्या पापानि यासां स्मरणाद् ह्रियन्ते ।

न वेधि तासां प्रथमा भवेत् का तपस्थिभायां नृपतिस्नुया वा ॥१५६॥

पूर्वापिच्छद् यददीपहृत्वा भूत्वा सुनम्रा रघुनाथपादे ।

परा पराभूतवती महान्त विनीव युद्ध रघुनाथबीरम् ॥१५७॥

मुरालयरतीर्थजलावितारा अनाद्यतत्राण्यपि पाठशाला ।

मार्गेषु पूर्तानि बहूनि नित्यं कुर्वन्ति साध्य तदुदास्तायाः ॥ १५८ ॥

८. कर्नाटक प्रेस, मुंबई येथे मुद्रित ।

दशशतभूषस्य तपोधरास्य पतिव्रताऽरण्यतपस्विनी स्त्री ।

एतानि कर्तुं न भवेत्समर्था यशश्च लभ्य न विना सुकृत्यैः ॥१५९॥

इन्द्रधनुषाभ्यां मिथिलोज्ज्वलितयोरैश्वर्यवैराग्य गुणद्वयादघा ।

श्रीदेवहत्या जनको विदेहो योगीश्वरो भर्तृहरिः शशांग ॥१६०॥

ज्ञातो निवासिग्यबलाऽपि लक्ष्मी. धुवत्प्रगल्भा रणचडिकेव ।

इन्द्रवासिग्यबला त्वहत्या गुवत्प्रगल्भाऽपि सरस्वतीव ॥१६१॥

श्रीविष्णुचतुर्विंशत्ययतारस्तोत्रम्—(संस्कृत टीकेसहित) श्रीमद्-

भागवताच्या द्वितीय स्कन्धातील सप्तम अध्यायात वर्णिलेल्या, भगवान् विष्णूच्या २४ अवतारावर नागौर (राजस्थान)चे स्वामी लक्ष्मणशास्त्री यांनी हे स्तोत्रालेखन चित्रमाव्य रचिलेले आहे. प्रत्येक श्लोकात विष्णूच्या एकेका अवताराचे नाव, नमः व चरित्र वर्णिलेले आहे.

वाच्यतिरिक्त प्रस्तुत लेखकाने श्रीविष्णुचरितामृतम् (मूल्य २ रु.) विष्णु-स्तनयोद्देशी, श्रीहरिद्वादशाश्वरीस्तोत्रम्, श्रीरामविवाहः, श्रीरामपादगुलीस्तवः या सर्व पुस्तकांच्या संस्कृत टीका व भाषांतरें स्वतः लेखकाने केलेली आहेत.

निनोदलहरी—ले. कविरत्न माधव नारायण डाऊ. प्रस्तुत काव्यावर श्री गोविंद वेकटेरा डाऊ (कवीचा चुलत भाऊ) यांनी 'सुरोधिनी' नावाची संस्कृत टीका लिहिली आहे. श्री. माधवराव डाऊ हे विदर्भातील दारुवा या गावी एक नामांकित वकील होते. प्रस्तुत निनोदलहरीत कवीने हरि हर व उमा रमा यांच्या परिहासनिष्ठ छान्दातून सामान्य व्यक्तीच्या संसारातील सुखदुःखाचे मनोः चित्रण केले असून पति पत्नींनी धर्माचरणाने व परस्परांच्या अनुकूलने आपला दुःखपूर्ण संसार गुनी करायचा, असे प्रतिपादन केलेले आहे. प्रस्तुत काव्यात गुह्यप्रणय, दर्प दलन, अनुताप, प्रियसङ्ग्राम, उपशमशम, या नावाचे ५ तरंग असून श्लोकांची संख्या ३०० आहे.

तव रमे वरमेऽद्यमुपेत्य को भवदवे वद वेदनयाहत

स्वमधुना भधुनाशनसावर कुह मन. सुमनस्तमुपायनम् । २-८२

मन्दारमालास्यमृदेऽर्जितस्य, मन्दा रमा लास्यमृदे जितस्य ।

सदा हसतामरसाननश्री. स दाहसतामरसाञ्जन नश्रीः ॥४-३

यासारख्या श्लोकानून श्री. माधवराव डाऊंचे शब्दाळकारानैपुण्य लक्षात थोडे शोकेल. त्याचा निनोदहि अत्यंत उच्च प्रतीचा व विद्वानांना आनन्द देणारा आहे.

९. सर्व पुस्तके निर्णयसागर प्रेस, मुंबई येथे मुद्रित

१०. दारदाय्यम्, यवतमाल सर्व प्रकाशित.

करलालितोऽपि हरिणाऽनिशं वर
 श्रुजुतामगाद्य वरमप्यवक्षिणः
 भगिनीं स्वमर्तंरि पितृमुद्यतः
 कुटिल. रालत्वमकरोत् स्वभावजम् ॥ १-४८
 श्रोयुतानुचरवर्गदुर्गतात्
 जीयनाश्रिघनमेव साम्प्रतम् ।
 सम्प्रधार्य मरणोद्यतेन तत्
 पीतमृष्यणविष न हन्ति माम् ॥ १-४९

नयनैश्चिपभाषमाधित ननु वञ्चरश्चित भवाननैः ।

मयधारय भामर्षीं घटा स्वयमेवाक्षमता निरीदय मे ॥ १-४५

घमिता मितान्तचपला विलासिनो तनय स्मर स च विवेहता गत ।

विदुनीति मर्मभिदसो रगुतावपि वध मुत मुखाय धृतपञ्चसायक ॥ १-३०

अतनुस्तनुते ननु लोकरम

स्मृत एव मनः कुर्वते विवृतम् ।

अपहन्ति सतामसतां च मति

विहितास्य भुवि स्मर इत्याभिधा ॥ १-३१ ॥

एकमावृत्ततनु तनुकृत

सावकीन-नयानकाचिभिः ।

आरमज पुनरपूज्यता गत

नाभिजातमपर मनीषिण ॥ १-३२

यासारख्या शिष्य-विष्णूच्या समापणातील इतोस्तान् श्री. डाऊन्च्या विनोदनुक्रीची मरपुर कल्पना येऊ शकेल श्री. डाऊन्च्या शैलीसंबंधी लिहिताना ले. बापूजी अणे, श्री. बाबासाहेब खापर्डे (माजी शिक्षणमंत्री, मध्यप्रदेश) व प्रा. स. गो. सोमलवार यांनी त्यांना त्रिविध भद्र, भारवि यासारख्या प्राचीन श्रेष्ठ कथोंची उपमा दिलेली आहे. श्री. बापूजी अणे प्रस्तुत काव्यासंबंधी लिहितात की, " Its study will certainly dispell the shibboleth that Sanskrit is a dead language and make them realise that it is as living to day as any one of the modern languages in the East or West."

विनोदलहरीतील धन्यपुरुषवर्णनामध्ये श्री. डाऊ यस्ती ले. टिळकाचे जे वर्णन केलेले आहे, ते त्याच्या विचारसरणीची कल्पना येण्याच्या दृष्टीने उद्घृत करणे अत्यंत आवश्यक आहे. ले. टिळकासंबंधी इतके चांगले काव्य सहसा कोठे आढळणार नाही.

परिणतिपरिपूता यस्य चेतःप्रवृत्तिः

विलसति परमोच्चैष्यस्य शीघ्रानुबन्धः ।

अदिचलमतिरुद्धो यस्य वार्धावलीकः

जयति ॥ भुवि धन्यो लोकमान्यो न चान्य ॥ ५-३५

स्वजनजनपदानां यत् सुखं तत् तदीयं

तदवगतदृष्टान्तदंष्ट्रते यः शमीय ।

तदजनपरिमृष्टः सगुतः सगुतात्तो

जयति स भुवि धन्यो लोकमान्यो न चान्यः ॥ ५-३६

अभिलपति न मानं गौरवं वात्मनीं

गणपति न च लोदं मेहतो देहलोभा ।

स्थितमतिरनिशं यः सिध्यते लोकवन्द्यः

जयति स भुवि धन्यो लोकमान्यो न चान्यः ॥ ५-३७

वितरति बलमुच्चैष्यो जनानां रामाजं

हरति च परित्यागं मागतं मानमस्थम् ।

मनसि वक्षसि कर्मण्येवताभो मनस्वी

जयति स भुवि धन्यो लोकमान्यो न चान्यः ॥ ३८ ॥

जनयति जनतायामादरं भानुभूमे—

दिशति सवभिमानं पीर्यं वाप्वितर्कं ।

अपनयति जघन्यां यः स्वर्वांसि तदीया

जयति स भुवि धन्यो लोकमान्यो न चान्यः ॥ ३९ ॥

आधुनि लेखकाग्रन्थे प. शिवदत्त निपाठी याची साहित्यसेवा फार मोठी आहे. त्याचें श्रीकृष्णचरितम् अनेक दृष्टींनी वाचनीय आहे. श्रीमद्भागवतावरील श्रीधरस्वामी व गिरिधराचार्य यांच्या टीका प्रमाणभूत मानून पचतन, दशकुमारचरित, यशसिल्लवचम्पू, शिवराजनिजय इत्यादिनाची कैली आत्मसात् करून प. शिवदत्त निपाठींनी १३४ खंखाने (पृ. ख. ४६१) प्रस्तुत श्रीकृष्णचरितम् लिहिलें आहे. याव्यतिरिक्त त्यांनी एकूण २२ पुस्तकें लिहिलीं असून तीं सर्व आस्तिकसमाज प्रथमाला या संस्थेतर्फे प्रकाशित झालेलीं आहेत. त्यांचीं नांव पुढीलप्रमाणे आहेत—

गणभारतम् २ भाग, गणरामायणम्, आस्तिकसृष्टि, दुर्वासस्तृप्तिस्वीकार-नाटकम्, श्रीदुर्गाचरितम्, श्रीगमामृतमिन्धु, सूर्यशनकम्, विवाहदिग्दर्शनम्, वृषभेदचरितम्, दाधीचारिगजकुश, नीतिनाकररत्नावली, गोलामदर्शनम्, हिन्दु हितवार्ता इत्यादि.

पं. शिवदत्तजींनी काही हिन्दी विद्याणहि केलेले आहे.

अलङ्कारमिथुनम्—जयपुरचे प्रा. दिनेश्वरराव पुरवायस्थ यांनी मेरुदूताची प्रति करण्याच्या उद्देशाने दोन सर्गांचे प्रस्तुत गण्टकाव्य कृष्णीवृत्ताने लिहिले आहे. पहिल्या सर्गात यशस्वीच्या निरहायस्थेचे वर्णन ४१ श्लोकांत केले असून, दुसऱ्या सर्गात ७२ श्लोकांमध्ये यश दम्पतीच्या शृंगारस्त्रियाचे वर्णन केलेले आहे. प्रस्तुत काव्यात छंदोदोषाची उदाहरणे भरपूर आहेत. दिनेश्वररावांनी 'अद्वैतामृतसारः' हे साठ श्लोकांचे भाषाटी एक पुस्तक लिहिले आहे.

संस्कृतनियन्धादर्शः—ले. वासुदेव दिवेदी. विद्याप्यांना संस्कृत लेखनाच्या कामी मार्गदर्शन करण्याकरिता प्रस्तुत पुस्तक लिहिले आहे. त्यामध्ये मातृसितु भक्तिः, स्वच्छता, एकता, विद्यार्थिना कर्तव्यम्, समाजसुधारः, महात्मा गान्धी, यासारख्या ३१ विषयांवर सुसोप निबंध लिहिले असून, संस्कृत परलेखनाचे दिग्दर्शन केलेले आहे. सार्वभौम प्रचार कार्यालय, आगा, या संस्थेतर्फे प्रस्तुत पुस्तक प्रकाशित झाले असून त्याव्यतिरिक्त संस्कृतनायकसंग्रहः, (संस्कृत भाषणाचा मार्गदर्शक), स्तुतिप्रार्थना, संस्कृतगीतमाला (रंगीतीचा संग्रह) यासारखी भाषाटी काही पुस्तके प्रकाशित झाली आहेत.

कीरसन्देश—ले. श्री. ग. लक्ष्मीकांत अय्या, एम्. ए., प्राध्यापक, निजाम कॉलेज, हैद्राबाद.

गंगालहरी—ले. प्राचार्य के. व्ही. पन्. आप्पाराव, एम्. ए., संस्कृत कॉलेज, कोयूर (गोदावरी). ही दोन पुस्तके संस्कृतशेकवसमात्र राजेंदरीपुरम्, गुरुर, या संस्थेतर्फे प्रकाशित झाली आहेत.

साहित्यवैभवं—जयपुरचे साहित्याचार्य श्रीमद् मधुरानाथशास्त्री (मञ्जुनाथ) यांनी एका विशिष्ट हेतूने प्रस्तुत काव्यग्रंथ लिहिला. या ग्रंथाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यामध्ये हिन्दी व उर्दू भाषांतील गजल, दुमरी, दोहा, चौपाई, कवित्त, सधव्या, शारहमासी इत्यादि विविध छंदांचा उपयोग बुद्धिपुरस्सर केलेला आहे. त्याप्रमाणे रेडिओ, विमान, मोटर, यासारखे नवीन विषय काव्यासाठी निवडलेले आहेत. आजवर संस्कृत कवींनी नवीन प्रकारची छंदे व नवीन विषय हाताळले नाहीत, त्यामुळे संस्कृत भाषेचा प्रचार कमी झाला, असे लेखकाचे स्पष्ट मत आहे. प. मधुरानाथाची एकूण काव्यसख्या मोठी असून त्यामध्ये काव्यगुणहि मोठ्या प्रमाणात आहेत. त्याची भाषाहि अत्यंत गोपवर्ती व सुसोप आहे. प्रादेशिक भाषांतील छंदांचा उपयोग करण्याच्या त्याच्या प्रयोगाचे अभिनंदन प. दयामसुंदर शर्मा, श्री. ए. बी. धुन, नारायणशास्त्री खिल्ले, प. गोपीनाथ कविराज या सारख्यांनी प्रच केले असले तरी डॉ. गंगानाथ झा यांनी मात्र त्यासोबती प्रतिकूलता दर्शविली आहे ते लिहि-

तात—“The adoption of the Hindi metres and the consequent abandonment of the older metres is in my opinion not an improvement. It is only when framed in the older metres that Sanskrit poetry appears in its natural setting. I hope the poet will compose the rest of the works in Sanskrit metres.”

डॉ. गंगानाथ झा यांच्या मताशी आम्ही सहमत आहोत. प. मधुरानाथजींनी सस्कृतताहि इतर भाषांनी वृत्तात काव्यरचना करता येते हे सिद्ध करण्याच्या हेतून अशा प्रकार निरिध प्राप्त छंदाचा उपयोग केला असला तरी हा प्रकार सर्वत्र रुढ होणे योग्य नाही असे आम्हास घात. हिन्दी, उर्दूतील छंदाचा उत्तम जसा प्रकार आहे, तसा दक्षिणेत नाही. त्यामुळे दक्षिणेत सस्कृत वाचकास असली काव्ये सख्ख वाचता येतील याक्याची नाहीत. दक्षिणेत काही सस्कृत लेखकांनी त्या भाषेत लोकप्रिय असलेल्या गेय छंदाने काव्यरचना केली तर ती प. मद्र मधुरानाथासारख्या प्रादक्षिण छंदान्या पुरस्काराला मुळा वाचना वाचकाची नाही. सस्कृत ही अखिल भारताची भाषा आहे, याचा निसर सस्कृत लेखकाना कधीहि पडता कामा नये. असे!

प्रस्तुत ‘साहित्यवैमयम्’ ग्रंथाचे दोन भाग असून पहिल्या भागाला ‘जयपूर-वैमयम्’ असे नाव आहे. या भागातील ‘विशिष्टजनचरित्र’ या प्रकरणात जयपूर-मधील १२२ थोर पुरुषांचे चरित्र लिहिलेले आहे. दुसऱ्या भागात ‘साहित्य-खण्ड’ असे नाव आहे. ‘नयगुणीथी’ नावाच्या प्रकरणात सामान्य परिस्थितीचे चित्रण करीत केलेले आहे. या ग्रंथात ‘सहचरी’ नावाची टीका करीत स्वतः लिहिलेली आहे. ‘साहित्यवैमयम्’ मधील गेयकाव्याचा परिचय प्रस्तुत ग्रंथातील पुढील एका प्रकरणात येईलच. याच लेखकाने हात करीत गाथासप्तशतीचा समस्त सस्कृत अनुवाद केला आहे. मद्र मधुरानाथ यांनी ईश्वरविरचितम्, पद्मगुक्तानली, निपुसुन्दरीनारायण, अल्लारत्नानिधि, गोविन्दवैमयम् (स्वरचित सस्कृत टीका व हिन्दी अनुवादासहित) मञ्जुकर्तितानिबुद्धम् हे काव्यग्रंथ लिहिले आहेत. ‘मञ्जुकर्तितानिबुद्धम्’ मध्ये जयपूरवैमयम् व साहित्यवैमयम् या काव्याव्यतिरिक्त सस्कृतसंस्कृतम् व काव्यकलारहस्यम् हीं आणखी दोन काव्ये समाविष्ट झाली आहेत. जयपूरच्या ‘भारती’ या प्रख्यात सस्कृत मासिक पत्रिकेचे संपादकत्वहि आरम्भापासून मद्र मधुरानाथाकडेच असून त्याच्या लेखनकार्यात मुळीच खण्ड पडलेला नाही.

सत्यध्यानविजयम्—ले. श्रीनारायण केशव. ५ सर्वांच्या प्रस्तुत काव्यात (इ.स. १९०) श्रीसत्यध्यानमुनि यांचे चरित्र वर्णिले आहे. धारवाडच्या मनोरत्न प्रकाशन समितीने प्रकाशित केलेल्या प्रस्तुत काव्यामध्ये करीत याकड्या

भावाने लिहिलेली त्यावरील टीका अमूल्य सोनत "सत्यध्यानाष्टकम्" हे केशवकृत स्तोत्र व कुम्भोष्णच्या संस्कृत अभेजादि वृत्तात प्रभावित केले आहे.

कवीन्द्रचन्द्रोदयः—शहाजहानच्या कारकीर्दीत प्रयागमध्ये हिंदु यात्रेकर्तृवर जुन्मी पर लक्ष्म्यात आला होता. तो उठनिष्ठावादी कवीन्द्राचार्य नावाच्या सत्पुरुषाने राजदरबारी बरीच रसपट केली व ती यशस्वी झाली. त्यामुळे सर्व हिन्दु जनतेला जो प्रोत्साहन ह्यां झाला त्याचें प्रतिनिधि प्रसूत काव्यसंग्रहात अगदी स्पष्टपणे उमटलेले आहे. सतराव्या शतकातील ६९ विद्वान् पंडितांनी कवीन्द्राचार्याची सत्सूत गत्र व पत्रकाव्यामध्ये मरगच्च स्तुति केली. हा सगळा स्तुतिसंग्रह श्रीकृष्ण उपाध्याय नावाच्या विद्वानाने नीट संकलित केला. त्यामुळे सत्कालीन ६९ लेखकांची नावानिशी माहिती आपणाय उपलब्ध होते. सत्कालीन पांडित्याचीहि बरीच कल्पना या श्लोक-संग्रहावरून आपणाय येते. दिल्लीच्या हिन्दु कॉलेजचे प्राध्यापक विद्यासुधाकर डॉ. हरदत्त शर्मा व पुण्याच्या भांडारकर इन्स्टिट्यूटचे श्री. एम्. एम्. पाटकर यांनी हा कवीन्द्रचन्द्रोदय संपादित केला आहे. कवीन्द्रचन्द्रोदयातील उत्कृष्ट काव्याची काही उदाहरण पुढीलप्रमाणे आहेत—

माधुरीं मध्वन्ती मधुपदरचना म्यासनी भूतलेऽस्मिन्
खीरीं तत्पूर्णमन्ती मुखिररत्नभृत् सन्धगरकारचार्यो ।
माय सधर्वमन्ती कविकुलजपिनी मां च रोमाचदन्ती
पट्टाणी भाति भूयस्त्रिभुवनभवनोद्दोषिका वीपिकेव ॥ २९५ ॥
(पृ. ५४)

बाण बाणवदेव दिङ्म सगुण. क्षिप्रं क्षिपन् भ्राजते
कृष्ण घोरमुरारिदण्डजवदेवालय्य च नारायणन् ।
दासत्व लभते स कोऽपि सुभयः श्रीकालिदासः कविः
भीहर्षं च विहर्षयन् विजयते श्रीमत्कवीन्द्रः कृती ॥ ३०४ ॥
(पृ. ५५)

काणादे कजभुक् पतञ्जलिरसो प्रायेण पातञ्जले
साम्ये श्रीकपिल किलेति कलितो लोकेन लोकोत्तरः ।
श्रीदयासोऽप्ययं चैव जैमिनिमुनिर्वेदान्तमोमांसयो—
न्याये गौतम एव केवलमतौ श्रीपदकवीन्द्रो यतिः ॥ ३०९ ॥
(पृ. ५६)

पुण्यक्तागधिवासो वासव इव समुधामनतीर्णः । सद्बधिधैर्यस्य ।
परिधि शर्मणाम् । शेवधिः कविसमुदायस्य । आविर्विरोधिवर्गस्य । व्याधिर-
विद्यायाः । विततोपाधिः दूरीकृतोपाधित्व । मानुरिव प्रवर्तितविमानप्रसरः ।
सर्वद्वितविधियग्नयिः श्रुतिमार्गाविरोधी । सिन्धुः शौर्यस्य । अन्धुः साधुतायाः ।

बन्धुर्विद्वद्बुद्धस्य । सीमा सौजन्यस्य । विश्रान्तिस्तितिः प्रायाः । आरामो रामणीय-
कस्य । धाम धर्मस्य । मर्म सत्कर्मणाम् । नित्यं कलाकलापस्य । आलवालं
वादिष्वन्यथायाः । प्रासादः सदाराग्नस्य । उपधानं निमलकर्मण्यः । विपणिरगण्य-
गुणगणमणीनाम् । पद्मा सद्विद्यायाः । आदर्शः सर्वशास्त्राणाम् । शृणुस्मन्त-
दिपानाम् । पत्तनं सत्यजातस्य । पस्त्यं स्वस्त्ययनस्य । मूलं श्रुतिमुलस्य । घण्टापथः
पदुतायाः । शृङ्गारकः शृङ्गाररसस्य । वरुणालयः वरुणायाः । तत्र सत्यगुणस्य ।
कान्तारं कुतुडीनाम् । १

मरुः पापपयसः । पानी मेनोकरणस्य । आलोको लौकायतिकस्य ।
निदर्शनं दर्शनीयतायाः । ज्वलनशीलं द्विपदैर्ग्योपस्य । परशु परवेदनामानस्य ।
आलानं मानमत्तद्वृत्तस्य । उपवेद्यानं परोपकारस्य । प्रवर्तनः सचिन्तस्य ।
मार्गोपदेशा शिष्टान्तरस्य । आधारः सभावन्धस्य । केदारः प्रमोदनाम् । सार्थः
परमार्थानाम् । ग्रन्थिरतिथिपुरस्कारस्य । सवर्तः अनुवाचकस्य । ऊपरं सन्ध्या-लतायाः ।
कपाटं कपटाचरणस्य । घाटपाटश्वरः (?) शरणागताधीनाम् । निधानं
सर्वमन्त्राणाम् । निदानं सर्वसपत्नीनाम् । २

जेता सकलव्यनितानियमस्य । केतुर्जिनयस्य । सेतुः कीर्तिपुर्तस्य । अहेतुः
क्षौद्रण्डपाण्डित्यस्य । दानुः सर्ववर्णानाम् । चित्रमानुः शान्वाग्धनाराणाम् ।
दिगित्ताखिनीर्णपूरीकृताकीर्तिष्वोऽपि निवारितनिगथितनिपल्लवः । शल्लवनालक
इव निद्रनपाण्ड्यो ध्वसितरसस्य । शूर इव सद्बृत्तरागः । हरिरिव प्रतीतविक्रमः ।
धन इव प्रवारिताय । भागीरथीप्रवाह इवास्वस्त्रिगतिः पावनश्च ।
परीनादरतोऽपि परियादपराचीनचेतोऽपि सुभाषितयसनी । भारवानप्य-
परोपतापी । पुण्याचलोऽप्यस्त्रभी । पुण्यगान्ध सवर्द्धनविद्वद्बुद्धः परोपसार-
निलन्दो यतीन्द्रः कवीन्द्र इति ॥ १ ॥ इति प्रथमा ॥ (पृ. ४१)

संस्कृतायोगप्रश्नावलिप्रतिपद्यनम्—भारत सरकारच्या संस्कृतायोगाने
(संस्कृत कमिशन) समुहृत शिष्टाणां सवर्धी प्रमृत केवल्या प्रदीर्घ प्रश्नावलीला उत्तर
म्हणून कल्प्याचे श्री. जीन्यायनीर्थ यानी हे पद्यात्मक पुस्तक लिहिले. (याच
विषयावर आम्ही स्वतः ' प्रश्नावलीविमर्शः ' या नावाची १९ लेखाची माला ' संस्कृत-
भविष्यम् ' मध्ये लिहिली व ती पुस्तकरूपाने प्रकाशित केली आहे.)

मुक्ताजालम्—सर चिन्तामणराव देगमुन यानी महान्मा गांधीच्या
शब्द सुभाषिताचा संस्कृत पद्यानुवाद ' गांधीमुक्तिमुक्तावली ' या नावाने केला.

त्यावर टीका करण्यासाठी मुंबईचे श्री. व्ही. पी. जोशी यांनी ७० श्लोकानें प्रस्तुत पुस्तक लिहिलें आहे. श्री. देशमुखाच्या अनुवादासुद्धी छेपकाचें मत—

“मुक्तावल्या भाषा यद्यपि संस्कृतमयीह नाग्लीषा

गांधीवाङ्माधुषा कलां न सा योदशीमपि स्पृशति ॥” (श्लो ४०)

अशा प्रकारचें आहे.

जीवनसागर—भारत सरकारचे राष्ट्रीय प्राध्यापक म. म. डॉ. पादुरामामन काणे यांच्या अमृतमहोत्सवानिमित्त त्याचे शिष्य श्री. वि. भी. वेलणकर (एम्. ए., एल्एल्. जी.) यांनी त्याच चारेन प्रस्तुत पुस्तकाच्या रूपाने लिहिले. त्यामध्ये ओशी, टिंडी यासारखी जुनी व अनुमदारमाला, स्वर्गसीदर्य, मोहिनी, यासारखी आधुनिक मराठी कृते कवीने उपयोजिली आहेत. श्री. वेलणकरांनी विष्णुवर्धापनम्, गुरुवर्धापनम्, हीं स्फुटालय लिहिलीं असून, विख्यात मराठी कवी यशवत यांच्या ‘जयमंगल’ या मराठी काव्यसंग्रहाचें संस्कृतात उद्धृत भाषांतर केले आहे. पोष्ट यात्यातील उच्चाधिकाराचा भार सामावून केलेली ही संस्कृत सेवा परोक्षरच फार प्रशंसनीय आहे.”

धर्मशतकम् = अर्थशतकम्—मुंबईचे प्रसिद्ध व्यापारी प. जयराम पाण्डे यांनी अत्यंत प्रसादिक संस्कृत भाषेत धर्म व अर्थ या पुरुषार्थसंबंधी हीं दोन शतके लिहिलेली आहेत. धर्मशतकामध्ये वैदिक ऋषि, कॉन्कूशियस (श्लोक ६७ ते ७०), बुद्ध (श्लोक ७१ ते ७८), प्लेटो (श्लोक ७९ ते ८६), थ्यूझ (श्लोक ८७ ते ९१), सारुट्र (श्लोक ९२), सोपेनहोअर (श्लोक ९३), महम्मद (श्लोक ९४ ते ९६) अशा प्रकारे जगातील श्रेष्ठ धर्मप्रवर्तकाचे विचार प. जयराम पाण्डे यांनी गुफलेले आहेत.

“परापहरणं विना कुरुत कर्म धर्माप्यना” (श्लो. ९४)

“मुसासुखसमा मति मुकृतसमिता साध्यताम्” (श्लो ५७)

“परापरविवेकिताऽखिलसुखाद्यभूमिमंता” (श्लो ६३)

“परस्य परिपोषणं स्वपरिपोष उद्दीप्यताम्” (श्लो ८३)

यासारखी धर्मविषयक सुमार्गित प्रस्तुत धर्मशतकामध्ये ठिकठिकाणी आढळतात.

प. जयराम हे उद्धृत अर्थशास्त्रज्ञ असून शेअरच्या व्यापारामध्ये त्यांचें स्थान फार मोठें आहे. आपल्या अर्थशतकामध्ये त्यांनी या विषयातील आपलें

पादित्य उत्कृष्ट प्रकारें व्यक्त केलें आहे घनमित्ररणाचें औचित्य (श्लोक २१ ते ४०), पदार्थाचा मूल्यविचार (श्लोक ४१ ते ५०), घनद्विविचार (श्लोक ५२ ते ६९), जनतेच्या दुःखहरणाचा उपाय (श्लोक ७० ते ८१), माझ्वल्शाहीची निंदा व समतावादाचें औचित्य (श्लोक ८२ ते ९६), यासारखे अर्यशास्त्रातील आधुनिक विचार या शतकात गोवलेले आहेत. धर्मशतकाप्रमाणेच अर्यशतकांतहि,

“ विभाति न हि भौतिकं ननु सुखं सुवर्णाद् श्रुते ।” (श्लो. ७)

“ सत भवति तद्धनं जगदभीष्टसम्पादनम् ।” (श्लो. २०)

“ न कर्म परिमुच्यतां न बहुना विना मुच्यताम् ।” (श्लो. ५९)

“ पुराणमपनीयतां नव-भवः समुद्भाष्यताम् ।” (श्लो. ६५)

यासारखी शेंवक सुभावितें ठिकठिकाणीं पहावयाच मिळतात.

प्रकरण १३ वे शतक काव्ये

शतक काव्ये हे सङ्कृत साहित्यातील एक विशेष स्वभावाचे दायन आहे. मर्तुहरि, 'अमर', भल्ल, मयूर यासारख्या भेड प्राचीन कवींची कीर्ति त्याच्या शतक काव्यामुळेच आजवर अजरामर झालेली आहे. मर्तुहरीच्या पावलावर पाऊल ठाकून नीति, शुगार व वैराग्य विषयावर अनेक कवींनी आजवर शतक काव्ये लिहिलेली आहेत. परंतु मर्तुहरीची कीर्ति कोणातहि लाभल्याच दिसत नाही. अर्वाचीन काळजात अनेक प्रियावर शेकडो कवींनी शतक काव्य लिहून संस्कृत साहित्य मंदिराचे ते दालन गिरतर प्रकाशित झाले आहे. त्यातील काही शतकाचा विषयात रोधाने पुढे संक्षिप्त परिचय दिलेला आहे.

शृंगारशतके

शृंगारिक विषयावर लिहिलेल्या काही अवातर काव्याचा परिचय मागे एका प्रकरणात दिलेला आहे. त्यामध्ये या शतक काव्यांनी आणली मर पंडल. वक्षोजशतकम् व रोमायलीशतकम् ही विश्वेश्वर कवींची दोन शृंगारात्मक शतक काव्यमालेमध्ये प्रकाशित झाली आहेत.^१

शृङ्गारशतकम्—या विषयावर नरहरि, जनादन व ब्रजलाल या तीन कवींनी काव्यरचना केली आहे. ब्रजलालाचे शृंगारशतक मुंबईत प्रकाशित झाले आहे.

कुचशतकम्—स्पेक आनेय श्रीनिवास.^१

कचशतकम्—तबीर जिल्ह्यातील कात्तूर येथे राहणाऱ्या वरदहृष्णम्मा चार्याने (१९ व शतक) हे शतक लिहिले आहे.^२

शृङ्गारसप्तशती—नन्चडाचा पुन परमानन्द कवि याने इ. स. १८६९ हे काव्य लिहिले.

अधरशतकम्—हे शतक नीलकण्ठ नावाच्या कवीने लिहिले आहे. मुंबईच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीचे निदान ग्रंथालय श्री एन्. ए. गोरे एम्. ए.

यानी चित्रित्स्वपणे प्रस्तुत शतक संपादून इ. स. १९५६ मध्ये प्रकाशित केले. प्रस्तुत प्रधास जोडलेल्या आपल्या विद्वत्तापूर्ण प्रस्तावनेमध्ये श्री. गोरे यानी नीलकण्ठ कवीचा काळ इ. स. १६१० ते १६७० हा निश्चित केलेला आहे. पण त्याच्या निवास-स्थानासम्बधीची माहिती त्यांना प्रमाणाभावी निश्चित करता आली नाही. आपल्या शतश्लोकीसाठी 'अधर' हाच विषय का निवडला यासम्बधी नीलकण्ठ कवि म्हणतो-

कान्ताधरविषयोऽपि प्रायो नाय परिधमो धर्मः ।

सुन्दरयस्तुनि यस्मादास्तेऽधिकमेव तेज ॥

साहित्य बुद्धिच्या रसिकाला नसोशी बागेल अशी एकहि अधरविषयक कल्पना या ११८ श्लोकाच्या शृंगारिक शतकात नाही, ह्याच याच वैशिष्ट्य आहे. श्री. गोरे यानी नीलकण्ठपरिचित शृंगारशतकम्, जारजातशतकम्, चिमनी शतकम् व शब्दशोभा या चार अवान्तर ग्रंथांचा उल्लेख आपल्या प्रस्तावनेत केलेला आहे. त्यांमधी शब्दशोभा हा व्याकरणनियमक ग्रंथग्रंथ आहे. 'चिमनी पुरितम्' या १०६ श्लोकांच्या कल्यात अलावर्तीगानाची सून चिमनी हिचा दयादेव शर्मा नावाच्या ब्राह्मणाशी घडलेला प्रेमप्रसंग वर्णिलेला आहे. नीलकण्ठाची भाषा प्रासादिक व ललित अमून कल्यानाशक्ति मोठी तरल आहे. पण त्याने काव्य रचनेसाठी निवडलेले नियम मान फारच सामान्य आहेत. या अधरशतकाचे, बर्लिन, मिननेर व कल्लना येथील ग्रंथग्रहालयान प्रत्यक्षा एकेक हस्तलिखित उपलब्ध झाले होते. पैरी मिननेर व कल्लना येथील हस्तलिखिताच्या अंशधर श्री. गोरे यानी प्रस्तुत शतकाच्या संपादनाच कार्य केलेले आहे.

नीतिशतकं

नीतिशतकामध्ये धीधरकणेश कवि (१८ वे शतक) व वेकनाथ कवी याच 'व्याशतकम्' उल्लेखनीय आहे. धीधरकणेश कवीने मातृभूतशतकम् ॥ 'तारावलीशतकम्' या नावाची आणखी दोन शतक लिहिली आहेत. त्याची ही तिन्ही शतक गेय स्वरूपाचा आहेत.

मिननेरचे प्रविद्ध सधृताध्यापक श्री. विद्याधरदासनी यानी 'विद्याधर-नीतिशतकम्' लिहिल आहे. वाच्यतिरिक्त 'शिवपुण्याञ्जली', 'धर्मप्रापना', 'मत्तलहरी', 'लीललहरी', 'सत्यसन्दोहिनी', 'काव्यवाग्मिका' ही काव्य व 'पूर्णानन्दम्', 'कल्पिलयनम्' ही दोन नाटक विद्याधरदासनींनी लिहिलेली आहेत. नीतिशतकाव्यतिरिक्त आणखी अवातर नीतिनाट्याचा निदश श्री. कृष्णाम्माचार्यांनी केले आहे. त्याची नाव उद्धृत करणे अप्रस्तुत होणार नाही.

‘नीतिकल्पतरुः’ (२६८); ‘नीतिकल्पलता’ (२६८); ‘नीतिवाक्यम्’ (२५६); ‘नीतिचन्द्रिका’ (२६८); ‘नीतिदिपष्टिका’ (२५९); ‘नीतिनवरत्न-माला’ (२५४) ले. विजयराघवाचार्य); ‘नीतिप्रदीपः’ (२६८); ‘नीतिमञ्जरी’ (धम्मुराजकृत, २६८); ‘नीतिमाला’ (२६८); ‘नीतिरत्नम्’ (२६८); ‘नीति-रहस्यम्’ (२६८); ‘नीतिरामायणम्’ (७२१); ‘नीतिलता’ (६८); ‘नीति-वास्यामृतम्’ (२६८), (५१४); ‘नीतिविलासः’ (२६८), ‘नीतिशास्त्रमुच्चयः’ (२६८); ‘नीतिकुसुमावली’ (२६८).

अशोपांक रामायणम्—सुब्रह्मण्य सरि याने लिहिल्लेल्या या १९९ आर्पा-युक्त काव्याचें वैशिष्ट्य हें की त्यांत प्रत्येकी पहिल्या तीन आर्यांत रामायणाची कथा व चवथ्या आर्यांत त्या कथेचें नैतिक रहस्य सांगितलेंलें आहे.

गुमानीशतकम्—गुमणिक नांवाच्या कवीने लिहिल्लेल्या प्रस्तुत काव्यांत पहिल्या ओळींत भारतांतली कथा व दुसऱ्या ओळींत तिचें नैतिक रहस्य सांगितलेंलें आढळतें. या गुमानी शतकाचे पयात्मक मराठी भाषांतर नागपुरचे कै. म. म. केशवराव साकण यांनी केलें आहे. (मुद्रित)

वैराम्यशतकम्—या विषयावर नीलकण्ठ दीक्षित (अग्या दीक्षीत) या अप्पय्य दीक्षित यांनी लेखन केलें आहे. वाक्यतिरिक्त अग्या दीक्षिताचें अन्याप-देशशतकम् व अप्पय्य दीक्षिताचें ‘आर्याशतकम्’ हीं उपलब्ध आहेत. राबळपिंडीच्या पंडित तेजोभानूने ‘वैराम्यशतकम्’ ‘नीतिशतकम्’ व ‘दंगारशतकम्’ अशीं तीन शतके लिहिलीं आहेत. त्यामुळे त्याला ‘अमिनबमर्तुहरिः’ ही पदवी लाभली आहे.

अन्यापदेशशतकम्—या विषयावरहि बऱ्याच पंडितांनी काव्यरचना केली आहे. त्यामध्ये नीलकण्ठ (क. १५४); पंडितराज जगन्नाथ (क. १११); गीर्वाणेन्द्र (क. १५४); गणपतिशास्त्री, मधुसूदन, एकनाथ, काश्यप यांचीं नांवां उल्लेखनीय आहेत. त्या व्यतिरिक्त पं. त्याग अथवा आर्यक (१८ वें शतक) नांवाच्या सोमनाथ, मोहनशर्मा, चिरीश्वर मट्ट, दर्शनविजयगणी, यांनी शतके लिहिलीं असत तीं ‘अन्योक्तिशतकम्’ या नावाने ओळखलीं जातात.

‘आर्याशतकें’—आर्यालंकारामध्ये अनेकांनी शतकाचें लिहिलीं आहेत. त्यामध्ये विश्वेश्वर (क. ३२२) व नीलकण्ठ (क. २४८) यांचीं आर्याशतकें जयपूरचे आयुर्वेदाप्यापक पं. कृष्णराम (क. २४५) यांचें ‘आर्यालंकारशतकम्’, हीं उल्लेखनीय आहेत. अनंत शर्मा (क. ८८६); विश्वेश्वर (क. ३०५)

गोत्रधन (फु. ३०५); रामरायीर यांनी आर्यासप्तशती नांवाची काव्ये लिहिली आहेत. यातचाहून ह्या नृपतीच्या गाथासप्तशती या प्राकृत काव्याचा उल्लेख साहित्यानरहि यराच प्रभाव पडलेल्या आहे. त्या प्रभावाने सप्तशती काव्याचा एक स्वतंत्र संप्रदायच निर्माण झाल्यासारखा दिसतो. १२ व्या शतकांत गोत्रधनाचार्यांनी लिहिलेली प्रसिद्ध आर्यासप्तशती त्याच संप्रदायांतली आहे. त्यानार शुंगारसप्तशती नांवाचा काव्यसंग्रह आणगी एका कवीने लिहिला. १९ व्या शतकांत (इ. स. १८६९ मध्ये) मजुबन्दाचा पुत्र कमलानन्द कवि यानेहि 'शुङ्गारसप्तशती' लिहिली. लक्ष्मीधराचा पुत्र विवेकानंद याने 'आर्यावत्सवती' लिहिली. 'मित्रगोष्टी' माधिराचे संपादक प्राध्यापक विधुशंकर मट्टाचार्य यांनी 'दुर्गासप्तशती' हे काव्य लिहिले आहे. सप्तशतीच्या सारलोखात दुर्वासकवीने लिहिलेली 'आर्याष्टिशती' रामराज दीक्षित यांची 'आर्यात्रिशती' मन्नासाचे 'आर्यात्रिशतीमुक्तावली' यांसारख्या काव्यांचा उल्लेख करता येईल.

निसर्गवर्णने

निसर्गवर्णनासंबंधी लिहिलेल्या शतकामध्ये नरहरि कवीचे चन्द्रलक्ष्मीप्रेक्षा शतकम्, " कविकंठानं मृगादृशशतकम्, भीमरथ्यंदेशाचं तारायलीशतकम् य नारायण शर्मा कवीचे शीलान्विशतकम् उल्लेखनीय आहेत. हा पुत्रगरी नम्री नारायण शर्मा कवि (१९ वे शतक) मध्ययुगा रचियारी होता. त्याने पट्टाभिषेक-प्रसन्धः य आर्याशतकम् या नावाची आणगी दोन पुस्तके लिहिली आहेत. शिखनचिन्तामणि नांवाच्या नियतकालिकाचा तो संपादक होता. शाराणगंभीर राज्यवंशित पं. ताराचंद्र (१९ वे शतक) यांनी 'काननशतकम्' नांवाचे निसर्गवर्णनात्मक काव्य लिहिले आहे. 'शुङ्गाररत्नाकरः' नांवाचे त्याचे आणगी एक शुंगारिक काव्य उपलब्ध आहे. म. म. प्रथमनाथ तर्कभूषण यांनी कोविन्ददूतम् ' नामक एक गणकव्य लिहिले आहे. नारायणवंशिभूत आश्लेषशतकम्" काव्याचा अन्तर्भावहि निसर्गवर्णनर शाक्रीच करता येईल.

देवानिपय महाकाव्यांना उल्लेख सन्मिराणें आरंगीच्या प्राणगांठून झालेला आहे. शाराणगांठहि देवानिपय कवींनी विविध प्रकारची भर दाखलेली आहे. त्यामध्ये रत्नवर्णदेव्यायांशतकम्"; श्रीनिवासपुत्र परमेश्वर (१७ वे शतक) यांचे अम्बुजयतीशतकम् य पराशरशतकम्"; लक्ष्मीनारायणशतकम्

८. मुबईत मुद्रित । ९. इ. १०५ । १०. मुबईत मुद्रित ।

११. इ. ११४, मुबईत मुद्रित । १२. बीजपूर-मुद्रित-मुद्रित ।

१३. इ. ११४ । १४. इ. २४२ ।

बुचपञ्चशती व धरणोपरवृत्त रसचतीशतनम्", हीं देवीविषयक स्तोत्रे उल्लेखनीय आहेत." विष्णुशेखर भट्टाचार्यांच्या दुर्गाशतीचा उल्लेख वर आलाच आहे.

सदाश्वर नावाच्या १७ व्या शतकातील 'कविमुञ्ज' या नावाने प्रसिद्धीस आलेल्या कवीने अम्याशतकम् लिहिले आहे. याच्या २२ व्या कवी हा कवि (१६१४ ते १६३४) द्विगुणत झाला. एवढ्या अत्याधुन्यात त्याने 'कविर्णरसायनम्' नावाचे २४ सर्गांचे महाकाव्य व 'रत्नावली-मद्रस्तव' नावाचे आणखी एक काव्य लिहिलेले आहे. कर्नाटका राजा विन्हेव हा त्याचा आभयदाता होता. मीनाक्षीशतकम् हे देवीविषयक शतक पारिधीयूर कृष्णकवि." या १९ व्या शतकातील कवीने लिहिले आहे त्याव्यतिरिक्त 'मालिनी शतकम्', 'हनुमत्शतकम्', 'रत्नमीरुषिहशतकम्' हीं तीन शतके, 'कौमुदी सोमम्' हे नाटक, 'कलिलिलसमणिदर्पण' हे काव्य, 'रसनिप्यदिनी' नावाची रामायणाच्या एका भागावरील टीका एवढी साहित्यनिर्मिति याने केली आहे.

हिन्दुविश्वविद्यालयाचे प्राध्यापक बटुकनाथ शर्मा (जन्म १८९७) यानी कालिदाशशतकम् हे देवीविषयक शतक लिहिले असून त्याव्यतिरिक्त आत्म निवेदनशतकम्, 'शतपथपत्रम्' व 'उत्सवदूतम्' हीं अवान्तर काव्य लिहिलीं आहेत रामानुजाचार्यांचा पुन मुद्राचार्य (२० वे शतक) याने कोम काम्याकुचशतकम् आणि 'हनुमदविलासम्' व 'अष्टप्राप्त' हां आणखी दोन काव्यहि लिहिलेलीं आहेत. 'शारदाशतकम्' हे काव्य श्रीनिवासशास्त्री (१९ वे शतक, तगावर जिल्हा) याने लिहिले असून त्याव्यतिरिक्त विशप्तिशतकम् योगिभोगिसंघादशतकम्, महाभरतशतकम् व हेडिराजशतकम् हीं आणखी चार शतके लिहिलीं असून श्रीगुरुसौंदर्यसागरसहस्रनिफम् हे एक मोठे काव्य लिहिले आहे." 'नृसिंहशतकम्' व 'नरेशशतकम्' (दोन्ही मुद्रित) याचे लेखक नेलोरनिवासी तिरुवेन्नातादेसिक होते. 'स्तुतिमालिका' नावाचे आणखी एक याचे काव्य उपलब्ध आहे. पद्मनाभशतकम् चा लेखक रामवर्मकुलशेखर हा कवि १९ व्या शतकात नावणकोर संस्थानाचा राजा होता. 'अजामिलोपाख्यानम्', 'कुचेलोपाख्यानम्', 'मन्त्रिमञ्जरी', 'उत्सववर्णनम्' हे अथान्तर ग्रंथहि या कविने रचलेले आहेत असेल चे खर्च मुद्रित झाले आहेत." नावणकोरच्या राजपराम्प्रातील दुसरा सुविद्य राजपुत्र म्हणजे केरळवर्मा. (१९-२० शतक) याने गुरवायुरेशशतकम्, व्याघ्रालयेशशतकम्, द्रोणाद्रि-

शतकम्' हीं तीन शतकाल्ये व त्याव्यनिरिक्त 'क्षमापनग्रहयम्', 'विद्यान राजमहाकाव्यम्', व 'शृंगारमञ्जरी' हीं आणगी तीन काव्ये त्रिहिल्ली आहेत. केरळमर्मा राजाला 'केरळसाञ्जिदास' ही उपाधि लाभली होती व त्या उपाधीचा साजेसेच त्याच काव्यकर्तृत्व होते अश्विनादत्त व्यासाच्या 'शिखराजत्रय' इत्यादि ग्रंथांचा परिचय मागे आलाच आहे. त्यांनी गणेशशतकम् हे शतक काव्य व 'प्रभारदीपिका', 'रत्नाष्टकम्', 'शिवविनाह.', इत्यादि अनांतर पुस्तकेंहि त्रिहिल्ली आहेत. केरळच्या चापूतोल्लारायण मेनन याने कृष्णशतकम् हे शतक काव्य व 'तार्पणिसरण-महाकाव्यम्', आणि 'देवीस्तवः' हीं अनांतर दोन काव्ये त्रिहिल्ली आहेत."

मूर्यशतकम् व माकृतिशतकम् — काशीचे म. म. रामावतार यानी त्रिहिल्ली हीं दोन शतक 'शारदा' नामक छष्टन मासिपाल प्रकाशित झाली होती. त्याच 'मुद्गावृत्तम्' हे काव्य काशीच्या 'गुप्तभामा' या मासिकाने प्रकाशित झाले होते. चाव्यनिरिक्त 'यूरोपीयदर्शनम्', 'परमार्थदर्शनम्', 'भारतीयम् इतिवृत्तम्' हीं त्याचीं पुस्तकें प्रकाशित झालीं आहेत. अशोकस्तम्भामागील पाली लेखाच इप्पणीग्रहित छपरण त्यांनी 'प्रियदर्शिप्रशस्तय.' नामाच्या पुस्तकात प्रकाशित केले आहे.

'दूतपाणिशतकम्'—हे शतकाल्ये कन्नूरी श्रीनिवासदासी (जन्म इ. स. १८३३, गात्र तृचिगचीररी अमदार, गोदावरी जि. हा, आंध्रप्रदेश) यांनी त्रिहिल्ली आहेत. इ. स. १९१७ मध्ये वयाच्या ८३ व्या वर्षी यांचा देहान्त झाला. राजमहेन्द्रीच्या महाविद्यालयाचा २५ वर्षपर्यंत ते प्राध्यापक होते. प्रसूत शतकाव्यनिरिक्त 'श्लोकद्वय' 'डाडशमञ्जरी', 'शिवानन्दलहरी', 'शिवशान्मुनि.', 'नृसिंह-स्तोत्रम्' व 'समुद्राष्टकम्' हीं त्यांचीं अनांतर काव्ये आहेत."

'राधाप्रियशतकम्'—सोल्लपुरचे कविशेखर राधाकृष्ण निवारी यांनी हे काव्य आपल्या विद्यार्थीद्वयानेच त्रिहिल्ली आहे. हे कवि बंधनरयग्रंथारी होते. ३५ वर्षांच्या वयापर्यंत त्यांनी भाग्यनार्थी एक सहस्र पारयण केले होते. 'दशावतारस्तनम', 'दशावतारचरितम्', 'गणेशचरितम्' (५ सर्ग) हीं पत्राल्ये व 'शारिणीचरितम्', 'बागमनचरितम्', 'भीष्मचरितम्' व 'भीष्म-चरितम्' हीं गणपुस्तकें त्यांनी त्रिहिल्ली आहेत.

वट्टाक्षशतकम्—तश्वर शिन्वाली एका गावचे निवासी म. म. वेदान्त-वेगरी गणपतिदासी (१९-२० शतक) यांनी हे मन्निनिष्ठ शतक त्रिहिल्ली

आहे. कुम्भकोणच्या अद्वैतसभा व शांनरमठ या संस्थेचे प्रमुखत्व या गणपतिशास्त्री फडेन होते. कदाश्तशतकाव्यतिरिक्त घुनचरितम्, रसिकभूषणम्, गुरुराजसप्ततिः, तटाटकापरिणयम्, हीं अवान्तर काव्येहि यांनी लिहिलेलीं आहेत.

वीराञ्जनेयशतकम्—ले. श्रीशैल दीक्षित हा कवि (१९ वे शतक) बंगलोर येथे ' कर्नाटक प्रकाशिका ' या वृत्तपत्राचा संपादक होता. हनुमत्तन्त्रमाला, व गोपालायां हीं दोन काव्ये हि त्याने लिहिलीं आहेत. त्याव्यतिरिक्त शैक्सपीयरच्या ' कॉमेडी ऑफ एरर्स ' या नाटकाचे ' भारतीचित्रसम् ' नामक गद्य कथात्मक भाषांतर, ' कावेरीगद्यम् ' या नावाचा प्रवासवृत्तान्तपर निर्णय हे ग्रंथ त्याने लिहिले आहेत. गायनकलेमध्ये सुद्धा हा कवि अत्यंत निपुण होता. " वर उल्लेखिलेल्या शतककाव्याच्या विविध प्रकाराव्यतिरिक्त विविध प्रकारचीं शतककाव्ये आढळतात. मुंबईचे व्यापारी श्री जयराम पाण्डे यांच्या धर्मशतकम् व अर्थशतकम् या काव्यांचा परिचय पूर्वी दिलेला आहे. कल्लन्त्याचे विमलकुमार जैन" यांनी रक्षाबन्धन-शतकम् व घाणिशतकम् हीं दोन शतके लिहिलीं असून ' वीरपञ्चाशत्का ', ' गणेशपञ्चविंशतिका ', ' मुनिद्वाविंशत्का ', ' ब्रह्मदीपिका ', ' गांधिवादाष्टकम् ' इत्यादि अवान्तर काव्येहि लिहिलीं आहेत. विधवाशतकम् व कच्छशतकम् हीं दोन शतके तंजावर जिल्ह्यांतील वाल्मिक गायचे निवासी वरदकृष्णाम्माचार्य" यांनी लिहिलीं आहेत. ओष्ठशतकम् रत्नशतकम्" रसयतीशतकम् (कृ. ३१४) पलाण्डुशतकम् (कृ. २४५) व पलाण्डुराजशतकम्, काकशतकम् (कृ. ७६१), यासारखीं आणखीहि विविध विरयावरील शतके उपलब्ध असून तीं सर्व मुद्रित झालीं आहेत.

इतर सर्व भाषांप्रमाणे संस्कृतांतहि आधुनिक काळांत राष्ट्रवादी साहित्य बऱ्याच मोठ्या प्रमाणांत निर्माण झालें आहे. त्यामध्ये जी मातृभूतवनपर काव्ये आढळतात, त्यात श्री. ति. वि. कपालिशास्त्री यांचे भारतीस्तवः नामक शतककाव्य विशेष उल्लेखनीय आहे. १५ ऑगस्ट १९४७ या स्वातंत्र्यदिवशीं त्यांनी हे शतक आनंदाच्या ऊर्मीत लिहून काढलें. त्यामध्ये ७ विविध छंदांमध्ये श्लोकरचना केलेली आहे. कपालिशास्त्रींचा सनिस्तर परिचय पुढील एका प्रकरणाला दिलेला आहे.

याच संदर्भांत आम्ही आपल्या स्वतःच्या शतककाव्यांचा परिचय दिल्यास तें अनुचित होणार नाही. " निमृतिवन्दनास्तोत्रम् " हे १०८ श्लोकांचे राष्ट्रवादी शतककाव्य असून त्यामध्ये पहिल्या ७ श्लोकांत भारतभूमि व हिमालय, गंगासिंधू इत्यादि पवित्र स्थानांना वंदन केलेलें आहे. त्यापुढील ८ श्लोकांत प्रयाग, रामेश्वर,

अयोध्या, मथुरा, इत्यादि पुण्यथेनांचे स्तवन केले आहे. त्यानंतरच्या ५ श्लोकांत भुति, स्मृति, रामायण, भारत इत्यादि भारतीय धर्मग्रंथांचे महात्म्य वर्णिले आहे. य पुढे शैवतपर्यंत मनु, व्यास, वाल्मीकि, याज्ञवल्क्य, या प्राचीन व शिवाजी, टिळक, गांधी, रामकृष्ण, विवेकानंद, हेडगेवार इत्यादि अर्थाचीन थोर पुण्यांचे प्रत्येकी एका श्लोकात गुणगान केलेले आहे. इ. स. १९४९ मध्ये रायपूरच्या कारालयात आम्ही हे स्तोन लिहिले होते. 'मन्दोर्मिमाला' नामक (प्रस्तापनालेखक प. धी. दा. रातवळेकर) काव्यसंग्रहाच्या आरम्भीच मुद्रित झाले आहे. 'मातुलदरी' हे दुसरे राष्ट्रवादी शतककाव्य आम्ही शिपरिणी उद्गात लिहिलेले आहे. याव्यतिरिक्त 'जवाहरतरङ्गिणी' (भारतरत्नशतकम्, इंग्रजी भाषांतरासहित, प्रस्तापनालेखक लोकनायक बापूजी अणे.) 'विनायकचैत्रय ती' (स्वातन्त्र्यवीरशतकम्-मराठी भाषान्तरासहित, प्रस्तापनालेखक म. म. डॉ. या. वि. मिराशी. स्वातन्त्र्यवीर सावरकराच्या 'अमृतोत्सव' प्रसर्गां मुद्दामध्ये या काव्याचे प्रकाशन झाले.) कालिदास-रहस्यम्-हिन्दी भाषान्तरासहित; प्रस्तापनालेखक लोकनायक अणे; उज्जयिनी येथे राष्ट्रपति राजेन्द्रप्रसादाच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या काळिदास महोत्सवासाठी ५ दिवसात आम्ही हे शतक लिहिले. य या महोत्सवप्रसर्गां झालेल्या प्रचंड दविसमेलनांत त्याचे गायन करण्याचा योगहि आम्हास लाभला), 'रामकृष्णपरमहंसायम्' (युगदेयताशतकम्, हे मद्रासान्ता वृत्तात लिहिले आहे.) 'वात्सल्यरसायनम्' (बाललीलाशतकम् हे वात्सकृष्णभक्तिपर स्तोन वसततिलमा वृत्तात लिहिले आहे.) शाकुन्तलशतश्लोकी हे काव्य आम्ही विद्याभ्यांकरिता लिहिले होते. 'कालिदासरहस्यम्' या शतकात सर्वत्र कालिदासाने शब्दप्रयोग १ उपमा याचा उपयोग करून कालिदासाचे गुणगान केलेले आहे. उदाहरणार्थ—

वाम वयोद्गा. शतशोऽपि सगु कविप्रसूभारतरभूस्त्वयैव ।

नक्षत्रताराग्रहसंजुलाऽपि ज्योतिष्मतीचन्द्रमसैव रात्रिः ॥४९॥

एवंगुम्फितश्लोकपरम्परासु सहस्रधातमा सलु काव्यलक्ष्म्या ।

समस्तताहिरण्यगुणविभक्त पयोमुखां पङ्क्तिषु चिद्युतेय ॥५१॥

बिलोक्यती परमादरेण त्वस्काव्यगीरीं प्रतिभा मदीया

भूतार्थशोभा ह्रियमाणभावा प्रसाधने न क्षमते क्षमाऽपि ॥७३॥

एवमपेक्ष कवीन्द्र ! नूनमभवत् चन्द्रः स धान्तिप्रदः

शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

गंवाणीमुकविप्रजापतिरसो नो चेत् कथं जायतां

श्लोकेऽस्मिन् कवितोषंजीव मधुरा शृङ्गारताराधरा ॥१०५॥

मुग्धा मालविकाग्निमित्रपुरतः सा नृत्यरङ्गस्थिता

बालेवेन्दुमती स्वयंचरन्नुभास्थानप्रविष्टाऽयया ।

भीतिभ्याकुलितोर्वंशो मुल्ललिता श्रीविक्रमाश्वसिता

मोहं ते रत्तराजराज ! कविता चित्ते विधत्ते मम ॥१०६॥

शृङ्गन्तीव रतिः स्ववत्सलमपरिच्यङ्गाय भावतुरा

म्लायन्तीव च यक्षिणी प्रियकरालोके चिरं वञ्चिता ।

मूच्छन्ती जनकात्मजा रघुपतिप्रवतेव धा कानने

कावर्णकरसा दुनोति कविता ते मानसं मामकम् ॥१०७॥

स्यात्त्र्यंघरी शतकाच्या आरंभा भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी प्राणार्पण करणाऱ्या
तेजस्वी क्रान्तिकारकांचे वर्णन पुढील श्लोकात केलेले आहे—

येषां श्रुयो रौद्रविनाकलेखाः नेत्राणि भालानलज-स्फुलिङ्गाः ।

तर्जन्य उरश्चक्रुःकुठारधारा जयन्ति ते राष्ट्रविमुक्तिवीराः ॥९॥

वित्तं स्वराष्ट्र-प्रधिलीनचित्तं शस्त्रं च येषां रिपुनाशशास्त्रम् ।

तेना स्वदेशोद्घुतिकामना सा जयन्ति ते राष्ट्रविमुक्तिवीराः ॥१०॥

धर्मं समस्ताचलनिश्चलस्य बीर्घेर्जिलोप-ग्रह-सीमतेजः ।

कार्यं च येषां शिबि-कर्ण-चर्पा जयन्ति ते राष्ट्रविमुक्तिधुर्याः ॥११॥

येषां गिरी लेखनभाषणोत्थाः भास्वद्रसावता इव विष्टुदुपाः ।

भुजङ्गसत्राग्निशिखा-प्रभा या प्राग्वालयंस्तोक्तुहविष्मनानि ॥१२॥

स्वशीर्णितरेव महाभिषेकः स्वशीर्षपर्वचरणोपहारः ।

नीराजना च प्रवहस्वदेहः येषां स्वभूपूजनरोतिरेव ॥१३॥

आधुनिक संस्कृत साहित्यातील शतकाच्या विस्तार व त्यांची विविधता
यांची कल्पना येण्याच्या दृष्टीने प्रस्तुत प्रकरणात दिली एवढी माहिती पुरेशी आहे,
असे आम्हांस वाटते.

प्रकरण १४ वें

स्तोत्रसाहित्य

मम्मटाचार्यांनी सांगितलेल्या ६ काव्यप्रयोगनामचे 'शिवेतरक्षतिः'— म्हणजे भगवताचा नाश हे एक काव्यप्रयोजन आहे. या प्रयोगाच्या समर्थनार्थ मयूर, जयदेव यासारख्या कवींनी केलेल्या गौतामक काव्याच्या कथाहि सांगण्यात येत असतात. भगवताच्या नाशासाठी, उपास्य दैवताच्या वाह्यमयपुत्रेसाठी किंवा चिन्मयासाठी लिहिलेल्या देवतांचा स्तोत्र गणच भाषांमध्ये आढळतात. किंबहुना जगाने अशी एकहि भाषा नसेल की जीमय स्तोत्रात्मकच नाही. संस्कृत साहित्यात अतिप्राचीन काळापासून स्तोत्रात्मक प्रवाह सतत प्रवाह आहे. वेदांमध्ये इन्द्र, अग्नि, मरुत्, वरुण इत्यादि देवतांच्या स्तोत्रांपासून या प्रकारच्या काव्याचा प्रथम आविष्कार झाला. गौताम्यामध्ये कवि भक्तिभावाने उपास्य दैवताच्या माहात्म्याचे वर्णन करीत, आपल्या हृदयातील कोमल भावना व उदात्त स्वरूपाच्या प्रार्थना व्यक्त करीत असतात. त्यात खुद्द प्राधान्याने भक्तिमूलक वर्णनात रगांचा परिपोष झालेला असतो. 'शृङ्गार एव मधुर' पर प्रह्लादनो रस.' या शिखान्तातुसार शृङ्गाराचा 'रसराज' मानून प्राधान्य देणाऱ्या संस्कृत कवींनी स्तोत्रात्मकसाहित्य प्रचलित प्रवाह निर्माण केला आहे. संस्कृतातील संपूर्ण स्तोत्रात्मक काव्याचा निमज्ज करायला एका रसराज प्रवाहाची आवश्यकता आहे. प्राचीन काळापासून 'पुण्यदत्त' (जिज्जमहिम्न राजाकर्ता), मयूरभट्ट (सुवर्णरत्नकर्ता), बाणभट्ट (चण्डीशतककर्ता), जगद्गुरु घनराचार्य, कुल्लुकर (सुवर्णमाग्यस्तोत्रकर्ता), यामुनाचार्य (आत्मनन्दारम्भोत्कर्ता), लीलाधर (कृष्णार्णवमृत्कर्ता) यासारख्या कवींच्या प्रीतिने संस्कृतातील स्तोत्रात्मक इतकं समृद्ध झाले आहे की त्याच्या नावाचा उल्लेख होतोच नावाप्रमाणे स्तोत्रात्मक स्वरूप रक्षित झालेला आढळू लागला. स्तोत्रात्मक काव्याचा तो मानास प्राप्त असांनीन काळातही अनिवार्य गतीने प्रवाह आहे. एकदम नव्हे, तर तो निरंतर प्रवाह स्वरूप धारण करीत आहे. याच काव्याच्या प्रकरणात स्तोत्रात्मक अनेक प्रकारचा उल्लेख केलेला आहे. प्रस्तुत प्रकरणाने अनेक स्तोत्रांचा परिचय दिलेला आहे.

आधुनिक काव्यशास्त्रात शब्द कवि पंडितराव जगन्नाथ, यांचे 'गगनचूरी स्तोत्र' असेल असा दावा त्यांच्या उपासकांनी आताही मोठ्या मनीसने मांडला आहे.

जातें. 'गंगालहरी' सारखे दुसरें लोकप्रिय संस्कृत स्तोत्र अर्वाचीन कालखंडांत झाल्याचें दिसत नाहीं. पंडितराजांचींच 'अमृतलहरी' (यमुनास्तोत्र), 'लक्ष्मीलहरी', 'करुणालहरी', 'सुघालहरी', इत्यादि अवान्तर लहरी काव्ये आहेत. पण त्यांना गंगालहरीसारखी मान्यता मिळालेली दिसत नाहीं. 'भामिनीविलास' तील—

रे चेतः कषयानि ते हितमिदं यदावने चारयन्
वृन्दं कोऽपि गवां मवाम्बुधनिभो बन्धुर्न कार्यस्त्वया ।
सीन्दर्याद्भूतमुद्गिरभिरभितः सम्मोह्य मन्द-स्मितैः
एष त्वां तव वत्सभांश्च विषयानाशु क्षयं नेष्यति ॥

यासारखे श्लोक बिंबा रसगंगाधरातील—

स्मृतापि तद्वृणातपं कदम्बा हरन्ती नृणाम्
अभङ्गुरतनुस्त्रिषां क्लृप्तिता शर्तैर्विद्युताम् ।
कलिनन्दगिरिनन्दिनी तदसुहृद्द्रुमालम्बिनी
मरीचमतिचुम्बिनी भवतु कापि कादम्बिनी ॥

यासारखे अनेक श्लोक, बिंबा—

“अयि ! गर्तमुखे गतः शिशुः पक्षिकेनापि निवार्यते जवात् ।
जनकेन पतन् भवार्णवे च निवार्यो भवता कार्यं विभो ॥”
“विहाय संसार-महामरस्थलीमलीकदेहादि-मिलन्मरीचिकाम् ।
मनीमृगो मे करुणामृताम्बुधे विगाढमीश ! स्वयि गाढमीहते ॥”

“अघान द्रागेव द्रष्टिमरमणीयं परिकरं
कपाले बालेभ्यु नियमय पुनः पद्मगर्जः ।
न कुर्मस्त्वं हेलामितर-जन-साधारणतया
जगन्नायस्यायं सुरपुनि! समुद्धारतमयः ॥”

यासारख्या विविध श्लोकांतून सामान्यतः शृङ्गारिक जीवनाविषयीं सर्वत्र प्रसिद्धि पावलेल्या पंडितराजांच्या अन्तःकरणांतील प्रगाढ भक्तिभावनेचा परिचय होतो.

सहस्रकें

देवताविषयक शतकलाव्यांभ्रमाणं कांही प्रसिद्ध सहस्रक काव्यें आधुनिक कालखंडांत निर्माण झालेलीं आहेत. त्यातील कांही सहस्रकांचाहि उल्लेख मागील प्रकरणांत आलाच आहे. त्या व्यतिरिक्त कांही अविस्मरणीय सहस्रक काव्यें पाहाः—

‘लक्ष्मीसहस्रम्’— निखगुणदर्शचम्पू’चा निर्यात लेखक बेंकगव्वरि याने एका रात्रीनून हे सहस्रक काय लिहिले, त्यात सर्व प्रकारचे अलंकार व उत्कट भक्तिरस याचा आधिपत्य,

‘ परमादियु मातरादिम यदिम कोमृताहमध्यमम् ।

अमरः विलपामरस्तत स बभूव स्वयमेव मध्यम ॥

यासारख्या पाण्डित्यपूर्ण श्लोकांनून व्यक्त झालेले आहे.’

‘शिवदयासहस्रम्’—(ले. वृत्तिह) व ‘शिवपादकमलरेणुसहस्रम्’ (ले. मुन्दरेदर) हीं दोन शिवभक्तिपर सहस्रने विशेष उल्लेखनीय आहेत

१९ व्या शतकातील निख्यात सधृत्तलेखिका, प्रतिवादिमयकर बेंकटा चापांची धर्मपत्नी त्रिपेणी हिच्या जीवनाचा व ‘शुक्लसन्देशम्’ ‘सृङ्गसन्देशम्’ ‘रङ्गाम्बुदयम्’ ‘सम्पत्कुमारनिजयम्’ ‘रङ्गराजमुदयनाटकम्’ ‘तत्त्वमुद्राम्बोदय नाटकम्’ इत्यादि ग्रंथाचा परिचय पुढील एका प्रकरणात सविस्तरपणे दिलेलाच आहे. या कवयित्रीने लक्ष्मीसहस्रम् व रङ्गनाथसहस्रम् हीं दोन सहस्रश्लोकात्मक स्तोत्रे लिहिलेली आहेत. आपुनिक काळातील विशेष उल्लेखनीय सहस्रक भूषणे बासिष्ठगणपतिमुनींच उमासहस्रम् हे स्तोत्र होय. या स्तोत्रामध्ये गणपतिमुनींच संपूर्ण आध्यात्मिक पांडित्य व्यक्त झाले आहे. त्याचे पट्टशिष्य ब्रह्मश्री कपाली शास्त्री यानी त्यावर अत्यंत मार्मिक भाष्य लिहिलेले आहे.

→ [शिवस्तोत्रे]

शिवस्तोत्रांमध्ये अप्सर्य दीक्षित याचें शिवभक्तिमकालिकारतच व शिव कामिस्तरत्नम् हीं दोन स्तोत्रे, कस्तूरी श्रीनिवासशास्त्री यांचीं शिवानन्दलहरी व शिवपादस्तुति हीं दोन स्तोत्रे विशेष उल्लेखनीय आहेत. अप्सर्य दीक्षिताने ‘आत्मार्पणस्तुति’ ‘पञ्चरत्नस्तव’ ‘भक्तामरस्तोत्रम्’ ‘शान्तिस्तव’ ‘वरदराजाष्टकम्’ ‘आदित्यस्तोत्ररत्नम्’ इत्यादि विविध स्तोत्रेहि लिहिलेली असून तीं सर्व मुद्रित झालेली आहेत. सधृत्त विद्वत्परिपदेचे कार्यवाह श्री जयतृष्ण हरिकृष्ण दत्ते यानी सोमनाथ मंदिराच्या प्रतिष्ठापन महोत्सवप्रसंगी श्रीसोमस्तवराज या नावाचें एक ४० श्लोकांचें शिवस्तोत्र लिहिलें असून ते इंग्रजी अनुवादासहित भारतीय विद्यामवना तर्फे मुद्रित झालेले आहे.

भैरवस्तोत्र — पत्रांचे साहित्याचार्य सत्यव्रतशर्मा यानी हे स्तोत्र व मातृस्तोत्रम् आणि ‘भ्रमभञ्जननाटकम्’ हीं दोन अवान्तर पुस्तकेहि लिहिलेली आहेत.

“कर्पूरपूलिधवलचुतिषाम धाम आजिष्णु सप्तलमुखप्रकटभयूतैः ।

सकल्पकल्पनकुलाधालिकल्पशाल स्वत्पादपञ्चमिव विजयाय मञ्जु ॥”

यासारख्या भैरवत्पावातील स्तोत्रावरून सत्यव्रतशारत्रीच्या काव्यशैलीची कल्पना येते.

हरहरीयम्—नागपुरचे विख्यात संस्कृत पंडित म. म. कृष्णशास्त्री घुले यांनी प्रस्तुत स्तोत्रार्चम व पांडित्यपूर्ण स्तोत्र लिहिले असून त्याची पाण्डित्यपूर्ण टीकाहि त्यांनी स्वतःच लिहिली आहे. १९५३ मध्ये हे संपूर्ण स्तोत्र संस्कृतभवनव्यम् या नागपूरच्या साप्ताहिकात (टीका विरहित) क्रमशः प्रकाशित झाले. पुढील दोन स्तोत्रावरील टीकेवरून म. म. कृष्णशास्त्री घुले यांच्या पांडित्याची काहीशी कल्पना येऊ शकेल.

“मन्थान लिङ्गमग्निं रह्युतपुनररणिं वेदिकां वायव्योर्नि

तुण्डं नैवाजयति ननु हृदि गतः पञ्चभिः पञ्चतुण्डम् ।

चित्तं भस्माऽबालिप्तं हतपद्मयजनस्थानरूपे स्मशाने”

वास्तव्यं ते कपालान् घटशकलकृतास्त्वाञ्च जानेऽग्निमेव ॥

‘मन्थानमिति’—मन्थान लिङ्ग जाने तथ च अरणिं-अधरणिं वेदिका वेदी वा योनिं जाने । जानेति सर्वान्वयः । मेघश्च भजस्व बाजी च ना च भनद्वाश्च मेघाज्ञास्व पुरुषवृषभा. तेभ्यः अधिगतैः प्राप्तेः श्येनचिनि त्यागे, भूमो निरातैः पञ्चभिरुण्डैः त्या पञ्चतुण्ड जाने । चित्तं चित्ती भव चित्तं तन्नामके स्थितिले स्थित आवहनीय-रूपत्वात् भस्माबलिप्त, हताः पद्म यत्र तादृश यत् यजनस्थान तत् रूप यस्य तस्मिन् स्मशाने वास्तव्यं वसन्त जाने “स्मशानं वा यन्मृतानां पद्मना क्षीर्णांश्चुपधीयन्ते” इति तैत्तिरीय संहिता । (५.२८) वास्तव्यः तं वसेस्तव्यन्तर्तरिण्यच्च” इति कर्तरित व्यप्रत्ययः । ते कपालान् तव कपालाश्च घटशकलकृतां पुरोडाशभक्षणार्थं विहितान् जाने । एव त्या च अग्निमेव जाने । तथा च श्रुतिः । “एष रुद्रो यदग्निं तै.स. २-६-६ ।” यस्मात्पुनानि चक तस्मै रुद्राय नमोऽस्तव्यमपे इति चकनृ अभर्षवदे ७.८७ १ पुराण च “रुद्रमग्नीं द्विजा. प्राप्नुविति” वनपर्व अ. २२४ श्लोक २६॥ १९॥

“उमा वाय्मूमा वा जगति तव पत्नीति कथिता—

म्बिका वा या वेदे भवति हर साग्या न शरदः ।

शरच्चासौ दुर्गा चरतु नवभिः सा स्वतुरगं

नवत्या नो तेषामिति शरदि तामर्चति जनः ॥४२॥

हे हर ! उमा वा उमा वा अम्बिका च या तव पत्नी इति जगति कथिता सा वेदे शरदः अन्या न इति कथितम् अस्ति । तथा च श्रुतिः. “एष ते रुद्रभाग सह स्वस्त्वाम्बिका इत्याह शरद्या अस्याम्बिका स्वरा तथा वा एष हिनस्तीति” तैत्तिरीय ब्राह्मण (१-८-६) । सा दुर्गा शरदूषा शरविशारूपा इत्यर्थः. नवभिः स्वतुरगैः चरतु

न तु तनोधिक्वैः नयनप्रतिभिः । तावतिः रानिः न व्याप्नोतु इत्यर्थः । अतः इति हेतोः शरदि तां दुर्गो जनः अर्चति । तन्ना च ध्रुति । ये ते रानियुक्तासो नयनिनैव अशीतिः सन्त्वप्य उनो ते सप्तसप्ततिः इत्यादिः ऋग्यजुषरिदिष्टम् ॥४२॥

अवतारस्तोत्रे

भगवान् विष्णुच्या विविध अवताराम्पर्या निहिलेच्या स्तोत्रामध्ये देव्यम् षोडश रामराय (यांचे सरित्तर चरित पुढील एका प्रकरणत दिश्टे आहे.) यांचे 'दशावतारस्तोत्रम्', अण्णोरच्या वेन्दरमण करीची 'दशावतारगीता', वादिराजाची 'दशावतारस्तुतिः', विजयरायनाचार्यहून 'दशावतारस्तव्य', सोऽगपूरच्या राधाकृष्ण निगरीचे 'दशावतारस्तव्यमम्' (या करीने दशावतार-स्वरितम्' या नावाचें आणखी एक पुस्तक लिहिले आहे.), यासारखी कांही स्तोत्रे उल्लेख करण्यासारखी आहेत

'श्रीविष्णुचतुर्विंशत्यवतारस्तोत्रम्'— नागौर (राजस्थान) येथील सस्कृत पंडित स्वामी लक्ष्मणदासजी यांनी चित्रनायाच्या पद्धतीने प्रस्तुत स्तोत्र लिहिले अथून त्यामध्ये श्रीमद्भागवतान वर्णिलेले भगवान् विष्णूचे वराह, वन, कपिल, दत्त, कुमार, नारायण, ध्रुव (परशु), वृष (वैद्य), कृष्ण (नाम्नात्मज), हयग्रीव, मत्स्य, कूर्म, वृषिह, हरि, यामन, मनु, हंस, धन्वन्तरी, परशुराम, श्रीराम, कृष्ण, व्यास, बुद्ध व कर्की हे २४ अवतार वर्णिलेले आहेत. म्यन करीने यांचे हिन्दी भाषान्तरहि केलेले आहे' श्री. लक्ष्मणदासजी यांनी 'श्रीविष्णुचरितामृतम्', 'श्रीहरिदादशावतारीस्तोत्रम्', 'श्रीरामपादयुगुलीन्तरः', 'श्रीहरिस्तोत्रम्', 'श्रीराम-विवादः' इत्यादि अनांतर स्तोत्रहि लिहिल्यां अथून तीं सर्व मुद्रित आहेत.

श्रीरामस्तोत्रे

श्रीरामस्तोत्रांमध्ये नागपुरचे म. म. केशव गोपाळ ताण्हण यांनी लिहिल्यां 'श्रीरामस्तवः', 'श्रीरामाष्टकम्', 'श्रीरामचरित्रम्' व 'श्रीरामस्तुतिः' हीं स्तोत्रे; देव्यम् षोडश रामरायाची 'वीररायस्तुति', 'रामायन्महाव्यनस्तव्य' हीं दोन राम-स्तोत्रे, (देव्यम् षोडश रामरायाचीं असात स्तोत्रे पुढील खमणे आहेत. 'विदर्गादि विष्णु-महयनामावली (गव्याव्या)', 'हवागदि हयग्रीव-महयन-मावली' (सव्याव्या) 'परमान-महयनामावली', 'हयग्रीवाष्टोत्रम्', 'हयवदनस्तव्य, हयग्रीव-

नररत्नमाला, व हयग्रीवपञ्चविंशतिः.) वैकुण्ठमण कवीची 'रामगीता' व 'कृष्णगीता' (ही दोन्ही स्तोत्रे 'नवगीतपुष्पाञ्जलीत' प्रकाशित झाली आहेत). बंगलोरच्या श्रीशैल दीक्षिताची 'वीराञ्जनेयशतकम्', 'हनुमन्महात्म्यम्' व गोपालार्यो हीं स्तोत्रे उत्कृष्टाणीय आहेत.

महाराष्ट्रांतले निख्यात आधुनिक ऋषि श्री वामुदेवानंद सरस्वती महाराज (यांच्याबद्दल सविस्तर माहिती पुढील एका प्रकरणात आहे) यांनी अनेक देवतांची स्तोत्रे लिहिली असून तीं सर्व एकत्र मुद्रित झाली आहेत. त्या व्यतिरिक्त त्यांची 'सप्तशती-गुरुचरित्रम्', 'दत्तत्रीलामृताब्धिसारः', 'माधवाहात्म्यम्', 'श्रीगुरुचरित्र-त्रिशतीकाव्यम्', 'श्रीगुरुचरित्रसाहस्री', 'श्रीगुरुसंहिता', 'वेदनिवेदनस्तोत्रम्', हीं धार्मिक संस्कृत पुस्तके, वामुदेवानंदस्वामी महाराज ग्रंथ प्रकाशनाचे अध्यक्ष वामन दत्तानेय गुळवणी महाराज यांनी प्रकाशित केल्ली आहेत. 'नटराज सहस्रम्' नावाच्या अतिप्राचीन नामस्तोत्राचे माध्य शास्त्राचार्य आनन्दताण्डर दीक्षित व सोमशेखर दीक्षित या दोन निद्वानांनी लिहिलेले आहे.

विभूतिस्तोत्रं

उपास्य दैवतांप्रमाणेच अर्द्धेय विभूतींवर लिहिलेली असलेल्या स्तोत्राव्ये फार मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध आहेत. वास्तविक असल्या सर्व पुढकळ काव्यांचा एकत्रित संग्रह एखाद्या स्वतंत्र ग्रंथामध्ये करावयाची अत्यंत आवश्यकता आहे. कित्येक थोर पुण्यामंत्रधीचीं स्तोत्रे त्यांच्या चरित्रपर ग्रंथांत आढळतात. 'कवीन्द्रचन्द्रोदयः' नावाच्या ग्रंथांत (या पुस्तकाचा स्वतंत्र परिचय इतरत्र आलेल्या आहे.) ज्याप्रमाणे कवीन्द्राचार्यांच्या स्तुतीचे अनेकांनी लिहिलेले सर्व श्लोक संग्रहीत केलेले आहेत, त्याचप्रमाणे आधुनिक काळांत झालेल्या लोकोत्तर पुण्यामंत्रधींचे स्तुतिपर व मुमार्ति-गर्भ इथेच स्वतंत्र पुस्तकांत संग्रहित करण्याचा उद्योग कोणीतरी करण्यासारखा आहे.

'कालिदासप्रतिमा'—मद्रासच्या संस्कृत अकादमीने दि. २५-१०-१९५५ या दिवशी कालिदास दिनोत्सवानिमित्त प्रस्तुत काव्यसंग्रह प्रकाशित केला. त्यामध्ये कालिदासाच्या प्रतिमेच्या उद्देशाने निरालया २८ कवींनी लिहिलेली स्तोत्राव्ये गाण्यांत आली. तीं सर्व अष्टकं त्रिंशदष्टकं 'कालिदासप्रतिमा' नावाच्या पुस्तकांत संग्रहीत केल्ली आहेत, कवीन्द्रचन्द्रोदयाप्रमाणे या काव्यसंग्रहातहि अनेक कवींच्या प्रतिमासामर्थ्यांना परिचय होतो. या संग्रहांत पुढील कवींची काव्ये प्रकाशित झालेली आहेत.

कवि

—

काव्य

१. आर. अप्पत्ताचार (कुम्भकोणम्) — 'नररत्नमालिका'
२. के. नालमुद्राण्य शास्त्री (मद्रास) — 'कालिदासदशकम्'
३. धैर्यरत्न प. एम्. डोरैरामा अयंगर — 'कालिदासप्रतिभा-प्रशंसा'
४. डॉ. पी. सी. छात्रा (दिल्ली) — 'कालिदासदशकम्'
५. म. म. काशी कृष्णाम्माचार्य (गुट्टूर) — 'कालिदासस्तोत्रम्'
६. म. म. के. कृष्णमूर्तिशास्त्री (मद्रास) — 'कालिदासमाहात्म्यम्'
७. के. एम्. नागराजन् (मगोर) — 'कालिदासीयकाव्येषु प्रवृत्तिवर्णनम्'
८. आर. नारायणरामा (मन्नरगुडी) — 'कालिदासदशकम्'
९. व्ही. ए. रामशामी शास्त्री (पुण) — 'शृङ्गारद्वैतश्री कालिदासः १'
१०. डॉ. वे. राघवन् (कन्निकोविल), (मद्रास) — 'किं प्रिय कालिदासस्य ?'
११. सरल्लक्ष्मि पी. राघवाचार्य (मन्नर) — 'कालिदासपञ्चकम्'
१२. पी. रामदास (आनन्दताण्ड्यपुर) — 'कालिदासपञ्चकम्'
१३. के. राममूर्तिशास्त्री (मद्रास) — १६ श्लोक
१४. शास्त्ररत्नाकर पी. एम्. रामशामी (मद्रास) — १६ श्लोक
१५. गङ्गोपाध्याय के. एल्. व्ही. शास्त्री (मद्रास) — १५ श्लोक
१६. व्ही. एन्. सुब्रह्मण्यशास्त्री (मद्रास) — 'कालिदासदशकम्'
१७. नी. एल्. शानभाग (मडोरा) — "
१८. एम्. सुब्रह्मण्यशास्त्री (मद्रास) — ९ श्लोक
१९. साहित्यिल्लम् टी. मुन्दरार्य (मिरफादी) — १० श्लोक
२०. टी. डी. ताताचार्य (तिरुपति) — 'कालिदासस्य धर्मतत्परता'
२१. टी. एम्. जी. वरदाचार्य (मगलीपट्टम्) — १२ श्लोक
२२. ए. वेङ्कटाचार्य (चिदम्बरम्) — अष्टक
२३. व्ही. एम्. वेङ्कटराघवाचार्य (मद्रास) — 'सौन्दर्यदेवः कालिदासः'
२४. डॉ. जी. व्ही. सीतापति (मद्रास)
२५. बी. के. भीनिगासन्चार्यलु (मद्रास) — पञ्चक
२६. टी. चन्द्रशेखर (मद्रास) — १० श्लोक
२७. विद्याधरशास्त्री (विरानेर) — ५ श्लोक
२८. एम्. पी. सारल्य (मद्रास) — ३ श्लोक

'कालिदासरहस्यम्' — या आग्व्ही लिहिल्ल्या (मुद्रित) शतक काव्याचा निर्देश मागील प्रकरणात आलाच आहे.

श्रीदयानन्द सरस्वतीमहर्षी अनेक विद्वानांनी रचून दिलेले स्तोत्रे रचिल्ली आहेत. प. अग्निमानन्द शर्मा यांच्या 'दयानन्दविम्बजयः' या २१ श्लोक्या

महाकाव्यातील पहिल्या सर्गाच्या आरम्भीचे ३५ श्लोक म्हणजे दयानन्दसरस्वतींचे स्तोत्रच आहे. कविरत्न मेघावत यांनी लिहिलेल्या 'दयानन्दद्विजयः' या २७ सर्गांच्या महाकाव्यातील संपूर्ण पहिला सर्ग म्हणजे दयानन्दांचे स्तोत्रच आहे., श्री. म. म. केशव गोसाळ ताम्हन " यांनी श्रीमच्छंकराचार्यस्तोत्रम्, 'श्रीतद्गुरु वासुदेवानन्द-सरस्वतीस्तोत्रम्' 'लोभमान्य-गळ-गगाधर-टिळकराव.' हीं निभूति-निषयक स्तोत्रे लिहिलीं असून तीं श्री. ल. रा. कुळकर्णी यांनी प्रकाशित केलेल्या 'कवितासंग्रहः नावाच्या पुस्तकात प्रकाशित झालेली आहेत त्यापैकी श्रीमच्छंकराचार्य स्तोत्रातील तीन श्लोक म. म. ताम्हन यांच्या डेलीचा परिचय देण्यासाठी पुढे उद्धृत केले आहेत.

यदा भारती कुमंतव्वास्तकीर्णा यदारभ्य काश्मोरमासेतुव्रधम् ।

तदा योऽर्कवद् द्वाविडेव्याविरासन् नमस्याम तान् शकराचार्यपादान् ॥१॥

अधर्मं विलोक्येधनान समगतात् परिक्षीपमाण तवा अतपर्मन् ।

क्षिति तस्य ये रक्षणायावतेहः नमस्याम * * * ॥२॥

अशेष जगत् सप्तपल्लोकाणि मिथ्या सदागन्दक्षिरूप आरम्य वस्तु ।

रहस्य धृतीनामयोचन् य इत्य नमस्याम * * * ॥३॥

श्रीगोपाल नावाच्या एका कवीने श्रीमन्नरसिंहसरस्वतीमानसपूजा-स्तोत्रम् लिहिलेले आहे. श्री महालिंगशास्त्री यांनी काञ्चीकाम्कोटी पीठाचे आचार्य श्री. चद्रेशमूर-सरस्वती यांच्या स्तुत्यार्थे देशीकेन्द्रस्तवाञ्जलिः (२९ श्लोक) विजयवादित्रम् (१८ श्लोक), धर्मचनानुशासनम् (२४ श्लोक), आचार्य पञ्चरत्नम् व गुरुराजाष्टकम् हीं पाच स्तोत्र लिहिलीं असून तीं सर्व 'देशिकेन्द्र स्तवाञ्जलिः' नावाच्या पुस्तकात छपाई झाली आहेत. महात्मा गांधीसनधी श्री. गणेशराम शर्मा कृत 'मोहनामिनन्दनम्' व कमलकुमार जैन कृत 'गांधीवादाष्टकम्' यासारखी स्तोत्रे क्वचिन् आढळतात.

बंगलोरच्या संस्कृत महाविद्यालयाचे प्रधान आचार्य श्री. वैद्यरमण यांनी 'नयगीतनुसुमामञ्जलिः', नावाचा काव्यग्रंथ लिहिला आहे त्यामध्ये 'रामगीता', 'कृष्णगीता', 'दशमवतारगीता', 'गणेशगीता', 'सद्गुरुगीता', 'शिवगीता', 'वाणीगीता', 'लक्ष्मीगीता', 'गौरीगीता', या ९ गीता १०८ श्लोकांमध्ये गुंफलेल्या आहेत. याच कवीच्या 'कमलाविजयम्' (देविसन्त्या 'कप' नाटकाचे भागतर) या नाटकाचा उल्लेख एका प्रकरणात आलाच आहे.

वाराणसीचे गगाधरशास्त्री यांनी (१९ वे शतक) 'हृषाष्टकम्' नावाचे एक तत्त्वज्ञानपर स्तोत्र लिहिले असून 'अलिविलासखल्पापम्' नावाचे भाणरती एक काव्य लिहिलेले आहे संस्कृत नियतकान्ध्यान्त आजपर्यंत देशडा सत्पुरुषासर्षी

स्तोत्रनाथे प्रकाशित झालेली आहेत. त्या सगळेच स्वयंवर करण्याचा उद्योग कोणीतरी परावयास हवा. 'सकृन्मन्त्रितयम्' च्या पहिल्या चार वर्णांत प्रकाशित झालेल्या महत्त्वाच्या स्तोत्राचा उद्देश्य पुढे देत आहोत—

१. परमहंस-शंकराचार्य-स्मरणार्चनम्-ले. कूर्तमेदी शंकराचार्य (वर्ग १)
२. कालिदासप्रशस्ति-ले शिवदास कृष्ण जालिंधी (वर्ग १)
३. विद्वद्रत्न-वैद्यनाथ-रत्नमण-दत्तारी महाशयस्य स्तुति.-
शिवदास कृष्ण जालिंधी (वर्ग १)
४. प जगहरलाल-स्तुतिप्रशस्ति-ले. ग. रा. साठे (वर्ग १)
५. शिवराजस्तोत्रम्-श्री. भा. वर्णेकर (वर्ग १)
६. वैद्यनाथ-कळीराम-हेडगेकर-महोदयाना स्तवनम्
ले सगराम घुडीराज माहुरकर (वर्ग २)
७. श्री लोखमान्यस्तवनम्-ना. म. विष्णू, ग ११. साठे, नि. कृ. पेशवे. (लोखमान्य छिन्नासर्वा आजार धर्मेक संगृहीत स्तुतिकव्य द्विरदिपार्णी प्रकाशित झालेली आहेत.)
८. भारतस्य अर्थमन्त्रिण चिन्तामणि देशमुख महाशयस्य स्तुतिपत्रम्-
श्री भा. वर्णेकर (वर्ग २)
९. निनोना माये-महामागाना स्वागतपुष्पाञ्जलि.-वासिरे. वैदिकपण्डितः
कृता (वर्ग २)
१०. श्री राजेंद्रप्रसाद-महोदयाना सुस्वागताभिन्दनम्-साक्षीनिद्रस्वरिपदेने
केलेले (वर्ग २)
११. श्रीशंकराचार्य.-धर्मदेव त्रिशावचसनि (दिल्ली)
१२. श्रीन्द्राय रवीन्द्राय समर्पिता काव्यदण्डिणा-सर चिं. दा. देशमुख
(वर्ग ४)
१३. कालिदासप्रशस्ति -महाशिवशस्त्री (वर्ग ४)
१४. कालिदासरोषटार -श्री लक्ष्मीनारायण ज्ञानभाषा (वर्ग ४)
१५. श्रीन्द्रो रवीन्द्रः-धर्मदेव त्रिशावचसनि (वर्ग ४)
१६. श्रीगुरुदत्तान्जलि (शुंगरीरीश्वरार्थ श्री चंद्रशेखर भारती यांच्या
संपादी) ले-रामकृष्णमठ (वर्ग ४)

रविप्रभस्तुति.-महाराष्ट्राचा वास्तुन नामन करीने प्रभुता रोगाचा मृत्युन्त्य
स्वामीची स्तुति केलेली आहे याच करीने दमयन्तीपरिणयम् नाराचे आणगी
एक काव्य लिहिलेले आहे.

शतकाव्याच्या प्रकरणामध्ये आम्ही आपल्या स्वतःच्या विभूति स्तोत्रात्मक शतकाचा परिचय दिल्या आहे. याव्यतिरिक्त वेदमूर्ति पं. श्री दा. सातावळेकर, गुरुवर्य म. म. वा. वि. मिराशी, जगन्नाथ पोठाधीश्वर भारतीयगणतीर्थ, सरसवचालक श्री मा. स. गोळवलकरगुरुजी, पडिराज राजेश्वरशास्त्री द्रविड, यासारख्या आम्हास आदरणीय घाटनाच्या काही थोर पुरुषांपाठी आम्ही लिहिलेली स्तुतिवाक्ये निरनिराळ्या संस्कृत व मराठी वृत्तपदानून उचित समर्थी प्रकाशित झालेली आहेत. श्रीमद्भगवद्गीतेच्या स्तुत्यर्थ आम्ही लिहिलेले 'वाङ्मयी कृष्णमूर्ति' हे स्तोत्र शैवर्दी उद्धृत करून हें प्रकरण संपरितो.

मुनिजन-शुचिचेत-कुञ्ज-सञ्चारिणी सा

जनगण-वल्लभेतोवृत्ति-गोपी-मनोसा ।

प्रतिपद-मपुरार्य-स्फोटवेणुप्रणादा

जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ १ ॥

त्रिगुणघटित-रूपाकृष्ट-सर्वा-तरायाः

नवनवचिर-माया-पूतनायाः समग्रम् ।

विषमय-विषयास्य-स्तन्यमुच्छोषयन्ती

जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ २ ॥

जगन्मरण-धक्कट्ट-सञ्चालिताङ्गं

शकटकपटकप सारयन्ती प्रपञ्चम् ।

मुनिगणहृदयस्थेनैव लीलापदेन

जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ ३ ॥

भूशमतिदुडदीर्घैर्दामिभिर्भाष्यारवै.

यद्यपि सन्नुपयुक्ताऽऽचार्य-धी-मन्दपरम्परा ।

पुनरपि च नवार्वाचानमभ्युत्तरन्ती

जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ ४ ॥

अमसरिदवगाड-ज्ञप्ति-गोपी-विकार-

पसनमपहरन्ती सत्यवृक्षापिच्छा ।

रजसि तमसि मग्नानुद्धरन्त्यार्तगोषान्

जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ ५ ॥

अविचलमतिगूढाध्यात्म-गोवर्यनाडि

स्ववचसि तमनन्याधारमभ्युद्धरन्ती ।

भवभयपरिवर्धोपोडितान् पासयन्ती

जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ ६ ॥

उपनिषदुक्तकुम्भेष्वागृहीतं धृतोनां

परमश्रुद्विगणेनाभ्यात्मिक-ज्ञानदुग्धम् ।

सकलमपहरन्ती गूढमन्तः प्रविश्य

जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ ७ ॥

धृतिनिगदित-दुद्धग्रहा-तेजःप्रकाशा

स्मृतिविहितमयन्ती कर्ममार्गं पवित्रम् ।

उपनिषदमृतं सुलोककुम्भेदंधाना

जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ ८ ॥

अतिचिरमुपगूढा भाष्यकाराख्यगोपः

सुदुर्दतम-प्रियेकोद्वाहमिर्गाढभस्स्या ।

हृदयगतमिवाविष्कुर्वन्ती तत्तदुपतः

जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ ९ ॥

हृदयसरिदवस्थं बालिषं बालरूपं

प्रमद-कुवलयवेधं लोभ-खानुरदंशम् ।

प्रमलतममजयं निघ्नन्ती ओषकलं

जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ १० ॥

प्रियसखमिव योगादृढमाश्वासयन्ती

गुहमिव गुहबोधं ज्ञानिनं मानयन्ती ।

सुतमिव सुहितं सद्भक्तमुत्सालयन्ती

जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ ११ ॥

प्रणतजन-कुचेलं ज्ञानसम्पद्विहीनं

प्रिममुहदमिव द्राम् लीलया मोचयन्ती ।

अहित-हितमिवेकाभाव-वारिप्रचरोवात्

जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ १२ ॥

दुरित-सदसि कृष्णो मोह-दुःशासनेन

समधिगत-रजस्वी श्रेष्ठी याजसेनीम् ।

विमल-वधन-वस्त्रैर्गोपयन्ती स्मृताऽपि

जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ १३ ॥

कलमधिकलपन्ती ज्ञानजलं स्ववक्त्रे

भूयनहितवरं सारकर्मफलं च हस्ते ।

हृदि भवविषमवितस्फोटरत्नं कृतारं

जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥ १४ ॥

मतिश्रुतिकरणाद्वान् भोगमार्गप्रवृत्तान्
 सुप्रहित-निजकर्म-प्रेरणाघातय-तीव्रैः ।
 रयिनमिव हि पातुं देहिर्न प्रेरयन्ती
 जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥१५॥

जनिमृतिमय-धर्मक्षेत्रमप्ये विपश्यं
 पिजयमुपदिशन्ती धर्मसम्मूढचित्तम् ।
 द्विगुणितमय-संख्याप्याय-सात्त्वन्दनस्या
 जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥१६॥

प्रयत्नपरि-भोक्तुः सर्वथा दुर्निवारः
 विज्ञासितुमभिपूवतः स्वप्रियं भवत-पार्थम् ।
 तमवतुमभिसर्पन्तीय सत्तत्त्व-चक्रा
 जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥१७॥

बहुविध-जनभायानूवत-ताक्षपोषविष्टा
 भूधनसलमशेषं सञ्चरन्ती क्षिराय ।
 शक्तिविबुध-सर्विस्तोचनाभोज-दृष्टा
 जयतु जयतु गीता वाङ्मयी कृष्णमूर्तिः ॥१८॥

प्रकरण १५ वें दूतकाव्ये

कविमुल्लास कालिदासाच्या प्रत्येक ग्रंथाने सज्जन साहित्यामध्ये एक अभिनव सम्प्रदाय निर्माण झालेला आहे. शकुन्तल, रघुनन्द, कुमारसमन यासारख्या काव्यांतील क्रियेन मगोम कथना भारतीयच नव्हे तर अभारतीय कवींनी मुद्रा आत्मसात् केलेल्या आहेत. याच उदाहरण म्हणजे काव्योदियातील एका शिलालेखावर कोरलेले भयवर्मा नावाच्या कवीचे पुढील श्लोक होतः—

“ दारुवालाभियातस्य परामावृत्य तेजसः ।
द्विषामसह्यो यस्यैव प्रतापो न रवेरिव ॥
यस्य तेजा रजोपूतमुग्जितालकृतिर्विव ।
रिपुःश्रीगण्डवेशेषु चूर्णभाबभूवागतम् ॥ ”

भयवर्म्याच्या या श्लोकामध्ये रघुनंदाच्या ४ व्या सर्गातील—

“ द्विषि मन्वायते तेजो वक्षिणस्या रवेरिव ।
तस्यामेव रघोः पाण्ड्या प्रताप न विधेहिरे ॥ ४९ ॥
भयोस्तुष्टविभूषाणां तेन केरलयोविता ।
धलवेषु चमूरेण चूर्णः प्रतिनिधीकृतः ॥ ५४ ॥ ”

या कालिदासाच्या श्लोकाच प्रतिनिनि स्पष्टपण उमटलेले आहे.

भयभूति, धीदृढी, रान्दोगर, दिव्दण यासारख्या प्राचीन लेखकांनी आपा पल्या कलाकृतींमध्ये कालिदासाच रिती व कोठे अनुकरण केलेले आहे हे ससृत याश्चाच्या रसिकाना मुद्राम सागावयाची आवश्यकता नाही. अशा प्रकारे अनेक कवींच्या प्रतिभेग मार्गदर्शन करणाऱ्या कालिदासाच्या मेरदूत या नितातद्वय रण्ड-कायाने ससृत साहित्यात दूतकाव्याची एक अभिनव परम्परा निर्माण झालेली दिघते. म्हणून दूतकाव्याचा आदिकवि कालिदासच । मेवदूतानंतर वायुदूत, भ्रमरदूत, हारितदूत, चनरदूत, शूरदूत इत्यादि अनेक दूतकाव्य निर्माण झालेली आहेत.

सामाजिके आकाश्या ‘काव्यान्तर’ या काव्यामध्ये या दूतकाव्य कवींचेर प्रनिग्न दीरा केलेली आहे. तो म्हणतो,

अयुक्तिषद् यथा दूता जलभृन्मास्तेन्दवः ।

तथा भ्रमरहारीतचक्रवाकशुकादयः । (१-४२)

गवाचो युक्तियाचक्षुः दूरदेजविचारिणः ।

कथं दूत्यं प्रपद्येरन्निति युक्त्या न युज्यते ॥ (१-४३)

यदि चोत्कण्ठया यत् तदुग्मत्त इव भापते ।

तथा भवतु भूम्नेऽ सुमेधोभिः प्रयुज्यते ॥ (१-४४)

अशा प्रकारे मामहाने या दूतकव्य पद्धतिसंज्ञी प्रतिकूल अभिप्राय व्यक्त केला असला तरीहि कवींनी तिकडे लक्ष दिल्याचे दिसत नाही. मामहाच्या टीकेनंतरहि दूतकाव्याची परंपरा अखण्डित चालूच राहिली.

वस्तुतः हीं दूतप्रेक्षात्मक काव्याची पद्धति ऋग्वेदादृशही प्राचीन आहे. ऋग्वेदाच्या दशममण्डलातील १०८ व्या सूक्तामध्ये यरमा नावाची कुत्री पणीकडे पाठविल्याचे दिसते. रामायणाप्रमाणे मारुतीने दैत्य अत्यंत प्रभावी रीतीने आदिपवि बाल्मीकीने चित्रित केला आहे. महाभारतात नलदमयती उपाख्यानानामध्ये वर्णिलेलं हसदीत्य आशालवृद्धाच्या माहितीचे आहे. अशा प्रकारे दूतकव्याची परंपरा अखण्डित प्राचीन आहे. प्रत्यक्ष कालिदासाच्या दृष्टीपुढे रामायणातील हनुमद्दूताची कल्पना होती हे मेघदूतातील—

‘इत्याख्याते पथनततय नैधिलीवो-मुखी सा ।’

यासारख्या उपमेवरून स्पष्ट दिसते. पण पुढे मेघदूताचा अनेक कवींच्या अन्तःकरणवर सखोल परिणाम उतत राहिला व त्यातून दूतकाव्याची परंपरा निर्माण झाली. अर्जुन दक्षिण शीलर याच्याहि मनावर मेघदूताने प्रभाव पाडला होता असे दिसते. त्याने आपल्या ‘मरिया टुअर्ट’ नावाच्या नाटकात तुरुगात रितपत पडलेल्या नायिकेने मेघद्वारा प्रियकराकडे संदेश पाठविला असा प्रसंग वर्णिलेला आहे.

जैनग्रंथीमध्ये कश्चित् सुन्दर गणीचे (१५ वे शतक) ‘शीलदूतम्’^१ मेघदूत पत्नीचे (१५ वे शतक) ‘जैनमेघदूतम्’^२ यासारखी तत्त्वोपदेशक दूतकाव्ये आढळतात. नीतितत्त्वोपदेशासाठी लिहिलेली ‘काकदूतम्’^३, ‘इन्दुदूतम्’^४, ‘हंसदूतम्’^५ यासारखी दूतकाव्ये आढळतात.

फाकदूतम्^६ या काव्यात कारागृहात पडलेला एक पक्षी ब्राह्मण धर्माच्याच्या द्वारा कादम्बरी (मंदिरा) नावाच्या आपल्या प्रेयसीकडे संदेश पाठवितो असे वर्णन असून त्या संदेशामध्ये नीतिमार्गांचा उपदेश केलेला आहे.

१. वाराणसीत मुद्रित, २. भावनगरमध्ये मुद्रित, ३. ‘सहृदया’ मासिकात प्रकाशित ४. मुबईत प्रकाशित. ५. इ. १२२१

मेघदूताला पूर्वांशे कथून त्याचा उत्तरार्ध म्हणून लिहिलेली अर्धांशीन कवींची काही काव्य आढळतात. त्यामध्य यक्षाची स्त्री यमला उलट सन्देश पाठविते अस दाखविले आहे. सर्वशारंगीचा पुत्र कृष्णमूर्ति (१७ वे शतक) याने या पद्धतीचे 'यक्षोल्लास' हे काव्य लिहिलेले आहे व त्यामध्ये तो स्वतःचा निदेश 'अभिनव कालिदास' म्हणून करतो याच कृष्णमूर्तिने 'मदनाभुद्रयमाण' लिहिला आहे.

मेघप्रतिसन्देशम् - म्हैश्वर रायाचे प्रधान पंडित मंडिकल रामदासी यानी हे काव्य लिहिले असून ते म्हैश्वर शासनीय मुद्रणालयात प्रसिद्ध झाले आहे. फोरड रामलक्ष्मीचे 'घनवृत्तम्' हे मद्रासमध्ये व मिथिनेचे म. म. परमदार शा याच 'यक्षमिलनकाव्यम्' दरमगा यथे प्रकाशित झालेले आहे.

मेघदूतातीत पक्तींची समस्यापूर्ति करून काव्य लिहिण्याची स्फूर्ति काही कवींना झालेली दिसते. त्यापैकी शीलदूताचा (चरित्रमुन्दर गणीरचित) उल्लेख घर आलाच आहे. मेघविजयगणीने लिहिलेल त्याच पद्धतीचे 'मेघदूतसमस्या लेखम्' 'य एषा अप्रसिद्ध कवीच 'चेतोदूतम्' ही दोन काव्य भावनगर येथे प्रकाशित झाली आहेत. छगमसुत विनय याने 'नेमिदूतम्' हे अद्या प्रकाशने समस्यापूर्तिनिष्ठ काव्य लिहिले असून त्यामध्ये राजेश्वर्याचा त्याग करणाऱ्या नेमीकडे त्याच्या पतीने परतठारा सन्देश पाठविल्याच वर्णन आहे. भार. कृष्णाम्माचार्य यानी 'मेघसन्देशनिर्माण' या नावाचा आधुनिक पद्धतीचा एक ग्रन्थ लिहिला असून तो मद्रासमध्ये मुद्रित झाला आहे."

दूतकाव्याची विशेष आवड बंगाली साहित्यिकांच्या दिवानी दिग्गज येते. कव्ययाचे प्रसिद्ध लेखक व संकृत कवि डॉ. ज्योतिषविमल चौधरी यानी १९५३ मध्ये 'बंगीय दूतकाव्यतिहास.' या नावाच उत्तम पुस्तक संस्कृतात लिहून काव्यचा येथे प्रकाशित केले. त्यामध्ये बंगाली साधारणत पंचमीस दूतकाव्याचा शरित्तर परिचय त्यानी दिला आहे त्यापैकी अर्धांशीन काव्यपदातील उल्लेखनीय दूतकाव्य पुढीलप्रमाण आहेत.

दूतकाव्य

—

लेखक

उदयसन्देशम् — रूपगोस्वामी (१७ वे शतक) (यापूर्वी चैतन्य महामुखे शिष्य रूपगोस्वामी यानी याच नावाच दूतकाव्य लिहिले होते.)

विमदूतम् — रुद्र न्यायवाचस्पति " (१७ वे शतक)

हंसदूतम् — रघुनाथदास (१७ वे शतक)

पवनदूतम् — भट्टारक ज्ञानभूषण यांच्या दिव्य वादिराज. (१७ वे शतक)
(हा जैन सम्प्रदायी होता.)

पवनदूतम् — सिद्धनाथ निशावागीश.

वातदूतम् — कृष्णानन न्यायपचानन (१७ वे शतक)

अनिलदूतम् — रामदयाल तर्करत्न

पाशंसूतम् — श्रीकृष्ण सारंगभौम. (१७ वे शतक) मंगलचा राज
रघुनाथराय यांच्या आदेशे लिहिण्यात आले.

पादपदूतम् — गोपेन्द्रनाथ गोस्वामी (१७ वे शतक)

कोकिलरुदेशम् — केशदाचार्य (१७ वे शतक)

चन्द्रदूतम् — कृष्णचन्द्र तर्कालंकार (१८ वे शतक)

हनुमदूतम् — निर्यानंशारनी जोधपुरवासी.

गोपीदूतम् — लक्ष्मोदर वैद्य."

तुलसीदूतम् — त्रिलोचन (१८ वे शतक) "

तुलसीदूतम् — वैद्यनाथ द्विव

कोकिलदूतम् — हरिदास (१८ वे शतक)

काव्यदूतम् — रामगोपाल (१८ वे शतक)

पिबूतम् — अफिकाचरण देशरामा

मेघदूतम् — मैलोकयमोहन (१९ वे शतक)

पान्थदूतम् — भोलानाथ (२० वे शतक)

भक्तिदूतम् — कालीप्रसाद

भ्रमरदूतम् — रुद्रयाचरपति

भ्रमरसदेशम् — धामुदेव

शुकसन्देशम् व हनुमत्प्रसादसन्देशम् — ले. रंगनाथ ताताचार्य.

(जन्म १८९४) हा कवि तंजावरच्या सरस्वती महाल या ग्रंथालयाचा प्रमुख अधिकारी होता. 'काव्यस्तोत्राली' नावाच्या याच्या एका काव्यसंग्रहात संस्कृत वाक्प्रकाराचा उपयोग अधिक प्रमाणात करण्याचा प्रयत्न दिसतो. याची सर्व काव्ये प्रकाशित झाली आहेत.

कीरसन्देशम् — श्री. ग. लक्ष्मीकांतय्या. हैद्राबादच्या निशाम कॉलेजमध्ये

हा कवि संस्कृतचा प्राध्यापक आहे. त्याने प्रस्तुत काव्य सर्वज्ञपुस्तकमालेतर्फे प्रकाशित झाले आहे.

कीरद्वृतम्—त्याच नागाचें आणगी एक काव्य रामगोपाळ कवीने लिहिलें आहे.

भृङ्गसन्देशम्—लेखिका त्रिसेणी. हिचा समुत्तर परिचय पुढील एका प्रकरणांत दिलेला आहे.

धमरसन्देशम्—ले. य. महाश्रियगारवी. याच्या उत्तरानंतर काव्याचा परिचय इतर प्रकरणांत आला आहे.

मधुकुतुबृतम्—ले. चतुर्वर्ति रामगोपाळ. हा कवि म्हणून निरुपनिशाल्या-
मध्ये संहृत विभागाचा अप्यश्च होता. 'नियोगित्रिपादम्' व 'गगातरगम्' हीं काव्ये
'नीवळिनी', 'कुमुदिनी', 'विगमकुमारी' व 'सद्गम' या चार आपुनिर
पद्धतीच्या काव्यमन्या, 'तीर्थादनम्' नागाचें प्रगत वर्णन 'कविरायविचार' या
नागाचा साहित्यशास्त्रीय प्रथम पद्यी यात्रयसपरि या कवीने निर्माण केलेली आहे.

कोविन्दसन्देशम्—या एकाच नागाची काव्ये नृसिंह, परदाचार्य
(वेङ्कटेश्वराचा पुत्र) वेङ्कटाचार्य (भक्तवर्तुताताचार्याचा पुत्र) यांनी लिहिली.
बागुदेव कवीने लिहिलेल्या 'भृङ्गसन्देशम्' या काव्याला प्रत्युत्तर म्हणून
उदण्डकवीने लिहिलेले 'कोविन्दसन्देशम्' नागाचें आणगी एक काव्य प्रकाशित
होत आहे.

त्या व्यतिरिक्त पिङ्गलसन्देशम् या नागाची दोन काव्ये रङ्गाचार्य व
जेष्ठा नरसिंहाचार्य यांनी लिहिलेली आहेत. हिन्दु विरगविद्याच्याच प्राध्यापक
म. म. प्रमथनाथ तर्कभूषण या बंगाली कवीने 'कोविन्दवृतम्' नागाचें काव्य
लिहिलेले आहे. या व्यतिरिक्त अण्णगणाचार्य, गुणरधन, नरसिंह या कवींनी
'कोविन्दसन्देशम्' याच नागाची काव्ये लिहिलेली आहेत "

हंससन्देशम्—ले. विद्याविधान कवीन्द्राचार्य सरस्वती. 'कवीन्द्रचन्द्रोदयः'
नागाच्या काव्यसंग्रहांत याच कवीन्द्राचार्यांची स्तुति आढळते. यांनी 'कवीन्द्रकण्ठम्'
नागाचा आणगी एक कथ लिहिला आहे.

हंससन्देशम्—या नागाची दोन रचान काव्ये वेङ्कटेश व सरस्वती या दोन
कवींनी लिहिलेली आहेत.

गगनसन्देशम्—हे काव्य विद्वशीच्या श्रीनिवासनाचार्यांचा पुत्र जेष्ठा
नरसिंहाचार्य याने लिहिले अथवा त्याने लिहिलेल्या पिङ्गलसन्देशम् या काव्याचा
निर्देश पर केलाच आहे.

चकोरसन्देशम्—या नावाचीं तीन स्वतंत्र काव्ये दासुदेव, घेफ व पेस्सुरि या तीन कवींनी लिहिलेली आहेत. त्यातील पेस्सुरीला 'नवीनपतञ्जली' ही उपाधि लाभली होती.

मयूरसन्देशम्—या नावाचीं काव्ये रङ्गाचार्य व श्रीनिवासाचार्य या कवींनी लिहिली आहेत.

सुरभिसन्देशम्—ले विजयराघवाचार्य. प्रस्तुत काव्यात भारतातील आधुनिक नगराचीं यणने केलेली आहे. हा लेखक तिरुपति येथे ताम्रपत्र-गिलालेखाचा अधिकारी (एपिग्राफिस्ट) होता. त्याने 'पञ्चलक्ष्मीविलास', 'नीतिनवरत्नमाला', 'अभिनवहितोपदेश', 'कचनेन्दुमण्डली', 'वसन्तवासम्', 'धानप्रशसा', 'दिव्य क्षेत्रयात्रामाहात्म्यम्', 'आत्मसमर्पणम्', 'नवग्रहस्तोत्रम्', 'दद्यावनारस्तव', 'लक्ष्मीस्तुति' हीं अद्यान्तर काव्य लिहिलेली आहेत. 'पञ्चलक्ष्मीविलास' या काव्यात विजयराघवाचार्यांनी धनलक्ष्मी, धायलक्ष्मी, जयलक्ष्मी, गृहलक्ष्मी व आरोग्य लक्ष्मी, या पाच लक्ष्मींच्या स्तुत्यार्थ ५ सहस्रश्लोक लिहिलेले आहेत.

मुद्गरदूतम्—ले रामावतार शर्मा. हे दूतकाव्य हास्यरसप्रधान आहे. या कवीचा व त्याच्या काव्याचा परिचय इतराने विस्ताराने दिलेला आहे. हास्यरस प्रधान दुसरे दूतकाव्य म्हणजे मरुत्नाथ शर्मा यांचे वल्लवदूतम् हे होय.

सहस्रनुबद्धत व राजगोपाल अधयार कृत काकदूतम्, आणि कृष्णमूर्ति शास्त्री कृत शुम्भदूतम् या विदग्धनामक व विनोदी दूतकाव्यांचा परिचय पुढे हास्य रसविषयक प्रसरणात येईलच.

'सन्देश'—हे नीतिपर काव्य वाराणसीचे न्यायविज्ञ मुनिमहाराज या जैन कवीने लिहिलेले आहे. या सन्देशकाव्यात 'प्रोत्साहनम्', 'सहिष्णुता', 'आश्वासनम्', 'आत्मप्रबोध' या चार भागामध्ये छात्रोचित उपदेश केलेला आहे. पुढील ३ श्लोकावरून या उपदेशाची कल्पना येईल.

कुतूहलान्नवरतिप्रयोजनं मनः सदा मां कुरु हे विवेकिन ।

क्षणो गतो मेव पुनः समेति ततोऽप्रमत्तं पठनोद्यतं रथा ॥ १-४

विनष्टपुरसाहचरं यदीयं मृतं तं जीवन्नपि भाव्यहीन ।

सर्वं समुत्साहवच्च प्रकर्षे सिद्धिं समारोहति साध्यवस्तु ॥ १-१०

आत्मोन्नतिर्मनवजीवनाव या न देवदेहादपि लभ्यते सा ।

इत्येवमात्तोच्य महानुभाव मां भू प्रभादीति समोपदेश ॥ ४-१९

इंग्रजी व हिन्दी भाषांतरासहित हा सन्देश प्रकाशित झाला आहे."

काव्य — कवि .

हंसदूतम्—हरयोगी^{१८}

उज्ज्वलदूतम्—ले माधव (१९ वे शतक)^{१९}. रूपगोस्वामीकृत याच
नामाच्या काव्याचा उल्लेख वर आला आहे.

सुभगसन्देशम्—या नागाची दोन काव्ये लक्ष्मणसूरि ॥ नारायण कवि
यानी लिहिली असून ती तत्त्वपरमव्य सुद्रित झाली आहेत.^{२०}

पान्थदूतम्—ले. मोलानाथ

कृष्णदूतम्—वसिष्ठ.

पद्मदूतम्—वाग्बिंदू [मुद्रित]

मानससन्देशम् विज्झिरी वीरराघव.

मनोदूतम्—ले. प्रन्नाथ.^{२१} 'मनोदूतम्' याच नागाची आणखी दोन
काव्ये विष्णुदास व रामकृष्ण यानी लिहिली आहेत. विष्णुदासाचे
काव्य घसननिष्ठा वृत्तात असून रामकृष्णाचे^{२२} शिखरिणी
वृत्तात आहे.

कोकसन्देशम्—ले. विष्णुनाथ.^{२३}

याव्यतिरिक्त 'हंससन्देशम्', 'उदयसन्देशम्', 'मावतसन्देशम्'
(मद्रासमध्ये मुद्रित), 'मयुरोत्सन्देशम्', 'रत्नाङ्गदूतम्' (श्रृंगूरमध्ये मुद्रित),
'चातकसन्देशम्', 'पद्मदूतम्' (कलकत्ता येथे मुद्रित), याचारणी आणखी
क्रियेक दूतकाव्य उपलब्ध असून त्यांच्या लेखकांची नावे मान उपलब्ध नाहीत.

'अलनामिलनम्'—जयपुरचे त्रिनेन्द्रलाल शर्मा पुरकायस्थ यानी
मेघदूताच्या उत्तराग्रहासारखे हे काव्य लिहिलेले आहे.^{२४} या काव्याच्या 'निरहावशेष'
नामाच्या प्रथम सर्गात (श्लोकसंख्या ४१) यक्षिणीची निरहावस्था व दुसऱ्या
'मिलनोद्देशः' नावाच्या ७१ श्लोकाच्या सर्गात त्याचे मित्र यक्षिणेंद्र आहे.

अशाप्रकारे काव्यादिनामावृत्त प्रवृत्त झालेली दूतकाव्यांची स्रोतस्थिती निरतर
वाहत असून तीमध्ये शेकडो संस्कृत कवींच्या प्रतिभेचे विविध तरङ्ग सज्जत आहेत.
वहुतेक सर्वच कवींनी कालिदासाची शैली व मातृमधुरता आपल्या काव्यात
आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. पण काव्यादीक्षीय मेघदूताच्या तोडीच दुसरे
दूतकाव्य आजवर निर्माण झालेले दिसत नाही याविषय गणपति मुनींनी 'भृङ्गदूतम्'

१८. इ. ३२२। १९. मुंबईत मुद्रित. २०. इ. ३२३। २१. मुंबईत मुद्रित।

२२. वगीश साहित्य परिषद् पत्रिकेत मुद्रित २३. श्रीगंगा वृत्त सिरिज.

२४. राजस्थान प्रिंटिंग यार्ड, जयपुर

नांवाचें काव्य लिहिलें, पण त्यांत कालिदासीय दूतभाव्याचें माधुर्य व सौन्दर्य उमटले नाहीं म्हणून त्यांनी ते नदींत टाकून दिले.

मेघदूताचीं भाषान्तरें

जगांत आयकल व पंचतन्त्र या दोन ग्रन्थांच्या खालोखाल जर कोणत्या एका ग्रन्थाचीं सर्वांत अधिक भाषान्तरें झालीं असतील तर तीं मेघदूताचींच. मेघदूताचें सर्वांत प्राचीन भाषान्तर १३ व्या शतकांत लिपेटी भाषेत झालें असें मानतात. पा लिपेटी भाषान्तराची एक प्रत तंजावरच्या हस्तलिखित संग्रहालयांत आहे. याच भाषान्तराच्या आधारे जर्मन पंडित डॉ. बेक (Beckh) याने जर्मन भाषेत मेघदूताचें भाषान्तर केलें. सिंहली भाषेंतीच एक प्राचीन भाषान्तर सीलोनचे श्री. टी. व्ही. पानरोटे यांनी इ. १८८३ मध्ये प्रकाशित केलें.^१

मेघदूताचा प्रो. मॅक्समुल्लर यांनी इ. १८४७ मध्ये केलेला जर्मन अनुवाद उत्कृष्ट मानण्यात येतो. तत्पूर्वी इ. १८१३ मध्ये एन्. एन्. विल्सन यांनी इंग्रजी अनुवाद केला होता. इ. १८४१ मध्ये वोन व इ. १८४७ मध्ये ग्रील्ड मिस्टर या दोघानी मेघदूताचीं लॅटिन भाषान्तरें केलीं. आर्थर रायडर या अमेरिकन पंडिताने मेघदूताचें भाषान्तर केलें आहे. यूरोपीय भाषांतील कांही प्रसिद्ध व उल्लेखनीय भाषान्तराचाच येथे निर्देश केला आहे. भारतांतील प्रत्येकच भाषेमध्ये अनेक विद्वानांनी अनेक प्रकारें मेघदूताचीं भाषान्तरें आजवर केलीं असून यापुढेहि तीं केळोवेलीं होत राहतील.

प्रकरण १६ वे

सुभाषितसंग्रह

‘नूनं सुभाषितस्रोऽन्यरत्नानि शायी’, ‘कर्तव्यो हि सुभाषितस्य मनुजैराश्रयकः सप्रहः’ यासारख्या सुक्तींनून सुभाषितांचे महत्त्व प्राचीन कवींनी सांगितलेले आहे. सामान्य लेखकाच्या अनेक वाक्यांतून जो आशय स्पष्ट व्हायचा नाही, तो भेट कवींच्या एका सुभाषितानून स्पष्ट प्रकाशित होतो. त्यातहि ते सुभाषित जर मनु, शंकराचार्य, भर्तृहरि, काश्यास, यासारख्या परममान्य पुरुषांच्या तोंडचे असेल तर त्याला एक प्रसारच प्रामाण्य प्राप्त होते. वेदांतील सुक्ते म्हणजे अनेक ऋषींच्या सुभाषितांचाच संग्रह आहे असे अनेकांचे मत आहे व तदनुसार वेद हे जगातील पहिले आर्ष सुभाषितसंग्रह होत असे म्हणता येईल. महाभारत हा सुभाषितांचा रत्नाकरच आहे. महाभारतातील सुभाषिते भगवान व्यासाने इतर प्रथातून घेतली की इतर ग्रंथकारांनी मारल्यातून घेतली याविषयी विद्वानात मतभेद आहेत. ‘धम्मपद’ म्हणजे तर भगवान् बुद्धांच्या सुभाषितांचाच संग्रह आहे. गथासप्तशती हा महाराष्ट्री ग्रंथ, ज्या सुभाषितांच्या मथनानूनच निर्माण आहे. भर्तृहरिच्या शतश्रवणामध्ये आद-ल्लगारी नित्येक सुभाषिते तत्पूर्वीच्या ग्रंथांमध्ये आदळतात. सातव्या शतकात झालेल्या भर्तृहरिने ती पूर्वीच्या ग्रंथकारांपासून घेतली असतील, असे अनुमान करणे अनुचित होणार नाही. तात्पर्य, अनेक ग्रंथांमध्ये निखुरलेली सुभाषिते एकत्र संकलित करण्याची प्रवृत्ति अति प्राचीन काळापासून साहित्यिकांमध्ये दिसून येते. अशाप्रकारे निर्माण झालेल्या सुभाषित-संग्रहात्मक ग्रंथांमध्ये प्रसिद्ध कवींच्या सुभाषितांप्रमाणे अनेक अप्रसिद्ध निराश्रय कवींची सुभाषिते आदळतात हे संग्रहग्रंथ निर्माण करणाऱ्या विद्वानांनी जणू त्या अज्ञात कवींची वाचनमय शरीरेच जतन करून ठेविली. काही प्रसिद्ध कवींची बोधसर मोडण्याइतकी सुभाषित असल्या संग्रहातून आदळतात, व तेचप्रमाणेच त्यांच्या अलीकडि प्रसिद्धीची वळणा आरंभ होऊ शकतो.

प्राचीन काळी ‘कवीन्द्रवचनसमुच्चयः’, नन्दिनृत ‘प्रसन्नसाहित्यरत्नाकरः’ (१० वे शतक) अमरकान्ता ‘सुभाषितरत्नसंग्रहः’ (१० वे शतक); श्रीशरदाग्रचं ‘सदुक्तिर्णामृतम्’ (१३ वे शतक); बहणाची ‘सुक्तिमुक्तावली’ (१३ वे शतक); वल्हंभेदाची सुभाषितावली यासारखे विख्यात सुभाषितसंग्रह निर्माण झाले व त्यातून संगृहीत ‘सुभाषितांचा’ संग्रह प्रकाशने पाठन करण. नारच्या काळातहि हे कार्य

अतण्डितपणे चालू राहिले असें दिसते १७ व्या शतकानंतरच्या अर्वाचीन काल-
खण्डात जे उत्कृष्ट सुभाषितसंग्रह निर्माण झाले, त्यापैकी काहींचा परिचय प्रस्तुत
प्रकरणात दिलेला आहे.

भामिनीविलासः— हा पण्डितराज जगन्नाथाचा काव्यसंग्रह एका दृष्टीने
सुभाषितसंग्रहच आहे. त्यामध्ये अन्योक्ति, शृंगार, करुण व शक्त या चार उल्लासात
त्याच्या स्वतःच्याच स्फुट काव्याचा संग्रह केलेला असल्याने तो मर्यादित झालेला
आहे. या संग्रहाचे कारण त्याने आपल्या फटकळ पद्वतीने सांगितलेलें आहे. तें असें—

“ दुर्बला जारजग्मानः हरिष्यन्तीति शङ्कया ।

मदीयपद्यरत्नाना मञ्जूषंया विनिमिता ॥ ”

सुभाषितसंग्रहाकडे वाङ्मयीन शक्तिव्याला आळा बघत असल्याने त्याची फार
आवश्यकता असते.

पद्य — संग्रहाक

प्रस्तावरत्नाकरः— पुरुषोत्तमपुत्र हरिदास (१७ वे शतक)

सुभाषितहारावली— हरिपति (१७ वे शतक)

पद्यावली— या नावाचे ३ सुभाषितसंग्रह रुपगोस्वामी, सुमुन्दरवि व
विद्याभूषण, या ३ कवींनी केलेले आहेत.

पद्यमुक्तावली— या नावाचे २ संग्रह चाश्रीराम व गोविंदभट्ट या दोन
विद्वानांनी केलेले आहेत.

सुभाषितमुक्तावली— या नावाचे २ संग्रह पुरुषोत्तम व मधुरानाथ या
कवींनी केले आहेत.

प्रस्तानचिन्तामणिः— चन्द्रनूट

प्रस्तावतरङ्गमिणी— श्रीराम

प्रस्तानमुक्तावली— वैद्यवर्म

प्रस्तानसारसंग्रहः— रामशर्मा

प्रस्तानसार— लोहितप्रेम

पद्यामृततरङ्गमिणी— हरिभान्कर

पद्यामृतसरोवरः— संग्रहकाचे नाव उपलब्ध नाही

पद्यसंग्रहः— वसिष्ठ

पद्यप्रेणी— जगन्जीवनपुत्र वेणीदत्त

सुभाषितयौस्तुभ— वेङ्कटजी

सुभाषितावली— वसन्ती

सुभाषितरत्नकोशः— मन्मथ

सुभाषितरत्नावली—उमामहेश्वर भट्ट

सारसंग्रहः—यामुदास (१६ व्या शतकतया गुजरातचा अधिपति
मुद्रापरशाह याची सुनि या संग्रहात आढळते.)

सारसंग्रहसुधारण्यः—भट्ट गौर्दिदग्नि

सुभाषितरत्नकोशः—भट्ट श्रीकृष्ण.

सुभाषितनीविः—वैद्यनाथ.

सुभाषितपदावली—धीनिरासाचार्य.

सुभाषितमञ्जरी—चन्द्रर्षि वैद्यनाथ.

सुभाषितसर्वस्यम्—गोपीनाथ.

सुभाषितसुधानिधिः—सायणाचार्य.

सुभितचारिधिः—पेद्रुमट्ट.

सुभितमुक्तावलिः—निरानिरास भट्टाचार्यांचा पुन निरुनाथ

सुक्तावलिः—लक्ष्मण.

सुभाषितसुद्रुम—या नागाचे २ संग्रह अनुक्रमे फेलाशी रत्नस्य नाथर
य रणदेराय रत्नस्यतीन्द्र यांनी केलेले आहेत.

सुभाषितरत्नाकरः—या नागाचे ४ संग्रह मुनिवेशाचार्य, कृष्ण, उमापति.
व के. एम्. भाटवडेकर यांनी केलेले आहेत.

सुभाषितानि—हरिहर.

सुभाषितरत्नसारः—उगताथ

रत्नरत्नीयनम्—गदापर भट्ट

सभ्यालङ्कारणम्—गौर्दिदग्नि.

सभ्यभूषणमञ्जरी—गौतम.

पद्यतरङ्गिणी—मन्नाथ. अठराव्या शतकातील मारव नागाच्या राजाचा
हा आश्रित पदित होता. प्रस्तुत संग्रहात १२ तरंगान्त्ये
वृषट् वृषट् सुभाषितांचा संग्रह करून आहे.*

सुभितमुन्दरम्—१७ व्या शतकातील मुन्नादेव नागाच्या पट्टिने प्रस्तुत
सुभाषित संग्रहाचे संपादन केले आहे. त्यामध्ये १६ व्या व १७ व्या शतकातील
'अनन्तरियाश्रित' बरीशर, पेशव दीक्षित, गारगी, गौरी, चन्द्रवट्ट,
पनस्याम, उगदीन, धरणीधर, दय्यजीभट्ट, मय्यामट्ट, भानुकर, मोनीरगनाथ,
भीषादिक, रामचन्द्रभट्ट, लक्ष्मण, बेनीदत्त, शरनिध, हनुमण, हरिनारायणमुनि
इत्यादि अग्रशिक्ष बरीचीं सुभाषितां आढळतात. त्यामध्ये अकरा (अन्नादिन,

* वृ. ३७१, ३७२ व ३७३ यांचे या मंडे बरींचा मंडर्भ भाटवडेकर.

कानिलेन्द्र) मुदापरशाह, निजामशाह, शहाजहान इत्यादि मुसलमान राजांची स्तुति आढळते.

अशा प्रकारे आजवर झालेल्या अनेक सुभाषितसंग्रहातून संग्रहकारांनी मुख्यतः प्राचीन कवींचींच सुभाषिते संकलित केल्याचे दिसून येते. फारच थोड्या संग्रहकारांनी काही समकालीन कवींचा परामर्श घेतल्याच दिसत. समकालीनाची उपेक्षा होण्याचे कारण आजच्यासारख्या परस्पर सत्रधांची यात्रिक साधन त्या काळात उपलब्ध नसल्याने देशभर विखुरलेल्या प्रसिद्ध किंवा अप्रसिद्ध कवींच्या सुभाषितांचा संग्रह करणे या संग्रहकारांना सर्वथा अशक्य होते.

आधुनिक काळातल अत्यंत महत्त्वाचा सुप्रसिद्ध सुभाषितसंग्रह म्हणजे काशीनाथ पांडुरंग परब यांनी संपादित केलेला व वासुदेव लक्ष्मण पणशीकर यांनी सुधारलेला 'सुभाषितरत्नभाण्डागारम्' हा ग्रंथ होय. या ग्रंथाच्या आजवर ८ आवृत्ति प्रकाशित झाल्या आहेत. पण त्यामध्येहि प्राचीन कवींच्याच सुभाषितांचा संग्रह प्रामुख्याने केलेला आहे. अर्वाचीन कवींच्या नवीन विषयांवरील सुभाषितांचा संग्रह करण्याची आज अत्यंत आवश्यकता निर्माण झालेली आहे. निरनिराळ्या संस्कृत नियतकालिकातून असंख्य कवींची प्रतिभा सर्वथा नवीन विषयावर आजवर पल्लवित झालेली आहे. ज्या नियतकालिकातून ही काव्य आजवर प्रकाशित झाली, तीं नियत कालिकेच आज नामशेष झालेली आहेत. अशा परिस्थितीत त्यात प्रकाशित झालेली असंख्य सुभाषित नवीन सुभाषितसंग्रहाच्या अभावी कोणासहि कधीहि उपलब्ध होण्याची शक्यता राहिलेली नाही. आधुनिक संस्कृत साहित्यातील या उपेक्षित विषयाकडे जिज्ञासू लक्ष वेधित व्हाव यासाठी आम्ही प्रस्तुत प्रकरणाने त्रिविध प्रकारची सुभाषित संकलित केली आहेत. त्यामुळे हे प्रकरण काहीस मोठे होईल. पण त्यामध्ये त्रिविध प्रकारच्या आधुनिक सुभाषितांचे संक्षिप्त संकलन नाचमना उपलब्ध होईल.

मुद्रोक्तावली— आधुनिक कवींच्या सुभाषितांमध्ये महाराष्ट्राला प्रसिद्ध कवि मिळणेत (विठ्ठलाभ्याषा वृत्तरदार) याचा मुद्रोक्तावली हा काव्यसंग्रह विशेष उल्लेखनीय आहे. या मुद्रोक्तावलीत ५०० पेक्षा अधिक श्लोक 'सुभाषित' आहेत. दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे शिष्यांचे वैचित्र्य होय. प्राचीन संस्कृत कवींनी न स्पर्शिलेले अनेकविध विषय या 'मुद्रोक्तावलीत' आढळतात. कवींच्या समकालीन लोकजीवनाचे प्रतिबिम्ब या सुभाषितातून स्वच्छरूप पहाण्यास मिळते. विठ्ठलाभ्याषाचे साहित्य, वेदान्त, व्याकरण, आयुर्वेद, इतिहास इत्यादि विविध विषयांवरील प्रमुख अनेक दृष्टीतून व्यक्त होत. त्याच्या समकालीन अनेक

गराठी कर्णपिंडा ते अत्यंत श्रेष्ठ प्रतीचे कर्ण होते, अस म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही. महाराष्ट्रातल्या सर्व हरिदास मंडळीच्या जिद्देवर विद्योन्नान्णाची मुभापिते कालपर्यंत नाचत होनी. आपल्या 'मुद्दलेमलाघनाचे' महत्त्व कवीने स्वतः पुढील मुभाविततात दर्शिलेल आहे.—

“ इतिहास—पुराणामम—विचक्षणाद्रूपणस्य चलिनोऽपि
मुद्दलोकलापवस्य दत्तोचे बिल नामशेषतैव स्यात् ॥१२॥

॥ मूढन्यञ्जलि विरचन्मुहुरप्येव
मुद्दलोकलापवमहो दृष्टुतानसूयम् ।
जायेत चेतसि तत. सुमहाप्रसादः
स्यादेव वागविषयः सहज. प्रमोद ॥१३॥

मुद्दलोकलापवश्लोक विचित्रानन्ददायकम् ।
सकला. स्पृहयग्येव हरिदासा विशेषतः ॥१४॥
मुद्दलोकलापवश्लोकः प्रस्तुतो जनततदि ।
न कर्म रोषतां नूनमेकां परचक्षु विना ॥१५॥

निष्ठगस्तानी आपल्या काव्यातून अनेक श्रेष्ठ महाराष्ट्रीय सताची श्लेष-
गर्भ स्तुति केलेली आहे अशा प्रसारची सताची स्तुति इतरत्र कोठेहि आढळत
नवल्याने ती उद्धृत करण्याचा अनावर मोह होत आहे.

श्रीसमर्थ रामदास—

अविचन—वरेण्योऽपि समर्थपदवीं गत ।
दासोऽपि य बिल स्वामी स साधु. शोऽपि राजने ॥
यो हि श्रीरामदास स्यात् परिरम्य धिय स्थिरम् ।
असी न परलीन स्यादिति ह सगजनी वदेत् ॥३३३॥

(परलीन = परब्रह्मलीन, परळीप्रामनायी)

यो रामदास स्यात् तस्म कल्याणास्थितिरालये
सभाजयति सं प्रेम्णा दुर्गाधीश. सदा तिर ॥३३४॥

(दुर्गाधीश—दुर्गाणाम् अधीश शिराज । दुर्गायाः अधीश सदाशिव.)

तगापरप्रेमरसात्पद यो य मूर्ध्वगोचमनिर्गवः ।
सरागतं शोभनमभ्यगादय स रामदास. बिल राम एव ॥३३६॥

स्वातमहादोषवत इतिहासं सद्गुणारत्नावामम् ।
वत्मानिश्चित्रभूषदसोत्तम रामदासमवलम्ब्ये ॥३३७॥

(अश = राजस, इन्द्रियम् । सद्गुणारत्नावामम् — आदितिविषयन ।
गत्—दु—घाकलावामम् = रामरामम् ।)

श्रीरामदासांच्या पुण्यतिथीसंबंधी सुभाषितें

य युसा मनसा नियम्य सहसा स्वाययि पुण्यस्तवो-
योगस्त्वास्थित एनमार्यमहित सत्यज्य सर्वात्मना ।
स्यापो नैव वरस्तनोरिति जतन् सदशयन् किं तपो-
योगे तापसशेखरे निजतन् श्रीरामदासोऽत्यजत् ॥३४४॥

(तप्स्-भाव महिना)

आदी दुर्मतिसगतिस्तयसुभूता प्रायो मनोऽशिका
क्षेत् तनापि भयप्रसंग उदयेत् त्यागस्तनोस्तदवर ।
स्थेय न क्षणमात्रमित्युपदिशन् पक्षेऽन्तिमे सत्तपो
भाघे भासि जगदगुरुनिजतन् श्रीरामदासोऽत्यजत् ॥३४५॥

(दुर्मति = दुर्जन, दुर्मतिनाम शूकर मगप्रसंग = निपयसेवन, कालुनारम्भ ।)

अस्मिन् भूवलये विधाय विमला चंद्रप्रभा शीमला
कीर्ति जेतुमितो नर परपद यो रामदासो यजेत् ।
तत्रैवंय चिर वसेन्न पुनरागच्छेदिति श्रोतयन्
जेतु मन्दविने जनेशपदवी श्रीरामदासो ययौ ॥३४६॥

स्नाताता गुरुराजपूर्णकरुणा-पीयूष-धाराम्बुभि
र्भोगीभिश्च पदाम्बुज स्मृति-मुखा स्वावेकतृप्तात्मनाम् ।
सत्या नैव च शुफलपक्ष उदयेदेव जनान् सूचयन्
सत्पामाप स कृष्णपक्ष इव न श्रीरामदासो गुर ॥३४७॥

(शुक्लपक्ष = शुक्लपक्ष, गुरुराज = देवगुरुहृत्पति)

पुण्यादी मधुनुपलपक्षगवमी श्रीरामजन्मोत्सवं
दासस्याप्यय तेन सा विजहमुस्ता कृष्णपक्षस्थिता ।
ता एव शरणं गता इव सता प्राणप्रयाणोत्सवं
कारुण्यात् तपसि स्थिता व्यरचयत् पुण्या शरण्याप्रणी. ॥३४८॥

(तपसि स्थिता - मायमासे स्थिता)

श्रीरामदासकृत दासबोध ग्रंथारम्भा सुभाषित—

धोषाय यत्न सज्ज राघवस्य दासो भव त्वं यत् एव बोध ।
न दासपृष्ठं त्यजतीति गृह्य प्रबोधयन् भासि स दासबोध ॥३४९॥

रामदासशिष्य रंगनाथस्वामी—निगडोवर

दूरधुलालकार विवृणायदात्त-पदाम्बुज द्वितयम् ।
निगडोवृतसत्त्वान् कविनाय रंगनाथमवलम्बे ॥ ३५३ ॥

यस्य सरोहरनाभा हरि सहायो नरस्य नी-गडग ।
 यरियगे विजितयतो द्रुतसदगामस्य को नु विववेत ॥ ३५४ ॥
 गगा तत्र सरस्वती च यमुना तत्रैव चेत्यादिना
 प्रोक्ता शोधरकीर्तनस्य मुनिभिर्नि गयतीरस्मिन्ना ।
 लोकप्रत्ययगामिनी तु विहिता सा तेन च यत्नमना
 नके यत्कृतकीर्तन गतिमयुष-ब्रह्मरक्षोगणा ॥ ३५५ ॥

करीर—

अहो सदारामपद धितस्य कुत्र मन मत्समम्प्लुतस्य ।
 समुदभयेत् स सुमनसकताऽप्य विदगनाय यवन कशीर ॥ ३०७ ॥
 यो ह्यादिमवर्णांतर-रस मनी मो कुज म्यपि करीर ।
 सुमन सहस्रम य अष्टय न समाधयत कथकारम् ॥ ३२८ ॥

करीरपुत्र कमा—

मृणा मूढत्वकथ (य य) क-पति करीरस्य तनय
 कमा-रेवतस्मिन् विषय इह हेतुन सगुचितान ।
 उप यस्तु यायत कृतपरिवारस्तवचिरान
 समाप्तवास्तव्य मम समग्रं य मतिगतिम् ॥ ३२९ ॥
 (कमा = क मगह माला यस्य स । क (मस्तर) माग = रत्नमाला)

तुलसीदास—

शास्त्रारामतनुदभूतिस्तु-स्वामोदमदिरम् ।
 सुमन कोटित प्रीत्य धीरामस्य भवप्र किम् ॥
 (आमाराम-पुण्यी-सम्य विना । आमा आराम ।)
 लोको-ऽयं किम् मोहिता ममाया वा वा न नामाक्षरेत
 प्रतातन-महाभागम-परिष्वगादि-घोरत्रिया ।
 तां जह्याद् यदिरामदगागुधाढाभस्य सद्भाजन
 रपादिपथ निदगनाप तुलसीदास सपुत्रमु-भवे ॥ ३३० ॥

नाथगमदास—

अथ नामयन तात कर्त्त कथयितु क्षमे ।
 मूर्ता यत्रोपलब्धान विवृति ज्ञात मुखाय ॥ ३८६ ॥
 यदि ज्ञानं य मतिं य रत्ननिष्ठाययता ।
 नि मोमग्रमभरिता विवृति नित्यमायय ॥ ३८७ ॥

ज्ञानेश्वर---

यद्विलासबशादात्मिद्वस्तु नैव प्रकाशते ।

अलंदीपो बिनाशाय तमसस्तस्य केवलम् ॥ ३८८ ॥

नामदेव---

सिधेविरं हृषीकेशं सन्तो नाम सहस्रशः ।

सोयकत्वं परं नामदेव एव व्यपस्यितम् ॥ ३९० ॥

यस्य नाम्नः पराएवातिः तदा सर्वत्र राजते ।

सत्यं वदामि लोकेऽत्र सदाभोदरसंगतः ॥ ३९१ ॥

(स दाम (दामाशेटी) उदर संगतः । सदा भोदरसं गतः)

पकनाथगुरु जनार्दनस्वामी---

विध्यस्त तमस्तोमो जयति द्विजराज एव आश्रयः

धितसज्जनैकनाथो जनार्दनो यस्य वंशोऽभूत् ॥ ३९५ ॥

युक्तायुक्ततया किमप्यगणयन् जागर्त्यहो सत्यया

सत्संकल्प-समर्थनाय भगवान् विन्यस्तपर्यस्तिकः ।

यत्तापस्य जनार्दनो धनरसं यच्छ्रित्यति व्यातवान्

दत्तस्तावदिहोदवीषधमपि स्कन्धे बधाय स्वयम् ॥ ३९६ ॥

मुक्तेश्वर---

श्री विश्वंभरलीलायोगो मुक्तेशभूतिमातनूते ।

या हि महाभारतरणसमूद्यमे प्राकृतान् सन्वृणयति ॥ ३९८ ॥

(महाभारत-रणसमूद्यमे । महाभार-तरण-समूद्यमे ।)

भाषन्ते विषया सुवामधुरिमोद्गारं विपत्ते मुधा

स्फारं मुंघकुमारवागिति पुनः सा नैव किञ्चिद् अपम् ।

धापन्नाऽस्ति धिराय यत्पुनरिषं मुक्ताऽय मुक्ताधिपा-

दुक्ता पर्वचतुष्टयी मधुरतां तस्यां किम् धूमहे ३९९ ॥

या नाथेन समर्पिता भगवते विषुषदुष्टया सिता

या चास्याद्य मुत्तमृतेन हरिणा संभाष्य दत्ता पुनः ।

यस्ता सामृतपाणिनास्य ददती वषत्रेऽङ्ग यत्तेदं

यूहीति प्रभुर्णय तस्य दत्त वाक् स्वाद्वीति वि धूमहे ॥४००॥

मुक्तस्थितेः पर्वचतुष्टयमार्गं वदन्ति सर्वत्र ततोऽपरादि ।

तामन्ययाऽस्ती कथमनं कुर्वाद् धूर्वान् सदग्राः सवतित्रनस्य ॥४०१॥

तुकाराम—

अभंगक्रीतिग्रामेण तुकारामेण साधुना ।

अजो वशरथो नित्यं परमानन्दसम्भूतः ॥४०३॥

(तुका-अपत्य ?)

दूषण् वचांसि स जघन्य तुकोदिताग्न्य—

व्यवतान्यवि प्रमुदमेति पिता प्रकामम् ।

तैः शास्त्रगर्भभरितैः किमर्मगरूपैः

युक्तं ब्रह्मभवति विश्वगुहस्तदेवः ॥४०४॥

रक्षार्थाग्न्यजनापितेननु धनैर्नित्यं द्विभानां यदि

स्यात् सन्तं णमेव विस्रपतिना गव्यो व्ययो न वयचित् ।

तद्योगेन हरेः प्रसाद उदितः प्राज्ञप्रक्लृप्तो यत—

इक्षारमप्रथम उद्भवेदिह तुकारामं स्मरामो वयम् ॥४०५॥

आनन्दतमय—

गौरससेवी साधुव्रजतीपकरो यशोदया युक्तः

आनन्दशुतो हरिणा तम इत्याकारयः परं भेदः ॥४०६॥

भरणिस्तमुद्भूतो यो गौरससेवी परिस्फुरत्कान्तिः

आनन्दशुतोऽग्निसमो भेदस्तु पर नरावरयेन ॥४०७॥

प्रकटितपादहरिणुं मञ्जुमपूरवचस्तमरणिस्तम्भूतम् ।

तं कृष्णलिलकण्ठं शुरुमहमानन्दनन्दनं वन्दे ॥४०८॥

यामन पण्डित—

इवयोपयुषितक्रीडत्यं यामनस्य महाद्भूतम् ।

गिरेरपि समुद्भूता येन चिद्घनना द्रुतम् ॥४११॥

यामनस्य गिरीदारय शंकमर्त्यं तु सवेद्या ।

इत्याह यामनो भूत्या स्वयमेव निदर्शनम् ॥४१२॥

मयूरकवि (मोरोपंत)—

इह मृश्यकलोपेनो कोऽभवत् कविनायकः ।

इति भीष्मास्वमाने तु मयूरेतः स्मरायत्नम् ॥४१९॥

(मय्य क-लोपेनः कविनायकः = विनायकः)

आर्षापितमहानन्दः सख्यलोचनदृतावरः ।

दिरागते मयूरेतः कलापरतिरोमनिः ॥४१४॥

या मिठलपतानी आपल्या सुश्लोभलाधवामध्ये वर उल्लेखिलेल्या सत्पुरुषा व्यतिरिक्त, भास्कराचार्य-जीलावती (श्लो. ३०६), व्यास (श्लो. ३१६ ३१७), शुकाचार्य (श्लो. १७८), काण्डिदास (श्लो ४१६ ४१८), भारवि (श्लो. ४१९), शंकराचार्य मध्वाचार्य (श्लो. ३८२), मत्स्येन्द्रनाथ (श्लो. ३८३ ३८४), मोरक्ष नाथ (श्लो. ३८५), इत्यादि प्राचीन सत्पुरुषांची स्लेण्गर्म स्तुति केलेली आहे. भाषि आनन्दमूर्ति (श्लो. ३५७), केशवस्वामी (श्लो. ३५८), अमृतराज (श्लो. ३६०), सिद्धराज (श्लो. ३६२), रामचंद्र पंडित (श्लो. ३६३), खेचर साधु (इ.शे. ३८९), जनाशई (इ.शे. ३९२), सावनामाळी (इ.शे. ३९३), मायवदस (श्लो. ३९४), दामाजीभन (इ.शे. ४०२), आनंदतनय (श्लो. ४०६ ते ४१०), इत्यादि महाराष्ट्रीय सत्ताची व कवींची स्तुति आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण शैलीमध्ये केलेली आहे. अशा प्रसारची सुभाषित इतरत्र आढळत नाहीत.

श्री. ग. गो. जोशी यांनी ' फाग्यबुसुमगुच्छ ' नावाचा एक काव्यसंग्रह लिहिला आहे. त्यामध्ये महाराष्ट्रातील अर्वाचीन काळातले अत्यंत श्रेष्ठ संस्कृत पंडित म. म. यासुदेवशास्त्री अभ्यंकर यांची स्तुति पुढील श्लोकात केलेली आहे.

महंतांश्वयि ' वागुदेव ' वचन पुण्यभिधान सदा

सत्य ज्ञानमनतयेदकथित श्रीशारदामगलम् ।

भाषार्थैरनुमोदित कविवरं कलिनविद्यार्थिभि-

रानदाश्रमपंडितैरनुमत गीर्वाणवाणीपदम् ॥ १ ॥

सन्मान त्रियते बुधे समुच्चिनो ब्रह्मादिके साम्प्रत-

मेतद्भारतभूषण भवति भो बिभ्रत्तपर्वानकम् ।

हृदभादानुगतप्रतीकमुचित " श्रीवागुदेवस्य " च

सप्तमे फलपुण्यवत्सहित गीर्वाणवाणीपदम् ॥ २ ॥

जगन्माग्य पूर्ण नरकविमुरानदफलव

" महाभाष्य " प्रथमप्रणयति महाराष्ट्रवचसा ।

न सीक्यं ह्यस्मिन् मतिकुशलतावभवगुणे

सरस्वत्या मेहे भरतकुलदीपो भवति यन् ॥ ३ ॥

विद्यादेवी प्रणततिरस्ता पूजिता येन सत्सदा

सत्प्रपागे अविरतरती रज्यते स्नेहपूर्णा ।

नितिं प्राप्तिर्भूयसरसिजे दिव्यरूपा विभाति

नित्य वदे चरणयुगल शारदापादपद्मम् ॥ ४ ॥

अभ्यंकरकुलदीपस्तयं दीप सरस्वतीमेहे ।

भारतवर्षाभरण सार्यं श्रीवागुदेवपदमस्ति ॥ ५ ॥

भारत सरकारचे माजी अर्थमंत्री व विद्यापीठ आयोगाचे अध्यक्ष, सर चिंतामण डारकादास देशमुख हे उत्कृष्ट संस्कृत कवि आहेत. त्यांच्या 'गांधीश्रुतिमुक्तावली' चा उल्लेख मागे एका प्रकरणात केलेला आहे. श्री. देशमुख हे कविवर्य रवीन्द्रवाध यागोर यांना एकदा (इ. स. १९३९) भेटायचास गेले. त्याप्रसंगी त्यांनी कविवर्यांना जी काव्यदक्षिणा समर्पण केली ती मुभाषितगुणानी युक्त असल्यामुळे येथे उद्धृत केलेली आहे.

राक्षोऽनिक रिक्तकरो न यायात् पुरो गुरुणा न विद्यापशूच्यः ।
न मन्दिरं विस्मृतगन्धमास्थो द्रष्टुं च घन्धुं न विनोपहारम् ॥ १ ॥

राजा बृहद्वाङ्मयसमुत्तरेव गुरुनरोद्धारपराजयानाम् ।
गन्धीश्वरो भारतभावनानां सर्वस्य गन्धुर्वसुधाङ्गदुग्धः ॥ २ ॥

उपस्थितोऽहं तव दशनाय कबीर ! किं ते गुरु कल्पयेऽर्थम् ।
गन्धप्रबोधस्तगतामृतोजा रबीन्द्र भूत्पाम इव प्रदीपः ॥ ३ ॥

स्मरामि रामाय तु गन्धरामा दन्तत्रणाङ्कानि ददौ फलानि ।
मेघार्धमर्धं कुटजप्रसूनैः चकार यक्ष कृपणे विवासे ॥४॥

पूगीफल मान्यमवित्तवत् भवेत् कदाचिद् विजयाङ्गतिर्ध्याम् ।
शम्याश्च चामीकरमेव पत्र दानार्थमाप्तुं गणनावलम्बि ॥५॥

तस्मात् कवे साहसमातनोमि कृताञ्जलिस्ते कमनोपहारम् ।
समर्पयन् पिस्तलितानुषिद्ध वियक्षुरत्न हृदयस्थिर यत् ॥६॥

धन्योऽस्मि बृहन्नमाप्तवांस्ते आर्यप्रभामर्मविचक्षणस्य ।
वाग्वैजयन्तीधरनायकस्य मनुष्यकल्याणपूतवतस्य ॥७॥

रत्नैः समिष्टा हृदये स्फुलिङ्गा ये ये जनानां विविधामु दिक्षु ।
तेषां ज्वलत्प्रगल्भो भवामि स्वान्त प्रविश्य स्वरानि विनाशय ॥८॥

आशा मर्मया यवय स्फुलिङ्गः सर्वधर्मानो ज्वलतु प्रकाशम् ।
सैव प्रदेया गुरुदक्षिणा ते सन्देशपूर्तिः कथमन्यरूपा । ९॥

भक्त प्रलापेन न दग्धवापा ज्वदेजनोया गुरवः धमार्ताः ।
शान्तिः सदा शान्तिनिवेतने ते विराजतां स्वान्तविशोद्यज्या ॥१०॥

(संस्कृतमवितव्यममध्ये प्रशंसित)

श्री महालिंगशास्त्रींच्या "व्याजोक्तिरत्नावली" ती३ काही मुभाषिते पुढीलप्रमाणे आहेत.

• २. 'व्याजोक्तिरत्नावली'- महालिंगशास्त्रीविरचित. 'साहित्यचन्द्रशाळा'-
तिरुवल्लुङ्ग, [P. O. तञ्जावर जिह्वा.]

यस्माद्वसरसः सुखा हिमकरः शीतस्थिभूयं जगत्
 प्रह्लादंकरसाः सुपर्वपरिपन्निर्व्याजभाग्योदयाः ।
 तस्मादेव पयोनिषेयंदुदयादालाहलोऽपि स्वयं
 प्राणिप्राणहरः किमस्ति भग्नकं सौजन्यदौर्जन्ययोः ॥ ३८ ॥
 वातरेव ॥ यतनं घनभुवि स्वैरो निवासप्रहो
 निर्मुच्यापि निघातचः फणिपतेस्त्यागस्तयाऽन्यादुशः ।
 खेला मण्डलयन्धविस्तृतफटाटोपंदृशोक्तसवी
 नो चेत् प्राणहरं भुक्ते विषमती कस्यास्तु नो वल्लभः ॥ ३९ ॥
 भायुः पुष्टिर्निषधेनं सख पयः साकं विवर्तेनिजः ।
 दातुं रक्षितुमुत्तमं भुवि घनं धर्मायिनां स्वां विदुः ।
 तीर्षं भङ्गलघाम दंवतनिभा हा यिक्त्, स्वमर्यादया
 मातर्गाः कथमद्य क्षीनककरे पापाशयः पात्यसे ॥ ९२ ॥

नागपूरचे म. म. केदाव गोपाळ ताग्हण यांच्या कविता संप्रहांतील^१
 समस्त्यापूर्तीचीं चार सुभाषिते लक्षात ठेवण्यासारखी आहेत. तीं अशीं—

बुरासादा लंका जलधिपरिणा राक्षसवृक्षा
 द्विपञ्चास्यः स्थामी परमनिभुताऽशोकवनिका ।
 कपिराक्षेकस्तीर्था जलनिधिमपश्यज्जलकक्षां
 क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महता नोपकरणे ॥ १ ॥
 नवच्छिद्रः कायः सततगतयः पञ्चमदतः
 खलं वेतोप्रयन्तं परममवशाश्चेन्द्रियगणः ।
 एणद्धचेतगगतनियमविधिमात्स्याय पुरयः
 क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महता नोपकरणे ॥ २ ॥
 यधूरेका मूर्ध्नि प्रतिवसति घाग्याद्वंद्यपुष्टि
 क्षपानायो भाले सततविजयाप्राशनरुचिः ।
 तपापीडामात्रात् स्मृतिपथमनवीन्मनसिद्धं
 क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महता नोपकरणे ॥ ३ ॥
 ययोऽत्यल्पं वागः कतिपयदिनानि क्षितितले
 प्रचण्डः पातश्चदधनपटुर्वीदिनिवहः ।
 म्यजेष्टैकः धीमान् शिवगुरुमुतो दुर्मंतजुषः
 क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महता नोपकरणे ॥ ४ ॥

१. कवितानुग्रहः—महामहोपाध्याय केदाव गोपाळ ताग्हणजय; रत्नाटक
 मंडपातप; ठाकुरद्वार, मुम्ब्यापुरी.

सानान्याचे कवि श्री. दिगंबर महादेव कुळकर्णी यांच्या 'धारापत्रोपाराः' या मधील उत्कृष्ट सुभाषिते पाह्या —

आपुढेंपंशतं नृणां परिमितं रात्री तदयं गतं
वाक्यं मंतं हरेर्ययायमभवद् ह्यज्ञातदीपे युगे ।
सम्प्रत्यप्ययनं त्रयः प्रवसतं श्रीडा तयापार्जुनं
शक्यं येन कृतं निशीयसमये दीपाय तस्मै नमः ॥

संर नश्यति दुःखमेति सुखितां कीर्तिं गुणो विन्दति ।
सर्वं हीनगुणं प्रयाति विलयं श्रेष्ठं पुनस्तिष्ठति ।
कीर्तं भाति ययो युगादिमधुरं दूराद् यया पर्वता
मत्ता यस्यवशाद् भवन्ति विमदाः कालाय तस्मै नमः ॥

गीताः सुगीता विलसन्ति भरि तयापि मृदया भगवत्प्रणीता ।
अंशावताराः परमेश्वरस्य पूर्णवितारेण कथं समानाः ॥ (१२६)

पपाठ वेदं महिषोऽपि सस्यग् ज्ञानेऽवराणां कृपया तयैव ।
अग्नस्य दुष्टिर्गमनं च भित्तेः सतां प्रभूताः किल सन्ति सीताः ॥ (१११)
चिच्छेद रामो जननीशिरोऽपि तस्यागं राज्यं रघुराजसूनुः ।
श्वो पुदमोऽवनमात्मनिने आशां गुरूणां ह्यविचारणीया ॥ १३ ॥

श्री. लाटकर शास्त्री यांच्या साहित्यसेवेचा उल्लेख इतरत्र आलेला आहे. त्यांच्या 'अनंतचरितम्' (अनंत शिनाबी देसाई दीपीनाले यांचे चरित) या गद्य प्रयांनील काही पत्र सुभाषिते पुढीलप्रमाणे आहेत.

वाल्मीकी राममरतीदपि सा कुलपुत्रः कालिदासस्तमेव
धीव्याप्तो मन्दसूनुं कचमपि च रिषुं भार्गवः स्वोपकार ।
मोदगते विप्रपुत्र्याः जनुपि रघुपतेः क्षत्रियस्यापि यद्वद्
वासिष्ठे नी तया ते क्वचिद्विद् हि गुणाः प्रीतये नैव जातिः ॥ (पृ. ३)
स्वार्थं चिन्तयतः कुटुम्बभरण-ध्यापारशीलोऽपि चः
तस्माद् भद्रतरः स्ववाग्यव-जनोद्धारोद्यमी मानवः ।
एवं जातिहिते रतोऽपि पुदयोऽनल्पप्रशंसोऽपि
वेनोद्धार-समर्पितास्तिल-घनात् हीनोऽपि मर्योत्तमान् ॥ (पृ. ४)

४. धारापत्रोपाराः—कवि दिगंबर महादेव कुळकर्णी, चैतन्य मुद्रणालय, सातारा.

धन्यैर्विष्णुपदात् तथा हिमगिरेरप्यात् समानीय यद्
 गङ्गं वारि वितोष्येते बुधजनस्तत् सादरं सेष्यते ।
 गङ्गीभूतजलो तु पर्वणि नदीं कृष्णां गदन्तो द्विजाः
 सतोषं विभजन्ति किन्तु मुजंतास्तत्रापि बद्धादराः ॥ (पृ. ५)
 दीपात्कञ्जलमकंतोऽपि च शनिः क्षाराम्बुधेः कोस्तुभो
 य्थासदचापि पराशराच्छिवनृपात् संभाजिराजोऽभवत् ।
 एवं सन्त्यमिता महालयुमुताः क्षुद्रा महान्तोऽप्यतो
 जानीमोऽत्र न केवत्पात् पितृगुणात् साधुत्वभाजो जनाः ॥ (पृ. १५)

अप्राप्तपक्षराजिस्ताक्ष्यो नीडस्य एव भुङ्क्तेऽलम् ।
 अम्बरगतिशमस्तु स आभीषतिपदयुगं भ्रमति ॥ (पृ. ४२)

लब्ध्वाऽपि पैतृकधनं विपुलं विमूढाः

काश्यं नमस्यनुदिनं कथयिष्याम्याम् ।

ये बुद्धिपीरुषमुता अपि तेऽधना द्राक्

अल्पेऽरहोभिरलका-पतिता प्रयागति ॥ पृ. ४९ ॥

तोयेऽस्ते यस्तरति शिशुको स्त्रीलया योवने स

स्त्रीतःसद्गमात् प्रविशति स्वोऽम्भोर्निधिं तत्र चापि ।

आपाताल मुहुरपगतः स्वेच्छया रत्नराशीन्

कोडीकुर्वन् विहरति सुखं कौतुकाद् याचकायुः ॥ पृ. ६०

विद्वांसः स्वर्णशोभुकान् सुवणिजः केतूनवत्प्रांस्तथा

लीलाहार्यधनांश्च चौर्यनिपुणाः सेव्यान् मरान् सेवकाः ।

मुष्यान् यच्चनजीविनोऽपि कित्वा यस्यां लभन्तेऽलिलाः

संया सर्वशरण्यतामुपमता मुम्बापुरी राजते ॥ पृ. १५

नाह क्षत्रियवशजो न च मटी नो गायकी माग्निशो

नो, नो चित्रपटादिबर्जनपटनो साक्षरोऽस्पृश्यनः ।

ज्योतिर्ज्ञानविशारदा न हि मतिर्वेदेशिकी नो भिषग्

बद्धी राजकुपा कुतो नु सुलभा तद् ब्राह्मणस्याधुना ॥

(लट्प्रकृत शाहुजरिति, पृ. ७)

अजिलानन्दशर्मा यांनी रचेल्या दयानन्ददिग्विजयः या ग्रंथांतील काही
 सुमारिते पहा—

‘परहितानुरतो न हि वृश्यते जगति कोऽपि महान् पुरुषोत्तमः । ४-१२

यहव एव भवन्ति गतानुगाः मफलकृत्यविधौ जयतीतले । ४-१४

मालिनता न दधाति गुणे पदम् । ४-१५

न मपुटेऽस्ति कषायवतां रचिः । ४-१६

दिवमभीत निशादन सन्ततिर्न रविदर्शनमिच्छति कश्चिन् । ४-१८

विमलदर्पण एव विराजते मुखशशिद्युतिरुत्तमवर्त्मणाम् । ४-२०

जगति ये विमुखा प्रकृति जडामनुनयन्ति कथं न हि ते जडौ । ४-२१

तदपरं किमिहास्ति महीतले यदुदरंभरिभिर्न फलक्षितम् । ४-२६

परंपुरनूतनं सखि विवाहिताया श्रुतं परो धर्मं ।

मनसो यत्र न वर्तनमम्ब विवाहं कथं स धर्मिय ॥

सयोगितास्वयंवरम्, पृ. ३१

भक्ता परेश यमिता पुमात् लतास्तव धूर्तजनास्तु लुब्धकाः ।

सगाश्च नीड सरित समुद्रं व्रजन्ति तदवत् कवयो नरेन्द्रम् ॥

सयोगितास्वयंवरम्, पृ. ५३

आच्छादितो जलपरैरपि किं विवस्वान्

मायिकरोति मित्रमप्रतिमं प्रकाशम् ।

सयोगितास्वयंवरम्, पृ. ५८

भातुर्गुणा हि तन्मातुगता भवति ॥

उ. स्व., पृ. ६४

साप यिना वा घटना बृद्धा स्यात् ॥ काश्चिदुपनिषा, पृ. १८-६,

यंकराधवदत्त.

ननु रसमयसृष्टिर्पातुसृष्टेर्विशिष्टा ॥ काश्चित्प्रतिमा प्रयात-

भीनिनाचाचार्युलु ४०-३

रम्यादृतीना न हि देशकाली ॥

" ४०-४

तारापयस्तारकाभि क्षुण्ण किं याति सक्षयम् । आह्निकस्तव, पृ. ३०

पुस्तकमन्त्रैर्मस्तकभार । निवहं श्वो वेद न सारम् । ॥ पृ. ८३

लौकोत्तरं सखि गुणो बहुदुःखमूलम् । विद्विणीमाला, १५-२४

सद्यं स्फुटेऽपि निजशोषणं न विद्वान् । किं. माला, १२-१२

स्थानप्रभाव परपीडकानाम् अर्थोपपत्तिं वृणोताशयानाम् ।

बन्धमाश्रितानां महनीयतेति श्रोष्यत्र मे भर्मविषद्वानि ॥ १३-१७

काव्यवद् व्यवहारेऽपि व्यङ्ग्यस्यैव प्रधानता । किं माला १३-१५

अम्भो बहून् प्रतिहन् भवति प्रयुद्धम्

जडगारराशिरनिलोपहतं समिधे ।

उ मेघमृज्ज्वलधिषामुपरोद्धमेते

द्रक्ष्यन्ति किं भवपरिधमज्ञा विपाका ॥ किं. माला १००-७

दारीरं घाटनयानित्यं बल्पातेऽप्यभट्टपुरम् ॥ किं. माला १०१-५

न नृपा सुदृघियं बवच्चिद् भवन्ति । द्राविडायान्तश्रुति २-२१

नारीवयं सखि बुधद्विमानुमेयम् । द्राविडायान्तश्रुति १-४०

यज्ञंजंगत्कुशमावपते मूलीनां ह्योता ययास्तदितरे शु न ये यजन्ते । १-३

व्यस्तस्य चिह्नं व्यस्तनोन्मुखत्वम् ॥ ४७ ॥	पृ. २४
पातः पदव्यत्ययपूर्वको हि ॥ ४८ ॥	
घाम्ना घनं ये लघयन्ति तेषां संपद् विपद् वा न सर्ता प्रमाणम् ॥ ५६ ॥	
लोकोपकारस्मिरनिश्चयानां कुत्राऽनयानां परिहोयते किम् ? ॥ ५७ ॥	
नूनं दुरंतः फलितः कदाचित् किं दुर्नयः स्यात् सफलः सर्वे ॥ ५८ ॥	
दीर्घो हि दासितः प्रतिभूर्जयस्य ॥ ६१ ॥	पृ. २७
स्वास्थ्यं कुतो वृज्जनसप्रसन्नतो ?	
रज्जुः किलाऽसाधुभयाप्रपाशा ॥ ६३ ॥	
व्यचिन्त्यापयोऽं रणासाऽन्यदस्ति ॥ ६५ ॥	पृ. २८
गह्रं हि वमं सहता भवति प्रपार्य ॥ ७ ॥	पृ. ३०
भयं हि पूरयति यः स ललूपदेष्टा ।	
द्वेष्टा तु दुष्टवचसा रसिकः प्रयोगे ॥ ११ ॥	पृ. ३१
घोष. व्यचिद्धि विषये गुरुसध्यपेक्षः ॥ २६ ॥	पृ. ३४
ज्ञानं मुपात्रनिहितं महितार्थवारि ॥ २८ ॥	पृ. ३५
भस्मोच्चये हि रभसं घितय द्रुतं स्यात् ॥ ३१ ॥	पृ. ३६
देहाद्युपाध्यपहतं सुतनातनोऽपि	
भ्रातृवंशं नूतन इति प्रतिपद्यतेऽयम् ।	
यातीति पौरवत्तयो क्रियते ततोऽस्मिन्	
भूमेर्भ्रमेरिव रथो विपरीतबुद्धिः ॥ ३९ ॥	पृ. ३७
मृशयोर्न विभ्यति हि ते तुषिय. वृत्तार्था ।	
योगात् कृतदिग्दगून् युजते च पक्षम् ॥ ४३ ॥	
अप्यात्मधीभुवि ततो निम्नतः प्ररोहेद् ।	
धर्मद्रुमं गुणफलः समतलकबीजः ॥ ४६ ॥	
स्वस्याप्रिय किमपि यच्चरितं परेण ।	
तत्तु स्वयं हि वितय न परस्य कुर्यात् ॥	
सर्वेषु साधु च यथाविभव विदध्याद् ।	
धर्मस्य तत्त्वमुचितं तदिवं समत्वम् ॥ ४८ ॥	
ज्याद्यात्रतु स्वजनतः सहज. स्वधर्मः ॥ ५१ ॥	पृ. ४०
ज्ञानं न सामिदृशधीलसितं यथार्थम् ॥ ५२ ॥	पृ. ४३
दीप्तिमान् हि भगवद्भक्तः ॥ ५२ ॥	पृ. ६८

निश्चयो हि ननु मार्गदर्शकः ॥८॥ पृ. ६९
 पंकिलं हि जलमल्पपल्लवे ॥२५॥ पृ. ७३
 केवलं च फलमिच्छतां कुतः कर्म सम्यगुचितं विधीयते ? ॥२६॥ पृ. ७३
 तस्य तस्य विषयस्य संततं चिंतनं हि विषमत्वजीवनम् ॥ पृ. ७४
 पारतन्त्र्यमिह कस्य नाऽप्रियम् ? पृ. ७५
 ईश्वरप्रणिहितं शनैः शनैः शर्म किं किमिष नाऽऽवहेग्नमनः ? ॥ पृ. ७५
 या च भवितरनुरवितरीश्वरे सा हि शवितरसिलातिशायिनी ॥ पृ. ७५
 नूनं सार्वदिकोपयोगि तदिदं तत्त्वं समत्वं पुनः ।
 कालेये कलहाकुलेऽस्तु सुतरां काले किलाऽऽलंबनम् ॥ पृ. ८०
 निमित्तमात्रकर्तृत्वं जनस्याऽस्य बहिर्भवम् ।
 हा प्रयोजककर्ताऽन्तः प्रचोदयति यो विषयम् ॥५९॥ पृ. ८०

शिष्यकुमारशास्त्रीकृत यतीन्द्रजीवनचरितांतील सुभाषित—

“दिने दिने कालकणो प्रकोपं

कुपेन् समागच्छति सन्नियानम् ।

निषीत-मोहासथ-जातमादो

न भीतिभायाति कदापि कोऽपि ॥”

अर्वाचीन संस्कृत साहित्यांत व सुभाषितसंग्रहात अनुवादित साहित्याने वारं वार पातली आहे. अनुवादित साहित्यासंदर्भी अस्तित्व माहिती पुढे एका ठाव येईलच. येथे त्रिविध भाषांतील उत्तम सुभाषितांचे संस्कृत अनुवाद दिने आहेत; त्यावरून संस्कृत साहित्यांतील सुभाषितांचा संग्रह वसा समृद्ध होत आहे याची सहज कल्पना येईल.

समिधे ज्ञानाग्निं दिनपट्टधिरह्नाय दक्षिणम्

तिरोपते चैनं मद-रक्षित-पुष्पोपटलम् ।

सुविषां वन्दारः कच उदामतः प्राप सुभगम्

विपश्चित्, पौलस्त्यः, स्मर विहित, पौलस्त्यमण्डल, ४ मुद्रिरत्नाम्नी, २४

स्निग्धात्मा परहृदयानुरागशीलः ।

सम्प्राप्नोत्यनन्यसांविता विभूतिम् ।

५. ‘सूक्तिरत्नावलि’ के. प्रभाकर रामोदर पट्टित, थी वायसी मुद्रणालय, जळगांव (पू. घा.)

सद्विलप्टा तद्वमनुरपतयत्सरीयम् ।

उच्छ्राय स्वयमधिगच्छति प्रवामम् ॥

सू. र., १५

मन्दोऽप्यनारतमनुष्ठित उत्तमश्चेद् ।

अत्यद्भुत किल फल तनुते विदालम् ।

पीत्वा दानेरनिदामग्निरसोत्पयाप्य ।

जातो विहायति बलाहक एष भीम ॥ सुस्तिरत्नानलि, १७

इव्य साम्प्रतिकार्यं—तिद्धि—निपुणरतात्कात्किं सङ्ग्रह

अस्यास्मन्निजजङ्गमार्यनिवहो माऽभूच्छ्रुणा ईयतम् ।

रम्य श्रीहमक विनोदनपटु स्वल्पावधि स्याच्छिरो

दाशयच्छान्ति—सुखं वयाम—सुभग मातु पदं मङ्गलम् ॥ सू. र., ८

विश्वदातिप्रशो लोके पश्य द्योदाकर स्वयम् ।

निर्बोयोऽपि रविश्चण्डो ललाटतप ऊत्पये ॥१॥

गान्धीसुषितमुपतायलींतील^१ सुभाषिते

यद्यदि भवेदल्पयथा विवेकभ्रष्टो द्रुवाण प्रतिदाम्दमाता

भूयिष्ठसाहाय्यदमस्ति भीमं स्वस्मादुश सरपगवैयणस्य ॥५७॥

अधितयमुपमाणामुदभवो निर्मितीनां

भयति तदवबोध सत्रियोऽभ्राग्निमांश्चेत् ।

अथ तु विरलपाता जीयोऽमी क्षणाश्चेत्

विरलतरनिपातास्तानयेम बलायाम् ॥७६॥

बलाया शूरत्नाया गुह्यतरमहो जीवनमम

प्रयच्छ्यन्ते यस्य व्रजति निवृत्त जीवनमति ।

प्रवर्यं स धेष्ठो भवति हि बलाहकसु न बला

चतुष्कोणं हित्वा बिहितबुद्धमूल सुषरितम् ॥८०॥

तया शरीर मम दोषपार्श्व यथाऽखलिष्ठस्य नरातरस्य ।

तस्मादिय मे प्रतिपत्तिरस्ति यथाऽपरो भ्रातिपरस्तथाऽहम् ॥१२॥

यय सर्वे कृता भवितुमलमोक्षस्य बलये

यदि त्यक्त्वा नृभ्यो मयमनुसरेमंश्वरमृतम् ।

अयं मे विश्वातो यदहमनुगच्छामि ननु तत्

प्रभो तस्य त्यक्त्वाऽतिसमगुज्जातेरपि मयम् ॥

१ प्रकाश—गान्धी स्मारक निधि, राजपाट, नवी दिल्ली. मूल
विनेता—सरला दाहिय मडल, बजाट बाजार, नवी दिल्ली, १

अभङ्गरसवाहिनीतील सुभाषितें

सुवर्णवारं पयसा प्रपूर्वं पुरो हितं चेद् बत कुनकुरस्य ।
 मुक्ताफलानां यदि नाम हारः खरस्य कण्ठे निहितः कदाचित् ॥
 कस्तूरिका घ्राणमुखस्य हेतोः दत्ता कदाचिद् यदि सुकराय ।
 शानोपदेशो घषिरस्य धर्मे कृतो यदीमानि कुतः फलेषु ॥
 यद् येन चेद्यं स तदेव येव भवसेतरो भवितरसानभिगतः ॥

अभङ्गरसवाहिनी, १५

सा श्रेयसो नीचदशा मत्ता मे मूषहन्ति यस्यो न हि मत्सराद्याः ।
 पूरेण हार्या महता हि यूषाः तिष्ठन्ति सुखाः खलु येतसास्तु ॥
 ये सन्ति नीचैः शिरसः पुररतान् सुदगास्तरदगा अतिपति सिन्धोः ।
 अहो यत्तापे चरणानतानां नूनं बलाढ्या अपि दुर्बलाः स्युः ॥ ५५
 हस्ती पादो भ्रान्वनो चन्दनस्य स्पर्शस्पावं सर्वतः स्पर्शरूपम् ।
 एव तावद् दुर्गुणो नाम कश्चिद् नैव द्रष्टुं शक्यते सज्जनेषु ॥

श्री. तुकाराम महाराजांच्या अभंगपदांचा हा संस्कृतानुवाद श्री. म. पां. ओक,
 (संस्कृताध्यापक, पुणे) यांनी केलेला असून तो 'अभङ्गरसवाहिनी' नांवाचे
 मन्त्राशित झाला आहे.

'द्राविडार्यामुभाषितसप्तति'तील सुभाषितें

साधूनामुपकृतमश्मलण्डप्रोत्कीर्णाक्षरबन्धवन्निरुद्धम् ।
 यन्मूर्खैर्वधूणिषु तत्तु तुल्यं कीलाले लिखिताक्षरानुपूर्व्याः ॥ २-३
 सप्तर्षा मधुरमतीयदुग्धं निर्दग्धो धवलतरश्च शङ्करः ।
 विद्विष्टा अपि साधवस्त एव स्निह्यन्त्यप्यपसोद्गदास्तु नीचाः ॥ २-५

'अमृतोर्मिल' नांवाच्या नवीन स्वल्पित वृत्तांमध्ये दोन श्लोक महाश्रीशारदांनी
 रचले आहेत ते असे—

साक्षात्समर्थोऽयमपि महतां, १. मेघां, वाङ्मये विप्रतिरुत्तमादा. १.
 तत्तादृगुप्यस्तुतिरपि भूत्यं । साक्षात्तद्वयो निष्पमफलदः ॥ २-९
 व्याघ्रस्यामयहर्ता वंशः । तस्यैवाज्ञानमचिराद् भविता ।
 प्रायः दुद्रे वृत्त उपकारो । याति प्रावाहतमाण्डदशाम् ॥ २-६१
 भोगार्हं भवति ॥ दुर्विधित्वं । यार्पण्ये दिनवापमं च विप्रं धिक् ॥ २-४
 मानोदशा रिपुषु न कृपणा । २-७

अशा प्रकारं अनेक कवींचीं सुभाषिते उद्धृत करून प्रस्तुत प्रकरण हवें तेथें वादविना येईल. शेवटीं मन्दोर्मिमाला या आमच्या स्मृत सुभाषितप्राय वाच्य समस्तातील काही सुभाषिते उद्धृत करून हे लाविल्लें प्रकरण संपादित आहे.

प्रकृतिमहता दोषोऽप्येषा ध्रुव सुगुणावहः । . . . १३-४

ओदासीन्य भजति हि महान् यत्र नीचोऽग्रगामी । . . . १३-६

काम चरन्ति मुजना अपि दुर्जनेषु
नाद्गोवृता तदपि संविकृतिस्तदोपा । . . . १३-९

किं हसी सिक्तामु तुष्यति लसन्मुक्तावृणास्वादिनी
किं वा वक्ष्यते रमेत नितरा चूतप्रिया कोटिला । . . .

किं दृष्टा भ्रमरो वदति कुटजे कुल्लारविन्दप्रिया
किं वृषाणपरायणा मुजनघी सञ्चिन्तयेत् पातरम् ॥ . . . १४-१४

वारा निधि रिमन्निशुष्यति विन्दुशोषे
पर्णेष्वपि विगलिते किमरण्यनाशः । . . . १५-१९

प्रोक्ष्ण्डो जलविन्दुना किम् वदा दावानलः शाप्यति । . . . १६-२३

घोर सदैव परितः परिशङ्कनीयम् । . . . १९-३७

नाशोऽप्यल्पीयसा श्रेयान् सुख चेद् भूयसा भवेत् । . . . १९-४१

दुष्काव्य यदि रत्नवर्णललित किं स्याद्गुणैर्मण्डित ।
गीता यत्रपि भूर्जपत्रललिता किं स्यात् बिहीना गुणैः ॥ . . . २०-४३

पादापात लभन्तेऽमी प्रादाचक्षिचरजोविताः
मूर्ध्नि तिष्ठन्ति पुष्पाणि स्थलीयस्यपि जीवने ॥ . . . २०-४४

मभश्चरतया किं स्यान्मशकी गौरवास्पदम् ॥ . . . २०-४६

श्रेष्ठस्य भुवि की लभेत नितरामुच्चं प्रभाव विना . . . २०-४७

मुगधसारस्य तु चन्दनस्य घृमावितेनेव यशोविनासः . . . २१-५०

तेषां भूतलभारभूतवपुषां मूषाऽपि दोषास्पदम् . . . २०-५१

तिलप्रायेण लोकाणां मुषेन मुक्तिर्नो हि ये ।
विदन्ति परंतप्राय सुख हि नीजजीवने ॥ . . . २१-५८

दुल्लारविन्दमधुवान विधौ निमग्नो
निर्वेदमेति किम् नाम मधुवनोऽसी । . . . २३-६४

योऽस्मान् विहासयति स सत्तर रमराय । . . . २३-६५

एतं प्राप्य सुपुण्यं गच्छन्ति मुक्तराग्यापि । . . . २३-६६

शोषाणि किन्तु कुसुमानि पुनस्तथैव ।
विदन्ति वान्तिमय वामूतसिञ्चनेन ॥ . . . २४-६८

सर्वः करोति सरसेषु हि पक्षपातम् ।	२५-७७
जीवतस्तु मृतप्राया भासन्ते ये गुणाः सदा ।	
त एव म्रियमाणस्योज्जीवन्तीव पुनः पुनः ॥	२५-७८
आश्चर्यं गुणिनां न चेकमपि यद्दोषं सहन्ते जनाः ।	२५-७९
सन्धोः कर्षो भवति बहुधा बुद्धिहीनोऽविनीतः ।	२५-८०
प्रीतिविश्वासपोल्लोके हानोपादानतुल्यता ।	२५-८२
विधिरिह यदि हन्त प्राप्नुयात् प्राप्तिकूप्यं	
भवति गुणनिधीनामप्यथ पात एव ।	२६-८४
पुष्पशय्यासु भग्येन कश्चित्संस्थाप्यते सदा ।	
हन्त दुर्भाग्यतोऽभ्येवां बह्विशय्याऽपि दुर्लभा ॥	२९-१०२
विश्वस्तम्भं क्षणमपि न तरसज्जनैश्चञ्चलेषु ।	३१-११२
क्रिया न क्षुद्राणां फलति सुखसम्भ्येऽपि करणे ।	३१-११६
गद्याद्यावादकर्त्तुं हि लक्षणं परमं सताम् ।	३२-१२१
विषकन्यासमाश्लेषः क्षलस्य भयुभायणम् ।	३२-१२३
मुञ्चन्ति ते जलमुद्यो न मुवर्णयिगून् ।	३२-१२७
ते राजवल्लभाः सलु प्रतिष्ठितास्ते गुणविना लोके ।	
लाङ्गूलचालनकला प्रकटयितुं येः प्रशसिता प्रतिभा ॥	३४-१३४
विकसति कलिका किं बन्धनाद् विप्रलूना ।	३५-१४३
तद् विश्वोन्नतमाप्नुमंहति परं को नाम वैनायकम् ।	३५-१४५
भक्तानां प्रविशन्ति कर्णकुहरे दीनस्य नाभ्यर्चनाः ।	३६-१५१
कः संसारे लवमपि सुखं विन्दते पारतन्त्रे ।	३७-१५७
परं मुकुलितावरमा न गन्धो न प्रफुल्लता ।	
लिहन्ति चञ्चरीका यत् कृन्तन्ति ललना अपि ॥	४३-१८६
दानं स्मादुक्षितं परं जलनिधे नोच्चैस्तरीं गर्जनम् ।	४३-१८७
न किं पावकः कानमे दह्यमाने	
रिषया चन्दनं भस्मशोषं करोति ॥	४९-२२१
न हि न हि खलु दुःखं पारतन्त्रेण तुल्यम् ।	५१-२२२
आङ्गलानां समुपासते हि बहवो भाषां घनार्काशया	
उच्चैर्धोषमयस्तुवन्ति बहवस्ते राज्यभाषां हि ताम् ।	
सेवन्ते ह्यभिमानतः सुहृदिनस्तां मातृभाषां निजाम् .	
अस्माभिः सुरमारती रसवती सेवार्थमङ्गीकृता ॥	

सोवर्णं शकलं वपुः सुललिता चञ्चूः सुभाषितवधूत्
मुक्ता मानसपद्मवैसरमहो जानाभिः भोज्यं तव ।
निरक्षीरयिवेचिनी मतिरदो लीलोपमानं यत्
किं सर्वैरपि हंस ! मण्डनगर्जनार्थासि चेद् दूक्ष्यम् ॥

कान्तिं विदन्ति यः पराध्य सततं तेजो मदीयं विधुः
सिन्धुर्मानसमाय हर्षमतुलं तत्पयोदये विदन्ते ।
वाय्वीकृत्य रविः करंजलनिधिं चन्द्रः करोत्यप्रभं
नेर्वापयितमानसां खलु परोत्कर्षे सहन्ते जनाः ॥

दुष्टानां परपीडनं सुलकरं लोकोपकृत्य सता
मूर्च्छाणामतिभाषणं च विदुषां सत्यं मितं भाषणम् ।
भीरुणा क्षरणं परन्तु मरणं वीराग्रणीनां रणे
स्त्रीरूपं खलु कामिनां प्रियतमं स्त्रीणां स्वरूपस्तुतिः ॥

माधुर्यं वचसा गुणं सुचरिते ज्ञान्तं प्रधानो रसः
शोषभ्यञ्जकता तथा प्रतिपदं सच्छास्त्रपूता पिर ।
शोषं कदापि कदापि नैव पठितो नालकृतो वासना
समन्वेष्टलिललोकमिर्वृत्तिवरं वाच्यं सता जीवनम् ॥

अशा प्रकारे आधुनिक कवींचीं सदृशावधि सुभाषितें संकलित करता येण
शक्य आहे, याची ऐशमान कळना देण्यासाठी या प्रकरणात आम्ही काही सुभाषित
(संपूर्णश व सण्डश) उद्धृत केले आहेत. संस्कृत भाषण्या प्रचारासाठी य
पुनरुद्धारासाठी प्रयत्न करणाऱ्या एखाद्या अगिः भारतीय संस्थेने अशांचीं सुभाषि
तांचे रत्नभाण्डार प्रकाशात आणण्याचा प्रयत्न करायला हवा. नाहीतर हे शरें
निधान माळ्याच्या भंडारानीं पडल्यानिना राहणार नाही.

प्रकरण १७ वे

धार्मिक आश्रमांची संस्कृतसेवा

संस्कृत वाङ्मयाइतके इतर कोणत्याहि भाषेतील वाङ्मयामध्ये अध्यात्मिक विषयाला वाहिलेले वाङ्मय आढळत नाही. इतर भाषामध्ये जे वाही अध्यात्मिक साहित्य आज आढळते, त्या सर्वांचे मूळ संस्कृतातच आहे. दैतवादी, अदैतवादी इत्यादि तात्त्विक सम्प्रदायांचे किंवा भक्तिमार्गी, कर्ममार्गी व ज्ञानमार्गी साधकाचे आधारभूत ग्रंथ संस्कृतातच आहेत. वेद, उपनिषदे व भागवतादि पुराणे यांच्या आधारावरच विविध तत्त्वज्ञानाचा व साधनामार्गांचा विकास भारतात झालेला आहे. आपल्या सिद्धांताच्या परिपोषासाठी किंवा प्रचारासाठी शैव, वैष्णव, जैन, बौद्ध इत्यादि नानाविध सम्प्रदायांच्या विद्वान् अनुयायांनी आपल्या सिद्धान्ताला अनुकूल असे कव्यनाट्यादि साहित्य फार मोठ्या प्रमाणात संस्कृतात निर्माण केले. या विविध सम्प्रदायातील आचार्यांची संस्कृत साहित्य सेवा निरन्तर चालू असून त्यांनी निर्माण केलेले साहित्य हि फार मोठे आहे.

साधारणतः अकराव्या शतकापासून इतिहासातले मध्ययुग सुरू होते. या मध्ययुगाच्या आरम्भापासून ज्ञानेश्वर, तुळसीदास, चण्डीदास, नरही मेहता इत्यादि श्रेष्ठ साधूंनी संस्कृतानभिह ज्ञानेश्वरा उद्गारासाठी, प्रान्त भाषेमध्ये संस्कृतातील अध्यात्म विद्येचा सुलभ करण्यासाठी किंवा भक्तिमार्गाचा प्रचार वाढविण्यासाठी आपले लोकोत्तर ग्रंथ निर्माण केले. त्यांच्या प्रभावाने मध्ययुगाच्या आरम्भापासून सर्व प्रादेशिक भाषामध्ये नवचैतन्य निर्माण झाले. हे सत्पुरुष विविध प्रादेशिक भाषांतील साहित्याचे आविष्कारक आज गणले जातात. अशा प्रकारे प्रादेशिक भाषांचा विकास होत असता शैव, वैष्णव इत्यादि सम्प्रदायांतील संस्कृतज्ञ सत्पुरुषांनी संस्कृत भाषेवरील परम श्रेष्ठमुळे संस्कृत मापेतरच आपल्या प्रतिभेचा आविष्कार केला. प्राचीन व अर्वाचीन संस्कृत साहित्यात शिव, विष्णु, राम, कृष्ण इत्यादि देवतांच्या व भर्गपुत्रीणांच्या चरित्रावर आधारलेल्या एवढा मोठा ग्रंथसंग्रह संस्कृतात आढळतो हे आरभीच्या स्तरात दाखविले आहे. त्याचे कारण हेच की त्या ग्रंथाचा लेखकवर्ग हा मुख्यतः धार्मिक

प्रवृत्तीचा होता. राजाश्रयाचा लाभ शास्त्रामुळे, किंवा धनमानाचा लोग मुक्त्यामुळे, किंवा काही भेट राजपुण्याच्या धीरोदत्त गुणांचे आर्पण निर्माण शास्त्रामुळे साहित्यनिर्मितोस प्रवृत्त झालेल्या लेखकांनी लेखिक दृष्ट्या महत्त्वाचे साहित्य व्याच मोठ्या प्रमाणात निर्माण केले आहे. तथापि आध्यात्मिक प्रवृत्तीच्या लेखकांनी मात्र आपली संपूर्ण प्रतिभा उपास्य दैवताच्या चरणी वाहिली होती व म्हणून त्यांच्या हातून निर्माण झालेले विविध प्रकारच्या साहित्याचे स्वरूप केवळ धर्मनिष्ठ होते. साहित्यातील हे प्रवाह केवळ सद्गतातच नाही तर इतर माणसील साहित्यातहि आपणास पाहा. बयास सापडतात. मुद्रणकलेच्या उदयापूर्वी, आधुनिक काळात ज्या प्रमाणे वाटेले तो उदलामुल्ल लेखनकार्यास प्रवृत्त होतो, त्याप्रमाणे कोणीहि प्रवृत्त होत नसे. त्यामुळे आजच्या काळात सर्वच भाषांमध्ये जसे विविध स्वरूपाचे भरपूर साहित्य निर्माण होत असण्याचे आपणास दिसते, तसे पूर्वी होत नव्हते. असा वारण प्रतिभाशाली व भक्तिवत विद्वान, तौन अन्त प्रेरणेमुळेच प्रपेक्षेनास प्रवृत्त होत. अद्यापकारे अन्त प्रेरणेने लेखनकार्यास प्रवृत्त झालेल्या लेखकांमध्येच विविध धर्माश्रमातील विद्वान आपणास प्रामुख्याने दिसून येतात. त्यामध्ये वैष्णव सम्प्रदायांमध्ये श्रीभाष्याचे लेखक रामानुजाचार्य (११ वें शतक), अणुभाष्याचे लेखक श्रीरत्नभाष्याचार्य, 'वैदुष्टस्तव' व 'सुन्दरमाहस्तव' यांचे लेखक श्री वत्साङ्कमिश्र कुटुम्बार (११ वें शतक), 'हृदयदेश', 'यदुवचन', 'मारसम्भर', 'पादुकावहस्तव' इत्यादि ग्रंथांचे लेखक श्रीवैक्वनाथ अथवा श्रीवैक्वदेशिक इत्यादि नावे चिरस्मरणीय आहेत. त्याच प्रमाणे अहोचिल मठाच्या अनुयायांमध्ये 'नारायणचरितम्' इत्यादि साठ ग्रंथांचा लेखक श्रीनारायण (१५ वें शतक), 'नरसिंहस्तव' कर्ता पराङ्कुश (१६ वें शतक), 'वासन्तिकापरिणयम्' नाटकाचा लेखक शटगोप (१६ वें शतक); 'श्रीप्रपत्ति', 'नरसिंहमङ्गलाशसनम्', 'धीरनदीस्तव', 'विहगेश्वरस्तव', 'देवराजस्तव', 'लक्ष्मीनरसिंहस्तव', 'वैदुष्टविजयचम्पू' इत्यादि ग्रंथांचा लेखक पराङ्कुश रामानुज (अठरावें शतक), 'कविहृदयार्चनी' व 'वेदगिरि वर्णनम्' यांचा लेखक शटगोप रामानुज (१९ वें शतक), 'शारीरक-सुप्रमातम्' व 'श्रीगोष्ठीनायस्तव' यांचा लेखक वीरराधव हे प्राचीन व अर्वाचीन लेखक अविस्मरणीय आहेत.

माध्यसम्प्रदायांमध्ये प्रस्थानत्रयीचे माध्यकार व यमनभारतादि ३७ ग्रंथांचे लेखक पूर्णमठ श्रीमध्वाचार्य (१३ वें शतक) व त्याचा शिष्य उपाहरणम् काव्यकर्ता विनिनम (१४ वें शतक), 'मध्वविजय', 'अणुमध्वविजय', व 'मणिमञ्जरी' यांचा लेखक विनिनमपुत्र नारायण, 'जयतीर्थविजय' चा लेखक व्यासतीर्थ, 'जयतीर्थविजयाब्धिः' चा लेखक कृष्ण, 'व्यासयोगिचरितचम्पू' चा

लेखक सोमनाथ', 'कविमणीविजय.', 'सरसभारतीविलास:', 'तीर्थप्रस्थ.', 'एकीभावस्तोत्रम्', 'दशावतारस्तुति:', इत्यादि ग्रथांचा लेखक वादिराज (या वादिराजाला विजयनगरच्या राजसभेंत मोठी प्रतिष्ठा प्राप्त झाली होती.); 'सत्यनाथाभ्युदय:' व 'सत्यनाथमाहात्म्यरत्नाकर:' यांचा लेखक स्वर्ण' 'सत्यनाथविलास:' ग्रथाचा लेखक श्रीनिवास 'सेतुरायविजय:' व 'सत्यबोधविजय.' यांचा लेखक कृष्ण, हे लेखक विशेष उल्लेखनीय आहेत.

धीरदौघ सम्प्रदायामध्ये १२ व्या शतकात गुर्वलिंगपुत्र सोमनाथ याने लिहिलेलें 'पण्डिताराध्यचरितम्', 'वसवपुराणम्' व 'वसवगणम्' हे तीन ग्रंथ व शंकराराष्याने लिहिलेले 'वसवराजीयम्' याव्यतिरिक्त आणखी उल्लेखनीय ग्रंथ आढळत नाहीत. अर्वाचीन काळात वसवराजाचा हा सम्प्रदाय संस्कृत साहित्य निर्मितीच्या कामी उदासीन झालेला दिसतो

बगालच्या चैतन्य सम्प्रदायाचे भक्तिमार्गीयाना उपयुक्त वाटणारे व काव्यदृष्ट्या अतिश्रेष्ठ असें बरेच मोठे वाङ्मय संस्कृतात निर्माण केलेले आहे. स्वतः श्रीचैतन्यदेवांनी (१५ वें शतक) 'गोपालचरितम्', 'प्रेमामृतम्', 'संक्षेपभागवतामृतम्', 'हरिनामकवचम्', 'दानवेलिचिन्तामणि.' इत्यादि सुप्रसिद्ध काव्यग्रंथ निर्माण केले आहेत. चैतन्य सम्प्रदायातील दुसरे श्रेष्ठ लेखक म्हणजे श्रीरूपगोपस्वामी हे होत. 'विदग्धमाधवनाटकम्', 'ललितमाधवनाटकम्', 'दानवेलिक्रीमुदी' (भाग), 'हंसवृत्तम्', 'उद्धवसन्देशम्', 'पद्यावलि:' व 'उज्ज्वलचन्द्रिका' हे रूपगोस्वामीचे ग्रंथ त्यांच्या सम्प्रदायात फार मान्यता पावलेले आहेत 'उज्ज्वलनीलमणि.' या साहित्यशास्त्रीय ग्रन्थामध्ये त्यांनी भक्तिरसाचे स्वतः अस्तित्व तात्त्विकदृष्ट्या प्रतिपादन केलेले असल्यामुळे त्या क्षेत्रातहि त्यांना मोठी मान्यता आहे. याव्यतिरिक्त 'यमुनास्तोत्रम्', 'गन्धर्वप्रार्थनारत्नोदयम्', 'गौराङ्गस्तवकल्पतरु', 'कुसुमस्तवक.', 'सुसुन्दमुक्तावली', 'चतुःपुष्पाञ्जलिस्तव', 'उल्लुकावल्ली', 'लघुभागवतम्', 'आनन्दमहोदधि', 'मथुरामहिमा' इत्यादि रूपगोस्वामींची भक्तिस्तोत्रे त्यांच्या सम्प्रदायात सर्वतोमुखीं झालेलीं आहेत. रूपगोस्वामींचा माऊ सनातन यांचे 'हरिभक्तिविलास:', 'भागवतामृतम्' हे दोन ग्रंथ व पुताण्या बल्लभपुत्र जीवगोस्वामी (१६-१७ शतक) यांचे 'गोपालचम्पू', 'माधवमहोत्सव', 'भक्तिरसामृतसिन्धु.' व 'गोविन्दविष्णुवलि' हे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. चैतन्यसम्प्रदायातील कविकर्णपूर (१६ वें शतक) याने 'गौराङ्गमणोद्देशदीपिका' नावाच्या काव्यामध्ये आपल्या सम्प्रदायातील अनेक साधूंचे रामावतार व कृष्णावतारांच्या काळातील पूर्वजन्म वर्णिलेले आहेत. या कवि कर्णपूराने 'चैतन्यचन्द्रोदयम्' (नाटक), 'अलङ्

कारकीलुम', 'चमत्कारचन्द्रिका', 'आनन्दद्वन्द्वानन्दचम्पू' हे ग्रंथ लिहिले आहेत.

गोस्वामी सम्प्रदायातील कांही लेखक

श्रीदास - राधामकुन्दस्तव.

रघुनाथ - विलापकुसुमाञ्जलि

गोविन्ददास - सङ्गीतमाधव व कृष्णामृतम् (१६-१७ शतक)

धनातन - भक्तिरसामृतसिन्धु

कृष्णदास - गोविन्दलीलामृतम्, कृष्णलीलास्तव

अशा प्रकार चैतन्य सम्प्रदायातील विद्वान् साधुसत्तानी नाना प्रकारचीं कृष्णभक्तिपर काव्ये लिहून संस्कृत साहित्य समृद्ध केले आहे.

वल्लभसम्प्रदाय

या सम्प्रदायाचे प्रवर्तक श्रीवल्लभाचार्य यानी आपल्या प्रस्थानत्रयीवरील विख्यात भाष्याव्यतिरिक्त 'प्रेमाभूतम्', 'मयुरामाहात्म्यम्', 'यमुनास्तव' इत्यादि उद्भूट काव्य लिहिलेलीं आहेत. त्याचा पुत्र विठ्ठल याने 'कृष्णप्रेमाभूतम्' 'रसार्णव' व 'गीतगोविन्दटीका' लिहून साहित्य सेवा केलेली आहे. वल्लभाचार्यांचा वधू रामचन्द्र याने 'कृष्णानुहसम्', 'गोपाललीला', 'रसिकरञ्जनम्', 'रोमावली शतकम्' यासारखी काव्ये लिहिली आहेत. व्याव्यतिरिक्त गोपालदासांचे 'वल्लभा रयानम्' व बाबू सीताराम शास्त्रीकृत 'वल्लभप्रतिष्ठात्रय' हे वल्लभसम्प्रदायातील ग्रंथ विशेष उल्लेखनीय आहेत.

परकालमठ

वैष्णवा परकालमठाच्या अनुयाय्यामध्ये अल्लारसमूहकर्ता श्रीनिवास (१९ व शतक) व 'रमरानविलास', 'कार्तिकोत्सवनीषिण', 'श्रीनिवासविलास' हे तीन नाम्नी आणि त्याव्यतिरिक्त 'कपेगहतिस्तुति', 'उत्तररत्नमाहात्म्यम्', 'रामेन्दुरविजय', 'दुर्लभविलास', 'मदनगोपालमाहात्म्यम्', 'अल्लारमणिहार' इत्यादि साठपेक्षा अधिक ग्रंथांचा लेखक श्रीकृष्णव्रततन्त्र परकालस्वामी (१९ वें शतक) हे दोघेजण विशेष उल्लेखनीय आहेत.

जैन सम्प्रदाय

जैन सम्प्रदायातील संस्कृत लेखकाची परम्परा इ. स. ७ व्या शतकापासून आढळते सातव्या शतकात आचार्य रविठेन, ८ व्यात जिनठेन, १४ व्यात

जिनप्रभ, १५ व्यात कीर्तिराज व सोमजीर्ति, गुणगुणरत्नाकराचा लेखक सोमचरितगणी, १६ व्यात पद्मसागरगणी, शुभचन्द्र व पद्ममुदर, १७ व्यात रामचन्द्र अशी सामान्यतः थोर लेखकांची परम्परा आहे. या रामचन्द्राने 'प्रगुम्न-चरितम्' नावाचे १८ सर्गांचे महाकाव्य लिहिले असून त्यामध्ये जैन साम्प्रदायिक कथेनुसार श्रीकृष्णपुत्र प्रगुम्न याचे चरित्र वर्णिलेले आहे. याव्यतिरिक्त १७ व्या शतकात झालेल्या मोठा लेखक म्हणजे सत्यजीर्ति हा होय. त्याचे 'महावीरपुराणम्', 'सुदर्शनचरितम्', 'भीमालचरितम्', 'कृष्णानुचरितम्', 'धान्यकुमारचरितम्', हे प्रथम विशेष प्रसिद्ध आहेत. 'द्राक्षगवित्तापति' म्हणून प्रसिद्धी पावलेल्या १७ व्या शतकातील लेखक दादिराजगुरि याचे 'यशोधरचरितम्' व 'पार्ष्वनाथचरितम्' हे दोन प्रथम उल्लेखनीय आहेत. याव्यतिरिक्त १७ व्या शतकामध्ये 'परमहंसचरितम्' चा लेखक नवरङ्ग व 'वर्धमानचरितम्'चा लेखक असङ्ग हे दोन महत्त्वाचे लेखक झाले. यानंतरच्या काळात जैनांच्या संस्कृत साहित्यात भर टाकणारे प्रसिद्ध लेखक फारसे आढळत नाहीत. जैन सम्प्रदायाचे बहुतेक सर्व साहित्य साम्प्रदायिकांकडून मुद्रित झालेले आहे व जे काय थोडे फार साहित्य अमुद्रित असेल ते स्वकरच मुद्रित होण्याची शक्यता आहे.

आतापर्यंत काही जुन्या धर्मसम्प्रदायातील संस्कृत साहित्याचा परिचय दिलेला आहे. इमबी साम्राज्याच्या स्थापनेनंतर भारतामध्ये आर्यसमाज, ब्राह्मसमाज, प्रार्थनासमाज, श्रीरामकृष्णश्रम, रामतीर्थाश्रम, अरविन्दाश्रम इ. नवीन धर्मसम्प्रदाय किंवा धर्माश्रम उदयास आले. दयानंद सरस्वतीसारखे काही नवीन सम्प्रदायाचे प्रवर्तक अत्यंत श्रेष्ठ श्रेणीचे संस्कृत पण्डित होते. त्यामुळे आपल्या सम्प्रदाय प्रवर्तकांच्या अभिरुचीच्या अनेक विषयांपैकी त्या सम्प्रदायातील काही विद्वानांची संस्कृतावरहि मोठी भक्ति आढळते. पण संस्कृत साहित्यनिर्मितीच्या दृष्टीने या नवीन सम्प्रदायाच्या विद्वानांकडून विशेष भरीव कामगिरी झालेली दिसत नाही. श्री दयानंदाच्या संस्कृत लिखाणामध्ये त्याचे वेदभाष्य ॥ सत्यार्थप्रकाश याव्यतिरिक्त विशेष उल्लेखनीय साहित्य नाही. श्रीदयानंदाच्या चरित्रावर मात्र दोन महाकाव्ये त्याच्या भक्तानी लिहिली आहेत. त्यापैकी पहिले 'दयानंददिव्यत्रय' श्रीअरविणंद शर्मा यांनी लिहिले असे त्यामध्ये एकूण २१ सर्ग आहेत."

दुसरे महाकाव्य आचार्य मेधाकृत यांनी लिहिले असून त्यामध्ये एकूण २७ सर्ग (श्लोकसंख्या २७००) आहेत आचार्य मेधाकृतांचे हे काव्य २ खण्डामध्ये (खण्ड पहिला १२ सर्ग, खण्ड दुसरा १५ सर्ग) हिन्दी भाषान्तरासहित प्रकाशित झाले आहेत." कविरत्न मेधाकृत यांनी कुमुदिनीचन्द्र या नावाची एक ३५०

पानाची कादम्बरी आधुनिक तन्त्रानुसार लिहिलेली असून तिचा सर्वत्र वराच प्रचार झालेला आहे. याव्यतिरिक्त 'प्रकृतिर्षादयम्', 'दयानन्दलहरी', 'ब्रह्मचर्यशतकम्' हीं अग्रातर पुस्तकें त्यानी सस्कृतान लिहिलीं असून हिन्दी भाषेतहि काही लिखाण केलेलें आहे.

अरविन्दाधर्माची सस्कृतोपासना

योगी अरविन्दाध्या पादचरी येथी ३ आश्रमाम ये सस्कृत साहित्यसेवा थोड्या अधिक प्रमाणात निरते. या आश्रमात अरविदाच नामनत शिष्य श्रीकपालीशास्त्री याची सस्कृत साहित्यसेवा आधुनिक काळात अद्वितीय आहे. श्रीकपाली शास्त्रीच चरित सविस्तरपणे प्रस्तुत प्रपञ्चत पुढे दिल्ल आहे. त्यानी लिहिल्ले ग्रंथ पुढीं प्रमाणे आहेत.

ऋग्वेद-सिद्धान्तजनभाष्यम्—श्रीअरविन्दाध्या तत्त्वज्ञानानुसार ब्रह्म श्री कपाली शास्त्री यांनी ऋग्वेदावर एक सहस्र पृष्ठांचा प्रचंड भाष्यग्रंथ लिहिला असून तो अरविन्दाधर्मातर्फे प्रकाशित झालेला आहे. या सिद्धान्तजनभाष्याची प्रस्तावना ऋग्भाष्यभूमिका या नावाने स्वतंत्र पुस्तकाच्या रूपात प्रकाशित झाली असून त्याचा इंग्रजीत अनुवाद अरविन्दाधर्माच एक साधन श्री माधन पण्डित यांनी केलेला आहे.

भारतीस्तव — श्रीअरविन्दांनी प्रतिपादन केलेल्या राष्ट्रवादानुसार कपाली-शास्त्रींनी १८ ऑगस्ट १९४७ (१५ ऑगस्ट हा योगी अरविन्दाध्या जन्मदिन आहे.) या स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या दिवशी—

अथ श्री विनम्रभारतकुलस्वातंत्र्यदीक्षापुरो
स्वाराज्यायंदूशोऽरविन्दभगवत्सुरेजंयन्तीदिनम् ॥

अष्टास्तगतमङ्गलवृत्तलेख च पूर्व युग
नूतन सन्ततमद्य मङ्गलमुग जेनीयतां भूतले ॥

या सारख्या श्लोकानून भारतमातच स्तवन केले आहे.

कविताञ्जलि—श्रीअरविन्दांनी लिहिलेल्या तीन इंग्रजी काव्यांचा सस्कृत पद्यानुवाद श्री कपाली शास्त्रींनी कविताञ्जलीच्या रूपाने केला. मूळ इंग्रजी कवितांपेक्षाहि हा सस्कृतानुवाद अधिक सरस झाल्यामुळे इंग्रजी भाषेपेक्षा सस्कृत भाषा ही जास्त काव्यात्मक आहे, ई सिद्ध करणारे निदर्शन कविताञ्जलीच्या रूपाने कपालीशास्त्रींना उपलब्ध करून दिले, जसे म्हणावस पायें.

मातृतत्त्वप्रकाश — श्री अरविन्दांनी लिहिलेल्या Four Powers of the Mother या इंग्रजी काव्याचा अनुवाद कपाली शास्त्रींनी केला. हाहि अनुवाद कविताञ्जलीप्रमाणेच सरस उतरलेला आहे

आह्निकस्तवः—या ग्रयामध्ये ‘श्रीमदरविन्दरिषदास्तवत्रयम्’ या नावाचें कपालशार्दनीनी लिहिल्लें एक आध्यात्मिक काव्य आहे. या आह्निकस्तवामध्ये ‘सूस्तस्तव’ या नावाचें आणखी एक काव्य आहे. ऋग्वेदाच्या प्रथम मण्डलातील १२ व्या अनुवाकामध्ये पराशर ऋषींचीं जीं अग्निस्तीर्तें आहेत, त्यातील भाव अरविंदाच्या तत्त्वज्ञानानुसार कपालीशार्दनीनी यामध्ये आळविल्ल्या आहे ‘कुमारस्तव’ या काव्यामध्ये हृदयातल्या दिव्य अग्नि म्हणजेच कुमार गुह होय, हा आशय व्यक्त केला आहे.

वासिष्ठवैभवम् — कपालीशार्दनीचे एक गुह वासिष्ठ गणपतिमुनि हे मोठे विद्वान् योगी पुरुष होते. कपालीशार्दनीनी त्याचें चरित्र वासिष्ठवैभवम् या नावाने चरित्रलेखनाच्या आधुनिक तऱानुसार लिहिल्लें आहे. चरित्रनायक श्री. गणपतिमुनि हेहि मोठे सस्कृत लेखक होते (याच सविस्तर चरित्र पुढे यथाक्रम येईलच). त्यानी लिहिल्ल्या ग्रथावर ‘उमासहस्रप्रभा’, ‘रमणगीत-गीताप्रकाश’ ‘सर्वदर्शनमाध्यम्’, ‘अरुणाचल्पञ्चरलदर्पण’ हे टीकाग्रंथ कपालीशार्दनीनी सस्कृतात लिहिले आहेत

कथामञ्जरी—अरविंदाश्रमाच्या सचालिका माताजी यानी Bells Histories (बेल्लिस्तार) या नावाचें एक नीतिग्रथाचे पुस्तक फ्रेंच भाषेंत लिहिलें आहे. त्याचा सख्ख सुगोध सस्कृतानुवाद अरविंदाश्रमातील एक सस्कृतश्रीजगन्नाथ यानी ‘कथामञ्जरी’ या नावाने केल्या अखूत त्यावर त्यानी स्वतःच सस्कृत निष्पणी लिहिली आहे. याच श्रीजगन्नाथ महाशयांनी ‘श्रीमातु चक्तिमुया’ या नावाचा माताजींच्या फ्रेंच मुभाषिताचा सस्कृत अनुवाद केल्या आहे. त्यातील काही मुभाषितें पुढील प्रमाणे आहेत —

- “ स्मित शत्रो प्रयुक्त सन्निरस्त्रीकुरते हि तम । ”
- “ वदाति भववान् यत्ते गृह्यता तन्मुवा सदा । ”
- “ सत्यं विना स्थिर किञ्चिज्जीवे नास्तोह पापिवे । ”
- “ ईश्वरेच्छा त्वदिच्छा स्यादहस्य ह्येतदुत्तमम् । ”
- “ जीवित स्यादशेष न प्राप्येनैव प्रभु प्रति । ”

फ्रेंच भाषेतील मुभाषिताचा सस्कृतात झाल्ल्या हा एकमेव अनुवाद होय.

पूर्णयोगसूत्राणि—अरविंदाश्रमातले सस्कृत पण्डित प्रा श्री. अम्बालाल पुराणी यानी अरविंदाचें सर्व तत्त्वज्ञान प्रस्तुत पुस्तकात सूत्ररूपाने संग्रहीत केले आहे

अरविदाश्रमाने आजपर केलेली ही संस्कृत साहित्यसेवा इतर धार्मिक आश्रमांनी अनुकरण करण्यासारखी आहे. विविध धर्माश्रमामून अशा प्रकारे निष्काम बुद्धीने संस्कृत साहित्याची निर्मिति सतत होत राहिली तर, संस्कृत मापेची आजची प्रतिकूल दशा बदलण्याची वरीच आशा आहे

इ. स. १९५६ मध्ये भारत सरकारने मगधान् बुद्धाचा २५००वा जन्मदिनोत्सव प्रचण्ड प्रमाणात साजरा केला, त्यामुळे प्रेरणा मिळून बुद्ध व बौद्धधर्म या विषयी सर्वत्र भारतीय भाषामून भरपूर लिखाण त्या सुमारास प्रकाशित झाले. संस्कृत नियतकालिकात प्रकाशित झालेल्या लिखाण वगळता, दोन पुस्तके उल्लेखनीय आहे. त्यापैकी कुसुमेन विद्याविद्यालयाचे प्राध्यापक इन्द्र यानी केलेला 'भगवद् (बुद्ध) गीता' नामक जो धम्मपदाचा संस्कृत अनुवाद त्याचा उल्लेख पूर्वी आलाच आहे. दुसरे पुस्तक म्हणजे दिल्ली विद्याविद्यालयाचे संस्कृत प्राध्यापक डॉ. सत्यव्रतशारणी यानी लिहिलेले 'श्रीयोधिसत्तचरितम्' हें होय. एक सहस्र श्लोकांचें हें काव्य अकरा सर्गांत विभागलेलें अह्म त्यामध्ये पाली भाषेतील जातक कथामधून वर्णिलेल्या भगवान् बुद्धाच्या पूर्वजन्मातील काही कथा सरळ व सुस्पष्ट पद्यात गुंफिलेल्या आहेत. डॉ. सत्यव्रत याची मागा निर्दोष, सुगोघ व प्रसन्न आहे. वरील दोन्ही लेखक बौद्ध सम्प्रदायी नसले तरी त्यांचे ग्रन्थ साम्प्रदायिक साहित्यात समाविष्ट होण्यासारखे आहेत.

प्रकरण १८ वें :

नाट्यवाङ्मय

मागील प्रकरणानून अनेक लेखकांच्या अवान्तर साहित्याचा परिचय देताना त्यांच्या नाटकाचाहि उल्लेख अनुपपत्तिकपणे आलेला आहे. सस्कृत नाटकांनी परंपरा किती प्राचीन आहे याची कल्पना सस्कृत नाट्यशास्त्राचा इतिहास वाचणान्याना आहेच. ही नाट्यसाहित्यनिर्मितीची परंपरा कधीहि रूढित झालेली नाही. महाकाव्याच्या परंपरेंत पौराणिक विषयांचे प्राधान्य आढळून येतें, तसेंच नाट्यसाहित्यातहि तें आढळतें; पण याबद्दल ऐरव्याना दोष देण्यात काहीच अर्थ नाही. 'नाटक ख्यातवृत्त स्यात्' या नाट्यशास्त्रीय दृष्टीप्रमाणेच पौराणिक कथापेक्षा अधिक प्रचारात कथानर्तक न आढळल्याने सस्कृत लेखकांनी तींच नाटकांसाठी निवडलीं. बहुतेक सर्व नाट्यकारांनी नाट्यशास्त्राचे नियम व कालिदास मयभूति इत्यादि श्रेष्ठ नाट्यकारांनी निर्माण केलेले आदर्श गिरविण्याचा कसोशीने प्रयत्न केला आहे. पौराणिक कथाव्यतिरिक्त काही नाटकांनून क्वचित् ऐतिहासिक किंवा समकालीन राजपुरुषांच्या जीवनातील प्रेमप्रकरणें 'अभिज्ञान-शाकुन्तलम्' व 'मालविकाग्निमित्रम्' या कालिदासाच्या नाटकांचा आदर्श पुढे ठेऊन चित्रित करण्याचा प्रयत्न झालेला दिसतो पण असलीं नाट्ये अपवादोक्तमच. सस्कृत नाट्यशास्त्रात रूपक वाङ्मयाचे जे १० प्रकार उल्लेखिले आहेत ते सर्व अद्यांभीन कालखंडातील लेखकांनी मोठ्या कौशल्याने हाताळलेले दिसतात. विशेष आश्चर्याची किंवा महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे या अद्यांभीन कालखंडाच्या ज्या भागात एकाहि प्रादेशिक भाषेमध्ये नाट्यसाहित्य निर्माण झालेलें दिसत नाही त्या मुमाराण (म्हणजे १७, १८ व १९ पूर्वाधे या अडीच शतकात) सस्कृतात मान देशभर नाट्यसाहित्य निर्माण होत होतें. १७ व्या व १८ व्या शतकातील मराठी नाटक आज हुडनून देतील सापडव नाही; याचा अर्थ महाराष्ट्रात त्या काळात नाटकें होतच नव्हतीं असा नाही, पण त्या नाटकांचा दर्जा ददारीपेक्षा किंवा तमाशापेक्षा अधिक वरचा नव्हता मराठी, हिंदी, ग्वाली इत्यादि प्रादेशिक भाषांतील नाट्यसाहित्यातील परंपरा रो-सव्याशे वर्षांपेक्षा अधिक प्राचीन नाही. द्रमजी साहित्याच्या संपर्काने त्या नाटकात एका अर्शी थोडें नावीन्य आलेलें दिसतें, पण हे नावीन्य या कालखंडातील सस्कृत नाटकात आले नाही असे नाही. द्रमजी विद्या शिकलेल्या सस्कृत लेखकांनी द्रमजी काव्याप्रमाणे अनेक द्रमजी व क्वचित् जर्मन, श्रेष्ठ इत्यादि नाटकांचे

संस्कृता अनुवादमुद्रा केलेले आहेत. संस्कृतातील हे अर्वाचीन नाट्यसाहित्य इतकं विपुल आहे की त्याचा सावल्याने परामर्श या एका प्रकरणात, घेणं शक्य नाही; तथापि काही उल्लेखनीय नाटकांचा व नाट्यकारांचा परिचय आम्ही येथे देत आहोत. त्यापैकी बहुतेक नाट्यकारांनी महाकाव्ये लिहिलेली असल्याने महाकाव्यानिपयक प्रकरणातून त्यांचा सविस्तर उल्लेख झालेला आहे.

अप्यय्य दीक्षिताच्या प्रचंड साहित्यसेवेचा परिचय मागील प्रकरणात आलाच आहे. त्यांनी यमुमतीचित्रसेनविलासम् ' या नावाचा एक नाटक लिहिलेले आहे. 'रत्नसे' दीक्षिताने भायनापुरयोत्तमम् ' या नाटकामध्ये मिर्जीचा राजा मुराया याचा पराक्रम चित्रित केला आहे. याच 'रत्नसे' श्रीनिवास दीक्षिताने दमयन्तीपरिणयम् या नावाचा आणखी एक नाटक लिहिलेले आहे. रत्नसेयाचा मुलगा राजनूशमणि दीक्षित याने आनंदराघवम् व कमलिनीमलहसम् ' हीं दोन नाटक लिहिलीं. त्याचा प्रयोग तज्ञावर येथे रघुनाथनायकाच्या राजसभेत झाला होता. १७ व्या शतकातील वर उरविलेल्या नाटकांनिरिक्त अग्न्या दीक्षितांचे (नीलकण्ठ दीक्षितांचे) नलचरितनाटकम्, त्याचा भाऊ भतिराज्यज्वा यांचे कुशा कुमद्वर्तीयम् धेंकटाचार्यांचा पुत्र कुमार ताताचार्य यांचे पारिजातनाटकम् (५ अंकी) यासारखी आणखी काही नाटक उल्लेखनीय आहेत. हा कुमार ताताचार्य रघुनाथनायक व विजयराजन या तज्ञावर-जेव्हाचा पुरोहित होता.

घासंतिनापरिणयम्—अहोत्रिप्रठाचे सातवे आचार्य शटकोपाचार्य यांनी ह ५ अंकी नाटक लिहिले आहे. या नाटकात अहोत्रि नृसिंहाचार्यांचा घासतिना नावाच्या वनेपतेशी विवाह झाल्याच दाखविलेले आहे. प्रस्तुत लेखक शटकोपाचार्य हे शतावधानी पणित होते व त्यांना 'कवितार्किकप्रण्डीरवाचार्य' ही पदवी लाभली होती. विजयानगरच्या मुमुददेव गजपतीने यांचा मोठा सत्कार केला होता.

धर्मविजयम्—जम्मू येथील शुक्रदेव पडिताचा पुत्र व श्रीरूढ दीक्षिताचा शिष्य भूदेव शुक्र याने सटाचाराने माहात्म्य प्रतिपादन करण्यासाठी हे ५ अंकी नाटक लिहिलेले आहे.

यतन्त्रचन्द्रिका—मिथिला येथील पीताम्हराचा पुत्र जगन्नाथ याने पतेहसहा (१७ वे शतक) याच्या राजसभेत झमलेल्या राजपुरुषांच्या मनोरंजनासाठी हे नाटक लिहिलेले होते.

१. कृ. डी १४३। २. कृ. १५१। ३. कृ. डी ६५। ४. कृ. ६९८।

५. मुंबई व वाराणसी येथे मुद्रित कृ. ६९७। ६. कृ. ७००।

रतिमन्मथम्—ले. जगन्नाथ (१७ वे शतक). तंजावर राज्याच्या मन्थाचा हा पुत्र होता.

राघनाभ्युदयम्—ले. गंगाधर अमात्याचा पुत्र भगवत, याच भगवताने उत्तररामचम्पू हा आणखी एक ग्रंथ लिहिला आहे.

कौतुकरत्नाकरम्—ले. बाणीनाथाचा पुत्र कवितार्किक. (१७ वे शतक).

धनुमन्तीकल्याणम् ले. रामानुजकवि (१७ वे शतक) या नाटकात ल्यूरनचीयार येथील क्षेत्रपता वसुन्मी हिचा मगवान् राजापाशी विवाह झाल्याच दाखविल आहे " हा कवि मात्राच बनल निवेल्लोर येथे राहात होता मस्तुत नाटकाव्यतिरिक्त वीरराघवस्कणचह्नी-निवाहम्, बाधिन्मन्या—परिणयम् रामायणचम्पू व वेदपादरामायणम् हे ग्रंथ रामानुज कवीने लिहिले आहेत

कृष्णकुतूहलम्—लेखक कृष्णसरस्वतीचा शिष्य व नारायणाचा पुत्र मधुसूदन.

जानकीपरिणयम्—रामायणविषयक अनेक नाटकांमध्ये, १७ व्या व १८व्या शतकात अत्यंत लोकप्रिय झालेले हें नाटक रामभद्र दीक्षित याने लिहिले. हा कवि सरफोजी भोसल्याचा भाहित होता. या नाटकात नियुज्जिह्व, रावण व शरण याचे अनुक्रमेण कौशिक, राम व लक्ष्मण यांच्याशी व तांकेचें सीतेशी विलक्षण सादरप दाखविलें असून त्यामुळे प्रेक्षकांच्या अंत करणात सशयकल्लोळ निर्माण होतो नाटकाच्या शेवटी शरपण्णा सापची येथाने प्रवेश करून भरताला रामाच्या मृत्यूची बातमी सांगते त्यामुळे भरत अग्निप्रवेश करवयास सिद्ध होतो. तोंच राम आपल्या परिचारासह तेथे प्रकट झाल्याने नाटकाचा शेवट सुरजान्त होतो. उत्तररामचरिताप्रमाणे या नाटकात रावणाच्या रामसमैत एक उपनाटक योजिल्लें आहे अशा प्रकारच्या वैशिष्ट्यामुळे हे नाटक बरेच लोकप्रिय झाले होते. रामभद्र दीक्षिताने 'रामग्रन्थस्तव' 'रामचापस्तव' 'रामाष्टप्रास', 'रामभद्राष्टवम्' व 'शृंगारतिलक' (माण) हीं काव्यें लिहिलीं आहेत. पतञ्जलिचरितम् नावाच त्याच ८ सर्गांचें त्याचें काव्य मुबईमध्ये मुद्रित झाल्लें आहे

प्रद्युम्नविजयम्—बुल्लेखट्याच्या श्रुतकीर्ति छत्रसात्याचा नातू सभामुदर याच्या राज्याभिषेकानिमित्त, बालकृष्ण दीक्षिताचा पुत्र शंकर दीक्षित याने हें नाटक लिहिलें."

शेवंतिफापणिणयम्—ले. कौक्यनाथ (१८ वे शतक). प्रस्तुत नाटकात कवीने दक्षिण कॅनराचा राजा उत्तरराज व मल्लारची राज्ञ्या शेवंतिका याचा विवाह वर्णिलेला आहे.

फान्तिमतीपरिणयम्—वरील नाटकाप्रमाणेच कव्कोण नाराच्या कवीने (१८ वे शतक) तज्ञारचा राजा शहानी याचा फान्तिमतीशी विवाह प्रस्तुत नाटकात निरित केला आहे.

चन्द्रशेखरविलासम्—तज्ञारच्या व्यसोत्रीराजाचा पुत्र शहानी (१८ वे शतक) याने हे नाटक लिहिले आहे.

रतिमन्मथम् व चसुमतीपरिणयम्—ही दोन नाटक तज्ञारच्या सरकोत्री मोठ्याचा मनी मल्लारचा याचा पुत्र जगनाथ याने लिहिली आहेत.

कदानन्दम्—हे नाटक तज्ञारच्या तुळात्रीराजाच्या आदेशानुसार रामचन्द्र-शेखर नावाच्या कवीने लिहिले असून त्यामध्ये कल्यावती व नरक यांच्या संयोग वियोगाची कथा रंगविलेली आहे.

कुण्डलादरीयम्—मिथिला येथील सदारामाचा पुत्र कृष्णदत्त याने प्रस्तुत ७ अंकी नाटकात कुवयाव्य व मडालसा याचा दृगार रंगविलेला आहे. या कवीने पुरज्जनप्रिजयम् नावाच (मागवतातील पुरज्जनाच्या उपारयानावर आधारलेल) व सान्द्रकुतूहलम् नावाचे नाटक लिहिले आहे. राधारहस्यम् या नावाचे २२ सर्गांचे महाकाव्यही त्याने लिहिले आहे. 'गीतगणपति' नावाच एक गीतगोविंदाच्या धर्तीचे काव्य व गीतगोविंदाची टीका या कृष्णदत्ताने लिहिलेली आहे.

एष्णनाटयम्—ले. मानेड अर्धात् एरलपट्टी. ११८

ललितराघवीयम् व पादुकापट्टाभिषेकम् ही दोन नाटके रामराणिनाद या १८ व्या शतकातील प्रसिद्ध लेखकाने लिहिली आहेत. रामराणिनादाच्या इतर काव्यांचा परिचय इतर अवान्तर प्रकरणात अशेच आहे. भद्रनक्षेत्रुचरितम् नावाच एक प्रहसनही याने लिहिले आहे.

एष्णप्रिजयनाटकम्—ले. वरकरड (१८ वे शतक). या नाटकाच्या प्रमाणात लेखकाने आपल्या पुराणाच्या काव्याचा निर्देश केलेला आहे.

रत्निमणीपरिणयम्—ले. विदयस्वरूपि. अन्मोडा येथे हा कवि रहात होता. (१८ वे शतक). याच कवीने नरमालिका नावाची एक नाटिका लिहिली असून त्यामध्ये अम्नीच्या नरमात्रा व विजयसन यांचा दृगार वर्णिलेला आहे.

इंदिरापरिणयम् नांवाचे याच स्वरूपाचें एक नाटक श्रीशैल नांवाच्या कवीने लिहिलें आहे.

यालमार्तण्डविजयम्—हें ५ अंकी-नाटक त्रावणकोरच्या मार्तण्डवर्मा (१७२९ ते १७५८) राजाचा समापंडित शेपाळिसुत देवराज याने लिहिलें अगून त्यामध्ये मार्तण्डवर्माच्या शौर्य, औदार्य इत्यादि गुणांचें दर्शन घडविलें आहे. याच मार्तण्डवर्मा राजाने त्रावणकोरच्या विख्यात पद्मनाभ मंदिराची सुधारणा केली होती. "मार्तण्डवर्माचा पुत्र रामवर्मवंची युवराज याने रुक्मिणीपरिणयम् व हंगारसुधाकरम् हीं दोन नाटके लिहिलीं. हा रामवर्मा अश्विनीमहाराज या नांवाने प्रसिद्धीस आला. इ. स. १७५८ ते १७८९ पर्यंत तो त्रावणकोरच्या गादीवर होता. 'मार्तवर्मविजयचम्पूः', 'सन्तानगोपालचम्पूः' 'वंचीशस्तवः' यासारखे ग्रंथ ह्या रामवर्म्याने लिहिले आहेत."

वसुलक्ष्मीकल्याणम्—अपव्य दीक्षिताचा वंशज वैकुण्ठराज याने त्रावणकोरचा उपरिनिर्दिष्ट राजा रामवर्मा याच्या सन्मानार्थ प्रस्तुत नाटक लिहिलें "या नाटकांत सिन्धुराजकन्या वसुलक्ष्मी हिचा विवाह वर्णिलेला आहे.

सुचालावज्रतुण्डम्—मलबारच्या राजवंशातील रामकवीने हें ५ अंकी नाटक लिहिलें असत त्यांत वज्रतुंड नांवाच्या उदराचा सुचाला नांवाच्या रत्नांगद भुजंगाच्या त्रिहिणीशीं निवाह वर्णन केलेला आहे."

चन्द्रिकाकलापीडम्—मलबारच्या रविवर्म राजाचा संबंधी रामवर्मा याने लिहिलेल्या या नाटकांत चंद्रिका व कन्दर्पशेखर यांचा प्रणय वर्णिलेला आहे."

रामागुणाचार्याच्या चरित्रावर आधारलेलें यतिराजविजयम् किंवा देवान्त-विलासम् या नांवाचें एक ६ अंकी नाटक काचीवरम्या घटिकाशत मुदर्शनाचार्यांचा पुत्र बरदाचार्य याने लिहिलें आहे." रामवर्माने लिहिलेल्या 'हंगारतिलकमाण' (अभ्यामाण) या पुस्तकावर मात करण्यासाठी त्याने घसंततिलकमाण लिहिला.

चैत्रयज्ञम्—नडिया येथील विष्णुनाथ्याचरपति मट्टाचार्य (१९ वें शतक) याने राजा ईश्वरचन्द्र याच्या आदेशानुसार हें नाटक लिहिलें."

भोजराजाङ्गम्—सिक्कलूर येथील वसूरी रंगनाथाचा पुत्र सुंदरवीरराय याने प्रस्तुत नाटकांत भोजराजाच्या घपासाठी मुंज राजाने केलेले वपद चित्रित

केल्लें आहे. याच मुदरवीररायाने अभिनवराघवम् व रंभासज्जीयम्" या नाट्याचीं आणखी २ नाटक लिहिलीं आहेत. रंभासज्जीयम् मध्ये रावणाने रमेवर बलात्कार केला असताना तू दुसऱ्या कोणत्याहि स्त्रीवर असा बलात्कार करशील तर तुझ्या मस्तकाचे सहस्र तुकडे उडतील असा नळ्युरान (रमच्या प्रियकराने) शाप दिला, अशी कथा रंगवेल्ली आहे.

रामराज्याभिषेकम् (७ अंकी) व चल्लीपरिणयम् (५ अंकी) हीं दोन नाटक तज्ञवरचा राजा शिवेद्र (इ. स. १८३५ ते १८६१) याचा आश्रित कवि वीरराय (कामधो व ईश्वर याचा पुत्र) याने लिहिलीं आहेत."

ययातितरुणानन्दम्--विरिचिपुर येथील नारायण पण्ठाचा पुत्र चल्लीसहाय (१९ व शतक) याने शर्मिष्ठा व ययाति यांच्या प्रणयरूपेवर आधारिल्लें हें ५ अंकी नाटक लिहिलें आहे." रोचनानन्दम् नाट्याच्या दुसऱ्या एका नाटकात रोचना व अनिरुद्ध यांचा विवाह दाखविला आहे. त्याने लिहिलेल्या 'आचार्य दिग्विजयचम्पू' या श्वराचार्य चरित्रपर प्रथाचा उत्कृष्ट मागे आल्या आहे.

सुप्रसन्नियम्--रावणवोरमधीन पलानूर गावच्या सुप्रसन्नचार्य (इ. स. १८४१ ते १९०४) या विद्वानाने हें सामाजिक नाटक लिहिले. हा लेखक मोठा मानिक व विविधशास्त्र पारंगत होता. रावणवोरचा राजा केरळवर्मा याचा हा परममित्र होता. पद्मिनीपरिणयम्, वैदर्भीवासुदेवम्, हनुमद्विजयम्, रसिकरजनम् हीं याचीं पौराणिक नाटक सुद्धा शाही आहेत या नाटकांपैकीरिक्त 'गोपालपरिणय', 'कसबध', 'रामभद्रविजय', 'श्रीनिवाससंक्षिप्तव्रतविजय' हे चार चम्पू या सुप्रसन्नचार्याने लिहिले आहेत त्याचा निरंश चम्पू प्रसृणात आलाच आहे. 'नीतिरामायणम्', 'रामभद्रस्तुति', 'कृष्णायास्तुति', 'केरळवर्महृत', 'कसबधम्' व स्वामिनीप्रितहृत 'चल्लीपरिणयम्' आणि 'गोपालपरिणयम्' एवढ्या प्रमाणे या सुप्रसन्नचार्याने दीर्घा लिहिलेल्या आहेत" वरकराने नाट्याच्या याच्या वंशजाने 'सुप्रसन्नचरित्रचम्पू' मध्य त्याच चरित्र वर्णिलें आहे.

कुशा-लव विजयनाटकम् - ले. वैष्णवृष्ण (निदम्वरवासी) (१९॥ शतक).

मन्मथविजयम् - ले. वैष्णवृष्णचार्य. हा कवि निचनावलीमध्य उत्कृत प्राध्यापन होता.

विश्वरूपनाटकम् - ले. विजयरावचार्य हा विष्णुसिंह वररावनाम्ये ताम्रपत्र शिलालेख विभागाचा मुख्य अधिकारी. राजारच्या सरसतीमहाल या

२३ इ ७२४। २४ इ ७२३। २५ इ ७२५। २६ मुद्रित।

२७. इ ७२१

ग्रंथालयाचे प्रमुख अधिकारी रमनाथ ताताचार्य यांनी न्यायसभा नावाचे एक नाटक लिहिले असेल कुत्सितकुसीदम् नावाचे त्यांचे आणखी एक नाटक मजुरा मासिकात प्रकाशित झाले आहे.

गोपीचन्द्रचरितम् - हे ७ अंकी नाटक शास्त्रीय वैद्यचतुष्टय अर्थात याने लिहिले आहे.

मणिमञ्जूषा - याचा लेखक रामनाथशास्त्री हा मद्रासमध्ये संस्कृत व्यापक होता. प्रस्तुत ७ अंकी नाटकात अनेक संस्कृत गीते आहेत.

दिल्लीसाम्राज्यम् - मद्रासच्या पंचायत्ता कॉलेजचे प्राध्यापक म. म. लक्ष्मणसुरि यांनी 'दिल्लीदरबारच्या' घटनेवर आधारलेले प्रस्तुत नाटक लिहिले असेल पौलस्त्यधर्म नावाचे एक पौराणिक नाटकही लिहिलेले आहे.

ताटकप्रतिष्ठामहोत्सव.^{११} - ले. कविरत्न पंगनाडु पंचपाणेशशास्त्री.

सौम्यसोमम् - ले. श्रीनिवासशास्त्री. ('ब्रह्मविद्या' मासिकाचे संपादक.) 'दाका येथील संस्कृत प्राध्यापक गुरुप्रसन्न भट्टाचार्य (राणालदास भट्टाचार्य यांचे चिरंजीव) यांनी नाभागचरितम् (६ अंकी) मद्रालसा-कुचलयादवम् व भामिनीविलासम् ही तीन नाटके' लिहिली आहेत.

आधुनिक संस्कृत नाटकलेखात नारायणशास्त्री (जन्म १८६० ते १९११) सारखा अदभुत लेखक दुसरा कोणी झाल्याचे दिसत नाही. संस्कृतातच काय पण इतर भाषांमध्ये सुद्धा नारायणशास्त्री इतकी विपुल व विविध साहित्यसंपत्ति दुसऱ्या कोणी लेखकाने निर्माण केली असेल असे वाटत नाही. हा नारायणशास्त्री तणावर विव्हातातील नडुकावेरी या गान्धा सहगारा. सौम्यसोमम् या नाटकाचे लेखक व 'ब्रह्मविद्या' मासिकाचे संपादक श्रीनिवासशास्त्री यांचे नारायणशास्त्री हे बंधू होते. त्यांना त्यांच्या पाठित्य व कवित्व गुणांप्रतीत्यर्थ 'भट्टश्री' व 'गालसरस्वती' अशा पदव्या लाभल्या होत्या. त्यांचे यक्तृत्वही असाधारण होते. मद्रासमध्ये त्यांच्या गीताप्रवचनासाठी असह्य श्रोतृसमुदाय जमत असे. 'सुन्दरविजयम्' हे २४ सर्गांचे महाकाव्य 'गौरीविलासचम्पू', 'चिन्तामणि' ही आख्यायिका 'आचार्य चरितम्' हा ग्रंथ, नाटकदीपिका हा काव्य भाषांतर नाट्यशास्त्रीय ग्रंथ, 'विमर्शः' नामक ६ भागांचा साहित्यशास्त्रीय ग्रंथ व काव्यमीमांसा (२ अध्याय) हे त्यांचे अवान्तर लिखाण होय. त्यांचे मुख्य लिखाण नाटकात्मक होते. त्यांनी एकूण १२ नाटके लिहिली असेल त्यामध्ये पुराणातील कृतेक रोचक विषय समाविष्ट

झालेले आहेत. त्यापैकी १० नाट्ये मद्रास व चिदंबरम् येथे प्रकाशित झाली आहेत." मैथिलीयम् या १० अंकी नाटकात संपूर्ण रामायण कथा लिहिली आहे. त्याच-प्रमाणे कलिविधूननम् या १० अंकी नाटकात संपूर्ण नल्क्या समाविष्ट झालेली आहे. त्याच्या सर्व नाटकांची नामावली पुढील प्रमाणे आहे—

१० अंकी नाटके—‘मैथिलीयम्’, ‘चिन्दीपम्’, ‘बालचन्द्रिका’, ‘सुकुतमन्दारम्’, ‘कृतकयौगम्’, ‘मधुमाधनीयम्’, ‘अयकीर्णकौशिकम्’, ‘माक्षदमन्दारम्’, ‘प्रसन्निका’ व ‘दृष्टरोहितम्’.

‘निपुर्विजयम्’ हे एकच नाटक १२ अंकी आहे

९ अंकी नाटके—‘सुखोपनम्’, ‘मद्रासीयम्’, ‘बालचन्द्रिका’, ‘मृकण्डुमोदम्’.

८ अंकी नाटके—‘रक्तसारसम्’, ‘अमृतमयनम्’, ‘मैथिलीविजयम्’, ‘निन्दधीरसम्’, ‘धीरवैद्यनम्’.

७ अंकी नाटके—‘सामतलीनिद्रालम्’, ‘सुदतीसगिर्निजयम्’, ‘मामाभि-पद्मम्’, ‘चित्तिनिग्रहम्’, ‘गूढकौशिकम्’, ‘मदालसा’, ‘मन्दारिकाविलासम्’, ‘महिलानिलसम्’, ‘रत्नमाला’, ‘वरगुणोदयम्’, ‘हारद्वैतवतम्’, ‘कलिविजयम्’, ‘सुकुताग्रनालम्’, ‘मन्नाद्योपम्’, ‘अयस्चक्रम्’, ‘कलकागी’, ‘वाचनमाला’, ‘प्रौढपरतपम्’, ‘मारुतिमेरायणम्’, ‘लखणलक्षणा’, ‘कलान्तकौन्तेयम्’, ‘व्यत्यस्तननम्’, ‘विजययादवम्’, ‘जैनजैवातकम्’, ‘परमयूरम्’.

६ अंकी नाटके—‘सुधमन्थरम्’, ‘राजीनिनी’, ‘शशिशारदीयम्’, ‘मञ्जुलम्बिरम्’, ‘काममञ्जरी’, ‘सुभद्राहरणम्’, ‘मन्दारमाला’, ‘पुष्करराजम्’, ‘कूरसापन्यम्’, ‘शिगुविनिमयम्’, ‘शिवदूतम्’, ‘विद्राणमाधनम्’, ‘बाल-मार्गुणिकम्’.

५ अंकी नाटके—‘प्रारम्भान्तम्’, ‘सुष्टपाधेयम्’, ‘त्रिन्दरम्’, ‘स्निहणीयम्’, ‘भीमरथी’, ‘प्रसन्नपार्षम्’, ‘वातीमती’, ‘मद्रासीयम्’, ‘गूढकौशिकम्’, ‘सीताहरणम्’, ‘खल्लपाण्डवम्’, ‘किल्बकीचक्रम्’, ‘प्लुष्टपाण्डवम्’, ‘भृष्टघोरियम्’, ‘निरुडानिरुद्धम्’, ‘श्वेनदूतम्’, ‘विद्र-वेदनम्’, ‘विष्टन्धचापलम्’, ‘द्रुतधीरम्’, ‘मनोरमा’, ‘यज्ञनाट्यम्’, ‘सुकुतमन्दारम्’.

४ अंकी नाटक—‘मुक्तावली’.

३ अंकी नाटक—‘तरङ्गिणी’, ‘स्वैच्छा’, ‘मधुविधुननम्’, ‘बहुव्यालिराम’.

२ अंकी नाटक—‘शोमावती’.

एकांकी नाटक—‘शरमविजयम्’, ‘मुक्तवेशी’, ‘मणिमैत्रल’.

गोवर्धनचिलासम् - फोर्डमुरचे अॅडव्होकेट पद्मनाभाचार्य यांनी आधुनिक पाश्चात्य संज्ञानुसार प्रस्तुत नाटक लिहिले आहे. यामध्ये कथानक अंकांमध्ये विभागले तर प्रवेशांमध्ये विभागलेले आहे. ध्रुवतपः नावाचे भागली एक नाटक या पद्मनाभाचार्यांनी लिहिलेले आहे.

सावित्रीचरितम्, ध्रुवाभ्युदयम्, भद्रायुर्विजयम्, गोपालचिन्तामणिः, हृष्णाभ्युदयम्, धामनविजयम् व पार्यंतीपरिणयम् ही पौराणिक नाटके मोर्बीचे म. म. शंकरलाल (सन १८४४ ते १९१६) यांनी लिहिली. यांच्या वडिलांचे नाव महेश्वर असे होते. ‘रघुवीरचरितम्’ नावाच्या काव्यात शंकरलालने मोर्बीवंशाच्या राजपुरुषाचे गुणवर्णन केलेले आहे. याव्यतिरिक्त ‘अनुसूयाभ्युदयः’, ‘भगवतीमाभ्युदयः’, ‘चन्द्रप्रभाचरितम्’ व ‘महेश्वरप्राणप्रिया’ या कथा यांनी लिहिल्या आहेत. ‘पांचालीचरितम्’, ‘अरुंधतीविजयम्’, ‘प्रव्रजलोपामुद्रम्’, ‘वैद्यवृक्षालेखलट्टरी’, ‘भोगवतीमाभ्युदयम्’, ‘कैलासयात्रा’, ‘भ्रान्तिमयमञ्जनम्’, ‘मेघमार्भगा’ यासारखी अवांतर काही काव्ये यांनी लिहिली असून तीं सर्व त्यांच्या शिष्यांनी मुद्रित केलेली आहेत. श्री. शंकरलाल हे यावर्गीय मोर्बीच्या संस्कृत महाविद्यालयाचे मुख्याध्यापक होते. त्यांच्या धर्मगार्थ शंकरभाषम नावाची सध्या मोर्बी येथे उमरली असून, तेथे धार्मिक विषयानर नित्य प्रवचन होत असतात.

नाट्यशास्त्रकारांनी रूपनवाक्याचे नाटक, प्रकरण, भाग, व्यायोग, समवकार द्विम्, ईदामृग, अंक, बीषी, ग्रहसन, नाटिका इत्यादि प्रकार वसिले आहेत व त्या सर्व प्रकारचे साहित्य अर्वाचीन लेखकांनी प्राचीन परंपरेनुसार निर्माण केले. त्यांपैकी नाटकाव्यतिरिक्त काहींचा निर्देश पुढे दिलेला आहे.

शृंगारसुधान्वभाणः—मसलीपट्टम्च्या नोस्ट कॉलेजचे प्राध्यापक श्रीरामचंद्र यांनी हा भाग लिहिला असून त्या व्यतिरिक्त ‘कुमारोदयचमूः व देवीविजयकाव्यम्’ ही दोन पुस्तकेहि त्यांनी लिहिलेली आहेत.

३२. फोर्डमुर येथे इंग्रजी भाषांतरासहित मुद्रित.

३३. मसलीपट्टम् येथे मुद्रित.

शृंगारतरङ्गिणीभाणः—कुम्भसोणच्या गव्हर्मेट कॉलेजचे संस्कृत प्राध्यापक श्रीनिवासाचार्य (इ. स. १८४८ ते १९१४) यांनी हा भाण लिहिला. याच्या वटिलाचे नाव वेदान्ताचार्य असे होते. उपापरिणयम् नावाचे आणखी एक नाटक व 'हसप्रिंगसम्' हे ६ सर्गांचे काव्य, 'श्रीकृष्णलीलायितम्' हे गयसाव्य, 'अमृतमयनम्' हे गेयसाव्य या 'शाङ्कर्गोपाख्यानम्' हीं अवातर काव्ये त्यांनी लिहिली आहेत. नागानन्द व मृच्छकटिक याच्या टीकाहि त्यांनी लिहिल्या आहेत. " (याचे वडील वेदान्ताचार्य हे निरुवाहीन्द्रपूर या गावी रहात असत. त्या गावात देशिसमूह बेसाटाचार्य या नांवाचा एक कवि रहात होता. तो आमरण संस्कृत पत्रातच मागण करीत असे.)"

मदनानन्दभाणः—ले. वैय्याकरणपचानन पार्यंसारधी. नुजिड गावचा जमीनदार बेकटादि अप्पाण हा या कवीचा आश्रयदाता होता. आर्तिल्लव. व स्वापप्रन्यय. हीं दोन स्तोत्रकाव्ये या पार्यंसारधीने लिहिली आहेत.

शृंगारसर्यस्यभाणः—ले. राजबूझमणि (१७ वे शतक)

शृंगारकोशभाणः—ले. गीर्वाणन्द्र (१७ वे शतक)

शृंगारकोशभाणः—ले. अभिनव कालिदास.

शृंगारतिलकभाणः (अव्यामाण) — (मुद्रित) ले. रामभद्र. हा तशारच्या सफोजी भोसल्याचा आश्रित कवि होता. मधुरेच्या मुजोस्वरुपाच्या शृंगारलीला यात वर्णिलेल्या आहेत.

घसंततिलकभाणः (अमालभाण) — ले. वरदाचार्य. रामभद्राच्या शृंगारतिलकभाणावर मात करण्यासाठी वरदाचार्यांनी हा भाण लिहिला. त्यामध्ये 'इद्रबाल', 'सर्गोहन' यासारखे अद्भुत प्रसंग वर्णिलेले आहेत. याने लिहिलेल्या यतिरागविजयम् या ६ अशी नाटकाचा उल्लेख वर आलाच आहे.

अनंगविजयभाणः—ले. जगन्नाथ कवि (१८ वे शतक)

रससदनभाणः—प्रागनूरचा सुवराज गोदवर्मा (१९ वे शतक) याने हा भाण लिहिला अमुन त्या व्यतिरिक्त 'रामचरितम्' 'मुररिपुस्तोत्रम्' 'मुधानन्दलक्ष्मी' इत्यादि याची काव्ये मुद्रित झालेली आहेत.

३४. माघे पट्टनेत्र सवें वष मद्राग येवे प्रतिद झाले. ३५. इ. ७३०

३६. नुजिड येवे मुद्रित । ३८. इ. १५२ । ३९. इ. १५४ । ४०. इ. ७८७ ।

४१. इ. १६० मुद्रित ४२. इ. ७१८ । ४३. इ. ७८७.

वैकटभाणः—छ. वेंटपुन पेय्यूरि (१९ वे शतक).^{४४} याने वसुमंगलम् नांवाच्या नाटकांत एका मूर्तिस्त्रा उपरिचर वगूणी विवाह झाल्याचे दाखविले आहे. 'रामचन्द्रविजयम्', 'मरताम्युदयः' व 'चमोरसदेशः' हीं अवान्तर काव्येहि त्याने लिहिली आहेत.

अनंगविजयभाणः—व विटराजभाणः हे दोन भाण क्रांगनूरच्या राजवंशातील कवितार्वभौम कोचिन्नुतयुरान् मृण्णुन प्रख्यात असलेल्या युवराज रामवर्मा (सन १८५८ ते १९२६). याने लिहिले याने 'त्रिपुरदहनम्', 'वत्स्युदभनम्', 'विप्रसन्देशम्', 'देवदेवेश्वरशतकम्', 'उत्तररामचमूः', 'बाणायुधचमूः', 'देवीसप्तशतीसारः' हे अवान्तर ग्रंथ लिहिले असून ते सर्व मुद्रित झाले आहेत.

लीलादर्पणभाणः—ले. पद्मनाभ.^{४५} हा कवि मूळचा आंध्रांतील राहणारा. याने काशीमध्ये प्रसृत शृंगारिक भाण लिहिल्या. १९८

किराताजुनीयव्यायोगः व **जरासंधवधव्यायोगः**^{४६} हे दोन व्यायोग क्रांगनूरच्या राजवंशातील कुञ्चीकुडन तयुरान् या नांवाने प्रसिद्ध असलेल्या रामवर्मा युवराज नांवाच्या कवीने (इ. स. १८६५ ते १९१३) लिहिले.

त्रिपुरविजयव्यायोगः—आंध्रांतील कोटपल्ली गावाच्या सोनेश्वर मंदिराच्या महोत्सवाच्या प्रसंगी दाखविण्यासाठी कामगारसोचा पुन पद्मनाभ^{४७} (१९ वे शतक) याने हा व्यायोग लिहिला.

पाण्डित्यताण्डवितम्—हिन्दुविश्वविद्यालयाचे प्राध्यापक श्री मट्टपनाथ शर्मा यांनी हे ग्रहण लिहिले.^{४८}

उन्मत्तकविकलशम् अर्थात् **लम्पोद्वरग्रहसनम्**^{४९}—तंजावर येथील शहाजी व सर्फाजी यांच्या आश्रयास असलेल्या केशेश्वर नांवाच्या कवीने हे ग्रहण लिहिले. हा कवि मनसूर येथे रहात असे. त्याने कवी 'रघवानन्दम्', 'नीलापरिणयम्', 'सभापतिविलासम्' हीं तीन नाटके व 'भोसल्यशावली'^{५०} हे काव्य लिहिले आहे.

चन्द्रलेपासदृकम्—ले. रुद्रदास.^{५१} मानवेद नांवाच्या कालिक्रतच्या राजाचे विलसती जीवन या सङ्घांत चित्रित केलेले आहे.

वृषभानुनाटिका—ले. मयुरादास. याच्या गुरूंचे नांव कृष्णदास असे होते. यमुनातीरावरील मुवर्णशेखरपुर हे याचे निवासस्थळ होते.^{५२} प्रसृत नाट्यंत राधाकृष्णांचा प्रणय दाखविलेला आहे.

मुस्तावलीनाटिका—पीठापुर येथील सोडीमद्राई रामस्वामी (इ. स. १८५६ ते १९१५) याने ही नाटिका लिहिली असून त्याने या व्यतिरिक्त 'शंभरामविजयचमूः' व 'रामविजयम्' हे काव्य लिहिले आहे.

४४. कृ. ७१४। ४५. कृ. ७१९। ४६. कृ. ७२६। ४७. कृ. ७१५।
४८. कृ. ७२६। ४९. काराणसीत मुद्रित। ५०. मद्रासमध्ये मुद्रित।
५१. कृ. ७०६। ५२. कृ. १७६। कृ. ६५९। ५३. कृ. ७०१।

मृगाङ्गलेखा (नाटिका)—ले. निमालदेवमुत विद्वनाथ (१८ वें शतक); मृगाङ्गलेखा व कर्पूरविलस याची प्रणयस्था रत्नावली नाटकेच्या धर्तीवर प्रस्तुत नाटकेत दासविली आहे. काशीमध्ये विद्वेश्वर मदिराच्या एका महोत्सव प्रसंगी या नाटकेचा प्रयोग झाला होता.^{५५} विद्वनाथ हा मूळचा आध्यात्मिक गोदावरी जिल्ह्यातला निवासी होता. पण तरुणपणीच तो काशीत राहावयास गेला. तेथेच त्याच्या आयुष्याचा अधिक काळ व्यतीत झाला.

नयमालिका (नाटिका)—ले. विश्वेश्वर कवि. (१८ वें शतक). हा अल्मोडा येथे राहत असे.^{५६}

शृंगारघाटिका—ले. विद्वनाथ.^{५७} अवन्तीचा राजा चंद्रवेली याचा यम्यायती आणि कान्तिपती यांच्यासह शृंगार या नाटकेत दासविले आहे.

चन्द्रिका (वीथी)—ले. रामप्राणिनाद.^{५८}

पुस्तकसिद्धन्तम्—ले. पटिता क्षमादेवी राव. मन्मथा मासिकाच्या १९५७ एप्रिलच्या अंकाने हा नाटक प्रकाशित झाले.

अनुल्लभदर्शनम्—ले. पारनाडचे सहस्रमुद्रे दारनी यानी हे ऐतिहासिक नाटक लिहिले अगून त्यामध्ये हास्यरसाला प्राधान्य आहे. प्रस्तुत लेखकाने 'चदागीता' व 'काव्यतृप्तम्' ही निदमन काव्ये लिहिली आहेत.^{५९}

विनम्राभ्युत्थामीयम्—ले. चिन्मयी नारायणराव, एम. ए., पीएच. डी. प्रस्तुत लेखक अनंतपुरीमधील एका विद्यालयात संस्कृत व कानडी भाषेचा अध्यापक होता. हा व्यायोग खाने विद्यार्थ्यांसाठी मुख्यतः लिहिलेला असल्यामुळे हात शोषात नाही. त्याची भाषाशैलीही समाज-निरहित आहे.

याचप्रकारचे विद्यार्थ्यांसाठी लिहिलेले आणखी एक नाटक म्हणजे के. एम्. रामरामाणी दारनी याच रतिविजयम् हे होय.^{६०} प्रस्तुत नाटक ५ अवी अगून ते कुमारगमनाच्या कथेवर आधारलेले आहे.^{६१} त्यात काही आधुनिक पद्धतीची गेय काव्येही आहेत उदा.—

(पञ्चमी) गुणे सदा राजराजेररीम्

(अनुपञ्चमी)—सग्रास्य प्रदायिनीम् । सतुरम वदेररीम् ॥ लुणे सदा ॥

दीप्तिता दैत्यशमनीम् । सज्जेकरशरीम् । गुणे सदा ॥ ६.

५४. पृ. ७१० । ५५. पृ. डी ३१२ । ५६. पृ. ७०७ ।

५७. पृ. १७७ । ५८. न वि वेळररररर हास्यविनोद मोमांगा, प्रथम परिशिष्ट-पृ. ८१ । ५९. श्रीरंगपट्टम् यथील वाणीविलास मुद्रणालयाने मुद्रित.

^{६०} उज्जयिनी येथे इ. १९५७ मध्ये झालेल्या काव्यदिना महोत्सवानिमित्त गुजन कवीने लिहिलेल्या 'निवमल्लम्' या कुमारगमनातील कथेवर आधारित गेय नाटकाचा (मुद्रित) प्रयोग झाला होता.

नागपूरचे श्री स्वद शंकर खोत यांनीहि विद्यार्थ्यांसाठी 'लालवैद्यम्', 'ध्रुवावतारम्', 'अरघ्यघटम्' व 'हा हन्त शारदे' हीं लघुनाटके लिहिलीं. तीं सर्व मुद्रित झालीं असून त्यांचे प्रयोग नागपूर व मुंबई येथे उत्सवप्रसंगीं झाले होते.

ऐतिहासिक नाटके

संस्कृत नाटककारांनी प्रायः प्राचीन पौराणिक विषयच सतत हाताळले. पौराणिक कथांची गोडी अवीट असल्याने प्रादेशिक भाषातहि पौराणिक कथावर आधारलेलीं सहस्रावधि नाटक आजहि निर्माण होत आहेत. आधुनिक इंग्रजी व अन्य भाषीय साहित्याच्या प्रभावाने संस्कृत साहित्यिकांनी त्यांच्या शारदेच विषय नाटकासाठी निवडण्यास आरंभ केला. इंग्रजी भाषा जाणणाऱ्या संस्कृतज्ञांनी वाही नाटकाचीं उत्कृष्ट भाषान्तरे संस्कृतांत केली. याचा उल्लेख भाषान्तरित साहित्य विषयक प्रकरणात आलाच आहे. स्वतःपणे उल्लेख करण्यासारखीं आधुनिक नाटके म्हणजे ऐतिहासिक नाटके होत. या नाटकांकरांत बटोद्याचे श्री मूलशंकर माणिकलाल याशिक यांचे स्थान फार भेष्ट आहे. यांचा जन्म नडियाद येथे ३१ जानेवारी १८८६ रोजी झाला. 'छनपतिशाम्राज्यम्' या आपल्या दहा अंकी नाटकात श्री. मूलशंकरजींनी पुण्यश्लोक शिवाजी महाराजांचे संपूर्ण जीवन चित्रित करण्याचा सृहणीय प्रयत्न केला आहे. त्यांनी 'प्रतापविजयम्' नामक नऊ अंकी नाटकानून बीरभेष्ट प्रतापसिंहाचे जीवन व 'सयोगिता स्वयंवरम्' या नावाच्या तीन नाटकानून पृथ्वीराज चव्हाणाचे जीवन रंगविले आहे."

उत्तर प्रदेशातील भगवन्तनगरचे निमासी महामहोपाध्याय मधुराप्रसाद्रीति (जन्म इ. १८५८) यांनी व्याकरण, आयुर्वेद या आपल्या आयडत्या विषयावर वाही लिखाण केले आहे. त्यांचे महत्त्वाचे कार्य म्हणजे त्यांची ऐतिहासिक नाटके. 'वीरप्रतापम्', 'शंकरविजयम्', 'पृथ्वीराज', 'भक्तमुदर्शनम्', 'गान्धिविजयम्' ॥ भारत-विजयम् हीं सहा नाटक त्यांनी आधुनिक तन्नाट्यार लिहिलीं आहेत.

या ऐतिहासिक नाटकांच्या परम्परेत महामहोपाध्याय हरिदास सिद्धान्त वागीश्वर (जन्म इ. स. १८७६) यांची भैवाटप्रतापम्, वगीयप्रतापम् व रिनाश्रीचरितम् हीं नाटके उल्लेखनीय आहेत. निराश्वरोत्थिनी, जननीविक्रमम् व वसवधम् हीं अवान्तर नाटकेहि सिद्धान्तवागीश्वर यांनी लिहिलीं आहेत. याव्यतिरिक्त मुदर्शनपरिहृत सिंहलविजयम्' व पञ्चाननवर्ग भट्टाचार्यकृत 'अमरमङ्गलम्' या ऐतिहासिक नाटकांचा उल्लेख करण्यासारखा आहे.

६० १९२९ मध्ये बडोदा येथे मुद्रित । ६१ गयागिता स्वयंवरम् मधील गेय वाध्यांचा परिचय गेय वाध्याविषयक प्रकरणात दिला आहे । ६२ १९३७ मध्ये लाहोर येथे मुद्रित । ६३, महारामपुर येथे १९५१ मध्ये मुद्रित । ६४. पाराणसी येथे १९३९ मध्ये मुद्रित ।

रजपूताच्या इतिहासातील विविध घटनांवर काही नाटके लिहिण्यात आली ती अशी—

नाटक	लेखक
प्रतिज्ञिया	— वी. के. यशी.
यज्ञोन्मत्ता	— ”
धर्मभ्य सुमा गतिः	— ”
कल्याणम्	— सी. वरदराज शर्मा.
मनोहर दिनम्	— ए. भार. हेबरे.
अरण्यरोदनम्	— सीतादेवी.
अमरमहिमा	— के. तिरुवेंकटाचार्य.
वाणिक्सुता	— सुरेन्द्रमोहन पञ्चतीर्थ.

हास्यरसात्मक नाटके

संस्कृत नाट्यशास्त्रानुसार प्रहसन हा स्वतंत्र एकाही नाट्यप्रकार मानण्यात आला आहे. पण तो प्राचीनकाळाी विशेष लोकप्रिय शास्त्राचे दिसत नाही. अर्वाचीन काळात पाश्चात्य साहित्यानीत एवातिज्ञाच्या प्रभावाने हा प्रकार एका अर्थी पुनरुज्जीवित झाला. एल्. बी. शास्त्री (मद्रास) ह्या लीगसिलसम् " वामुण्डा व निपुणिका, एल. के. रामनाथशास्त्री ह्या दोलपन्चीकम् व मणिमन्त्रा; वायू. महाकल्हशास्त्री ह्या कौण्टिन्यप्रहसनम् " व शृंगारनारदीयम् " ; सुरेन्द्रमोहन ह्या कान्चनमाळ; जीरन्यायतीर्थ ह्या पुरुरमणीयम् व क्षुतक्षेमम् व भी. स्कन्द शंकर. रघोत (नागपूर) ह्या मालामविषयम् ही सामाजिक व कल्पित शिवायरीत प्रहसने गेल्या दहा बारा वर्षांत टिपटिपणी लिहिण्या आली. संस्कृतात हा प्रकार सर्वथा अस्मिन्न आहे. यामध्ये के. के. भार. नायरच आलस्यकर्मीयम् " (धेसारी); बटुमनाथ शर्मांचे 'पाण्डित्यताण्डयम्'; काव्यतीर्थ मधुसूदन ह्या पण्डितचरितप्रहसनम्; वायू. महाश्रिशारत्री ह्या मर्यदमर्दश्री (माण) व मुद्रार्शनशर्मा ह्या 'शृंगारेश्वरः' (माण) ही पुन्हे हास्यरसात्मक साहित्याच्या दृष्टीने उल्लेखनीय आहेत. अर्वाचीन कालखंडातील आरम्भीच्या प्रहसनामध्ये १७ व्या शतकातील कविताचार्य ह्या 'वीतरत्नाकरम्' व सामगज दीप्ति ह्या धर्नर्नम्, १८ व्या शतकातील पनन्याम (तशवरच्या तुसोजीचामनी) ह्या 'दमरुनम्' ही प्रहसने उल्लेखनीय आहेत.

प्रकरण १९ वे

लाक्षणिक नाटके

मागील प्रकरणांत रुपक वाङ्मयातील नाटक, प्रकरण, भाग, व्यायोग, नाटिका इत्यादि विविध प्रकारच्या साहित्याचा सक्षिप्त परिचय दिला. प्राचीन नाट्यलेखकांनी चोराळलेले सवें नाट्यप्रकार आजतागायत संस्कृतात शाताळण्यात येत आहेत एवढें सिद्ध करण्यासाठी दिली एवढी माहिती पुरे आहे. व्याकरण, अलंकार इत्यादि शास्त्राच्या निदर्शनासाठी संस्कृत महाकवींनी त्या त्या शास्त्रांना वाहिलेलीं महाकाव्य लिहिल्याचें महानाव्यविषयक एका प्रकरणात आपण पाहिलेंच आहे. त्याच परंपरेत अनुसरून नाट्यसाहित्यात एक वैशिष्ट्यपूर्ण संप्रदाय संस्कृत साहित्यात आढळतो. नाटकाच्या द्वारा आध्यात्मिक तत्त्वज्ञान लोकांच्यापुढे उभे करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या लेखकांनी आपल्या नाटकांतून काम, क्रोध, लोभ, मोह, भ्रम, दया, धृति यासारख्या तत्त्वांना पात्ररूपाने चित्रित केले. असल्या नाटकांतून ज्ञानयोग भिया भक्तियोग जीवाच्या उद्वाराकरिता आवश्यक असणो ह्या सिद्धांत प्रतिपादन केलेला असतो. आध्यात्मिक शास्त्रातील अत्यंत गहन सिद्धांत सुद्धा असल्या नाटकांमुळे सुगम झालेले दिसतात. दोन चार शास्त्रीय ग्रंथ शिकून देखील जे सिद्धान्त परगंडी रामान्य बुद्धीच्या लोभाना उमगणार नाहीत ते या नाटकांमुळे सहज उमगू शकतात. मर बुद्धीच्या राजकुमारांना राजनीतिशास्त्र शिकविण्यासाठी पंचतन्त्राने बाघ, सिंह, कोळे, लाडो यासारख्या फसवे माणसासारखे व्यवहार वर्णन केले. अश्वघोष कवीने आपल्या 'सारिपुत्र' प्रकरणात बुद्धि, कीर्ति, धृति यासारखे अव्यक्तभाव मानवीरूपाने चित्रित केले असून त्याचा विवाद भगवान् बुद्धाने शामयिला, असे दाखविलें आहे. ही लाक्षणिक वर्णनपद्धति वेदवाङ्मयातही प्राचीन आहे. कृष्णयजुर्नैशमप्ये,

‘अष्टमंस्वारं वाक् च मनस्वातीर्येताम् । अहं देवेभ्यो हृत्य ब्रह्माग्नीं यागप्रवीन् । अहं देवेभ्यः इति मन । तौ प्रजापतिं प्रत्यमेताम् । सोऽप्रवीरं प्रजापतिर्दुर्तिरेव त्वं मनसोऽसि । यदि मनसा ध्यायति तद् वाचा वदति, तद् मत्तः तुभ्यम् । न वाचा बुध्वन्नित्यब्रवीन् । तस्मान्ननरा प्रजापतये जुहानि । (कृष्ण यजुर्वेद २-५-११४)’

यागारणे लाक्षणिक संवाद आढळतात. बृहदारण्यकोपनिषदाच्या ६ व्या अध्यायात सर्व इन्द्रियांच्या निवादाची एक कथा आढळते. त्या कथेत लाक्षणिक पद्धतीने सर्व इन्द्रियांतून प्राणच ओष्ट आहेत असे प्रतिपादन केलेले आहे

या लाक्षणिक पद्धतीस अनुसरून उच्च विचार विना गहन तत्त्वज्ञान प्रतिपादन करण्यासाठी नाटक लिहिण्याचा पहिला यत्नाशी प्रयत्न १२ व्या शतकात कृष्णमिश्र नावाच्या अद्वैतवादी यतीने केला. त्याच्या 'प्रबोधचंद्रोदयम्' या नाटकातील कथानक भागवतातल्या पुरुषन उपाख्यानावर आधारलेले आहे. हे नाटक इतकें लोकप्रिय झाले की त्यावर रुद्रदेव, गणेश, मुद्रहण्यसुधी, रामदास, सदात्ममुनि, घनश्याम, महेश्वर न्यायालभार, भार. व्ही. दीक्षित, आद्यनाथ, गोविंदामृत इत्यादि अनेक निद्वानांनी टीका लिहिल्या आहेत. प्रबोधचंद्रोदयाचा आदर्श पुढे ठेवून अनेक नाटके लिहिण्यात येऊ लागली. त्यामध्ये कर्णपूरकवीच 'चैतन्यचन्द्रोदयम्' (या नाटकात चैतन्यमहाप्रभु शेवटी आनिर्भूत झाल्याचें दाखविले आहे.) वेदान्तदेशिक पेंडनाथाचें 'संस्कृतपस्योदयम्' (या नाटकात कृष्णमिश्राने प्रतिपादन केलेल्या सिद्धांताचे राखण करण्याचा व निश्चिष्टाद्वैतमत प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला आहे.), यशपालाच (१४ वे शतक) मोहपराजयम्, भूदेव शुक्ल कवीच (१६ वे शतक) धर्मत्रिजयम् यांमार्गी लाक्षणिक नाटक मयतरीच्या काळात लिहिली गेली. आधुनिक काळानुसार हि हा नाट्यप्रकार अनेकांनी खरा हाताळलेला आहे त्यापैकी माहीचा परिचय पुढीलप्रमाण आहे.

श्रीरामचरितम्—१७ व्या शतकातील रामराज दीक्षित नावाच्या मथुरा येथे राहणाऱ्या कवीने दारिद्र्य व वैभवं यांचे गुणदोष दाखविण्यासाठी हे ५ अंकी नाटक लिहिले, त्यात मुक्तामा वाहणाच दारिद्र्य व त्याला शालेय आरम्भिक वैभवंलाभ दाखविलेला आहे. धुंदेलगडाच्या राजा आनंदराय हा रामराज दीक्षिताचा आश्रयदाता होता. या रामराजाने निपुरीस्तोत्रम्, 'धूर्तनाटकम्' व 'काव्येन्दुप्रकाश.' (साहित्यशास्त्रनिबन्धन) हे आणगी तीन ग्रंथ लिहिलेले आहेत. त्याच्या मुलगा रामराज याने 'दृगारविम' कव्य, नागू प्रभराज याने 'रघुमहरी टीका' व पणतु जीवरान याने 'रघुनारदुषिणी टीका' या प्रकारे प्रयत्न केलेले आहेत.

चित्तावृत्तिरत्याणम् व जीवन्मुक्तिरत्याणम् ही दोन लाक्षणिक नाटके भूमिनाथ उर्फ नल्ल दीक्षित (१७-१८ शतक) याने लिहिली आहेत. त्याच्या 'दृगारविमस्वभाषण', 'धर्मविजयचम्पू', 'मुद्रापरिणयम्' या अत्रान्तर प्रथांचा परिचय प्रस्तुत प्रथांत तत्त्वार्थाने प्रसरणातून आलेला आहे.

सीभाग्यमहोदयनाटकम्—१७ व्या शतकात काटियावाडमध्ये झालेल्या जगतनाथ नावाच्या वीप्रवादीने प्रस्तुत लाक्षणिक नाटक लिहिले. त्यामध्ये भावनगरच्या जगतगिद्द राजाच्या सभेतील अधिपतीने चित्रित केलेला आहे.

विद्यापरिणयम्—ले. वेङ्कवि (१८ वे शतक). या नाटकात विद्या आणि जीवात्मा यांचा विवाह लाक्षणिक पद्धतीने वर्णिलेला आहे. लेखकाने हे नाटक तंजावरच्या सफोजी भोसल्याचा मंत्री आनंदराय मखी याला अर्पण केले होते; त्यामुळे आनंदराय मखी हाच या नाटकाचा लेखक होता असे मानले जाते.

पूर्णपुरुषार्थचन्द्रोदयम्—या नाटकाचा लेखक ज्योदेव (१८ वे शतक) याने सोमयाग केल्यानंतर संन्यास ग्रहण केला व त्यानंतर मलबारमध्ये वास्तव्य असताना हे नाटक लिहिले. या नाटकांत दशाश्वराजाचा (१० इंद्रियरूपी अश्व्याचा नियंता असलेल्या आत्म्याचा) आनंदपस्ववल्लीशी समागम वर्णिलेला आहे. हा समागम सुभद्रा व सुभक्ति यानी घडवून आणला. श्रद्धा व भक्ति यांना विरोध करणारे राक्षसरूपी सर्व विकार पराभूत झाल्याचे कवीने दाखविले आहे.

शिर्षालिंगसूर्योदयम्—ले. मल्लारी भारद्वाज (१८ वे शतक). हा कवि आंध्रप्रदेशातील कृष्णा जिल्ह्यातला राहणारा होता. त्याच्या वडिलांचे नाव सरगणाराय्य असे होते. वीरशैव सम्प्रदायाचे श्रेष्ठत्व प्रतिपादन करण्यासाठी त्याने प्रस्तुत लाक्षणिक नाटक लिहिले.

अनुमितिपरिणयम्—१८ व्या शतकाच्या आरम्भी मद्रास येथील ट्रिप्लियेन निभागात राहणाऱ्या नरसिंह नायाच्या नैय्यायिक पद्धतीने प्रस्तुत नाटक लिहिले. त्यामध्ये परमेशाची कन्या अनुमिति हिचा न्यायरसिकाशी विवाह शास्त्राचे दाखविले आहे. न्यायशास्त्रातल्या अनुमितिराड सुशोध करण्याच्या हेतूने हे नाटक लिहिण्यात आलेले आहे.

प्रपन्नसपिण्डीकरणनिरासम्—ले. घट्टेशचर्य (१९ वे शतक). मद्रास प्रांतामध्ये मंचलगुप्त येथे या आचार्याचे वास्तव्य होते.

नाट्यपरिशिष्टम्—ले. कृष्णानंद याचस्यति. नाट्यशास्त्र व्याकरणाचे पाठ देणं हा या नाटकाचा हेतु आहे.

शिवनारायणमहोदयम्—ले. नरसिंहकवि. वेङ्कोरेश्वराच्या रागच्या सन्मानार्थ हे तत्त्वचर्चात्मक नाटक लिहिण्यात आले.

शुद्धसत्त्वम्—अनंतचार्याचा पुन मद्रासी येथेचर्य (१९ वे शतक) याने विशिष्टाद्वैत मतान्या प्रचारार्थ प्रस्तुत नाटक लिहिले.

चित्सूर्यालोकम्—१९ व्या शतकांत आंध्रप्रदेशातील गोदावरी जिल्ह्यातल्या येदुगुमटल नांवाच्या गावी, चिप्राणनरसिंह नायाचा गणित, ज्योतिष इत्यादि शास्त्रे जाणणारा एक विद्वान होता. बराच काळपर्यंत तो निरञ्जनगर येथे एका रागच्या आश्रयास होता. आयुष्याच्या उत्तरार्धात संन्यास घेतल्यानंतर त्याने प्रस्तुत लाक्षणिक नाटक लिहिले.

विद्वन्मोदतरङ्गिणी-१८ व्या शतकाच्या आरंभी बंगालमध्ये झालेल्या रामदेव (किंवा चामदेव) नांवाच्या कवीने प्रस्तुत लाक्षणिक नाटक लिहिले. त्यामध्ये विविध छंददायाऱ्या धार्मिक व अधार्मिक संवादांतून महत्त्वाचे सिद्धान्त कवीने प्रतिपादन केलेले आहेत. रामदेवाचा पिता राघवेन्द्र मठोचार्य हा शतावधानी म्हणून प्रसिद्ध होता. स्वतः रामदेवहि पुढे 'चिरंजीव' म्हणून प्रसिद्धीस आला. ढाक्याचा नायब दीवान यशवंतराह याचा आश्रय या रामदेवाला लाभला होता. वृत्तरत्नावली नांवाच्या काव्यांत त्याने यशवंतराहाची स्तुति केलेली आहे शृंगारतटिनी, कल्पलता, शिवस्तोत्रम्, महादेवचम्पू य काव्यविलासः (साहित्यशास्त्रविषयक) हे ग्रंथ या रामदेवाने लिहिले आहेत.

चिस्तर्यालोकम्-ले. मुहम्मदी बेकटराम नरसिंहाचार्य (इ. स. १८४२ ते १९२८). याच्या आईचे नांव रङ्गाग्ना य यष्टिलंचे नांव बीरराघव असे होते. बिजयानगरचा राजपति बिजयराम याचा हा कवि आश्रित होता. प्रस्तुत लाक्षणिक नाटकांत रसग्रहणाची कथा त्याने रंगविली आहे. त्याने एकूण ११४ ग्रंथ लिहिले असून त्यांपैकी 'गजेन्द्रव्यायोगः', 'राजहंसीयनाटकम्' 'वासवीपाराशरीयप्रकरणम्' 'रामचन्द्रकथामृतम्', 'भागवतम्', 'सत्यवहेलनम्', 'नीतिरहस्यम्' 'उज्जयानन्दचम्पूः' 'काव्यालंकारग्रहः', यांसारखे कांही ग्रंथ उल्लेखनीय आहेत.

प्रचण्डराहुदयम्-तज्ञावरच्या तुकोजीराजाचा मंत्री घनस्याम आर्यक याने प्रस्तुत लाक्षणिक नाटक वेदान्तदेशिक बेकटनाथाच्या विशिष्टादितवादी 'छंक्वयुयोदयम्' या नाट्यातील सिद्धान्तांचे संज्ञन करण्यासाठी लिहिले. याव्यतिरिक्त 'गणेशचरितम्', 'मदनउज्जीवनम्', 'कुमारीविजयम्', 'अनुभूतिचिन्तामणिः', 'आनन्दमुन्दरी' ही नाटके या आर्यक कवीने लिहिली आहेत. भवभूतीच्या महावीरचरिताचे अनुपलब्ध २ अंक याच कवीने लिहिले.

वर उल्लेखिल्या नाटकाव्याव्यतिरिक्त

मर्तृहरिनिर्वेदम्—ले. हरिहर.

ब्रह्मविद्या—ले. नारायणशास्त्री.

शानयुयोदयम्—ले. चादिचन्द्र.

सत्यगतिद्वयम्—ले. वैद्यनाथ.

सन्मननाटकम्—ले. जयंतभट्ट.

मुक्तिपरिणयम्—ले. मुन्दरदेव.

- भक्तिवैभवम्—ले. जीवदेव.
 विवेकचन्द्रोदयम्—ले. शिव.
 विवेकविजयम्—ले. रामानुज.
 शान्तिरसम्—ले. पैकुण्ठपुरी.
 वेदान्तविलासम्—ले. बरदाचार्य.
 मिथ्याज्ञानखण्डनम्—ले. रविदास.
 शिवभक्तानन्दम्—ले. बालकवि.
 गैर्वाणीविजयम्—ले. बालकवि.
 स्वानुभूत्यभिधा—ले. अनंतराम.
 जीवनमुक्तिफलयाणम्—ले. मल्लासोमयाजी.
 प्रमाणादर्शम्—ले. शुक्लेस्वर.

यासारख्या आणखी कांही लाक्षणिक नाटकांची नामावली देता येईल, भारतीय तत्त्वज्ञानातील अनेक जटिल सिद्धांत सामान्य जनतेपर्यंत पोचविण्याच्या प्रचारकी हेतूनेच ही नाटके लिहिण्यांत आली. त्यामुळे त्यांना शाकुन्तल, उत्तररामचरित यासारख्या रसनिष्ठ नाटकांची प्रतिष्ठा प्राप्त झाली नाही.

प्रकरण २० वे

गेय काव्ये

जयदेवाच्या गीतगोविंदापासून गेय काव्याचा एक अभिनव सम्प्रदाय संस्कृत साहित्यात १२ व्या शतकापासून सुरू झाला. 'गीतगोविंद' या नावाचे इतके दिलक्षण आकर्षण पुढील काळातील कवींच्या ठिकाणी उत्पन्न झालेले दिसते की त्यांनी जी गेयकाव्य लिहिली त्यांना त्यासारख्याच नावे त्यांनी दिली. उदा०

- 'गीतराघवम्'—ले. प्रभाकर (इ. स. १६७४)
- 'गीतराघवम्'—ले. हरिशंकर
- 'गीतराघवम्' व 'गीतगिरिशम्'—ले. रामकवि
- 'गीतगौरीपति'—ले. भानुदास
- 'गीतवीतरागम्'—ले. अभिनवचार्करीति
- 'गीतगगाधरम्'—ले. वल्याणकवि
- 'गीतगगाधरम्'—ले. नञ्ज राजशेखर (२० व शतक)
- 'गीतगगाधरम्' ले. चन्द्रशेखर सरस्वती
- 'गीतशंकरम्'—ले. मृत्युञ्जयपुत्र अनंतनारायण
- 'गीतदिगम्बरम्'—ले. रामचन्द्रसुत वरामणि (१७ वे शतक)

नेपाळाचा राजा प्रतापमल्ल याच्या गुलापुष्पदानोत्सवाच्या प्रसंगी गाण्याकरिता हे काव्य लिहिले वरामणि हा मैथिल ब्राह्मण होता. नेपाळेश्वर प्रतापमल्ल हाहि कवि होता. त्याने अनेक अष्टक लिहिली अखण ती नेपाळातील मंदिरावरावर कोरलेली आहेत.

- 'सगीतमाधवम्'—ले. गोविंददास. हा कवि आगालमध्य १७ व्या शतकात होऊन गेला.
- 'सगीतरघुनन्दनम्' ले.—विश्वनाथ
- 'सगीतमुन्दरम्' ले. सदाशिवदीक्षित
- 'सगीतराघवम्' ले. चिन्नामोम भूपाल

‘संगीतरघुनन्दनम्’ ले. प्रियदास. हा कवि रेवा संस्थानातील विद्यनाथ (१६ सर्ग) —सिंह नांवाच्या राजाच्या आश्रित होता. ॥ विद्यनाथ-सिंह वाघेला नावाच्या वंशांत जन्मास आला (१९ वे शतक) होता. त्याने स्वतः ‘रामचन्द्राह्निकम्’ या नांवाचें गेय काव्य टीकेसहित लिहिले आहे.

‘संगीतमुन्दरम्’—ले. सदाशिव दीक्षित.

‘गीतशतकम्’—ले. सुन्दराचार्य.

‘दयाशतकम्’, ‘मातृमृतशतकम्’ व ‘तारावलीशतकम्’ हीं तीन गेय काव्ये श्रीधर वैकटेश (१८ वे शतक) या कवीने लिहिली आहेत.

—‘शिवगीतमालिका’—ले. चण्डशिखामणि.

—‘शिवाष्टपदी’—ले. वैकटप्या नायक. हा कवि १७ व्या शतकामध्ये म्हैसूरचा अधिपति होता.

‘भजनोत्सवकौमुदी’—या ग्रंथांत मनेक संस्कृत कवींची गेय काव्ये संकलित केली आहेत.

‘गानामृततरङ्गिणी’—ले. टी. नरसिंह अय्यंगार. हा कवि ‘कलिसिंह’ या नांवाने प्रसिद्ध होता. बंगलोरमध्ये तो एका महा-विद्यालयाचे प्राध्यापक होता. प्रसृत पुस्तकांत विविध विषयांवरील त्याची गेय काव्ये संकलित केलेली आहेत.

—‘शंकरसंगीतम्’—ले. जयनारायण.

—‘शंकरगीतिः’—ले. शार्ङ्गदेव.

—‘शिवगीतिमालिका’—ले. श्रीचन्द्रबोरार-सरस्वती. १८ व्या शतकांत शंकराचार्यांच्या कांकीकामकोटी पीठाचे हे ६३ वे आचार्य होते. प्रसृत काव्यांत एकूण १२ सर्ग आहेत. त्यांच्या ‘गीतगङ्गाधरम्’ या काव्याचा उल्लेख वर आलाच आहे.

‘गृहागिविद्यसंगीतम्’—ले. तुंदिराज. (यांच्या अवांतर काव्यांपैकी माहिती इतर ग्रंथांत आलेली आहे.)

गीतकाव्य लेखकांमध्ये पुढोकोट्या येथील राज कॉलेजचे संस्कृत प्राध्यापक सुनंदप्रसाद (जन्म इ. १८५०, स्थान—कटायसुद्धी), यांचें कार्य बरेच मोठे आहे.

त्यानी रामावतारम्, विश्रामित्रयागम्, सीतामल्याणम् हीं रामायणविषयक गेय काव्य व रश्मिमणीकल्याणम्, विभूतिमाहात्म्यम्, हल्लीशमञ्जरी व दोलागीतानि हीं आणखीं चार गेय काव्य लिहिलीं आहेत. मुद्राक्षयसुरि हे विविध शास्त्रे व कला यावरील प्रभुत्वामुळे व विशेषरून वक्तृत्वामुळे दक्षिण भारतात अत्यंत प्रसिद्ध होते. प्रस्तुत गेय काव्याव्यतिरिक्त 'वल्लीगोलेयम्' हे ॥ अवी नाटक, वल्ली व कार्तिकेय यांच्या विवाहासम्बधी दक्षिण भारतात प्रचलित असलेल्या कथेवर त्यानी लिहिले आहे. 'शन्तनुचरितम्' नावाचा एक गद्य ग्रन्थहि त्यानी लिहिलेला आहे याव्यतिरिक्त 'ममयमन्यनम्', 'बुदिसन्देशम्', 'पद्य-पञ्चरत्नम्', 'हरतीर्थेश्वरस्तुति', 'शुकस्तुतिपुष्पारणयनम्' हीं काव्ये मुद्राक्षय सुरिने लिहिली आहेत.

कृष्णलीलातरङ्गिणी—१८ व्या शतकात गोदावरी जिल्ह्यातील कुचि मन्दी या गावी राहणाऱ्या नारायणतीर्थ नावाच्या कवीने गीतगोविंदाप्रमाणेच १२ तरङ्गाचे हे गेय काव्य लिहिले आहे. या काव्यात सर्वत्र सगीतविषयक सूचनाहि जयदेव कवीप्रमाणेच नारायणतीर्थाने दिल्या आहेत. बेल्मकोण्डरामराय यानेहि याचप्रकारच व याच नावाचे एक गेय काव्य लिहिले आहे. या सर्व गेय काव्याचा आदर्श असलेले गीतगोविंद हे कृष्णभक्तिपर असल्याने तद्विषयक अनेक काव्ये संस्कृत कवींनी जयदेवाच्या पावलावर पाऊल टाकून लिहिली. त्यामध्ये निम्न नाथाचे कृष्णभावनामृतम्, जयेशाची कृष्णामृततरङ्गिका हीं दोन काव्ये विशेष उल्लेखनीय आहेत. 'कृष्णभक्तिचन्द्रिका', 'कृष्णानन्दहरी' व 'कृष्ण लीलामृतम्' (अच्युतराय मोडक यांच्या टीकेसहित), यासारख्या काव्याच्या लेखनाचीं नांय उपलब्ध नाहीत.

अशा प्रकार सध्दात गेयकाव्याची काही वाण नाही पण सामान्यपणे गीतगोविंदातील अष्टपदीव्यतिरिक्त इतर गेय काव्य सध्दातज्ञाना मुद्धा माहीत नाहीत. प्रस्तुत प्रकरणात काही उल्लेखनीय गेय काव्ये सहेतुकपणे दिली आहेत. त्यामध्ये मराठीचे सुप्रसिद्ध लावणीकार श्री. रामजोशी यांच्या सध्दात-प्रादुत-मिश्रित (दिमापी किंवा चतुर्मापी) लावण्या व सध्दात वाटेले त्या प्रसाराचे गेय काव्य लिहिता येते ह सिद्ध करण्यासाठी बद्धपरिहार होऊन प्रचंड लेखन करणारे जयपूरचे विख्यात पण्डित भट्टश्री मधुरानाथ शास्त्री (मन्जुनाथ) यांची आधुनिक विषयावरील गेय काव्य व काही नाटकातील गेय काव्य आम्ही उद्धृत करीत आहोत. चित्तर (कोचीन) चे वारखुर कृष्णमेनन यांच्या गाथाकादम्बरीत मराठीतल लावणीप्रमाणेच मल्याळी

८ मुबईत मुद्रित । ९ कृ ३०१ । *कृ ३५२ । १० कृ. ३०१ ।

११. मुबईमध्ये मुद्रित.

भाषेतील लोप्रिय चालींचा नमुना पहावयास मिळेल. चांदोद (गुजराथ) येथील संस्कृत भाषा प्रचार मंडळाने गुजराथी चालीवर लिहिलेल्या संस्कृत नृत्यगीतांचा एक संग्रह प्रकाशित केला आहे. त्यांतील काही नमुनेहि येथे पहावयास मिळतील.

रामजोशीकृत लावण्या—(प्रकाशक—शंकर तुकाराम शाल्म्याम)

लावणी ३४

पुढील गीतांत संस्कृत, मराठी, हिन्दी व कानडी या चार भाषा कवीने उपयोगांत आणल्या आहेत.

- १ संस्कृत—याहि याहि निजभुवनम् । प्रतीका बोलशी मुढदारा-मराठी ।
कानडी—निजमातना केळु दिल्ला । चल छोड पळो मेरा-हिन्दी ।
संस्कृत—देहि देहि पदमिदं सुरारे । उचित नव्हे तुजला—मराठी
कानडी—मी परगतिणी यातक पकडता । यव स्यारे किने करभुला ।-हिन्दी
संस्कृत—पाहि पाहि निजजनक-यशस्वे । सोडी वाट मजला ।-मराठी
कानडी—नन पती निन मनमुणगीशी । क्यंवेरे तुजे किने बोला ।-हिन्दी
धृ. ॥ संस्कृत—त्वं कयाकिनोद कुरुषे । वेडे मूल ।-मराठी
कानडी—इनगडो माधव । ना शिरपर डारोगो धूल ।-हिन्दी
संस्कृत—त्वद्दर्शनं तत्पल्लु । उठतो मस्तकी शूल ।-मराठी
संस्कृत—मुञ्च मुञ्च चैलाधरमधुना । नंदाच्या पोरा ।-मराठी
कानडी—हिडनिन तंदिग मन्याग । पिय जन बहुत बुरा मेरा ।-हिन्दी
॥याहि॥ संस्कृत—तिष्ठ तिष्ठ सती । इतिकु रागाने कागे बोली ।-मराठी
कानडी—ना गोकुळपति निज ग्याल । सखी सुगरी अलयेली ।-हिन्दी
संस्कृत—अङ्गावद्गमो मया सह तव । दैवदत्ता खुलली ॥-मराठी
कानडी—इष्टभाल्मी निज मनसा । गवळण माग भरनवाली-हिन्दी
॥ चाल ॥ संस्कृत—यन्मयोदितं तत्पल्लवं । निजमनी मान ।-मराठी
कानडी—नडी मुञ्जगवळगे । मै तुजे नहीं बेमान ।-हिन्दी
कानडी—इग दया मादकिस्ती । देख हमारी शान ।-हिन्दी
संस्कृत—किं रोपं कुरुषे । मागतसे तुज दान ।-मराठी
संस्कृत—त्वं तु रमे मयोचिता । नको भाव धरु दुष्टा ।-मराठी
कानडी—इष्ट गात निज केळु दिल्ला । सखी क्यौं उतरवया वेहरा ॥याहि॥ ?

*

*

*

(लावणी ८८) संस्कृत-मराठी भाषांची संमृष्टि येथे दिले.

(॥ चाल ॥ पती गेले हो आज कोठवाडी । गिरनार अवूच्या पहाडी)
नन्दात्मज मन्दं मन्दं मा याहि । तुज भरूच नाही ॥ धृ ॥

गेहादपसर त्यमित. कंसारे । जन जागति सारे ।
 कान्तादेकान्त. किमु संसारे । हे नेणसि करे ?
 लोके निजजनकयशस्कं पाहि । स्वकुळीते पाहि ।
 नन्दात्मज मन्द मन्द० ॥ १ ॥

देवादिह जीउस्यहमतिगूढा । का नेणसि मूढा ।
 स्वधू सम्प्रति मयि कोपाखुदा । का भस्वी हूडा ।
 केपामपि करुणा भरति नवोदा । निति होसिल वेडा ।
 सिंहादप्युग्रतरौ मे भर्ता । सावध हो पुता ।
 मन्ये त्यज्जीवनस्य मन्थनकर्ता । बोलावू भार्ता ।
 मा भूसे जीवितसंशयभार्ता । वाचुनि जा पर्ता ।
 जाने त्वं मदनादन्तर्दाही । कविराय असा ही ।
 नन्दात्मज मन्द मन्द मा पाहि ॥ २ ॥

*

*

*

[चाल—दामाजीपताची रसद । यवन बेदरचा अभिचारी । या मराठी
 गाण्याच्या चालीप्रमाणे चाल असलेले हे शुद्ध संस्कृत मन्त्रिनिष्ठ गीत आहे.]

वन्दे धीगजमुखमगजनिपाल । विधुमुललितपाल ॥ धू. ॥
 चन्दनमण्डितगुण्डादण्ड । मन्दमर्दितगण्ड । सग धीविभ्यरुढ ।
 कुलदिति-कुलदण्ड । दूरीकृत-पदनत-भयनाल । वन्दे ॥ १ ॥
 गौरीपरमेस्वर-कुतुराम । वृत्तविधिविराम । काम त्रिभुवनेकपूरितकाम ।
 सुगनरदमभिराम । शरणागत-परिजन कशनापाल । वन्दे ॥ २ ॥
 आद्य दिनामृतपारावार विधिजगदाधार । कण्ठालम्बित-मणि-मुक्ता-हार ।
 श्रितसम्पदगार । धीर कविरायपिवैरसाल । वन्दे ॥ ३ ॥ (लावणी क्र. ५)

लावणी हा शृंगारिक गाण्याचा प्रकार महाराष्ट्रात अद्यापि सुद्धा अतिशय
 लोकप्रिय आहे. हा रामजोशी नावाना कवि महाराष्ट्रसाहित्यात लावणीसार म्हणून
 फार प्रसिद्ध होता. त्याच्या मराठी लावण्या महाराष्ट्रसाहित्यात फार प्रसिद्ध आहेत.
 त्यांतील काही संस्कृत लावण्या या ठिकाणी दिल्या आहेत.—

(लावणी क्र. ६)

[चाल—दामाजीपताची रसद । यवन बेदरचा अभिचारी]

सुमग सत्तीय नितान्तचपल चल्यति मम मानसम् ।
 कदा मे चुम्बति मुखसारसम् ॥ धू. ॥
 गनपतिगति-रनिमानमृदुतरवर-मन्जरी । तथेय भाति सुमग मुन्दरी ।
 चन्द्रज्यल-मुललित-यदनादतिमुखमरी । निजमुच-मुललित-मणिमन्जरी ।

चरण-रणित-निजपूर-चविता यत्पुरतः पामरी । गुणानामपि रंभा स्फुरी ।
 करिभरिपरी-सुचिर-रंदिभागा-भतगुणजितगुर्जरी । सुखा पदपदति-कुञ्जरी
 ॥ चाल ॥ सा कथं भवति मो मदीय-रतमोगिनी ।

जनकेयं तदणी नितम्बकुचशालिनी ।

सुरवर-मिळार-चलन-चवित-कामिनी ।

कुच-विलिखित-मृगपद-लसित-सुरभामिनी ।

सुदूरतर-मृदुनलिन-दलायत-लोचनशरसाहसं । न सोढुं शक्नोम्यतिराजसम् ॥ १ ॥

*

*

*

(रामजोशीकृत लावणी क्र. ७२)

तरुणि तवेयं कुचतटमतिगुरु कुच मम हृदि सादरं
 मनो मे भवति मनोभवदरं ॥ ५. ॥

अधर-मधुर-मधुर-रसिकं मासुग्जीवय तावकम् ।
 मिये मे शमय विरहपावकम् ॥

मुञ्चति मदनः स्वीकृतकदनो मयि विपमं सायकम् ।
 निवारय तं सखि रतिनायकम् ।

दगन्तं पाहि निजसेवकम् ।

जहि जहि मानं मात्रजमीनं अनुकुर्ये किं न कम् ।
 त्यदीयं लपितं सुखयति न कम् ।

॥ चाल ॥ किं कृतं मया वरमानिनि रुचिराधरे ।

कुच वृषामरणरुचि-पल्लव-फोमलकरे ।

साहसं किमिदमतिकोपभरे मन्यरे ।

मञ्जुलार-मृदुसिञ्जित-मणिमय-मञ्जीर-व्युत्तिधरम् ।

नतोऽहं तावकपटपुष्करम् ॥ १ ॥

*

*

*

मूलशंकर याज्ञिक यानी संयोगितास्वयंवरम् या नाटकांत कांही गेय काव्यं
 रचलेलीं आहेत तशीच इतर कांही कवींनी आपल्या नाटकांत गेय पद्यरचना केलेली
 आहे. संयोगितास्वयंवरम् मधील पुढील गीत पहा.

[वसंतराग, त्रिताल]

वितरति नतिमयि रतिरमण

युवतिजनस्ते रतिरमण

नयमुमसायक वसन्तनायक ।

अन्तिकुल्यायक रतिरमण ॥ विनरति ॥ १ ॥

वनिनादरुण रसिकप्रिहरण
 भ्रमसन्तरण । रतिरमण ॥ नितरति ॥ २ ॥
 मुरगणवन्दित । निजरनिनन्दित ।
 स्तननानन्दित रतिरमण ॥ विनरति ॥ ३ ॥
 वाञ्छितमर्पय मनासि तर्पय
 स्तननं दर्पय रतिरमण ॥ नितरति ॥ ४ ॥

[केदार रग, त्रिताल] [पृ. ५१]

माधन यमुनातीरनिहारी । मृदुराधाञ्धरमधु-मधु-मधुकर
 -नटवर गिरियरधारी ॥ माधन ॥ १ ॥
 राधायौननयननमाली । गोपीजनमुक्तारी ॥ माधन ॥ २ ॥
 मुमतिमनिजनय नय जयशाली । त्वमु जयपथमविकारी ॥ माधन ॥ ३ ॥

* * *

साहित्यवेमचम् [मट्भ्रीमपुराणायशास्त्री] नययुगरीषि (पृ. ४८८)

रेलशक्तिः— (आगमादी)

अञ्जनश्लेन दूरदेशानपि दर्शयन्ती
 मार्गं लङ्घयन्ती योगमहिममहीयसी ।
 नानाशक्तिलोकानेनपद्स्ती समावेशयन्ती
 दशन्ती मुधारपचरितमश्रीयसी ।
 रात्रिन्दन यान्त्या अपि क्षीप्रगतिर्ऋतो नास्ति
 चिरं लोहलेखोपरि गमनाद् गरीयसी
 मायः प्रदीप्तदशमद्वितदीप्तश्रेष्ठपरि
 जगदीनि बैरा धूमशमदी पटीयसी ॥ ५ ॥

* * *

वायुयानम्

उत्पतत्पादस्य ह्यव परिप्लव्यरुद्धयो ।
 पाति निर्मथोऽग्निवेग गगनाश्रये ।
 मीनाऽऽहृतिमप्यदेशमारोहन्ति साहसिनो
 भ्रमगगिगगिनो नियुद्धे नियुगास्त्व ये ।

मञ्जुनाथ मन्त्रमिव लब्ध्वा बाष्पयन्त्रवले
 घुंकरोति घोरं व्योम्नि गमनबबोदये
 वर्तमान-वैशानिक-लोकस्याऽभिमानभूमि-
 माकाशे विमानमयमानमवलोकये ॥ ७ ॥

*

*

*

अधियानम्—(बहाज) : [साहित्यवैभवम् (पृ. ४९०)]

यस्य पुरुष्टमधिष्ठितं शैल्यद्वापितान्
 सागरतरङ्गानिमानभितोऽभिवर्णये ।
 मध्यतले भोजन-क्षयन सभा-शाला इमा
 विद्याद्विद्यालयाऽऽज्ञातभूमिरपि निर्णये
 नीचैस्तले नायिकनिवासो बाष्पयन्त्रगृहा
 वारिप्रवाहाणि बहिर्देशेऽस्याऽभ्यर्कणं
 संमुखमुपेतं सर्वसामग्रीसमेतं सरो
 पारावारपति-पोतमेतं द्रुतं वर्णये ॥ ८ ॥

*

*

*

द्रामवे

धावति जयेन तडित्त्रयीमवलम्ब्य भ्रष्टं
 गन्त्री मार्गमध्ये लोहनिर्मितसरण्याऽसौ ।
 यस्याः शतमासते तल्लयेऽपि यात्रिजनाः
 प्राप्यतेऽथ सर्वदोऽतिमुल्लभ्यसरण्याऽसौ
 मञ्जुनाथ मोहमयीमीक्षितुमभीप्ससि चे-
 दवधर चेतसा समीहितहिरण्यासौ
 क्रामसि किमद्य गिरिप्रामनिकटीकृतये
 द्रामशकटी ते पश्य पुरतः शरण्याऽसौ ॥ ९ ॥

*

*

*

कमलाचिजयनाटकम् (पृ. २) ले. वैद्यरागाचार्य

जयति वसन्तो विविधविलासै-
 बिहितसुमोदो बहुनिषकरणेः ॥ ३ ॥

गायति कोकिलमिथुनं मधुरं
 पञ्चम-तान-मुशोमितगीतम्

योविद्याला वरधृतवीणा
क्वणति गुणान्वितरागविशेषा ॥ ४ ॥

पुष्पाति प्लूतो बहु मनरन्दं
वर्णति कल्पदृष्टन्दं नीडे ।
रात्राविन्दुस्तपनसमानो
गूनां मानस-मर्म-विभेदात् ॥ ५ ॥

क्रीडति तोषाद् बालकदम्भं
विद्याशालाविरतिविधानात्
विहरति झल्लेप्यात्तनिषात्
धनचयमिहितं राजकदम्भम् ॥ ६ ॥

प्रातर्वाञ्छति सद्यकवर्गो । नियमितकार्ये विहितोद्योगम् ।
सुगन्तहितदाः शुभसरदिवसाः । साधुजनादृत-धर्मविशेषाः ॥ ७ ॥

कमलाविजयनाटकम् (पृ. ४)

देवि दाक्षायणि ते नमो नमो ।
गौरि ! देवि दाक्षायणि ते नमो नमो ॥
आर्ये । पायाः ॥ ८ ॥ (देवि)
मायातीते । मायाप्यक्षे ॥ ९ ॥ (देवि)
अपणं प्रसन्ना । सदा त्वं भवेत्थम् ॥ १० ॥ (देवि)
सर्वाधाराम् । शर्वाधाराम् । त्वामर्चामो युक्त्या भक्त्या ॥ ११ ॥ (देवि)
राङ्गरि नस्त्वं संमृतिदुःखम् ।
भञ्जनदुर्गे सन्तु सौख्यम् ॥ १२ ॥ (देवि)
भवतरणिर्नो भवतरुणि त्वम् ।
भवतरणेऽरुमानव कुरुणादया ॥ १३ ॥ (देवि)
कुमारजननि त्वं सुमानय सदातीन्
कुमानपरिभूतान् समानगुणदीप्तान् ॥ १४ ॥ (देवि)
हरिसोढरि भवतोषिणि भवहरिणि कृपया ।
परिपालय भवदाश्रितजनतामिह मिरिजे ।
सुदतीमणि-परिषेकि-पदभूषितभवने ।
कमलजयमुगुणावनपरिपोषकवरदे ॥ १५ ॥ (देवि)

कमलविजय नाटकात कवीने काही अगदीच नवीन गेय काव्याच्या चाली स्वतः सांगितल्या आहेत. त्या याप्रमाणे—

अक्षरे वृत्त	लक्षण	प्रस्तार	उदाहरणें	
			अक्ष	श्लोक
१ श्रीः	श्रीः	(—)	१	८
२ स्त्री	गौ स्त्री	(- -)	१	९
३ सुधीः	सुधीर्यः	(u- -)	१	१०
४ कन्या	मौ चेलकन्या	(- - - -)	१	११
५ पङ्क्तिः	भौ गिति पङ्क्तिः	(-uu- -)	१	१२
६ शशिषदना	शशिषदना न्यौ	(uuuu- -)	१	१३
७ विपुल्लेखा	विपुल्लेखा मो म	(- - - - -)	४	२२
७ कुमारललिता	कुमारललिता ज्ञाः	(u-uuu- -)	१	१४

*

*

*

गाथाकादम्यरी = [ले. वारवूर कृष्णमेनन, चित्तूर (कोचीन)].

एव प्राय मृगयाधोय । श्रुत्वा चकितस्तातोत्सगे
 वास कृत्वा धान्ते घोषे । किं स्यादिति जातदिदृक्षो ।
 नीडाप्रसृतशिरोधरमात्र- । स्तामेवनिश प्रति कृतदृष्टि
 र्यायच्चानयमब्राह्म हो । गुणमाल्यलङ्कृतयूना ।
 नायकरत्नेनारूढाय । काकस्यामलतनुमृत्सैन्य
 गणनाया शुद्ध बात्या शरभ्रागच्छन्त तावन्मन्दम् ।
 आगत्यासी गुणमाली । अस्मदोक्तो वृक्षस्याध ।
 किंरनिर्मितपल्लवतलम् । अप्याधीन. पम्पाशर- ।
 स्वरयानीतैरम्बुत्रिसादिभि- । रपहतमृगयाजातभ्रान्ति ।
 सैन्यधमेतमगात्रिजमार्गम् । वृद्धस्त्वेषक्षरः सैन्या-
 स्त्रिधिले मूल्या वृक्षान्तरित । स्तिष्ठति पश्चादामूल्यम् ।
 वृद्ध पठति च माहिपचम्बो- रस्य घृत्वा दक्ष वृद्ध ।
 आरोहत्य निष्ठुरहृदयः । कर्मशतत्करगतानि वयासि ।
 क्रूर क्रूर कण्ठेपेय । कार कार वृत्तवयासि ।
 निदेशोपि कृतपक्षिसमूहो । वृक्षादयच्छाचानन्दम् ।
 सञ्चितमाण्डो गच्छति मार्गम् । मारिततातस्योत्सगान्त ।
 स्खल्लोऽह तेनादृष्ट-स्तातेन सह प्राप्तापातो ।
 देवाधीनादक्कनिकरे । किञ्चिज्जीव. स्तात त्यक्त्वा ।
 हा ! हा ! कष्ट ! मन्द मन्द । प्राप्य च मूल निष्ठस्त्वयो- ।
 र्गदावास कृतवास्तव । शर्रे याते जातपिमास ।

पपातीरं प्रति कृतयानो । मध्येमार्गे निर्मलश्रद्धे ।
 तस्मिन् सरसि स्नानं कर्तुम् । सहस्रनिपुणैस्त्वरता हारी-
 ताख्येनाह दृष्टः कृपया । सरसमीरं नीतो निष्कर ।
 दत्तज्ज्ञेन प्रापितशक्ति- । र्जनाल्याहृततत्तातम्य ।
 प्रापितयाम्बुदाश्रमरत्नम् ।

*

*

*

सोऽहं मदिरस्थ भजनम् । ॐ सोऽहं धाम, बटिकाश्रम, चान्दोद (नर्मदा)

भक्तमुद्रं तनुनाम, भक्त्य त्व मन ॐ सोहम् ।
 प्रसूयितु ब्रह्मज्योतिः, भक्त्य त्व मन ॐ सोहम् ।
 ॐ सोहम् इत्यागिष्ठ विन्म, सगुणं विन्मपि ॐ सोहम् ।
 प्रसूयितु निरधर्मम् । भक्त्य त्व मन ॐ सोहम् ।
 भक्तन्ति ब्रह्मविष्णुमहेशाः क्षमिरपि भक्तानि ॐ सोहम् ।
 नरात् नारायण मयितु । भक्त्य त्व मन ॐ सोहम् ।
 पर्यटनज्ञातः पथभ्रष्टमर्थं, नास्ति पथप्रदर्शनः कौश्लि ।
 सरले मार्गे गन्तुकामम् भक्त्य त्व मन ॐ सोहम् ।
 ॐ सोह यो महात्मनो वेदैः रसमुत्तमो गीतः ।
 ॐ सोह इति भक्तन् वै टाकोरः वक्ति भविष्यसि ॐ ॐ ॐ ।

*

*

*

[चान्दोद] सहस्रतमाश्रमप्रचारमण्डली मण्डल गान-धल्ली

मुग्धा गुर्जररमणी

मुग्धा गुर्जर रमणी, मण्डलानाय चचाल
 इतस्ततस्तस्य हित्वा ज्ञान, मण्डलानाय चचाल । (१)
 हो मण्डलानाय चलाल । मुग्धा० ।
 परिधाय हस्तगता शायीम् । ससभ्रम चचाल ।
 मुक्त नामुक्त विधायेय, मण्डलानाय चचाल ॥ मुग्धा०
 दशधूः ख्या खण्डी भूता, यता च वरीभूता
 दृष्ट नादृष्ट कुत्वेयेय मण्डलानाय चचाल ॥ मुग्धा० ॥
 हो मण्डलानाय चलाल । मुग्धा० ।
 हसन्ती व्रीहन्ती सगिमिः समागता गानभूमी
 प्रपूर्णन्ती गृह्णन्ती ताल सर्वप्रिया सन्नाश्री (२)
 हो मण्डलानाय चचाल । मुग्धा० ।

प्रकरण २१ वें.

गद्य साहित्य

संस्कृत न जाणणाऱ्या सर्वसामान्य आधुनिक मुशिक्षितांची समजूत अशी आहे की संस्कृतातले सर्वच साहित्य पद्यमय आहे. संस्कृताची तोंडओळख असलेल्या मुशिक्षितानामुद्धा क्षण, दण्डी व मुष्णु याव्यतिरिक्त गद्यलेखनाची नावे मुद्धा सहसा ठाऊक नसतात. परंतु संस्कृत गद्याची परंपरा इतर ब्राह्मणग्रंथांच्या परंपराप्रमाणे वेदवाङ्मयाइतकी प्राचीन आहे. यजुर्वेद व अथर्ववेद यांमध्ये गद्य लिखाण प्रामुख्याने पाहावयास मिळते. कृष्णयजुर्वेदाच्या तैत्तिरीय, काठक व मैत्रायणी या संहिता सर्वंचा गद्यमय आहेत. ब्राह्मणग्रंथ तर गद्यात्मकच आहेत. त्यातील गद्य समासविरहित व अति सरळ आहे. उदाहरणार्थ ऐतरेय ब्राह्मणाच्या शुनःशेष कथेंतील पुढील गद्य पहा—“अथ ह विश्वामिनः पुनानामन्ययामाण । तस्य ह विश्वामिनस्य एकशतं पुना आसुः । पन्चाशदेव ज्यावांसः मधुच्छन्दसः । पश्नाशत् कनीयांसः । तत् ये व्यायासः ते कुशले न मेनिरे । ताननुव्याज्हार । अन्ताह्वः प्रजामक्षीष्ट इति । त एते अंभ्राः पुष्ट्राः शत्रवाः पुलिन्दा मृतिवा इत्युदन्ता बहवो वैश्वामित्रा दस्यूनां भूयिष्ठाः ।” या उक्त्यावरून ब्राह्मण ग्रंथातील गद्य किती सरळ व सुरोध होतें याची कल्पना येईल.

उपनिषदांतील गद्य मुद्धा असेंच सरळ व सुरोध आहे. छांदोग्योपनिषदांतील—“न्यग्रोधफलमत् आहर इति । इदं भाव इति । भिन्धि इति । भिन्न भाग इति । किमत्र पश्यसि इति । अप्य इव इमा धाना भाग इति । आसामर्ग एकां भिन्धि इति । भिन्ना भाग इति । किमत्र पश्यसीति । न किञ्चन भाग इति । तं होवाच ये वै सोम्य एतमणिमार्गं न निमल्यसे एतस्य वै सोम्य एष अणिमः एष महान् न्यग्रोधस्तिष्ठति । भद्रत्सु सोम्य इति । स य एष अणिमा ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं ॥ आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति ।” या उक्त्यावरून उपनिषदांच्या भाषाशैलीची यथार्थ कल्पना येईल. महाभारतांत उपनिषुत्प्रेसारख्या कांही कथांतून व पुराणांमध्ये ठिसठिकाणीं आढळणारे गद्य असेंच ब्राह्मण व उपनिषदांतोच गद्यप्रमाणे सरळ व सुरोध आहे.

सुरप्रयाचें विवरण करण्यासाठी भाष्यात्मक गद्य वाङ्मय उद्यास झालें. या भाष्यप्रथांचे प्रतिपाद विषयच कठीण असल्याने त्यांतील भाष्यमध्ये कांहीसा

दुर्बोधना भावतो. तथाचि पाण्डुरात्रि, शंकराचार्य याचाराव्या श्रेष्ठ भाष्यकारांनी मुद्रोप य प्रथम गजशैलीचा आदर्श निर्माण करून देवला आहे. तात्पर्य य विशेषनात्मक गजशब्दात्मकप्रमाणेच ललितमधुर गजशब्दात्मक्याची परंपराहि जार प्राचीन आहे. पातञ्जलसंहिताप्रामध्ये वचनदत्ता, मुन्नोत्तरा, भैमीनी, या आख्यायिकांचा उल्लेख आहे. वाचस्पतिं अभ्ययन करणाऱ्या विशाखांना 'वाचस्पतिक' अशी विशिष्ट छग मुद्रा रुढ होनी. या आख्यायिकाव्यनिरिक्त पराचिह्नित चारुमणी, भीमार्जुनाची तरुंगणी, रामचंद्रांमिनीची सुद्रवमया, त्याचप्रमाणे मनोहरणी, शालकपर्णाहरणम्, इत्यादि आख्यायिका निरुक्त शतकापूर्वी प्रसिद्ध होत्या. हरिश्चंद्राची 'मागरी', भोगाची 'भृंगारमगरी' कुण्डोभाराची 'आस्त्वयंमगरी' रुद्रदाची 'त्रेणवयमुदरी', अमरागिनीची 'शृंगारकृष्णा' या अगन्तर आख्यायिकांचा आदरपूर्वक निर्देश समृद्ध लेखकांनी केलेला आहे.

ललित गजशब्दांमध्ये बाणमट्ट, दण्डी व मुद्रगु या विधानी जे लोकोत्तर प्रतिमाशामर्प्य य सत्कृत मापेथे ऐश्वर्य्य व्यक्ता केले त्याची कल्पना रसानुभवावाचून येणार नाही. त्यांच्या दीर्घांचे अनुकरण करू इच्छिताऱ्या भूरणमट्ट (बाणमट्टाचा पुत्र ॥ कादंबरीच्या उत्तरार्धांना लेखक), चारुणी दीर्घा (दशकुमारचरिताच्या उत्तरार्धांचा लेखक), आनंदधर, धनराज, गोवर्धन, वादीप्रसिद्ध, विशाचक्रवर्ती, अगस्त्य, यामन (या गज 'अभिज्ञ बाणमट्ट' पदवी लाभली होती), देवनिर्मलगणी याचाराव्या अनेक लेखकांनी बाण, दण्डी व मुद्रगु या श्रेष्ठ ललितलेखकांची परंपरा अराण्डित राखली. त्यानंतरच्या अर्वाचीन काळातसहि ती परंपरा राखित झाली नाही. अर्वाचीन साहित्यानी गिहिलेल्या गजप्रथांचा व त्यांच्या गजशैलीचा खरित्तर परिचय प्रस्तुत प्रकरणात देण्यात येईल; त्यावरून परकृत गजप्रामध्ये केले शिष्यतर शालें याची काहीशी कल्पना येऊ शकेल.

संस्कृत गद्यलेखकांनी गजप्रचनेचे नानाविध प्रकार प्रचारात आणले. त्यांची लक्षणेहि साहित्यशास्त्रकारांनी दिलेली आहेत. आजच्या काळात खरळ व मुद्रोप गज वाचकांना आवडत असल्याने या कृत्रिम प्रकाराविषयी त्यांना विशेष आस्था

१. 'माधवानल' कथेचा लेखक, १० वे शतक.
२. तिलकमगरीचा लेखक, ११ वे शतक
३. 'उदयमुदरी' कथेचा लेखक, ११ वे शतक
४. गद्यचिन्तामणीचा लेखक १२ वे शतक
५. गद्यकर्णामृताचा लेखक, १३ वे शतक.
६. कृष्णचरित्राचा लेखक, १४ वे शतक
७. वीरनारायणचरिताचा लेखक, १५ वे शतक.
८. रामचरिताचा लेखक, १६ वे शतक.

वाटणार नाही. साहित्यदर्पणकार विश्वनाथाने 'वृत्तमधोज्झित गद्यम्' अशी गद्याची व्याख्या केली आहे. दण्डीने काव्यदर्शनामध्ये 'ओन समासभूयस्त्वमेतद् गद्यस्य जीवितम्' या वाक्यात गद्याचे प्राणभूत तत्त्व काय आहे ते सांगितले. विश्वनाथाने साहित्यदर्पणाने मुक्तक, वृत्तगन्धि, उत्कलिप्राय, चूर्णक असे चार गद्याचे प्रकार सांगितले असून त्याचीं लक्षणं व उदाहरणहि दिलेली आहेत तीं सर्व येथे उद्धृत करण्याची आवश्यकता नाही. १० व्या शतकापासून 'चम्पू' नावाचा एक गद्यवाङ्मय प्रकार संस्कृतात लोकप्रिय झाला. नल्चम्पूकार त्रिविज्जमभट्ट, यशस्तिलक चम्पूकार सोमदेव व विश्वगुणादर्शचम्पूकार वेंकटायरि यांचीं नावीं संस्कृत साहित्यात अजरामर झालेली आहेत. चम्पूविषयक प्रकरणात, प्रस्तुत लेखनपरंपरा कशी अग्निलिप्त चालू आहे ते भागही दाखविलेच आहे.

वृत्तरत्नाकरामध्ये दण्डक नावाचा एक लेखनप्रकार सांगितलेला आहे वृत्तरत्नाकराचा टीकाकार नारायण याने सिंहविमान्त, मत्तमातङ्ग, अनग शोखर, अशोकर्मजरी, कुसुमस्तवक, कुसुमास्तरण, मेघमाला, उत्तरकाम, याण, इत्यादि दण्डकाचे प्रकार सांगितलेले आहेत. १२ व्या शतकात झालेल्या पुरातकाने शालादण्डक नावाचा आणखी एक प्रकार सुरू केला. १९ व्या शतकातील चाल्चुर कृष्णम्माचार्याने ('कचशतकम्' व 'विषवाशतकम्' यांचा लेखक.) "शालादण्डकासारखाच शोमलादण्डक नावाचा गद्यलेखनप्रकार सुरू केला या प्रकाराव्यतिरिक्त चूर्णिका, तूणक, भुजङ्ग, खड्ग यासारखे आणखीहि काही गद्यलेखनाचे प्रकार आढळतात. या सर्व प्रकारांमुळे वेदोपनिषदांच्या वाळात सरळ सुबोध असलेले संस्कृत गद्य अत्यंत कृत्रिम व क्लिष्ट झाले.

बाणमठान्या कादंबरीचा सर्वच संस्कृत गद्यलेखकावर प्रिलक्षण प्रभाव पडलेला दिसतो त्यामुळे दुदीराज व्यासकृत अभिनवकादम्बरी (१८ वे शतक)" मणिरामकृत 'कादम्बर्यरंजसार' काशीनाथकृत सशितकादम्बरी, व्ही. अनन्ताचार्य कृत 'चद्रापीडचरितम्', आर. व्ही. कृष्णम्माचार्यकृत 'कादम्बरीसंग्रह व 'हर्षचरितसार', म. म. डॉ. वा. वि. मिराशीकृत हर्षनरितसार (संगीत) व अहो निल नरसिंहकृत अभिनवकादम्बरी", यासारखे कादम्बरीनिष्ठ गद्यग्रंथ संस्कृतात निर्माण झाले. त्यातील काही बाणमठाचे अनुकरण करण्यासाठी तर काही बाण मठाच्या ग्रंथाचा छारास छापण्यासाठी लिहिले गेले. अहोनिळ नरसिंहाने आपल्या 'निर्मूर्तिक्ल्याणम्' या ग्रंथाला अभिनवकादम्बरी हे नाव याच हेतूने दिले होत. बाणमठावर मात करण्याची त्याने प्रतिज्ञाच केली होती. या निर्मूर्तिक्ल्याणम् ग्रंथात त्याने आपला आश्रयदाता तृतीय कृष्णराज बोडियर राजा यांना चरित वर्णिलेले आहे. लेखकाचा हेतू असफल झाला हे सांगावयास नकोच.

श्रीकृष्णाभ्युदयम्—बालोर चर्यात 'कनाट्य-प्रसाक्षि' वृत्तपात्रे संपादक श्रीशंख दीक्षित यांनी हे श्रीकृष्णाचे गद्यचरित्र 'अत्यंत हय मायेंत लिहिले आहे. प्रस्तुत लेखाला 'श्रीकृष्ण तिरुमंगचार्य' व 'कादम्बरी-तिरुमलाचार्य' अशा पदव्या मिळाल्या होत्या. प्रस्तुत गद्य ग्रंथाव्यतिरिक्त 'कवेरीगद्यम्' नांवाचा प्रकाशनानंतर गद्यग्रंथ या लेखकाने लिहिला आहे. 'कॅमिडी ऑफ एरर्स' या शेक्सपीयरच्या नाटकाची 'भारतीजिह्मम्' नामक कथा याच लेखकाने संस्कृत भाषेत लिहिली आहे. (हनुमंतनग्नमाला, चौराज्जेयशनकम् व गोपालार्था हीं स्तोत्रादि प्रस्तुत लेखकाने लिहिली आहेत.)

सुरशीला—परबन्तु रगाचार्यांचा पुत्र आर्. कृष्णम्माचार्य (इ. स. १८६९-१९२४) यांनी हिंदु स्त्रींचे धादगं जीवन चित्रित करण्यासाठी प्रस्तुत गद्यरथा लिहिली. 'पातिन्यम्', 'पाणिग्रहणम्' व 'वरचिः' हे तीन छत्रित गद्यग्रंथ यांनी लिहिले असून 'सहृदया' या संस्कृत मासिक पत्रिकेचे संपादनकार्य त्यांनी केले. सहृदयेमध्ये आर्. कृष्णम्माचार्यांचे अनेक छत्रितेष्ट गद्यावयवस मिळतात."

मन्दारवती—रगनाथायांचा पुत्र कृष्णम्माचार्य याने आधुनिक कादम्बरीच्या पद्धतीत अनुगमन ही १८ प्रकरणांची कादम्बरी लिहिली आहे." विलापतरङ्गिणी व रत्नांजलिप्रमाणः हीं आणखी दोन पुस्तके प्रस्तुत लेखकाने लिहिली आहेत. त्याच्या भाषाशैलीची कल्पना पुढील उदाहरणावर येईल.

"अथ भगवानम्बरमणिरभूदुदयोन्मुखः । अमाधिपुः कुलयात् पथनि-
निधनैकतनोयतानि शकुन्तलुगनि । अल्पमासुंघाद्वानि गोमयातुंघेनादिभिः
परिचारिकाः । अङ्गुलिभक्त रम्यासु पांशुदीदारतानामर्भकाणा कोग्रहलाराणाः ।
उद्वालिगुस्वरोमिमुख निष्णातत्रो द्विकमानः । अनुश्रुतविवर्तानामीधरीन सेनिराना
सरोधसभ्रमोत्साहः । अन्तारितानि निग्रहकेतनानि सर्वेनः शोभावयाम् ।
अव्यारोपिता सन्धिपलाका । अपातूतानि गोपुरद्वाराणि । प्रतस्थिरे राजपहादुपा-
यनहस्ताः पुरसृत्य पुण्णव, दुर्दुस्वप्नमृताः सन्निवृत्ताः सेनासिन्धिर प्रति ।"

प्रस्तुत लेखाचे बरीच रगाचार्य यांचे वास्तव्य निरूपित येवे होतं. त्यांनी 'सुभाषितसत्तम्', 'सुभाषितानिनातिश्रम्', 'पादुकापट्टावतार-कथाप्रहः', 'गोदाचरिणी', 'रहस्यत्रयमाररन्नावली', 'सन्मनिकल्पिका' व 'अलङ्कार-संग्रहः' हीं पुस्तके लिहिली आहेत."

१३ इ. ४८८ । १४. वाविल्ल प्रेम मद्रास येथे इ. स. १९२९ मध्ये मुद्रित । १५. मन्दारवती, ३९ पृष्ठ । १६. इ. ४९३,

दिन्यद्यष्टि—वाराणसी येथील सरस्वतीभवन या सरकारी ग्रंथालयाचे उपाध्यक्ष व 'अमरभारती' या संस्कृत मासिकाने संपादक श्री, नारायणशास्त्री सितो यानी अपक्व बुद्धीच्या वाचनासाठी सज्ज संस्कृतात प्रस्तुत कथा लिहिली आहे.^१

शैवलिनी व कुमुदिनी—या दोन संस्कृत कादंबऱ्या गैर विस्वमिया ह्यातील संस्कृत विभागाचे अध्यक्ष चक्रवर्ती राजगोपाल यानी लिहिल्या. 'विलासकुमारी' व 'सगरम्' या नावाच्या भाषांरी दोन दीर्घांथा यानी लिहिल्या असून हे सर्व साहित्य मुद्रित आहे.

जयन्तिका—ले. कविवर जगु श्री बसुलभूषण. हा लेखक जगु अल्वार अध्यक्ष या नावाने प्रसिद्ध होता. याच्या यदिलाचें नाव तिरुनारायण असे होते. गैर प्रांतातील मेलघोटे या नगरात त्याचें वास्तव्य होते. बाणभट्टाच्या कादंबरीचे अनुसरण करण्याच्या उद्देशाने त्याने 'जयन्तिका' ही कथा रंगविली आहे.^२ 'स्यमन्तक' व 'अद्भुतापुष्प' हीं दोन नाटके व 'कल्याणसतरङ्गिणी' आणि 'हृयग्रीवस्तुति' हीं दोन स्तोत्राव्ये त्याने लिहिली आहेत.

उद्यनचरितम्—मद्रासच्या पंचैय्या कॉलेजचे प्राध्यापक श्री व्ही. अनन्ताचार्य कोडूरम् यानी १५ अध्यायांची प्रस्तुत आख्यायिका गाल्गाचसासाठी लिहिली आहे. याव्यतिरिक्त 'शुवचरितम्', 'चिन्त्रीपीडचरितम्', 'हर्षचरितसार.' 'कथामञ्जरी', (गणपतमयी) व 'नाटकयथासंग्रहः' हीं छात्रोपयोगी संस्कृत गद्यात्मक पुस्तके श्री अनन्ताचार्यानी लिहिली असून तीं सर्व मुद्रित झाली आहेत.

सरला—आधुनिक कादंबरीतचाच अनुसरण करण्यासाठी कव्यच्याचे महामहोपाध्याय हरिदास सिद्धान्तवागीश यानी ही कथा लिहिली^३

निगन्धग्रन्थ

रत्नसभाप्रमाणेच धर्म, इतिहास, तत्त्वज्ञान इत्यादि विविध विषयांवर संक्षेप गद्यात्मक आधुनिक लेखानी वेळोळीं आहेत. त्यामध्ये पंडित श्री देवहूषा यानी सनोनी महाराज कुतुसुप्तर यांच्या आदेशांनुसार लिहिलेल्या धर्मांश 'याम्नाचा' चरित्रपरिचय पुढील एका प्रकरणाला दिलेला आहे. कालटीच्या रामहूषाभट्टाचे कार्यवर्ण रानी आगनानंद यांचा 'धर्म' हा ५ निबंधांचा संग्रह (१. ४. ७५), श्री

१७ मास्टर प्रिंटिंग प्रेस वरून वाराणसी येथे १९३६ मध्ये मुद्रित ।
१८. इ. ४९४ । १९. प्राप्तिम्पान-श्री हरिदास सिद्धान्तवागीश, ४१ देव लेन, कल्याण १४ । २०. प्राप्तिम्पान : आचार्यदास निशोरदास चौधरी, लखनौ, ५. ४४.

यामुदेवानंद सरस्वती टेंगे महाराज यांचा 'शिवाश्रयम्' हा कारिका टीकात्मक ग्रंथ यासारणे काही निरवग्रथ विशेष उल्लेखनीय आहेत.

श्वेतुर मिश्रप्रियालयाचे श्री नवीनम् रामानुजचार्य यांनी सरळ सुबोध रीतीने सस्कृत भाषेत निरवग्रहनाचा प्रचार व्हावा या उद्देशाने कित्येक वर्षांपासून एक सस्कृत निरवग्रह लेखनस्पर्धा सुरू केली. दर तीन वर्षांनी ही स्पर्धा होत असते व त्यामध्ये उत्कृष्ट निरवग्रहनाला १०० रुपयांचे पारितोषिक देण्यात येते. इ. स. १९४४ मध्ये 'कर्मन्तरम्' या मिश्रावर निरवग्रहनाची स्पर्धा झाली. त्यामध्ये नागपूरचे श्री. न. ना. पिट्टे यांचा निरवग्रह सर्वोत्कृष्ट ठरला. श्वेतुर मिश्रप्रियालयाने इ. स. १९५० मध्ये तो ग्रंथगणने प्रकाशित केला. शिवाश्रयांच्या मार्गदर्शनासाठी प्रबंधमन्जरी हा पंडित दृषीभेद भट्टाचार्यांच्या लेखाचा संग्रह श्री काशीनाथगर्मा यांनी प्रकाशित केला. भट्टाचार्यांचे हे निरवग्रहनाच्या 'विश्लेष' या सस्कृतशब्दातील भाग माणिकात प्रकाशित झाले होते.

संस्कृतनिरवग्रहप्रदीपः हा ४०० पानांचा निरवग्रहसंग्रह^१ लुधियाना येथील सस्कृत प्राध्यापक श्री हसराम अग्रवाल यांनी त्रिहिला त्यात प्रथम प्रदीपामध्ये प्रथम कलेनिपयी ६ निरवग्रह, द्वितीय प्रग्रहामध्ये साहित्यिक व सामाजिक विषयांतील निरवग्रहनात्मक ३२ निरवग्रह, तृतीय प्रदीपामध्ये वर्णनात्मक ८ निरवग्रह, चतुर्थ प्रदीपामध्ये आख्यानात्मक ११ प्रग्रह व पाचव्या प्रदीपात विविध विषयांतील २४ प्रग्रह अन्तर्भूत झालेले आहेत. प्रधाच्या शेवटी निरवग्रहयोगी सुभाषितांचा भरपूर संग्रह दिलेला आहे. या हसराम अग्रवालानी 'संस्कृतसाहित्येतिहास' या नावाचे दोन खंड त्रिहिले आहेत. संस्कृत साहित्याचा संस्कृत भाषेत इतिहास सांगणारे हेच पहिले ग्रंथ होत. त्यानंतर कश्मिराज श्री द्विजेन्द्रनाथ शास्त्री यांचा 'संस्कृतसाहित्य-निर्माश' हा व्यापक खण्डपाचा ग्रंथ इ. स. १९५६ मध्ये प्रकाशात आला.^२ शिवाश्रयांच्या मार्गदर्शनासाठी त्रिहिलात आलेल्या निरवग्रहग्रहामध्ये चारणवीचे डॉ. मंगलदेव शास्त्री यांचा प्रबंधप्रकाश, चारुदेव शास्त्री यांची प्रस्तावतः गणिणी व प्राध्यापक शुनिमात यांची लघुनिबंधमणिमाला हे ग्रंथ विशेष उल्लेखनीय आहेत. श्री चारुदेवशास्त्री यांनी गान्धिवचनम् नावाचा एक अत्रोपयोगी पुस्तकहि त्रिहिले आहे.

निरवग्रहनामध्ये विशेष उल्लेखनीय व वैचारिकदृष्ट्या नव्यत ज्ञाति काळ असणारे ग्रंथ म्हणजे आर्यसमाजाचे महान् संस्थापक श्री दयानंदसरस्वती यांचा

‘ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका’ हा ग्रंथ होय. याची रचणूक अत्यंत सुगंध असेन वैचारिक क्षेत्रामध्ये या ग्रंथाचा मोठा प्रभाव पडला आहे.

दयानंदानी त्रिआर्यामध्ये रचून आपणाची क्षमता दाढावी या उद्देशाने ‘संस्कृतवाक्यप्रगोध’^{२३} हे बालोपयोगी पुस्तक लिहिले आहे. दयानंदाच्या ‘ऋग्वेदादि भाष्यभूमिका’ या ग्रंथासारखा दुसरा महत्त्वपूर्ण आधुनिक निबंध ग्रंथ म्हणजे श्री कपालीशास्त्रीकृत ‘ऋग्भाष्यभूमिका’ हा होय (कपालीशास्त्रींच संपूर्ण चरित्र व यादवमयकाय पुढे दिलेले आहे.) पादेचरीचे योगी श्री अरविंद याच्या शिद्धान्ता नुसार कपालीशास्त्री यांनी ‘सिद्धांशुजन’ नावाचे ऋग्वेदाचे प्रचंड भाष्य लिहिले, त्याची प्रस्तावना म्हणजेच प्रस्तुत ग्रंथ होय. इ. स. १९५२ मध्ये अरविंदाश्रमा तर्फे इंग्रजी भाषांतरासह प्रस्तुत ग्रंथ स्वतःपणे प्रकाशित झाला आहे.

काव्यात्मसंशोधनम्—ले. म. म. मानवल्ली गंगाधरशास्त्री सी आय ई या आश्रम पंडितांचे वास्तव्य वाराणसी येथे होते. आधुनिक पद्धतीनुसार काव्यात्म तत्त्वाविषयीची चर्चा त्यांनी प्रस्तुत निबंधात केलेली आहे.^{२४} श्री गंगाधरशास्त्रींनी रसगंगाधराची टीका, राजारामशास्त्री व ज्ञानेश्वरांची या आपल्या गुरुंची पद्यबद्ध चरित्रे व वाक्यपदीय आणि तन्त्रवार्तिक या व्याख्यानविषयक ग्रंथांची संपूर्ण या प्रसाराचे अक्षर लेखन केलेले आहे.

फीटर्स संस्कृतम्—या नावाचा एक ५ अध्यायान्त (प्र. स. १८०) ग्रंथ आश्रम येथील आचार्य स्वामिन् कुमार यांनी रचून आपल्या सत्र परिस्थितीसमर्थी लिहिला आहे.^{२५}

चर्चात्मक निबंधांनी पद्धति पादनात्य साहित्याच्या सर्वांगीन भारतीय साहित्यात विचार पावली जुन्या काळाचे सर्व चर्चात्मक लिखाण गीता व भाष्य ग्रंथांच्या द्वारा झालेले आहे. पादनात्य संस्कृतीच्या संपन्नते अनेक नवीन नियम चर्चासाठी मित्रा समालोचनासाठी पुढे आले व त्यामुळे हे निबंधात्मक वाक्य विचार पावले. त्यामध्ये भाषाशास्त्राविषयी पुढील निबंधग्रंथ प्रकाशित झाले —

लघुपाणिनीयम्—ले. राजराजर्मा^{२६}

भाषातन्त्रम्—ले. आर. स्वामिन्शास्त्री

आर्यभाषाचरित्रम् व देवभाषा देवनागरीक्षरयोः उत्पत्ति हे दोन श्री द्विद्विनाय गुरु चौधरी यांचे निबंध रचून या मंगिरात प्रकाशित झाले होते

२३ वैदिक मुद्रणात्म्य अजमेर येथे मुद्रित । २४ इ. स. ४९६ ।

२५ भारत मुद्रणालय, टिळकपारडी येथे मुद्रित ।

२६ विचनापल्ली येथे मुद्रित

भाषाशास्त्रप्रवेशिनी"—ले. आर्. एस्. वेंकटरामशास्त्री.

भाषाशास्त्रसंग्रहः"—ले. एम्. टी. जी. वरदाचारियर.

साहित्यचर्चाविषयक निम्नधामध्ये पुढील निम्न उल्लेखनीय आहेत—

गोर्वाणभाषाभ्युदयः"—ले. आर्. श्रीनिवासरायवन्.

कविकायविचारः—ले. राजगोपालचक्रवर्ती.

पी. पी. एस्. शास्त्री व के. एल्. व्ही. शास्त्री या दोघानी मॅकटोनेलच्या

'हिस्टरी ऑफ सस्रुत लिटरेचर' या ग्रंथातील वैदिक काळीय विषयक प्रकरणेचं संस्मृतानुवाद केले आहेत."

आर्. एस्. वेंकटरामशास्त्री यांनी लिहिलेला वैदिक काळीय व निम्नध साहित्यविषयक ग्रंथ प्रथम मद्रासमध्ये प्रसिद्ध झाला आहे.

धर्मशास्त्रविषयक निम्नधः—

अधिनौयान-मीमांसा"—ले. काशी शेप वेंकगचलशास्त्री.

विवाहसमयमीमांसा-अधिनौयानविमर्श"—ले. एन्. एस्. वेंकटकृष्ण शास्त्री.

यालविवाहहानिप्रकाशः"—ले. रामस्वरूप. (एट्टा) (इ. स. १९२२ मध्ये मुद्रित.)

श्रुतमतीविवाहविधिविनिषेधप्रमाणानि." ले. ?

परिणयमीमांसा"—ले. के. जी. नेटशास्त्री.

वयोनिर्णयः"—ले. पी. गणपतिशास्त्री.

उद्धारचन्द्रिका—ले. काशीचंद्र. समुद्रपर्यटनामुळे परधर्मांत गेल्याना स्वधर्मांत परत येण योग्य आहे, हा पक्ष या निम्नधान प्रतिपादन केला आहे.

२७. यालमनोरमा प्रेस, मद्रास येथे इ. स. १९३८ मध्ये मुद्रित ।

२८. चिट्टगुडूर व मद्रास येथे मुद्रित इ. स. १९३३ ।

२९. महदया मामिकात मुद्रित ।

३०. पाणघाट येथे १९२७ मध्ये मुद्रित ।

३१. मुयई येथे १९०३ मध्ये मुद्रित ।

३२. १९१३ मध्ये मुद्रित ।

३३ इ. स. १९१२ मध्ये मद्रास येथे मुद्रित ।

३४ श्रीरमम् येथे १९१३ मध्ये मुद्रित ।

३५ बुम्भरोण येथे १९१० मध्ये मुद्रित ।

मानवधर्मसारः—ले. डॉ. भगवानदास. (महाराष्ट्राचे राज्यपाल डॉ. श्रीप्रकाश याचे वडील.)

आर्यविधानम् अर्थात् विश्वेश्वरमृतिः—ले. म. म. विश्वेश्वरनाथ रेवू, जोधपुर.

विस्तधर्मकौमुदी-समालोचना—ले. ब्रजलाल मुखोपाध्याय. डॉ. बॅल्ल्याईन यांनी विस्तधर्मकौमुदी या ग्रंथात हिन्दुधर्माची निन्दा केली होती. तिचा समाचार घेण्यासाठी प्रस्तुत निग्रह लिहिण्यात आला.

शाङ्करभाष्यगाम्भीर्यनिर्णयखण्डनम्—ले. गौरीनाथशास्त्री.

भाष्यगाम्भीर्यनिर्णयखण्डनम्—ले. वेंकटरावशास्त्री. या दोघादि लेखकांनी शास्त्राचार्यांच्या भाष्यग्रंथातील सिद्धांतांचे खंडन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

नूतनगीतावैचित्र्यविलासः—ले. भगवद्गीतादास.

मूलाविद्यानिरासः—ले. यायू. मुखारव (बंगलोर) या लेखकाने सन्यास ग्रहण करून 'सच्चिदानंद-सरस्वती' हे नाव धारण केले व त्या नावाखाली 'मुगम' नावाचा एक निग्रह शास्त्राचार्यांच्या 'अध्यास' भाष्यावर लिहिला.

मार्गदायिनी—ले. के. वेकटरल्लणू पन्तलू. प्रस्तुत ग्रंथात लेखकाने 'अक्षर साख्य' नावाचा नवीन सिद्धान्त प्रतिपादन करण्याचा प्रयत्न केला आहे. अप्यच्या चार्य नावाच्या विद्वानाने श्रुतुभद्याहेत नावाचा साख्य-योग-समुच्चयारामक सिद्धान्त प्रतिपादन करण्यासाठी ग्रंथ लिहिला.

ईश्वरस्वरूपम्—ले. एम्. ए. उपाध्याय, बडोदा. महात्मा गांधींच्या सिद्धान्तानुसार एक नवीन तत्त्वज्ञान प्रतिपादन करण्याचा प्रयत्न या ग्रंथात केला असून त्यात जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता व पुनर्जन्म याविषयी प्रतिकूल मत व्यक्त केले आहे.

३६. कलकत्ता येथे १८९४ मध्ये मुद्रित.

३७. वाणोविलास प्रेस येथे मुद्रित. ३८. १९१३ मध्ये मुद्रित

३९. मद्रास येथे १९१७ मध्ये मुद्रित

४०. बंगलोर येथे १९२९ मध्ये मुद्रित.

४१. हांते नरसिंपुर येथे १९५५ मध्ये मुद्रित

४२. कॉन्टेम्पोररी इंडियन लिटरेचर पृ. २२४।

४३. इ. स. १९५३ मध्ये बडोदा येथे मुद्रित

पूर्णज्योति — ले. स्वामी पूर्णानंद, हृषीकेश. " वैराग्य, भक्ति व योग या साधनमार्गांचा अखिल मानवजातीसाठी पुरस्कार या गद्यप्रवात्मक प्रयास फेलेला आहे.

चिद्विलास — डॉ. सपूर्णानंद. (उत्तरप्रदेशाचे माजी मुख्यमंत्री.) " याच्या तत्त्वज्ञानात्मक विविध लेखांचे संकृत अनुवाद प्रस्तुत ग्रंथांत संकलित केले आहेत.

पाश्चात्यप्रमाणतत्त्वम् व मानसतत्त्वम् — हे दोन पाश्चात्य तत्त्वज्ञानपर ग्रंथ डॉ. श्यामशास्त्री यांनी लिहिले व ते १९२९ मध्ये प्रकाशित झाले.

सनातन-भौतिक-विज्ञानम् — ले. सी. चक्रवर्तणचार्य प्राचीन भारतीय विज्ञानाचा परिचय प्रस्तुत ग्रंथाने लेखकाने दिला आहे.

प्रत्यक्षशारीरम् व सिद्धान्तनिदानम् — ले. रविराज गणनाथ सेन.

नेत्रचिकित्सा — ले. डॉ. बा. जि. मुंजे, नागपूर.

रसजलनिधि — ले. भूदेव मुन्शी भारतीयाच्या रसायनशास्त्राचा परिचय यामध्ये दिला आहे.

अनुग्रहमीमांसा — ले. ज्ही पन्, नायर. जन्तु-पिढाताविषयी प्रस्तुत ग्रंथात चिकित्सा फेली आहे.

आयुर्वेदीय-पदार्थविज्ञानम् — ले. चिं. ग. काशीर, पुण.

यामारणे शास्त्रीय त्रिययारील अनेक ग्रंथग्रंथ गेल्या ५० वर्षांत विशेष प्रमाणात लिहिले गेले. अशा स्वरूपाचे अनेक निरर्थक सहाय्याच्या अभावी मुद्रित होऊ शकले नाहीत. (उदा.-विद्वत्तर पिढान्त शिरोमणी याचा 'नीतिशास्त्रम्' हा ग्रंथ.)

भाषांतर विषयक प्रकरणांमध्ये अनेक ग्रंथ ग्रंथाच्या अनुवादाचा परिचय दिलेला आहे. त्यांमधील काहींचा पुनर्निर्देश अग्रस्तुत होणार नाही.

४४ इ ग १९२९ मध्ये मुद्रित

४५ इ ग. १९५० मध्ये वाराणसीत मुद्रित.

४६ म्हंगूर येथे १९३९ मध्ये मुद्रित

४७ कलकत्ता येथे १९१९ मध्ये मुद्रित

४८. १९२२ मध्ये मुद्रित.

* प्रस्तुत ग्रंथाच्या मुद्रित प्रती आता दुर्मिळ झाल्या आहेत

४९ १९३८ मध्ये बालिजन येथे मुद्रित

५० १९५३ मध्ये मुद्रित.

अनुवादग्रन्थ	अनुवादक	मूळलेखक (किंवा ग्रंथ)
संसारचक्रम्	— भगन्ताचार्य	— जगन्नाथप्रसाद.
कपालमुण्डला	— हरिचरण 'भट्टाचार्य'	— बकिमचंद्र
दुर्गेशनन्दिनी } क्षत्रियरमणी }	— श्रीशैल ताताचार्य	— बकिमचंद्र
लाघव्यमयी	— अप्पाशास्त्री राधिवेदेर	— बकिमचंद्र.
रामकृष्णकथामृतम्	— जगन्नाथस्वामी	— महेन्द्रनाथ
दुःसोत्तरं सुखम्	— एम्. अहमद	— (देहत्यागी) याचा 'जमे उल्लीकावान्' हा फारशी ग्रंथ व अस्मदयानी याचा 'अहफरन्नादधिद' हा अरबी ग्रन्थ.
कथाकोतुकम्	— श्रीवर	— मूळ ग्रन्थ सुमुक्तुलेखा
आख्ययामिनी	— जगद्वन्धु	— अरेनियन नाईट्स हा मूळ ग्रन्थ.
पलिदानम्	— राटकरशास्त्री	— न. वि. फेळकर
भारतीपिलासम्	— वादगरी तिरुमलाचार्य	— शेक्सपीयरचे फॉमेट्री ऑफ एरर्स.
"कण लुप्त गृहं दहति"—को कृष्णसोमयानी		— डॉल्सॉय (ए सार्क निग्लेक्टेड जर्नल दी हाऊस)
"धर्मपुस्तकस्य शेषांश"—वाग्देवीपण्डिता		— वायबल

— आधुनिक गद्य लेखकांमध्ये 'शिखराजविजय' या ग्रंथाचे लेखक महाकवि श्रीमदमित्रादत्त व्यास यांच्या लेखनशैलीची प्रशंसा सर्व विद्वानांनी एकदुलाते केलेली आहे. जुन्या वाणमठानुसारी शैलीमध्ये शिखरिजासारख्या सापेक्षत आधुनिक विषयांचे उत्कृष्ट वर्णन करून आधुनिक लेखकामध्ये त्यांनी मोठी प्रतिष्ठा प्राप्त केलेली आहे. त्यांच्या लेखनशैलीच्या परिचय देण्यासाठी शिखराजविजयातील अष्टदुल्लखन प्रकरणातला बाही भाग पुढे उद्धृत केला आहे —

(४ ५४)

अथ तौ त्यरित गच्छन्तौ, खपयेव पर शत श्वेतपङ्कट्पदीरं शारद-मेघ-
मण्डलपितम्, दीपमाला-विहित-गुह्य-चाकचक्यम् "अपजल्लयान"—शिरि
दूरत एव पश्यन्ती, यावत्समीपमागच्छतस्तावत् कश्चन कौक्कुदच्छवि-वदनपण्ड-

वेष्टितमूर्द्धा, कटिपर्यन्त-मुनद्धकाक-स्यामाङ्गरजिक, कर्पुराधोवसन, शोण-श्मश्रु, निजयपुराधीश-नामाङ्कित-वर्तुल-पित्तल-पट्टिका-परिवन्धित-धाम-वृक्ष-स्थल, स्वन्धे सुशुण्डी निधाय, इतस्ततो गतागत कुर्वन् सावष्टम्भमुर्ध्वापयोगाच्च, “कोऽयमिति?” ततो गौरसिंहेनापि “गायकोऽहं श्रीमान्त दिदृशे” इति समार्दय व्याख्यायि । ततो “गम्यतामन्येऽपि गायका वादकाश्च सम्प्रत्येय गताः सन्ति” इति कथयति प्रहरिणि; “धृतेन स्नानु भवद्रसना” इति व्याहरन् क्षिप्र-मण्डल प्रविशेत् ।

तत्र न काचिन् गद्वासु पर्यङ्केषु चोपनिष्यान्, उगटगट्टाद्यन्त ताम्रक-धूममाहृत्य, सुगान् कालसर्पानि च द्यामा-निद्रासानुद्भिरतः, स्वहृदय-कालिमानमिव प्रकटयत, स्वपूर्वपुरुषोवाञ्जित-पुण्यलोभानि पृत्करिरमितात् कुर्वत, मरणोत्तर मप्यतिदुर्लभ मुग्धाम्निउयोग बीजन-दद्यायामेनाऽऽकल्पयत प्राप्ताधिकारकृतिता सनंगरान्, “कचिद्-हरिद्रा, हरिद्रा, एगुन एगुनम्, मरिचम् मरिचम्, चुक्र चुक्रम्, विनुनक विनुनकम्, शृङ्गवेर शृङ्गवेरम्, रामठ रामठम्, मत्स्यण्डी मत्स्यण्डी, मत्स्या मत्स्या, कुक्कुटाण्ड कुक्कुटाण्डम् पल्ल पल्लम्” इति कल-कलैर्गालना निद्रा विद्राययत, समीप-सस्थापित-कुतूकुतुप-कर्मरी-कण्डोल-कट-कनाह-कम्पिङ्गम्यान्, उग्र-गन्धानि माणानि श्लोकुर्वत, नरस्यचा यवागू-स्थालिकासु प्रसारयत, हिद्गुगन्धीनि तेमनानि तित्तिडोरसैर्मिश्रयत, परिपिष्टेषु कलन्तेषु जम्बीर-नीर निस्स्योत्तयत, मध्ये मध्ये समागच्छन्ताम्रनूदान् स्वद्वान-तादने परादुर्वत, नपुञ्जितेषु ताम-भोजनेष्वारनाल परिरक्षयतः सदान्;

कचिद्भ्रमप्रसाधित-काकपक्षान्, मन्द-व्यावृर्णित शोणनयनान्, सवारस्परिक-कण्ठमह पर्यदत्त, बीजन-सुगन्धित-शरीरान्, स्वसौन्दर्य-गर्भ-भारेणैव मन्दगतीन्, भनरस्ताऽऽश्लित-पुसुमपुगणरिध कुसुमैर्भूषितान् वसनातिरोहिताङ्गच्छान्, निविध-पट्टवाधवासितानपि विरासनान-महामालिन-महोत्कट-स्वेदपूतिगन्धप्रमटीरुनासृज्यतान्, ययन-पुरफान्;

कचिद् “अहो ! दुर्गमता महाराष्ट्रदेशस्य, ‘अहो ! दुराधर्मेता महा राष्ट्राणाम्, अहो ! वीरता शिवनीरस्य, अहो ! निर्भयतत्त्वेनानीनास, अहो ! परितगतिरेतद्भोद्यानाम्, आ ! किं कथयामो हृष्येव चमत्कार शिखरीर-चन्द्रहासस्य ? न वयं पारयामो धैर्यं धर्तुम्, न च शम्भुमो सुद-स्थाने रथागुम्, को नाम द्विदिरा य शिवन योद्ध्य गच्छेत् ? कच्च नाम द्विष्टो यराट्टैरपि छालाप विदध्यात् ? कथं तन्न, अस्मादीना महती वेना, तथापि न जनीम-रिमिति कथं इव क्षुभ्यतीव न हृदयम् ? यस्मान्नां परान्यो मरिष्यति अपर-राजो विनद्व्यपनीति न विधः को हस्तीव कपे ? शिखरीव समुत्ते, शिखरीव शान्त-ररणे, मा स्म भो ! मैत्र स्पर्श, रश्मि भो रश्मि, जगदीश्वर ! अयना समोभरीतितामनेमसि योऽयमप-प्रान सनरति-पद-विदग्धोऽपि शिखेन योरये,

हनिष्यामि, ग्रहीष्यामि, वेति सप्रौढि निजयपुराधीशमहासभाया प्रतिशय
समायातोऽपि, शिवप्रताप च निद्रन्पि, अथ नृत्यम्, अथ गानम्, अथ
लास्यम्, अथ मयम्, अथ वाराङ्गना, अथ म्हुसुसक अथ वीणावादनमिति
स्वच्छन्दैरुच्छृङ्खलऽऽचरणैर्दिनानि गमयति । न च य कदापि विचारयति, यत्
कदाचित् परिपन्थिभिः प्रेषिता वाचन बारवधूरेव मामाख्येन सह विप पाययेत्, कोऽपि
नट एव ताम्बूलेन सह गरल ग्रासयेत्, कोऽपि गायक एव वा वीणया सह
खड्गमानीय लण्डयेदिति । ध्रुव एव तस्य विनाश, ध्रुवमेव पतनम्, ध्रुवमेव च
पशुमारैर्मरणम् । तत्र यय तेन सह जीवन-रत्न हारयिष्याम ”—इति व्याहरत,
इतराश्च —

“ मैव मो । इव एवाऽऽहव-कीडास्माक मविष्यति, तच्छूयते सन्धि-
घाता-व्याखेन शिव एषत आकारयिष्यते, यावच्च स स्वतेनाम् अपहाय एकाकी-
अस्मत्स्वामिना सहाऽऽलपितुमसन्तस्थाने यास्यति, तावद्वय इयेना इव शकुनिमण्डले,
महाराष्ट्र-सेनायाम्, छिन्धि भिन्धि इति कृत्वा युगपदेव पतिष्याम, वसन्त-धाताहत
नीरखच्छदानिन च क्षणन विद्रावयिष्याम । इतस्तु छलेनास्मत्त्वामिसहचरा
शिव पादैर्दृष्ट्वा निजरे स्थापयित्वा स जीवन्तमेव वशवद करिष्यन्ति । परन्तु
गोप्यतमोऽय विषयो मा स्म भूत् पस्यापि कर्णगत ”—

इति कर्णान्तिक मुखमानीयोत्तरयत साङ्ग्रामिक-भयानवलोक्यन् “ धन्या
भवन्तो येषा गोप्यतमा अपि विषया एव वीथिषु विषीर्यन्ते, माहाराष्ट्रा धूर्ताचार्या,
नैतेषु भवता घूर्तता सफला भवति ” इत्यात्मन्येवाऽऽत्मना कथयन्, स्व-प्रभा-
धर्षित-सकल-रक्षकगण, स्वतीन्द्रयैणाऽऽकर्षयतिव विश्वेया मनासि, सपथेय प्रधान-
पङ्कगौर-द्वारमाससाद् । तत्र च प्रहरिणमालोभयनुक्त्वास्व यत् “ पुण्यनगर ”—
निषादी गायनोऽहमनभक्त गान-रस-रसायनैरमन्दमानन्दयितुमिच्छामीति ।
सद्यगत्य स भूसचारेण कञ्चिद् निवेदक सूचितवान् । स चान्त प्रविश्य, क्षणानन्तर
पुनर्निर्गम्य, गायकमृच्छन्—“ किं नाम भवत ? पूर्वं च कदापि समायातो न
वा ? ” अथ स आह “ तानरङ्गनामाऽह कदाचन सुप्पत्नर्णमसृहम् । न पूर्वं
कदापि ममानोपस्थातु सयोगोऽभूत्, अथ भाग्यान्यनुकूलानि चेष्ट्रीमन्तमव
लोकयिष्यामि ” इति । स च “ आम् ” इत्यदीर्य, पुन प्रविश्य, क्षणानन्तर निर्गत्य
च, निचित्र —गायकमसु सह निनाय ।

तानरङ्गस्तु तेनैव तानपूरिका-हस्तेन बाल्येनानुगम्यमान, शनै शनै प्रविश्य,
प्रथम द्वितीय तृतीय च द्वारमतिन्म्य, काश्चित् मृदङ्ग स्वरान् सन्धत,
काश्चिद्वीणावरणमुन्मुच्य, प्रवाल प्रोन्म्य, कोण कलयत, काश्चित् विचलोऽयमेतनैव
सह गोज्यन्तामपरवायानीति बधीरव साधीरुर्वत, काश्चित् कलित-नेपथ्यान्
पादयोर्नूपुर बन्धत काश्चित् स्कन्धावलम्बिशुषिकत. कर्ताल्लिामुत्तोलयत, काश्चित्

कणं दक्षिणकर निधाय, चतुर्षी सम्मील्य, नासामाकुञ्च्य, पातितोभयजानुपविश्य
यामहस्त प्रसार्य, तन्नीत्यरेण स्व-काशलीं मेण्यतः, सम्पुरे च पृष्ठतः
पार्श्वतश्चोपविष्टैः, वेदिचन् ताम्बूल-वाहकैरपरैर्निष्टस्तादान-भाजन-हस्ती,
अन्यैरनवरत चालित-चामरैः इतरैर्द्वान्त्रिभिर्लाल्यैः परिवृतम्, रत्नजम्बितो-
ष्णीभिर्नामस्तकम्, सुवर्णं सूत्र रचित त्रिभिध सुसुम पुद्गल-लताप्रतानाङ्कित-
कन्तुर् महोपरहर्मेक श्रोत्रे सस्थाप्य, तदुपरि सन्धारितभुजद्वयम्, रजतपर्व्यङ्के
त्रिनिर्बेज-वेनिल-क्षीरधि-जल-तलच्छवि-भङ्गीतुर्घन्त्या स्त्रियायामुपनिष्क्रमणलज्जान
च ददर्श ।”

प. हरीकेश भट्टाचार्य हे संस्कृत नियतकालिक साहित्याचे जनक. त्रिशोदय
मागिकाचे सम्पादक म्हणून त्याचा निर्देश नियतकालिक साहित्यविषयक प्रकरणात
आलाच आहे. त्याचे कव्हराी लिखाण वृत्तपत्राचे झाले. तथापि त्यामळे
सर्वसामान्य वृत्तपत्रीय लेखकाचा स्वरूपणा दिवत नाही. प्राचीन लेखकाची गुणा
एकारमियता व आधुनिकाची धारावाहिता याचा उत्कृष्ट उदाहरण प. हरीकेश भट्टा-
चार्याच्या लेखनशैलीत झाला आहे. त्याचे त्रिशोदयानील उत्कृष्ट निरूप सज्जित
कन्न ते ‘प्रश्नमञ्जरी’ या निरूपसमूहाच्या रूपाने प्रकाशात आणण्याचे कार्य
भी. पद्मसिंह शर्मा (प्रश्नमञ्जरीचे संपादक) व भी. काशीनाथ शर्मा, काव्यतीर्थ,
(प्रकाशक) यानी केले. त्यातील संस्कृतभाषाविषयक प. हरीकेशजीचा पुढील
निरूप पाह्याः—

संस्कृत-भाषाया वैशिष्ट्यम् (पृ २०७)

इह एतल रत्नाकरमेखला परिवेष्टिते त्रुविधडीपमण्डलमण्डितेऽग्रण्डिते
महीमण्डले तत्तत्प्रदेशप्राकृतभावभेदसम्भूतप्रभूतभेदवदयवसम्पन्नेषु मनुष्यमात्रेषु
नियतिवृत्तनियमवशाद् वा निरन्तरवैचित्र्यदर्शनानुराणि परमेष्ठिनोऽयन्त्यामितायाद्
वा, तुल्यैधर्म्यकारणधाराप्राप्त्याद् वा मानसानां वाग्यन्त्रागैर्गर्गिर्गैरभ्यास
समुपपन्नाः एत परस्परं विभिन्नरूपा त्रुविधा भावा ।

यथा यथा देशस्यभावभेदेन समयभेदेन मनुष्याणां परस्परमाहृतिराधारो धर्मो
मनोवृत्तयश्च परस्परं भिद्यन्ते तथा तथा तेषां भावा जसि परस्पर भेदमाप्नुवन्ति ।
अत्र च यथा अति भाषाया. बाल्यमात्राद् भिन्नदेशसंपर्काच्च तथा विद्वति. एवमप्ये
यथा सा सर्वथा भिन्नेव प्रतिपत्ति ।

इत्थं गृहेरादिन एतावन्समयपर्यन्तं प्रवृत्तं मुद्गुनिधामु भगवानु समुद्राभागे
अन्या. सर्वो अभिभूय तिष्ठतीति मन्वातन्वदिदं समुद्राहरन्ति ।

सन्ति सत्कन्यासु मापसु काव्यनाटकदर्शनेतिहासविषयकं गृहिणा निरुन्धा ये नाम जगतीतले स्वस्वनिर्मातुरलौकिक-कवित्व-चिन्ताशक्त्योरनन्यसाधारणानुसंधि त्वायाश्च परमुत्कर्षे प्रतिपादयन्ति । सन्ति च पुनरन्यत्र महान्तं प्रख्यातनामानं कवयो येषामसाधारण-प्रतिभा-प्रभावेण कालिदासादीनामपि यथासि सशयसागरे निमज्जन्ति ।

वस्तुतो यत्र यत्र मनुष्यसमाजस्तस्य च नमोत्वय्यो विद्यते, निश्च्यते च तेन समं देव्यनुदीप्ता वातर्यमुत्साहप्रभृतयश्च सुखसामुपगता मानसभावास्तत्र तत्रैव तत्तद्भावप्रदर्शकतुरा माया नमशो निशाशमीयुः । ततश्च मानवीयमानस भानामियस्यैव समाना एवान्या सस्कृतभाषया, न तदर्थं गीर्वाणमणी प्रशस्यतेऽस्माभिः ।

अस्मि हि सस्कृतभाषाया स्मिपि लोकोत्तरचमत्कारकारि युगवद्विद्वद्भाव प्रकाशनक्षमत्वरूपम् अन्यदि वैशिष्ट्यं यद्भूतपूर्वमैन्द्रजालिकधर्मेन समारपति हृदय, देवव्यापारपरम्परेव समुत्पद्यति विस्मयमन्तस्तत्त्वेयु यनेय देवी वागिनि कथ्यते ।

रौद्रमाधुर्ययोर्वीरशृङ्गारयोर्वैरूप्यसौन्दर्ययोः काठिन्यमार्दवयोः सर्पावसन्तयोः शिशिरमर्मयोश्चैत्रन मुनिष्ठतया समावेश केवलं संस्कृत एव दृश्यते ।

भीरणभग्नच्छुरित-अग्राधृष्टि-सरसमुमुन्मत्तसशोमि स्निग्ध धम्मिल्ल शोभोद्भावित, भयकराशीविग्रगतिार्धमोक्तिक-सरसमुज्ज्वल, सद्य दृत्तशोणितान्त शार्बूलदृत्तिसामिधित्यिमलमाङ्गल्य क्षौमाच्छादितवायव्यमर्मनारीश्वररूप हि केवलं संस्कृतभाषायामेव विभावितमस्ति । युगपदेव व्यधिकरणभावसामञ्जस्यसंस्थापनमेव संस्कृतभाषाया वैशिष्ट्यं देवभावश्च ।

केवलं संस्कृतमात्रैवैकस्मिन्नधिरणे तत्कालाभ्याङ्गल्यधारिणी घनतामाल-नीलच्छवि प्रत्यग्रनरशोणितोपल्लितावयवा वृणान्तसहस्रीमिव भयङ्कराकारा निशाचरी ताडना समभिसरणकृतोत्तमाम् अभिनवकुसुमशमविभूषिता सुरभिचिन्तनरसाद्रीकृतमपना घनजघनगौरवमन्यरा मूर्तिमती रनिमिष एवण्यमयी सौन्दर्यमयी लीलामयी मृदुलतनुलता तनुमया महिलाकुल्ललामभूता कुल्ललना दर्शयितुं समर्था भवति । एका संस्कृतभाषैवैव राघवपाटञ्चलितयोरपूर्वसमावेश विधातुमशक्ता । पारयति चेत्केनैव वचनविन्यासं नृपकुमारा विग्रामाविशक्ति महाविद्याश्च प्रगणितुम् । ” इति ।

याप्रमाणे प्राचीनसूरीच्या लेखनशैलीच अनुसरण करणारे अनेक ग्रंथलेखक अर्वाचीन काळात उदयास आले त्याच स्रोत संस्कृत भाषेच्या अभ्ययनाचा क्रमच न्यास होत असल्याने नवीन वाचकांच्या मापदंडाचा स्तर ओळखून

अनेक लेखनी व्यंजि सरळ, सुगंध व निरञ्जकार अशी लेखनशैली सधुतांत प्रयत्नित केली. अशा शैलीचा योग्य परिचय येण्यासाठी अर्वाचीन काळातील शिवाजी महाराजांसारखेच थोरपुढ्य जे लोकमान्य टिळक यांच्या चरित्रावर श्री कृष्ण वामन चितले यांनी लिहिलेल्या 'सुगंध-संस्कृत-लोकमान्य-टिळक-चरितम्' या पुस्तकातील दहाव्या प्रकरणांतल्या काही भाग उद्धृत केले आहे.

१० मुक्ततापर्व

(१) मण्डालेकारावासः—

मण्डालेनामि नगरे समानीतेषु लोकमान्येषु कान्दनेन सार्धपञ्चवश्यांश्व-
तीतानि । प्रत्यहं स एव नित्यक्रमः । लोकमान्यानां नियागार्थम् एकः प्रसौष्टो
दत्तः । एकः वृद्धः तेषां सहचरः । कारागृहाधिकारिणो भिस्मार्चस्व लोकमान्यानाम्
अतिथयः ।

लोकमान्यानां भागिनेयो घांटीरन-निद्राणमहाशयः वत्सरस्य सष्टद्वया द्विर्वा
लोकमान्यान् द्रष्टुं गच्छति स्म । तद्दर्शनमपि अधिकारिणार्यांश्चेदभूत् । निद्रास-
गृहागयेन लोकमान्यानां निद्रासथानमपि न दृष्टम् । प्रतिमासमात्मनो कर्ता निवेद्यति
पत्रेभ्यः न्यायानुज्ञाऽऽसीत् । तेषां व्यवसायः अतिरिष्टन्यायालय प्रेक्षणीयानां
मभियोगानां निर्णयपरीक्षणाथे प्रार्थनापत्राणां टिप्पणीकरणं गीतारहस्य-ग्रन्थलेखनं च ।

(२) लोकमान्यरुचि-कारावासवृत्तान्तः—

मण्डाले-नगरकारावासात् पुण्यापननं समागतं लोकमान्येषु वेगपरिवराचक्रं नु
प्रहार्धमेक कारावासवृत्तनिवेदनं मुद्रितम् । तस्मिन्निवेदने रक्षेपनः सरलवृत्तान्तो विद्यते ।
अतो लोकमान्यैः स्वयं कथितं कारावासवृत्तं वयमत्र समासेनावलोकयामः ।

“अभियोगेन कारावासदण्डे जाने कस्यापि पुरस्स्य दर्शनं दिना न्यायां
लयस्याधोमार्गे गीचा पूर्वनियोजित-तैलमण्डपभ्यन्तरे मां सस्थाप्य ” श्री. श्री. श्री. आशु.
नामस्य लोहमार्गस्य अभिरुचिभ्रान्तिस्थानं रक्षापुरणं मामनयन् । तत्र पूर्वमेव
विशेषनामस्यः सरळ आसीत् । मारथिना सह रक्षापुरणाणां सप्तदो जनः ।
तुत्र मां नयन्ति इति न केनापि मया कथितम् । अन्येषुः प्रमत्तेभिरप्यभिभ्रान्ति
स्थाने खानमतिशयारहस्यजनः जायस्यो तिष्ठन् । अहमदाशदरिभायप्रधानः
तत्रोपस्थित आसीत् । म मां कारागृहमनयत् । तत्र मम मोक्षवस्थां सधनकारा
वासनिद्रास्थेन आसीत् । तेन मम मारुतिमाणं न्यूतं जनम् । अतस्त्वदुग्न
धृतादिपदार्थां मया दत्तः । द्वीयान्तरासंगेन दण्डितोऽहं बहुदिनसमन न स्थान्ये

इति मयां शतमेव । अतः १९०८ चत्सरस्य सप्टेम्बरमासस्य त्रयोदशे दिक्से
 कारागृहाधिकारी मा स्वकार्यालयमनयत् । मम प्रवासस्य सकल सामग्री तत्र
 आसीत् । कारागृहाद् गहिरग्निरथः सज्जोऽवर्तत । गुर्जरदेशीयो ब्राह्मणः सुदृष्ट्येन
 नियुक्तः । अत्रावधि कारागृहवेगे मय न दत्तः । परिधानवस्त्राणि, कन्तुरः
 उष्णीष चेति मम येषस्तनासीत् । सश्रम-द्वीपान्तरे-कारावासदण्डः केवलतरावासत्वेन
 परिवर्तित इत्याज्ञापयत्कं मय मण्डलेकारागृहे दत्तम् । वाणरथद्वाराणि वातायनानि
 च विहितानि । मम रक्षणार्थं (!) नर रक्षापुरुषा (!) आसन् । तेष्वेकः भाग-
 देशीयः । अन्येऽष्टौ यवनाः । शनिमङ्गलादि-नर-ग्रहा इव ते सर्वे मा परितः
 आसन् । एव स्थितेऽपि एकस्मिन् स्थले 'जयतु तिस्रमहापराः' इति शब्दो
 मया श्रुत एव । प्रमाताया रजन्यामग्नयमग्निरथो भुजापुर्या नौसाश्रयस्थान प्राप्तः ।
 हाईङ्गनामके प्रवृत्तमासीत् । तस्याघोभागे एकस्मिन् प्रसोष्ठे मम सुदः स्थापितः ।
 अहोरात्रमहं तनावयम् । तीनो निद्राघः । प्रत्यहं होरामार्तं नौकायाः ऊर्ध्वभागे
 रक्षापुरुषा मामनयन् । मुग्धापुरीं विहाय पिना विश्रान्तिगुप्त मम प्रवृत्त नररात्रा
 नन्तर 'रगून'-नामकं नौसाश्रयस्थानमगच्छत् । मम तत्र गमनात् प्रागेव रगूनना-
 रिर्मेमागमनवार्ता श्रुता । आसन्नद्विसहस्र जनाः नौसाश्रयस्थाने उपस्थिताः ।
 प्रवृत्तान्मामनतार्थं सन्निहितधूमशस्त्रे मा, मम सेवकाश्च प्रवेश्य प्रस्थितोऽस्माकं
 सारथि । अन्येऽपि प्रातः काठे अग्निरथो मण्डलेनामक विश्रान्तिस्थान प्राप्त ।
 तत्र कारागृहे पूर्वनियोजितस्थकं मा नीत्वा एकस्मिन् प्रसोष्ठे मम स्थापना कृता ।
 विशानिहस्तदीपे द्वादशहस्तवितत मम निवासस्थानम् ।

कारागृह परितस्तुगः प्रसार आसीत् । सर्वाणि ताराणि विनष्टानि । मम
 प्रसोष्ठे एको निष्ठरः, एको लेग्नमन्त्रः एक मुग्धासनम्, निद्रासुप्ताधर्मके मन्त्ररश्च
 आसन् ।

पानसिद्धयर्थं प्रधानं गुर्जरदेशीयः सुद आसीत् । मासेन कारानासात् तस्य
 मोठे जाते अपरः 'कुल्लर्णी'-नामकः पन्चवर्षभोग्येन कारानासेन दण्डितस्तनानीतः ।
 सोऽपि कालान्तरेण गतः । अत्रे उत्तरभारतीय एको तारणो मया सहासीत् ।
 तण्डुलगोधूमादिधान्यरणां दुग्धतृनादिप्रदार्थाः तथा सप्ताहस्य सङ्कृतं कानिचिद्
 फलानि मयमाहारस्य दत्तान्यासन् । गृहाटनीतानि वस्त्राणि चारदितुमनुशङ्कसीत् ।
 पानार्थं रत्नाखण्डितानि स्वयमेन क्रीतानि । मिशरस्य पृथीकम्पदुग्धाय मयमनुश
 दत्ता । शान्तार्थं पुष्पमन्यासन् इति पूर्वमुक्तमेव । पर शुभार्थं चन्द्रार्थेन पुष्पाणि
 सन्निहितानि स्युः इत्याज्या मह्यमष्ट प्राप्तम् । अनो ब्रह्मेःसहागमनस्यै मया
 प्रार्थनारत्र प्रदितम् । यत् ब्रह्मदेःस्नाथे मया ब्रह्मसाहित्यमोक्षयते । तन्मत्
 वृष्यामृता दानया इति । अनुवृत्ती मम प्रार्थनापत्रम् । अनो ब्रह्मदेःस्नाथे
 पुष्पाखण्डितः सन्निहितो जातः । ॥ ये प्रस्थाः सम्यक् परीश्य, तेषां वृष्टयस्या प्रति

पुस्तकं मिलित्य मेव दत्ताः । लेखनार्थं लेखनपुस्तकान्यपि पृष्ठसंख्यां गणयित्वा दत्तानि । आसन्नचतुःशतं ग्रन्थसंख्या । एतान् सर्वान् ग्रन्थानधीत्य केचन पन्थेषु मासेषु गीतारहस्यग्रन्थो विरचितः ।”

निबन्धलेखन हा प्रसार भारतीय साहित्यांत सर्वथा आधुनिक आहे, असे म्हटल्याच चूक होणार नाही. आधुनिक संस्कृत साहित्यिकांनी हा प्रसार उपेक्षेच्या नाही हे टिपटिपणीं आनुपमिकपणं उल्लेखिलेल्या निबंधग्रन्थांच्या निदेशावरून वाचकांच्या लक्षांत आलेच असेल. पुढीं एका प्रकरणांत ‘धर्मोदयः’ व ‘संस्कृतसाहित्यविमर्शः’ या दोन मोठ्या निबंधग्रन्थांचा परिचय दिलेला आहे. या निबंधात्मक छंदान मोठ्या ग्रन्थांत, जुन्या लेखनातील अलंकार-प्रचुरता व शिष्टता नाहीशी होऊन प्रादेशिक भाषांतील शिष्टाणांनी धारवाहिकता आणि सुसोधता उत्पन्न झालेली दिसते.

फाल्गुनी (फेब्रुवारी) येथील श्रीरामकृष्ण अद्वैताश्रमाचे स्वामी श्री आनंदानंद यांच्या ‘धर्मः’ या नावाच्या निबंधांतील पुढील उगारा पहा:—

धर्मश्च राज्यतन्त्रं च (१. ५६)

“धर्मो रक्षति रक्षितः” इति एषः भारतस्य मुख्यः मन्देशः । लोकस्य-द्वारेऽग्निन् धर्मः अग्रधान इति, स हि परलोकादग्राधान इति, स एष भारतस्य न वा प्रगृह्यत दुर्भिक्ष-दौर्मनस्य-ग्रस्तित्वाग्रमन्य-प्रेत्यभंगहन-राष्ट्रतोनादिनिषेधनिषिध-विमप्रसन्नस्य न प्रतिग्राधानाद्री इति, अतस्त एतत् प्रतिग्राधाननन्तरं वा भवतु धर्मविचार इति अयं पुनः अंगक्षिप्तं राज्यतन्त्रं (Politics) धनशास्त्रं चेति द्वयमेति यागता सुवनः भूयातः पाठिताः तथा वदन्तस्व ते, तथैव उपन्यस्यन्तस्व बहुलमुप-भ्यने सर्वमेतद् धर्मस्यैवावधिगच्छति ।

“यतोऽभ्युदयानिः श्रेयसिदिः स धर्मः” इति हि धर्मभुक्तरन्ति महान्तः

“उत्सवाहुत्रिरोभवे न च वदिष्यन्तीति मे ।

धर्मादप्येष दामदच स विमर्षं न लेप्थते ॥

इति हि शोचति वेदव्यासः । अर्धसमी राज्यतन्त्रस्य विदयी । तथा हि धर्मस्य विमर्शस्य वा सुविधांतरणेन ऐक्षिकमुत्पन्नः राज्यतन्त्रस्य लक्ष्यार्थः । पश्य पश्य यत् स एव स एव, धर्मो एव राज्यतन्त्रं । यतोऽभ्युदयः—

“सुताधीः सर्वभूतानां मातः सर्वे प्रवृत्तयः ।

सुतां च विना धर्मात्तस्मात्सर्वतो भवेत् ॥

इत्यतस्मिन्नेव विमर्शे । मरिचं दुर्गं गच्छति न्यायस्य चोत्पत्तिः चोत्पत्तिः चोत्पत्तिः । तत्र यदपि मनुष्यादिभिः । नान्यतः कथं:

आकाशात् वृक्षात् पथिणः मृगाद्या सम्भूतम् । अपि तु मनुष्यस्यैव मनसो जातमेत-
दग्नितम् मनसो हि वक्षे इन्द्रियाणीतराणि प्रवर्तन्ते । यतो मनसो जातान्येतानि
तत एतेषा परिहारे मनस एव शुद्धीकरण समीचीने उपाय इति युक्तम् । यथा
रोगस्य उद्भवः कुतः, कस्मान्च कारणादित्यवगम्य रोगनिदानापनोदनाय
चिकित्सनो वैद्य प्रवर्तते । “अन्तरशुद्धो यद्यपि शान्तो भूयः स्फुटति ऋण एष
चिरात् ” इतीदं सर्वसाधारण सर्वेषामपि सुविदितं व्रतम् । प्रवृत्ते च मानसदोष-
प्रयुक्तत्वाद् एतेषा मनुष्यस्य मनःस्थिते, शुद्धीकरणादृते नोक्तकलेशनिवृत्ति ।

अयं के मानसा दोषाः ? रागद्वेषाविति ब्रूमः । तथा रागद्वेषाधीनै
महद्भिरपि पुरुषैः निर्मायमाणा नियमा अपि रागद्वेषानुगता एव भवेयुः । तादृशानां
राज्यभरणमपि रागद्वेषयुतं भवेत् । राष्ट्रस्य नेतृभिः नियमाणां उपदेशा अपि
रागद्वेषयुक्ता एव स्युः । “लघुनमन्त्रिणे जिह्वात नि सरन्वायु, लघुनगन्धो भवेत्
इति रामद्वण्डवोपदेशस्यायमवधार्यः । तस्माद्रागद्वेषनिरसनेन चित्तशुद्धीकरणमेवायं
अत्यावश्यकं जनानाम् । सा च चेतसः शुद्धिः धर्माधीनेति धर्म एवाद्वर्तन्यः सर्व-
शुद्धिकारकः ।

अत्र एकं व्यक्तिभिः सृष्टेः परैश्च रियमाणं नेतृविषयनमधिष्ठितपुरुष-
विषयकं च निरूपणं पश्यतामस्माकं इयं चिन्ता समुन्मिषति । तथा हि—यद्येते
नेतारः अधिष्ठता या यथोक्तदोषारोपणपानीभूता, तदा ते भवन्ति नियत रागद्वेष-
वशीभूता । अथ यदि न ते तथाभूता बलुत तदा तानेव यदन्तः निरूपका
एव रागद्वेषप्रयुक्ता इति निश्चितमेव । सर्वथा हि रागद्वेषप्रयुक्तोऽयं क्लेश इति ।
तथा च यत्रैतं सन रागद्वेषप्रयुक्तं मूर्खिषाणुगृत राष्ट्रं च तादृशभरणाधिनारपातितं
भवेदिति तदा तद्वाष्ट्रं समराय कस्यते । तथा “धनं त्यागाय अथवा यशाय
करिष्यते ” इत्येतदगन्ता गृहस्थानां रागद्वेषप्रयुक्तमधिनारसत्त्वे भवति सम्पत्तिरमममस्य,
प्रादुर्भाति च राष्ट्रे दुर्मिषम् । तथैव निस्तु-मुहम्मदुनयि-उदयानामुपदेशवचनानि
रागद्वेषाधीनपुरुषदृष्टान्तानि कल्हकारणान्यासन् । एतत्परिहारकरणे न केवलं
राज्यतन्त्रं पर्याप्तं भवति । तुल्य इति चेद् राज्यतन्त्रमेतत् रागद्वेषप्रयुक्तं पुरुषा-
णामभिपारे पतितं संश्लेषद्रव्यन्यायनं प्रभवति । रागद्वेषविहीनसर्वज्ञगामस्य तादृश
मृष्टिनिग्नरूपस्य धर्मस्यैव स्यात् । अतो भवति धर्माश्रितं राज्यतन्त्रम् । अधर्म्यं हि
राज्यतन्त्रं भवति निर्वि क्लेशकारणं च । तेन हि धर्मनिष्ठो राज्यान्तराज्यौ
महामा कथयति—“ Politics built of religion are a death
trap, because they kill the soul ” इति । अतोऽत्रानां अपि
राज्यतन्त्रप्रवर्तकाः यद्येनं तत्त्वमवगम्य प्रवर्तन्तं तदा तत्त्वमन्येयमपि भवेत्
क्षेमाय, अन्यथा तेन मृष्टिः संदृश्यैव अपपाताय भवेत् । “यतो धर्मगतो जयः”

इत्याप्तोक्तिमनुमृत्य घर्मानुमृता प्रवृत्तिरेव ज्ञायाभ्युदयाय च भवेत् । ज्ञानं तथाविधप्रवृत्त्यनुगम्य भवितुं सर्वेऽस्रोऽनुग्रहान् ॥”

पाश्चात्य साहित्याचा परिचय शाल्यापासून संस्कृत साहित्यांत भाषान्तरित ग्रंथांची एक अभूतपूर्व लाट उमटलेली दिसते. या भाषान्तरणमक ग्रंथांच्या शैलीचा यापुढील काळात एवढा प्रचलित होऊन गेला की शैलीवर फार मोठा परिणाम होणार आहे. कारण नवा संस्कृत हा मुख्यतः अन्यभाषीय माध्यमाच्या संस्काराने तयार झालेला असतो. त्याच्या लेखनाचे माध्यम संस्कृत असले तरी विचाराचे माध्यम इंग्रजी किंवा फ्रेंचसारखे भाषा असते. त्या चिन्तनाच्या भाषांतील वाचनचारादिकांचे ठसे अभावितरने असल्या लेखकांच्या संस्कृत विचारांना उमटलेले दिसतात. उदा० ‘धुस्तक’ हा शब्द हिंदी भाषा स्थीरिणी असल्याने अनेक हिंदी भाषीयांच्या संस्कृत लेखनात व भाषणांत तो स्थीरिणी मानण्यात आलेला आढळतो. मराठीत ‘सन्धि’ हा शब्द स्थीरिणी असल्याने मराठी लेखक किंवा वक्ते आपल्या संस्कृत लेखन-भाषणांत त्या शब्दाचा स्थीरिणी प्रयोग न करून करीत असतात. असे ! अशा प्रकारे भाषान्तरित संस्कृत साहित्य अनेक कारणास्तव संस्कृत लेखनशैलीवर एक एक प्रभाव पाडणार अशी लक्षांने दिसत आहेत. भारताच्या आंतरभाषीय राज्य-घटनेचे भाषान्तर भारतातील सर्व भाषांत झाले. त्यापैकी संस्कृत भाषान्तर पारच उत्तम घटले असा अंग्रेजांचा अभिप्राय असल्याने भाषान्तरित संस्कृत भाषांचे उदाहरण म्हणून ‘भारतस्य संविधानम्’ या ग्रंथातील काही भाग पुढे उद्धृत केला आहे.

भाग : ५

संघः

अध्यायः १—कार्यपालिका

राष्ट्रपतिः उपराष्ट्रपतिश्च

भारतस्य राष्ट्रपतिः

५२ भारतस्य राष्ट्रपतिर्भवेत् ।

५३ (१) संघस्य कार्यपालिका दानिः राष्ट्रपतौ निहिता भवेत् । या च तेन स्वयम् अधीनस्थानां पदाधिकारिणां द्वारा वा अस्य संविधानस्यानुसारेण प्रयुक्ता भवेत् ।

५३. १९२७ मकरमासस्य चतुर्दशदिने प्रसिद्धीकृत—“ मल्याळराज्य ”—
वारपत्रिकातः समूहीतम् ।

(२) पूर्णगामिन उपरन्धस्य व्यापकताया प्रतिफल प्रभाव परिहाय सधस्य रथा
व्यनानामुच्चतम समोदशो राष्ट्रपतौ निहितो भवेत् । तस्य प्रयोगश्च विधिना
विनियमितो भवेत् ।

(३) एतदनुच्छेदगत किमपि —

(क) कस्यापि राज्यस्य शासनाय अन्यस्मै वा प्राधिकारिणे केनापि दत्तमानेन
विधिना दत्ताना केपाचिदपि कृत्याना राष्ट्रपतौ हस्तान्तरितमिति न
मन्येत,

(ख) ससद राष्ट्रपतेरन्येभ्य प्राधिकारिभ्यो विधिना कृत्याना प्रदानान्
निवारयेत् ।

राष्ट्रपतेर्निर्वाचनम्

५४ राष्ट्रपति —

(क) ससद उभयो सदनयोर्निर्वाचितै सदस्ये ,

(ख) राज्यविधानसभाना निर्वाचितै सदस्यैश्च;

भूतस्य निर्वाचकगणस्य सदस्यै निर्वाचितो भवेत् ।

भागः ५—सघ —अनुच्छेदः ५५

राष्ट्रपतेर्निर्वाचनरीतिः

५५ (१) यावत्समम राष्ट्रपतेर्निर्वाचने मित्राना राज्याना प्रतिनिधित्वस्य माने सम
रूपता भवेत् ।

(२) राज्याना मध्ये परस्परम् एतादृशीमेकरूपता तथा समस्ताना राज्याना च मध्ये
समतुल्यता सपादयितुम्, ससद प्रत्येक-राज्य-विधानसभायाश्च निर्वाचित
प्रत्येक सदस्यो येषा दानेऽधिष्ठितस्तेषा मताना सरया प्रतिनिर्वाचन निर्धारिता
भवेत् निम्नलिखितेन प्रकारेण—

(क) राज्यविधानसभाया प्रत्येक निर्वाचित सदस्य येषा दानेऽधिष्ठितस्तेषा
मताना सरया प्रतिनिर्वाचन निर्धारिता भवेत् निम्नलिखितेन प्रकारेण —

(ख) राज्यविधानसभाया प्रत्येक निर्वाचित सदस्य . तावन्ति मतानि भवेत्
यावन्ति एकमहसस्य गुणितानि तत्प्रमया निर्वाचितसदस्याना पूर्ण
संख्याया राज्यस्य जनसंख्या विभज्य प्राप्ते भागफले सु ।

(८) एकसहस्रस्य उक्तानि गुणितानि स्वीकृत्य यदि शेषः पञ्चशतेभ्योऽ-
न्यूनः स्यात् तदा (क) उपसङ्गडे उक्तस्य सदस्यस्य मतानि वर्धेरन्
एकसहस्रया; (ग) समग्रः प्रत्येकसदनस्य प्रत्येक निर्वाचितः सदस्यः
मतानाम् एतादृशीं सख्या मजेत् यादृशी राज्याना विधानसभाना
सदस्यानामर्थे (क) (८) उपसङ्गडाम्या नियता मताना पूर्णसख्या
ससत्सदनयो सदस्याना पूर्णसख्यया विभय प्राप्ता भवेत्, भिन्नानि
अर्धांशापेक्षया अधिकानि एकम् इति गणितानि स्युः अन्यानि भिन्ना-
न्युपेक्षितानि स्युः ।

(१) राष्ट्रपतेर्निर्वाचनम् अनुपाति प्रतिनिधित्वपद्धतिमनुसृत्य एकलसकम्पणीयमतेन
भवेत्, किं च एतादृशि निर्वाचने मतदान गूढशलाकया सप्रेतम् ।

व्याख्या—अस्मिन् अनुच्छेदे “जनसख्या” शब्दस्य अर्थोऽस्ति सा जन-
सख्या या निश्चिता अन्तिमाया पूर्ववृत्ताया जनगणनायाम्, यस्या अपेक्षिता अङ्काः
प्राप्य प्राप्ताः ।

भाग ५—सधः—अनुच्छेदः ५६-५८

राष्ट्रपते पदावधि.

५६ (१) राष्ट्रपति पद पञ्चवर्षावधि तस्मादिनाङ्कात् धारयेत् यस्मिन् ।।
स्वपदमारोहति—

परन्तु—

(क) राष्ट्रपतिः उपराष्ट्रपतिं सञ्चोच्य लिखितेन स्वहस्ताङ्कितेन लेखेन पदं
त्यक्तुं क्षमते;

(ग) राष्ट्रपति सविधानातिक्रमेण ६१-तमानुच्छेदे उपबन्धितया रीत्या
क्षेत्रे महाभियोगेन पदादपहारितो भवितुमर्हति;

(ग) राष्ट्रपति स्वपदावधे समाप्तावधि पदस्य धारण अनुवर्तयेत्
यावत् अस्योचराविमारी पदं नारोहति ।

(२) (१)—राष्ट्रीय पारनुकूल्य (क) उपसङ्गडाधीनम् उपराष्ट्रपतेः
सम्बोधक मित्राणि त्याग्यन् तेन लोकसभाया अध्वश प्रति अविलम्ब
निवेदित भवेत् ।

५७. पुनर्निर्वाचने पात्रता—

यो जन राष्ट्रपतिरूपेण पद धारयति धृतवान् वा त्रिंशे सोऽस्य संविधानस्य
अन्योपबन्धानामधीन तस्मै पदाय पुनर्निर्वाचनस्य पात्र भवेत् ।

५८. (१) राष्ट्रपतिनिर्याचनस्य अर्हताः—

(१) कोऽपि जनः राष्ट्रपतिरूपेण निर्वाचने पात्रं न भवेत् यदि नासी—

(क) भारतस्य नागरिकोऽस्ति; ।

(ख) वयसः पञ्चविंशद्वर्षाणि पूरितवान्; किं च

(ग) लोकसभायाः सदस्यरूपेण निर्वाचने अर्होऽस्ति ।

(२) ■ जनः राष्ट्रपतिरूपेण निर्वाचनस्य न पात्रं भवेत् यदि भारतशासनस्य कस्यापि राज्यस्य शासनस्य याचीनम् उक्तशासनानामन्यतमस्य नियन्त्रणे स्थितस्य कस्यापि स्थानीयस्यान्यस्य वा प्राचिफारिणोऽधोर्न वा स लाभस्य पदं धारयति ।

न्याख्याः—कोऽपि जनः लाभस्य किमपि पदं धारयतीति अस्यानुच्छेदस्य प्रयोजनानामर्थं न मन्येत अस्मादेव हेतोः, यत् सोऽस्ति राष्ट्रपतिः उपराष्ट्रपतिर्वा सभस्य, अथवा राज्यपालो वा राज्यप्रमुखो वा उपराज्यप्रमुखो वा कस्यापि राज्यस्य, अथवा मन्त्री वा सभस्य कस्यापि राज्यस्य वा ।

राष्ट्रपतेः पदस्य प्रतिबन्धाः ।

५९ (१) राष्ट्रपतिः ससदोन्यतरमिन् सदने कस्यापि वा राज्यस्य विधानमण्डलस्य सदने सदस्यो न भवेत् किं च यदि कोऽपि अन्यतरस्य ससददनस्य कस्यापि वा राज्यस्य विधानमण्डलसदस्यस्य सदस्यः राष्ट्रपतिरूपेण निर्वाचितो भवेत् तर्हि अस्मिन् सदने तस्मिन् दिनाङ्के रिक्तीकृतस्थानो मन्येत यस्मिन् अस्मिन् राष्ट्रपतिरूपेण स्वपदमारोहति ।

(२) राष्ट्रपतिः किमप्यन्यत् लाभस्य पदं न धारयेत् ।

(३) राष्ट्रपतिना भाटकप्रदानं स्वपदारासनानुपयोगे स्वस्ववान् भवेत्; किं चापि उपलब्धिषु भस्तेषु विशेषाधिकारेषु च एतादृशेषु स्वस्ववान् भवेत् यादृशानि ससदा विधिना निर्धारितानि भवेयुः, किं च एतदर्थं यावत् उपबन्ध एव न कृतः, उपलब्धिषु भस्तेषु विशेषाधिकारेषु च एतादृशेषु, यादृशानि द्वितीयानुगुण्यामुल्लिखितानि विद्यन्ते ।

(४) राष्ट्रपतेः उपलब्धयः भस्तानि च स्वपदावधि नापट्टयानि भवेयुः ।

राष्ट्रपतेः शपथः प्रतिज्ञानं च ।

६० प्रत्येकं राष्ट्रपतिः राष्ट्रपतिरूपेण कार्यकारी वा राष्ट्रपतेः कृत्यानि निर्वाहन् वा प्रत्येकं जनः स्वीयपदे आरोहणात् प्राक् भारतमुख्यन्यायाध्यापिनेः समक्षं

तस्यानुपरिधौ उच्चतमन्यायालयीयस्य प्राप्याग्रतमस्य न्यायाधीशस्य वा समर्थं शपथ परिज्ञेन वा निम्नलिखितेन रूपेण कुर्यात् स्वहस्ताक्षितं च कुर्यात्, यथा—

अहं-अमुकः निश्चयेन परमेश्वरस्य नाम्ना शपे सत्यनिष्ठया प्रतिज्ञाने यत् अहं श्रद्धासमन्वितं

भारतस्य राष्ट्रपतेः पदस्य कार्यपालनं करिष्ये (अथवा राष्ट्रपतेः कृत्यानि निर्वह्यामि) मम शृंगार्ययोग्यतया सविधानं विधिं च परिरक्षिष्यामि सरक्षिष्यामि प्रतिरक्षिष्यामि च, किं च अहं भारतस्य जनतायाः सेवार्थं कल्याणार्थं च निरतो भविष्यामि ।

राष्ट्रपतौ महाभियोगे प्रक्रिया

६१. (१) यदा सविधानानिर्णयमणान् राष्ट्रपतिः महाभियोगेनाभियोज्यो भवति, तदा ससदः अन्यतरत् सदनं दोषारोपं कुर्यात् ।

(२) एतादृशः कोऽपि दोषारोपः तावत् कृतो न भवेत् यावत् न

(क) एतादृशदोषारोपणं कुर्यती प्रस्थापना अन्तर्निर्मिताऽस्ति कस्मिंश्चित् सकल्पे यः तत्सदनसदस्यानां समस्तसदस्यायाश्चतुर्धाभापेक्षयाऽन्यून सद्यया कृतहस्ताक्षरया न्यूनान्यून चतुर्दशानां दिवसानां लिखितायाः सूचनायाः पश्चात् प्रस्तुतपूर्वोऽस्ति, यस्यां तेषां (सदस्यानां) सकल्पप्रस्तावरयाभिप्रायोऽभिहितोऽस्ति किं च

(ख) एतादृशः सकल्पः तत्सदनस्य समस्तसदस्यानां तृतीयाश्रयापेक्षयाऽन्यूनैर् बहुमतेन पारितोऽस्ति ।

(३) यदा कस्मिन् दोषारोपः संसदोऽन्यतरेण सन्नेन एव कृतोऽस्ति तदा तस्याः अन्यत् सदनम् अनुमदधीनं तं दोषारोपमनुसंधायेद्वा, राष्ट्रपतिश्च एतादृशोऽनुसंधाने उपस्थितो स्वप्रतिनिधित्वस्य करणे च अधिकृतो भवेत् ।

(४) यदि राष्ट्रपतेर्विरोधेन कृतो दोषारोपः सिद्धोऽस्तीति घोषणा कुर्यात् एतदनुसंधानस्य पक्षस्वरूपः सकल्पः तस्य सदनस्य समस्तसदस्यानां तृतीयाश्रयापेक्षयाऽन्यूनैर् बहुमतेन पारितोऽस्ति चेन स दोषारोपः अनुसंहितोऽनुसंधाफिनो वाऽभूत्, तदा एतादृशः सकल्पः राष्ट्रपतेः स्वपदात् प्रत्यावनाय प्रभवेत् तस्मादिनाङ्गात्, यस्मिन्सौ सकल्पः एव पारितोऽस्ति ।

राष्ट्रपतिपदस्य रिक्तापूर्तये निर्वाचनम्

६२. (१) राष्ट्रपतेः पदस्यावधे समाप्त्या वृत्ताया रिक्तायाः पूर्तये निर्वाचनम्
अवधे समाप्तेः पूर्वं पूर्णं भवेत् ।

आकस्मिकरिक्तापूर्तये निर्वाचितजनस्य पदावधिश्च

(२) राष्ट्रपते मृत्युना वा पदत्यागेन वा अपक्षारणेन वा अन्येन वा हेतुना भवन्त्याः रिक्तायाः पूर्तये निर्वाचनं प्रवर्तितं भवेत् यथासमर्थं विलम्बेन, न तद्विरिक्तायाः प्रारम्भदिनाङ्कात् पञ्चम्यो मासेभ्यः परं कस्यापि अवस्थायाम्, किं च रिक्तापूर्त्यर्थं निर्वाचितः स जनः ५६-तमानुच्छेदीयानामुपबन्धना नामधीनः पदधारणे पञ्चानां वत्सराणां पूर्णावधिं रत्नवान् भवेत् तस्मादिनाङ्कात्, यस्मिन्नसौ स्वपदमारोहति ।

भाषान्तरित संस्कृत साहित्य

संस्कृत ही सगळ्या जगाची प्रथम ज्ञानदात्री भाषा आहे. अतिप्राचीन काळापासून चिनी, जपानी, भोट, इत्यादि पौराणिक व त्यानंतर अमेरिक, पारसी, ग्रीस, जर्मन, इंग्रजी इत्यादि विविध पाश्चात्य भाषांमध्ये संस्कृत ग्रंथांची भरपूर भाषांतरे झालेली आहेत. या संस्कृत भाषांतराच्या द्वारेच जगात सर्व ज्ञान-विज्ञानाचा प्रथम प्रचार झाला, असे इतिहास सांगतो. बौद्धगम्भिराच्या ऋतेत सर्व संस्कृत ग्रंथांचे अनुवाद देशादेशीय्या शैली पद्धतींनी भारतात राहून व संस्कृतचा अभ्यास करून केले. पण ही भाषांतराची प्रक्रिया निरंतर एकांगीच राहिली. देशादेशीय्या पद्धतींनी प्राचीन काळाी जसे संस्कृत ग्रंथांचे अनुवाद केले, तसे त्या काळातील संस्कृत पद्धतींनी अन्यभाषीय ग्रंथांचे संस्कृत अनुवाद करण्याचा प्रयत्न कधीहि केलेला दिसत नाही. पण कालप्रमाणाने संस्कृत साहित्यात पूर्वी नसलेल्या भाषांतरित साहित्याचा एक स्वतंत्र प्रकार असावीत काळात उदयास आला. परकीय संस्कृतीच्या दृष्टी संपर्काने संस्कृत पद्धतींना परकीय भाषांतील उत्कृष्ट ग्रंथांचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीत्या परिचय झाला. त्या ग्रंथांचा परिचय इतर संस्कृत विद्वानांना करून द्याव्याचा आवाजाने वाढी विद्वानांनी संस्कृतात अनुवादप्रयत्न निर्माण केले.

भारतातील सर्व प्रादेशिक भाषांचा साहित्य संस्कृत वाढव्याने अनुवादाने करून पुढे झालेले आहे प्रादेशिक भाषांतील ऋतेत सर्व मूलभूत आदर्श ग्रंथ संस्कृत ग्रंथांच्या अनुवादांतून किंवा अनुकृष्टातून उत्पन्न झालेले आहेत; असे त्या भाषांचे साहित्येतिहास वाचते असतांना आढळून येते. या प्रादेशिक भाषा जगज्जा मीठ होऊ लागल्या तबतसे त्यामध्ये वैशिष्ट्यपूर्ण मौखिक ग्रंथ निर्माण होऊ लागले. मराठीतील ज्ञानेश्वरी, हिन्दीतील तुलसीदासाचे रामायण यासारखे ग्रंथ मूळात संस्कृतोपरी असले तरी त्यांच्या अर्थभारण वैशिष्ट्यामुळे ते मूळच्या संस्कृत ग्रंथांप्रमाणे अधिक लोकप्रिय झाले. अशा लोकप्रिय व वैशिष्ट्यपूर्ण ग्रंथांचे अनुवाद संस्कृतात करण्याची प्रवृत्ति संस्कृत देशाच्या शिक्षार्थी उत्पन्न झाली असल्यास त्यात आश्चर्य नाही. आज वरळ संस्कृतात नव्हे तर इतर सर्व भाषाहि असल्या वैशिष्ट्यपूर्ण ग्रंथांचे अनुवाद झालेले पाहूनच मिळता. आजतासि भाषांचा

हा नवीन प्रवाह आज फार मोठ्या प्रमाणात संस्कृत साहित्यामध्ये भर टाकत आहे असे दिसते.

भाषान्तरकारांचे आत्मनिवेदन

संस्कृत भाषा अत्यंत शब्दसमृद्ध आहे. इतर भाषेतील लेखक, भाषान्तर करताना संस्कृतचे सहाय्य घेऊन आपले काम उरकतात. पण जेव्हा संस्कृत लेखकाना अन्यभाषीय ग्रंथांचे भाषांतर करावयाचे असते, तेव्हा त्यांना काही अडचणी जाणवतात. प्रत्येक प्रादेशिक भाषेमध्ये असे अनेक शब्द असतात की ज्यांची खुमारी कोणत्याही अन्य भाषीय शब्दांच्या द्वारा व्यक्त करता येत नाही. मग ती भाषा संस्कृत असो की आणगी कोणती असो । -

कुसुमेन विश्वविद्यालयाचे प्राध्यापक इन्द्र यांना धम्मपदाचा संस्कृतानुवाद करताना, जो अनुभव आला तो त्यांनी पुढील शब्दात व्यक्त केला आहे.

“हसमे पाली धम्मपदा संस्कृत मे छायानुवाद क्रिया गया है। एष छायानुवाद मे पाली तथा तद्भव शब्दोको संस्कृत मूल शब्दों मे परिणत क्रिया गया है। और यथा सम्भव उन्हें अपनेही प्रयुक्त रूपमे रखनेना यत्न क्रिया गया है।

जहाँ जहाँ भाषा के कारण अर्थ विकार की तनिक भी सम्भावना हुई है। वहाँ भाषा को अपने ही रूपमें रहने दिया गया है। और छन्दको अशास्त्रीय रूप में छोड़ दिया गया है।”

“धम्मपदमें कुछ वैदिक शब्दों (मेघना मत्, म्रधा, आदि) का भी प्रयोग हुआ है, उन्हें अपने रूपमें रखा गया है। क्यों कि वैदिक संस्कृत पाणिनीय संस्कृतका पूर्व रूप ही है। कुछ एक संस्कृत शब्दोंके पाली में अर्थ बदल गये हैं। कुछ के अर्थ अधिक भावपूर्ण हो गये हैं। संस्कृत में यदि वे साधारण साहित्यिक शब्द हैं, तो पाली में गम्भीर दार्शनिक परिमाणों पर न गयी है। ऐसे पाली शब्दोंके संस्कृत में रूपान्तर पूर्ण आशय अभिव्यञ्ज नहीं हो सके हैं। परन्तु इष्ट अवस्थामें केवल साधारण संस्कृत रूप देकर ही संतोष करना पडा है। जैसे “स्यार”, का अनुवाद “एस्तार”, “सया” का “रुन्प”, “पन्ना” का “प्रश”, “दिदि” का

१. य च तथा विजानन्ति तथा साम्यन्ति मेघनाः । (९)

२. पृ. १० । अत्रोत्तदवधीन्मा स अजयदहुरण्य मे । (१)

अर्पणे हि साम्यन्ति एष धर्मः सनातनः । (५)

पापकारी उभयत्र लोचति । (१५)

“दृष्टि”, तथा “अविज्ञा” वा “अविद्या” निया गया है। नि सदेह ये संस्कृत रूप पाली शब्दां के पूर्णतया अभिव्यञ्जक नहीं हैं।”

पाली शब्दांचे अनुवाद प्रा. इन्द्र यानी जेणे तत्सम शब्दांनी केले, त्याच प्रमाणे उर्दू, इंग्रजी यासारख्या परकीय भाषातील शब्दांचे निशेधत विशेषनामांचे संस्कृतानुवाद बहुतेक लेखकांनी तत्सम संस्कृत शब्दांचा उपयोग करून केलेले आहेत. अशा प्रकारच्या शब्दांची निर्मिती ज्याच मोठ्या प्रमाणात शक्य पहावयास मिळते. पुढील एका प्रकरणात असल्या शब्दांचा सविस्तर परिचय आम्ही दिलेला आहे.

संस्कृत अनुवादाग्रगणी श्री महाश्रीशास्त्री यांचा स्वानुभव अत्यंत उद्बोधक व उत्तेजक आहे “द्राविडार्थाधुमापितसप्तति” या आपल्या अनुवाद ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत ते लिहितात—

“My experiments in translating English and Tamil poems have shown me that the poetic efforts in the other languages come off beautifully in Sanskrit and even look enriched, more tidy and majestic in the new garb. Every attempt in that line seems to reveal to me the immense potentialities of this most ancient language—its flexibility, roominess, surprising aptitude for suppling into felicitous moulds of excelling brilliance and bravery. Due to the kinship of the two cultures, translation from Tamil into Sanskrit is not literary feat, but an easy walk over into an equally commodious well-furnished adjacent parlour.”

श्री. महाश्री शास्त्रींचा हा स्वानुभव अत्यंत उद्बोधक आहे. अज भाषेतील ग्रंथांचे संस्कृतात अनुवाद केले असता ते अधिक तेजस्वी होतात, निरासत प्रादेशिक भाषांतील ग्रंथांचे संस्कृतानुवाद मुळापेक्षा अधिक स्वच्छ अर्थ व्यक्त करतात, जसे आमचही मन आहे. ज्ञानेश्वरी, मनोरोप (मनाचे श्लोक) यासारख्या जुन्या मराठी ग्रंथांचे संस्कृतानुवाद वाचीत असताना श्री महाश्री शास्त्रींचा हा अभिप्राय आम्हास वारवार आटवला. प्रादेशिक भाषेतल्या प्राचीन ग्रंथांचे नवीन संस्करण काढायलाच शक्यता आहे. संस्कृतानुवादासह काढायचे असलेले कारण प्रादेशिक भाषांचे स्वरूप संस्कृतप्रमाणे चिरस्थायी नाही.

जुनी मराठी किंवा हिन्दी मापा आज जशी दुर्बोध झाली आहे तशी आजची हिन्दी किंवा मराठी काळातराने दुर्बोध झाल्याविना राहणार नाही. संस्कृतची अवस्था तशी नाही. कारण संस्कृतचे व्याकरण निश्चित स्वरूपाचे आहे. त्यामुळे सहस्रावधि वर्षांपूर्वीचे ग्रंथ आज जसे सुबोध (मापादृष्ट्या, विषयदृष्ट्या नव्हे) आहेत, तसेच आजचे संस्कृत ग्रंथ कित्येक वर्षांनंतरहि सुबोध राहतील याची खात्री आहे. 'गीर्वाणज्ञानेश्वरी'च्या प्रास्ताविक लेखामध्ये विद्याभूषण तापेशास्त्री यांनी या संघात व्यक्त केलेले मत उद्धृत करण्यासारखे आहे. श्री. तापेशास्त्री लिहितात -

“यद्यपि ज्ञानदाया प्रचलितभाषानुवादके महाराष्ट्रीयया उपहृता तथापि तेया कृति महाराष्ट्रभाषानभिज्ञाना कन्नड-तेलुगु-तामिळ-गुर्जराण्यदि-भाषाभिज्ञ नोपकरणे समर्था । प्रतिभाषाया ज्ञानेश्वर्या अनुवाट्करणं तु अशक्यम् । कोऽनोपाय ? येन सकलपनिपदसारभूताया भगवद्गीताया गूढार्थप्रतिपादिका दृष्टान्तादि-नानालम्प्यै रामलङ्कृता ज्ञानेश्वरी स्वकीयाना परकीयाना च जगतीतत्त्वाविना नानाभाषाभिज्ञाना भगवद्गीतागूढार्थं दर्शयिष्यति । मोक्षमार्गं चोपदेश्यति । एक एवानोपाय सम्भवति । गीर्वाणभाषया ज्ञानेश्वर्या अनुवाद पठ्यं तेन स्वेषा परेषा चापि लाभ । अथ केचिद् वदन्ति गीर्वाणभाषा तावन्मृतेति । कस्तर्हि तया भाषयाऽनुवादकरणेन लाभ ? गीर्वाणभाषा मृतेति ये मन्यन्ते तेया जडाना प्रक्षिप्य मृतमिति सरयम् । यावद् वेदा प्रवर्तन्ते तावद् विष्णुदेवाऽपि वरीवर्तन्ते इति सिद्धांतः ।”

आजच्या काळात संस्कृतचा प्रचार उराच क्षीण झाल्याने श्री तापेशास्त्रींचा हा अभिप्राय काही अशी व्यर्थ झाल्यासारखा दिसत असला तरी देखील त्यामध्ये बरेच तथ्य आहे. इतर कोणत्याहि भारतीय भाषेमध्ये केलेल्या अनुवादापेक्षा संस्कृतात केलेल्या अनुवादातला अग्निलभारतीय स्वरूप तत्वाळ प्राप्त होत असे. संस्कृतानिरीक्षित अंगिल-भारतीय स्वरूपाची दुसरी भाषा आज तरी इंग्रजीच आहे. आणि म्हणूनच अनेक संस्कृत लेखकानी मुळा स्वतःच्या संस्कृत ग्रंथाचे अनुवाद इंग्रजीत केलेले आहेत. असो ! अशा प्रकारे निरनिराळ्या उद्देशानी प्रेरित होऊन अनेक संस्कृत लेखक अजमापीय ग्रंथांचे संस्कृतानुवाद लिहिण्यात प्रवृत्त झालेले दिसतात. प्रसृत प्रकरणात अद्या अनेक अनुवादित ग्रंथांचा सविस्तार परिचय देण्यात येत आहे. आरंभी वैदिक सुक्त व त्यानंतर पाली-प्राकृत भाषेतील ग्रंथांच्या अनुवादाचा परिचय दिला आहे. कारण या दोही भाषा भारतीय अग्र्य अति प्राचीन आहेत. त्यानंतर इतर भाषांनील अनुवादित ग्रंथांचा परिचय निशिष्ट प्रमाणे दिलेला आहे.

सूक्तस्तव — ऋग्वेदाच्या प्रथम मंडलातील १२ व्या अनुवाकामध्ये पराशर ऋषींनी ९ आम्नेयगान आहेत. त्यांचा गान श्री अरविगण्या तरंगशानुगार

विशद करण्यासाठी श्री कपालीशारनी यांनी ६८ श्लोकामध्ये प्रस्ता अनुवाद केला आहे.^५

सूतकरनिर्घेद — श्रव्येदाच्या १० व्या मंडलामध्ये 'अभ्रदेवनम्' या नावाचे ३४ व सूक्त आहे. त्याचा संस्कृत पद्यामध्ये प्रस्तुत अनुवाद श्रीमहालिंग शास्त्री यांनी केला आहे.^६

मिलिन्दप्रश्ना.—मिलिन्दपन्हो या नावाच्या ग्रंथाचा पाली प्रथाचा संस्कृतानुवाद श्री विजुशेखर भट्टाचार्य यांनी केला. श्री भट्टाचार्य हे 'मित्रगोष्ठी' नामक संस्कृत मासिक पत्रिकेचे संपादक होते. त्या या मासिकाने हा अनुवाद क्रमशः प्रकाशित झाला होता.

संस्कृत-धम्मपदम्—१९५६ सालीं मगान् बुझाच्या २५०० व्या जन्मसहोत्सवानिमित्त सर्वत्र भारतीय भाषामध्ये रीढधर्मविषयक भरपूर वाङ्मय प्रकाशित झाले. त्या वेळीं कुरुक्षेत्राचे प्रा. इन्द्र यांनी संस्कृत धम्मपद हे पुरातन हिन्दी ग्रन्थानुवादासहित प्रकाशित केले.^७ धम्मपद हा अनिप्राचीन व विश्वमान्य ग्रंथ असताहि त्याचा हा पहिलाच संस्कृतानुवाद दिसतो.

संस्कृत-गाथासप्तशती—हाल कवींच्या प्रख्यात गाथासप्तशती या महाराष्ट्री काव्याच समृद्ध संस्कृत भाषांतर जयपूरचे नामांकित संस्कृत कवि श्री मद्र मथुरानाथ (गुपरिटरॅन् ऑफ संस्कृत रुढी, जयपूर स्टेट) यांनी केला आहे. मद्र मथुरानाथावरवीं सविस्तर माहिती गेयकाव्यविषयक प्रकरणात आलेलीच आहे.

तामिळ ग्रंथांचे संस्कृतानुवाद

पुराणेशगाथानुकरणम्—शटगोप नम्मालयार नावाच्या निस्तपूर्व ३१ व्या (१) शतकात झालेल्या तामिळ कवीने झालेल्या 'नालायिरम्' या नावाच्या ग्रंथाचा प्रस्तुत संस्कृतानुवाद कुरुवापुरवासी गोविंदमुत रामानुज या नावाच्या एका प्राचीन कवीने केला आहे.^८ प्रादेशिक भाषेंतील ग्रंथाचा बुधा हा पहिलाच संस्कृतानुवाद असावा. या अनुवादाचा काळ सांगण अशक्य आहे.

गीर्वाणशटगोपसहस्रम् — तामिळ भाषेतील अनेक भक्तिकाव्यांचा संस्कृत अनुवाद मेदफत्नी वस्तरमणाचार्य (जन्म १८६२) यांनी केला. श्री वस्तरमणाचार्य हे सिंगयनगरच्या महाराज महानिवाल्यामध्ये संस्कृत पंडित होते.

५. आह्निकस्तव या पुस्तकात प्रकाशित । ६. किविणीमाला पृ. ६७ ।

७. म्यू एडिषा प्रेस दिल्ली येथे मुद्रित । ८. इ. २०५ ।

लॅम्बच्या शेक्सपीयरनाट्यकाचा “शेक्सपीयरनाट्यकावली” या नावाचा सुनोध संस्कृत अनुवाद यानी केला आहे^१

‘रामायणतनिदलोकी’ या रया — पेरियवाचाबुलै नावाच्या एका द्राविड विद्वानाने रामायणावर तामिळ मापेमध्ये एक टीका लिहिली होती. तिचा संस्कृतानुवाद एका अज्ञात संस्कृत पंडिताने प्रस्तुत ग्रथाच्या रूपात केलेला आहे.^२

‘द्राविडार्यासुभाषितसंग्रह’ — तामिळनाडूमध्ये औवय्यी या नावाची एक प्रख्यात कवयित्री होऊन गेली. तिच्या लोकप्रिय सुभाषितांपैकी ‘नल्लवशी-वक्कुण्डम्’ या नावाची सुभाषित “सन्मार्गनोध” व “वृद्धोक्तिसंग्रह” या दोन विभागामध्ये श्री महालिंगशास्त्रींनी मापातरित केलेली अमून ती प्रस्तुत पुस्तकात संकलित करताना महालिंगशास्त्रींनी मत्तभ्रमरी व अमृतोर्मिला या नावाची स्वल्पित वृत्ते उपयोजिली आहेत^३

‘सुनीतिकुसुममाला’ — मर्याद तामिळ कवी तिरुवल्लार याच्या ‘तिरुकुरळ’ नावाच्या लोकप्रिय वाक्यप्रवाचा प्रस्तुत संस्कृतानुवाद आप्पा बाबोयी यानी केला असून, त्यावर के. व्ही. सुब्रह्मण्यशास्त्री यानी संस्कृतात टीका लिहिली आहे. इ. स. १९२७ मध्ये कुम्भकोणम् येथे ही ‘सुनीतिकुसुममाला’ संस्कृत टीकेसहित प्रकाशित झाली.

‘मेनका’ — बहुनुर डोरास्वामी अयंगर यानी लिहिलेल्या ‘मेनका’ नावाच्या तामिळ काव्याची प्रस्तुत संस्कृतानुवाद ताताचार्य यानी केला व तो उग्रान्तपत्रिकेमध्ये नमूद प्रकाशित झाला.

‘मणिमेखला व प्रवालजल्ली’^४ हे दोन संस्कृत उपन्यास भूतपुरीनिवासी श्रीनिवासचार्यांनी एका तामिळ कथेच्या आधारे लिहिले आहेत. डॉ. राघवन् यानी महीपो मनुनीतिचोल व देवयन्दी वरदराज ही दोन रूपकाय तामिळ कथांच्या आधारे स्वतंत्रपणे लिहिली आहेत. मेळवेटे येथील टी. नरसिंह अयंगर (१८६७ ते १९३५) हा लेखक ‘कल्ली’ या नावाने प्रसिद्ध होता. त्याने तामिळ भाषातील निर्येक वैष्णव गीतांचा संस्कृतपत्रात अनुवाद केला आहे. काव्याच्या प्रतिवादी भयकर मठाचे श्री अन्नगराचार्य यानीहि अनेक तामिळ काव्याची संस्कृत पत्रात भाषांतर केलेले आहेत^५

१. प्राप्तस्थान व्ही. रामस्वामी दास्यालू अॅन्ड सन्स, २९२ एस्केनेड, मद्रास। १०. मुवई येथे मुद्रित।

११. श्रीनिवास प्रेम, तिरुवय्यार, येथे मुद्रित इ. स. १९५२।

१२. मॉडर्न संस्कृत रायटिंग २. व्ही. राघवन् पृ. १९।

तेलुगु ग्रंथांचे संस्कृतानुवाद

सुजनमन कुमुदचन्द्रिका—पीठापुरजळ चन्द्रपालयम या गावात राहणाऱ्या जय कवीचा पुत्र तिम्मन्नी याने प्रस्तुत अनुवादग्रंथ लिहिला आहे. मूळ 'रविकनननोगिराम' हा ग्रंथ कवीच्या पितामहाने तेलुगुभाषेत लिहिला होता. या कथाग्रंथात शिवभक्तीचे माहात्म्य प्रतिपादन केलेले आहे.^{१३}

रघुनाथकवीने लिहिलेल्या एका तेलुगू रामायणाचा रीर सस्कृत अनुवाद १७ व्या शतकातील मधुरवाणी नावाच्या कवींनीने केला आहे.^{१४} चिड्रिगुडूरच्या नरसिंह सस्कृत कलाशास्त्राचे संस्थापन श्री. चिड्रिगुडूर वरदाचारीयर यानी धामन-शतकम्, सुमतिशतकम्, दाशरथिशतकम्, कृष्णशतकम्, भास्करशतकम् या नावाचीं शतकात्म्ये मूळ तेलुगू काव्याचे सस्कृत अनुवाद करून रचलेलीं आहेत.

मल्याळी ग्रंथांचे संस्कृतानुवाद

कावणकीकोयलम्—मल्याळी भाषेतील शील्पट्टिकारम् या नावाचा काव्यग्रंथ कावणकोर राज्यातील नेम्मर गावचे रहिवासी श्री. नारायण नायर यानी ६ सर्गांच्या प्रस्तुत काव्याच्या रूपाने अनुवादित केला.^{१५}

केरलभाषानिर्वर्तः^{१६} य महानचिदृतय^{१७} या नावाचे २ ग्रंथ मूळ मल्याळी ग्रंथांचे अनुवाद करून श्री. ई. व्ही. रामन् नम्मुद्रि (नम्मुतिरी) यानी लिहिले.

सीतानिच्यारलहरी—मल्याळी कवी श्री. कुमारन आरन् याने लिहिलेल्या 'चिन्तानिष्ठायय सीता' या काव्याचा प्रस्तुत सस्कृतानुवाद कावणकोरच्या सस्कृत कलाशास्त्राचे मुख्य प्राचार्य एन्. गोपाल पिळ्ळे यानी केला आहे.

कथाशतकम्—म्हैसूरचे एम्. वैक्तरामशास्त्री यानी निरनिराळ्या प्रादेशिक भाषांतील १०० कथा सस्कृतात भाषांतरित करून प्रस्तुत पुस्तकात संपूर्ण केलेल्या आहेत.^{१८}

१३. इ. ४८५ । १४ इ. १४७ । १५ नरसिंह सस्कृत कला-शास्त्राचा ग्रंथमालिके प्रकाशित (इ स ५४-५५)

१६. गालेम येथे १९५५ मध्ये प्रकाशित

१७ १९४८ मध्ये कावणकोर येथे मुद्रित

१८ १९४५ मध्ये कावणकोर येथे मुद्रित

१९ मॉडर्न सस्कृत रायटिंग्ज- पृ २० ।

२०. म्हैसूर येथे मुद्रित

हिन्दी ग्रंथांचे अनुवाद

संसारचक्रम्—कान्चीवरम्च्या प्रणिनादिभयन्नानाचार्यांच्या वशातील निदान् पणित श्रीमद् अनन्ताचार्य यांनी जगन्नाथप्रसादद्वारे प्रस्तुत हिन्दी कादम्बरीचा संस्कृतात अनुवाद केला आहे.

कामायनी—विरयात हिन्दी कवी जयशंकरप्रसाद यांच्या प्रस्तुत महाकाव्याचा संस्कृत अनुवाद प. भगवद्दत्तशास्त्री (रावेर) यांनी केला असून त्यातील ३ सर्गांचा पहिला खण्ड प्रथम प्रकाशित झाला होता ' इ. १९६० मध्ये संपूर्ण अनुवाद राहुल सांकृत्यायन यांच्या प्रस्तावनेसह प्रकाशित झाला.

सत तुलसीदासाच्या रामचरितमानसाचा संस्कृतानुवाद म्हेरुरावे के निव वेकनाचार्य यांनी केला असल्याचा उल्लेख डॉ राघवन् यांनी आपल्या 'मॉडर्न संस्कृत रायनिर्ग' या लेखात केला आहे.' (पृष्ठ १८)

बंगाली ग्रंथांचे संस्कृत अनुवाद

कपालकुण्डला—प्रसिद्ध बंगाली लेखक बंकिमचन्द्र यांच्या कपालकुण्डला नामक बंगाली कादम्बरीचा प्रस्तुत अनुवाद हरिचरण भट्टाचार्य यांनी केला आहे. भट्टाचार्य हे कान्चीवरम्च्या मेत्रोपोलिटन् महाविद्यालयात संस्कृत प्राध्यापक होते त्यांनी कर्णधारा, रूपसुनिर्झर, हा दोन संस्कृत काव्यकेलीं असून त्यापतिरिक्त लमराज्याच्या रंगभूषाचा संस्कृतानुवाद पिट्शेखॅल्टड्वारे इंग्रजी भाषांतराच्या द्वारे केलेला आहे "

लघुपञ्चमगी - बंकिमचन्द्राच्या प्रस्तुत कादम्बरीना संस्कृत अनुवाद महा राजातने भाग संस्कृत वृत्तानुसार श्री आप्पाशास्त्री राशिबडेर यांनी केला व तो त्यांच्या 'संस्कृत-चन्द्रिका' या मासिकपत्रिकेत प्रकाशित झाला. त्यानंतर मुंबई व मद्रासमध्ये त्याची पुस्तकरूपाने संस्करण निघाली."

दुर्गेसनन्दिनी व क्षत्रियरमणी या बंगाली काव्यांचा संस्कृतानुवाद कान्चीवरम् यधीन् प्रसिद्ध बंकरदत्त श्रीगोस्वामिनाचार्य (निरुपेताचार्य) यांनी

२१ चौसठ्या वाराणसी, मूल्य १। रुबा । जगन्नाथ प्रिन्टर्स एण्ड पब्लिशर्स ३६ वाराणसी, पोष स्ट्रीट, वन्यता ७

२२ हा अनुवाद अद्यापि उपलब्ध नाही

२३. इ. ४९९ मध्ये पुस्तक मुद्रित. २४. इ. १९८ ।

केला आहे. याच लेखकाने “युगुलाङ्गुलीयम्” व वेदान्तदेशिकम् या नामाचीं नाट्यहि लिहिलीं आहेत.”

गीताञ्जली—स्वीन्द्रनाथ टागोरान्या निर्यात गीताञ्जलीचा सस्कृतानुवाद “सस्कृतभारती” नावाच्या मासिकपरिचेंत नमरा प्रकाशित झाला “पद्मपाणी” नावाच्या मासिकपरिचेंत टागोरान्या आणखी काही काव्याचा सस्कृतानुवाद प्रसिद्ध झाला. मन्जूषा^१ मासिक परिवेचे संपादक श्री जिनीशचन्द्र चट्टोपाध्याय यांनी केलेल्या टागोरान्या कथाकादम्बचाच सस्कृतानुवाद त्याच्या मासिकात नवीच बरे नमरा प्रसिद्ध होत असत.

श्री श्रीरामकृष्णकथामृतम्—रामकृष्ण परमहंसाचे निष्ठावादी शिष्य श्री महेन्द्रनाथ यांनी लिहिलेला ‘श्री श्रीरामकृष्णकथामृत’ हा ७ खण्डांचा ग्रंथ जगातल्या अनेक मायामध्ये भाषांतरित झाला आहे त्याचा प्रस्तुत सस्कृतानुवाद श्री जगन्नाथस्वामी यांनी केला आहे यामध्ये मूळ ग्रंथाच्या ४ खण्डांतील ७ भाग संपूर्ण केलेले आहेत. याचा राखठा भाग ‘मनोरमा’, ‘सुयौदय’, ‘सन्देश’ व ‘सस्कृतसाहित्यपरिचिन्ता’ यामध्ये वेळोवेळी प्रकाशित झाला आहे.^२

मराठी ग्रंथाचे सस्कृतानुवाद

गीर्णानशानेश्वरी—श्री शानेश्वरानी भगवद्गीतेचा भाषार्थ सस्कृत न जाणणाऱ्या सामान्य जनताकडून कळारा म्हणून ‘भाषार्थगीता’ (शानेश्वरी) हा नितान्तमुन्दर ग्रंथ मराठीत लिहिला. त्याचा सस्कृत अनुवाद जत संस्थानचे न्यायाधीश श्री अनन्त निष्णु राजनीश यांनी केला असून तो ६-६ अध्यायांच्या २ खण्डांमध्ये मुद्रित झाला आहे.^३

शानेश्वरीच्या पहिल्या ६ अध्यायांचा सस्कृत अनुवाद पुण्याचे श्री महादज पाण्डुरंग ओक यांनी करून मुद्रित केला होता. त्या खंडात ‘गीर्णानशानेश्वरी’च्या प्रस्तावनात निम्नाभूषण श्री तात्रे लिहितात की, ‘गीर्णानशानेश्वरीय राजनीशमहोदय पुण्यपत्तनस्थस्य ओशोभाह्व-महादजगण्येण सहाय्यन मुद्रयितव्या इति मनसि निधाय ते एह समय कृत । तेन च सक्तरपर्यंतम् इय (राजनीशलिखिता) हस्त लिखिता शानेश्वरी आहमहमयासा हस्ते लिखिता । छद्मोपनिषत्प्रमाणे राजनीश

२५. इ. ४८७ । २६ ८१ इयाम बाजार स्ट्रीट, कलकत्ता वा मूल्य ६ रु

२७. शिरामणी मुद्राशाळा, ब्रह्मपुरम् उत्तर प्रदेश येथे मुद्रित (१९५१)

२८. निषवगागर प्रेस, कोल्हाट रत्न, मुंबई ।

महोदयै. दत्तम् । ओक्कमहाशयैरपि गृहीतम् ।. सवत्सरान्तेऽभिनवा स्वलिप्ता
पट्टध्यायपर्यन्ता संस्कृतपत्रमयी शनेश्वरी मुद्रिता (पृ. १४) ।” श्री तात्रे शास्त्रींनीं
प्रस्तुत अन्तरण साहित्यश्रेयात नेहमी होणाऱ्या मानगडीचें एक उदाहरण म्हणून
उद्धृत केले आहे.

गीर्णशनेश्वरींतील काही वेचक उतारे भाषातराचे उत्तम नमूने म्हणून
पाहा :—

मूळ— तरी स्वाधिकाराचेनि मागें । आलें जें मानिले आग
पतिव्रतेचेनि परिचये । प्रियाते जेंसं ॥ १८-५८६

अनुवाद—स्वाधिकारेण संप्राप्तम् यत् तत् कर्म प्रिय यथा ।
पतिव्रतापरिष्वङ्ग प्रियाय* भगति प्रियः ॥ (*प्रियस्य)

मूळ— सावळ्या अंगा चदन । प्रमदा लोचना अजन
तैसे अधिकास्तसी मदन । निव्यपणे जें ॥ ८-५८७

अनुवाद—चन्दन श्यामकाये या प्रमदादृशि कण्ठलम् ।
यथा तथाधिसारस्य नित्य यन्मण्डन मनेत् ॥

मूळ— ते नित्य कर्म गले । नैमिचिकी सावायिलें ।
सोनियासि जोडिलें । सौरभ्य जेंसं ॥ १८-५८८

अनुवाद—तदेव नित्य निद्रोप साह्य नैमित्तिक पुन ।
- मुगन्धयुक्तसौर्णसम गभाति तन् तदा ॥

मूळ— आणी आगा डोगाची सपत्ति । वेचून करी दगाची पाळती ।
परी जाये उमगणे ही स्थिति । न पाहे माय ॥ १८-५८९

अनुवाद—निचक्षयो जीमनासः फायकलेशो न गण्यते ।
मता मुतायने दशा पर नोद्विजते वदा ॥

मनुष्याणां राहस्येषु कश्चिद् यतति सिद्धये ।
मततामपि सिद्धिना वदित्यन्मा वेत्ति तत्त्वत ॥ ७-३ ॥

या गीतेच्या श्लोकावर शनेश्वरानी ५ ओव्यात जें भाष्य लिहिल त्याचा
संक्षेपानुवाद पहा —

शनेश्वरी—ये ग मनुष्याऽन्या गृह्यशा । मात्री रिषाविले याचिये धिगता
तैसे या धिगसेकरा कुबगा । मावि निरळा जणे ॥ ७-१०
येग भरलेल्या निभुवना । आउ एक एउ पागु अर्जुना ।
निगडनि कीडे सेना । एउ परी ॥ ११

किं तयाहि पाटी । ते वेळीं लोह मांघोते घांटी
 ते वेळीं विजयश्रियेच्या पाटी । एकुचि वेळे ॥ १२ ॥
 तेथे आस्थेच्या महापुरी । रिघताती कोटिवरी ।
 परी प्रांतीच्या पेन्तीरी । निपायिल्य निगे ॥ १३ ॥
 गृहणवूनि सामान्य गा नोहे । हें सांगतां वटिल गोटी आहे
 परी तें चोरो येहल पाहे । आतां प्रस्तुत ऐक ॥ १४ ॥

संस्कृत अनुवाद—मनुष्याणां सहस्रेषु ज्ञानेच्छुर्विलो जनः ।
 त्रिगामुष्यपि कस्चिन्मां गिरलो वेत्ति तत्पतः ॥ १० ॥
 ज्ञात्वाणिं निभुवने शोधयित्वा स्थले स्थले ।
 शरांस्य लल्लः पेनासदृशं युवाद् यथोचितम् ॥ ११ ॥
 रणे छद्माच्छ्रमरातान् शरीरे तेषु यो नरः ।
 जयभीषीठ आरुढो लोक एष स देवमान् ॥ १२ ॥
 आस्थानद्या महापुरे निगन्ति नरपोटयः ।
 पदिचत्तैरामात्मतीरं प्राप्नोति निरलः मुषीः ॥ १३ ॥
 तस्माप्रेतदि मुलमं वक्तुं कथतरं महत् ।
 यदस्मि तद् यदिध्येहमप त्वं प्रस्तुतं भुणु ॥ १४ ॥

प्रौढेष्टिक भाषांतील त्रिगामांचें संस्कृतानुवाद बरे निगदापरु होणाला, याचीं उदाहरणें
 याग्यिक निरिष भाषांतील भाषान्तरित ग्रंथाच्या आधारें यावयाव हवीत, पण
 आम्हांच इतक्या भाषांचें ज्ञान नव्हत्याने मानुभाषेतल्या एका सर्वोत्कृष्ट ग्रंथाच्या
 अनुवादाचीं मोडती उदाहरणें येथे उद्धृत केली आहेत.

मनोबोधः—भीष्मपुं रामदास स्वामींनी लिहिल्या 'मनोबोधः' या
 ११७ श्लोकांच्या अन्वय लोपविषयमहाराष्ट्रीनीच आनन्दहृदना परिणिज अष्टश्रेया
 श्रेष्ठ आध्यात्मिक ग्रंथाच्या समृद्ध संस्कृतानुवाद एका गणपुस्तकाने केला आहे. त्याने
 'तस्मात्तस्मात्' असा स्वतःचा नांवाचा उल्लेख केला आहे.

मनोबोधाचें आगम्य एका समृद्ध भाषांतर टाक्याचे पादुरंगदासजी देशेकर
 यांनी केले आहे. (मुद्रित) श्री. देशेकरांचे 'बुरखेयम्' हे १५ श्लोकांचें महाकाव्य
 बुरखेय विनोदनाम्याचें बुरखेय प्रसिद्ध रचने आहे.

२९. भाषांतरित मुद्रणात्मक, गद्यविक वेड, पुनं येवे मुद्रित (१९१५)

अभङ्गरसचाहिनी—श्री. महादेव पाडुरण ओक यानी सत तुकारामाच्या ६३ वेचक अभंगाचा प्रस्तुत अनुवाद केला आहे. १९३० साली त्याच्या मुलाने तो प्रकाशित केला."

गीर्वाणकेकावली—कविवर्य मोरोपताच्या केकावली या भक्तिपूर्ण स्तोत्राचे प्रस्तुत सस्कृत भाषांतर भोरचे सस्कृत पंडित डी. टी. साकुराकर यानी केले आहे. (मुद्रित)

वलिदानम्—वासुदेव आत्माराम लाडकर (कोल्हापूर) यानी श्री नरसिंह चिंतामण केळकर याच्या प्रस्तुत मराठी कादंबरीचे सस्कृत भाषांतर केले. (मुद्रित) या भाषांतरांनी महाराष्ट्रात फारच प्रशंसा झाली. श्री लाडकराच्या अवान्तर लिखाणाचा उल्लेख इतरत्र आलाच आहे.

अग्निजा—पुण्याच्या 'भारतवाणी' या सस्कृत पालिकाचे संपादक डॉ. ग. बा. पळमुळे यानी स्वातंत्र्यवीर सावरकरांच्या काव्यसंग्रहातील वेचक १२ काव्यांचा सस्कृतानुवाद प्रस्तुत पुस्तकात प्रकाशित केला. डॉ. पळमुळे यानी स्वातंत्र्यवीरांच्या 'कमला' या ऊद्बुद्ध मराठी खण्डकाव्यांचेहि सस्कृत भाषांतर केले आहे.

डॉ. पळमुळे यांचा अनुवाद किती कोटकोर आहे याची कल्पना पुढील एक दोन उदाहरणावरून येऊ शकेल. 'मी घेतलं मत न हं अग्नि अघतेने' या सावरकरांच्या प्रसिद्ध श्लोकाचे पळमुळेकृत भाषान्तर पाहा—

नाङ्गीकृत मतमिद सहस्रान्धभक्त्या
सप्त हि दृष्टमितिहासनिर्गर्तकं ।
दिव्यस्वरूपमत एव च दाहक यत्
सुदयैव विद्ययनुवृत तदिदं सतीत्वम् ॥

'अमर होय ती बघलता । निर्बंध निचा देवाकरिता' या प्रसिद्ध ओवीचे भाषान्तर पाहा—

'अमरा वराकली या योच्छिन्ना देवकारणात् ।
आदिगन्तात् प्रगल्भस्या निश्चमङ्गल्यौरभम् ॥

मुम्ईचे श्री. वि. मि. वेळणकर यानी किलोस्वराच्या संगीत सीम्राचे उत्कृष्ट सस्कृत भाषान्तर केले असून त्याचे मुम्ईत झालेले प्रयोग फारच गाजले. १९५९ मध्ये त्यांनी यशवंत कवींच्या ब्रह्ममग्न काव्याचे सस्कृत भाषान्तर केले.

३०. गणेश प्रिटिंग क्लब धनिवार, पेठ, पुणे येथे मुद्रित.

४ समर्थ भारत छापखाना, वृधवारपेठ, पुणे येथे मुद्रित ६, १९५८

फारसी ग्रंथांचे संस्कृतानुवाद

फारसी ग्रंथांपैकी उमरसय्यामच्या रूपायाना जगतिंग मान्यता प्राप्त झाली आहे. उमरसय्याम हा कवि ११ व्या शतकामध्ये इराण देशात खोरासान या गावी होऊन गेला. त्याच्या काव्यातील गूढत्वामुळे त्याला सर्वत्र मोठी मान्यता प्राप्त झाली. जगातल्या बहुतेक सर्व प्रमुख भाषांमध्ये या रूपायची आजवर भाषांतर झाली आहेत. १९२८ साली ई. फिन्झेसॉट्ट या निदानाने रूपायचा इंग्रजी अनुवाद केला. त्याच्या आधारेच बहुतेक भारतीय भाषांमध्ये रूपायची भाषान्तर झाली आहे. १९२९ मध्ये प्रत्यात मराठी कवी डॉ. माधवराव पटवर्धन (माधव ज्यूरियन) यांनी ५२४ रूपायचा पद्यात्मक मराठी अनुवाद केला. त्यानंतर १९३१ मध्ये डॉ. पटवर्धनांनी “द्राक्षण्या” या नावाने आणखी ७७ रूपायचा अनुवाद प्रकाशित केला. १९३३ मध्ये बेकेश माधव दातार (डे. फिन्नाशियल सेन्सेरी, हैद्राबाद राज्य) यांनी ‘शुद्धरणाभूत’ या नावाने रूपायचा मराठीमध्ये श्लोकबद्ध अनुवाद प्रकाशित केला आहे. हिन्दीमध्ये श्री मैथिलीशरणगुप्त यांनी केलेला रूपायचा अनुवाद इ. स. १९३० मध्ये प्रसिद्ध झाला आहे. अद्यापकार निरनिराळ्या भारतीय भाषांमध्ये अनुवादित झालेल्या रूपायचा पहिला संस्कृत अनुवाद इ. स. १९२९ मध्ये झाल्याच सस्थानचे राजगुरु प. गिरिधरशर्मा यांनी “अमरशक्तिमुधाकर.” या नावाने प्रकाशित केला. हा अनुवाद पृष्ठीवृत्तात केलेला आहे.

प्रा. एम्. आर. राजगोपाल यांनी केलेला रूपायचा अनुवाद मद्रासमध्ये १९४० मध्ये प्रकाशित झाला.

भाषाचरित्र — तामगावचे संस्कृत प्राध्यापक डॉ. सदाशिव अशदास डागे यांनी ६६ रूपायचा संस्कृतानुवाद वसंततिलका वृत्तामध्ये केला असून, त्याचा स्वतंत्र हिन्दी गद्यानुवादही त्यांनी खोस जोडला आहे.”

मदिरोत्सव — या नावाने एर्नाकुलमच्या व्ही. पी. कृष्णनायर या प्राध्यापकाने रूपायचा संस्कृतानुवाद केला आहे.

दु प्लोत्तरं सुखम् — अमरदयनी या ९ व्या शतकातील अरबी लेखकाने अल्फ़र्हादरिद् या नावाचा एक ऐतिहासिक कथासंग्रह अरबी भाषेत लिहिला होता. त्याचा फारसी अनुवाद देहिलानी नावाच्या लेखकाने ‘जमे उन्निवायान्’ या

३१ दस्तान ताँ रिपोर्ट प्रिंटिंग प्रेस, जामशाम, हैद्राबाद मूल्य २॥ रु.

३२ शाल्वरपट्टण (राजस्थान) येथे प्रकाशित.

३३ पाद्री प्रिंटिंग प्रेस, दादर मुंबई १८ ।

एतद्रहस्यकण्टं पटुबुद्धिभाजा न शयते कथमहो भवता विचिन्म ।
 तस्येन्द्रजालिभक्त्यकुशलप्रयोगात् भ्रान्तो मगान् भृशमितीह मदीयतर्कः ॥१९॥
 लोके शुभाशुभफलान्यनुभूतवोस्त्वं सम्मेलिता उपवने सुमकण्टकाश्च ।
 अस्मानिरेव सह हन्त नियोत्स्यमानः छेत्तासि हैन्दवशिरांसि न युक्तमेतत् ॥ २०
 प्रौढी परामुपगतोऽपि पराक्रमेण तारुण्यशालिशविलासपरोऽयं मा भूः ।
 साधीयसीं स्मर सदैव हि सादिनाम्ना साधूत्तमेन गदितां महितां च वाणीम् ॥ २१
 सर्वस्थलेषु गुरवो न हि चोदनीयः कुर्यात् पलायनमपास्तफलः प्रवृद्धो ।
 व्याघ्रो मृगादिषु निदर्शयति स्वभावं सिंहेन नैव कुर्वते गृहयुद्धमेव ॥ २२
 पयस्ति, पारि तय वीर करालरङ्गे स्याच्चेत् प्रधायदुरुवेगहये च शक्तिः ।
 धर्मद्रुहां विशासनं त्विसलमधर्मनिर्मूलनं कुरु तदेव तवोर्वितं स्यात् ॥ २३
 दाराशिकोह-वृषसूनुर्द्वारचेता देधरय राजपदवीममभिय्यदस्य ।
 तर्हि प्रजा सहजसर्वसुरान्यस्यस्यद् दुर्दैविहिन्दुजनता सुविराय तूनम् ॥ २४
 प्रातारयस्त्वमगधं जसवंतसिंहं नैवाकरोस्त्वमुचितानुचितानुचिन्ताम् ।
 गोमातुवृत्तिमनुविन्दसि नैव पूर्णां त्वं युद्धसाहसमहो हरिणा करोषि ॥ २५
 सेवां विधर्मितृपतेरधिगत्य मधुद्रोहाय ह्य भ्रमजुस्तव कोऽर्थलाभः ? ।
 ऐश्वर्यमानपरमोच्चपदाभिलाषः संपत्स्यते सपदि ते मृगतृष्णिकैव ॥ २६
 भूरिभ्रमेण रमणीं रमणीयरूपां अपाच तां समुपभोगकृते परस्मै ।
 यो वा ददाति जडपीत्ताय तद्विभेदः देशान् बिजित्य यवनतर्पणकारिणः कः ॥ २७
 नीचस्य तस्य नृपतेः कपटानुकम्पाम् किं वा स्तापीषि जयसिंह ! विमुञ्चयेत् ।
 बुधशारसिंहकृतसर्वसहायतायाः किं वा फले समभवत् त्वमवैपि सर्वम् ॥ २८ ॥
 श्रीच्छत्रसालनृपतिं परितः कुमारम् उदभाविताश्च विपदः खलशेखरेण ।
 अन्येषु हिन्दुषु तथा महतीं विपत्तिं संग्रापितां किम् न वेत्ति भवान् प्रसिद्धाम् ॥
 जानाम्यहं तदपि यद् भवता विवाहसम्ग्रह एव घटितः कुटिलेन तेन ।
 तस्माद् किनाशितमहो भवताच विद्वविख्यातमात्मबुलनोरवमेव हन्त ॥ २९
 उद्वाहमन्धनमिदं नरराक्षसस्य तुच्छं तथा रुधिरकधनतो न गाढम् ।
 आत्मोष्ठसाधनकृते जनकस्य चाभून् नाजीमणद् रुधिरमेव सहोदरस्य ॥ ३०
 त्वं राजभक्तिमिश्रतो यदि दोषान्यम् आत्मानमद्य हि समर्थयसि प्रकामम् ॥
 तर्हि स्मर क्षणमये तव कीदृगासीद् वृत्तिर्वै शित्तिपतो च शहाजहाने ॥ ३१
 देवेन बुद्धिकणिका यदि ते प्रदत्ता संकल्पसे निजपरानमपौरुषे च ।
 तर्थात्मजन्मधरणीबहुतापतप्त खड्गं कुरुष्व परिपीडितजाप्यसिन्तम् ॥ ३२
 नाय मियः समुचितः समयो नियोद्धुं वीरेषु हिन्दुषु महान् कृतिभार आतो ।
 देशे घने च विनुषाल्य-टेकमूर्ति-बाल्ये दुःसहतामा विपदोऽधुना नः ॥ ३४

किञ्चिददीह समय प्रचलेत् कुट्टत्यमेषा हि हिन्दुबुल्लक्ष्म च नैव शिष्यात् ।
 आश्चर्यमेतदखिल विपुल च देश यन्मुष्टिमेय—यवना त्रत शासतीमन् ॥ ३५
 स्वीयार्थसाधनमिदं न महत्त्वहेतुरेव विमर्शमतिरस्ति तदामिषस्य ।
 अस्मान् प्रतारयति कीदृगसौ दुरात्मा वक्त्रे च दर्शयति नैकविधान् विकारान् ॥ ३६
 अस्माकमेव दृढदृष्ट्याऽऽस्मदीयान् वध्नाति हन्त चरणान्छलबुद्धिरेव ।
 राङ्गीशिलनन्ति निशिते शतशोऽस्मदीयैरस्माकमेव च शिरांसि दुराशयेन ॥ ३७
 तस्माद् घय सपदि हिन्दुजनस्य हिन्दुधर्मस्य हिन्दुविषयस्य च रक्षणार्थम् ।
 काष्ठा परा प्रयतनस्य सहेकमत्या वीरेश साम्प्रतमये करवाम धैर्यात् ॥ ३८
 कार्यं प्रयत्नगरिमा ननु निश्चितार्थैरस्माभिरद्यद्वदयुक्तिचयोऽपि योज्य ।
 देशस्य रक्षणदृष्टे सवलानुपायान् आवश्यकान्च बहुधा निदधीत वीर ॥ ३९
 उल्लासनीयमधुना वरवीरवृत्ति—शानेन राङ्गापटल यतनैश्च देवम् ।
 तुर्काधिपाय कपे पटवे प्रदेय तुर्काययुक्तिनिचयैरचितोत्तर च ॥ ४०
 सगच्छते यदि भवान् जसवतसिंह—वीरेण तत्पत्रिराजविपादनोत् ।
 एकीभयेन च रणकोनिद राजसिंहरागेन तर्हि महदेव भवेद्भि कार्यम् ॥ ४१
 युध्यध्वमाश्रु रभसात् सकलान् दिक्षु विच्छिन्त दुष्टभुजस्य शिर शिलामि ।
 दास्यत् तदा स विमृशेत् स्पष्टतेर्विपाक स्यादक्षिणे कपटजालमृतौ न शक्त ॥ ४२
 धीर्युतश्च प्रकचददभल्लहन्तैर्नि पातयाम्यहमिह प्रथम समूलम् ।
 नूनं नियुग्जयपुरादिस्त्राहभूष तैर्गोलकुण्ड—सुल्तान—कुतुब्बाह च ॥ ४३ ॥
 धाराधरेरिव रणदमिरिहाविधारा—तीर्थेषु पापकल्याणं यवनान् भूयै ।
 सन्नापयामि रभसादिसलामधर्म—लक्ष्माणि दक्षिणदिति क्षपयामि मधु ॥ ४४ ॥
 कर्तव्यदश्च—यस्मिन् विराजिरीरेल्लोलदूर्मिपला च गभीरघोषा ।
 स्रोतस्विनीय ननु दक्षिणशैलमध्यात् सम्प्राप्नुया समतमोत्तरेदशभूमिम् ॥ ४५ ॥
 शीघ्रं समेत्य तनुया भगदीयसेया प्रस्थाम्यरिं किल मवत्सहकारमूल्यम् ।
 पुष्यामहे चतमृत दिशामु सर्वे सकोचयाम समराह्वयमेव तस्य ॥ ४६ ॥
 येनानिलोल्लहरीनिजरेण दिल्लीं सम्प्लाययाम रिपुजीर्यदुदमहर्म्यम् ।
 सिंहासने स्वगते हि त्रिनयसोम 'औरङ्गजेन' इति नाम कथ्येय भूयात् ॥ ४७ ॥
 (औरङ्ग — सिंहासन । जेन — सोमा, भूषण । औरगजेन — सिंहासनस्य भूषणम्)
 हीनो भवेत् क्वचिदमुष्य विहिंस्रत्तदा उत्सादित कपटजालमपि क्षण स्यात् ।
 शुद्धो च शोणितनदी मुनि वाहयाम तस्या च नागकिर्नान् तर्पयाम ॥ ४८ ॥
 न्यायप्रियस्य च जगत्सक्ति प्रसादाद् भूमेरपि सार्वभौमिदधाम धाम ।
 कार्यं सिद्धं न कठिनं हृदयादिहस्ते सम्प्रेषिते मुददुदार मिथोऽनुकूलम् ॥ ४९ ॥

नांयाने केल्य. फारसी अनुवादांत देहिस्तानीने व्याणखी कांही कथांची भर टाकली. या फारसी अनुवादाचें प्रस्तुत संस्कृत भाषान्तर सुंदरच्या वित्त्वन कॉलेजचे फारसी भाषेचे प्राध्यापक एम्. अहम्मद यांनी केलें. या संस्कृत अनुवादामध्ये व्यास, वाल्मीकी इत्यादि संस्कृत लेखकांच्या सुभाषितांचा उपयोग प्रा. अहम्मद यांनी केला आहे. हा अनुवाद लिहिण्याचा त्यांचा हेतु प्रस्तुत ग्रंथांत पहिल्याच प्रकरणांत उद्धृत केला आहे."

श्री. आप्पाशास्त्री राक्षसदेकरांनी 'अल्फ्रीडोन् अँड हिज् यंडरफुल टॅम्', या अरेबियन नार्स्टल् मधील सुप्रसिद्ध कथेचें संस्कृतांत भाषान्तर केलें." The Sanskrit translation of Rashivadekar excels the original in narration." असा या अनुवादसंघी अमित्राय श्रीकृष्णमहाचार्यांनी आपल्या इतिहासग्रंथांत दिल्या आहे.

सैमी नांवाच्या फारसी कवीने लिहिलेल्या 'सुमुफ मुलेला' या कथेचा संस्कृत अनुवाद १५ व्या शतकामध्ये श्रीवर नांवाच्या कवीने कथाकौतुकम् या नांवाने लिहिल्याचा उल्लेख आढळतो.

'जयसिंहराजं प्रति श्रीमच्छत्रपतेः शिवप्रभोः पत्रम्'—छत्रपति शिवाजी महाराजांनी जयसिंहाला उद्देशून फारसी भाषेमध्ये एक छंदोमय पत्र पाठविलें होतें. त्या पत्रामध्ये शिवाजी महाराजांची अभ्यास राष्ट्रभक्ति उत्कटपणे प्रकट झाली आहे. या पत्राचे हिन्दी, मराठी इत्यादि प्रादेशिक भाषांमध्ये उत्कृष्ट अनुवाद झालेले आहेत. त्याचा ६० श्लोकांमध्ये संस्कृत अनुवाद 'कविराज' हें नांव धारण करणाऱ्या एका अज्ञात कवीने केलेला आहे. उत्कृष्ट अनुवादाचा एक दुर्मिळ नमुना म्हणून हें संपूर्ण पत्र आम्ही येथे उद्धृत करित आहोत."

॥ जयसिंहराजं प्रति श्रीमच्छत्रपतेः शिवप्रभोः पत्रम् ॥

अनुवादकः—कविराजः ।

राजाधिराज ! वरमाण्डलिकपणेनः रम्यस्थितिप्रसव ! भारतपुण्यवाद्याः ।
श्रीरामचन्द्रमहितांश ! तव प्रभावाद् मूनं समुन्नतशिरो रजपूतजातिः ॥१॥
शौर्यश्रियेय तव चक्रवर्शराज्यलम्भीरियं प्रसूताभयते नितान्तम् ।
भाग्यैः शुभैरनुपगैस्त्व तयाऽत्मनोऽव्यग्रासाविता विजयहेतुसहायता ते ॥२॥

३४. इ. स. १९२५, विरजानन्द प्रेस, लाहोर येथे प्रकाशित ।

३५. इ. ४३९ ।

३६. स्वाध्याय मंडळ किल्ला गारडीतर्फे प्रकाशित. मुद्रित प्रति दुर्मिळ आहेत.

तारुण्यदीप्त ! जयसिंह ! कुशाग्रबुद्धे ! भाम्यामिवृद्ध ! बलवीर्यसमृद्धिदालिन् ।

• आशीर्मयीं त्वमुररीकुरु मे श्यामरूपां भ्रिया निष्पन्नं च मदीयसेवाम् ॥३॥

पायात्सदैव स जगज्जनको भ्रन्तं न्यायस्य धर्मसहितस्य दिशेच्च मार्गम् ।

संश्रूयते निल मयाऽय मदान्मार्थं जेतुं च दक्षिणदिशं स भवानुपेतः ॥४॥

हिन्दोर्जनस्य हृदयेऽध्वरक्तधारा-सेवेन रक्तमुपतां लयसेऽधिगन्तुम् ।

कृत्येन तेन वदनं तव कञ्जल्यभिलिप्तं भवेदिति न वेत्ति परं हि दुःखम् ॥५॥

धेस्मात्तवैव जननायनिभारतेऽस्मिन् धर्मे च पावनतमे महती विपत्तिः ।

सञ्जायते स्म यत् ते ह्यनया च कृत्या जानासि नैव तद्विदं परमं निश्चिन्तम् ॥६॥

अन्तर्दृशा यदि निचारयसि स्रगं त्वं स्वार्थवर्धनविषये महनीयकीर्ते ।

हस्तं निजं च फलचस्य पुरोविभागं संपश्यसीह यदि तर्हि तदैव भायात् ॥७॥

तद्रक्तिमा कुशल ! यस्य जनस्य रक्तात् जातः स बान्धवगणो ह्ययथा परः स्यात् ।

तद्रक्तवर्णपरिणामवदान्यबुद्धे ! लोकद्वये किमरणो भविताथ कृष्ण ॥८॥

धीर ! स्वयं त्वमधीनतयाऽऽगमिष्यो जेतुं यदि प्रबलदक्षिणदेशमेवम्

तर्थास्तुतं समवरिष्यमहं मदीयं नेत्रं च मस्तपमिद् तव पादमूले ॥९॥

भास्यतुत्तरङ्गमतुमृत्यु तवाहमेव सैन्येन वीर, महता सहस्राऽगमिष्यम् ।

सर्वाञ्च दक्षिणदिशं त्वदधीनभूतां हन्तावरिष्यमहमेव नितान्तहर्षात् ॥१०॥

औरङ्गजेन्द्रपतेर्ययनेश्वरस्य धर्मद्रुहः सफलश्राधुविहिंसरः ।

जाले स्वयं फण्टकूटमये पतस्त्वम् अस्मानपीहं यत् पातयितुं समाणाः ॥११॥

श्रीहामि येन विधिना भवता किल्लहं जानामि नाहमधुना वरवीर ! किञ्चिद् ।

किं उद्भूतः शुभवता भवता भगानि नास्त्येव तर्हि परमः पुरुषार्थलाभः ॥१२॥

सेवां न वीरपुरुषः समयस्य कुर्यात् सिंहः कदापि मृज्जे न श्यालवृत्तिम् ।

वीर्यशौ कृपाणपरशू यदि चोपयुञ्ज्यां भूयान्भवेदुभयपक्षादिन्दुनाशः ॥१३॥

उन्दूयते मम मनो नितरामनेन त्यक्तवार्थित ययनशोणितसारपानम् ॥

भारतीयलोक-रक्षिरक्षरणाय कोशान् निःसारयेय करवालम्हो करालम् ॥१४॥

यथाहयाय यवनाः स्वयमापतिष्यन् अस्माकमथ परमोच्चपरानमाणाः ।

पुद्गादयी-मृगयुत्तिमुपाभितानां नूनं शरव्यपदवीं सहस्राऽमधिष्यन् ॥१५॥

स्वाधैरशोधनपरः परहिंसनार्थं यद्वाद्रश्च वरुणागणिकाविहीनः ॥

न्याप्याञ्च धर्मगुण्यादवरद्गजेनः भ्रष्टो मृध क्षितिनले नरराशयोऽशौ ॥१६॥

व्यथो यदापकुल्लरानपराक्रमोऽभूत् शाहिस्तपानन्त्यमप्यफलं यदासीत् ॥

योद्धुं भगानिह वता प्रहितोऽस्ति तेन सोऽहं धर्मो न हि मद्राक्रमणं स भीरुः ॥१७॥

भाम्येन्मिथ प्रहरणश्रुतसिंहवृन्दं गन्धं लसन्तु वनराज्यं प्रपन्नाः ।

भूयात्त कोऽपि भुवि हिन्दुसमाश्रमप्ये वीरोऽप्यशिट इति तस्य दृढा दुराशा ॥१८॥

चेतोद्वय हि मिलित गिरिमप्युदग्रं द्राक् पाटयेज्जलनिधिं नु विशोपयेच्च ।
 वस्तव्यमस्ति ऋ मे विषये निलास्मिन् तल्लेखन समुचितं मम नैव पत्रे ॥५०॥
 आचामुभौ च मिलितौ ऋ सवदावेतीच्छामि यच्छ्रमश्चौ न वृथा भवेताम् ।
 याञ्छास्ति चेत् तव समभ्युपेत्य वक्ष्ये श्रोष्यामि च त्वदुदितं प्रणयेन सर्वम् ॥५१॥
 वार्तावधूमनवगुण्डित-चारुवक्त्रामावां रहो नु करवाव चिराय बधू ।
 तस्याः कचे जटिलतामपसारयिष्ये सौहार्दतः सपदि कङ्कतिका-सहायः ॥५२॥
 यत्नस्य साधु करवाम परा नु काष्ठाभुन्मत्तरक्षसि तथा युनज्जव मन्त्रम् ।
 अन्विष्य सिन्धुपनय च तथाप्यमुन किं चेह नाम करवाम समुज्ज्वल नौ ॥५३॥
 एतदां शपामि तुरग च शपामि देश धर्म शपामि मम सङ्गमनेन नूनम् ।
 नैयापतेत् त्वयि विपत्तिबोधेऽपि माभूयशङ्कितोऽङ्गुलपानवधप्रसङ्गात् ॥५४॥
 मन्मरणाय हृदशी-कुल्सादिलोकैः सार्धं त्रिपद्मशतमितैः स समगतोऽन ।
 न प्राहरिष्यमहमेव पुरा हि तस्मिन् कस्तेऽलितिप्यदिदमाश्रयेति पत्रम् ॥५५॥
 नाह निमेमि भवतो मम नासि धैरी वीर स्वय हि जयसिह कुतोऽपि हेतोः ।
 यद्युत्तर महिण्या उचित तदोपस्थास्यामि ते निशि निरस्तमयोऽहमेकः ॥५६॥
 शाहिस्तापानरिपु-कञ्चुकपेशलब्ध-पत्र रहस्यमयमेव निदर्शयेयम् ।
 सिन्धेयमक्षियुगले तव सश्याम्भो दूरीभवेत्तव ततः सुप्रमोहनिद्रा ॥५७॥
 स्वप्नस्य वास्तवफल तव दर्शयिष्ये प्रस्थाभ्यह सपदि वीर तदुत्तर त्वाग ।
 भूयान्मनोमतमिद यदि तत्र पत्र सैन्य भवेत् तव मदीय-कृपाणलक्ष्यम् ॥५८॥
 सञ्छादयेन्निरुपुत्र भगवान् दिनेशः सन्ध्या-पटाञ्चल-वशादवशो यदा इवः ।
 एतद्गस्तदा मम निरावरणो हि भूयात् स्वस्यस्तु विश्वर ते रजपूतवीर ॥५९॥

*

*

*

इंग्रजी ग्रंथाचे संस्कृत अनुवाद

इंग्रजी भाषेचे अध्ययन आवश्यक शास्त्रापास्त भारतीय साहित्यक्षेत्रात फार मोठी काति झाली. शेंक्सपीयरसारख्या परमश्रेष्ठ आत्म कवीची नाटके वाचून त्यांची भाषातरे करणाऱ्या किंवा त्यांचे अनुकरण करणाऱ्या मोह विविध-भाषीय भारतीय साहित्यिकांना झाल्याचे दिसून येते. संस्कृतचा अभ्यास करणाऱ्या इंग्रज पंडितांनी ज्याप्रमाणे अनेक संस्कृत ग्रंथांचे इंग्रजी अनुवाद केले; त्याप्रमाणे इंग्रजी शिकलेल्या संस्कृत पंडितांनी इंग्रजी न जाणणाऱ्या संस्कृतशास्त्राटी इंग्रजी काव्यनाटकादिकांचे संस्कृत अनुवाद केले. टेनिसच्या Cup (कप) नामक नाटकाचा संस्कृत अनुवाद करताना प्रस्तावनेमध्ये अनुवाद लेखक श्री वैद्यटरमणाचार्य म्हणतात.

“आङ्ग्लभाषात्मके वाङ्मयप्रपञ्चे यानि दिव्यानि रत्नानि सन्ति तानि संस्कृतभाषागारे संकलय्य, सरस्य, तत्प्रदर्शनेन भारतीयानां चित्तार्कर्षणद्वारा हर्षवर्ण प्रवर्णीयम् इत्यादि सदुदात्तदेशसंपन्नेन मित्रवर्णेण प्रेरितोऽयं जनः आल्फ्रेड-रेनिडन-नामक-कविना विरचितम्-*****कम्-नामकं नाट्यं संस्कृतभाषया निरूपयितुम् उद्युक्तः ।”

इंग्रजीनून संस्कृतात अनुवादित झालेल्या ग्रंथांमध्ये वायसळच्या विविध अनुवादाची संख्या घरीच मोठी आहे. हे अनुवाद करणाऱ्यांचा हेतू उघड करून सांगण्याची आवश्यकता नाही. हिन्दु समाजाच्या अन्तःकरणांमध्ये संस्कृत भाषे-विषयी नितान्त अज्ञा असल्याने त्या भाषेत आपल्या धर्मग्रंथांचे अनुवाद केल्यात त्याचा विशेष परिणाम होईल, अशा कल्पनेनेच हे अनुवाद करण्यात किंवा करविण्यात आलेले आहेत. आश्चर्याची गोष्ट ही की मूळ वायसळची भाषा इतकी सुंदर असताना त्याचे संस्कृत अनुवाद मात्र काहीसे किञ्चित् व नीरस झालेले आहेत. त्यामुळेच अनुवादांना संस्कृतशास्त्राच्या समाजात विशेष मान्यता मिळाल्याचें दिसत नाही. Modern Sanskrit Writings या आपल्या निर्यात डॉ. रायबन् यानी वायसळच्या संस्कृत अनुवादाची व ख्रिस्ती संप्रदायविषयक काही संस्कृत ग्रंथांची एष प्रदीर्घ यादी दिली आहे. तीच येथे आम्ही उद्धृत करीत आहोत.

- (1) The New Testament of our Lord & Saviour Jesus Christ; Translated into Sanskrit language from the original Greek by the Missionaries at Serampore (Under the superintendence of William Carey) 3 vols, Serampore 1808-1811.
- (2) The Holy Bible containing the old & New Testaments, translated into Sanskrit language from the original by the Missionaries at Serampore 1821.
- (3) The Book of Genesis and part of exodus in Sanskrit, translated from the Hebrew by the Calcutta Baptist Missionaries, 1843.
- (4) 'The Book of the Prophet Isaiah in Sanskrit'. The Baptist Mission Press, Calcutta 1845.

- (5) The Proverbs of Solomon in Sanskrit, School Book Society's Press, Calcutta 1842.
- (6) The Proverbs of Solomon in Sanskrit, (Translated from Hebrew) Baptist Mission Press, Calcutta 1846.
- (7) ख्रिस्तीय-धर्म-पुस्तकान्तर्गतो हितोपदेशः— Baptist Mission Press, Calcutta, 1877.
- (8) The Psalms — 'इन्द्रीय-स्तरायक-गीतसंहिता' Baptist Mission Press, Calcutta, 1877.
- (9) The New Testament of our Lord & Savior Jesus Christ in Sanskrit. Translated from the Greek by the Baptist Missionaries with native assistants. Baptist Missionary Society, Calcutta 1841.
- (10) The four Gospels with the acts of the apostles in Sanskrit, The Baptist Mission, Calcutta 1844.
- (11) ख्रिस्ताचरितम् अर्थातः मिथि-मार्क-लूक-योहानैर्-विरचितं सुसंवाद-चतुष्टयम्, Baptist Mission Press, Calcutta. 1878
- (12) मिथिलिखितः सुसंवादः Baptist Mission Press, Calcutta. 1877.
- (13) मार्कलिखितः सुसंवादः Baptist Mission Press, Calcutta. 1878.
- (14) सत्यधर्मशास्त्रम्-मार्कलिखितसुसंवादः अर्थातो येशुख्रिस्तीयचरितदर्शनम्- Baptist Mission Press, Calcutta. 1884.
- (15) लूक-लिखित-सुसंवादः Baptist Mission Press, Calcutta. 1878.
- (16) The Bible for the Pandits. The first three chapters of Genesis, "diffusively and unreservedly commented" in Sanskrit and English by J. R. Ballantyne, London 1860.

- (17) The Gospel of St. John in Sanskrit. = योहानविरितः - मुसंवादः ।
- (18) ईश्वरोक्तशास्त्रधारा—(The course of Divine Revelation by John Muir, Baptist Mission Press, Calcutta 1846.
- (19) परमात्मस्तवः—A christian hymn in sanskrit verse. Mission Press, Allahbad, 1853.
- (20) पौत्रचरितम्—A short life of the Apostle Paul, in Sanskrit verse, Calcutta 1850.
- (21) ख्रिस्तसङ्गीतम्—(The Sacred history of our Lord Jesus Christ, in Sanskrit verses) Calcutta 1842.
- (22) ख्रिस्तधर्मसौमुदी—Christianity as contrasted with Hindu philosophy, by J. R. Ballantyne, London 1859.
- (23) ख्रिस्तधर्मसौमुदीसमालोचना—A Critical review of Dr. J. R. Ballantyne's ख्रिस्तधर्मसौमुदी, by मन्मथमुखोपाध्याय Calcutta 1894.
- (24) ख्रिस्तयशस्त्रिभिः—The ordo Missae translated in Sanskrit, Translated from Latin, by Ambrose Sureshachandra Roy, Calcutta 1926.

डॉ. रायनन्त्या नामावलीत नसलेल्या भाषांती एक वाचनदत्ता अनुवाद म्हणजे, “धर्मपुस्तकस्य वेपथुः अर्थात्. प्रमुखा योश्वरुतिने निरूपितस्य नूतन धर्मनियमस्य ग्रन्थसङ्ग्रहः हा होय. न्यू टेस्टामेंटचा हा संस्कृत अनुवाद हमन व मंगली पण्डितानी मिलून मूळ वाचनदत्ता आधार केला. ६३६ पानाचा हा ग्रन्थ, १९१० साली कलकत्त्याच्या प्रिन्सिपॅल कॅरेन् धर्मग्रंथागतकें प्रथम मुद्रित करण्यांत आला. त्यानंतर १९२२ साली बॅप्टिस्ट प्रिन्सिपॅल प्रेस, कलकत्ता येथे पोटोप्रापी पद्धतीने त्याचें पुनर्मुद्रण करण्यांत आलें, या अनुवादाचा पुढील नमुना पाहिला असता वाचनाना ख्रिस्ती मिशनन्यानी केलेल्या निरा करविण्या संस्कृत शिवांगाची कल्पना येईल.

यीसोः कुशारोपणं मृत्युदत्त—

ततः स स्वयं वदन् कलकत्तामिष्यनिधनं अर्थात् इनीयकार्या कलकत्तेनि नामकं स्थानं प्राप्ये । तत्रैव ते तस्य तेन शार्दमन्यो द्वौ च वृत्तान्तारोपयामासुः तौ द्वौ तस्य

पार्श्वयोर्वीशुन्व मध्यस्थाने । पीलातस्वापराधविज्ञापक पत्र लेखयित्वा वृक्षेऽर्पयामास । तत्र लिखितमासीत्, विहूदीयाना राजा नासस्तीयो यीशुरिति । अत एव बहवो विहूदीयास्तत् पत्रमपठन्, यतो यीशुर्यत्र कृशमारोपितस्तत् स्थानं नगरस्य निकटस्थ, तत् पत्रञ्च इब्रीयैर्यूनानीयै रोमीयैश्चाक्षरैर्लिखितमासीत् । अत एव विहूदीयाना मुख्ययाज्ज्ञा पीलातमवादीषु विहूदीयाना राजेति मा लिख्यता, प्रत्युतेद लिख्यताम् अय कथितवान्, विहूदीयाना राजाहमिति । पीलात प्रतिभाषे, अह चलिखितवास्तदेव लिखितवान् । सैनिकजनास्तु यीशु वृक्षमारोप्य तस्य दासादि गृहीत्वा एकैकस्य सैनिकस्य निमित्तमेकैकमशमिति चतुरोऽधान् कृत्वा निभेजिरे, तस्याङ्गाच्छादकमपि आददुश्च । तद्द्गाच्छादकन्तु सीवनरहितम् ऊर्ध्वमान्तमारभ्यापिल-मूलमासीत् । ततस्ते परस्परमवदन्, मैव छिद्यतामिदं प्रत्युतेदं कस्य भविष्यति गुटिकापात कृत्वा तन्निद्वीयताम् । अनेन शास्त्रीयमिदं वचं सिद्धं बभूव,

मामकीनानि वस्त्राणि स्वमध्ये विमज्जति ते ।

मम परिच्छिद्यार्थञ्च गुटिका पातयन्ति हि ॥

तु सैनिकजनास्तदेवापातुं ।

आसत्तु यीशो वृक्षस्य समीपे तिष्ठन्त्यस्तस्य माता, मातुर्भगिनी क्लोपा भाग्यो मरियम्, मन्दलीनी च मरियम् । यीशुस्तदा स्वमातरं सन्निधौ तिष्ठन्तं स्वप्रियं शिष्यञ्च विलोक्य स्वमातरमाह, नारि, पश्याय तव पुत्र । ततः परं स तं शिष्यमाह, पश्येय तव माता । तस्मात् दण्डादारम्य स शिष्यता निगूढं नीत्वाप्रहीत् ।

ततः परं शास्त्रं यथा सिद्धं भवेत् तथा सर्वमिदानीं समाप्तमिति शक्त्या यीशुर्भाषे पिपासामि । तत्र त्वग्भस्त्रेण पूर्णं पात्रमेकमासीत् । सतो जना स्वज्जनेकम-भस्त्रेण पूरयित्वा तुलसीच्छेदे बद्ध्वा च तस्य मुक्तान्तिरुमनेषु । अभस्त्रस्य ॥ मुक्त्या यीशुर्व्याजहार, समाप्तमिति, शिष्यो नमयचात्मानं समर्पयामास च ।

तद् दिनं सज्जनानि तदुत्तरविभ्रामयारब्धं महान्नि, तत्कारणाद् विहूदीया विभ्रामवारे तेया शवाना वृक्षेध्वरस्थानं निवारयितुमिच्छन्तः पीलात तदीयच्छादकानां भञ्जनं तेयाञ्च स्थानान्तरीकरणं ययाचिरे । अत एव सैनिकजना आगत्य तेन शार्दं वृक्षारोहिण्यो प्रथमतः जङ्घे तन्म्यतरस्य जङ्घे च धमन्तु, यीशुमुपस्थाप्य तु यदा तं स्पष्टं मृतमवदत्तदा ते तस्य जङ्घे न धमन्तुरेकम् । सैनिको दीर्घात्न तस्य पार्श्वं निग्राह्य, ततस्तत्क्षणं शोणितं तोयञ्च नि गूत । यो दृष्टवान् स शास्यं दत्तवान्, तस्य शास्यञ्च सत्यं, स च जनातिं या सत्यं भाशे वृष्य यथा विश्वप्रियं, यतः सर्वमिदमेतदर्थं सम्भूतं यदियं शास्त्रीयोक्तिं सिद्धां भवेत्, तस्यैकं कीर्तनं

मपि न भङ्क्तव्यमिति । पुनश्चान्या शास्त्रीयोक्तिरिय, ते य निद्रवन्तस्तमुद्दिश्य दृष्ट्वात करिष्यन्तीति । (पृ. २१२-२१३)

*

*

*

भ्रान्तिविलासम्—गलोरेचे सस्कृत पंडित श्रीशैल दीक्षित (१८०९ ते १८७७) यानी शेक्सपीयरच्या 'कॉमेडी ऑफ एरर्स' या नाटकाच्या कथेचा सस्कृत गद्यानुवाद केला. हा लेखक श्रीमद्याचा विशेषतः असल्याने त्याला 'धीमाप्य तिरुमलाचार्य' अशी पदवी व कादम्बरीच्या पांडित्यामुळे 'कादम्बरी तिरुमलाचार्य' अशी पदवी विद्वानानी दिली होती. 'हनुमन्सन्माला', 'वीराङ्गनेयशतकम्', 'गोपालार्या' यासारखी स्तोनकाव्ये या प्रस्तुत कवीने लिहिली असून त्याव्यतिरिक्त 'कावेरीगद्यम्' या नावाचा प्रवासवर्णनात्मक गद्यग्रन्थ त्याने लिहिला आहे. 'फ्लॉटकप्रकाशिका' या नावाच्या कानडी वृत्तपत्राचे संपादकत्वहि त्याने किंचेक वर्षे सामाळले होते." (श्रीशैल दीक्षिताचा उल्लेख पूर्वीच्या प्रकरणातून आलाच आहे.)

कनकलता—शेक्सपीयरच्या ल्युनेस (Lucrece) या काव्याचा प्रस्तुत सस्कृत अनुवाद मद्रासचे पी. के. बल्याणराम शास्त्री यानी केला आहे."

शम्भुचर्योपदेश — श्री. के. एस्. चेंकरमण यानी A day with Shambhu या नामाचे एक इंग्रजी पुस्तक लिहिले होते. त्याचा सस्कृत अनुवाद श्री महालिंगशास्त्री यानी केला." । श्री महालिंगशास्त्रींनी इंग्रजी भाषेतील पुढीच काव्याचा सस्कृतानुवाद केला असून ते सर्व अनुवाद त्याच्या 'निद्रविणीमाला' नामक काव्य संग्रहात प्रविष्ट झालेले आहेत.

Shakespeare's Sonnet No. 29 = प्रेयसीस्मृति *

Shakespeare's Sonnet No. 73 = विरहिचेक्लव्यम् *

Wordsworth's Sonnet beginning with "Earth has nothing more face to show = प्रमातवेन *

Shelley—"The Cloud" = अभ्युदाह *

Shakespeare's 'As you Like it, Act II Sc. VII, 139 to 166 = वयोपिरोहणनि धेणिका *

३७ पृ ४८४ । ३८ मुद्रित ।

३९. चीनियास प्रेस, तिरुवय्यारु येथे मुद्रित ।

* निद्रविणीमाला, अनुक्रमे पृ. २४, पृ. २६, पृ. ३७, पृ. ४०, पृ. ६१.

Shakespeare's Macbeth, Act V, Sc. V 11.19 to 28
जीवयाना.*

Shakespeare's Hamlet, Act III, Sc. III, 59 to 80 = आत्मोपदेशः*

Shakespeare's Hamlet, Act I, Sc. I, L(66 to 82) =
जीवनजुगुप्सा.*

Dr. Johnson's letter to Lord Chesterfield = जन-
सेनस्य चित्रापीडमहोदय प्रति प्लेखः ।*

*

*

*

महालिङ्ग शास्त्रींनी केलेल्या या अनुवादा व्यतिरिक्त काही उल्लेखनीय
अनुवादग्रन्थ पुढील प्रमाणे आहेतः—

इंग्लंडीय-व्याकरणसारः—Principles of English Grammer
for the use of the natives of India: by M.W. Wollaston

या इंग्रजी व्याकरणाच्या पुस्तकाचा मधुसूदन तर्कलंकारांनी केलेला हा संस्कृत
अनुवाद इ. १८३५ मध्ये प्रकाशित झाला.

इंग्लंडीयभाषाव्याकरणम्:—Elements of English Grammer
नावाच्या इंग्रजी व्याकरणविषयक पुस्तकाचा वाराणसी महाविद्यालयातील संस्कृत
विभागासाठी केलेला हा संस्कृत अनुवाद इ. स. १८४७ मध्ये मिर्झापूर येथे
मुद्रित झाला.

इंग्रजी ग्रंथ

संस्कृतांत अनुवाद अनुवादक

As you like it, by Shakespeare 'पुरंदरासप्तकम्'—रामचंद्राचार्य

A wish, by Roger 'सुमनोरथा' "

Hamlet " 'विशुद्धप्रेक्षा' "

All's right with the world
by Browning 'साधुवादमन्त्री' "

A mid-summer nights
Dream, by Shakespeare 'वासन्तिासप्तः'—भार्. वृष्णभाषाचार्य "

* त्रिद्विणीमाला अनुक्रमेण पृष्ठ ६३, पृ. ६३, पृ. ६४, पृ. ६१.

४०. रामचंद्राचार्यांचे अनुवादित ग्रंथ मद्रासच्या सध्याच्या महालेमध्ये
इ. स. १९२४ मध्ये प्रकाशित झाले.

४१. १८९२ मध्ये मुम्बईमध्ये येथे मुद्रित.

As you like it,
by Shakespeare

‘यथागम्यतम्’ – आर. कृष्णमाचार्य^{४२}

Amelia Galetti, by Lessing
(जर्मन कवी)

डॉ. श्यामशास्त्री यानी केलेला प्रस्तुत
काव्याचा, संस्कृत अनुवाद म्हैसूरच्या
महाराजा संस्कृत कॉलेजच्या जर्नलमध्ये
१९३१ साली प्रकाशित झाला.

‘Othello’, by Shakespeare निवेन्द्रमूच्या राजराजनर्मा या पंडिताने
प्रस्तुत इंग्रजी नाटकाचा संस्कृतानुवाद केला^{४३}

Principles of Human knowledge } ‘मानसिद्धान्तचन्द्रिका’ या
by Berkloy } नावाने वाराणसीच्या एका अप्र

सिद्ध पंडिताने प्रस्तुत ग्रथाचा अनुवाद केला.^{४४}

Essay concerning Human } ‘मानवीयज्ञानविषयकशास्त्रम् ।’
understanding by Lock. } वाराणसीच्या एका अप्रसिद्ध पंडिताने

प्रस्तुत अनुवाद केला असे तो प्राचीन ग्रंथमालेत
प्रकाशित झाला आहे.

जर्मन कवि गटेच्या ‘पाऊस्ट’ या विख्यात नाटकाचे ‘निश्चमोहनम्’ या
नावाचे भाषांतर पुण्याचे श्री ताडपनीकर यानी केले.

Novum Organum } ‘भेकनीयसूत्रव्याख्यानम्’ – निष्ठल नावाच्या पंडिताने
by Bacon } प्रस्तुत अनुवाद केला असून तो इ. १८५२ मध्ये
वाराणसीत प्रथम मुद्रित झाला.

Poetics by Aristotle – पुण्याच्या एका अप्रसिद्ध पंडिताने प्रस्तुत ग्रथाचा
अनुवाद केला असून तो अद्यापि अप्रसिद्ध आहे.

प्रेमराज्यम् – ‘व्हिकार ऑफ वेक्स्फिल्ड’ या सुप्रसिद्ध इंग्रजी कादम्बरीच्या
भाषांतर तंत्राच्या प्रसिद्ध कवि रघुनाथपुत्र रणाचार्य (जन्म इ. स. १८९४) याने
ही संस्कृत नाटक लिहिले आहे.^{४५} अशाप्रकारे प्रसिद्ध इंग्रजी ग्रंथाच्या भाषांते
काही ग्रंथ संस्कृतात निर्माण झाले आहेत. हिन्दी मराठी यासारख्या प्रांतीय
भाषांमध्ये सुद्धा अशा प्रकारचे परासाहित्योपजीवी वाढ्याय या काळात निर्माण
झालेले दिसते. शब्दज्ञ, भागतत्त्वज्ञ अशा प्रकारच्या वाङ्मयामध्ये अधिक उजीन-
पणा दिसतो.

४२. उद्यानपत्रिकेमध्ये प्रकाशित.

४३. निवेन्द्रम् येथे मुद्रित. । ४४. मुद्रित. । ४५. इ. ३८६ ।

कौमुदी—गोल्डस्मिथच्या 'हरमिन्' नामक काव्याचा प्रसृत अनुवाद काङ्गनोर येथील राजवडीय कवि रामवर्मा याने केला आहे.

अन्धबालक—मिल्टनच्या 'दी ब्लाइंड बॉय' या कवणमधुर काव्याचा प्रसृत संस्कृत अनुवाद म्हैसूर येथील ए. व्ही. नारायण याने केला आहे.

पद्मपुष्पाञ्जलि—मदुरा येथील आर. डी. संस्कृत महाविद्यालयाचे प्राचार्य व्ही. मुद्रहण्य अव्यय यानीं केलेले काही इंग्रजी काव्याचे अनुवाद प्रसृत पुस्तकात संकलित केलेले आहेत.

कमलाविजयनाटकम्—अल्फ्रेड टेनिसन्च्या 'दी कप' (The Cup) या दोन अंकी प्रेक्षणकाचा प्रसृत अनुवाद चित्ररायपत्तन येथील श्री वेंकटरमणाचार्य यानीं केलेला आहे. श्री. वेंकटरमणाचार्य हे म्हैसूर राज्यात संस्कृत विद्यालयाचे इन्स्पेक्टर (अधिक्षक) होते हा अनुवाद लेखकाने १९०९ मध्ये लिहिला. त्या नंतर तो १९३८ मध्ये प्रकाशित होऊ शकला. "हें नाटक भाषान्तरात्मक असलें तरी कवीने त्यामध्ये भारतीय संस्कृतीच्या अनुसार काही परिवर्तन केलेलें आहे. तें असे— "भारतीयनाटकसंप्रदाय-रचनानुसारेण एतन्नाटक दुज्जान्तात्मकम् आपादयितुं यथा सदर्भं समेलयितुं च तत्र तत्र स्वमतिकल्पितान् नूतन-विषयान् गर्भीकृत्य पञ्चमाङ्कस्य यावत् कथावस्तु स्वप्रतिभोजनेण निर्माय सुसंविधानेन पञ्चाङ्कार्मक पतिप्रता-विजयप्रधान धर्मबोधक रचितवान् ।" याच कवीने लिहिलेल्या 'उमादर्श' या भाषान्तरात्मक काव्याचा परिचय वर आलाच आहे.

इंग्रज समाजाच्या सम्पर्कांमुळे इंग्रजी भाषेवर प्रभुत्व मिळविणाऱ्या अनेक भारतीय विद्वानांनी इंग्रजी भाषेमध्ये अतिश्रेष्ठ साहित्य निर्माण केलें. विवेकानंद, अरविंद, महात्मा गांधी यासारख्या अनेक थोर पुरुषांनी आपले विचार इंग्रजी भाषेंतच प्रथमप्रधाने संकलित केलेले आहेत. तुलनेच्या दृष्टीने पाहता गेल्या शतकामध्ये कोणत्याहि एका भारतीय भाषेपेक्षा इंग्रजी भाषेमध्ये भारतीय लेखकातकें अधिक साहित्य निर्माण झालेलें आहे. या भारतीय लेखकांच्या इंग्रजी प्रभावे निरनिराळ्या प्रादेशिक भाषांमध्ये आजवर अनुवाद झालेले आहेत. या कामी संस्कृत पंडितहि काही उदासीन नव्हते. त्यांनी केलेल्या अशा प्रकारच्या आङ्ग्लभाषीय ग्रंथांच्या अनुवादाचा संक्षिप्त परिचय पुढे दिलेला आहे.

कविताञ्जलि—योगी अरविंदानी लिहिलेल्या तीन प्रदीपे इंग्रजी कवितांचा प्रसृत पद्यात्मक संस्कृत अनुवाद त्याचे विद्वान् शिष्य विश्वेश्वरपुत्र कपालीशाल्त्री यानीं

केलेला आहे. अरविदाच्या 'Four Powers of the Mother' या इंग्रजी ग्रंथाचा कपालीशार्त्तीनी "मातृत्वप्रकाशः" या नावाने पद्यात्मक संस्कृतानुवाद केलेला आहे. श्री कपालीशार्त्तीनी 'आदिकस्तवः' हा काव्यसंग्रह, 'भारतीस्तवः' (शतक) "वासिष्ठवैभवम्" (गद्यात्मक चरित), 'सिद्धान्जनभाष्यम्' ऋग्वेदाचे हे संस्कृत ग्रंथ व उमासहस्रप्रभा, रमणगीताप्रकाश, सद्दर्शनभाष्यम्, अरुणाचल-पञ्चरत्नदर्पणः हे संस्कृत टीकाग्रंथ लिहिलेले आहेत.

रवीन्द्रनाथ टागोराच्या Renunciation या इंग्रजी काव्याचा संस्कृत पद्यानुवाद तिरुवतीज्यळ तानपरणी येथे राहणाऱ्या नारायणसुत वरदाचार्य नावाच्या पंडिताने केलेला आहे.

गांधीसूचितसुवतावली—भारताचे माजी अर्थमंत्री श्री. चिं. डा. देशमुख यानी केलेल्या महात्मा गांधींच्या १०० सुभाषितांच्या प्रस्तुत पद्यानुवादासब्रधी मागे उल्लेख आलाच आहे." महात्माजींची प्रस्तुत इंग्रजी सुभाषिते श्री. एम्. के. कृष्णन् यानी "Thus spake the Mahatma" या पुस्तकांत संग्रहीत केलेली होती. श्री. देशमुखाच्या प्रस्तुत अनुवादासंबंधी आम्ही त्यांना अभिप्रायार्थ पाठविलेले पद्यात्मक संस्कृत पत्र पुढीलप्रमाणे आहे.

स्वैरप्रयुक्तं वचनं सतां यन्मतं तद्वोपनिषत्तिभि मे ।
 या भारतीमाभयते वचस्तत्तामेव मन्ये भुवि देववाणीम् ॥
 पालीं समाश्रित्य जगद बुद्धो मोहम्मदस्नारवदेशवाणीम् ।
 ख्रिस्तः स हिब्रूमितरेन्यभाषा गान्धिर्महात्माइंग्लिर तथैव ॥
 तामेव गान्धीरितमुपगोध—मुक्तावलीं संस्कृतवाग्गुणास्तां
 वृत्त्या भयद्भिः प्रकटीकृता सा महात्ममन्तिश्च कवित्वशक्तिः ॥
 महात्मनो सन्तिशत पवित्र यदाइस्त्राय भवता पुनस्तत् ।
 पयिरनूत्याय वल पराप्त शतनूना हि बचोमयानाम् ॥
 भाइंग्लप्रभावेण हतप्रभायाः गीर्णवाण्याः गजजीरनाय
 शतानुवाटो भक्तोऽयमस्तु गवीनसञ्जीवनमन्त्रकव्यः ॥
 गीर्णवाणीसमुपासका ये ते मे हि गीर्णवदेव पूज्याः ।
 विशेषतो लोकधुरन्धरा ये मनादशास्ते तु तदग्रपूज्याः ॥

४९. National printing works, Delhi तर्फे प्रकाशित.
 प्राप्तिस्थान, सस्ता साहित्य मंडळ, वनाट सकंस, दिल्ली ।

काव्येषु नाट्येषु रगातिरेकानिर्वेदमाप्तेव गिरा हि देवी ।
महात्मवाह्निर्गिरिणीं प्रविश्य स्नानं मुमुक्षुश्चै चरतीव मन्ये ॥
त्रिसत्यपूता महता रसज्ञा समाश्रिता सा रक्षिताऽपि वाणी ।
विभाति वह्निर्नयपूतवेदी-स्थितेव गौरी तप आचरन्ती ॥

* * *

जळगाव (रानदेश) चे वकील प्रमाकर दामोदर पटित यानी 'टार्न्स ऑफ इन्डिया'तील 'दैनिक सुभाषिताचा 'सुक्तिरत्नावलि' नामक जो शतश्लोकी अनुवाद केलेला आहे, त्यासमधी माहिती पूर्वी आलेलीच आहे.

कोचीनमधील त्रिचूर गाउचे निघारी श्री परफरपुष्प मेनन यानी गाथा-कादम्बरी या नावाने बाणमंड्याच्या कादम्बरीचे संस्कृत पद्यामध्ये रसांतर केले. त्यामध्ये Thomsons Address to Diety या इंग्रजी प्रार्थनेचा संस्कृत अनुवाद एका ठिकाणी 'गोवला असून, शुक्रनासोपदेशाच्या ठिकाणी The Golden verses of Pythagoras या इंग्रजी काव्याचा अनुपुष्टुपुष्टुयुक्त अनुवाद गोवलेला आहे."

चोचरवारिशीकथा—अरेमियन् नार्थटस् मधील, 'अलीनापा मॅड फॉरटी थ्रीव्हर्' या सुप्रसिद्ध कथेचें हितोपदेशासारखे संस्कृत भाषांतर पुण्याचे श्री गोविंद कृष्ण मोक्षक यानी केलेले आहे."

कथामञ्जरी—अरविंदाश्रमाच्या माताजींनी लिहिलेल्या 'बेल्ल हिस्तोर' (Bells Histories) या प्रच कथापुस्तकाचें संस्कृत भाषांतर अरविंदाश्रमाचे श्री जगन्नाथ यानी केलेले आहे. याच जगन्नाथाने "श्रीमातु सुनितसुधा' या नावाचे माताजींच्या प्रच सुभाषिताचे पद्यात्मक भाषांतर केलेले आहे.

कण लुप्त गृहं दहति—टॉल्सॅन्सच्या 'A spark neglected burns the house' या कथेचे प्रस्तुत संस्कृत भाषांतर गुदूरचे श्री पो. कृष्ण सोमयाजी एम् ए डी लिट्. यानी केले अगून ते सरांजन संस्कृतमालेद्वारा प्रकाशित झाले आहे प्रस्तुत भाषांतराच्या प्रकाशनेमध्य विद्वान् लेखकान् संस्कृत भाषेचे श्रेष्ठत्व अनेक प्रकारच्या सुक्तिनामानी व प्रमाणानी सिद्ध केलेले आहे."

५० श्री बाबजी मुद्रणाग्रय, जळगाव.

५१ सरस्वती प्रिंटिंग हाऊस, त्रिचूर, कोची

५२. कनाटन प्रिंटिंग प्रेस, गुर्द २, (६ स १९३४)

५३ प्राप्तिस्थान को कृष्णसोमयाजी संस्कृत सेरबलमान मत्री
राजस्वरीपुर, गुदूर (आंध्र)

उमादर्शः— म्हैसूर राज्यांतील संस्कृत पाठशाळांचे पर्यवेक्षक के. ए. कृष्णस्वामी यांनी *Uma's Mirror* या नावाचे इंग्रजी काव्य लिहिले आहे. त्याचा संस्कृतानुवाद 'श्री वैकुण्ठरमणाचार्य यांनी इ. स. १९३७ मध्ये केला'. श्री वैकुण्ठरमणाचार्य हे म्हैसूरच्या संस्कृत पाठशाळेतमध्य प्राध्यापक होते. प्रस्तुत २ सर्गांच्या (श्लोक संख्या १३५) अनुवाद काव्यामध्ये पहिल्या सर्गात श्लो. ३५ ते ६९ पर्यंत वर्णिलेला; भारतीय व युरोपीय जीवनांतील भेद वाचनीय आहे. ते श्लोक पुढीलप्रमाणे आहेत—

हा श्वेतवर्णा मनुजा घरेषा वर्णंतरान् सर्वज्ञान् विजित्य ।

विशेषलुब्धा विभवानवाप्य स्यायत्तभूरक्षणदक्षकार्याः ॥ ३५

पुण्ये कुले दिव्यमुरूपजाता गाम्भीर्यभूषा व्ययहारयोग्याः ।

शूरास्तुधीरा नयकोविदस्ते सर्वे न सर्वे न गुणा मिश्रन्ति ॥ ३६

आकारसंक्षिप्तपौरुषेड्याः परानमोपेतमुमेधस्तस्ते ।

अमानुषस्त्रीयकृतार्थकृत्याः स्तुत्याशयाश्चेष्टमुन्मथयन्तीन्ताः ॥ ३७

हृच्छूलभूतं लघुवार्मं तीक्ष्णं सन्देहक्रधान् मुचिरं विलङ्घ्य ।

उदारसुधैव निरदकुशास्ते राजन्ति लोके धृतधीरभावाः ॥ ३८

तथापि कीर्तिशयहेतुभूतो विषादमूलो वसति मणोऽन्तः ।

शोभेद्यनिर्वाहगतिरग्नेभ्यो दुराग्रहो दुःखकुरा दुराधा ॥ ३९

भाग्येन किं भौतिकतत्त्वत्रोधप्रचारसंपादितकीर्तिभावा ।

शनेन किं शब्दविजृम्भणात्तथाप्रतिपिष्टापरबोधनेन ॥ ४०

अहं ममेति प्रतिभेदभावो न चेन्महत्तन्मुग्धभागधेयम् ।

आत्मावबोधो यदि यस्य न स्यात्तस्यास्ति काऽऽशा भगवत्तत्प्रसाद ॥ ४१

एतेन्द्रियाग्नेषु विमोहितास्ते निन्यात्मबुद्धिं न कदापि कुर्युः ।

एतद्वद्वा अन्ममृतिस्वभाव संसारदुःखं विग्रहं तरेयुः ॥ ४२

धीशक्तिपाण्डित्यवतां हि तेषां न प्रेरणं चेत्परतत्त्वदर्शये ।

हीना ज्ञा तद्गुणज्ञतभाग्यैः कथं विज्ञानीयुरयान्मतेजः ॥ ४३

स्वरूपमतेषु मनोगुणेषु द्वासाद्विशितं मित्रिद्वेष्टमाणा ।

दशोत्वनारादुत्तुपारण वा प्राग्यारताग्ये भुवने पुराणे ॥ ४४

महानुभावं पितरं प्रणम्य हिमालय भूषाविधेषु तस्य ।

विलोक्य दुर्दर्शनदीप्तरौदं विचिन्तयामास विमूढचेताः ॥ ४५

संसारकूपे पततां नराणां स्वशोकमोहौ विपदो विलोक्य ।
 यत्कीदृतस्यास्य बभूव चिन्ता तमोमयी साधुमेति मेने ॥ ४६
 हा नाथ मे तात तमः किमेतत् हृत्सोममोहो क्त ते कुतोऽभूत् ॥
 किं भारतोर्वीरिधितिज्ञातचिन्ता यद्वाप्सवर्षानिह मुञ्चसि त्वम् ॥ ४७
 ध्रुवं घृणां तत्स्थिति वीक्षणेन कठोरचेतस्यपि जायते हा ।
 महर्षिभूमिर्यदिय पवित्रा विद्याकलादया जगति प्रसिद्धा ॥ ४८
 स्वर्धा यसिष्येन समं पराऽभूयान् प्रसिद्धा मुनिवैशिष्य ।
 तपासि यस्या जगद्सुतानि चक्रुः पवित्राणि गुहावनानि ॥ ४९
 श्रीरामवीर्याप्तजयान्वितैषा श्रीकृष्णलीलमहिमाचवेपा ।
 कर्शद्भरिश्चन्द्रकथाविशेषा धर्मिष्ठव्याहृतसत्यभूया ॥ ५०
 सप्ताक्षणा यत्र लिलङ्घिरे न स्वधर्मरक्ता स्मृतिचोदितोक्तीः ।
 विगर्हं सर्वं धनमानगर्वं जनप्रशसा परवसेवकानाम् ॥ ५१
 सदाग्निहोत्रैर्विहितान्निपूबास्सन्ध्यापरास्सूर्यकृते सकाले ।
 परात्मजीवात्मसमर्पणार्थास्त्यक्तन्त्रचेष्टानिजगृहिभाजः ॥ ५२
 सा ब्राह्मणस्यात्र दृशाऽप्य भिन्ना दम्भामिमानो धनलुब्धचेताः ।
 अन्तःशस्तेजोभिर्मवात्स भास्ते भग्नोरेवेदुर्ग इवास्तकाले ॥ ५३

: अन्यभाषीय शब्दांचें संस्कृतीकरण

मागील प्रकरणात अग्न्यभाषीय ग्रथाच्या संहतानुवादाविषयी भरपूर माहिती मिळी आहे. हे संहतानुवाद करताना लेखकाच्या गुढे विविध प्रकारच्या अडचणी निर्माण झाल्या. संस्कृत भाषा अत्यंत समृद्ध असली तरी प्रत्येक भाषेचे अर्स काही वैशिष्ट्य असतें की त्यातील काही शब्द संस्कृतात योग्य रीतीने अनुवादित करता येत नाहीत त्यामुळे अनेक लेखकांना अनेक प्रकारचे नवीन शब्द निर्माण करण्याची आवश्यकता वाटू लागली. मराठीमध्ये पाण्डे, आपटे, मोसले, रानडे यासारंगी एकरांत आडनांव आहेत, त्यांची संस्कृतात विभक्तिरूपे कशी करावीत असा प्रश्न उत्पन्न होतो. कारण संस्कृत व्याकरणात एकरांत नावें चालू निष्पाची प्रनिया आढळा नाही. नेपोलियन्, विरयम्, जॉर्ज, यासारंग्या युरोपीय नावांची विभक्तिरूपे करताना देखील संस्कृत लेखक शुचकळात पडलेले दिसतात या अडचणीतून वाट काढण्यासाठी आपापल्या अनुवादग्रथात लेखकांनी विविध प्रकारचे संस्कृत शब्द निर्माण केलेले आहेत. असे नवनिर्मित शब्द संस्कृतशाना देखील दुर्लभ झालेले आहेत. मोठाहि संस्कृत पणित असला तरी त्याच्या भाषांतरित संस्कृत ग्रथात वापरलेल्या यदुवृद्ध, व्यक्तोर्जा, आद्यप्रत, बलियम, बालध्वनि, कर्पूरदीप, यासारंग्या नवनिर्मित संस्कृत शब्दांचे खरे अर्थ कळणं अशक्य आहे. असले शब्द प्राचीन संस्कृत शास्त्रात कोटेहि वापरलेले नाहीत. नवीन विषयावर लिहिताना किंवा अन्य भाषीय ग्रथांचे संस्कृतानुवाद करताना बऱ्याच आधुनिक लेखकांनी अगदी बहुर केला आहे. त्यांनी हवे ते नवीन शब्द (शक्य तोवर व्याकरणाच्या प्रतियेस अनुसरून) आपापल्या ग्रथात सर्रास उपयोगात आणलेले आहेत. आपल्या नवनिर्मित शब्दांची व्याकरणानुवृत्ता देखील अनेक लेखकांनी तळीपांमध्ये पाणिनीय सूत्रे उद्धृत करून दिलेली आहे काही लेखकांनी तर रेकॉर्ड, ग्रामोफोन, यासारंगे इंग्रजी शब्द संस्कृतच असल्याचे शुक्तिवादानो सिद्ध केले आहे. आधुनिक संस्कृत लेखकांमध्ये वाढत असलेली ही प्रवृत्ति पाहून व त्यांनी स्वच्छाप्पण निर्माण केलेल्या नवीन संस्कृत शब्दांचे वैचित्र्य पाहून या सगळ्या एकरांग विद्वत्परिपेदेने काही निश्चित नियम ठरविण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे असे आम्हास वाटते. व्यक्तींच्या निशेपनामान् संस्कृतीकरण करण्याची काय आवश्यकता! 'यदुवृद्ध' या शब्दानु एडवर्डचा किंवा

‘व्यक्तोर्जा’ या शब्दानून व्हिक्टोरियाचा बोध कसा होणार ? पद्यलेखकानी छंदोभगाचे दोष टाळण्यासाठी असल्या विशेषनामामध्ये काही योडेफार परिवर्तन केलें तर तें एकवेळ क्षम्य ठरेल, पण गद्यलेखकाना तसें करण्याची काही आवश्यकता नाही. पद्यलेखकानी मुद्रा मूळ नामात काही परिवर्तन केल्यास तळदीपेमध्ये त्याचा निर्देश करावयास हवा, नाही तर अर्थबोधामध्ये फारच मोठा अंतराय निर्माण होतो.

आधुनिक लेखकानी निर्माण केलेल्या काही वैशिष्ट्यपूर्ण शब्दांचा परिचय मूळ अवतरणासहित आम्ही पुढे दिलेला आहे. त्यावरून संस्कृत भाषेमध्ये निर्माण झालेल्या नवीन समस्येची किंचित् कल्पना येऊ शकेल.

पर्णाल्पर्वतग्रहणाख्यानम् या शिक्कालीन ग्रथामध्ये काही नामांचें संस्कृती करण पुढीलप्रमाणें केलेलें आढळते--

पर्णाल = पन्हाळा.

नागजित् = नागोजी. (परितः पर्यटन्नागजित् सर्वलेखकः) (१-४७)

पनाल = पन्हाळा. (शिवधरणिमहीन्द्रस्त पनालाल्पमेव ।) (१-५३)

ताम्र = मोगल. (ततो जातं महद्युद्ध ताम्रैः सारिपर्वते) (२-५)

फैरिणिः = फिरंगी । श्यामास्यः = हजरी । सिन्धुमध्यजः = इंग्रज.

(फैरिणिश्च कार्णाटाः श्यामास्याः सिन्धुमध्यजाः ।) (२-१३)

शास्तिपान = शाइस्तेपान. (ततः स शास्तिपानोऽपि च्छद्मना केन निर्गतः)

*

*

*

रामायतार शर्मा यानी ‘भारतीयम् कृतम्’ या नावाचा एक पद्यात्मक इतिहासग्रंथ लिहिला आहे. त्यामध्ये अनेक परकीय शब्दांची नवनिर्मित संस्कृत रूपें भरपूर प्रमाणांमध्ये वापरलेली आहेत. ती अशीं--

नेपोलियन = नयपाल्यः । (नयपाल्योऽभ्यर्क्षीः सम्राट् फ्रान्सनिवासिनाम् ।)

व्हिक्टोरिया = व्यक्तोर्जा । (आइस्वद्यधरा राशी व्यक्तोर्जा वसुधामयात् ।)

(पृ. ५१)

चाप्पानत् = रेले ट्रेन । (चाप्पानस्ता च येतिस्व तुणमात्ता भुजेभ्यम् ।) (पृ. ५२)

टेलिग्राफी = त्रितुत्सवाद्यशैली ।

आद्यवत = एटर्नल । (आद्यवतेन राज्ञश्च व्यक्तोर्जामनुनाभकम् ।) (पृ. ५२)

कर्पूरदीप = जपान । (समयेऽस्याऽभ्यर्क्षी कर्पूरदीपनिवासिनाम् ।)

रुप्य = रशियन । (शिगीरूणा सम रुप्यै रुप्या यत्र पराजिताः ॥) (पृ. ५२)

शर्मन्थ, = दर्शन.

वलयिम = विलयम् । (शर्मण्यानां वलयिमो दृष्याणां निचुलो रूपः ।)

कुलुम्बः = कोटम्बु. (कुलुम्बो भारतान्वेरी प्राप्ते पञ्चदश दत्ते ।)

तुङ्गाग्निः = अटलॉटिकागर । तुङ्गाग्निधरे पारे धीरः प्रापदमेरिकाम् ॥ (४.४८)

वम्बा = वास्को डि गामा । (वम्बामिवः पुतुंगयामिन्नद्वत्त ततः परम् ।

आगाद् भरतमन्विष्यन् दक्षिणाम्बुनिधेस्तम् ॥)

निमुरः = चेमुरल्लं । मुद्गल = मोगल । (अत्रान्तरे च निमुरो मुद्गलश्रितनिर्गरी ।)
(४.४८)

अपंग्वरः अफगर (प्रभू दिल्लीनृपनिमुद्गलश्रेष्ठं वरामिवः ।) (४.४८)

भारतीय संविधानाचा संस्कृतानुवाद करण्यास केंद्रिय सरकारने एक समिति नियुक्त केली होती. या समितीने केच नवीन शब्द उपयोगांत आणलेले आहेत. व त्या संदर्भां आपली भूमिका समितीने “ भारतीयसंविधानस्य प्राक्स्थपनम् ” या भारंभीच्या लेखान स्पष्ट केली आहे. संविधानाच्या अनुवाद समितीने वापरलेले शब्द पुढील प्रमाणे आहेत.

प्रतिग्रन्थ = दत्त । सर्वराम् = भास्त्रियाँ । स्वीरुतिः = मजूरी । स्वन्वम् = एक । परिपृच्छा = जॉच । श्रृणुशोधनाशक्तः = डिवाय्शिया । पुरःप्रदासनम् = डिपारिश्च । नियोजनम् = नीररी । अर्यः मान वा = दर । समयः = करार । कर्मान्तम् = कारजाना । हितम् = कायदा । अभ्यर्थना, ममत्वादेन वा = दावा । वृद्धिः = ध्यान । परिकल्पनम् सग्रीकरण वा = तैयार करना । सन्मणमालीन = Transitional । प्राप्तवयसः = Adult । आन्ताराष्ट्रियक = Interstate । आन्ताराष्ट्रिक = Inter National । परानुक्त = Proviso ।

उल्लेखित निवतनाश्विनी मुद्रा अनेक नवीन शब्द निर्माण केले असून त्याचा भरपूर प्रचार केलेला आहे. उदा०—

मार्तल्लयानम् = Motor । मूलरी = (मृदि तरति इति) = Motor । अन्तिमो-
त्तरम् = Ultimatum । कल्लशाल, महाविद्यालय वा = College । पाक्की, विविशः वा = वकील । पादस्वा = Ph. D. । शक्करः = डॉक्टर । माय मिशाला = मिडल्ल स्कूल । अर्थसकल्प = बजेट ।

अशा प्रकारचे शब्दही संस्कृत शब्द प्रादेशिक भाषांतल्या वृत्तपदांनी मुद्रा आवश्यकतेनुसार निर्माण करून प्रचारांत आणलेले आहेत. हे सर्व शब्द त्यांनी संस्कृत व्युत्पत्तीच्या आधारेच केलेले असून त्यामुळे संस्कृतच्या शब्दबोधान धरीच भर पडलेली आहे. मात्र निरुपेक्षाच्या प्राप्ति एकाच अर्थाचे वेगवेगळे शब्द रूढ झालेले दिसतात. उदा०—

कॉलेज या अर्थी महाराष्ट्रांत 'महाविद्यालय' हा शब्द वापरण्यांत येतो, तर दक्षिणे-मध्ये सर्वत्र त्याच अर्थी 'कलाशाला' हा शब्द प्रचारांत आला आहे. कल्चर (culture) या अर्थी महाराष्ट्रांत 'संस्कृति' या शब्दाचा प्रयोग होतो तर तामिळनाडू मध्ये कल्चर साहज्याच व अधिक चपखल असो 'कलाचार' हा शब्द रुढ झालेला आहे. असल्या शब्दांचे संकलन करून एक अधिकृत कोश निर्माण करण्याची आवश्यकता आता निर्माण झालेली आहे. हे काम केंद्रीय शासनाच्या सहाय्यावाचून होणे अशक्य आहे.

श्री. एम्. वेंटरमणाचार्य यांनी लिहिलेल्या 'पेन्सिवियरनाट्यकथावली'त अनेक नवनिर्मित संस्कृत शब्दांचा वापर झाला आहे. त्यामध्ये टेपेस्ट = 'क्षन्धावातः' या नाटकांत वापरलेली पानांची संस्कृत नावे वहा—

Old Hamlet = आह्लाद । Young Hamlet = अनुह्लाद ।

Claudius = क्लोतः । Gertrude = जर्तुनी ।

Aoratio = होरावायः । Marcellus = मारसीलः ।

All's well that ends well = सुप्तान्तं सर्वं सुप्तम् । या नाटकांत :—

Bertram = भरतः । Rousellon = राजिन्द्रेयः ।

Laton = लापनः । Paris = परेशनगरी । Florence = फ्लोरन्सपुत्रम् ।

ए. गोसल अण्वंगार यांनी लिहिलेल्या यदुघृष्टसीहार्दम् या काव्याचा निषय हंगलंघनीलच आहे. त्यामुळे त्यामध्येहि अशामरारच्या संस्कृत शब्दांचा भरणा भरपूर प्रमाणांत झालेला आहे. त्यापैकी कांही शब्द पुढीलप्रमाणे आहेत.

एव्यंढ = यदुघृष्ट । ज्यूलवा = जुळे (श्लो. ५) । कुरेत = लंडं (श्लो. ९)

अधिराज्यसमितिः = पार्लमेंट (श्लो. ८) । वैधानिकाग्निनी यात्रा = हॉलिडे

जर्नी । भारतीयमयूर = बाल्टिमोर (श्लो. २५) । बालघ्वनिः = बालघनि (श्लो. ७७) ।

ज्वाराज्य = जॉर्ज (श्लो. ६२) । इलासयली = एलिसाबेद (श्लो. ६५) । हंगो

गरिष्ठः = जीवस् सार्स्ट (श्लो. ७०) । दिगम्बरः = दिगंबर (श्लो. ७१) ।

सन्कर्तृमितिः = पार्लमेंट. (श्लो. ८६) । तमसा = धर्म (श्लो. १००)

भारतसार्जितवाणीत नवीन संस्कृत शब्द—

निर्दग्नी = डिग्रेट । (जीता मयंय दि निर्दग्नी यदा) (५-१६)

गुलीय = पोशिय. (नून न्यवोभय पुशिय य मोहनः) (५-१७)

रेलवाधिसारी = रेल्वे ऑरिणर (संरक्षितो रेल्वेवाधिसारिणिः । (५-१८)

तार = टेलिग्राम । रेलीयान = रेल्वे । समाचार = Information :
(कल्ले स तारेण महाप्रबन्धस्स रेलीयानस्य गतार्यम्बुचस्स ।

शीमे समाचारस्सजीहयत् तथा नातान्त्रिं सं यकं घनाधिपम् ॥ (५-२६)

वाष्पप्रनुतः = रेल्वे ट्रेन. (वाष्पप्रनुतो न च गच्छति स्म ह ।) (५-२५)

(फ्रास्कोटमुत्कृष्टतमे क्लेबरे शीर्ष्णे च वद्भोपमनुस्त्रणीवसी ।)

(भीमार्तेन घुट्टिदां स्वसमांशितायाः ।) (२२-२९)

या श्लोकांत चक्र ईंग्रजी शब्दांचा वापर कवीने केला आहे. अद्याप्रकारे संस्कृतांत ईंग्रजी शब्दांचा वापर कांहीं संस्कृत वृत्तरात्री मोट्या प्रमाणांत केला आहे. गोलसंघद् = राज्ज ट्रेण्ड फाक्तरन्ध. (ता गोलसंघदुपपादितयोपगोष्ठी । मिः संस्कृता व्ययतितीर्षिनिषेदनानि । २३-२५)

ईंग्रजी नांवाप्रमाणे देशी नांवांचिंहि संस्कृतीकरण क्यचित् आदळतें. उदाः--मुगदः पियारलल् पण्डितः परम् । निश्लिथः स्वदेशहितवर्धना रमे ॥ (२५-३४) (पियारलल् = प्यारेलाल.)

श्री. वेंकटरमणाचार्यांनी उमादश्वी नांवाच्या आपल्या अनुवादभाष्यामध्ये--

आस्येऽमरीके सत्रोपदेशे हीरासरादये च तथाऽपरीके ।

ब्राह्मणदग्ने सतत परिते प्रत्यन्तरीपेच्छहरिद्रुमाख्ये ॥ (१-३३)

या श्लोकांत धरेच नवीन शब्द वापरलेले आहेत ते असे--

आस्य = आशिया । अमरीक = अमेरिका । इरोप = यूरोप । अपरीक = आफ्रिका । यांतील अमरीक व अपरीक या शब्दांचे समर्थन तळटीपेमध्य पाणिनीय सूत्रांच्या आधारे केलेले आहे. ते असे--

अमरीकः अपरीकः इत्यत्र सभारान्तः नपुंसकलिङ्गः अपि ओरुमृशब्दः संज्ञावाचकत्वात् अकारान्तः । पुल्लिङ्गप्रयोगः न दुष्टः । अथवा लिङ्गसत्त्वविचारे " ओरु " इति अदन्तपुल्लिङ्गप्रयोगोऽपि वर्तते । यथा ओरुम् । कल्य० उपरि गणध लक्षणे के गुणः । कुत्वान् च ' ओरु उच्चः के ' (पाणिनीय सूत्र ७-३-६४ ।) इति निपात्यते । इति ह्युदात्तौषकस्यद्रुमः । ओरुः = यष्टम्, आश्रयः इति अमरटीकायां भरतादयः । " ओरु उच्चः के " इति निपातनादन्तोऽपि इत्यमरमुधा । ' ओरुम् आश्रयमात्रे न मन्दिरे च नपुंसकम् ' इति मेदिनी । ओरुः सप्ताश्रयस्त्वौषा. पटः धीरम् पयोम्यु च । ओरुः अदन्तोऽप्ययम् । " ओरु उच्चः के " इति निपातनान् आश्रयमानम् । इति गुफाल्यप्योषिका " ओरुः सप्ताश्रयमात्रे स्यात् " इति हेमः ।

ग्रामोफोन व रेकॉर्ड यासारख्या इंग्रजी शब्दांचे संस्कृतपण शास्त्रदृष्ट्या सिद्ध करण्याचा प्रयत्न जयपूरचे नारायणशास्त्री काकर यानी केलेला आहे. 'ग्रामोफोन = ग्रामस्य (स्वरस्य) ऊः (रक्षणं) इति ग्रामो । ग्रामः स्वे सवसथे वृन्दे शब्दादि पूर्वकः । इति विश्वः । 'रक्षणे चापि उक्ताः । उक्ताः ब्रह्मणि स्मृतः' इति एकाक्षरकोशः । ग्रामो इत्यस्य फ । (निष्फलभाषणम्) इति ग्रामोफः । "फूत्कारे च फ प्रोक्तः तथा निष्फलभाषणे ।" इति एकाक्षरकोशः । ग्रामोफम् ऊनयति । (परिज्ञाति नियमयति, नियन्त्रयति वा इत्यर्थः) इति ग्रामोफोनः । चौरादिनाद् ऊन परिहाणे धातोः पचाद्यच् ।

रेकार्डम्—रेणकं रेक = ज्ञानम् । 'रेक' = 'गतौ' । गतिः ज्ञानम् । रेकम् अर्दति (गच्छति, प्राप्नोति वेति) रेकार्दः । 'अर्द गतो वाचने च धातौ पचाद्यच् सवर्णसन्धिः ।

गाथाकादम्बरीतील संस्कृतशब्द —

तोमसण् = थॉमसन् । (तोमसण् इति दमसूनुसमनामः आङ्ग्लेय कवेः ।)

पैतागोरस्—पायथागोरस (Pythagoras)

(पैतागोरसि—प्रोक्त यवनाभ्याम् ।

मुजरीकरोति माम मूकमन्यथा ॥)

'सर्वकलाशाला = युनिव्हर्सिटी

जॉनसन = ज्ञानसेन । चेस्टरफील्ड = चित्रापीड ।

(Dr Johnson's letter to Lord Chestorfield, = ज्ञानसेनस्य चित्रापीडमहोदय प्रति लेखः ।)^१

*

*

*

Rurrious = रोषायणीय ।^२

सेक्युलर सेट = स्वकुलारिराष्ट्रम् । (मञ्जूषा^३ ऑगष्ट १९५७)

उरगविद्गः = औरङ्गाजेर. (अश्वदुरगविद्गस्य. कुलेऽर्कवरभूपते. ।

(मात्तोयम् इतिवृत्त, पृ. ४९)

२ संस्कृत-भक्तिव्याम् 'विश्वपरिपक्वविशेषात्' (पृ. ७५)

(२४-४-१९५४)

३. महालिङ्गपास्त्रीकृत विडविणीमाला, पृ. ६५ ।

४: मञ्जूषा, १९५३ डिसेबर.

अलिक्चन्द्रः = अलेक्झांडर । (नन्दानां यवनाध्यक्षोऽलिक्चन्द्रः प्रशासने ।

विजित्य पौरवं कंचित् गन्धारानजयत् वली ॥)^५

जरामणिरौप्य = जर्मनसिल्व्हर ।

(दिवाणक-सल्यानि तानि जरामणिरौप्यनिर्मितानि अलंकरणानि ।)^५

गीतमन्त्रूपा = फोनो । अनन्तचरितम् । = (पृ. २०)

(नास्मिन्नापणे प्रौज्यैररोद् गीतमन्त्रूपासङ्गीतम् श्रुतिमुत्तम् ।)

गिरीमाम = गिरगाव.

श्री. अम्बिकादत्त व्यास यांच्या शिवराजविजयम् या प्रसिद्ध पुस्तकांत पुढील संस्कृतीकृत शब्द उपयोगात आलेले आढळतात.—

अपञ्चलपानः = अफझलपान । महामदः = महमूद ।

गग्निनी = गगनी । गग्निनीस्थाननिवासी महामदः । (पृ. १९)

अश्वरङ्गीवः = औरङ्गजेव । (पृ. २२) मोदगल = मोगल ।

शास्तिपान = शाहिस्तेपान । (पृ. २२) तुष्क = तुर्क ।

गोरण्ड = इंग्रज. । पाठीन = पठान. (पृ. २०३)

श्री. वामुदेवशास्त्री बागेवादीकर यांनी लिहिलेलें 'श्रान्तिपुद्गम्' हें पुस्तक १९५७ मध्ये प्रसिद्ध झालेलें आहे. त्यात त्यांनी पुढील संस्कृत शब्दांची भर टाकलेली दिणते.

आग्नेयगोलः = तोफा गोली । आग्नेयचूर्णम् = बाबट ।

शुल्कावेष्टनम् = काढतुस । गोलप्रक्षेपणी वृहन्नालः वा = तोफ ।

जर्जरम् = जरीपट्टा (झेंडा) । टोपी तातार्यः = तात्या टोपे ।

पेशवे नानार्यः = नानासाहेब पेगवे । पेशवारायः = रायसाहेब पेशवे ।

वृहन्नाल्लाहिनी = तोफगना । लोहवादी, लोहमुषिः वा = बन्दुक ।

अशाप्रकारे गेल्या शमर वरीत (क्वचित् त्यापूर्वीहि) संस्कृत भाषेला अपरिचित असलेले बरेच शब्द निर्माण झालेले दिसतात. त्यामध्ये कोणताहि एकमूढीपणा दिसत नाही. असल्या शब्दांची भर यापुढेहि संस्कृत साहित्यात घेतत पडत राहणार; कारण नवीन उगातील व्यवहारांना उपयोगी पडतील असे शब्द पूर्वीच्या कोशात किंवा साहित्यात वापरलेले आढळत नाहीत. म्हणून या नवनिर्मित शब्दांच्या सवधात जाहीतरी निश्चित नियम ठरविले जाणें अत्यंत आवश्यक झालेलें आहे.

मित्र सस्कृतीतील अथार्थ सस्कृत अनुवाद करणाऱ्या आणि आधुनिक विषयावर स्वतंत्र लेखन करणाऱ्या सस्कृत लेखकांना बी नवशब्दनिर्मितीची कसरत करावी लागते ती पाहून अस वाटते की, आधुनिक सस्कृत लेखकांना मार्गदर्शन करण्यासाठी काही नवीन नियम पण्डितपरिपदांनी करून घ्यावेत. पण त्यामध्ये पाणिनीच्या शास्त्राला किंवा वैयाकरणाना सम्मत असलेल्या त्रिमुनि-प्रामाण्याला बाधा येणार नाही अशी दक्षता घ्याव्यास हवी शास्त्रप्रामाण्य शिडकावून बहुमत प्रामाण्य मानण्याची काही प्रादेशिक साहित्यिकांची प्रवृत्ति त्यांनाच खूपलाभ असो! त्यांच्या बहुमतप्रामाण्याने त्यांच्या भाषाचा टहा वीस वर्षांतच वसा निचका होणार आहे याची चर्चा करण्याचें हें स्थल नव्हे. एखाद्या शास्त्रीय विषयात असख्य अनभिज्ञांचें एकमत असलें आणि शास्त्रज्ञांना दुजोरा मिळण्या इतकाहि पाठिंबा नसला तरी सरतोशेवटीं शास्त्रशाचच मत विरोधी अनभिज्ञांना शिरसावत्र मानावें लागते याचीं हवीं तेंपटीं उदाहरणे विज्ञानाच्या इतिहासात नमूद आहेत. देशकालपरिस्थितीच्या परिवर्तनाने भाषा-क्षेत्रात काही समस्या निर्माण झाल्या तर त्या सोडविण्यासाठी व्याकरणशास्त्राची कास सोडता कामा नये. सस्कृत भाषेचें अविच्छिन्न स्वरूपात आजवर ज्यांनी संरक्षण केलें त्यांनी आधुनिक सस्कृतशास्त्राबद्दल भव्य दिव्य आदर्श निर्माण करून ठेवलाच आहे. अशा परिस्थितीत आधुनिक लेखकांच्या मार्गदर्शनासाठी काही नवीन नियम पण्डित परिपदांनी कराव्यास हवेत असें आम्ही म्हणतो व नवीन सस्कृत लेखनात शास्त्रनिष्ठता असावी ऐवढ्याचसाठी !

या दिशेने आम्हास एक व्यापक स्वरूपाचा नियम सुचवावासा वाटतो. तो असा की, सर्व सस्कृतमेयी आणि प्राचीन परम्पराभिमानांनी लोकाना प्रमाणभूत असलेले रामायण, महाभारत, (विशेषतः महाभारतान्तर्गत भागवद्गीता), श्रीमद् भागवत, मत्स्यादि काही स्मृतिग्रंथ रामरक्षादि लोकप्रिय स्तोत्रे, यांमध्ये अपाणिनीय शब्दप्रयोग आढळतात. त्यांना केषळ अपाणिनीय म्हणून नवीन लेखनात बहिष्कार्य न मानता पद्धतिपावन करून घेण्यात यावें उगा. श्रीमद्भागवद्गीतेत काही परमैपदी धातूंचे आत्मनेपदी व आत्मनेपदी धातूंचे परस्मैपदी प्रयोग केलेले आहेत जसे :—

“मन्त्रिणा मद्गतप्राणा योषयन्त परस्परम् ।

यथयन्तश्च मा नित्यं नुप्यन्ति च रमन्ति च ॥ १०-९ ॥

येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विता ।

तेऽपि मामेव कीन्ते यजन्त्यभिधीयन्ते ॥ ९-२३ ॥

सतत कीर्तयन्तो मा यतन्तश्च दृढवता ।

नमस्यन्तश्च मा भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ ९-१४ ॥”

या श्लोकात रमन्ति, यजन्ति, यतन्तः या टिकाणी पाणिनीय व्याकरणा
नुसार, रमन्ते, यजन्ते, यतमानाः हे आत्मनेपदी प्रयोग हवेत.

गीतेच्या स्तोत्रांतील सर्वसाधारण माणसाच्या तोंडीं अमलेल्या —

‘य ब्रह्मावरुणन्द्रस्त्रमस्तस्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवैः ।’

या श्लोकातील ‘स्तुन्वन्ति’ हे त्रियापद ‘स्तुवन्ति’ असे हवे.

रामरथा स्तोत्र आचार्यवृद्धाच्या तोंडी असे. त्यात ‘वीतायाः पतये नमः’
या पदवृत्तीत आलेले ‘पतये’ हे विभक्तिरूप पाणिनीय नियमाप्रमाणे ‘परये’
असे हवे.

श्रीमद्भागवतकारांनी छद्मेदोष टाळण्यासाठी जरेच व्याकरणदोष (पाणिनीय
दृष्ट्या) केले आहेत ते दोष पाहता भागवतसाराना व्याकरणदोषांपेक्षा छन्दोदोष
अधिक आक्षेपाई घातत असावेन असे मानावे लागते. भागवतातील अपाणिनीय
रूपांची उदाहरणे पुढीलप्रमाणे आहेत :—

“माधानरुक्ं क्षतधन्वः नुरन्तिदेव ।” (२-७-४४)

तस्मिन् विन्दुसरे वात्सीत् भगवान् कापल किल । (३-२५-५)

‘जानूस्मच्योर’ शिरोधरासा । (५-१२-५)

छन्दार्यनन्तस्य शिरो गृणन्ति ।

दृष्ट्वा यमः स्नेहकला द्विजानि ॥ (२-१-३१)

तिर्यग्जना अपि किमू शुभधारणा ये । (२-७-४६)

धर्मोर्षित करिहिचिद् म्रियते न यत्र । (३-९-१३)

मुक्ताश्रय यरहि निर्विषय निरक्तम् ॥ (३-२८-३५)

निन्देत ते तरहि सर्वमनीषितार्थम् । (१२-८-४४)

१ क्षतधनु	येथे	क्षतधनुस् रूप हवे ।
२. विन्दुसरे	„	विन्दुसरसि „
३ उर	„	उरस् „
४ द्विजानि	„	द्विजा „
५ किमू	„	किमु „
६ करिहिचिद्	„	करिहिचिद् „
७. यरहि	„	यरहि „
८. तरहि	„	तरहि „

गोता-भागवतासारख्या* परमप्रमाणभूत ग्रंथातील असल्या असंख्य अपाणिनीय रूपाचा 'आधुनिक परिस्थितीत थोडा निराळ्या दृष्टीने विचार व्हावा असे आम्हास वाटते.

प्र.चीन वैयाकरणानी त्रिमुनिप्रामाण्याच्या नियमानुसार अनेक अपाणिनीय प्रयोगांना प्रस्तिपावन करून घेतले होते. उदा. 'भूतपूर्व' हे रूप, पाणिनीने आपल्या 'भूतपूर्वे च चुरद्' या सूत्रात 'भूतपूर्व' असा शब्दप्रयोग केल्यामुळे मान्य झाले. 'पापे अभिनिवेश.' यात पापे या सप्तमीएवजी 'अभिनिवेशश्च' या सूत्रानुसार द्वितीया हवी. पण भगवान् पतञ्जलीने 'पापेऽभिनिविष्टानाम्' असा प्रयोग केल्यामुळे सप्तमीचा प्रयोग 'मण्डूक-रुति' करून ग्राह्य ठरविण्यात आला.

वैयाकरणाची ही शब्दशुद्धता ठरविण्याची पद्धति स्वीकारून व प्रमाणभूत ग्रंथांची व्याप्ति घर उल्लेखित्याप्रमाणे वाढवून अनेक अपाणिनीय शब्दप्रयोगांना अर्वाचीन संस्कृत लेखनात मान्यता देण्यात यावी. त्यासाठी तज्ज्ञांनीच विशेष नियम ठरवावेत. त्यामध्ये संस्कृत भाषेच्या कुलवाहेरील पारिभाषिक शब्द व सर्वतोमुखी झालेले अन्यभाषीय शब्द यांच्या रचघातहि मार्गदर्शन असावे म्हणजे संस्कृत भाषेची शास्त्रपूतता स्थिर राहील; नाहीतर विद्वत्ता वाढीस लागण्याचा संभव आहे.

* भागवतातील अपाणिनीय प्रयोगांची भरपूर उदाहरणे, चित्राव अभिनन्दन ग्रंथांतील श्री. व. न. फाके यांच्या लेखात (पृ. ७२ ते ७९) पाहा.

ग्रन्थसूची व शब्दकोश

आधुनिक काळाने नवीन संस्कृत साहित्याची सतत व सर्वतोमुक्ती निर्मिति होत असता त्यामध्ये अनुवादात्मक संस्कृत साहित्य निर्माण करून नवीन वाङ्मयी-पाठकानी रूची अभिनव कामगिरी आरमिली, त्याप्रमाणे आणखी एका नवीन प्रकाराने संस्कृतज्ञानी कामगिरी आरमिली आहे. यामध्ये नवनिर्मितीचा भाग नाही पण त्याच्या या कामगिरीने संस्कृत विषेचें क्षेत्र मान विशाल होत आहे. ही कामगिरी म्हणजे देशभर विखुरलेल्या हस्तलिखित ग्रंथांचें संकलन. संस्कृत हस्तलिखितांचा नाश शानद्रोही व धर्मद्रोही आक्रमकांच्या दुष्टणामुळे फार मोठ्या प्रमाणात झाला. तरी देखील आजवर सुरक्षित असलेल्या हस्तलिखित ग्रंथनिधि फार मोठा आहे. देशोदेशीच्या विद्वानांनी प्राचीन काळापासून भारतानून हस्तलिखितांच्या प्रतिलिपि करून नेल्या, त्यामुळे जगात कोणत्याहि मोठ्या ग्रंथालयात संस्कृत हस्तलिखितांचा भरपूर संग्रह आढळतो.

गिख्यान जर्मन पण्डित मॅक्समुल्लर (इ. स. १८२३ ते १९००) याने 'इंडिया व्हॉट कॅन इट टीच अस्' या आपल्या सुप्रसिद्ध ग्रंथानून संस्कृत हस्त लिखिताकडे विद्वानांचें लक्ष केन्द्रित केलें. मॅक्समुल्लरच्या मते भारत हाच एक पृथ्वीच्या पाठीवर असा देश आहे की जेथे हस्तलिखित ग्रंथांच्या रूपान निपुळ ज्ञान साठवून ठेवलेल आहे. मॅक्समुल्लरच्या प्रेरणेमुळे पाश्चात्य पण्डितांची दृष्टि भारतीय संस्कृत-हस्तलिखिताकडे केन्द्रित झाली.

इ. स. १७८४ मध्ये रॉयल एशियाटिक सोसायटीची स्थापना होऊन संस्कृत हस्तलिखितांचें संकलन सुरू झालें. या सोसायटीच्या द्वारा सर विल्यम जोन्स व त्याच्या पत्नी लेडी जोन्स यांनी इ. स. १८०७ मध्ये संस्कृत ग्रंथसंग्रहाची प्रथम सूची प्रकाशित केली. सर विल्यम जोन्स यांनी त्या काळान संस्कृत भाषेचें अध्ययन ज्या पद्धतीने कर त्याची कथाणी मोठी मनोरंजक व स्फूर्तिप्रद आहे.

टीप—प्रस्तुत प्रकरणासाठी आम्ही वाळा केलेल्या साहित्यीमध्ये वाचस्पति मेरीला यांच्या नुकत्याच प्रकाशित झालेल्या, 'संस्कृत साहित्यका इतिहास' या ग्रंथातील माहितीमुळे काहीशी महत्वाची भर टाकता आली वाचस्पति मेरीला यांचे आम्ही आभारी आहोत.

इ. स. १८०७ मध्ये हेन्री टॉमस कोलब्रुक हे 'एशियाटिक सोसायटी ऑफ बेंगॉल' या संस्थेचे अध्यक्ष झाले. कोलब्रुक साहेबानी संकलित केलेली सर्व हस्तलिखिते लंडनच्या इंडिया ऑफिसात आहेत. या कार्यासाठी त्यांनी स्वतःची फार मोठी वैयक्तिक संपत्ति सुद्धा खर्ची घातली, असे म्हणतात. या सोसायटीतर्फे १८१७ ते १८३४ या काळात प. हरप्रसाद शास्त्री यांच्या नेतृत्वाखाली ग्रंथसूचींचे प्रथम सात भाग तयार झाले. १९३९-४० मध्ये श्री. चिन्ताहरण धनवर्ती व पुढील दोन भागांचे संपादन १९४५ मध्ये श्री चन्द्रसेन गुप्त यांनी केले.

डॉ. ब्रूहर (इ. स. १८३७ ते १८९८) यांनी पॅरीस, लंडन, ऑक्सफोर्ड इत्यादि ठिकाणी संस्कृत हस्तलिखितांची माहिती गोळा केली. पुढे मॅक्समुल्लरच्या प्रेरणेने ते भारतात आले. मुंबई राज्यात शिक्षण प्रात्यातील उच्चाधिकारधर त्यांची नेमणूक होताच त्यांनी 'बॉम्बे संस्कृत सीरीज' या ग्रंथमालेचे प्रकाशन सरकारी सहाय्याने सुरू केले. या ग्रंथमालेचा संस्कृत पण्डिताना फार मोठा लाभ झाला. इ. स. १८६६ मध्ये मुंबई, मद्रास व पंगाल या सरकारातर्फे संशोधनकार्याला चालना मिळाली. ब्रूहर साहेब मुंबई राज्यातील संशोधन संस्थेचे अध्यक्ष झाले. त्यांनी एकूण २३०० महत्त्वाच्या हस्तलिखितांचे संशोधन केले. ती एल्फिन्स्टन कॉलेज, बर्लिन विद्याविद्यालय व इंडिया ऑफीस लंडन येथे सुरक्षित आहेत. गुजरात, काठियावाड व सिन्ध या प्रांतातही डॉ ब्रूहर यांच्या नेतृत्वाखाली संस्कृत हस्तलिखितांचे संकलन व संशोधन झाले. १८७१ ते १८७३ या काळात मुंबईहून त्यांचे एक सूचीपत्र प्रकाशित झाले. १८७५ मध्ये संस्कृत ग्रंथांच्या संशोधनासंबंधी ब्रूहर साहेबांचे एक महत्त्वपूर्ण प्रतिवृत्त प्रकाशित झाले. काश्मीर, राजपुताना व मध्यभारतातील काही संस्थानांतून ब्रूहर साहेबानी संस्कृत हस्तलिखितांसंबंधी इतिवृत्ते मागवून इ. स. १८८७ मध्ये त्यांचे प्रकाशन करविले. डॉ. ब्रूहरच्या प्रेरणेमुळे हे कार्य अनेक विद्वानांनी हाती घेतले. श्री. राजेन्द्रलाल मिश्र यांनी 'नोपिसेस् ऑफ संस्कृत मॅन्युस्क्रिप्ट्स' या नावाचे नऊ खण्ड प्रकाशित केले. त्यांच्यापुढील दोन खण्डांचे प्रकाशन हरप्रसाद शास्त्री यांनी केले.

विंटरनिग्मन बॉडलियन लायब्ररीच्या समहाची सूची करण्याचे कार्य आरम्भिले. ते डॉ. पीयूने इ. स. १९०५ मध्ये तडीस नेऊ डॉ. पीयूने डॉ. स्टीन यांच्या इंडियन इन्स्टिट्यूट, (ऑक्सफर्ड) येथे सुरक्षित असलेल्या समहाची सूची तयार केली, ती १९०३ मध्ये ऑक्सफर्ड येथील बॅल्गेन्टन प्रेसमध्ये मुद्रित झाली. बॉडलियन लायब्ररीच्या पालि ग्रंथांची सूची करण्याचे कार्य बॅक्फर्नर याने इ. स. १८८२ मध्ये पूर्ण केले.

डॉ. वेवर (इ. स. १८२५ ते १९०१) यांनी बर्लीनच्या राजकीय पुस्तकालयांत अखेरच्या संस्कृत हस्तलिपितांची एक मोठी सूची तयार केली व डॉ. ब्रूल्हरकडून बर्लीन पुस्तकालयाकडे आलेल्या ५०० जैन हस्तलिपितांचा अभ्यास करून जैन साहित्यावर मोठा प्रकाश टाकला.

इ. स. १८६९ मध्ये केंब्रिजच्या ट्रिनिटी कॉलेजांतील संग्रहाची सूची ऑफ्रेड या विद्वानाने तयार केली. १८७० मध्ये 'जेम्स डी अलीझ' याने कोलम्बो मध्ये भारतीय संस्कृत ग्रंथांची उत्तम सूची प्रकाशित केली. १८७० मध्ये एन्. टी. बॅनेट याने लंडनच्या इंडिया ऑफिसांतील संस्कृत ग्रंथांच्या सूचीने संपादन व प्रकाशन केले. १८८० मध्ये "ए कन्सिफरेंड इन्टेक्स टु दि संस्कृत मॅन्युस्क्रिप्टस् इन द पॅलेस ऑफ् तंजोर" हा खण्ड बॅनेटने लंडन येथे छापला. ज्यूलियस एग्लिंग याने इ. स. १८८७ व १८९६ मध्ये लंडन येथे दोन सूची प्रकाशित केल्या. १९३५ मध्ये कीथ आणि थोमस यांची सूची व शेवटी १९४२ मध्ये ओरदेनगंभीर सूची लंडनहून प्रकाशित झाली. लंडनच्या इंडिया ऑफिसांत आजही हे कार्य चालू आहे.

१८८३ मध्ये जोसिल वॅडाल व राइस देव्हिडस् यांनी केम्ब्रिज युनिव्हर्सिटी लायब्ररीच्या संस्कृत व पाली ग्रंथांच्या सूची प्रकाशित केल्या.

इ. स. १८७४ मध्ये मध्यभारतातील संस्कृत ग्रंथांची सूची प्रकाशित करण्याचे कार्य एफ्. वीलहॉर्न यांनी केले. १८७७-७८ मध्ये सरफारने निकत घेतलेल्या हस्तलिपितांची सूची वील्हॉर्नने तयार केली.

इ. स. १८८० ते ८१ मध्ये श्री. काशीनाथ कुंटे यांनी मुंबई राज्यांतील हस्तलिपितांची प्रचण्ड सूची तयार केली होती. तिचे प्रकाशन इ. स. १८८१ मध्ये वील्हॉर्नने करविले. ब्रूल्हर व वील्हॉर्न यांच्या नंतर पीटरसॅनने १८८३ व १८९८ या काळांत सहा खण्ड प्रकाशित करून हस्तलिपितांवर अधिक प्रकाश टाकला. या प्यनिरिक्त पीटरसॅनने इ. स. १८९२ मध्ये अल्बर महाराजांच्या संग्रहाची सूची तयार केली. पीटरसॅननंतर मुंबई राज्यांत डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भाण्डारकर यांनी ते कार्य हातांत घेतले. त्यांचे यासंबंधीचे प्रतिवृत्त इ. स. १८९७ मध्ये मुंबईहून प्रकाशित झाले. १९१६ ते १९३९ या काळांत डॉ. भांडारकर यांनी ओरिएण्टल लायब्ररी पुणे, येथील हस्तलिपितांच्या यात सूची प्रकाशित केल्या. श्री. ह. टा. वेल्लणकर यांनी तयार केलेल्या मुंबईच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या शाखेतील संग्रहाच्या सूची १९२६, २८ व ३० मध्ये प्रकाशित झाल्या.

इ. स. १८८० मध्ये बॅंकेने तज्ञावरच्या सरस्वती महालातील हस्तलिखितांची एकी प्रकाशित केल्यानंतर ते कार्य पी. पी. एस्. शास्त्री यांनी हातीं घेतले व १९ राण्डामध्ये प्रचण्ड सूची तयार केली. आज तज्ञावरच्या सरस्वती महालात २५००० संस्कृत हस्तलिखिते सुरक्षित आहेत.

दक्षिण भारतात व्यक्तिगत संग्रहांची सूची करण्याचे कार्य गुस्ताव ओपर्ट याने मुरू केलें. इ. स. १८८० व ८५ मध्ये गुस्तावचे दोन राण्ड प्रकाशित झाले. म्हैसूर व बूर्गे येथील ग्रंथांच्या सूची करण्याचे कार्य लेन्नीझ राईस याने केलें. १८८४ मध्ये त्याची सूची प्रग्लोरहून प्रकाशित झाली. मद्रास सरकाऱ्याच्या ओरिएण्टल मॅन्युस्क्रिप्ट लायब्ररीतर्फे १८९३ मध्ये प्रथम सूची प्रकाशित झाली, त्यापुढे ते कार्य शोपगिरी शास्त्री व ए. शंकरन्. इत्यादि विद्वानांच्या नेतृत्वाखाली चालू होतें. आजपर्यंत या लायब्ररीतर्फे २९ राण्ड प्रकाशित झाले आहेत.

अड्डार येथे थिऑसफीकल् सोसायटी या आगतिक संघटनेचे केन्द्र असून या केन्द्राचा पार मोठा संस्कृत हस्तलिखित संग्रह आहे. इ. स. १९२६ मध्ये 'ए कॅलॅग ऑफ दि संस्कृत मॅन्युस्क्रिप्ट्स' या नावाचा एक राण्ड अड्डार लायब्ररीने प्रकाशित केला. १९२८ मध्ये दुसरा राण्ड प्रकाशित झाल्यावर डॉ. सी. कुन्दन् राजा यांच्या मार्गदर्शनाखाली के. माधवकृष्ण शर्मा यांनी १९४२ मध्ये वैदिक भागाची व १९४७ मध्ये प. ब्ही. कृष्णम्माचार्य यांनी व्याकरण भागाची सूची तयार केली. हलडन याने दक्षिण भारतातील हस्तलिखितांच्या सूची १८९९ व १९०५ मध्ये प्रकाशित केल्या.

इ. स. १८९५ ते १९०६ या काळात कलकत्ता संस्कृत लायब्ररीच्या हस्तलिखितांची सूची प. हृषीकेशशास्त्री व शिवचन्द्र गुर्द यांनी तयार केली. कलकत्ता विश्वविद्यालया तर्फे इ. स. १९३० मध्ये 'आणामीन् मॅन्युस्क्रिप्ट' नावाचे २ सूची राण्ड प्रकाशित झाले त्यात संस्कृत हस्तलिखितांचा भरपूर उल्लेख आहे.

रायब्राह्मदुर हीरालाल शास्त्री यांनी मध्यप्रदेश बन्दाइमधील हस्तलिखितांचा इतिवृत्त तयार केलें होतें. तो इ. स. १९२६ मध्ये नागपुरात प्रकाशित झाला.

चाराणवीच्या सरस्वतीमन पुस्तकालयात सरासरी सव्वादस हस्तलिखितांचा संग्रह आहे. त्यापैकी १६०० ग्रंथांच्या सूची इ. स. १९०३ ते १९५८ या काळात आठ राण्डात प्रकाशित झाल्या आहेत.

संस्थानातील हस्तलिखिते

भारतातील कुठ्ठी संस्थाने हस्तलिखितांची मोठी माण्डागार होती. परंतु तेक प्रमुक्त संस्थानांनी हस्तलिखित संग्रहालये आपल्या राज्यांत ठेवली होती. त्यापैकी

तंजवरच्या विख्यात सरस्वती महाल या पुस्तकालयाचा उल्लेख पूर्वीच्या प्रकरणांतून व प्रस्तुत प्रकरणातहि आला आहे. ग्रेटर व बर्ग संस्थानांतील लेडीज राईस यांच्या सूचीचा व अल्वार संस्थानच्या पीटर्सनसूत सूचीचा निर्देश वर केलेल्याच आहे. त्याच्या व्यतिरिक्त जम्मू-काश्मीरच्या रघुनाथ मन्दिर ग्रंथालयातील हस्तलिपितांची सूची डॉ. स्टीनने तयार केली; ती इ. स. १८९४ मध्ये मुंबईत प्रकाशित झाली. डॉ. स्टीनने राजतरङ्गिणीच्या प्राचीनतम प्रतीचा शोध करताना काश्मीरातील काही महत्त्वपूर्ण ग्रंथांचा संग्रह केला. तो सध्या ऑक्सफर्डच्या इंडियन इन्स्टिट्यूटमध्ये आहे. जम्मू काश्मीर नरेशाच्या पुस्तकालयाची एक सूची प. रामचन्द्र शाक व हरमट्टसारनी यांनी तयार केली. ती इ. स. १९२७ मध्ये पुण्यात प्रकाशित झाली.

राजस्थान व प्रज्जभारतांतील ग्रन्थांचे प्रतिकृत श्री. श्री. रा. भाण्डारकरांनी तयार केले; ते इ. स. १९०७ मध्ये मुंबईत प्रकाशित झाले. गिंधिया मयन आरा, येथील संग्रहाची सूची इ. स. १९१९ मध्ये प्रकाशित झाली. नवोदय छंदूल लायब्ररीतील ग्रन्थांची सूची जी. वे. गोडेकर व वे. एस्. रामस्वामीशास्त्री यांनी तयार केली; ती इ. स. १९२५ मध्ये गायकवाड ओरिएण्टल लीब्ररीने प्रकाशित झाली. मिशिलेच्या हस्तलिपितांची सूची डॉ. कारीप्रसाद जयसवाल व ए. वॅनर्जी यांनी तयार केली. ती चार खंडांत इ. स. १९२७ ते ४० च्या कालखंडांत त्रिहार-उडीया रीसर्च सोसायटीने प्रकाशित केली. उज्जयिनीच्या ओरिएण्टल मॅन्युस्क्रिप्ट लायब्ररीने इ. स. १९३६ व १९४१ मध्ये दोन सूची प्रकाशित झाल्या. पाटण येथील जैन ताडनराची सूची करण्याचे कार्य श्री. टी. डी. दलाल यांनी आरंभिले; ते एल्. बी. गांधी यांनी पूर्ण केले. इ. स. १९३७ मध्ये गायकवाड ओरिएण्टल लीब्ररीने यद्योरात या सूचीचे प्रकाशन केले. नवोदयाच्या ओरिएण्टल इन्स्टिट्यूटची एक सूची इ. स. १९४२ मध्ये प्रकाशित झाली. इ. स. १९४७ मध्ये बीरानेर उद्युत लायब्ररीच्या संग्रहाची एक सूची प्रकाशित झाली. वायव्येतिरिक्त उमरकोट संस्थानच्या ग्रंथभांडाराची सूची (गायकवाड ओरिएण्टल लीब्ररीने) ॥ विवेन्द्रमच्या सरकारी पुस्तकालयाची सूची (आठ भागांत) प्रकाशित झाली आहे.

कॅटेलॉगस कॅटेलॉगोरम्

१९ व्या शतकपर्यंत भारतात कितीही हस्तलिपितांच्या विविध ग्रंथे तयार झाल्या त्या सर्वांची मुद्रापिठा ॥ सर्वेक्षण सूची तयार करण्याचे महान कार्य डॉ. आर्नेट यांनी प्रथम केले. ही आरंभी इ. स. १८४१ मधील शस्त्र तोड परितून करण्यासाठी डॉ. आर्नेट यांनी लॉरेन्स गवर्नरी इंग्लंडमिथि संग्रह व मद्रासमिथि संग्रह हाताळले. भारती ही सर्वेक्षण सूची 'कॅटेलॉग कॅटेलॉगोरम्' या नावाने डॉ. आर्नेट यांनी तीन

सण्डात इ. स. १८९१, १८९६ व १९०३ या वर्षी क्रमशः लिप्सिग्न येथे प्रकाशित केली.

डॉ. आफ्रेडच्या सूचीची सुधारून वाढविलेली आवृत्ति तयार करण्याचे काम इ. स. १९३५ पासून मद्रास विश्वविद्यालयाने हाती घेतले असून डॉ. कुन्हुन् राजा व डॉ. वे. राघवन् यांच्या संपादकत्वाखाली 'न्यू कॅलेंगर्स कॅलेंगोरम्' हा प्रचण्ड सूचीप्रण्ड तयार होत आहे. मद्रास युनिव्हर्सिटीच्या संस्कृत सीरीज तर्फे इ. स. १९४९ मध्ये त्याचा प्रथम सण्ड प्रकाशित झाला आहे. या सण्डात केवळ अक्षरादि नावाच्या हस्तलिखिताचा समावेश झाला आहे. यावरून या कार्याच्या व्यापाची कल्पना येईल.

हस्तलिखिताची सूची करण्याचे कार्य सर्वथा आधुनिक आहे. प्राचीन काळापासून राजे, महाराजे, मठाधिपति, महंत, शास्त्री, पण्डित यांनी असंख्य हस्त लिखिते देशभर संग्रहित केली, पण त्या उर्बांची सूचीबद्ध नोंद करण्याचा व्यापक प्रयास त्यांना करता आला नाही. त्यामागे औदासी यापेक्षा अज्ञानाचेच भाग अधिक आहे. या हस्तलिखिताच्या विविध व बृहत्तर सूचींनी संस्कृत बाळ्यमहोदधीचा अनवलोकित भाग किती अफाट आहे याची कल्पना येऊन मन थक्क होत. आजवर संस्कृत साहित्याचे पर्यालोचन करणाऱ्यांनी उपेक्षिलेले किंवा न उल्लेखिलेले प्राचीन बाळ्य किती मोठे आहे याचीहि या सूचीवरून कल्पना येते. आम्ही प्रस्तुत प्रबंधात ज्या काळखण्डातील साहित्याचा संक्षेपत परिचय देण्याचा प्रयत्न केला आहे ते प्रायः सुद्रित आहे. या काळखण्डातील अमुद्रित ग्रंथांची स्वतः सूची व तीहि विषयादुष्प्रमाने तयार करण्याचे कार्य एखाद्या संस्कृतनिष्ठ संस्थेने हाती घेणे नितांत आवश्यक आहे. कोणत्याहि एखादी कार्यकर्याकडून ते होणे सर्वथा अशक्य आहे.

हस्तलिखिताची सूची तयार करणाऱ्या बहुतेक प्रमुख संस्थांचा व निदानाचा उल्लेख वर आलाच आहे. त्याव्यतिरिक्त ज्या आणखी काही विद्वानांनी हे कार्य केले असून त्याचा निर्देश न करण अयोग्य होईल. त्यांची नावे पुढीलप्रमाणे आहेत एम्. जॅफ्री, व्ही. फासगेल, जॉन्. सी. नेसफील्ड, फ्रँझोस लेवीस् या पाश्चात्य पण्डितांच्या सोदीचे भारतीय विद्वान म्हणजे म. म. गोरीशंकर, हीराचंद भोसले, प. देवीप्रसाद, डॉ. श्यामसुन्दरदास, डॉ. पीताम्बरदास, डॉ. प्रबोधचन्द्र, मुनि जिनविंदय, रामशास्त्री, यागची, डॉ. खुबीर, आचार्य विश्वरूपशास्त्री, डॉ. धर्मेन्द्र ब्रह्मचारी, प. राधाकृष्ण, एच्. आर्. रंगस्वामी अय्यंगर, के. मुबबली शास्त्री इत्यादि.

संस्कृत शब्दकोश

हस्तलिखित बृहत्सूचीप्रमाणेच आधुनिक काळात संस्कृत शब्दकोश निर्माण करण्याच्या कार्याला विशेष चालना मिळाली आहे. अमरकोश हा प्राचीन संस्कृत

कोशापेक्षी सर्वांत अधिक मान्य कोश. इ. स. च्या सहाव्या शतकापूर्वी या कोशाचा चिनी अनुवाद देखील झाला होता. आजपर्यंत या कोशावर पन्नासोळा अधिक टीकाहि लिहिण्यांत आल्या आहेत. इ. स. च्या अकराव्या शतकांत लिहिण्यांत आलेली धीरम्यामोमहाचो टीका व सतराव्या शतकातील भानूजीमहाचो 'रामाश्रमी' या अमरकोशावरील टीका सर्वमान्य आहेत.

अमरकोशानंतरचे कांही प्रमुखकोश

कोश	लेखक	काळ
निराण्डकोश (अर्थात् हारावची)	} —भी. पुरुषोत्तम देव . . .	७ वे शतक
धनेत्रयनिरण्टुः (नाममाला)		९ वे शतक
य अनेकार्थनाममाला	} —(जैनाचार्य) . . .	१० वे शतक
अभिधानरत्नमाला		११ वे शतक
यैत्रयन्ती	—हलायुध . . .	११ वे शतक
शब्दकलद्रुमः	—यादवप्रसाद . . .	१२ वे शतक
निरूपप्रसादः	—केदारयस्यामी . . .	१२ वे शतक
नानार्थरत्नमाला	—महेश्वर . . .	१२ वे शतक
अभिधानचिन्तामणिः	—अभयपाल . . .	१२ वे शतक
नानार्थरत्नमाला	—हेमचन्द्र . . .	१२ वे शतक
शब्दचन्द्रिका	—इत्याद दण्डाधिनाथ . . .	१४ वे शतक
शब्दरत्नाकरः	} —वामनमह . . .	१५ वे शतक
मुन्दप्रकाशशब्दार्णव		१६ वे शतक
कव्यद्रुम	—पद्ममुन्दर . . .	१६ वे शतक
नामसंग्रहमाला	—केशवदेवरा . . .	१७ वे शतक
	—अप्यय्य टीक्षित . . .	१७ वे शतक

या कोशांमध्ये संस्कृत शब्दांचे अन्यभाषीय पर्याय दिलेले नाहीत. यांचे कारण केवळ संस्कृत शब्दांचे सफळन करणे हेच या कोशांचे उद्दिष्ट होते. अन्य भाषांची संस्कृतना संक्षेप ओळखता पडिला उल्लेखनीय बोल म्हणजे वर्णपुरस्कृत संस्कृत-शास्त्रिकप्रकाशः हा होय. यानंतर अन्य भाषांची संक्षेपित अगळे अनेक संस्कृत शब्दकोश निर्माण झाले, यांचे कारण रयांची आवश्यकता निरूप प्रमाणात उत्पन्न झाली. या प्रकराच्या संस्कृत कोशाचा संक्षेपित निर्देश पुढीलप्रमाणे आहे.

कोश	लेखक	मुद्रणस्थान व वर्ष
डिक्शनरी ऑफ नेगाली अॅण्ड सस्कृत	ब्रेन्ज हापून	लडन, इ. स. १८३३
सस्कृत-इंग्लीश डिक्शनरी	बेनेफे	लडन इ. स. १८६६
सस्कृत अॅण्ड इंग्लिश डिक्शनरी	रामलसन.	लडन, १८७० इ
प्रॅक्टिकल सस्कृत डिक्शनरी	आनन्दराम बरुआ.	कलकत्ता, १८७७
सस्कृत-इंग्लिश डिक्शनरी	केपलर.	ट्रान्सवर्ग, १८९१
सस्कृत-इंग्लिश डिक्शनरी*	मोमिअर विल्यम्स.	ऑक्सफोर्ड, १८९९
सरस्वतीकोश	जीवराम उपाध्याय.	मुरादानाद, १९१९
रदुडण्टस इंग्लिश सस्कृत डिक्शन.	वा. शि. आपटे.	मुबई, १९१५
संस्कृत-हिन्दी कोश	द्वारिकाप्रसाद चतुर्वेदी.	लखनऊ, १९१७
प्रॅक्टिकल सस्कृत-इंग्लिश डिक्शनरी\$	वामन शिवराम आपटे.	मुबई, १९२४
सस्कृत-हिन्दी कोश	विश्वम्भरनाथ शर्मा.	मुरादाबाद, १९२४
प्रॅक्टिकल सस्कृत डिक्शनरी	मॅक्डोनेल.	लडन, १९२४
पद्मचन्द्रकोश	गणेशदत्त शास्त्री.	लाहौर, १९२५
सस्कृत-गुजराथी शब्दादर्श	गिरिजाशंकर मेहता.	अहमदाबाद, १९२४
सस्कृत-इंग्लिश डिक्शनरी	विद्याधर वामन मिश्र.	पुणे, १९२६.
सार्थवेदाङ्गनिघण्टु—(वैदिक भराठी कोश)—	शिवरामशास्त्री शिन्ने, (मुबई)	
	श्री. शिन्ने शास्त्री यानी 'श्रीभारतीशतकम्'	
	हैं काव्य लिहिले आहे. (प्रान्तिस्थान-मुबई,	
	न्यू सरस्वती पुक डेपो, ठाजुरद्वार, मुबई.)	
आधुनिक सस्कृत-हिन्दी कोश—	कवीन्दर भट्ट,	आग्रा, १९५५
सस्कृतशब्दार्थकोश	—द्वारिकाप्रसाद शर्मा व तारिणीश झा	प्रयाग, १९५७
आदर्श हिंदी-सस्कृत कोश	—रामस्वरूपशास्त्री,	वाराणसी, १९३६.

* या कोशाच्या मुधारलेल्या आवृत्त्या १९५६ मध्ये दिल्ली व १९५७ मध्ये लखनऊ येथून प्रकाशित झाल्या

\$ थी आपटे यांच्या प्रस्तुत कोशाची मुधारून वाढविलेली आवृत्ति तयार करण्याचे कार्य प्रसाद प्रकाशन, पुणे या संस्थेने १९५९ मध्ये पूर्ण केले इ. स. १९५७ मध्ये प्रथम व १९५८ मध्ये द्वितीय खण्डाचे प्रकाशन झाले यांच्या संपादक महत्वात विद्ययात सन्तोषण पी के गोडे व थी वि. ग. कर्वे हे प्रमुख संपादक होत सहायक संपादक म्हणून थी के व्ही अम्बकर, एम्. डी साठे, डॉ व ग राहुकर व डॉ जी पाध्ये यांनी काम केले

संस्कृत मराठी कोशामध्ये पहिला कोश इ. स. १८५३ मध्ये श्री. अनंतशास्त्री तळेकर यांनी तयार केला. त्यामध्ये गुरुतेक सर्व शब्द अमरकोशातून घेतले असून ते वर्णानुक्रमाने संकलित केले आहेत. “आयलवृद्धास अमरकोशाचा अर्थ सुनोव होऊन, जो पाहिजे तो शब्द झटकन मिळावा या दृष्टीने आपण हा कोश तयार केला.” असे लेखनाने प्रस्तावनेत सांगितले आहे.

दुसरा संस्कृत-मराठी कोश म्हणजे माधव चन्द्रोपाचा ‘शब्दरत्नाकर’. सतत नऊ वर्षे परिश्रम करून इ. स. १८७० मध्ये त्यांनी तो प्रकाशित केला. त्याची पृष्ठसंख्या ७०० असून शब्दसंग्रह हि मोठा आहे. या कोशात वनस्पति व धैर्यक या निपण्यांचे शब्द व अवांतर माहिती बरीच आहे.

नारो अप्पाजी गोडगोले व गोपाळ जिवाजी केळकर यांनी एक संस्कृत-मराठी कोश तयार करण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यात नवनीतातील जुन्या मराठी शब्दांचेहि पर्याय दिले आहेत. त्यानंतर श्री. वामुदेव गोरिंद आपटे यांनी एक लहानसा संस्कृत-मराठी कोश तयार केला. पूर्वीच्या कोशातील दोष लक्षात घेऊन अधिक उपयुक्त व कोटेकोर संस्कृत कोश करण्याचे कार्य श्री. जनार्दन विनायक ओक यांनी गीर्वाणलघुकोश तयार करून केले. इ. स. १९१८ मध्ये गीर्वाण लघुनौशाची प्रथम आवृत्ति प्रकाशित झाली. त्यानंतर इ. स. १९५५ मध्ये दुसरी आवृत्ति प्रकाशित झाली, पण तिच्यात अनेक दोष राहिल्याने ती सर्व आवृत्ति रद्द करून इ. स. १९६० मध्ये नवीन आवृत्ति तिसरी आवृत्ति म्हणून प्रकाशित करण्यात आली.

नागपूरचे श्री. सदाशिव नारायण कुळकर्णी यांनी भाजवर प्रकाशित झालेल्या अनेक कोशातून निराळ्या स्वरूपाचा कोश* इ. १९५१ मध्ये प्रकाशित केला. हा ‘व्यवहारकोश’ तयार करताना त्यांनी आधुनिक समाजाच्या नित्य उपयोगात येणाऱ्या शब्दांची व्याप्ति लक्षात घेऊन शब्दांचे वर्गीकरण अमरकोशाप्रमाणे निर-निराळ्या वर्गात केलेले आहे. कोशाच्या पहिल्या भागाने हिंदी-संस्कृत मराठी शब्दो-अशा चार भाषांतील पर्यायशब्द संकलित केले आहेत. उदाहरणार्थ वनस्पति वर्गातील वृक्षवर्ग पहा —

आम -	आम्र, रणार, सहकार, रूत	-आम -	Mango.
कल्मी आम -	राजास	कल्मी आम -	Grafted Mango.
जामुन -	जम्बु, जम्बू, जम्बु	-जामूळ -	Jambu, Jamboo
बेर -	बडर, रिरी, रिका,	-बोर -	Berrytree.
ल्योदा -	देवभातस	-मोकर -	Gumberry.

अशा पद्धतीने शब्द सकलित केले आहेत. आपल्या इंग्रजी प्रस्तावनेत शब्दाचे वर्गीकरण वर्गश करण्याचे महत्त्व व उपयुक्तता श्री. कुळकर्णी यांनी पुढील शब्दात सांगितली आहे. तशी अशी, 'The alphabetical arrangement is decidedly timesaving, provided we know the word for the idea and then the dictionary helps to make the meaning clearer or more exact. If one does not know or remember the word for the idea lurking in one's mind the best dictionary in the world is useless to lead one to the word. . . . The topic or group-arrangement helps one to locate the word from the idea in one's mind, though a little time may be expended in finding out the group in which the word wanted for the idea occurs, but when once the word is traced a whole mine of words in which one is interested is struck flooding one with ideas that may perhaps not occur to one (पृ. ३१)

«व्यवहारकोशाच्या दुसऱ्या भागात आधुनिक व्यवहारात नित्य उपयोगात येणाऱ्या इंग्रजी शब्दांचे संस्कृत पर्याय दिलेले आहेत. प्रस्तुत कोशाचा हाच भाग विशेष महत्त्वाचा आहे. यातील अनेक संस्कृत शब्द जुन्या शब्दकोशात दिलेले नाहीत. ते स्वतः बोझाराने अपरिचित पण अर्थगर्म संस्कृत धातूपासून साधलेले आहेत. उदाहरणार्थ—

Engine — गज, बल (ब२ १ प. गती) (पृ. ३११)

Mobil oil — चगन-(ब२ १ प.) (पृ. ३११)

Bolt — नर (ब२ १ प. नये) (पृ. ३१६)

Exercise book — बही (ब२ ३ प्राप्ते) (पृ. ३२२)

Auction — निलान (नि+लू १ छेदने)

पहिल्या भागातहि अपरिचित संस्कृत धातूपासून तयार केलेले किंवा व्यवहारात रुढ असलेले पण मुळात अपरिचित संस्कृत धातूपासून उत्पन्न झालेले असे अनेक शब्द व्यवहारकोशात आढळतात. उदा०

सष्ट (स२ १० उ. हिंसाया) (पृ. २४९)

गुड (Ruffian) (गुड १ प. लुण्ठने) (पृ. २४८)

चक्कु (चाकु) (चक्कु १० उ. व्यथने) (पृ. २५८)

स्वस्त (Cheap) (मु+अस्+प. क्षेपणे+क्त) (घृ. २५९)
 दरः (Rate) (दृ. ९ प. निदारेणे) इत्यादि.

आजच्या काळात औद्योगिक, राजकीय, यांत्रिक, व्यवहारात अशक्य इमजी शब्द जसेच्या तसे सर्व भाषांत वापरण्यांत येतात, त्यांचे प्रादेशिक पर्याय शब्दाहि क्वचित् रुढ झालेले आहेत. हिंदीला इमजी भाषेचें स्थान देण्याच्या अपेक्षेने हिंदीतील अशक्य पर्याय वृत्तपत्रादींच्या द्वारा प्रचलित करण्यात येत आहेत. त्या सर्वांमध्ये एकात्मता राखण्यासाठी सर्व भाषांना समान अशक्येच्या ससृष्ट भाषेच्या व्युत्पत्तिप्रक्रियेची वाच घरणें उर्ष हद्दींनी उचित होईल, श्री. पुळ्कर्णी पानी आपल्या व्यवहारषोभाच्या द्वारा या हद्दीने फारच मोलाचें मार्गदर्शन केलें आहे. त्यांनी दुसऱ्या भागात दिलेले अनेक ससृष्ट शब्द स्वभाषेचा अभिमान राखणाऱ्यांनी अहमसाज् करण्यासारखे आहेत.

डॉ. रघुवीर याचे कार्य

आधुनिक ससृष्ट कोशकारांमध्ये डॉ. रघुवीर याचें कार्य फार मौलिक स्वरूपाचें आहे. निरनिराळ्या ससृष्ट कोशातील व काव्यनाटकादि विविध ग्रन्थातील शब्दांची अफारनिल्ल्याने व्यवस्था लावून त्यांचे इमजी, हिंदी, मराठी इत्यादि वेगवेगळ्या भाषांनी पर्यायशब्द देण्याचें किंवा श्री. वामन शिखराम आपटे यांनी आपल्या सुप्रसिद्ध इंग्लिश-ससृष्ट हिक्शनरींत जसे इमजी शब्दांचे ससृष्ट पर्याय दिले तसे निरनिराळ्या प्रादेशिक भाषांतील शब्दांचे ससृष्ट पर्याय देण्याचें कार्य काही कोशकारांनी केलें आहे पण डॉ. रघुवीर यांनी निरनिराळ्या मौलिक व सामाजिक शाराचा अर्थाचीन काळात अत्यंत क्षपाट्याने विनाश झाल्यामुळे जे अशक्य पारिभाषिक शब्द पाश्चात्य भाषात निर्माण झाले त्यांना भारतीय पर्यायशब्द नसल्याने भारताच्या भाषा क्षेत्रात जी समस्या निर्माण झाली ती सोडविण्यासाठी ससृष्ट भाषेची नवशब्दप्रचाराकित व निचें जगित भारतीय भाषांशी अशक्ये शिहाळ्याचे नात लक्षात घेऊन, सर्व अर्थांचीन पाश्चात्य शारातील पारिभाषिक शब्दांचा युहुत्वेष्ट करण्याचें कार्य अगारर घेतलें. त्यासाठी त्यांनी स्वतः अनेक भाषांचा सगोल अभ्यास केला. जगांतल्या निरनिराळ्या राष्ट्रानीहि (विशेषतः पौरुष) नवीन उत्पन्न झालेल्या पारिभाषिक शब्दांची आपल्या भाषांतील समस्या दूर करण्यासाठी जे काही कोश तयार केले, त्याचहि त्यांनी तौलनिक व मूलग्राही पद्धतीने अभ्यास केला. यीस-पंचरीस को अशा व्याख्यान करून डॉ. रघुवीरानी आर्यभारतीय महाकोश हा नवीन पारिभाषिक शब्दकोश निर्माण केला. त्या कामी त्यांना आवश्यक तें ज्ञानग्राह्य मिळालें. या कोशातील पारिभाषिक शब्दांविहि जु्या ससृष्टकोशांत आढळत नहीत. तयारिते सर्व

संस्कृत धातुरूपासूत्रच साधलेले व्यसल्याने तत्त्वतः संस्कृतच आहेत. सर्व प्रादेशिक भाषांमध्ये या शब्दांचा वापर व्हावा व उठल्यासुद्धा पदोपदी सुशिक्षितांच्या लेखन भाषणांत येणाऱ्या परकीय शब्दांचे उच्चारण व्हावे अशी डॉ. रघुवीर यांची अपेक्षा आहे. ती केव्हा व कशी फलदाय होईल ते सांगणे कठीण आहे. तथापि त्यांच्या या कोशाने संस्कृतची शब्दसंपदा निश्चित भरपूर प्रमाणात वाढली आहे.*

अद्यान्तर कोश

या विविध शब्दार्थ कोशाव्यतिरिक्त विविध शास्त्रीय कोष अर्थाचीन काळांत निर्माण झाले हे कोश म्हणजे त्या विशिष्ट शास्त्रांचे शब्दकोशच होत. त्यांपैकी विशेष उल्लेखनीय कोश पुढील प्रमाणे आहेत

कोष	कर्ता
धातुरूपचन्द्रिका -	व्ही. व्ही. उपाध्याय
धातुरत्नाकरः (आठ भाग) -	
अष्टाध्यायी शब्दानुक्रमणिका -	म. म. श्रीधरशास्त्री पाठक
महाभाष्यशब्दानुक्रमणिका -	"
संस्कृत धातुरूपकोशः -	डॉ. भा. वीरकर
संस्कृतशब्दरूपकोशः -	"
विद्वत्पार्श्वतरंगिकोशः -	
न्यायकोशः -	मीमांसाचर्य शङ्कर
मीमांसाकोशः (चार भाग) -	केवलयनन्दसरस्वती (मृत्यु १९५६)
निष्पटुमणिमाला अर्थात् वैदिककोषः -	पं. मधुसूदन विद्यावाचस्पति
गो-शानकोष (गोविपपक वेदमंत्राचा कोष) -	पं. श्री. दा. सातपठेकर
प्रेतरेय ब्राह्मण आरण्यक कोश -	केवलयनन्दसरस्वती
कौशीतकी ब्राह्मण-आरण्यक विषय कोष -	
वैदिक कोष (ब्राह्मण वाक्यांचा संग्रह) -	हंसराज
सामवेदपदानाम् अकरादिकर्णानुक्रमणिका -	स्वामी विश्वेश्वरानन्द व स्वामी नित्यानंद
धर्मकोशः (व्यवहारकाण्डम्) (३ भाग) -	उर्ध्वतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी
धर्मकोशः । (उपनिषत्काण्डम्) (चार भाग) -	"

* डॉ. रघुवीर यांनी तयार केलेले बाह्यो पारिभाषिक शब्दकोश पुढील प्रमाणे आहेतः—(१) अर्थशास्त्रशब्दकोश, (२) आर्यभट्टभारतीय पक्षिनामावली, (३) आर्यभट्टभारतीय प्रशासनशब्दकोश, (४) सविज अभिज्ञान, (५) सर्वशास्त्रपारिभाषिक शब्दकोश, (६) पाणिन्यशब्दकोश, (७) सार्वभौम शब्दकोश, इत्यादि.

- स्मृतितत्त्वम् (२८ स्मृतींचा संग्रह) - रघुनन्दन मट्टाचार्य
 स्मृतीना समुच्चयः (२७ स्मृतींचा संग्रह) -
 ब्रह्मस्तोत्ररत्नाकर (५०० स्तोत्रांचा संग्रह) -
 जैनस्तोत्ररत्नाकरः -
 पुराणविषयअनुक्रमणिका - यशपाल टण्डन
 पुराणशब्दानुक्रमणिका (३ भाग) - डी. आर्. टीक्षितर्
 महामारतानुक्रमणिका -
 गणितीयकोषः - डॉ. मन्मोहन
 भरतकोषः (नाट्यसङ्गीत पारिभाषिक शब्दकोष)
 भारतीयराजनीतिकोष (कालिदासरण्ड) - वेंकटेशशास्त्री जोशी
 वैदिकपदानुक्रमकोश (सात भाग) - विद्वत्पुष्पाक्षी
 सर्वतन्त्रसिद्धान्तपदार्थलक्षणसंग्रहः -
 वैदिकशब्दार्थपारिजात. -
 कौटिलीय अर्थशास्त्रपदसूची (३ भाग) -
 महायतरत्नाकरः (संस्कृत हिंदी इंग्रजी म्हणींचा कोश)
 पुरातन जैनवाक्यसूची -

कोशनिर्मितीच्या क्षेत्रात इ. १९४२ च्या ऑक्टोबर महिन्यापासून पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजने अभूतपूर्व उपनम आरंभिल आहे. डॉ. सु. म. कने या विख्यात भाषाशास्त्रज्ञाच्या मार्गदर्शनाखाली पन्नास विद्वान् हा कोश निर्माण करित आहेत. युरोपातील व जपानमधील अनेक संस्कृतज्ञ या कोशनिर्मितीच्या कामी निर्येतन सहकार्य करित आहेत. हा संपूर्ण कोश एकूण वीस भागात पूर्ण व्हावयाचा अपेक्ष प्रत्येक भागाची पृष्ठसंख्या १२०० इतकी राहिल. ख्रिस्तपूर्व १४ व्या शतकापासून इ. स. १८०० पर्यंत संस्कृतात निर्माण झालेल्या सगळीं साहित्यातील सरासरी दोन सहस्र ग्रंथातील पाच लक्ष शब्द या कोशात समाविष्ट होतील. प्रत्येक शब्दाची व्युत्पत्ति, त्याचे विविध अर्थ, प्रयोजनानुरूप झालेले अर्थांचे पार्थक्य, निरनिराळ्या वाङ्मयसंज्ञांतील ग्रंथांमध्ये त्या शब्दाचा उपयोग, शब्दाचा साहित्यात प्रथम व शेवटी झालेला प्रयोग आणि आधुनिक काळी होणारा त्याचा प्रयोग इत्यादि विविध दृष्टींनी या कोशात शब्दांचे एकत्रित व्हावयाचे आहे. कोशाचे संपूर्ण राण्ड प्रकाशात आणण्याचे कार्य निर्विघ्नपणे चालू राहिल्यास इ. स. १९८२ साली पूर्ण होईल असा तर्क आहे. शब्दकोशाचे हे अभूतपूर्व महान् कार्य पूर्ण करण्यासाठी १ कोटी रुपयांचा वित्तकोश खर्च येईल असे अनुमान आहे.

नियतकालिक साहित्य

यूरोपीय संस्कृतीच्या सर्पकामुळे व यंत्रयुगाच्या प्रभावामुळे १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतीय साहित्यात बाळम्याचे विविध प्रकार सुरू झाले. त्या सर्वांची प्रेरणा यूरोपीय बाळम्यातूनच होती. इंग्रज प्रशासकांच्या सदगुणांचे किंबहुना दुर्गुणांचे सुद्धा अनुकरण करण्यामध्ये भारतातील नवशिक्षित समाजात एक प्रकारे स्पर्धाच सुरू झाली होती. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात इंग्रजी नियतकालिकांचा प्रभाव व समाजवादाच्या कार्मी त्याचा उपयोग पाहून, भारतातील मोठमोठ्या कार्यकर्त्यांनी निरनिराळ्या प्रांतात वृत्तपत्रे व मासिके सुरू केलेली दिसतात. या काळातले संस्कृत पंडित सुद्धा या स्पर्धेमध्ये मागे राहिलेले दिसत नाहीत. त्यांनीहि संस्कृत भाषेच्या उदारासाठी व संरक्षणासाठी टिक्किकाणी संस्कृत नियतकालिके सुरू केली.

विद्योदयाचा उदय

संस्कृततले पहिले मासिक 'विद्योदय' ! पञ्जाबमध्ये वास्तव्य करणाऱ्या हृषी केश भट्टाचार्य नामक कर्णाली पंडिताने हे मासिक पञ्जाबत सुरू केले. हृषीकेश भट्टाचार्यांचा जन्म इ. स. १८५० मध्ये अगालात भट्टपल्ली या गावी एका पंडित कुळात झाला. बुरखपरपरागत संस्कृत विद्येचे भरपूर अभ्यासन शाल्यानंतरहि हृषीकेशानी विद्यामिलापा अतुप्तच राहिली. इंग्रजी भाषा शिकण्याची मनस्वी इच्छा होती. पण हृषीकेशांच्या वडिलांच्या म्हेच्छेभाषा म्हणून इंग्रजीला विरोध होता. या संपर्कात वयाच्या १६ व्या वर्षी गृहत्याग करून हृषीकेश पञ्जाबत लाहोर येथे गेला. लाहोरमध्ये संस्कृत विद्यालयात हृषीकेश भट्टाचार्याला प्राध्यापक पद मिळाले. पञ्जाब विश्वविद्यालयाचे अधिकारी डॉ. लिन्गर् यानी प्रोत्साहन दिल्यामुळे हृषीकेश भट्टाचार्य यानी इ. स. १८६९ साली 'विद्योदय' हे मासिक सुरू केले. या मासिकाच्या असाधारण वैशिष्ट्यामुळे त्याला भारतात प्रसिद्धी मिळाली. कांही दिवसांनी वडिलांची चार्धन्यां तील दुःखपूर्ण अवस्था कानी आल्यामुळे हृषीकेश भट्टाचार्य लाहोरच प्राध्यापकपद सोडून कलकत्ता येथे परत आले. तेव्हापासून व मासिक कलकत्त्यात प्रसिद्ध होऊ लागले हृषीकेश भट्टाचार्यांनी प्रयत्नांची व त्यागाची शर्थ करून सतत ४५ वर्षेपर्यंत हे मासिक चालू ठेवले. त्याच्या निषनानंतर त्याच्या मुलानेहि विद्योदयाचा अस्त

होऊ दिली नाही. पण ५ वर्षांनंतर आर्थिक अडवणीमुळे हे मासिक बंद करण्याची पाळी त्याच्यावर आली.

त्रियोदयामध्ये चोर पुरुषाचीं चरित्रे, कथा, आख्यायिका, इंग्रजी काव्याचे अनुवाद यासारखे वेगवेगळ्या स्वरूपाचे वाङ्मय प्रकाशित होत होतं. संस्कृत ही केवळ पूजापाठाची किंवा श्राद्धपश्चाची भाषा नसून लोकव्यवहाराची भाषा होण्यास मुद्रा खर्चतोपरी समर्थ आहे, हे महत्त्वाचे तत्त्व हृषीकेश भट्टाचार्यांच्या मासिकाने अग्नित्वा भारतीवाना पटवून दिले. स्वतः हृषीकेश भट्टाचार्य हे श्रेष्ठ प्रतीचे संस्कृत लेखक होते. त्रियोदयामध्ये प्रकाशित झालेले त्यांचे काही वैशिष्ट्यपूर्ण लेख पण्डित पद्मसिंह शर्मा यांनी 'प्रथमचरि' नामक पुस्तकांत प्रकाशित केले आहेत.

मञ्जुभाषिणी

काव्यीररम्या प्रविचारिमयकर मंडाने अधिपति श्री अनन्ताचार्य यांनी 'मञ्जुभाषिणी' नावाची एक मासिकपरिज्ञा आपल्या मंडाचे मत प्रचारांत आणण्यासाठी सुरू केली होती.' हे अनन्ताचार्य यां शास्त्रांत पारंगत होते. वैष्णवमतानाचा प्रचार करण्यासाठी व आपल्या साम्प्रदायिकांची संपन्ना करण्यास टी त्यांनी अग्नित्वा भारतांत परिभ्रमण केले हांतें. 'मञ्जुभाषिणी'मध्ये अनन्ताचार्यांनी न्याय, वेदान्त यासारख्या गहन शास्त्रांवर अनेक लेख लिहिले. "वाल्मीकीय-भाष्यप्रदीपः" नावाच्या आपल्या एका प्रबंधांत त्यांनी वाल्मीकीय रामायणाच्या भाष्यामिद भाषार्थ प्रतिपादन करण्याचा यशस्वी प्रयोग केलेला आहे. गौण्डमियच्या 'हरमिद्' (Hermit) या काव्याचे 'एकान्तवासी योगी' या नावाचे काव्यांतरण भाष्यतरहि त्यांनी केलेले आहे. पण्डित जगन्नाथप्रसाद यांनी लिहिलेल्या 'संगारचक्र' नामक हिन्दी काव्यमरीच त्यांनी केलेले संस्कृत भाषान्तरण व 'वाशिष्ठचरितम्' हे पुरातन मञ्जुभाषिणी मध्ये समाविष्ट प्रकाशित झालेले आहेत.

सहृदया

पक्षेतिषाच्या शाखाच्या शेवटी मंडाचे आर् कृष्णम्मानाथ यांनी 'सहृदया' ही मासिकपरिज्ञा सुरू केली. वीसांत्य व पाश्चात्य विद्याचा समन्वय करणे हे या मासिक परिचरे तद्दिष्ट होतं. श्री कृष्णम्मानाथ हे मद्रास सरकारच्या समस्त विभागाचे अध्यक्ष होते. प्रचीन व नवीन विद्यांचा उत्कृष्ट समन्वय समृद्धाच्या द्वारे होणे याच आहे अग कृष्णम्मानाथांनी टाक मा होतं व त्या अपुरोपने त्यांनी आपल्या मासिकपरिज्ञात विविधप्रकारे प्रयत्न केले. शेवटीवरच्या काव्यांत

परिचय सहजेंतून संस्कृत पण्डितोना टेंप्याची योजना प्रत्यक्षात आली. 'सुशीला' नावाच्या कादम्बरीतून हिन्दु महिलांचा जीवनादर्श श्रीवृष्णगमाचार्यांनी उत्कृष्टपणे चित्रित केला. ही 'सुशीला' कादम्बरी याच्या मासिकातून क्रमशः प्रकाशित होत होती. 'पातिप्रच्यम्', 'पाणिग्रहणम्', 'वरचरिः' यासारखे त्याचे उत्कृष्ट निबंध सहृदयामध्ये क्रमशः प्रकाशित झाले. २५ वर्षांनंतर या मासिकाचा अस्त झाला.

संस्कृतचन्द्रिका

हे मासिक आरम्भी कलकत्त्यात प्रकाशित होत होते. त्यामध्ये कोल्हापूरचे पण्डित आप्पाशास्त्री राशिबडेकर यांनी सुरुत ऐरव्नास आरम्भ केला. पुढे त्या मासिकाचे संपादकत्व श्री. राशिबडेकरांना लाभले व त्यामुळे 'संस्कृतचन्द्रिका' कोल्हापुरातून प्रसिद्ध होऊ लागली. आप्पाशास्त्रींच्या असाधारण भाषाप्रभुत्वामुळे व पाणिग्रहणामुळे संस्कृतचन्द्रिकेचे यश मारतात सर्वत्र पसरले. प. अग्निवाकर व्यास यांनी लिहिलेले 'शिवराजविजयम्' हे विख्यात गद्यकाव्य संस्कृतचन्द्रिकेमध्ये क्रमशः प्रकाशित झाले. श्री आप्पाशास्त्रींचे उत्कृष्ट लिखाण मात्र आजवर पुस्तक रूपाने प्रकाशित होऊ शकले नाही, ही चेदाची गोष्ट आहे. (श्री. आप्पाशास्त्री राशिबडेकरांचा सविस्तर परिचय पुढील प्रकरणात येईल.)

सुनृतयादिनी

श्री. आप्पाशास्त्री राशिबडेकरांनी संस्कृतचन्द्रिके तसेच 'सुनृतयादिनी' हे साप्ताहिक वृत्तपत्र सुरू केले. तत्कालीन मराठी वृत्तपत्रांप्रमाणेच निरतिराज्या प्रचलित विषयावर सुनृतयादिनीमध्ये लिखाण प्रकाशित होत असे. इ. स. १९१३ मध्ये श्री. आप्पाशास्त्री दिवंगत झाले व त्यानंतर ही दोन्हीहि नियतकालिक बंद पडली.

चित्रवाणी—हे मासिक काशीमध्ये प्रकाशित होत असे. रवीन्द्रनाथ टागोरच्या अनेक काव्यांचा संस्कृत अनुवाद व कालीकट तर्काचार्यांचे महाकाव्य या चित्रवाणीमध्ये क्रमशः प्रकाशित झाले.

शारदा—साहित्याचार्य चन्द्रशेखरशास्त्री यांनी प्रयागमध्ये हे मासिक सुरू केले. ऐतिहासिक कथा व स्थलवर्णने हे या मासिकाचे वैशिष्ट्य होय.

मित्रगोष्ठी—शान्तिनिकेतनाचे संस्कृतध्यापक त्रिभुशेणर भट्टाचार्य हे या मासिकाचे संपादक होते. सामाजिक नियाराशील हस्ति रंग वरिता हे या मासिकाचे वैशिष्ट्य होते.

संस्कृतभारती—हे मासिक वाराणसीमध्ये प्रकाशित होत होते. रवीन्द्रनाथ टागोरची 'गीताञ्जली' संस्कृत अनुवादाच्या रूपाने प्रस्तुत मासिकात प्रथम प्रकाशात आली. अनेक गद्य व पद्य प्रबन्धहि या मासिकात सतत प्रकाशित होत होते. याव्यतिरिक्त वाराणसीमध्ये 'सुप्रभातम्', 'अच्युतम्', 'अमरभारती', 'सूर्योदयः' (भारतीय धर्ममंडळचे मुखपत्र) यासारखी आणखी काही नियतकालिक जन्मास येऊन कालांतराने विलयास गेली. 'अमरभारती' चार वर्षेपर्यंतच प्रकाशित झाली पण तेवढ्या काळातच तिची कीर्तिप्रमा दूरवर पावली. 'सूर्योदय' मासिक गेली ३०-३५ वर्षे नियमितपणे प्रकाशित होत होते.

संस्कृतरत्नाकरः—अखिल भारतीय संस्कृत साहित्यमेलनाने हे मासिक कित्येक वर्षेपर्यंत जयपुरातून प्रकाशित केले. वेद, दर्शन, आयुर्वेद इत्यादि विषयावर वेळोवेळी मोठमोठे विशेषांक काढून संस्कृतरत्नाकराने संस्कृत साहित्याची फार मोठी सेवा केली. आजहि हे मासिक नियमितपणे प्रकाशित होत आहे. देवर्षि भट्टश्री मधुरानाथशास्त्री हे या मासिकाचे पहिले संपादक होते.

संस्कृतम्—इ स १९३० पासून प. कालिकाप्रसाद त्रिपाठी यानी प्रस्तुत साप्ताहिक मोठ्या नेटाने चालविले असून ते अयोध्येमध्ये प्रकाशित होत असते. 'अस्यामेव शताब्द्या संस्कृत राष्ट्रभाषा भवतु' हे या साप्ताहिकाचे ब्रीदवाक्य आहे. संस्कृत वाक्यामध्ये इंग्रजी शब्दांचा सर्रास उपयोग करावा, अस या साप्ताहिकाचे मत आहे व तदनुरोधाने यातील लिखाण होत असते. अखिल भारतीय विद्वत् समितीतर्फे 'संस्कृतसंकेत.' हे वृत्तपत्र अयोध्येत प्रकाशित होत होत.

मधुरवाणी—१९३७ पासून जेळगावमध्ये ही मासिक पत्रिका प. रामाचार्य गळगळी याच्या संपादकत्वाखाली नियमितपणे प्रकाशित होत असते.

वैदिकमनोहरा—श्री. अण्णागाचार्य यांच्या संपादकत्वाखाली कान्हीवरमध्ये ही मासिकपत्रिका प्रकाशित होत होती.

संस्कृतप्रचारक—श्री. रामधरण भारती यानी दिल्लीमध्ये हे वृत्तपत्र चालविले होते.

मनोरमा—श्री अनन्त त्रिपाठी (ब्रह्मपुर, उत्तरप्र.) यांच्या संपादकत्वाखाली हे मासिक प्रकाशित होत होते. याव्यतिरिक्त काशीच्या धर्मसंघाची 'प्रतिभा' बंगलोरचा 'अमृतोदय.', पाटणा येथील संस्कृतसंज्जीवन समाजाचे 'मिनम्', काशीच्या विद्वन्मण्डळाने मुखपत्र 'सुप्रभातम्' व काशी येथील 'वल्गरी', अखिल भारतीय पण्डित परिषदेची 'पण्डितपत्रिका', कलकत्ता येथील 'पत्रवाणी' व 'संस्कृत-साहित्य परिषद् पत्रिका' आर्य समाजाचे प्रयाग येथील 'आर्यसिद्धांत'

हे मासिक, द्राष्टा समाजाची कलकत्ता येथून प्रकाशित होणारी 'भुतप्रकाशिका', मुंबईत प्रकाशित होणारी 'सुरमावती', सिन्धु हैद्राबाद येथील 'कौमुदी', त्रिवेन्द्रमच्या महाराज संस्कृत महाविद्यालयाचे 'श्रीचिन्म', बिहारच्या संस्कृत अकादमीचे 'संस्कृतसंजीवनम्' मुंबई येथील वैद्यरामस्वरूप शारंगीचे 'बालसंस्कृतम्', पदरी नाथाचार्य गलगली यांनी वागळकोट येथे चालविलेली, 'साप्ताहिक-वैजयन्ती', बंगलोरच्या एम्. रामकृष्णमठ यांनी चालविलेली 'अमृतवाणी', चिदम्बरम् येथील 'ब्रह्मविद्या', श्रीपेरम्बदूर येथील 'बिचक्षणा', पठोहगढच्या स्वामी बिम्बयनन्दाची 'भारती विद्या', राजापुर (बादा) येथील तुलसीस्मारक विद्यालयाचे शास्त्री श्री देवनारायण पाण्डे यांची 'संस्कृत साहित्य मुग्धा', तिस्वायुक्त येथील तालाचार्यांची 'उद्यानपत्रिका', पद्मावती येथील संस्कृत महाविद्यालयाचे आचार्य पद्मतेरि नीलकण्ठ शर्मा यांचा 'विज्ञान चिन्तामणी', ही काही कावे चालून बंद पडलेली संस्कृत नियत कालिके विशेष उल्लेखनीय आहेत. याव्यतिरिक्त 'विद्वत्कुला', 'संस्कृतभारती', 'संस्कृतभास्कर' (मथुरा), 'संस्कृतकादम्बिनी', 'विद्योदयम्' (भरतपुर), 'अमृतभारती' (कोनौज), 'वैकुण्ठेश्वरपत्रिका' (मद्रास), 'उषा', 'आय प्रभा', आभ्रसाहित्यपरिपत् पत्रिका, 'गैरूर संस्कृत कॉलेजपत्रिका' यांचीहि नावे लक्षात ठेवण्यासारखी आहेत. आज चालू असलेल्या संस्कृत वृत्तपत्रांमध्ये वाराणसीच्या संस्कृत महाविद्यालयद्वारा प्रकाशित होणारी 'सारस्वती मुग्धा' ही दैनैमिक पत्रिका, नागपुरच्या संस्कृत भाषा प्रचारिणीचे इ. स. १९५० पासून प्रा. श्री भा. यणैर यांच्या संपादकत्वाखाली सुरू झालेले 'संस्कृतप्रवित्त्यम्', मठ मथुरानाथ शास्त्री यांच्या संपादकत्वाखाली प. गिरिशंकर शर्मा यांनी चालविलेले 'भारती' मासिक, आचार्य वासुदेव द्विवेदी (काशी) यांची 'सार्धभौमप्रचारमाला' ही मासिक पुस्तकमाला, छिन्मल येथील आचार्य दिवाकर दत्त शर्मा यांनी १९५५ पासून चालविलेले 'दिव्यज्योति' हे मासिक डॉ. ग. वा. पट्टमुले यांच्या संपादकत्वाखाली इ. स. १९५७ पासून निष्पणारे पुणे येथील संस्कृतसमेत पाठिक मुग्धा 'भारतनाणी' ॥ श्री परान्त अ. गाडगीळ यांच्या संपादकत्वाखाली ॥ स. १९६० पासून निष्पणारे संस्कृत-साहित्य परिपदेच पाठिक 'शारदा' याचे संस्कृतप्रचाराचे कार्य मोठ्या अवेशाने व घडाटीने चालू आहे. इ. स. १९६० पासून नेपाळमध्ये 'जयतु संस्कृतम्' नांवाचे मासिक श्री. वैशव दीपक यांच्या संपादकत्वाखाली सुरू झाले असून (प्रतिगम्यमान भोगहिरी, काठमांडू, नेपाळ) त्यात मुख्यत नेपाळी संस्कृतसंशोधक लेख असतात. नेपाळमध्ये चाललेल्या संस्कृतसंशोधक द्वाच्यानेची सतीन माहिती यांतून मिळते.

संस्कृत ही वेगळी धर्मिक व्यवहाराची भाषा नवून तिच्यामध्ये अद्वयवादी लीनिक व्यवहार करण्याचीहि समजा आहे, हे सिद्ध करण्याच्या गरजेलागून प.

दृष्टीवैश मद्राचायं यानी आपल्या विरोध माहितीच्या द्वारा जो अभिनय उपक्रम संस्कृत साहित्य क्षेत्रात सुरू केला, त्याचा विस्तार राजाश्रय मित्रा लोकाश्रय नसताहि अशाप्रकारे सर्वत्र झाला. या उपक्रमातून संस्कृतच्या व्यवहारामनेसमर्पीचा भ्रम पार गणून निराखेला आहे. आता तर भारत सरकारच्या साहित्य अकादमीने डॉ. रायवन् यांच्या संपादकत्वाखाली 'संस्कृतप्रतिभा' हे पाष्मासिक सुरू करण्याची तत्परता दाखविलेली आहे.

प्रादेशिक भाषामध्ये निगणान्या कित्येक नियतकालिकांतून संस्कृत लिगण भरपूर प्रमाणात प्रकाशित होत असते. कल्कत्त्याचे त्रिनीदचन्द्र चट्टोपाध्याय यानी इ. स. १९४६ पासून "मन्जूषा" हे मासिक चालविलेलं आहे. त्यामध्ये तर इयत्ती लिगणपेक्षा संस्कृतगच अधिक प्राधान्य असत. हें इयत्ती लिगण या माहितीत प्रकाशित झालं नसतें तर मन्जूषेच नाव संस्कृत नियतकालिकाच्या पाटीतच दाखता आलें असत.

'द्वैमासिकम्' (गाली), 'भारतविचार.' व 'बहुधुता' (गुजराती-स्थान बडोदा), 'मिथिलाप्रेत' (मेथिल), 'लोमानन्ददीपिका' (इयत्ती, स्थान-मद्रास), 'संस्कृत जर्नल' (इयत्ती, स्थान-पुढुकोट्ट), 'संस्कृतभारती' (हिंदी, स्थान-बरेल्लान), 'एकता' (मराठी, स्थान-पुणे), या प्रादेशिक भाषातील वृत्तरातून आजार जेंच संस्कृत लिगण प्रकाशन येत आहे. संस्कृत प्रचाराच्या कामी या लिगणांनं पार मोठें साहाय्य केलेलं आहे. मुम्बईच्या भारतीय मित्राभरनातून अधून अधून संस्कृतविद्वजपरिषत्-परिसाहि प्रकाशित होत असते. तीन परिषदेच्या कार्यागनपीच वृत्त संस्कृत, इयत्ती व हिन्दी भाषातून प्रविड होत असतें. बहुतेक सर्व महाविद्यालयाच्या वार्षिक परिसामध्ये एक संस्कृत निमाग असतोच व त्यामध्ये होतकरू लेखकांचे लेख प्रकाशित होत असतातच.

संस्कृतनियतकालिकांची ही प्रदीर्घ नामावली पाहूनच या काळातील संस्कृत पंडितांची आकाशा योग्य प्रकारे लळान येते इतर प्रादेशिक भाषाप्रमाणे संस्कृतात देवाील लैनिक निरवारर आदेशयुक्त, उपहासगर्भ, सरल व लज्जि लेखन करता येत, संस्कृत भाषादेखीत इतर भाषाप्रमाणेच सरल व सुगोच आहे, मित्रांना भारतानीं सर्व भाषांची तीच प्राणदाकित असल्यामुळे भारताची राष्ट्रभाषा होण्यास देवाील संस्कृतच योग्य आहे हे विद्वान्त या सर्व नियतकालिकांनी आपापल्या परीने प्रतिपादन केले. परन्तु राजाश्रयाच्या व लोमाश्रयाच्या अभावीं वर उल्लेखिलेलीं सर्व नियतकालिके निर्यास गेर्ग. आज जी काही हाताच्या गेगवर मोन्याद्वतीं संस्कृत नियतकालिक चालवतात दिणतात तीं मुळा वेव्हाना वेव्हान तरी द्रव्याच्या अभावीं निर्यास जातीं, हें उघड आहे. तथापि संस्कृत भाषेच्या न्हासराळी

पंडित हरीकेश भट्टाचार्य, प. अनंताचार्य, प. कृष्णाम्माचार्य, प. आप्पाशास्त्री राशिवडेकर यासारख्या गौर पंडितांनी अर्थनाश व मनस्ताप सहन करून संस्कृत वाङ्मयामध्ये युरोपीय संस्कृतीच्या संपर्काने आलेला हा नवीन वाङ्मयप्रकार प्रवर्तित करण्यात असाधारण कर्तृत्व व्यक्त केले याबद्दल समाजाने त्यांचे निरंतर श्रद्धा राहिले पाहिजे.

या सर्व संस्कृत नियतकालिकामध्ये ज्या वैविध्यपूर्ण विषयावर नवलेखकांनी लेखन केले, त्यांपैकी काही विषयांची सक्षिप्त माहिती आम्ही पुढे देत आहोत. यावरून नवीन संस्कृत लेखकांची विचारप्रवृत्ति कोणत्या दिशेने वाहत होती याची सुस्पष्ट कल्पना येऊ शकेल. नियतकालिकांतील सर्वच विषयांचा सविस्तर परामर्श घेऊन त्याच मूल्यमापन करणे हे एका स्वतंत्र प्रश्नाचे कार्य आहे.

सारस्वती सुपमा - संपादक प. कुचेरनाथ शुक्ल, एम्. ए., व्याकरणाचार्य. काशीच्या राजकीय संस्कृत महाविद्यालयाची ही अत्यंत लघ्वप्रतिष्ठित मासिक पत्रिका असून त्यामध्ये मोठमोठ्या विद्वानांनी वेळोवेळीं फार गहनपूर्ण विषयावर लिखाण केलेले आहे. त्यातील काही लेखकांचा ■ त्यांनी लिहिलेल्या लेखांचा पुढीलप्रमाणे परिचय देता येईल—

लेखक

लेख

१. श्री. सुधिष्ठिर मीमांसक, प्राच्यविद्याप्रतिष्ठान,

काशी— भागवृत्ति-सकलन परिशिष्टम्

२. श्री. रघुनाथ शर्मा, व्याकरणाचार्य, काशी — 'गौडपादीयम् दर्शनम्' ।

३. श्री. आनन्द झा, न्यायाचार्य, काशी — 'चार्वाकदर्शनरहस्यम्' ।

४. श्री. अवधनिहारी त्रिपाठी, ज्योतिषाचार्य, काशी — 'लघ्नस्वरूपविमर्श' ।

५. श्री. अनंतशास्त्री फडके, व्याकरणाचार्य, काशी — 'कामीयम्' ।

६. श्री. द्विजेन्द्रनाथ मिश्र, साहित्याचार्य, काशी — 'पाश्चात्यसाहित्यसिद्धान्त' ।

७. श्री. मुरलीधर मिश्र, व्याकरणाचार्य, काशी— 'मोक्षोपनिषत्सहितशास्त्रिणा जीवनेतिवृत्तम्' ।

८. श्री. बटुकनाथशास्त्री रिस्ते, साहित्याचार्य, काशी — 'म. म. रिस्ते नारायण शास्त्रिणा जीवनेतिवृत्तम्' ।

९. डॉ. दशरथलाल शर्मा, एम्. ए., डी. लिट्., दिल्ली — 'राजशेखरीय-काव्य मीमांसाया रचनास्थानम्' ।

१०. पण्डितराज राजेश्वरशास्त्री द्रविड, काशी — 'नवभारते वर्णाश्रमव्यवस्था आवश्यकी न वा ?'

११. श्री. रामाश्र पाण्डेय, व्याकरणाचार्य, काशी — 'प्राचीन-पाठनिर्णयपत्रिका' ।

लेखक

लेख

१२. पण्डिता धर्मादेवी राय, मुम्बई — 'भाषाज्ञालम्' (आख्यायिका) ।
 १३. श्री शातिभिनुशास्त्री, शातिनिम्नन, — 'वेदान्तावतारः' ।
 १४. श्री अजयमित्रशास्त्री, काशी — संस्कृतभाषायाः नमो न्यासः ।
 १५. श्री श्रीकृष्णशास्त्री मोकोटे, व्याकरणाचार्य, — 'समासवृत्तिविचारः' ।
 १६. श्री मुरलीधर मिश्र, व्याकरणाचार्य — 'साक्षिस्वरूपविचारः' ।
 १७. श्री रघुनाथशर्मा, व्याकरणाचार्य — 'हिन्दुधर्मसंहिताविमर्शः' ।

अशाप्रकारे या सारस्वती सुपुममध्ये नामस्त पठितानी गहन व गभीर प्रियावर सतत लेखक केलेले आहे. सर्व लेखकांचा निर्देश या एकाच प्रकरणात करणे शक्यहि नाही व योग्यहि नाही.

'संस्कृत-रत्नाकरांतील' गद्यलेखक, (ऑक्टोबर, नोव्हेंबर, १९५६)

१. श्रीनेटारनाथ शर्मा सारस्वत, संपादकीय लेखक — महाकवि गुणादयः
 २. भारतरत्न डॉ. भगवानदास, एम्. ए. डी लिट्. — भारतीय संस्कृतेः
 प्रधानम् अङ्गम् ।
 ३. श्री निरिधरलालशास्त्री व्यास, उदयपुर, — भाषाविज्ञानस्य रूपरेखा
 ४. निधामार्तण्ड डॉ. मंगलदेवशास्त्री, — 'वर्तमानसंस्कृतशिक्षणविमर्शः' ।
 ५. श्री. गणेशराम शर्मा, साहित्यरत्न, — 'हिन्दीमनु संस्कृत समन्वयताम् ।'
 टिप्पण-जानेवारी १९५६-५७.
 १. श्री. केदारनाथ शर्मा सारस्वत — 'संस्कृतकवीनाम् उपनामानि ।'
 २. भारतरत्न डॉ. भगवानदास — 'महाभारत पुराणानि च ।'
 ३. श्री रामदाशर भट्टाचार्य, व्याकरणाचार्य — 'संस्कृतपुराणस्य अध्ययनम् ।'
 ४. श्री इन्द्र निशावाचसनि — 'वाल्मिकिसंस्कृतकेषु कवणो रत्न ।'

संस्कृत भविष्यत्वा गहिल्या चार वर्षांमध्ये सम्पादन प्रा. श्री भा. धर्मेकर यांनी (म्हणजे प्रस्तुत ग्रन्थमार्गाने) लिहिलेल्या संपादकीय लेखाची नामावली

(प्रथम वर्ष)

- (१) मध्यप्रदेशस्य प्रथम संस्कृतसप्ताहिकम् । (२) संस्कृतप्रसारस्य प्रसादचिह्नानि ।
 (३) संस्कृत भाषाप्रचारार्थे विद्योन्नेत्रस्थापना । (४) विदर्भसाहित्यसभस्य त्रयोदशम
 विवेचनम् (संस्कृतभाषायाः अनादरः नैव कार्यः ।) (५) श्रीशंकराचार्य-जन्मोत्सव ।
 (६) किमर्थमत्रापि परम्पराशास्त्रम् ? (७) अग्निष्मरतीयसंस्कृतपरिपद ।

(८) राष्ट्रभाषाप्रचारकाणां संस्कृतविरोधः । (९) संस्कृतभक्तित्वस्य नीतिः । (१०) स्वातन्त्र्यवीर-साधक-महोदयानां जन्मदिनोत्सवः । (११) अमरभाषा । (१२) एहमन्विणः राष्ट्रभाषाविद्रोहः । (१३) संस्कृतभाषाप्रचारार्थं लोकतत्त्वम् (एकूण १४ लेखांची माला) । (१४) विजयदशमीदिने सुवर्णदानम् । (१५) तत्र का परिदेयता ? (संस्कृत परिपदेची व्याख्यानं द्वाजी माधेनून झालीं त्यागदल निरोध) । (१६) तमसो मा ज्योतिर्गमय (दीपावली महोत्सवाच्या निमित्ताने) । १७ भारतीयानां ज्ञानविषये स्वावलम्बनम् । (१८) निर्वाचनवीराणां कर्तव्यम् । (१९) मानवनिर्माणां संस्कृताध्ययनमावश्यकम् (राष्ट्रपतीच्या भाषणाला अनुल्लूख) । (२०) विद्यालयेषु गीताध्यापनम् । (२१) राष्ट्रभाषायाः अनादरः (पुण्याच्या विद्यार्थ्यांच्या वेष्टित धागण्याला उद्देश्य) । (२२) बाल्येसु संस्कृतभाषाप्रचारः । (२३) अर्वाचीन धर्मसुद्धम् (निर्वाचन पद्धतीला उद्देश्य) । (२४) ज्ञान विज्ञानसहितम् । (२५) संस्कृतपाठशालायाः परिचयः । (२६) स्वराज्यमन्त्रिणा पानापात्रत्वम् । (२७) हस्तलिखितनियतकालिकाणि । (२८) भक्तित्वग्राहकाणाम् अपरिहार्यं दायित्वम् । (२९) मातृभाषामाध्यमविरोधः (पुणे विद्यापीठाच्या नीतीची निन्दा) । (३०) संस्कृताध्ययनम् अपरिहार्यं नेतव्यम् । (३१) एण्डितवर्य-पुणताम्येकर-महामागानां वेदायसानम् । (३२) अनुकरणीयः नवोपक्रमः (संस्कृत निमन्त्रण पत्रिकानां उद्देश्य) । (३३) राजाराम-याचनालयस्य अमिनन्दीयः उपनमः (शिवाजीच्या जन्मोत्सवानिमित्त संस्कृत भाषण देवले म्हणून) ।

संस्कृत भक्तित्यागील सम्पादकीय लेख- (द्वितीय वर्ष-१९५२)

१) नवकारम्भः । २) शासनाभिसारिणां कर्तव्यम् (संस्कृत पण्डिताच्या चम्मानाला उद्देश्य) । ३) चारित्र्यसर्षा प्रवर्तनीया न रूपसर्षा । ४) शठे शाठ्यं समाचरेत् । ५) श्री मुन्शीमहोदय प्रति प्रार्थना (द्वाजी माधेच्या पत्रपाती धोरणान्दल) । ६) अयं स कालः सम्प्राप्तः । ७) न त्वं धेयसी क्षमा । (पारितोषिका भारताचीं द्रोह) । ८) प्रसन्नचित्तानि पुत्र-पुत्रानि । (डॉ. राजेन्द्र-प्रसादानां अल्पअपेक्षाची प्राप्ति) । ९) विरोधभक्तिः (स्वातन्त्र्यवीर साधकसाधिकां भाषाप्रचारार्थं कार्य) । १०) भाषानिष्ठ-प्रान्तरचना । ११) संस्कृतप्रचारे शासनाधिसारिणां जागृतिः । १२) काले खलु समारम्भाः फलं वृन्तन्ति नीलायः । १३) प्राद्वेषस्यान्तगमनम् । (संस्कृत विद्यार्थ्यांना उद्देश्य) । १४) दिव्यापराधे गुरोर्दण्डः (राजनेतिक) । १५) विश्वासाद्भवमुपचयं मूलन्यायं निवृत्तन्ति (राजनेतिक) । १६) स्वरणान्मदस्वरणं श्रेयः । १७) नागपुर नमोनाणी-केन्द्राधिसारिणाम् अभि नन्दनम् । १८) नगरपुत्रपद-श्रीशङ्कराचार्याणां प्रसन्नानि । १९) बुद्धशङ्कर-निरोधः । २०) दक्षिणस्यानां हिन्दीनिरोधः । २१) श्रीरुष्णसेवा । २२) बुद्धिभेद (नागपुरशहरासु श्रुतवाचं सज्जन) । २३) आगामिनः उत्तरस्य अग्रदूती

(भारद्वाजसंहिता लामाला उद्देश्यम्) । २४) सिन्धुपुराणा सरनृतोपासना । २५) मातृभाषाशुद्धयर्थं स्वातन्त्र्यवीराणां प्रयत्ना । २६) पण्डितवर्य-सामप्रतापशास्त्रिणा निधनम् । २७) विजयानन्दमीमहोत्सवसन्देश । २८) गोरक्षणम् । २९) गोरक्षणमेव सङ्कतिरणम् । ३०) हिन्दीसाहित्यिकानां प्रमाद । ३१) सङ्कतविद्वत्परिपद-आयोजनम् (राष्ट्रपतीचं भाषणं सङ्कतानूनच व्हाविं) । ३२) प्राचीनभारते विमान-विद्या । ३३) आधुनिकदेशेषु विविध-परमादार । ३४) सङ्कतभाषाया विश्व-प्रचार । ३५) परस्पर भावयन्त श्रेय परमनाप्स्यथ । ३६) विद्यापीठदीक्षान्त-विधेः शुद्धीकरणम् । ३७) विद् इमा निवार्मिन्नाम् । ३८) अखिलभारतीय शिक्षणपरिपद । ३९) सङ्कतलेखनान् प्रति प्रार्थना (शुद्धं सङ्कतलेखनं हि नयेत्) । ४०) नागपुरे आधुनिकसङ्कतनाटकप्रयोगः । ४१) म. म. कृष्ण शास्त्रिण्युले महामागानां निधनम् । ४२) सङ्कतपण्डितानाम् आर्थिकगमस्या । ४३) भारतीयानाम् इतिहासलेखनपरम्परा । (लेखमाला-७ लेख) । ४४) वेदमन्दिरम् । ४५) स्तालिनमहाशयस्य निधनम् ।

सङ्कत भवितव्यांतील संपादकीय लेख-(तृतीय वर्ष-१९५३)

१) शिक्षता साङ्कतिकशिक्षणम् । २) भारतीयभाषानिकासपरिपद । ३) तेनसिगश्चित्तरम् । ४) भाषाभिमानविभार (आभवावियाचा हिन्दीनिरोध) । ५) ज्ञानमन्दिरगत याणिज्यम् । ६) आधुनिकीय-प्रयोगशालानाम् आवश्यकता । ७) प्राचविद्यापीठा । ८) त्वर्यताम् त्वर्यताम् सङ्कतलेखका । (अखिल भारतीय सङ्कत कथासर्वेला उद्देश्यम्) । नागपुर-नमोवाणीकेन्द्रस्य पञ्चमो वार्षिकी-त्सवः । १०) उत्तरप्रदेशस्य राज्यभाषा (उर्दूभाषीनाच्या प्रयत्नात्ता उद्देश्यम्) । ११) पुण्यपत्तनविद्यापीठस्य अग्रगमित्वम् (सङ्कतानून दीक्षान्तविधि केल्यानदल) । १२) मङ्गलमूर्ते मङ्गललेख्य । १३) सैनिकशिक्षणम् । १४) आङ्ग्लभाषाया समुच्चानम् । १५) सङ्कतनाट्यनाट्यम् (कम्युनिस्ट नेता दाग, याचें मनस्तरणम्) । १६) मन्दिरेषु ज्ञानप्रचार नियताम् । १७) पुण्यपत्तनविद्यापीठस्य दीक्षान्तविधि । १८) आभराज्यसम्भार । २९) प्रशासनशब्दकोश । २०) विद्वत्पुनर्निर्माणस्य । २१) स्वतन्त्रभारते गोरक्षणम् । २२) राष्ट्रभाषाप्रचारसम्मेलनम् । २३) जीवन-भरणसमस्या । २४) नागपुर-विद्यापीठे सङ्कताध्ययनम् । २५) भारतीयशिक्षणस्य प्येयम् । २६) स्वाध्यायमण्डलस्य रक्तमहोत्सव । २७) आधुनिक राष्ट्रिय महत्त्वम् । २८) भारतीयसङ्कते स्वरूपम् (लेखमाला-७ लेख) । २९) सङ्कत वाङ्मयस्य निमग्नवर्णनम् । ३०) मुम्बापुरीशासनस्य नयादश । ३१) राष्ट्रगुरु श्रीसमर्थरामदासः । ३२) उत्तरप्रदेशे उर्दूप्रचारान्दोलनम् । ३३) मध्यप्रदेशीय सङ्कतविद्वत्परिपद । ३४) सङ्कतकथासर्वा ।

संस्कृत भवितव्यांतील संपादकीय लेख—(चतुर्थ वर्ष १९५४)

१) संस्कृतपण्डितानां चरित्राणि । २) श्रीरामजन्मोत्सवः । ३) शिक्षणक्रमे भाषाविवेकः । ४) संस्कृतविश्वपरिषदः नागपुरीयम् अभिवेशनम् । ५) संस्कृतस्य राष्ट्रभाषात्वं निःसन्दिग्धम् उद्घोष्यताम् । ६) मध्यप्रदेशे समाजशिक्षणम् । ७) प्राचीनताविरोधिनी परिषद् । ८) पाकिस्थाने अन्तःकलहः । ९) शत्रोरपि गुणाः वाच्याः । (लेखमाला—वाचकल प्रयाच्या संस्कृतानुवादाळा अनुलक्षन ६ लेख) १०) टण्डनमहाशयस्य विवेकविधुरत्वम् । ११) मुन्गीमहोदयस्य महान् प्रभावः । १२) श्रीगणेशोत्सवः । १३) भारते संस्कृतज्ञानां सख्याकलम् (३ लेख) । १४) भारतशत्रवः । १५) संस्कृतद्रोहिणां कर्मशान्कोशः । १६) प्राचीनभारते शिक्षाशिक्षणम् (३ लेख) । १७) भारतीयसमाजे जातिव्यवस्था । १८) आधुनिकभारते विद्यापीठानि (३ लेख) । १९) वेदरक्षणम् (३ लेख) । २०) विश्वज्ञानपर्यम् आध्यात्मिकी साधना (३ लेख) । २१) चारित्र्यविकासः । २२) श्रीराजगोपालाचार्याणां हितोपदेशः (विद्यालयात् धार्मिक शिक्षण) । २३) गणराज्यदिनोत्सवः । २४) भारतीयस्यातन्व्येतिहासः । २५) संस्कृतोद्धारार्थं सत्याग्रहः ।

श्री. स. प. गानू यांनी संस्कृत भवितव्यात लिहिलेले संपादकीय लेख

२६) संस्कृत भवितव्यस्य नूतनव्यवस्था । २७) सद्यो मनासि ज्ञानताम् । २८) संस्कृतभाषाप्रचारकार्यस्य सूत्रम् । २९) कथं तूष्णीं सव्यः । (केवलानन्द सरस्वतींचे महाप्रमाण) । ३०) विनाश्रयं न शोभन्ते पण्डिता वनिता लताः ।

संस्कृत भवितव्यांतील संपादकीय लेख—(पंचम वर्ष १९५५)

संपादक—श्री. भा. वर्णेकर आणि स. प. गानू

१) संस्कृतभवितव्यस्य पञ्चमवर्षारम्भः । २) ललयेत् पञ्चवर्षाणि । ३) संस्कृतप्रचारे लेखसहाय्यम् । ४) रोषोऽपि निर्मलधिया रमणीय एव । ५) तूष्णींभावमापन्नैर्कथ्यन्ते मत्तदन्तिनः । ६) १० मे (स्वातन्त्र्ययुद्धानां उद्देश्य) ७) प्रारब्धस्यान्तगमनम् । (लेखमाला—४ लेख) । ८) अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वते वज्रो ? (आकाशवाणीवरून होणाऱ्या संस्कृत प्रचाराला उद्देश्य) । ९) संस्कृते आधुनिक वाङ्मयम् (४ लेख) । १०) नमस्ते हुतात्मन् ! (गोवामुक्ति आन्दोलनात मृत्यु पावलेल्या अमीरचन्दाला उद्देश्य) ११) मनो हि लोकाभ्युदयाय तादृशम् । १२) स्वाध्यायान्मा प्रमदः । १३) परिश्रमाय साधूनां (लेखमाला ८ लेख) । १४) उत्तमि सिद्धि सादनम् । १५) मध्यप्रदेशशासनस्य पुरोगामित्वम् । १६) संस्कृतविश्वपरिषदः चतुर्थम् अभिवेशनम् । १७) न-इह-हः=नेहहः (प. जगहराल नेहरूंच्या ६७ व्या वाढदिवसानिमित्त) । १८) दुर्गे पयस्तम्

कथयो वदन्ति । १९) पट हि सर्वत्र गुणोर्निधीयते (म. म. मिराशींच्या सत्कार समारंभाला अनुल्लूखन) । २०) परिवृत्यलङ्कार । (वृत्तचित्राच्या भाषणाला उद्देशून) २१) अपदे पदमप्यन्ति हि (गोवामुक्तीच्या युद्धविरोध्यांना उत्तर) । २२) सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । २३) हिन्त्या सस्कृतनिष्ठत्वम् इष्टम् अनिष्टम् वा । २४) ऊर्ध्वं गतुं विरौम्येषु न च कश्चिच्छृणोति माम् । (राजनैतिक लेख) २५) मकरसंक्रमणम् । २६) द्वावप्यभूतामभिनन्द्य सत्त्वौ (नागपुर निख निखालयाच्या कुलशुद्धिपदाचें निवांचन) । २७) पूर्वं एवामवत् पथं (गोमा मुक्तीचें आन्दोलन) । २८) अल्पस्य हेतोर्यं हानुमिच्छन् (सस्कृतच्या उपेडेला उद्देशून) । २९) पद्मो हि नमसि क्षिप्तं क्षेत्रं पतति मूर्धनि (अ. भारतीय माध्यमि शिक्षामण्डलाकडून होणारा सस्कृतविरोध पाहून-४ लेख) । ३०) कथमपि भुजनेऽस्मिंस्तादृशा सम्भवन्ति (विद्वद्रत्न वेशव लक्ष्मण टपरी याचें निधन) । ३१) प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति । ३२) विनीयन्ते न घण्णाभिर्गाव क्षीरनिर्वर्जिता (अमेरिकेच्या पाकिस्तान व पोर्तुगाल यांना अनुकूल नीतीला उद्देशून) ३३) अभिनन्दनार्हं उपनम (जनान महम्मूद अहमद यांच्या सस्कृतानुकूल भाषणाला उद्देशून) ।

संस्कृत भवितव्यांतील सम्पादकीय लेख—(खण्ड ६ वें)

संस्कृतसाहित्यसंमेलनस्य त्रयोविंशतितमम् अभिवेशनम् (८ लेख) । २) परा यत्तूत्पन्ना न कार्या (गोवामुक्ति आल्लोखनासमर्था) ३) नास्ति रत्नमपण्डितम् (इतिहासाच्या अभ्यापनाला उद्देशून) ४) पं नेहरुमहाशयस्य विदेशायाना । ५) नमोवाण्या अभिनन उपनम । ६) प्रतिपन्नार्थनिर्वाहं सहजं हि सतां व्रतम् (लो थिल्लान्चा शताब्दीमहोत्सव) । ७) हिरण्यमयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं सुरम् (' वृत्तपत्रस्यातस्य ' या त्रिपावर) । ८) सस्कृतिनिष्ठा इष्यते (दोन लेख) । ९) रक्षाबन्धनम् । १०) राष्ट्रियैक्य प्रवर्धताम् । ११) प्रसादचिह्नानि पुर फलानि (श्री चिं. द्वा. देशमुखाची विद्यापीठ अनुदान समितीच्या अध्यक्षपदी नियुक्ति) । १२) त्वया जगन्ति पुण्यानि त्वय्यपुण्या ज्ञोक्तव्य । (सस्कृत भाषेच्या वृषणाला उत्तर) । १३) राजा कालस्य कारणम् (सस्कृतोद्धारसाठी २ लेख) । १४) योऽकस्मिन् दुर्लभं (नेहरुच्या भाषणाला उत्तर) १५) रत्ने कथोत्तमाय प्रवर्तताम् । (सस्कृतनाम्यसर्पेला उद्देशून) । १६) बुद्धिर्बुद्धिमतोत्पन्ना ह-याद्राय सराज्वम् (राष्ट्रधुरंधराच्या सारासारनिचारहीनत्वाला उद्देशून) । १७) जन्म उपास्य । १८) कर्म कृष्यन्तु मानुषा । १९) एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति । २०) वेगो नित्यमधीयताम् (वेदसन्देशसाठी) । २१) मालवोष वेदान्त । २२) गीता मुगीता कर्तव्या (गीतानयन्ती) । २३) प्रचलितशिक्षापद्धति ।

२४) संस्कृतविश्वपरिपदः पञ्चमम् अधिवेशनम् । २५) आचार्य दिनेन्द्रनथः
 'संस्कृतसाहित्यविमर्शः' (ग्रथपरिचयात्मक लेख) २६) अन्धाना ज्ञानदाता लुई
 ब्रेल महाशयः (२ लेख) । २७) ज्ञानेन्द्रियविमल ज्ञानोपासिका । २८) मद्रास
 विश्वविद्यालयस्य शतसावत्सारिकमहोत्सवः (२ लेख) । २९) मुम्बापुरी विश्वविद्यालय ।
 ३०) श्रीरामकृष्णकथामृतम् (ग्रथपरिचय-श्रीरामकृष्णपरमहंस जगोत्सवानिमित्त) ।
 ३१) भारतीयशासनस्य संस्कृतायोगः । ३२) संस्कृतायोगस्य प्रस्तावली । (१६ लेख)
 ही लेखमाला "प्रस्तावलिखिमर्शः" या नापनि पुस्तकरूपानि प्रकाशित शाली.
 ले. श्री. भा. नवंबर, पृष्ठसंख्या ६०, मूला १ रुपया ।

*

*

*

संस्कृत भवितव्यांतील निबन्ध (प्रथम वर्षातील)

निबन्ध

लेखक

१. धर्मप्रतिपद - प्रा. स. गो. सोमल्यार, (नागपूर)
२. संस्कृतभारती प्रति भारतीयाना दायित्वम् । - प्रा. सरस्वतीप्रसाद चतुर्वेदी,
(नागपूर)
३. मृतप्रायमपि अमृतीकृते प्रभवति सुरभारती । - कुर्तकोटी शंकराचार्य.
४. रामादिवद् वर्तितव्यम् न रावणादिवत् । - प्रा. स. गो. सोमल्यार
५. साप्ताहिकी समीक्षा (तात्कालिक राजनैतिक विषयाणां ध्वज) - 'समीक्षक'
६. संस्कृतनिष्ठा एव हिन्दीभाषा भारतस्य राष्ट्रभाषा भवितुं समर्था ।
 } म.प्र. संस्कृताभ्यासक सभाच्या पाचव्या अधिवेशनात प्रा. स. प. चतुर्वेदी यांचे अध्यक्षीय भाषण.
७. ईरानदेशे समुत्पन्नः स्नेहमूलकः वैराग्यः - श्री. भा. नवंबर
८. श्रीमन्नरसिंहावतारः - प्रा. स. गो. सोमल्यार
९. अधार्मिकतायाः पराक्राष्टा - 'मन्दराचल'
१०. वृत्तिहावताररहस्यम् - श्री. हरिहर वामन देशपांडे,
अमरावती
११. प. जगन्नाथस्य गङ्गालहरी - प्रा. डि. वि. चन्दावडे
१२. जगद्गुरुः शङ्कराचार्यो विजयतेतराम् - आचार्यपादपङ्क्तयः ।
१३. दशहरामहोत्सवः - श्री. स. प. गान्, नागपूर
१४. उपेक्षिताः भारतीयाः वन्यजातयः - श्री. नारायण बापट (आदिवासी
संश्लेषणालये कार्यवाह)
१५. विश्वस्वरूपम् (लेखमाला) - श्री. उ. ना. कुळकर्णी
१६. आत्मतुष्टाः भारतीयाः जनवातिनः - श्री. नारायण बापट
१७. विश्वस्वरूपम् । प्राणु विगुण्ण भावतीपरमेश्वर - श्री. स. ना. कुळकर्णी

नियम

लेखक

- १८ वन्यजातीनाम् आचारविचार
-श्री नारायण जाधव
- १९ अफ्रिकादेशस्य वर्णभेदादिनियम
-श्री यमुनादास शास्त्री
- २० अयोध्यानगरे त्रिमीषणस्य नगावतार
-श्री भा वर्णेकर
- २१ लोकप्रायाना पुण्यस्मरणम्
-श्री केशवशास्त्री जोशी
- २२ सस्कृतनिबन्धपरिपद प्रयोजनानि
-प्रा दि वि बन्हाडपाडे
- २३ नामवात्मा कल्हीनेन लभ्य
-केशव रामराव जोशी
- २४ मध्यप्रदेशस्य नगरग्रामसंरचनास्य
-हरिहर वामन देशपाडे
(अमरावती)
- २५ सेवानिवृत्त्युत्तरसमाजसेवा
-श्री स ना कुळकर्णी
- २६ आगामि त्रिभिर्मण्डलनिर्वाचनम्
-श्री मा के दोक, छिंदवाडा
- २७ स्वाध्यायोऽध्येतव्य
-राधा सोमसेतु दीक्षित, चिदम्बर
- २८ सस्कृतव्याकरणस्य सुगोपीकरणम्
-प्रा दि वि बन्हाडपाडे
- २९ सस्कृति चारित्र्य च
-प्रा दि वि बन्हाडपाडे
- ३० विद्महे उपेक्षितानि ऐतिहासिककथनानि
-श्री ना म पिम्पले, जलपूर
- ३१ राष्ट्रसेवाकल्पनासु परिवर्तन कुरुत
-श्री के रा जोशी
- ३२ भौतिकविज्ञानस्य राजनीतिश्च पारस्परिक सम्बन्ध - १
-श्री ना म पिम्पले, जलपूर
- ३३ सामाजिकम् अनुशासनदीयित्वम् ।
-श्री डे गो लाटगे
- ३४ सेवानिवृत्ताना सामाजिक दायित्वम्
-श्री. शा गो गेदे
- ३५ मानवजीनने सस्कृतिमाहात्म्यम् ।
-प्रा दि वि बन्हाडपाडे
- ३६ अमेरिकाया वेगान्तसार
-श्री शा गो गेदे
- ३७ सस्कृतभाषाया राष्ट्रभाषात्वेन गौरवम्
-श्री अम्बादासशारनी पाण्डे
- ३८ न मे भक्त प्रणश्यति
-श्री म भा वर्णेकर, अमरावती
- ३९ अहिंसाया तात्त्विकविवेचनम्
-श्री मा श्री अणे,
(राज्यपाल-बिहार)
- ४० मिथिला-सस्कृत-विश्रापिठे अध्यक्षीय भाषणम्-
-प्रा दि वि बन्हाडपाडे
- ४१ सत्त्वज्ञान तथा औपधिमिज्ञानम्
-श्री म भा वर्णेकर, अमरावती
- ४२ श्रीडामाहात्म्यम्
-प्रा दि वि बन्हाडपाडे
- ४३ नैतिकी सस्कृतिकी च शिक्षा
-श्री विनायकधर्मा जोशी
- ४४ मयसागरतरणम्
-आयुर्वेदाचार्य पा ह देशपाडे, धुल
- ४५ का नाम सस्कृति कानि च तन्त्राणि -
-कुमारी सुमद्राप्तेवी
- ४७ विश्राधन सर्वधनप्रधानम्
-प श्री दा शातचळेकर
- ४८ रत्नलाभाय मयसागरमयनम् ।

निबन्ध

लेखक

- ४९ संस्कृतवाक्विलासमण्डस्य वार्षिकोत्सवे
अध्यक्षीय भाषणम् । —साहित्याचार्य बाळशास्त्री हरदास
- ५० संस्कृत पाठशाल्यनाम् अल्पपरिचय —श्री वि मा वार्दकर
- ५१ भाषकवे नाटककर्तृत्वम् —श्री हसरज अग्रवाल
- ५२ कालिदासकालनिर्णय — ”
- ५३ न हि ज्ञानेन सदृश पवित्रमिह विद्यते —शु सुमद्रादेयी उपासनी
- ५४ समावर्तनसंस्कारस्य आधुनिक संस्करणम् —प्रा डि वि बन्हाडपाटे
- ५५ लौहयात्रावर्णनम् (आधुनिक पारिभाषिक —श्री स ना कुळकर्णी
शब्दानि युक्ता)
- ५६ महाकवि भारवि —श्री हसरज अग्रवाल
- ५७ नागपुरे भीषण विमानापघात —श्री स ना कुळकर्णी
- ५८ आङ्ग्लशब्दानां स्थाने भारतीयशब्दानां रुढीकरणम् —श्री स ना कुळकर्णी
- ५९ सत्येन धार्यते पृथ्वी सत्ये सत्यं प्रतिष्ठितम् —श्री शा गो गेंडे
- ६० नवसमाजमुद्रणालय —श्री स ना कुळकर्णी

संस्कृत भवितव्यातील निबन्ध (चतुर्थ वर्ष)

- १ सधगणराज्यानि — श्री वासुदेवशास्त्री बागेवाडीसर, (छोलापूर)
- २ काश्यमेन कर स्थौल्यात् (४ लेख) — श्री शा गो गेंडे
- ३ अध्यक्षीय भाषणम् — श्री कन्हैयालाल मुन्शी (स रि प कापाण्णर)
- ४ अध्यक्षीय भाषणम् — राष्ट्रपति राजेन्द्रप्रसाद (स रि परिपदचे अध्यक्ष)
- ५ ऋग्वेदकालीना भारतीया संस्कृति — श्री हनुमन्ताचार्य होसर (मुनिराषाद)
- ६ अभिनय शब्दकोश — श्री शा गो गेंडे
- ७ मधुमिश्रिदि (मतरण्डनामक लेख) — प वासुदेवशास्त्री बागेवाडीसर
- ८ निबन्धसूचनम् (अप्रकाशित काव्याचा परिचय) — स्वामी रामानुजाशास्त्री, नागौर
- ९ सुगोपसंस्कृतम् — श्री श्री घ पण्डित (अमळनर)
- १० मनुहरिविरचितमहाभारतपद्यप्रतीक्षा — श्री ना वा अभ्यकर (पुण)
- ११ कौटिलीयम् अर्थशास्त्रम् (१ लेख) — श्री वासुदेवशास्त्री बागेवाडीसर (छोलापूर)
- १२ ब्रह्मचर्यव्रतम् — डॉ शंकरलाल शर्मा (सिधुनगर)
- १३ भारते सुरभारतीप्रचार (३ लेख) — श्री हनुमन्ताचार्य होसर
- १४ विचारतरंग — श्री का ट समुद्र (कल्याण)
- १५ महाकविभासस्य स्वप्नवासववत्ते प्रथमदेव — श्री इयाम अभ्यकर
- १६ संस्कृतसाहित्ये च्यवि (लेखमाला) — श्री. मध्वमेदसर मिश्र (रातहार)

निबन्ध

लेखक

१७. पञ्चनदप्रान्ते सस्कृतज्ञाना स्थितिः — श्री. जयपालसिंह शास्त्री
१८. आयुर्वेदशास्त्रे वार्णिताः पद्धत्याः — श्री. डा. गो. गेरे
१९. देवीपूजा — कु. सुभद्रा उपासनी (साकुरी)
२०. सस्कृतभाषा एव राष्ट्रभाषा भवितुम् अर्हति — काशी पाण्डुरङ्ग शर्मा (जडचर्ला)
२१. द्वैताद्वैतम् — श्री हनुमन्ताचार्य होसर (मुनिरावाड)
२२. त्रिपाषाठाधिकारिणा कर्तव्यम् — श्री. के. रा. बोडी (नागपुर)
२३. मैथिल्यभाषायाः सखिप्तेतिहास — आचार्य परमानन्द शास्त्री (पटना)
२४. पाण्डितराजो जगन्नाथ (३ लेख) — श्री वासुदेवशास्त्री गोगेराडीकर
२५. सुसंस्कृताः विद्यार्थिनः (लेखमाला) — श्री अनन्त गोविन्द उपाध्ये
२६. भारतीयः द्राविड्यमाजः (३ लेख) — श्री. के. विजयमणि अय्यंगार
२७. भारतीयाना मानवविन्दवः — श्री. न. ना. मिडे, नागपुर
२८. प्रत्यक्षतः दृष्टम् इत्यपि न प्रमाण महत् (लेखमाला) — श्री डा. गो. गेरे
२९. श्रीमद्भगवद्गीता — श्री श्रीनिवास अनन्तमठ (व्यासाश्रमवासी)
३०. अपि संस्कृत जीवति — श्री य. महालिङ्गशास्त्री
३१. अजन्ताया. द्विचक्रयाना (प्रवासवर्णनम्) — प्रा. गोपाल गुप्त
३२. वर्णव्यवस्था — श्री हनुमन्ताचार्य होसर (मुनिरावाड)
३३. पञ्चाङ्गनिर्णयः — श्री वा. रा. बोडी (नागदेह)
३४. ज्ञानप्रसारस्य नूतना दिक् — डॉ. वा. शि. रालिङ्गे
३५. परिभाषिकशब्दाना निर्माणम् (डॉ. रघुवीरचे सिद्धात) (३ लेख) — डा. गो. गेरे
३६. मौरिशसद्वीपसमाचारः — प्रा. वा. वि. त्रिपुण्ड्रयाल (मौरिशस)

संस्कृत भवितव्यांतील निबन्ध (वर्ष पाचवे)

१. संस्कृतभाषाप्रयोग — श्री स. ना. कुळकर्णी
२. विविधविषय बालवाङ्मय संस्कृते अद्य आवश्यकम् — श्री डा. गो. गेरे
३. मनःपूर्त समाचारेत् — श्री प्रभाकर उपाध्ये. (मुबई)
४. भाषानुसारि प्रान्तनिर्मिति. संस्कृत च — श्री. क. रा. देशपाडे (नागपुर)
५. न विना ज्ञानविरामे मोक्षं फलति कस्यचित् — डा. गो. गेरे
६. हुतं च दत्तं च तथैव निष्ठति । — श्री वा. ट. समुद्र (कल्याण)
७. मानवस्य जीवने वेदान्तशास्त्रस्य स्थानम् — श्री. द्यामकान्त कुळकर्णी
८. अफगाणिस्तान-पाकिस्तानयोः विवादः — श्री घनश्यामसिंह गुप्त
९. संस्कृतभाषायाः अध्ययनाध्यापनयोः विकासविस्तरयो. योजना — ?
१०. भारतीयगणितसुष्मा (२ लेख) — श्री. सत्येन्द्रनाथ

निबन्ध

लेखक

- ११ अस्माकम् आरोग्यम् — प्रा गोपाल गुप्त
- १२ चीनभारतयो. सांस्कृतिक सम्बन्ध — श्री द्या गो गेँ
- १३ भाचार्य—रघुवीरमहाशयाना चीनपर्यटनम् — श्री द्या गो गेँ
- १४ महात्मागान्धी विनोबा च — लक्ष्मीनारायण मास्तीय, वर्धा
- १५ किमिद विज्ञान नाम ? — श्री ति न भात्रेय (शिवदासपूर)
- १६ मिल्लदेशीया स्तूपा — श्री सत्येन्द्रनाथ (दिल्ली)
- १७ 'मानस' प्रणेता श्रीतुलसीदास — श्री. महावीरप्रसाद अग्रवाल (बानल)
- १८ संस्कृतभाषा एव भारतस्य राष्ट्रभाषा भवतु—श्री श गो डनीर (वाशीम)
- १९ प्रजाराज्ये राजनैतिकपक्षा — नीपजि मीमभट्ट (कन्यान)
२०. शयानोऽपि हा हा गता भारती मे — श्री महावीरप्रसाद अग्रवाल (बानल)
- २१ संस्कृतविश्वपरिषद् ४ अधिवेशनम्, काश्चन सूचना — श्री स ना कुलकर्णी
- २२ देवी सम्पद् — श्री हनुमन्ताचार्य होसर (मुनिराबाद)
- २३ शनतास्तीर्थस्य परिचय — पैलासचन्द्र नैथानी शास्त्री
- २४ तस्माद् भावो हि कारणम् — श्री रा ग. पण्डित. (इन्दौर)
- २५ अस्माक देश अस्माक जनाश्च — ऊ विजया अपरजी (अकोला)
२६. संस्कृतकवीनाम् आत्मस्मृति. — श्री. गोवर्धनाचार्य गलगलीसर (धारवाड)
- २७ अपि द्वाविडा अन्ये (३ लेख) — श्री व्ही सुब्बास्वामन् (मंगल)
- २८ विज्ञान न दूष्यम् — श्री शिवनारायण शर्मा

संस्कृतभविष्यत्कील निबन्ध (वर्ष सहस्राब्दे)

- १ आश्विनाश्रमास — प्रा के एम् रामकृष्णभट्ट
२. राज्यपुनर्वर्गन राष्ट्रभाषा च — श्री श गो डनीर (वाशीम)
- ३ रसगङ्गाधर — श्री मधुरानाथ भट्ट
- ४ अस्माक राष्ट्रभाषा — श्री प्रभाकरशास्त्री
- संस्कृतस्य राष्ट्रभाषात्वेन उपयोग — श्री द्या गो रायले (नागपूर)
५. भगवान् — श्री मा काशीनाथन् (दादगीर)
- संस्कृतसाहित्यसम्मेलने संस्कृतनाट्यप्रयोगा — सिद्धरु
- ८ चिन्तामणिर्विचारारायो हृस्योऽपि त्यज्यते जी — निर्गण ।
(श्री चिन्तामणि देशमुख याच्या मन्त्रीपदत्यागाला उद्देश)
- ९ पीठकविनाशविषये २००० वर्षेभ्य पूर्वतन प्रयास — श्री ग श्री. चारे
- १० भारतस्य एक वैदिकधर्ममण्डल भवतु — श्री श गो डनीर (वाशीम)
- ११ संस्कृतभाषा एव मातृमय भवतु.

निबन्ध

लेखक

१२. द्राविडः अपि आर्याः — श्री. शिवनारायणजी शर्मा, कलकत्ता
१३. मयनिषेधः — श्री. के. ग. पाण्डे (अमरावती)
१४. विश्वभाषा संस्कृतम् — स्वामी लक्ष्मणशास्त्री, नागौर (राजस्थान)
१५. धिक् जीवनं मत्प्रपानाम् — श्री. स. ना. कुलकर्णी.
१६. युद्धसूक्तम् — पं. वामुदेवशास्त्री बागेवाडीकर (सोलापूर)
१७. जागतिकम् ऐक्यम् — श्री. ना. भू. जवादीनार
१८. महाभारतान्तर्गतं राज्यशासनम् (लेखमाला) — पं. वामुदेवशास्त्री बागेवाडीकर
१९. मालविकाग्निमित्रे विदूषकः — श्री. मुधाकर देशपांडे
२०. काव्येषु नाटकं रम्यम् — श्री. श्या गो रावळे (नागपूर)
२१. शालामु धर्मशिक्षणम् देवं न वा । — श्री वा. ना. औदुम्बरकर (धारवाड)
२२. मृच्छयट्टिकस्य रसग्रहणम् — पं. वामुदेवशास्त्री बागेवाडीकर.
२३. भारतस्य भाषित्रीतिः — ' यथार्थदर्शी '
२४. राष्ट्रभाषायाः रुढं लक्षणम् — ' यथार्थदर्शी '
२५. बहुभाषिकेषु राष्ट्रान्तरेषु राष्ट्रभाषासमस्यासमाधानम् — ' यथार्थदर्शी '
२६. भारते संघभाषा इष्यते, का च सा ? — ' यथार्थदर्शी '
२७. संस्कृतस्य तथास्थित फाटिन्वम् — ' यथार्थदर्शी '
२८. भारतस्य नूतनं राष्ट्रीय पञ्चाङ्गम् — प्रा. डि. वि. बन्हाडपांडे
२९. मानस्य उत्क्रान्तिः — श्री. स. ना. कुलकर्णी
३०. भारतीयराष्ट्रसंघस्य सामान्यभाषायाः कार्यक्षेत्रम् — ' यथार्थदर्शी '

*

*

*

संस्कृत भवितव्यांतील चरित्रे (प्रथम वर्ष)

१. वनवासिन्नसेवानधारी श्री टस्कराणा — श्री नारायण बापट (मंडला)
२. कवितुल्यगुरुः श्रीनान्दिनाथः — श्री प्रभन्कर शर्मा (नजीबाद)
३. जगद्गुरुः श्रीमद्भगवत्पूज्यपादः आग्रशङ्कराचार्याः (लेखमाला) — कुमार काटे
४. श्रीगुरुपरामदासस्वामिनः — श्री. दे. बा. धर्माधिसारी (मोमीनाबाद)

(चतुर्थ वर्ष)

१. छत्राणि शिवराजः — प. वामुदेवशास्त्री बागेवाडीकर
२. श्रीमत्पुण्यप्रमोदतीर्थाः —
३. श्रीमान् धामश-मूरः — श्री. शा. गो. गेडे
४. पवित्रराशे जगन्नाथः — पं. वामुदेवशास्त्री बागेवाडीकर

५. भूदानयज्ञस्य अश्वयुः (आचार्य विनोबा भावे) - प्रा. शरच्चंद्र परांजपे, भोसळ
 ६. भगवान् गौतमबुद्धः (२ लेख) - श्री. डा. गो. गेंदे
 ७. महामहोपाध्याय यज्ञेश्वरशास्त्री - श्री. दे. वा. धर्माधिकारी

(पाचवें वर्ष)

१. कूर्मदेवी - श्री. वासुदेवशास्त्री बागेवाडीकर
 २. पण्डित-वामुदेवशास्त्री - विमल बागेवाडीकर
 ३. शासकादशाः हैदरअली - श्री. अनन्त गोविन्द उपाध्ये, ब्रह्मनाल
 ४. दामाजिः - श्री. वि. के. छत्रे, फल्याण
 ५. दत्तात्रेय विष्णु पलुस्करः -
 ६. बाजि-प्रभुः - श्री. वि. के. छत्रे, फल्याण
 ७. महर्षि वाल्मीकिः -
 ८. न्यायनिष्ठुरः रामशास्त्री -
 ९. वीर-गायधनी -
 १०. वीरनारी चानम्मा - श्री. सत्यनारायण राव, जहदखर्ले
 ११. अहल्यादेवी - श्री. नि. के. छत्रे, फल्याण
 १२. नेताजिः सुभाषचन्द्रः -
 १३. साधुः तुलसीदासः -
 १४. भृगुण्डेः अल्पचरितम् - श्री. मार्णकरशास्त्री
 १५. स्वातंत्र्यवीरः साधनरः - श्री. वि. के. छत्रे
 १६. कविवरः ज्योतिषः - श्री. ग. श्री. वारेशास्त्री
 १७. भगवान् गौतमबुद्धः - श्री. वि. के. छत्रे
 १८. तामिलकविः कुरळरचयिता तिरुवल्वारः - श्री. वि. के. छत्रे
 १९. बालरामदास - श्री. दत्त बराडीवार.
 २०. समदर्शी एकनाथः - श्री. वि. के. छत्रे.
 २१. जिजाभाता -
 २२. श्री साईनाथः -

(सहावे वर्ष)

१. यतिश्रेष्ठः श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुः - विमल रा. अपरजी, अकोला
 २. श्रीसमर्थः रामदासः - श्री. नि. के. छत्रे
 ३. लक्ष्मणरायः क्लिप्तर -
 ४. श्री राममहोदयानां स्वल्पचरितम् - पं. वासुदेवशास्त्री बागेवाडीकर

संस्कृत भवितव्यांतील लघुकाव्ये (प्रथम वर्ष)

१. श्रीघोमनाथस्तोत्रम् - वनि ज. ह. द्वे, मुंबई
२. संस्कृतभवितव्यस्य प्रशस्तिः - श्री शंकराचार्य कुर्नसेयी
३. " - श्री. शंकर रामचंद्र कुळकर्णी, पनने
४. " - श्री. पाण्डुरंगदासजी डेम्बेकर, ठाणे
५. " - श्री. नारायणदासजी सिम्ते, वाशी
६. " - श्री. बाळकृष्णसर्मा शेवाळकर
७. " - श्री. गणेश रामचंद्र खारडे, सातारा
८. " - म. म. कृष्णदासजी धुले, नागपूर
११. द्वारकाप्रसादमिश्रः - मध्यप्रदेश संस्कृताध्यापक सभ सदस्य.
१२. घोमनाथप्रतिष्ठाद्वयम् - श्री. गणेश रामचंद्र खारडे, सातारा
१४. नागपुरीय-निर्वाणवर्णनम् - श्री. भी. भा. वर्णेकर
१५. श्री शिवराजस्तवनम् - "
१६. उद्दण्डगोष्ठी-प्रहसनम् - मायादत्त पाण्डेय दासजी, बदनगर
१७. सुरमास्ती - विद्याधरदासजी
१८. हरहरीवम् - (द्वितीय भाग) - म. म. कृष्णदासजी धुले
१९. खरो ! स्वागतम् ते स्वागतम् - शनेदर साधु, वाशीम
२०. यातः - श्री. बाळकृष्ण गणेश पानसे, अकोला.
२१. श्रीदुर्गाविद्राभ्यर्चनस्तवः - श्री. धर्मराज च्यम्बर खारडे, नागपूर
२२. श्रीनाथिगणस्य आर्तिवचनम् - श्री. शिवदास कृष्ण चाल्मि, नागपूर
२३. विद्महे केशव लक्ष्मण दत्तरी महाशयस्य स्तुति - "
२४. पण्डित ब्रह्महरलाल स्तुतिचन्द्रिका - श्री. म. रा. खारडे, सातारा
२५. लोकाग्रविद्राहः - श्री. धर्मदेव विद्यानाथस्वामिः, दिल्ली
२६. वः पातु मे भारतम् - श्री शनेदर साधु, वाशीम
२७. श्रीमद्भगवद्गीताप्रशस्तिः - श्री. नरहरि दानोदर दासजी, धुळे.
२८. नैवानि तित्त्व (अष्टकम्) - श्री. अनन्त नारायण दासजी, पुणे
२९. गगनाग्रदिनप्रायेण - स्वामिन्सर्मा रावडे, नागपूर
३०. मार्गण्या निवर्तिनी कवचिद् - श्री. सुरेन्द्रनाथ त्रिवारी, प्रयाग
३१. प्रियदेशम् - स्वा गो खारडे, नागपूर
३२. भगवद्गीताप्रतिपादनम् - श्री. दण्डधेव नारायण देशपांडे, वाशी
३३. गुणाः - श्री. सुरेन्द्रनाथ त्रिवारी, प्रयाग.
३४. तत्त्वज्ञानो मुक्तिसिन्धुः - प्रा. वि. वि. चव्हाणगे

संस्कृत भवितव्यांतील लघुकाव्ये (द्वितीय वर्ष)

१. नन्दनसंवत्सरस्वागतपञ्चकम् — श्री माधव श्रीहरि अणे, (विहार-राज्यपाल)

[मा. चापूजी अणे हे प्रतिकर्षी नवीन वर्षाच्या आरम्भी सवत्सरप्रशस्तिपर एक लघुकाव्य पाठवीत असतात.]

२. शारदास्तवनम् (गीत) — श्री वि. ह. निजमुरे, छल्ले

— श्री. गणेश रामचंद्र सावळे, (सातारा.)

४. केशव-कळीराम-हेडगेवार-महोदयाना चरितम् — श्री सय्याराम घुडीराव

माहुरकर, नागपूर

५. श्री सत्यनारायणातिथयम् — श्री. मुरलीधरशास्त्री मुन्मुले

६. श्री लोकमान्यस्तवनम् । — श्री. ना. म. विण्णले

७. — श्री. ग. रा. सावळे, सातारा

८. — श्री. वि. कृ. पेशवे, यवतमाळ

९. श्रीमृणालीलास्तवनम् — श्री. शास्त्री रेयाशंकर मेघजी देलवाडकर

१०. भारतस्य अर्धमन्त्रिणः चिन्तामणि देशमुखस्य स्तुतिः (५ श्लोक)

— श्री मा. वर्णेकर

११. विनोद मावे महाभागाना स्वागतपुष्पाञ्जलिः — काशीचे वैदिक पण्डित

१२. श्रीगणेश प्रति प्रार्थना — श्री नरहर दामोदर शास्त्री

१३. राधिकास्तवनम्- (अश्वघाटी) — श्री. विनायक बाळकृष्ण प्रसादकर

१४. हर्षक्षणा — श्री. वि. के. छत्रे

१५. वर्षाकालः — श्री पाण्डुरंगशास्त्री डेग्वेकर.

१६. श्रीद्विचक्रपूर्णातिथयम् — श्री. कर्मकरशास्त्री, इंदूर

१७. धेनु मातर वन्दे — श्री. केशवचंद्र चमवर्ती, कल्याण

१८. श्री राजेन्द्रप्रसादमहोदयानां सुस्वागताभिन्नन्दनपत्रम् — काशीस्थनिवृत्तरिषद्व

१९. श्री भागवद्गीताप्रशस्तिः — श्री नरहरी दामोदर शास्त्री, छल्ले

२०. अये मुनि सम्मो ! — श्री. ग. च्य. देशपांडे, (अमरावती)

२१. पोट्टि-श्रीरामलुमहोदयस्य पत्रिच बलिदानम् — श्री कर्णवीर नागोदरराव

२२. शरत्समयः — श्री पाण्डुरंगशास्त्री डेग्वेकर

२३. श्रीशङ्कराचार्यः — श्री धर्मदेव त्रिशागाचरसति, दिल्ली

२४. मेनाराममहोदयेभ्य. अद्वाञ्जलिः — दुर्गाशरणदामा उपाध्ये

२५. श्रीतुलसीस्तवनञ्चम् — स्वामी लक्ष्मणशास्त्री, नागौर

२६. श्रीरामराजचरितम् — श्री. यशवन्त कुळकर्णी

२७. गणतन्त्रदिनाह्नस्तवनम् — श्री. दया गो. रायडे

(चवथे वर्ष)

- १ कवीन्द्राय रवीन्द्राय समर्पिता काव्यदक्षिणा — सर चिन्तामणि देशमुख
- २ जयगीतम् (गैयकाव्य) — श्री. भा. वर्णेकर
- ३ दशावतारस्तोत्रम् — श्री कुळकर्णी, मिरज
- ४ अवतारमङ्गलाष्टकम् — श्री. मा. वर्णेकर
- ५ मङ्गलसप्तकम् — श्री रावजीशास्त्री पाध्ये
- ६ श्रीविष्णुचतुर्विंशत्यवतारस्तोत्रम् — स्वामी लक्ष्मणशास्त्री, नागौर
- ७ सङ्कृतभरितव्यस्य प्रशंसा — एम्. रामरुष्णभट्ट, अमृतदाणी-सपादक
- ८ श्यामाप्रसाद — श्री वसन्त गाडगीळ
- ९ श्रीकालिदासप्रशस्ति — श्री महालिङ्गशास्त्री, तिस्वाल्गडु
१०. श्रीकालिदासकरोपहार — श्री लक्ष्मीनारायण शानभाग, मुम्बई
- ११ स्वातन्त्र्याभास — प. कळमरकरशास्त्री, इंदूर
- १२ श्रीगणेशस्तुति — श्री चन्द्रशेखर शर्मा ताडिबोंडा
- १३ कवीन्द्रो रवीन्द्र — श्री. धर्मदेव त्रिपाठाचलसति
- १४ स्तुतिपत्रम् (महाराष्ट्रातील श्रेष्ठ मराठी लेखक पडके याना उद्देशाने) —
— श्री. रा. न. कीर्तने, लोणद
१५. गायत्रीस्तोत्रम् — श्री विष्णुशर्मा दीक्षित, गुहागर
- १६ मङ्गलार्तिव्ययपत्राणि — श्री दत्तात्रेय वामुदेव देशेडे, पुणे
- १७ रादगुरु-भद्राञ्जलि (शुगरीपीठाचार्य श्री चंद्रशेखरभारती याच्या महा
प्रयाणाला उद्देशाने) — श्री एम्. रामरुष्णभट्ट
- १८ कन्यापितृत्व फलु नाम कण्ठम् — श्री स. ना. कुळकर्णी
- १९ गीतागीतम् — श्री जगन्नाथशर्मा वसिष्ठ, जम्मू
२०. निरुपतं रमातन्त्र्यसुयादय — श्री रमाकान्त शुक्ल

(संस्कृत भवितव्यांत प्रकाशित झालेल्या इतर काव्यांचा निर्देश खंडभांनुसार इतर प्रकरणातून याच प्रघात केल्या आहे)

मधुरवाणीतील लेख

जानेवारी १९५७

- रसोत्पत्ति — श्री वामुदेव नामेश ओडुम्परीय, धारवाड
 अनुशासनपालनम् — श्री मधुगूढन झा, निग्रामाचलसति
 कविगर्वितरिह-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-वेगान्तदेशिन-श्री. वसन्नाथाचार्य, (चरित्रलेख)
 रश्माम् (ज्योति शास्त्रविषयक) — प. केशवशर्मा गव्यागी, (धारवाड)

मार्च-एप्रिल १९५७

काव्यशास्त्रविनोदः—श्री. के. राजलशास्त्री, धर्मपुरी

श्रीमाध्वीलक्ष्मणजीन्द्रः

संस्कृते गूढभाषायाः उपयोगः—कालिकाप्रसादशास्त्री

साहित्याचार्य मम्मटः—

साहित्यविदा योगः (पद्योत्पिशास्त्रीय)—पं. केशवचर्म गलगली, धारवाड

उद्यानसंवर्धनम्—ए. एन्. शर्मा, अगल्याडि (कसरगोटावासी)

मूकमहिलामठः—श्री. रामाचार्य गलगली, (पूर्वचे मधुरवाणीचे संपादक,
व 'विद्या'-संपादक)

मे १९५७

संस्कृतकाव्येषु प्रगतिशीलत्वम्—श्री. बलदेव उपाध्याय, वाराणसी

रीतिविमर्शः—श्री मुकुन्दशारत्री तिल्ले, वाराणसी

कालिदासकाव्ये वारि—श्री. प्रमुदतशास्त्री, वाराणसी

“संस्कृतरत्नाकर” मासिकांतील लेख

पद्मनाभशास्त्री कविचक्रवर्ती (लष्कर-ग्वाल्हेर)—यमुनाकण्ठम् ।

विनायकशास्त्री टिल्लू—जय जय वीर जवाहर रे ।

श्रीरामेश्वर महाचार्य (वाराणसी)—चेतः समुत्पद्यते (हास्यरसात्मक)

श्री. जनमेजयविद्यालकार—‘नगरप्रामो’ (विनोदी दीर्घकाव्य)

शुक्दयारु शर्मा (दिल्लीनिवासी व्यापारी)—‘भगवतीस्तवपजः’ (हास्यकाव्य)

पुराणग्रंथाचा संस्कृतानुवाद

[हैद्राबाद येथे राहणारे भूतपूर्व न्यायाधीश श्री. गुण्डेराव हरफारे यांनी पुराणग्रंथाचा संस्कृतानुवाद केला पण तो अद्यापि प्रकाशित झालेला नाही असा उल्लेख संस्कृतरत्नाकराच्या १९५७ फेब्रुवारी-मार्चच्या अंकात आहे.]

संस्कृतरत्नाकर (डिसेंबर-जानेवारी १९५७)

राममुनाभशास्त्री, साहित्याचार्य—हरति चेतः कीदृश रे । (गीत)

म. रामकृष्णमठ कविताचतुर—राष्ट्रध्वजः (अष्टक)

महामहोपाध्याय परमेश्वरानन्दशास्त्री—परभूतपञ्चकम् ।

साहित्याचार्य जयशंकर निपाटी—अस्मद्गीतम् ।

बलदेव निपाटी (मिर्जानिवासी)—आगता दीपावली ।

‘परित्यजन्ति – समस्यापूर्ति’

गणेशशास्त्री शोण्टे (पुण)
 विद्यावाचस्पति विद्याधरशास्त्री (अलीगढ)
 केशरनाथ ओझा (पाण्या)
 दिनचरण झा (झाशी)
 आशुसवि नित्यानन्दशास्त्री (जोधपुर)
 फरिस्तु श्यामदेवशास्त्री (होशियारपुर)
 म. म. विद्यावाचस्पति प्रभुदत्तशास्त्री (दिल्ली)
 साहित्याचार्य लालशास्त्री (कोरा)
 वैद्य नन्दलालशर्मा (मुर्दा)
 रामगोपाल साहित्याचार्य (जयपुर)
 सत्यानन्द मिश्र (जयपुर)
 राजनैय नरहरिभट्ट (जयपुर)
 शतक्या जेजनी ही समस्या पूर्ण केली

संस्कृत रत्नाकरांतील काव्ये (पीप, २०११ विग्रह सप्तसर)

कविशेखर केशवसवि — यमुनास्तव (पञ्चक)
 मुनि नथमल्ल — चन्द्राला उद्देशत केलेले सप्तक
 मुनि सुद्धमल्ल — ‘मधुरर’विरचक

‘भारती’ पत्रिकेतील काव्ये

मातृसन्देश (१७ श्लोक) — गणेशप्रसाद गौतम, संस्कृत महाविद्यालय, नेपाळ
 (वर्ष ४, अंक १०)
 आनंदसोनी (१२ श्लोक) — म. म. दशरथशास्त्री, सुसरक्षेत्र, एरा (व. ५, अ. २)
 विद्याभूषण प. श्री गणेशराम शर्मा, (झाल्वाड) इत ‘कविताविद्यालय कविता’
 (गद्यरत्नी) (व. ७, अ. २)
 शटनोप, विद्याप्रणीण, कुटुम्बडा, गन्नाप्र (ओरिसा) या कवीच ‘कृपाराशी’
 ह ग्रन्थकाव्य (व. ७, अ. २)
 फरिस्तु मधुरशास्त्री, साहित्याचार्य, साहित्यरत्न, राजस्थान संस्कृत महाविद्या
 लयाचे प्रधानाध्यापक, मरापुर (व. ७, अ. ३) या कवीच ‘मौनादानम्’
 ह काव्य ‘अण्णरत्नम्’ या काव्यप्रपात उद्भूत केलेले आहे. याची चाल
 ‘मा होले मेरा तन होत’ या विश्वरंगीनाच्या चालीप्रमाणे आहे दशाहरणार्थ—
 ‘न हि ज्ञानेन न हि ज्ञानेन सत्यते
 गमनग्राहनी मां कोऽय मौन सधन ॥

विशद-विशद-विधुभावविमुग्धो विश्वो विस्मयशाली ।

वितरति लेचनपद्मसु राग स्वप्नो मधुरिमशाली ।

मनोऽ स्वप्नो मधुरिमशाली ।

रुद्रदेव त्रिपाठी (मन्दसौर) कवीचें 'नित्य सद्यत पठन्तु'—हे गेयकाव्य—

'मेरा जता है जापानी' या त्रिपथगीताच्या म्हालीवर आहे. (व ७, अ. ४)

हिरालाल पाण्डे, भोपाळचे कवि 'जाणतिगीतम्' गेय कविता (७५)

गगननन्दाश्री मुसलगात्रकर याचें 'कुचस्तोत्रम्' (१८ श्लोक) हें काव्य शगार व हास्यरसयुक्त आहे (७५)

सत्यवतशास्त्री याच १५ श्लोकांचें 'पङ्कजवर्णनम्' काव्य (७६)

कविभूषण ज्वालापति लिङ्गशास्त्री (ईमनि-आम्र) याचें 'श्रीभवभूति' हें १२ श्लोकांचें काव्य.

योधपुरचे कालूरामव्यास याचें 'सुज्जनम् उद्दिश्य' हें ११ सुभाषितांच काव्य (७८)

आचार्य बासुदेव द्विवेदी याच ५२ श्लोकांचें 'सुरभारतीसन्देश' हें काव्य. (७९)

श्यामनन्दनशास्त्री कवीचें 'प्रीती दीनन्त बहुकरणम्' गेयकाव्य (७११)

श्यामनन्दनशास्त्री (गुरुकुलमहाविद्यालय, देवघर क्षेत्र) याच 'पावसगानम्' हें गेयकाव्य. (७१२)

कालूरामव्यास याच ३३ श्लोकांचें 'शिशिरमुद्दिश्य' हें काव्य. (८३)

भारतीयत्रिकेतील विविध लेख

लक्ष्मीनारायण पुरोहित, साहित्याचार्य, महाराणा संस्कृत कॉलेजातील साहित्याचे प्राध्यापक (उदयपुर)—संस्कृतशिक्षा (ग्रन्थ) (४, १०)

देवप्रियम प्रो सत्यदेव धर्मा (अमृतसर) याचो 'अभिकल्पधारा' ही कविता (४, १०)

कलानाथशास्त्री, साहित्याचार्य याचा 'चित्त्रो विच्छेद' हा ग्रन्थ (५, २)

श्री मालीलाल मिश्र (जेष्ठ्या) याचा 'मास्तस्य सप्तदम्भनम्' हा निरर्थ (५, २)

श्री शिवदत्तशर्मा चतुर्वेद याचा 'वैदिकराजनीति' हा निरर्थ (७, १२)

श्री द्विजेन्द्रलालशर्मा पुरकायस्थ (जयपुर) याचा 'धामात्मम्' हा नाट्यप्रवेश (७, १२)

श्री वैष्णवशर्मा बरील, कलकत्ता, याच 'भारते भगवान् विष्णु' हें व्यंगचित्र (७, १२)

श्री राधारमणगुप्त याचा 'अग्निवभारते संस्कृतम्' हा निरर्थ (५, २)

श्री घण्टाशरण गुरुघण्टाकर्णाचार्यस्वरूप याचा 'घण्टागौरव' हा हास्यरसप्रधान निबंध (५, २)

प देवकीनन्दनशर्मा, शास्त्री, राजकीय संस्कृत विद्यालयातील प्रधानाध्यापक, शाहूपुरा याचा 'शिष्या शिष्यार्थिनम्' हा निबंध (५, २)

'मगस्थानिरोधस्य समस्या'—१ (५, २)

श्री वि भा सुसल्लाखर (गुणा, मध्यभारत) याचा 'काव्येषु नाटकं रम्यम्' हा निबंध (५, २)

‘भारती’ पत्रिकेतील लेखक

अलेक्झाण्डर श्री सीतारामाचार्य (ठजिण कर्नाटक) याच 'भैरवनिधीयम्' हे एकाकी नाटक

श्री वामुदेवशास्त्री (नागौर) याची 'महाकवि कालिदास' ही आख्यायिका,

श्री. वामुदेवशास्त्री नागेनाडीकर याचा 'मृच्छकटिकनाटकपरीक्षणम्' हा परीक्षात्मक लेख (७-२, ३)

श्री दीनानाथ त्रिवेदी 'मधुप' याचा 'अमेरिकाया राष्ट्रपतेर्निर्वाचनम् - निर्वाचन पत्रतिथि' हा लेख (७-२)

श्री वामुदेवशास्त्री नागेनाडीकर याचा 'शुद्धादितमंतं पुष्टिमन्त्रि' हा लेख

श्री दिनचरण झा (झाशी) याची 'पद्मिनी' ही गेय कविता (८, १)

डॉ रविकविहारी जोशी याचा 'ऐतरेय ब्राह्मणे पण्यागस्य लाक्षणिक अभिप्राय' हा निबंध (८, १)

श्री. वामुदेवशास्त्री नागेनाडीकर - याचा 'अनातशनु राजेन्द्र' लेख (७, ४)

श्री हीरालाल पाण्डे (भोपाळ) याचा 'मेनदूते देशप्रेम्णो गौरवम्' लेख (७, ४)

श्री. लक्ष्मीनारायणशास्त्री (मीनानर) याचा 'संस्कृतभाषा शिक्षणावरणा' हा निबंध (७, ४)

श्री. कृष्णलाल 'नागान' दिल्लीनिवासी याच 'प्रतिकार' एकाकी नाटक (७, ४)

श्री जगदीशचंद्र शर्मा, बी एम्सी. याच 'यूनेस्को-संयुक्तराष्ट्रीयशिक्षा विशान' हे परीक्षण (७, ४)

श्री. श्रीधरप्रसादपत (पीलीभीत) याचा 'जायों न विरगलनु स्वकीय स्वरूपम्' हा लेख (७, ४)

श्री मल्लिनाथ चौमाल याचा 'भारतीय इतिहास' हा निबंध (७, ६)

श्री गणेशराम शर्मा (झालावाड) याचा 'निचिररूपा रत्न चित्तवृत्तय' हा निबंध (७, ६)

श्री रामनारायण दीक्षित (कनोज) याच 'गुरुदक्षिणा' हे एकाकी नाटक (७, ६)

श्री. रामेश्वरप्रसादशास्त्री (डीडवाना) यांचा ' नलोदयः ' हा टीकाकार-परिचयात्मक लेख (७, ६)

[नलोदयकाव्याची टीका राजस्थानांतील नागौर विभागातील डीडवाना या गावी राहणाऱ्या रामश्रुति नांवाच्या विद्वानाने १७ व्या शतकांत लिहिली होती.]

श्री. चन्द्रशेखर ताम्बे (बकलपूर) यांची ' तात्पर्यमवधार्यताम् ' ही कथा (७, ५)

श्री. एच्. बी. भुवंगाचार्य (मद्रास) यांचे ' प्रतिमानिलसः ' हे एकांकी नाटक (७, ५)

श्री. वासुदेव नागेश औदुम्बरकर (धारवाड) यांचा ' शालासु धर्मशिक्षणं देयं न वा ? ' हा निबंध (७, ५)

स्वामी लक्ष्मणशास्त्री (नागौर) यांनी लिहिलेला, ' श्रीविद्ब्रह्मणम् ' या नांवाचा, १७०० विक्रम संवत्सरांतील श्रीमद् आत्रेयकृष्णमठ यांनी रचलेल्या ११ प्रकरणांच्या द्वयर्थी चित्रकाव्याचा परिचयात्मक लेख (७, ५)

श्री. वासुदेवशास्त्री वागेवाडीकर यांचे ' स्वराज्यं वयं भूपयामो गुणोच्चैः ' हे अष्टक (७, ९)

श्री. मांगीलाल मिश्र (होशियारपुर) यांचा ' संस्कृतभाषा-एकम् अध्ययनम् ' हा लेख (७, ९)

श्री अनन्तनारायणशास्त्री (पुणे) यांचे ' सुपर्णाभिजयः ' हे ३ अंकी नाटक (७, ९)

श्री. मल्लादि सूर्यनारायणशास्त्री (आंध्र विश्वविद्यालय) यांची ' फादमीरराजवि-
रत्नावलिः ' ही कविता (७, ९)

पं. रामनिवास शर्मा (झाल्मपाड) यांचा ' आर्यसंस्कृति-संस्कृतवाक्यपरको विनम्रो दृष्टिकोणः ' हा नवीन दृष्टिकोणातून लिहिलेला लेख (७, ११)

श्री गणेशराम शर्मा (झाल्मपाड) यांचा ' ताम्बूलम् ' हा निबंध (७, ११)

श्री. अग्निहोत्री अलेखरु सीतारामाचार्य यांचे ' वीरणाची ' हे एकांकी नाटक (७, ११)

श्री. वासुदेवशास्त्री वागेवाडीकर यांचा ' राक्षी लक्ष्मीः ' हा निबंध. (७, ११)

श्री. देवर्षि कलानायशास्त्री यांचा ' संस्कृतभाषायाः नवीना स्थितिः ' हा लेख. (७, ११)

' मञ्जूषा ' मासिकांत प्रकाशित झालेले अनुवादात्मक लेख

फकिरचं रवीन्द्रठाकुरांच्या कवितेचा ' स्वर्णमृगः ' हा अनुवाद (डिसेंबर १९५३)

रवीन्द्र ठाकुरकृत ' उग्रशी ' -अनुवादक उडाली सुब्बारामशास्त्री (मार्च १९५४)

रवीन्द्र ठाकुरकृत ' प्राथनातीतदानम् ' -अनुवादक श्री. फटिकलालदास (मार्च १९५७)

रवीन्द्र ठाकुरांची कथा ' पुरातनो मृत्युः ' अनुवादक श्री. फटिकलालदास (फेब्रुवारी १९५७)

Gray's Elogy written in a Country churchyard—

या सुप्रसिद्ध शोककाव्याचा संस्कृत पद्यानुवाद श्री. विष्णुपदार्थ भट्टाचार्य यानी
१९५७ फेब्रुवारीच्या अकात वेला * उदाहरणार्थ पहिलेंच बडवें पाहा—

The curfew tolls the knell of parting day
The lowing herd wind slowly over the sea
The ploughman homeward plods his heavy way
And leaves the world to darkness and to me.

धर्मगतरस्य घण्टा कथयति मुदुरह शेपमाघोपयन्ती
गोमूकः शाल्लेऽतिस्लथनुमिल्लतिर्याति शब्दायमान ।
श्रान्त्या दीर्घमाण श्रयति गृहपथ सम्प्रत सैरिक्कोऽसौ
दत्त्या ध्वान्ताय सर्वे मुचनतलमिद न्यासरूप तथा मे ॥ १ ॥

श्रीमद् अमिताभभट्टाचार्यांच नाटक ' मरुमामुर ' या नावाने फटिकलालदासानी
अनुवादित केलें (मार्च १९५७)
रवींद्रनाथ टाकुरकृत ' पादुकाविष्कार ' अनुवादक श्री फटिकलालदास (मार्च १९५७)
Shelley's cloud हा काव्याचा ' कादम्बिनी ' नावाचा पद्यानुवाद श्री विष्णु
पद भट्टाचार्य यानी केला (जून १९५७)
Longfellow's—a Psalm of life चा अनुवाद श्री फटिकलालदास
यानी केला (ऑगस्ट १९५७)
' राजनिचार ' हा रवींद्रनाथाच्या लेखाचा अनुवाद श्री फटिकलालदास यानी केला
(सप्ट १९५७)
' मानी ' हा अनुवाद श्री फटिकलालदासाचा आहे (सप्टेंबर १९५७)
Shelley's to Night-अनुवादक श्री श्रीजीवन्यायतीर्थ (सप्टेंबर १९५७)
रवींद्रनाथकृत ' स्वामिलाम ' अनुवादक श्री फटिकलालदास
' परमहंसकावलि ' हा अनुवाद शिरोमणि सन्निकानम् सूर्यनारायण शास्त्रीनी केला.
(डिसेंबर १९५७)

*

*

*

* याच काव्याचा उत्कृष्ट पद्यानुवाद नागपूरचे म म वैभव गोवाळ
ताम्हून यानीहि केला आहे (अप्रकाशित)

सस्कृत नियतकालिकांची भाषाशैली

पाश्चात्य सस्कृतीच्या सर्पाने भारतीयांच्या सास्कृतिक जीवनात एक नवीन युग अवतरले. पाद्यात्यानी प्रगर्तित केलेली जीवनप्रणाली नवशिक्षित भारतीयांनी मोठ्या आदराने अंगीसारिली. त्यामुळे प्राचीन ऋषिमुनींनी प्रगर्तित केलेली शिण चारपद्धति ॥ सनातननीति हळूहळू शिथिल होऊ लागली. ऽणू आर्यांचें आर्यत्वच लोप पावू लागल. अशा प्रसारचें सस्कृतिक सजमण पाहून प्राचीन सस्कृतीच्या अभिमानाने उद्दीपित झालेले, प्राचीन शास्त्रामध्ये निष्ठा असलेले मोठमोठे सस्कृत पंडित प्राचीन परंपरेचा अभिमान जनतेमध्ये उद्दीपित करण्यासाठी व आपले रिचार समाजाच्या कानीकपाळी ओरडून सांगण्यासाठी सिद्ध झाले. बाश्चात्य सस्कृतीने दिलेलें वैचारिक सघर्षाच व प्रचाराच प्रसर साधन जें वृत्तपत्र, त्याचा सस्कृत पडितानी आश्रय घेतला. सस्कृतात निरनिराळी वृत्तपत्रे कशीं मुरू शली व त्यानी किती मिनिष स्वरूपांच बाह्मय सस्कृतात निर्माण केले हें आपण वर पाहिलेंच आहे. स्वधर्म, स्वसस्कृति व सनातन परंपरा यांच्याविषयी नितान्त अभिमान जनतेमध्ये उद्दीपित करणें हेंच सर्व सस्कृत नियतकालिकांच्या उद्द्याचें व त्यात प्रकाशित झालेल्या साहित्याचें परम प्रयोजन होतें. पाश्चात्य सस्कृतीच्या सर्पाने अजुरित झालेल, परंपरेची विसगत असे नवविचार भारतातील अनेक प्रादेशिक नियतकालिकांनी प्रवृत्त केले. पण एकाहि सस्कृत नियतकालिकाने असले काही परंपराविद्ध रिचाराचें प्रवर्तन केलेलें नाही ही अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट आहे. तथापि या सस्कृत वृत्तपत्रातून नव मताचा समाचार घेत असताना असे अनेक विचारप्रवृत्त झालेले दिसतात की जे इम्रजी राज्यापूर्वीच्या सस्कृत वाङ्मयात कोठेहि आढळत नाहींत. नवीन भाषेच्या संस्काराने व नवीन विचारांच्याहि संस्काराने सस्कृत वृत्तपत्राची भाषाशैली परंपरागत अत्प्राज्ञा भाषाशैलीहून अगदी वेगळ्या स्वरूपाची शाली. नवलेखकाची वाच्यरचना प्रादेशिक भाषातील गद्यपद्यतीनुसार होऊ लागली त्यातहि सस्कृत ही अखिल भारतीय भाषा असल्याने व अखिल भारतातील निरनिराळ्या प्रादेशिक भाषातील वाक्याची घडण वेग वेगळ्या स्वरूपाची असल्याने, त्या त्या प्रदेशाच्या सस्कृत लेखकाच्या शैलीवर प्रादेशिक भाषेच्या ऐपनशैलीची उमटलेली छटा स्पष्ट दिसून येते. लेखनाची भाषा सस्कृत असली तरी ऐपली लेखनशैलीवरून हा लेखक द्राविड आहे की बंगाली आहे, मराठी आहे की उत्तरभारतीय आहे, हें सहज ओळखता येते. त्याव्यतिरिक्त आङ्ग्ल साहित्याच्या अवगाहनाने सस्कृत लेखकाच्या शैलीवर उमटलेली छटा आणखी वेगळ्याच स्वरूपाची दिसते इम्रजी जाणणारे सस्कृत लेखक व इम्रजी न जाणणारे सस्कृत लेखकहि भाषाशैलीमुळे वेगवेगळ्या प्रमाणांत वसतात.

नवीन सस्कृतीच्या सजमणकळात अनेक नवीन शब्द वृत्तपत्रीय सस्कृत साहित्यात रुढ झाले. उदा.—प्रचारक । सम्याद्य । प्रसाद्य । आन्दोलनम् । वैज्ञानिक ।

मानवाधिकार । राज्यपाल । राष्ट्रपति । लोकसभा । महापौर । परीक्षारुणा । सत्याग्रह । वृद्धिष्कार । चित्रपट । रत्नमन्दिरम् । ध्वनिवर्धन । दूरभाष । अग्निरथ (सयानम्) । पुस्तकपत्र । पनादेश । विज्ञानविद्यालय । कलाशाला । द्राक्षतरः (डॉक्टर) । मृत्तरी । मातैल्यानम् (मोटर) । यासारखे शेकडो नवीन शब्द वृत्तपत्रीय संस्कृत साहित्यात प्रचलित झाले. त्यातील काही शब्दामध्ये जुना अर्थ ग्रीकस्थाने असून नवीन रुढीने निर्माण केलेला अर्थ त्यावर आरोपित करण्यात आलेल्या आहे उदा०—‘चित्रपट’ हा शब्द ज्या. मरभूतीच्या उत्तर रामचरितात चित्रपटदर्शनाचा पहिला अंक आहे तेथे चित्रपट हा शब्द वाचावयास मिळतो. पण तो चित्रपट व आजचा चित्रपट यात कितीतरी मोठे अंतर आहे. जुने संस्कृत शब्द ज्या अर्थाने आधुनिक लेखकांनी प्रचारात आणले आहेत ते अर्थ प्राचीन कोशामध्ये किंवा प्राचीन वाङ्मयामध्ये कोडेहि आढळत नाहीत. अशाप्रकारे शेकडों नवीन शब्द व नया अर्थांचे जुने शब्द वापरण्याचा वृत्तपत्रीय साहित्याने सपाटा चालविल्यामुळे केवळ प्राचीन वाङ्मयाचा व्यासंग करणाऱ्या संस्कृत पण्डिताला आधुनिक संस्कृत लेखकाची भाषा कळणे जड जाते. इंग्रजी राज्याच्या उदया पासून परिस्थितीमध्ये जे स्थित्यतर घडले त्यामध्ये पूर्वी कधीहि प्रचारात नसलेले आर्थिक, सामाजिक व राजनैतिक व्यवहार वाहावयास मिळतात. पूर्वी कधीहि अस्तित्वात नसलेली यत्र य उपकरणे सर्रास उपयोगात आली आहेत. त्यामुळे गुण, क्रिया व द्रव्य यांचक जुन्या शब्दाना नवीन अर्थ प्राप्त झाला व या नवीन अर्थाने तेच जुने शब्द वृत्तपत्रकारांनी आपल्या लिखाणामध्ये उपयोगात आणले.

नवीन संस्कृतीच्या स्पर्शामुळे शब्द व अर्थ यामध्ये झालेले हे स्थित्यतर केवळ संस्कृतातच आढळते असे नाही. संस्कृतोत्पन्न इतर सर्व प्रादेशिक भाषामध्ये प्राचीन म्हात नसलेले वर उल्लेखिलेल्या शब्दासारखे अणूय शब्द सर्रास प्रचलित झाले. प्राचीन शास्त्रामध्ये नवीन नवीन संप्रदाय निर्माण करणाऱ्या जुन्या लेखकांनी मुद्दा नवीन पारिभाषिक शब्द निर्माण केले होते व जुन्या पारिभाषिक शब्दांचे नवीन अर्थ रुढ केले होते, हे विद्वानांना सांगावयाची आवश्यकता नाही भाषेमध्ये अशा प्रकारची स्थित्यतर वेळोवेळी होतातच. संस्कृतातले अनेक शब्द प्रादेशिक भाषामध्ये निरनिराळ्या अर्थाने वेगवेगळ्या प्रदेशात रुढ झाले. उदा०—‘अस्तित्व’ या अर्थाचा ‘सत्ता’ हा संस्कृत शब्द, मराठी भाषे मध्ये आज ‘स्वामित्व’ या अर्थी रुढ झाला आहे तोच शब्द कानडी भाषेमध्ये ‘मरण’ या अर्थाने वापरण्यात येतो आदरणीय व्यक्तीचा बहुमान या अर्थी ‘सत्कार’ हा शब्द मराठीत वापरतात तोच शब्द कानडीमध्ये ‘प्रेतयाना’ या अर्थाने वापरण्यात येतो ‘अनुरोध’ शब्दाचा ‘अनुसरण’ हा अर्थ मराठीत साधारणतः करतात. हिन्दीमध्ये ‘आग्रह’ या अर्थी त्या शब्दाचा प्रयोग होतो.

‘सशोधन’ हा शब्द मराठीत ‘अन्वेषण’ या अर्थी वापरतात. हिन्दीमध्ये त्याअर्थी ‘गवेषणा’ शब्द रुढ झाला असून, सशोधन शब्दाचा अर्थ ‘उपगूचना’ (amendment) असा होतो. अशाप्रकारे अनेक संस्कृतोपन्न शब्दांचे वेगवेगळ्या प्रादेशिक भाषामध्ये परस्पर विषमगत अर्थ रुढ झाले. त्याच प्रतिनिधि संस्कृत नियतकालिकांतील लेखामध्ये भरपूर प्रमाणात उभयपक्षे दिसून येते. अप्रगल्भ बुद्धीचे होतकरू संस्कृत लेखक प्रादेशिक अर्थोनीच संस्कृत शब्दाचा प्रयोग आपल्या लिखाणात करतात. ते चुकीचे शब्दप्रयोग पाहिले म्हणजे लेखक कोणत्या प्रांतातला आहे हे तत्काळ लक्षात येते. अशाप्रकारे संस्कृत नियतकालिकामुळे भाषेमध्ये व शैलीमध्ये व परिवर्तन घडून आले त्यामुळे एकूण संस्कृत साहित्यात एक प्रकारची अभूतपूर्व क्रांति घडून आली आहे. या काळाचा अत्यंत चांगला भाग म्हणजे जुन्या संस्कृत लेखनातील जटिलता, क्लिष्टता व आत्यंतिक अस्फुटता जवळजवळ विलयास गेली. संस्कृत भाषेमध्ये कोणत्याही प्रकारचे आधुनिक विचार सुगोचरपणे अभिव्यक्त करण्याचे सामर्थ्य आहे, ही गोष्टहि नवीन भाषाशैलीच्या द्वारा सिद्ध झाली व त्यामुळेच संस्कृत हीच भारताची एवढ्या अर्थाने राष्ट्रभाषा आहे व तीच राष्ट्रभाषा झाली पाहिजे असा विचार संस्कृतज्ञ लोक मोठ्या आवेशाने प्रतिपादन करू लागले. संस्कृत भाषेच राष्ट्रभाषात्व सिद्ध करणारे शेरडो लेख संस्कृत वृत्तपत्रातूनच नव्हे तर सर्व भाषांतील वृत्तपत्रातून लिहिण्यात येऊ लागले. हा तेजस्वी विचार संस्कृतात नियतकालिकांनी प्रसृत केलेली अभिनव, सुगोच, धारावाही लेखनशैली उदयास आली नसती तर कधीहि माझ्यात आला नसता.

प्रकरण २६ वे

आधुनिक साहित्यांतील हास्यरस

प्रसिद्ध संस्कृत काव्य-नाटकांतील शृंगार, वीर आणि करुण यांतील रसांचे प्राधान्य ज्यांनी अनुभविल आहे त्याचा साधारणपणे असा समज होतो की संस्कृतात हास्यरसप्रधान साहित्य नाही. तथापि हास्यरस निर्माण करणारीं सुप्त सुभाषितं अनेकदा काही चतुर वक्त्याच्या तोंडून ऐकावयास मिळाल्याने तो समज चुकीचा असल्याची क्वचित् जाणीव होते. कोणत्याहि साहित्याचे साकल्याने पर्यालोचन केले असता असे लक्षात येते की निरनिराळ्या काळात निरनिराळ्या रसाविषयीं रसिक समाजामध्ये विशेष अभिरुचि असते. समाजाची ही रसाभिरुचि आणि समाजाची उन्नतावनतावरचा यामध्ये काही कार्यकारणसंबंध असतो असेंहि काही विचारयताच मत आहे. उदाहरणार्थ, ज्या काळात शृंगारिक साहित्याचा अतिरेक होतो, त्या काळात समाजाच्या अवनतीला प्रारंभ झालेला असतो. तो समाज दुर्बल झाल्याने, परकीयांचे आक्रमण झाल्यास लवकरच पराहत होतो. या सिद्धांताचे अर्वाचीन निदर्शन म्हणून महाराष्ट्रातील शिवकालीन व पेशवेकालीन मराठी साहित्याकडे अगुलीनिर्देश करण्यात येतो त्याच त्या प्रसारचें रटाळ साहित्य निर्माण होऊ लागल्यास रसिकवर्ग रुचिपालट अनुभविण्यासाठी उरसुक होतो. तो रुचिपालट ज्याच्या साहित्यात अनुभवास येतो, त्याला तो डोक्यावर घेतो. युगप्रवर्तक म्हणून त्याचा गौरव होतो.

रसाभिरुचीच्या सत्रधात मतभेद नित्यच असतात. हे आपले मतभेद प्राचीन साहित्यशास्त्रज्ञानी—

“शृंगार एव मधुर पर ब्रह्मादगौ रस ” —ध्वन्यालोक

“एको रस करुण एव ” —उत्तररामचरितम्

‘ रसे सारश्चमत्कार सर्वत्राप्यनुभूयते ।

सच्चमत्कारहेतुत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रस

तस्मादद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसम् ॥ —साहित्यदर्पण ”

यासारख्या वचनातून व्यक्त केले असून क्वचित् आपल्या मताच्या समर्थनार्थ पक्षांहि केलेली आहे. ‘युद्धस्य चार्ता रम्या च’ हे सुभाषित लिहिणाऱ्याने

वीररसाविषयीची आपली आवड सूचित केली आहे. रूपगोवामींनी आपल्या 'उज्ज्वलनीलमणि.' या साहित्यशास्त्रविषयक ग्रन्थात भक्तिरसाचे पृथक् अस्तित्व व त्याचे प्रतिपादन केलेले आहे. त्यांचे मत सान्या सतकर्मींनी आपल्या अपार साहित्याने परिपुष्ट केले. समर्थ रामदासासारख्या श्रेष्ठ पुरुषाने 'भक्तिहीन जे जे वचन । ते ते जाणावे दवानाचे वचन' अशा शब्दात भक्तिकाव्याचे श्रेष्ठत्व व भक्तिहीन काव्याचे निमृष्टत्व टसटशीत शब्दात सांगितले आहे. तात्पर्य निराळ्या काळात निरनिराळ्या रसासबद्धी साहित्यिकांना व सद्बुद्ध्यांना विशेष आकर्षण घाटत होते असे अनुमान, रसाचे बदलले प्राधान्य पाहून कोणी काढले तर ते फारस अप्रस्तुत होणार नाही. पण त्याचा अर्थ असा समजू नये की, शृंगारिक काव्य समाजात विशेष प्रिय होती तेव्हा वीररसपूर्ण किंवा हास्यरसमय काव्याचे रसिक समाजात नव्हतेच ! शृंगारिक काव्याच्या काळात करुण, वीर, भक्ति इत्यादि निरनिराळ्या रसानी युक्त अशा काव्यात तल्लीन होणारे व शृंगारिक काव्यांना 'रंजणीतानि' म्हणून हिणविणारे लोक असलेच पाहिजेत. 'शृंगाराच्या माथा पाय ठेवणारा' शातरस मराठी मारत शनैश्चरानी ओतला तेव्हा शृंगारिक काव्ये आळविणारे रंगेल कवि महाराष्ट्रात नव्हते, असे अभावाचे किंवा अनुलेखाचे प्रमाण देऊनच फार तर कोणी सिद्ध करू शकेल. त्या काळीहि शृंगारिक काव्ये करणारे कवि व त्याचे रसिक समाजात अगतीच पण त्यांना त्या काळाचे प्रतिनिधि मानता येणार नाही. पारतन्याच्या काळात देशभक्ति व्यतिरिक्त विषयावर साहित्यनिर्मिति करणारे भरपूर लेखक होते. त्यांना आपण त्या काळातल्या साहित्याने प्रतिनिधि मानू काय ?

संस्कृत साहित्यशास्त्रज्ञात शृंगार, वीर, करुण, अद्भुत, भक्ति या रसाना आपापल्या अभिद्वीतुसार अग्रपूजेचा मान देणारे लोक आहेत. त्यात हास्यरसाला हा मान देणारा कोणी आढळत नाही. तथापि संस्कृत साहित्यात हास्यरसप्रचुर रचना होत होती असे ठिकठिके. नाट्यशास्त्रातील विदूषकाच्या द्वारा निर्माण करण्यात येणारा हास्यरस यामध्ये जमेल धावत्याची आवश्यकता नाही.

सुभाषित रत्नमाहागारांत 'हास्यरसनिर्देश' या शीर्षकाखाली एकूण फक्त ५६ श्लोक संक्षिप्त केले असून त्यामध्ये निर्लज्ज, रगदाड, कायस्थ, वेत्या, वेत्यागमनी, टोन बायबाचा नमरा, जावई, घूर्त बाणी, निरक्षर, वेढ्यावाकडमा ताना मारणारे गरम, व्यभिचारी बौद्ध भिक्षु, पाठान्तर न करणारे 'पाठक', उरूप वेत्या इत्यादी लोकांची गिगळ उडविणाऱ्या श्लोकांचा संग्रह आहे.

➤/ 'हास्यरसनिर्देश' या प्रकरणातील श्लोकांची अत्यल्पता व त्याबरोबर त्याच सुभाषित माहागारातील शृंगारविषयक प्रकरणाचे वैविध्यपूर्ण वर्गीकरण आणि त्यातील प्रत्येक विषयावरील सुभाषितांचे वैपुल्य पाहून संस्कृतमंडीना शिरोउद्ध्वेग

नव्ही असा ग्रह होण्याची शक्यता आहे, पण तसा ग्रह करून घेण योग्य नाही. सुभाषित रत्नमाण्डागारम् हा कोश असल्याने विषयानुरोधाने त्यात श्लोकांच वर्गीकरण फॅटें गेल आहे त्यामध्य विविध विषयावरील सुभाषितात उल्लेख हास्यरसाची छटा आढळून येते. उदाहरणार्थ—शिव, पार्वती इत्यादि देवतांच्या स्तुतीपर अनेक श्लोकात इतक्या उत्तम प्रतीचा विनोद आढळतो की तसा इतर भाषात आढळणार नाही. उदाहरणार्थ —

तात तत्ताततात कथय हरकुले लङ्कृते सम्प्रदाने
तच्छ्रया खन्धमीलिनंतमुखकमलो जातलङ्गो यभूय ।
ब्रह्मावादिह तदानीं धुणुत हरकुल वेदकण्ठीप्रकण्ठी
श्रीकण्ठाभीलकण्ठ प्रहसितवदन पातुवदचन्द्रचूड ॥

(शंकरपार्ष्णी—निवाहाच्या प्रसंगी पूर्वज्ञाचीं नांव सांगण म्हणून नवरदेव शंकराला पुरोहिताने म्हणें, शंकर हा अनादि. त्याला पयंज्ञच नसल्याने तो निरुत्तर झाला असता, ब्रह्मदेवाने येळ मारून नेण्यासाठी वेदकण्ठ, उग्रकण्ठ श्रीकण्ठ, नीलकण्ठ, हीं शंकराचींच नांव पूर्वज्ञाचीं नांव म्हणून सांगितलीं ।)

हर्षादग्नीजजन्मप्रभृतिविविधां सप्तदि प्रीतिमत्प्रा
द्वयद्रा मीली पुरारेर्दुहितुपरिणये साक्षते चुम्ब्यमाने ।
तद्यवत्र मीलितवत्रे मिलितमिति भुक्त वीक्ष्य चन्द्र सहसो
दृष्ट्या तदवृत्तमाशु स्मितसुभगमुख पातुवदचन्द्रचूड ॥

(पार्वतीची माता आपल्या पंचमुखी जावयाच्या मस्तकाच प्रेमाने अंगमाग—चुम्बन घेत असता, शंकराच्या मस्तकावरील पाचव्या मुखालाच चुम्बन तिला पडलें.)

यत् तिष्ठतस्ते पितरौ ममेवेत्यवर्णमोक्ते परिहातपूर्वम् ।
यत् वा ममेव इत्यगुरौ तथेति तामीरयन् सस्मितमोक्षयोरुज्यात् ।

(पावनीने शंकराला धमूत म्हणें, 'गुम्हाला माझ्यासारखे आईवडील कुठे आहेत ?' त्यावर शंकराने उत्तर दिले, 'तुला तरी माझ्यासारखे सामुखाखरे कोठे आहेत ?')

युगपत् स्वगण्डचुम्बनलोलौ पितरौ निरीक्ष्य हेरम्ब ।
तन्मुखमेलनक्रुतुकी स्वाननमपनीय परिहसन् पावात् ॥

(आई वडील एकदम आपल चुम्बन घेण्याचा प्रयत्न करीत आहेत हें पाहून चाणाक्ष पुत्राने—गणपतीने—आपलें मुख एकत्र मागे ओढून गमत पाहिली.)

विष्णोश्चागमन निद्राम्य सहसा कृत्वा कणीन्द्र युग
कोपीन परिषाय चर्म करिण शम्भो पुरो पावति ।

दृष्ट्वा विष्णुरयं सकम्पहृदयः सर्पोऽपतद् भूतले.

कृतिर्विस्मयिता हिया नतमुखो नमो हरः पातु धः ॥

(भुजंगाचा कंठरपट्टा कंठरेभोवतीच्या गंजचर्मावर बांधून, गरुडवाहनं विष्णूच्यां सत्कारार्थं बाकर पुढे गेले, तोच गरुडाला पाहून भुजंग 'भयभीत' होऊन गळून पडला. त्याचरोबर पाहुण्यासमोर शंकर दिगम्बर झाले.) ॥

प्राचीन संस्कृत साहित्यिकांच्या विनोदबुद्धीची चुणुक वरील सुभाषितांसारख्या विविध विषयांवरील शोफरां सुभाषितांतून लक्षांत येते. त्यांचे योग्य प्रकारे संकल्पन केलें तर संस्कृत साहित्यात हास्यरस नाही हा अपसमज सहज दूर होईल.

प्राचीन साहित्यात कुट्टिनीमतकर्ता दामोदरभट्ट (११ वे शतक) य देशोपदेश आणि नर्ममाला यांचा लेखक क्षेमेन्द्र या दोन काश्मीरी लेखकांनी आपल्या ग्रन्थांत हास्यरसाचा भरपूर परिपोष केला आहे. हास्यप्रधान ग्रन्थाचे दामोदरभट्ट य क्षेमेन्द्र हेच प्रमुख प्राचीन लेखक आहेत असे म्हटल्यास चूक होणार नाही.

कुट्टिनीमत काव्यांत दामोदरभट्टाने समथ नामक आठ प्रकरणांतून प्रवर-पुरांतील कलावती नामक वेश्येला एका भ्रात्याकडून जो उपदेश केला आहे त्यातून हास्य उत्पन्न होतें. वेश्यागमनी लोकांच्या अंतःकरणांत वेश्येविषयी प्रतिकूल भाव निर्माण व्हावा या हेतूने हा उपदेश उपरोष पद्धतीने केलेल्या आहे.

क्षेमेन्द्राच्या देशोपदेशांत एकूण आठ उपदेशांत कंजूर, वेश्या, गौडछान्न, म्हातारा जायदें, बैल, वाणी, कायस्थ, इत्यादिनांचे शोष विनोदी पद्धतीने टापाविले आहेत.

उदा० गौडछान्नाचे वर्णन पहा—

अलिपिज्ञोऽप्रयहंकारः स्तब्धो विप्रतिपत्तये

गौडः करोति प्रारम्भं भाष्ये तर्कं प्रभाकरे ।

स्पर्शं परिहरन् याति गौडः कलाकृताञ्चलः

कुञ्चितेनैव पादवैषं दम्भभारभरादिव ॥

नर्ममाला या काव्यांत परिहासनामक एकूण तीन प्रकरणांतून कायस्थ, नियोगी, परिपालक (राज्यपाल), नायिक (गुप्तचर) लेखक इत्यादि राज्याधिकारी मंडळीचे पैसे राज्याचे धंदे क्षेमेन्द्राने विनोदी, कैलीत रंगविले आहेत. हा हास्यरस समाजाला हितोपदेश करण्यासाठी निर्माण केला असे क्षेमेन्द्राने,

“अपि मुजनविनोदायोम्भिता हास्यतिष्ठध्वं ।

फलयति फलभूत सर्वलोकोपदेशम् ॥ (नर्ममाला ३-११४)

या श्लोकांत स्वच्छ समितलें आहे.

रघुवशाच्या सहाव्या सर्गातील इंदुमती स्वयवराणाची जमलेल्या राजाच्या शृंगारचेंद्रानून व कुमारसम्भवाच्या ५ व्या सर्गातील छत्री वस्तचारी व तपस्विनी यांच्या संवादातून वरिष्ठमुखा वान्द्रिणाच्या नर्मविनोदी मुदीची भरपूर कल्पना येते. प्राचीन संस्कृत कवींनी हास्यरसानी अंश केली ही समस्त जुरीची आहे हे सिद्ध करायला एवढे निवेदन पुरेसे आहे. निरनिराळ्या नाटकात निदूषणानी निर्माण केलेल्या हास्यरसाची उदाहरणे देऊन हें प्रतिपादन आणखी घातविता येईल, पण त्याची येथे आवश्यकता नाही.

निरनिराळ्या काळात समाजाच्या रसाभिर्न्नीत परिवर्तन होत असतं, असे आपलें मत आम्ही वर समितलें आहे. तदनुसार आधुनिक काळात समाजाला अधिक आवडणारा रस कोणता ? या प्रश्नाचे उत्तर हास्यरस म्हणून देता येईल. आधुनिक काळात जिकें हास्यगर्भ साहित्य निर्माण झालें त्याच्या शतांश देणील प्राचीन काळात निर्माण झालें नव्हतें असे स्पष्ट दिसतं. पाश्चात्य साहित्याच्या सपर्कांनी म्हणा ग्रीका पोगोपाण्याच्या, ब्रादाराच्या विवचनेने प्रस्त झालेल्या आत्राच्या याचनारा छणमर हसवील अशा साहित्याची आनंदपक्षा निर्माण झाल्यामुळे म्हणा, ‘हास्य’ हाच आज सर्वत्र रसरस झाला आहे. आधुनिक नियल्कालिकातील निश्चित याचला जाणारा जर कोणता भाग असेल तर तो ‘चुटके’, ‘धक्के धुक्के’, ‘फटके’, ‘मेवामिठाई’, ‘आता थोडे हसू या’ यासारख्या चटकदार शीर्षकांखाली प्रकाशित होणारा मजकूर होय.

१९ व्या शतकातील अन्य प्रादेशिक साहित्याप्रमाणे संस्कृत साहित्यातहि हास्यरसाचा प्रवाह निर्माण झाला नव्हता. पुढे मात्र संस्कृत कवींनी हास्यरसप्रधान काव्ये, नाटके लिहिण्यात भरपूर उत्साह दाखविला आहे. हास्यप्रधानत्वं हें आधुनिक साहित्याने ऐतिहासिक, सामाजिक, राष्ट्रवादी इ. साहित्य प्रवृत्तींप्रमाणे एक प्रवृत्ति वैशिष्ट्य आहे असे म्हणतां येईल अर्वाचीन कालखण्डातील ‘माहिशशतकम्’ हें पहिलें हास्यरसप्रधान काव्य म्हणून उल्लेखिता येईल. १७ व्या शतकात तनावरच्या तुकोजी भोंसत्याच्या आश्रयात यशस्वर नांवाचा कवि होता. एकदा राजाभट्टन त्याचा अपमान झाल्याने तो राज्यभ्रम सोडून कोटेटरी गेला व तेथे राजा व रेडा यांचे साधर्म्य सूचित करणारे व्याज्जुतिगर्भ प्रस्तुत शतक लिहून राजाकडे ‘सप्रेम भेट’ म्हणून पाठवून दिले. (कवी सड पेंतात तो असा !)

"मुषीवोऽसि गजोऽसि भूप वपुषा नील प्रभावी तया
 पूत्रश्चासि महानुभावमहिय त्व दुर्मुख केसरी ।
 इत्य ॥ सतत महाकपिशताकारस्य ताहाप्यत
 सीता प्राप्य विलङ्घ्य दु खजलाधि नन्दामि राम स्वयम्" ॥

या श्लोकात रामाच्या वानरसेनेंतील मोठमोठ्या वानराची उपमा देऊन राजाची व्याजस्तुति केलेली आहे

विह्वलपत (विडोला अण्णा टपतरदार) याच्या विविध काव्याचा परिचय पूर्वी आलाच आहे त्याच्या 'सुश्लोकलघवम्' मधील प्राय सर्वच मुभापितें श्लेष्मूलक असल्याने अनेक श्लिष्टोपमांमुळे हास्यरस निर्माण होतो. उदाहरणार्थ —

अमृतं कलालसात्मा विगतस्नेह स्वकाभंकेष्वपि य ।
 गिरिकाननासनोऽय मारजार सयमीव मे भाति ॥

(गिरिकाननासन = [१] गिरि + वानन + आसन = सयमी [२] गिरिक (उद्राचीं पिल) + आनन + आसन = गिरिकानि आननासने यस्य स मारजार)

या मुभापितातील सयमी व जोफा याच श्लेष्मूलक साधर्म्य भरपूर हास्योत्पादक आहे.

जनार्दनो नरहितो भूत्वाकार विपर्ययात्
 अवतीर्ण इम प्राय स जदस्यभिषीयते ॥

या मुभापितातील 'जर्दा' (तवागु) या मराठी शब्दाची संस्कृत निवक्ति फारच निनोदी आहे. जनार्दन या शब्दातील दोन न वाढले व उरलेल्या आ णं मध्ये मिळाला म्हणजे जर्दा शब्द सिद्ध होतो 'नरहित' व 'आकारविपर्यय' यांनील श्लेष लक्षात घेता जनार्दन व जर्दा यातील औपम्यहि प्रतीत होतें.)

लग्ना यक्षस्यपि पदमिय तीर्थपादस्य विष्णो
 वारवार घरणवमल सेवते स्नेहसाद्रा ।
 घन्या वन्या सकलसरिता पत्युरत्युत्तमाङ्गो
 युक्त स्थोणा भवति यद्वशो मातृपेह मुलाय ॥ मुद्रलो १७४
 अर्थाहरणबीगत्य हि स्तुम शास्त्रवादिनाम् ।
 अघ्ययेभ्योऽपि यरर्था निष्कास्यन्ते सहस्रतः ॥ मुद्रलो, ४८३
 ध्याया विष्णोर्भक्षितमाहात्म्यचर्चा
 वामान्यानां मूर्धन्युदेतीव शूलम् ।

मूर्धान्दोलं ग्रामगीते घवन्ति

‘वा वा राक्षी ठोक् कया बात हो हो’ ॥ सुदलो ४९०

निदुगरामग्रंथरा ध्वनिचारविचारवा हि तर्कता ।

कलयन्तोश्चरतिर्दि तद्धि विपुलमत्र चित्रवृद् भवति ॥ ४९० ॥

यासारख्या अनेक श्लोकांनून विद्वत्पन्ताची मार्मिक निनोटुद्धि प्रत्ययास येते.

कपीनारम् उपपास — या काव्यात श्रीशैल ताताचार्य (श्री. टी. टी. ताता-
चार्य शिरोमणि—जन्म इ. १८९२) यांनी प्रस्तुत काव्यात स्वच्छ मनाच्या लोकांच
मतपाळन कसें असतें, त्याचें उत्तम दर्शन पडविलें आहे.

कालिदासाच्या मेघदूताचे विदग्धन करणारे ‘काकदूतम्’ या नावाच काव्य
धारवाण्चे सहस्रनुद्रे घारनी यांनी लिहिलें आहे.^१

श्री. एम. भार. राजगोपाळ अयंगर यांनीहि ‘काकदूतम्’ याच नावाचें
एक विदग्धन काव्य लिहिलें असून त्यात तुहगानला एक केंद्री एका कुत्र्यानारोम मेघसीन्हे
असें वर्णिल आहे.

श्री. के. व्ही. रूप्पाभूति घारनी (पुणे) यांनी तसच ‘कुनकदूतम्’ हें निद
भनकाव्य लिहिलें असून त्यात तुहगानला एक केंद्री एका कुत्र्यानारोम मेघसीन्हे
सदेश धाडतो असें वर्णन केलें आहे.

वह्वचदूतम् — टिंडु निरनरिद्यालयाचे भूतपूर्व प्राध्यापक बटुकनाथ शर्मा
यांनी प्रस्तुत विदग्धन काव्य लिहिल आहे.^२

मुद्गरदूतम् — प. रामाशतार शर्मा यांच्या प्रस्तुत निनोद्री काव्याचा उल्लेख
दूतनायकप्रियक प्रकरणत आग आहे. हें काव्य वाराणसीतील ‘मुप्रमातम्’
या नियतकालिकात प्रकाशित झाल होत

मेघदूताचे विदग्धन करणाऱ्या या निनिध निनोद्री दूतराव्याचें स्वरूप ध्यानात
येण्यासाठी रामाकनारशर्मा यांच्या मुद्गरदूतातील काही श्लोक घाटा—

कि मे पुत्रंमृणनिधिरय तात एधेप पुत्र
शून्यध्यानैरतदहमयना वर्तये ब्रह्मचर्यम् ।
कश्चिन्मूर्तद्वयल-विषया-स्नान-पूतोद्वेष
स्यान्ते पुत्रंमिति समयसत् कामनिर्वाधनेषु ॥

शास्त्रज्ञानामपि ननु तनुर्दूषितावस्कराद्यैः
 शुद्धः कः स्याद् गुरुरिति भुवं सम्भ्रमन् मूखदेवः ।
 वय्रे कञ्चिद् गुरुमय शठृत्पूयरक्ताविशून्यं
 चेत्ये कस्मिन्श्चन विनिहितं जीर्णपाषाणखण्डम् ॥

श्रुत्वा मृत्युं जरठविदुषः कस्यचित्काशिकायां
 शिष्यैः पृष्टः कथय भगवन् कारणं तस्य मृत्योः ।
 पोतं द्वीपान्तरगतिमयं शंसति स्मैव क्षिप्रः
 तस्माद् यातो यमगृहमसावित्पुत्राच्च स्वशिष्यान् ॥

काले याते पितरमय च व्याधितं शुश्रुषाम् स
 ग्रामं गत्वा क्षटिति जरठं तं समाच्छिद्य वंघ्यात् ।
 वैद्यो नारायण इति वदन् स्यापयित्वापगायाम्
 एकादश्यामञ्जलरत्नं मारयामास सर्पात् ॥

एकं ब्रह्म स्फुटमिह मृषा पुष्पपापादि भेदः ।
 रुद्रमुद्राद्यैः स्पृशति न यमो धर्मलिङ्गैस्त्वेतन् ॥
 भार्यापुत्राविकंपरिहृतिः स्वर्गसोपानपारा ।
 जल्पन्नित्यं जगति विदधे पातकस्य प्रचारम् ॥

शतकसाव्यांतील विनोदी काव्ये पुढीलप्रमाणे आहेत—

पलाण्डुशतकम्—जयपूर येथील आयुर्वेदाचे अध्यापक श्रीकृष्णराम शर्मा यांनी पलाण्डु = कांदा या लोकप्रिय विषयावर प्रस्तुत विनोदी शतक लिहिले असून त्याव्यतिरिक्त 'शारदशतकम्', 'आर्यालंकारशतकम्', 'मुक्तावलीमुक्तकम्' व 'होलिमहोत्सवः' ही अजान्तर काव्ये लिहिली आहेत. पलाण्डु (कांदा) या विषयावर सुद्धा विद्वत्पण्य यांनी लिहिलेले पलाण्डुप्रार्थना या नांवाचे आणखी एक विनोदी काव्य सहृदया पत्रिकेत (वर्ष ८ वें) प्रकाशित झाले होते.

होलिकाशतकम्—होलिमहोत्सवः काव्याचा वर उल्लेख केला आहे. त्याच विषयावर अल्मोडा येथील विश्वेश्वर कवीने १८ व्या शतकाच्या आरंभी प्रस्तुत विनोदी काव्य लिहिले होते. त्याव्यतिरिक्त 'वशोजशतकम्', 'रोमावलीशतकम्', ही रंगारहास्यप्रधान शतके व आर्याशतकम्, रुक्मिणीपरिणयम् (नाटक), नवमालिका (नाटिका), मन्दारमञ्जरी (गद्यकथा), लक्ष्मीविलसम्, पद्मसुवर्णनम्, कवीन्द्रामरणम्, (४ खोर्चे चित्रकाव्य) नेपथ्य टीका, रासमञ्जरी टीका इत्यादि निविध विषयावर श्री विश्वेश्वराने लेखन केले आहे.

सम्माननीयताकम्—या काव्यांत अनन्तान्धार या मेळोटे येथील कवीने केरमुणीने महत्त्व विनोदी पद्धतीने निरद्वय केले आहे. याच विषयावर 'माझी' हे स्फुटकाव्य व एक विनोदी निबंध (गमूतचन्द्रिकेमध्ये, पृ. ५ वें) प्रकाशित झाले आहेत.

अस्मिन् मानवजातीला युगानुयुगे पीडित करणाऱ्या देवूण व डाग या धुव्नीं यांनी विनोदी काव्यांत स्थान पटकावले आहे.

“हीराण्युषी हरिः सोते हरः सोते हिमालये
कृष्ण पद्मानने सोते मये मन्त्रुणाक्षुषा ॥”
‘प्राक्पादयोः पतति सावति पृष्ठमांतं ।’

यागारख्या स्फुट मुभाविनांतून प्राचीन कवींनी या उपद्रवी जीवांचे वर्णन केले आहे. आधुनिक काळांत पुण्याचे श्री कृष्णमूर्ति शास्त्री यांनी लिहिलेले एक 'मन्त्रुणाक्षुषम्' खट्टया कवीने प्रसिद्ध झाले होते. संस्कृत साहित्य परिषद पत्रिका (पेटु. १९२८) सुप्रसिद्धारी दासगुप्त यांनी लिहिलेले भाषाणी एक 'मन्त्रुणाक्षुषम्' प्रसिद्ध झाले होते.

व्ही. रामीनाथ शर्मा (भाष्य) यांनी मराठीपर्यंत इथे लिहिले आहेत.

कलिचिदम्बयनम्— हे शतमहाव्य नीलकण्ठ दीक्षित यांनी लिहिलेले अद्भुत रचामध्ये —

“न भेतव्यं न दौडव्यं न धाव्यं वादिनो वचः ।

इदिति प्रतिवक्तव्यं सभासु विनिर्गोषुभिः ॥” ✓

“प्रामाण्यबुद्धिः स्तोत्रेषु देवताबुद्धिरारमणि ।

कीटबुद्धिर्भगुष्वेषु नूतनायाः धियः फलम् ॥” ✓

यागारख्या मुभावितांतून उपरोधगर्भ विनोद केला आहे.

कलियुगाचार्यलोचनम्, कलियुगप्रतापवर्णनम्, कलितृत्तादशपुराणम् हीं कलियुगपरिचयक अवान्तर विनोदी काव्ये कुर्वन्वाङ्मये पाटवे शास्त्री यांनी लिहिली आहेत. कलितृत्तादशपुराणामध्ये,

“मुषारक्षेय ॥ मुख्याः सभालेखचरकोटिणः ।

पण्डितान्ते धुवन्तव्यं ययं प्रोक्तेतरा इति ॥”

यागारख्या आंग्लशब्दांनि संस्कृत शब्देभ्यो आधुनिक मुषारखपुत्रांची टिगल शास्त्रीपुत्रांनी केली आहे.

मांही विडम्बनात्मक दूतवाक्यांचा उल्लेख वर केलाच आहे. भारवाडचे सहस्रबुद्धे शास्त्री यांनी 'चहागीता' नावाचे एक विडम्बन काव्य लिहून नवीन सुधारक मंडळीं'त कळावलेल्या व्यसनावर उपरोधगर्भ'टीस केला आहे. चहागीतेमध्ये—

मूर्खाणां विषयविपिणीं, भगवतां वंशाचलाध्यायिनीम् ।

अम्ब त्वामनुसन्दधामि खलु 'टी'—गीते पयोद्वेविणीम् ॥

असे चहाप्यान आरंभी केले असून अध्यायांच्या शेवटी—

"इति धी मन्त्रहागोतोपनिषत्सु रघ्याकुत्स्यार्या पतनशास्त्रे
चहातद्भक्तसंवादे अनन्यपरम्परा नाम पण्डोऽप्यायः ॥

या वाक्यान्तर्नि य

यत्र पेयेश टी-देवो यत्र कप्पयरा नराः ।

तत्रास्पायुषिषद् रोगा ध्रुवाज्जीतिमन्तिभंस ॥'

यापारख्या श्लोकांमूल मनावद्गीतेचे विडम्बन स्पष्ट दिसते.

चहागीतेतील पितापुत्रांचा विनोदी संवाद पाहा—

पिता - धूम्रपानं कुतो यत्स ?

पुत्र - जले तेन न बाधते ।

पिता - कस्मात् क्रौंष ?

पुत्र - वर्तते तेन मस्तिष्कं शीतलं यदा ।

पिता - कुतः क्यापम् ?

पुत्र - रुमालस्य भारेण व्यथते शिरः ।

पिता - चहापानेन किम् ?

पुत्र - तेन, तन्द्रालुर्न नरो भवेत् ॥

पिता - दंष्ट्र कौटादिभिः किं ?

पुत्र - न त्याज्यरस्तेन तुन्दिलः ।

पिता - सेवते मदितां कस्मात्

पुत्र - यां प्लेगप्रतिषण्विका ॥

चहागीतेच्या शेवटी 'टिये नमः टिये नमः टियेः नमो बिडीस्वामिने टिये । झुर झुर झुर ! सोडनाट्टराय फट् ॥ या पदवर्तने समाप्ति केली आहे.

चहाच्या धरोवरीने नवीन समाजात प्रिय झालेले पण जुन्या पिढीच्या लोकांना चहाप्रमाणेच अप्रिय असलेले पेय जे कॉफी, त्याविषयी लिहिलेली आत्रेय कविवर्य 'कॉफीपोडशिका', एम्. व्ही. सण्णतकुमार आचार्यद्वारा 'कॉफीपानीयम्'

य 'कॉफी-त्याग-द्वादशमन्वरीता (श्रीरंगराचार्यकृत द्वादशपञ्जरिका स्तोत्राच विडम्बन) ही विनोदी काव्ये उल्लेखनीय आहेत. येकेश्वर नावाच्या एका कवीने मुक्तेच 'कॉफीशतकम्' हे काव्य लिहिले असून त्यात

‘यानि कानि च पापानि जन्मान्तर-वृत्तानि च ।

तानि सर्वाणि नश्यन्ति कॉफीपानात् पदे पदे ॥

यासारख्या विडम्बनात्मक श्लोकानून कॉफीविषयक विनोद केला आहे.

हा विडम्बनात्मक विनोदी काव्यप्रकार आधुनिक संस्कृत कवीत घराच प्रिय झालेला दिसतो. छत्रनऊचे शालग्रामशास्त्री (साहित्यदर्पणावरील 'त्रिमला' या हिन्दी गीतेचे लेखक) हे आधुनिक होते. इ. स. १९२३ मध्ये काशीत झालेल्या अखिल भारतीय संस्कृत संमेलनात प. मदनमोहन मालवीय यांनी चर्चसाठी प्रश्न उपस्थित केला की, “अस्ति किं संस्कृतभाषायाम् ईदृशी शाश्वती लोकोत्तरोपकारिता यस्या. अभ्ययनाध्यापनार्थे सर्वेऽपि आर्यधर्मीये सार्वजनीन शाश्वतप्रश्नार्थे प्रयत्न करणीय ? यत्रस्ति तर्हि केच ते सर्वोत्तृष्टा उपायाः यैः इदम् अभीष्टितं प्राप्नु शक्यते ?” त्याच येडीं मालवीयजींनी असा दुसरा प्रश्न उपस्थित केला की संस्कृत शास्त्राचें अध्यापन हिंदी माध्यमानून का करू नये ?” या दुसऱ्या प्रश्नाच उत्तर प. शालग्रामशास्त्रींनी ‘पाश्चात्यशिक्षादूषणानि’ या नावाचे एक प्रसर टीकात्मक काव्यात देऊन त्याच विनोद निर्माण केला. तो असा-

✓ चातुर्यं चाकरीमात्रे कौशलं ब्रूपालिशं ।

भाले लिखति घंतावत् शिक्षा पाश्चात्पचालिता ॥

यो ए-पर्यन्त-शिक्षाया सहस्राणां तु विनति ।

प्ययीभवति चित्तं तु केवल दासवृत्तये ॥

यदि त्यागमूलस्यूल भाग्य प्रीताश्च देयता ।

तदा 'दायू' समाप्नोति वेतनं ख-शराङ्कितम् ॥५०॥

विश्रीय तु पितुर्गृहं दण्डीकृत्य भूषणम् ।

मातुर्वापि स्वसुर्वापि यो ए-पर्यन्तभागत ॥

करालज्ठरज्वाला कवलीकृतमानस ।

भारताकृतिराङ्गलोप्ती विश्व पश्यति शून्यवत् ॥

एम् ए-पर्यन्तमुत्तीर्णं इतिहासे प्रतिष्ठित- ।

छात्रो न वक्तुं शक्नोति भोष्मं कस्य सुतोऽभवत् ॥

८, या 'काफीशतकम्'ची माहिती श्रीरंगमूचे विख्यात संस्कृत वक्ते व्ही रघूनाथराव यांनी आम्हास कळविली

आङ्ग्लेयाना तु को राजा कतिवार व्यमूत्रयत ।
इति सर्वं विजानाति न जानाति स्वक गृहम् ॥

इ १९३१ मध्ये अ. भा. सस्कृत साहित्य सम्मेलनान्तर्गत कविसम्मेलनाचे पं. शालिग्रामशास्त्री हे अध्यक्ष होते. आपणें संपूर्ण अध्यक्षीय भाषण त्यांनी पद्यातच केलें. त्या मादणातहि पाश्चात्य शिक्षणाची वर दिलेली निंदा त्यांनी उद्धृत केली होती.

जयपूरच्या भट्ट मधुरानाथ कवींनी भरपूर गेय काव्यें मागील (२० व्या) प्रकरणांत उद्धृत केलेलीं आहेत. त्यांनी गौराङ्गानुकारी मिल्पर चपैगमन याची एका गेय काव्यात यदा केली आहे 'चपैगमन' निरपराध पापराशी शिकार करण्यासाठी शाह्यापर फसले असता,

“ तावत पॅण्टलून-बिबरेण कृकलास कोऽपि ।

रिडगन् रिडगन् निभुसमपासीत् कटिपट्यती ॥ ”

आणि त्यानंतर गोंधळलेल्या अपरधंत 'जेण्टलमन् महाभाग पतित क्षिती ॥' असा शिकारीचा शेवट झाला

साहित्यविनोदराज *

कल्याणचे श्री दया. वि. राजे, वकील यांनी लिहिलेला सत्तर श्लोकांचा प्रस्तुत काव्यसंग्रह सस्कृतातील विनोदी साहित्यात अनेक दृष्टींनी वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. काव्याचे विषय सर्वथा आधुनिक स्वरूपाचे आहेत. काव्यातही कवि म्हणतो —

नवमण्येक्षत काव्य शधिर साहित्यकोविदस्यैव ।

सद्यस्तना हि विषया वण्यन्ते तत्र तदनुसारेण ॥

विजेचा पत्ता व गुप्तचर याचें साम्य —

कौणो लब्ध्वा स्थान वपलोपस्थितिवलेन वलितमुखम् ।

* परित श्रुतिमपि कुरुते विद्युदव्यजनं तु तत्र गुप्तचर ॥१५॥

शिवणकाम करणाऱ्या मुलीचीं वाक्ये —

आदौ कृन्तामि गल हस्तच्छदो मवेत्तत सुकर ।

आलम्पा द्विजरादने सोबन्तीना तु बालिकाना ते ॥१६॥

उदर वारय तस्य च्छिदि पद तस्य वचं तस्य शिक्षाम् ।

शिक्षेय बालेभ्योऽक्षरबोधे दीयते तु गुरुणा सा ॥१७॥

जोटे दुरुस्त करणाऱ्या चामाराला उद्देशून —

अस्याभूद बहुरम्भा जिह्वा ता छिन्दि, ताडघता पाटिण ।
आदेशोऽप्य पादत्राणक्रमणे तु चर्मकराय ॥१८॥

भागगाढीच्या तिसऱ्या वर्गातून प्रवास—

मुखमप्रयासगमने कथितमिव प्राज्ञ-भर्तृहरिणा यत् ।
मयेऽनुभूय तत् खलु तृतीयवर्गे प्रवासमग्निरये ॥५७॥

दादण्डी—

प्रतिषिद्ध मुम्बय्या मधुपान भूतये हि दीनानाम् ।
तत्फलमाविर्भूत तेषा वस्थापयोग इति युवतम् ॥५८॥

श्री राजे याचा विनोद वर उल्लेखिलेल्या विडम्बनकाराच्या विनोदासारखा भोवफारे घेणारा नाही. तो निरागस आहे.

दिल्लीचे गुरुदयालुशर्मा (देवीदास मन्दकवि) याची काव्यशैली बरीच विनोदी आहे. छष्टतरुनाकर मासिकातून त्याची काव्ये अनेकदा येत असतात. १-१२-५६ च्या अकात त्याचे 'भगवती-स्तवराज' हे काव्य प्रकाशित झाले होते त्यात त्यांनी,

“अस्य भगवती-स्तोत्रस्य देवीराज (कवीचे टोपण नाव) ऋषि उपजातिचन्द्र, रतिर्निज, नेने शक्ति, मुचौ कीलकम्, महाचण्डी देवता, भक्तजन मारणमोहनोच्चाटने विनियोग ” अशा प्रकारे विडम्बनात्मक न्यासाने प्रारंभ करून पुढील प्रकारे आधुनिक चञ्चल तरुणीची गिंयल केली आहे.

राखसी—

तीक्ष्णायताग्रंनखरं सुरपते वर्र्ममहाकालतर्तश्च केतौ ।
आलोहितोष्ठानुमिताश्रयाना साक्षादहो राक्षसकयकेयम् ॥
प्रलम्बमान-त्रिगुणोप्रलोलवेणीकशा-तादितपृष्ठभागा ।
रक्तप्रपूर्णस्तनकुम्भयुग्मा साक्षादहो राक्षसकयकेयम् ॥

सिंही—

दृष्टा हरन्ती परमानसानि स्पृष्टा हरन्ती जनभोजितानि ।
नखीष्ठभालाकितरक्तविन्दु कृशोदरी केसरिणी किमेया ॥

फरेण —

श्यामा सुमुक्ता सुदती सलीला निरकुशा दीप्तमखा सरागा ।
अनेकपा मयरगामिनीय साक्षादहो । पपकरा करेणु ॥

शुकी-

रागं भुल्ले केवलमुदवहन्ती वधीरितार्या मधुरं लपन्ती ।
तपक्षपाताभुजपञ्जरस्याऽप्युदगातुकामा किमहो शुकीयम् ॥

घामा—

मधुप्रमत्ता प्रतिमांतरक्ता स्वतंत्रचारा कुलवीक्षितापि ।
मुद्राप्रसन्ना बलिचर्चितरूपि साक्षादहो वामपरम्परेयम् ॥

* * *

यहुतेक विडम्बनात्मक विनोदी काव्यात समस्यापूर्तीचा विंवा शब्द परिवर्तनाचा प्रचार असतो. असल्या शब्दात कवीने अर्थाचा अनर्थ घेव्यामुखे एकदम हास्याचा स्फोट होतो. कालिदासाच्या 'वागर्थविव सगृह्णतौ वागर्थप्रतिपत्तये १' या प्रसिद्ध श्लोकाचे विडम्बन—

वणिगर्षाविद्यापुवती हास्यस्य प्रतिपत्तये ।
मुगस्य पितरो वन्दे मोदी-बाबू स्वरूपिणौ ॥
मुनीलनगिणी वन्दे पतिपरमोत्सवपिणौ ।
वाभ्या पिना न पश्यन्ति जनाः फिलमस्पर्मीश्वरम् ॥

या प्रकारच्या श्लोकात आलं आहे.

संस्कृत रत्नाकराच्या फेब्रुवारी-मार्च १९५७च्या अकात, 'चेतः समुत्कण्ठते' या समस्येची पूर्ति श्रीरामदास भट्टाचार्य याने पुढील दोन श्लोकात केली असून त्यात आधुनिक चलाख विद्याध्याची थटा केली आहे. ते श्लोक असे—

"आलस्येन, मदेन, दाकयकलहः संवत्सर तिष्ठतां
प्रासाण्डादम-सगृहप्रणमिना काशीपुरीवातिनाम्
अस्माकं ध्यानरुच्छलव्यमजिता गीर्वाणभाषाविना
गन्तुं श्रोतारपत्रदर्शकगृह 'चेतः समुत्कण्ठते' ॥
नो विद्यालब्धदर्शने न हि गुरोरध्यापने ने स्पृहा
ग्रन्थग्रन्थविभेदनाय मनसो वृत्तिः स्फुरत्येव नो ।
पाश्चेत्येः पटुभिश्च यद् विनिर्दिष्ट मित्रे. परोक्षागृहे
तद् द्रष्टुं च निरीक्षक छलयितुं 'चेतः समुत्कण्ठते' ॥"

या परिहासप्रिय कवींनी मोठमोठे विषयहि हाताळलेले दिसून येतात. 'दयानन्दाष्टकम्' या काव्यात प्रख्यात साहित्यशास्त्रज्ञ छज्जूरामजींनी महर्षि दयानन्दाचा उपहास केला आहे.

साहित्यिकस्यम्"—या शतककाव्यांत पुत्रसेरी नीलकण्ठ शर्मा यांनी कुत्रा, बेल, कोल्हा, पोपट यांच्या परिपदेचें चित्र रंगवून, त्यानून आधुनिक राजकीय परिपदाचा उपहास केला आहे. 'कॉंग्रेसगीता' या काव्यात 'कॉंग्रेसच्या एत-अधि-वेशनातील धिंगाणा वर्णिल आहे. प्रसिद्ध हिंदी साहित्यिक महावीरप्रसाद द्विवेदी यांनी कान्यकुब्जलीलामृतम्, या ३८ श्लोकांच्या काव्यात कान्यकुब्ज ब्राह्मणांची यद्वा केली आहे.

माट्यांतील विनोद

प्रहसन हा प्राचीन नाट्यप्रकार हास्यरसप्रधान असल्याने आधुनिक विनोदी लेखकांनी तो उचलून धरलेला दिसतो. पाश्चात्य साहित्याच्या प्रमायाने सर्व प्रादेशिक भाषातहि हा प्रकार आधुनिक काळांत विशेष प्रचलित झाल्याचें दिसून येतें. संस्कृतकवि आपल्या समकालीन अवतार साहित्यिकापेक्षा कधीच मागे राहिले नाहीत.

हास्यरसप्रधान प्रहसनांमध्ये वायू, महालिङ्गाशरीकृत कौण्डिन्यप्रहसनम्, व शृंगारनारदीयम्, नागपूरचे के. स्रष्ट शर्कर रोज यांचे मालाभविष्यम् व लालाबैत्रम्, श्यादींचा उल्लेख पूर्वी आलाच आहे. त्याप्यतिरिक्त एच. के. रामशास्त्रींचें दोलपन्चीलकम् व मणिमन्त्र्या; एल्. बी. शास्त्रींचें छीलाविलासः, जामुण्डा व निपुणिका, सुरेन्द्रमोहन यांचे कान्चनमाला हीं प्रहसनें उल्लेखनीय आहेत पौराणिक कथानुर लिहिलेल्या नवीन प्रहसनांमध्ये विनोदाचे पत्रारे अधून मधून उडतातच. श्री. जगदीश्वर मट्टाचार्यकृत 'हास्यार्णवप्रहसनम्' मध्ये अनयसिंधु नामक काल्पनिक राजाच्या राजवटीचे वर्णन करतो तें असे —

"नीतिर्भीतिमती दिगन्तमभजत् क्षिप्रं सर्वं साधुभिः

पूर्तानां पट्टापरं परधनाकृष्टं न केयां मनः ? ।

कान्ता वस्य धलाप्र केन रमिता राज्ये यदीयेऽधुना

तस्य क्षीणिपतेः समागतिरिह स्यात् न युक्तं मिमे ॥

कुराज्याचीं सारीं वैशिष्ट्ये मट्टाचार्यांनी या श्लोकात संक्षेपनः सांगून टाकली आहेत. या अनयसिंधु राजाचा कुलपुरोहित महामहोपाध्याय निरुध्वज उपाध्याय यांचे पारिव्य प्रहसनातील कुट्टिनी कथुण सांगते —

दिनोपवासी तु निशामिपासी

जटाधरः सन् कुलटामिलापी ।

१०. इ. १९०७ मध्ये त्रिचूर येथे प्रकाशित.

११. इ. १९०८ मध्ये मद्रासमध्ये प्रकाशित.

अयं कथायाम्बर-चारुदण्डः

शठाग्रणीः सपेति विश्वभण्डः ॥

दुष्ट दाभिर्नाचं यापेक्षा उत्तम सूत्रबद्ध वर्णन इतरत्र सहसा आदळणार नाही.

दक्षिण गोत्रोत्पन्न विश्वेश्वरकृत 'संकरविवाहम्' नाटकाची नायिका मनोरमा हिची आई डॉक्टर भागीरथी हिने वृद्ध पतीचा त्याग केला अथवा कुण्याजीपत नावाच्या भावट्या तरुणाशी दुसरा विवाह केला. भागीरथीच्या या कृत्याचे समर्थन करणारा वकील गोष्टबोले म्हणतोः—

साधु त्वया जराजीर्णः सत्यवतः स्वेच्छया पतिः ।

अन्यो नयश्च सद्भर्ता पुनरुद्धो गुणान्वितः ॥

युवतं कृतं भवत्येवं शुभं भूयात् तवानिग्रहम् ।

पुराणपुरुषं त्यक्त्वा कृपणं याति पणजा ॥

व्रतवानयास्तिनं त्यक्त्वा गंया संयाति सागरम् ।

त्यक्तस्त्वयाऽपि वृद्धश्च सम्प्राप्तश्च पुनर्पुंया ॥

या समर्थनामुळे प्रसन्न झालेली डॉक्टर भागीरथी म्हणते—

• 'दण्डिनं भारविं माघं वायरनं शेक्सपीयरम् ।

कवीन्द्र कालिदास च भवानिति हि वदंते ॥

बाहू-ववायमम् हृद्यमेलाकुपसिततन्त्रितम् ।

आह्लादकारकं पातुं भवानर्हति मत्करात् ॥

अप्यंते स्म पुरा स्त्रीभिः स्त्रीभ्यः पुंयं च कुडकुमम् ।

दीयतेऽद्य तु सर्वेभ्य बाहूभागन्वकारकम् ॥"

वर उल्लेखिलेल्या ग्रहसनाव्यतिरिक्त महाश्रीवास्तीकृत 'मर्कटगर्दलिकाभाणः' सुदर्शन शर्माकृत 'शमारादोल्लभाणः', के. के. आर्. नायरकृत 'आलस्यकर्मीयम्' (बेकारी), बटुकनाथ शर्मा (हिन्दुमिस्त्रविद्यालयाचे प्राध्यापक) यांनी लिहिलेले 'पाण्डित्यताण्डवम्' (याव्यतिरिक्त कल्ययदूतम्) हे विद्वन्मन काव्यहि त्यांनी लिहिले आहे.) इत्यादि नाट्यात्मक विनोदी साहित्याचा उल्लेख करावयाय हवा.

१२. आधुनिक कविता की प्रवृत्तिया (सरदार बल्लभभाई विद्यापीठा-तर्फे प्रकाशित) यातील श्री भानुशकरदास्की यांच्या लेखातून (पृ १२६-१२७) उद्धृत.

१३ इ. २५४ ।

हास्यरसात्मक आधुनिक साहित्याचा इतका परिचय दिव्यानंतर आम्ही स्वतः लिहिलेल्या 'मन्दस्मितम्' या शतकाव्यांतील काही उदाहरणे देऊन हे प्रकरण संपवू.

आकाशवाणी —

देवानामपि वज्राणि त्रीणि चत्वारि पञ्चं षट् ।

आकाशवाणी—वस्तूणां सन्ति तानि गृहे गृहे ॥

आकाशवाणीगृहभाषणानि शृणोतु कश्चिन्न च वा शृणोतु ।

षट्पुः समाधानमहो परन्तु व्याप्नोति विश्व मम भारतीति ॥

ध्वनिचर्धकः (Loud speaker)

समीपमभ्येत्य तवोद्गिरन्ति विपश्चितो वाचमतीयं वृष्टाम् ।

शृणोषि तां न ध्वनिचर्धक ! त्वं परं परान् आशयितुं पटीयान् ॥

रायणस्य किलकस्य मनाव भुवने ध्वनिः ।

ध्वनिचर्धक ! सर्वेऽपि त्वयेमे रायणीकृताः ॥

दूरभाषः (Telephone)

उपकर्ता न लोकानां दूरभाषे ! भवादृशः !

यदसंश्लेष—साभिध्यं घत्से विरहिणामपि ॥

उल्का-स्पुटनिक-संवादः —

कस्य बाल ! कुत, क्व यासि कपिता सार्धं नभोमण्डले ?

मूढे ! मां किमु येसि न स्पुटनिकं चन्द्रप्रयासोद्यतम् ।

उल्काऽसौ तदसर्व—गर्व—वचनं श्रुत्वाह मन्दस्वरम्

उच्चैः सञ्चरतां स्तलन्ति गतयो गर्वोद्धतानामपः ॥

ध्वनिमञ्जूषा — (Radio)

पुरा समाधिविघ्नापायच्छन्ति स्म दिवोऽङ्गनाः ।

इदानीं ध्वनिमञ्जूषा, प्रतिवेशिगृहे स्थिता. ॥

नवपैसा —

मूल्यं कथयिकाकल्पमाकृतिः कुड्मकोटवत् ।

तयापि नवपैसाऽसौ गण्यते हृष्यकैः सह ॥

वनस्पतिघृतम् —

रूपतः स्पर्शतश्चापि वनस्पतिघृतं घृतम् ।

परिणामे घृतं त्वामुरग्यदन्यन्मतं मम ॥

चहा —

- ✓ प्रदोषे पानमात्रेण निद्रां हरति सर्वथा ।
प्रभाते माममात्रेण चहा निद्रापहारिणी ॥
कुम्भकर्णप्रसोषाप कृतः किल महान् ध्वनिः ।
चहा सिद्धेति किं नोक्तमहो मूढा हि राक्षसाः ॥
येदकालेऽमृतं सोमस्ततो दुग्धं ततः सुरा ।
इदानीं शतके विंशे चहा हि परमामृतम् ॥

नेतारः

- लोकेऽगण्यमयाफान्ते द्वयमत्यन्तभीषणम् ।
अण्डस्त्रमेकमपरं नेतारो राजनैतिकाः ॥
राजनैनिकनेतृणां निर्वाचनमति-प्रियम् ।
सम्मेलनं च षष्ठाश्राणां मीचानां काल्पनोत्सवः ॥
केचिन्नेतृजना भ्रमन्ति सततं वक्तृत्वमाश्रोचताः
अन्ये केचन विससद्ग्रहपरा नानानिमित्तैः सदा ।
केऽप्यग्नये परिपत्सु लोकपुरतो दृश्यन्त उच्चासने
केचित् सार्वजनीनभोजनविधेरन्यत्र मालोकिताः ॥
न राजसेवा सुलभा न वणिक्ता न वा कृषिः ।
प्रायेण मन्दबुद्धीनो मुकरा ग्रामनेतृता ॥
आज्ञा न येषां वचिनाधिगन्तु
महत् पदं चेदुपमन्त्रिणोऽपि ।
आरभ्यतां तैरविषण्णचित्तैः
भूदानयज्ञादियु भिक्षुकत्वम् ॥
न सा बहुमता माता तथा नैव प्रिया प्रिया ।
निर्वाचनप्रविष्टानां यथा सा भतपत्रिका ॥

मन्त्रिलक्षणम्

- हे सामुद्रिक ! भद्र ! मत्सुतकरे पश्य क्षणं लक्षणं
प्रायो गौरिव हिण्डतेऽयमनिशं नैवात्य विद्यारक्षिः ।
तद् धृष्टावचनं निगम्य सहसाऽदृष्ट्वा च तल्लक्षणं
स प्रहाम्ब ! शिशुः सुनिश्चितमयं मन्त्री भवेद् भाग्यवान् ॥

मन्त्रिकर्म

- ✓ उद्घाटनं पत्रकारपरिषत् नाट्यदर्शनम् ।
सन्देशदानमित्येतन्निघृतं कर्म मन्त्रिणाम् ॥

फलिसामर्थ्यम्

भुवत्तच्छंदासि काव्यानि हृतव्याकरणा गिरः ।
कलेः पश्यत सामर्थ्यं स्वरान्यं च निधामिकम् ॥

अन्नसत्याग्रहः

अन्नसत्याग्रहं कृत्वा ये केचिन् पञ्चतां गताः ।
ते सत्याग्रहतन्त्रस्य धामरा भवं गाऽविदन् ॥

नवशिक्षणम् —

- ✓ सन्तु धर्मो न वा सन्तु धोतुं विद्यार्थिनोऽजिला ।
प्राध्यापकैस्तु घषतप्यमित्युक्तं नवशिक्षणम् ॥
दिने दिने ह्यनभ्यासं गतिं मासि च खेलनम् ।
विद्यार्थिनः समीहन्ते निदपस्थिति शिक्षणम् ॥

लोकसंस्था —

द्वित्योऽप्यलस्तत्सुतः कार्यवाहः
कोपाप्यसा तस्य भार्या स्नुषा वा ।
जामात्राद्याः धान्यवास्ते सदस्याः
एव प्रायो लोकसंस्था भवन्ति ॥

सामाजिकं कार्यम् —

नाट्यप्रयोगैर्धनमर्जनीयं ततः क्वचित् सद्य नवं विधेयम् ।
याव्यं ततः शासनतोऽनुदानं सामाजिकं कार्यमिदं यदन्ति ॥

घृत्तपत्रम् —

पञ्चमं खलु सैन्धाङ्गं राज्याङ्गमथवाटमम् ।
प्रमाणं नवमं नूनं घृत्तपत्रं नवे युगे ॥
सर्वतः सुगतो बृहत् सर्वतः किल माधवः ।
साम्प्रतं ग्राम्यवक्ता वा सम्पादकमहाशयः ॥
मुखपृष्ठे नटीचित्रमन्तरङ्गलीलवर्णनम् ।
धर्मे मासिफसाहित्यं कविकल्मषवर्धनम् ॥
चौर्य-मृत्यु-बलात्कार-दाहवार्तापरा गराः ।
प्रतः प्रयममिच्छन्ति घृत्तपत्रस्य दर्शनम् ॥

यः पठति वृत्तपत्रं पश्यति नव-चित्रनाट्यमनुदिवसम् ।
सर्वत्र विजयतेऽसौ विविधासु ग्राम्यचर्चासु ॥

नवसुधारणा —

वकुंकुमाङ्काः राघवा विवचाश्च सकुंकुमाः ।
यत्र स्फुस्तत्र सम्पूर्णा नूनं नवसुधारणा ॥
रदनच्छदरागेण हिमान्या मुखभस्मना ।
पातुशिलयगस्तान् द्योयान् छादयन्ति विचक्षणाः ॥
नय नेतुप्रचारेण संविधानेन नय च ।
अस्पृश्यता सूर्य नीता हृद्युपाहारगृहेरिह ॥
धनं नाट्यप्रयोगेण मानो मन्त्रिपदेन च ।
प्रतिष्ठाङ्गुलीयवेपेण सुलभा नवभारते ॥

संवादाः

श्रावण ! कृता वपुषः कथमपनेवा धनव्ययेन विना ? ॥
भय राजकीयघ्नी शीघ्रं कथमपि विधाय विधिभङ्गम् ॥
न हि ते कृषिर्न सेवा वाणिज्य वा कुतो धन लभसे ? ।
मदिरापाननिषेधकमिदमस्माकं चिरं जयतु राज्यम् ॥
किमु बहिरेव भ्राम्यसि विमना इव, किं गृहं न जिगमिषसि ? ।
सत्यं सचीमि गेहे प्रायुणिकाः केचिदप्रियाः प्राप्ताः ॥
अश्लीलमेव सततं याङ्मयजतं कथं सखे पठसि ? ।
अश्लीलतानियारकसमितेः तालु कार्यवाहोऽस्मि ॥
चित्रं चित्रं विभ्रति साम्प्रतमधिकारिणोऽपि सौजन्यम् ।
पत्त ! न चित्रं, नगरे प्राप्तः सौजन्यतप्ताहः ॥

संस्कृत साहित्यांतील राष्ट्रवाद

देशमन्ति निंवा राष्ट्रनिष्ठा या भावनेचा भारतीय समाजात सर्वथा अभाव होता. देशभक्तिपरायण इन्द्राच्या सर्पसने निंवा इक्ष्वाकी साहित्याच्या सत्कारानेच त्या भावनेचा संचार भारतीय समाजाने झाला. अशा प्रकारचा निचार अनेक ठिकाणी प्रतिपादन करण्यात आला आहे. सृष्टीदर्शना तो निचार सर्वसामान्य मनुष्याला प्राप्त वाटणे स्वाभाविक आहे, याच कारण आन ज्या स्वरूपात व प्रमाणात राष्ट्र निष्ठेचा आविष्कार भारतीय साहित्यात होत असल्याचें दिसून येत आहे त्या स्वरूपात व प्रमाणात राष्ट्रनिष्ठा प्राचीन साहित्यात सावेश प्रगट झालेली दिसत नाही तथापि राष्ट्रमन्ति निंवा देशमन्ति एतद्देशीयाच्या अन्तःकरणात कधी अंतुरित झालेच नव्हती असें सरसकट विधान मान निरपवादपणे ग्राह्य मानता येत नाही. प्राचीन संस्कृत साहित्यात या राष्ट्रातील पवित्र नद्या, पर्वत, तीर्थक्षेत्र इत्यादिकाविषयी परकाष्टेची भक्ति व्यक्त झालेली दिसून येईल. त्यामध्ये व्यक्त झालेल्या उदात्त भावना जगातील कोणत्याहि राष्ट्राच्या साहित्यात सद्देशीय नदी-पर्वत-इत्यादिका-विषयी व्यक्त झालेल्या सदृश आदरान्वित नाही. याच कारण हे राष्ट्र जसे 'निभृति पूजक आहे तसें जगातील एकहि राष्ट्र नाही. या पूज्य विभूतीमध्ये भगवद्गीतेत निभृतियोगाच्या अध्यायात वर्णित्याप्रमाणे निविध प्रकारच्या आविष्काराचा अन्तर्भाव होतो. 'माता भूमि पुत्रो अहं श्रुयिष्या.' यासारख्या वेदवचनातून किंवा 'जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी' यासारख्या ह्यत्र सुमाश्रितान् भारतीयानी राष्ट्र भक्ति उत्तम प्रकारे व्यक्त झाली आहे.

तथापि या भावनेने आधुनिक काळात विशिष्ट परिस्थितीमुळे ज जाज्वल्य स्वरूप धारण केलेलें दिसतें तसें ते प्राचीन काळां धारण केल्याच दिसत नाही. मुसलमानी पारतन्याच्या काळात दुर्धर परिस्थिति असून मुस्लिम तत्कालीन साहित्या मध्ये आधुनिक स्वरूपाची जाज्वल्य राष्ट्रभक्ति अभिव्यक्त झालेली आढळून येत नाही. याचें कारण हेंच की त्या काळात जनजातीयवादी साहित्याचा उपयोग, (अर्वाचीन मुद्रणकलेच्या काळात जसा व्यापक स्वरूपात झाला तसा) होत नव्हता. त्या काळातले नुतेक साहित्य 'स्वान्त सुम्नाय' लिहिण्यात येत होत. उपदेशाचे कार्य प्राचीन रामायणभारतादि ग्रंथच प्रत्यक्ष निंवा अप्रत्यक्षपणे करीत होते.

इम्रजाच्या आश्रमणाळात मान स्वदेश, स्वधर्म, स्वसंस्कृति यात्रिर्यांचा अपरपार अभिमान सर्व भारतीय भाषातील साहित्यातून उपाळून येऊ लागला. इतर सर्व भाषाप्रमाणे संस्कृतातूनहि तो व्यक्त झालेला आहे. राष्ट्रभक्तीची अभिव्यक्ति करणाऱ्या कर्मी संस्कृत साहित्यिक इतर कोणत्याहि प्रादेशिक भाषेच्या साहित्यिकांपेक्षा मागे राहिले नाही. सप्तम एडवर्ड, पंचम जॉर्ज, व्हिक्टोरिया यासारख्या आंग्ल सत्ता धान्याची स्तुतिस्तोत्रे गाणारे कवि केवळ संस्कृतात आदळतात असें नसून इतर सर्वच भाषात आदळतात. इतर भाषातील परकीय राजसूति आळविणाऱ्या कवींनी अनेक देशभक्तिपर स्तुतिकाव्ये प्रसंगोपास लिहिली, तरी संस्कृत कवींनीहि लिहिली आहेत. इम्रजानी राजनिष्ठ साहित्याचा मधुर मृदगव्यनि 'मुखलेप' करून निर्माण करविला होता हे उघड आहे.

आपली राष्ट्रनिष्ठा संस्कृतकवींनी अनेक प्रकारानी अभिव्यक्त केली आहे. काहींनी भारताच गतवैभव आठवू आठवू वर्णिले व त पातच्यामुळे लयात गेले या विषयी शोक व्यक्त केला. काहींनी युरोपीय संस्कृतीच्या आश्रमणामुळे ओढविलेला शोचनीय संस्कृतिविनाश वर्णिला. स्वदेशाच्या उद्धारासाठी सर्वस्व समर्पण करणाऱ्या प्राचीन व अर्वाचीन महापुरुषांची चरित्रे देवदेवतांच्या चरित्राप्रमाणे अनेकानी मोठ्या भक्तीने काव्यारमक स्वरूपात लिहिली. काहींनी पाश्चात्य संस्कृतीच्या सपर्कांमुळे नयशिवित समाजात प्रभुत झालेल्या दुराचाराची तळतळून निंदा केली. विशेष म्हणजे परकीय भाषेच्या प्रभावामुळे संस्कृत भाषेचा क्रमशः न्हास झाल्याबद्दल अनेक संस्कृत कवींनी खेद व्यक्त केला व त्या देवभाषेचा पुनश्च उज्जार दाला पाहिजे हा विचार मोठ्या आघेष्टाने प्रतिपादन केला. संस्कृत नियतकालिकांतून तर या प्रकारच्या निचाराचा पूर आल्यासारखा दिसतो. अशा प्रकारे आपुनिक संस्कृत साहित्यिकांनी परम्परागत साहित्यप्रकाराचे रक्षण करून नवीन विचार देखील अभिनव पद्धतीने संस्कृत साहित्यात प्रवर्तित केलेले आहेत. अशा प्रकारच्या काही राष्ट्रवादी काव्या दिकांचा परिचय पुढे दिलेला आहे.

भारतीमनोरथम् — मद्रासचे श्री एम्. के. ताताचार्य यांनी ९० श्लोकांचे प्रसृत काव्य पाहिल्या महायुद्धाच्या सुमारास लिहिले व त्यामध्ये भारताच्या हिताच्या दृष्टीन इम्रज सरकारकडून अपभित्त असलेल्या आपल्या आकांक्षा त्यांनी वर्णन केल्या आहेत.

सुपुतिवृत्तम् — या काव्याचे लेखक श्री चिद्विगुहूर वरदाचारियर हे माडे प्रसिद्ध देशभक्त होते. प्रसृत तीन सर्गांच्या वायात त्यांनी भारताचा प्राचीन ऊर्जितकाळ व विद्यमान विपत्काळ वर्णिलेला आहे.

१. मॉडन संस्कृत रायटिंग्ज पृ. २८ ।

२. चिद्विगुहूर नरसिंह कलाशालेतर्फे १९३८ मध्ये प्रकाशित झालेले ८ वे पुस्तक ।

भारतीशतकम् — काशीचे कविवार्तिक चन्द्रवर्ती श्री. महोदय पाण्डेय यांनी लिहिलेले हे राष्ट्रभक्तिपर शतकम्माय 'सारस्वती सुषमा' या त्रैमासिकाच्या आठव्या वर्षाच्या अंकात प्रकाशित झाले.

भारतीगीता — व्ही. आर. लक्ष्मी अम्मल या लेखिकेने आपल्या प्रसृत काव्यात भारताचे गतवैभव वर्णन करून त्याचा मावी शुभसन्देश निवेदन केला आहे.^१

राष्ट्रस्मृति — अहमदाबादचे देशभक्त प. रामराय यांनी प्रस्तुत स्मृति मध्ये प्रतिज्ञापर लहान लहान संस्कृत वाक्ये संग्रहीत केली आहेत.^२

प्रान्तियुद्धम् — योगापुरचे प. वामुदेवशास्त्री यांनी १८७७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धानिमित्त अनेक ग्रंथ वाचून त्याच्या आधारे प्रसृत संस्कृत ग्रंथ लिहिला.^३ स्वातंत्र्यरणयुद्धात आत्माहुति देणाऱ्या देशभक्तांचे गुणगान करावे व संस्कृत भाषेचीहि सेवा घडावी या उद्देशाने श्री यागेराजीकरांनी हे पुस्तक व लोकमान्य टिळकाचं चरित्र (टिळक शताब्दीनिमित्त) लिहिले.

संस्कृत-धातुविजयः — दिल्लीचे प्रमुदचशास्त्री यांनी संस्कृत व (इंग्रजी प्राकृत ऐवजी आधुनिक प्राकृत) हिन्दी या दोन भाषांचे हे पाच अक्षरी नाटक लिहिले अगून त्यात संस्कृत भाषेचे प्राचीन वैभव व अर्थाचीन सक्ती दर्शिलेली आहे.^४

भारती-स्तव — पादेचरीचे ब्रह्मधी कपालीशास्त्री यांनी १५-७-४७ या स्वातंत्र्यदिनानिमित्त एका दिवसात हे शतकम्माय लिहिले. योगी अरविन्दाचे राष्ट्रादी विचार प्रस्तुत काव्यात त्यांनी छन्दोमय केले आहेत.^५ त्यातील काही श्लोक पाहा—

विविधजनता-सघातस्य स्वमन्त्र सुहृत्तमा

विपक्षयुक्ते भूगोलेऽस्मिन् शुभाश्व-निर्दाशनी ।

अभिभूयनमध्यात्मधेयो-विघात-पटीयसी

स्वमसि सद्गतास्तेऽमी पुत्रा जयेम यद्य च ते ॥ १८ ॥

३ मद्रास येथे १९५० मध्ये मुद्रित ।

४. अहमदाबाद येथे १९५१ मध्ये मुद्रित ।

५. सर्वोदय मुद्रणालय पुणे येथे मुद्रित १९५७ ।

६. दिल्ली येथे मुद्रित १९४२ मध्ये.

७ प्राप्तिस्वात — अरविन्दाश्रम, पादेचरी, मूल्य १ रु ।

तवाम्ब परिकल्पित भुवन-सर्जन-ज्योतिषा
यपुर्विमलपाटलघृतिधर महश्चिन्मयम् ।
अदृश्यमपि तद्धनं जनानि दृश्यमन्तर्वशा
तदेव सकलावनेर्हृदयपदामच्छ विबु ॥ २० ॥

इतः प्रथममुत्पितो मनुजनु पुरा पुण्यवान्
अचर्मनयनो मुनिर्दिवमपश्यदुन्मेघवान् ।
इतो निहृतमाविम मनुजनिष्ठमग्न्य तमो
जगत्प्रभक्ताह्नद्युमणिरोचिषा भूजुषा ॥ २३ ॥

इतः शरणमुत्तम शिवतमाप्यना भूयसाम्
इतः शरणमच्युत जगदधीश्वर-प्रेमसाम् ।
६ इतो जडतमोद्विषामजडलोचनज्योतिषा
चिदम्बरमुपेयुषामुदयज्ञोत्तुङ्गत्वलम् ॥ २४ ॥

अनन्यसामान्यमदभ्रसत्त्व
विचित्रमेतच्छिवरजीवित ते ।
युगाद्युग यात्यपि कालचक्रे
घक्रे जरा यत्र पदं तवार्थे ॥ ६३ ॥

न केवल बहुविदामुपीणा लोकान्तराबद्धदृशा सता वा ।
आदित्यल लोकमिदं कलानामभिल्लोकस्य च भारति । त्वम् ॥ ५४ ॥
अक्षय्य-सम्पत्तिरज्यतेजास्त्वमम्ब भूमेर्हृदयास्त्रभूता ।
काञ्चित्कला चित्कलिकाप्रसूतिं तां त्वा विदो भारतमा वदन्ति ॥ ५१ ॥

रवामी श्रीमगबदाचार्यांच्या 'भारतपारिजातम्' या बान्धीचरित्रात्मक महा
काव्याच्या प्रथम संगीत, पाचव्या श्लोकापासून सतराव्या (१७) श्लोकापर्यंत भारत
भूस्तोत्र गादलेले अफून त्यापुढे चरित्रनायकांच्या बाल्ललीलच स्थान अवलल्या गुजरात
प्रदेशाचें राष्ट्रीय दृष्ट्या माहात्म्य वर्णिलेलें आहे श्री. अत्रिलानन्द शर्मा यांनी
लिहिलेल्या 'दयानन्दविजय' या महाकाव्याच्या द्वितीय सर्गामध्ये २१ श्लोकांत त्याच
गुर्जर प्रदेशाचें वर्णन केलेलें आहे. अशा प्रकारें निरनिराळ्या आधुनिक महाकाव्यांतून
प्रणयानुरोधाने भारतातल्या निरनिराळ्या प्रदेशाचें राष्ट्रीय भावनेंतून केलेलें वर्णन
वाचावयास मिळतें

गाधीनिष्ठ साहित्य

ले. निळन व म. गाधी यांच्या लोकोत्तर विभूतिमज्जाचा प्रभाव भारतातील
संपूर्ण साहित्यावर पडला व त्यामुळे त्यांच्या सधर्मी (व त्यांच्याचरया इतरहि

श्रेष्ठ पुण्यासमर्थी) जेंच साहित्य आधुनिक काळात निर्माण झाले. श्री. चितळे यांचे ग्रंथात्मक टिळक चरित्र नुक्तेच प्रकाशित झाले आहे व लोकनायक ज्ञानजी अणे यांनी लिहिलेले पत्रात्मक टिळक चरित्र अद्यापि प्रकाशात यावयाच आहे. कल्याणचे श्री. विठ्ठलराव केशव छत्रे यांनी रेखेची कथप्रद नोव्हेली सामावून अनेक पत्रात्मक चरित्रे लिहिली त्यामध्ये नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे १६ सर्गांचे पत्रात्मक चरित्र विशेष उल्लेखनीय आहे. (तें अद्यापि अप्रकाशित आहे.)

स्वामी भगवदाचार्यांनी लिहिलेल्या गांधीचरित्रालाक 'भारतपारिजातम्' या विष्णू प्रभायाचे खविस्तर परिचय प्रस्तुत प्रयात अन्यत्र आलाच आहे. गांधीनिष्ठ साहित्यामध्ये विशेष उल्लेखनीय आणखी काही ग्रंथ म्हणजे—

गान्धिगीता — पुण्याचे श्री ताडपनीकर यांनी म. गांधींच्या सिद्धान्ताचे प्रतिपादन करण्यासाठी प्रस्तुत नवीन गीता लिहिली आहे.

सत्याग्रहगीता^८ व उत्तरसत्याग्रहगीता^९ — या दोन ग्रंथात पंडिता धनादेवी राव यांनी महात्मा गांधींच्या जीवनातील सत्याग्रह सग्राम खविस्तरपणे वर्णिलेले आहेत.

गान्धिसूत्राणि — मद्रासचे प्राध्यापक डी. एस. शर्मा यांनी म. गांधींच्या सिद्धान्ताचे प्रतिपादन करण्यासाठी ही पुढे लिहिली असून "इन्डोनेशियन व इतर मागमध्ये त्याची मागातरे प्रकाशित झाली आहेत."

महात्मनिजयम् — लेखक के. व्ही. एल्. शारनी, मद्रास.

महात्मनिर्माणम् — ले. व्ही. नारायण नायर, त्रिचूर. - लेखकाने रचून यावर टीका लिहिली असून निघ्यासह १९५४ मध्ये ते प्रकाशित झाले आहे.

महात्मा गांधींच्या यथामुळे दु गिस्त झालेल्या अनेक साहित्यिकांनी गांधीजींना भजनांशि उभरण करण्यासाठी स्वतः काव्य लिहिले. त्यामध्ये सुप्रसिद्ध श्री शाला यांचे भजनाञ्जलि हे काव्य व डॉ. वे. रामन् यांचे महात्मा हे काव्य विशेष उल्लेखनीय आहे. श्री जी. सी. शांग यांनी लिहिलेला 'सुत्ता' नावाचा लघुकाव्य

८. पुणे येथे मुद्रित, ६ त. १९४९ मध्ये ।

९. Librairie & Amerique et d'orient, Paris येथे १९३२ मध्ये मुद्रित ।

१०. मुंबई येथे १९४९ मध्ये मुद्रित ।

११. १९३८ व १९४६ मध्ये मद्रास येथे मुद्रित ।

१२. मॉर्टॉन गरूज रायटिंग्ज व्. ३० ।

समूह १९५५ मध्ये प्रकाशित झाला आहे. सर चिन्तामण द्वारकानाथ देशमुख याच्या अनुवादात्मक 'गाधिसूक्तिमुक्तावली' या पुस्तकाचा निर्देश भाषांतरित साहित्यविषयक प्रकरणात आलेलाच आहे.

राष्ट्रपतिगौरवम् - मुंबईचे श्री लक्ष्मीनारायण शानभाग यांनी राष्ट्र समेच्या (कॉप्रेस) १९३८ पर्यंत झालेल्या सर्व अध्यक्षांना गौरव प्रस्तुत लघुकाव्यात केला आहे. डॉ. राजेन्द्रप्रसाद हे राष्ट्राध्यक्ष झाल्यानंतर त्याची स्तुति करणारी अक्षरशः दोकडो काव्ये लिहिली गेली. त्या सर्वांचा समूह पुस्तकरूपाने प्रकाशित करण्याचे कार्य कोणीतरी साक्षेपीपणे करावयास हवे. कोल्हापुरचे श्री. वामुदेय आत्माराम छाटकरास्त्री यांनी लिहिलेले राष्ट्रपति डॉ. राजेन्द्रप्रसादचरितम् हे ९० पानांचे पुस्तक पुण्याच्या शारदागौरव ग्रन्थालयातर्फे मुक्तेच प्रकाशित झाले आहे.

भारतीयदेशभक्तचरितम् - बंगलोरचे श्री. नामराज यांनी टिळक, विप्रेकानंद इत्यादि अष्ट देशभक्तांमध्ये मुद्रोध गंगामध्ये लिहिलेले चरित्रपर लेख प्रस्तुत पुस्तकात संकलित केलेले असून बरेचसे त्यांनी स्वतः लिहिलेले भारतमातेच सोबत टाकलेले आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या समर्प्या नवीन राष्ट्रध्वजासमर्थी अनेक संस्कृत कवींनी राष्ट्रभक्तिपर स्तोत्रकाव्ये लिहिली व ती विविध वृत्तपदानून त्याच गुमारात प्रकाशित झाली. विद्याभास्कर कविताचतुर 'रामहृष्णभट्ट' यांनी लिहिलेले 'राष्ट्रध्वज' हे एक सुंदर काव्य १९५६ हिंसेरच्या 'संस्कृतरत्नाकरः' या मासिकात प्रकाशित झाले. ते पुढे उद्धृत केलेले आहे.—

राष्ट्रध्वज.

दिगंतविस्तृच्छविर्नभसि दर्शयन् स्वां तनु

जनाक्षिसुभगाट्टतिविषयवर्ण-हृद्यद्युतिम् ।

मघोन इव जीवनं सपदि सूचयन् वामुन

प्रभोवभरकारण जयति नोऽन राष्ट्रध्वज ॥१॥

विहायति चलन् भुजं पवनवेगमुत्तनो नु यः

स्वराष्ट्रमुग्रशोभय सितितलागत स्वर्णिगाम् ।

मुस्ताय हृदि रजित नयति शुद्धयुक्तो नृपा

त्रिवर्गकलित प्रियो जयति सोऽय राष्ट्रध्वज ॥ २ ॥

स्मितो हृषपरि भारतफुरदनुभाम्यान्तः

पटान्तकरपल्लव शिरसि योजनानां शनं ।

निषाय गुरुवच्छय नयति शोऽयोशमयो

धिय ह्रयति वत्सलो जयति न राष्ट्रध्वजः ॥ ३ ॥

त्रिवर्णरुचिरो मतः प्रियकरदचतुर्णां च यो
 रयागदसहितोऽपि नो मुरस्त्रिपुर्यशोवाहनः ।
 दिगम्बरगतिः सदा न तु मूढोऽपि दण्डो यति.
 न चेत्यनुपमस्यतिर्जयति सोऽयं राष्ट्रध्वजः ॥ ४ ॥

बलशदलमध्यमो बहति द्रान्तिशुद्धी यशो
 हरिस्त्रुटेष्टुश्च यो विभवमार्गशीर्षं शिवम् ।
 सकुडुबुमरुचिः फलोत्समितधर्महार्दोद्भवम्
 सशायति महोदयं विजयते स राष्ट्रध्वजः ॥ ५ ॥

इदं प्रयतते त्रयं रुचिरवर्णकानां मुहुः
 समस्तजनजोषिते विहितज्ञासनं यस्य यत् ।
 समन्ययगुणाश्रितं निखिलधर्मरक्षाशनं
 भिदा नृपु करिष्यते न हि स नोऽस्ति राष्ट्रध्वजः ॥ ६ ॥

यतत्रिगुणमष्टकं बहति चार्वराणां ततोऽ-
 प्यहनिशमतन्द्रितां दिशति चक्रमभ्युपगतिम् ।
 प्रयत्नविधिमीडवरे ह्यष्टलभवितमार्पागम-
 -प्रदिष्टपयसध्वजः स्वयमयं स राष्ट्रध्वजः ॥ ७ ॥

महोत्सवरसोत्सुकं प्रणतिपूर्वमारोपितः
 समुन्नतपद धरापतिरियं प्रमोदाकुलः ।
 चलाद्गगनकिरणो नवन् ग्रहणं प्रजाभेदता
 प्रमाणमवलम्बते स्वयमयं स राष्ट्रध्वजः ॥ ८ ॥

*

*

*

संस्कृत नियतकालिबलून वेळोवेळीं राष्ट्रभक्तिपर अनेक स्तुत्यां प्रसादित
 शास्त्री. त्यांतून निर्याच वेगिष्य दिसत असले तरी मूलभूत भावना राष्ट्रनिष्ठेचीच
 आहे. संस्कृत नियतकालिबलून संचाल्यांनी आपापल्या नियतकालिकातील राष्ट्रीय
 काल्यांचे धारून वरून स्वतः प्रथ प्रसादित केल्यात संस्कृत साहित्यापर विशेष
 उरार होरीत. संस्कृतभक्तिपर साप्ताहिकाच्या पहिल्या नवी पुढील राष्ट्रीय
 काल्यां प्रसादित शास्त्री आहेत.

काव्य

कवि

व्याहृत्यल-रुतिपरम्
 लोकमान्यनिलम्:

ग. र. सावरे
 धर्मदेव विद्यावाचस्पति

कः पातु मे भारतम्
गणराज्यदिनप्रार्थना

ज्ञानेश्वर साधु
दयामशर्मा रावळे

द्वितीय वर्ष

लोकमान्यस्तवनम्
लोकमान्यस्तवनम्

११
विनोबाभावे—महाभागाना स्वागतपुष्पाञ्जलिः
रागेन्द्रप्रसादमुस्वागताभिनन्दनम्
पोष्टी—रागलुभहोदयस्य पवित्र बलिदानम्
मैलाराममहोदयेभ्यः श्रद्धाञ्जलि
रागतनमङ्गलत्रयम्
स्वातन्त्र्याभासः
विजयते स्वातन्त्र्यसूर्योदय

ना. म. पिम्पळे
ग. रा. सावडे
वि. ध. पेशवे
बाबाजी वैदिक पटित
बाबाजी येधील विद्वत्परिपद
कर्णगीर नागेश्वरराव
दुर्गाराम उपाध्ये
दया गो. रावळे
प. परमरत्नशास्त्री
श्री. रेमाकात शुक्ल

अद्या प्रकारे अस्वरूप प्रमाणात प्रत्येकच संस्कृत नियतकालिमातून प्रसंगानुरोधाने राष्ट्रीय वृत्तीची विविध काव्ये प्रकाशित झालीं, लोकनायक बापूजी अण्णे यानी कित्येक वर्षांपासून वर्षप्रतिपदेनिमित्त नववर्षाचें स्वागत संस्कृत काव्यातून करण्याचें प्रत अभ्यासून चालविले आहे. त्याच्या सर्व वर्षाभिनन्दनपर काव्यातून राष्ट्रीय आकाशा अभिव्यक्त झालेल्या आहेत. हे सर्वे श्लोक लोकनायकांनी पुस्तकरूपाने ग्रथित करावयास हवेत. राष्ट्रनिष्ठ संस्कृत वर्षाच्या आकाशाचें स्वरूप कशा प्रकारचे आहे याची कल्पना येण्यासाठी आमच्या 'बंगहृत्तरङ्गिणी' या सुदृढ काव्यातील पुढील श्लोक उद्धृत करतो—

हरिहरजितबुद्धिस्तमोहमदाना

चरणकमलभक्ता. सम्प्रहीणान्यवेरा. ।

निजहृदि दृढमेवा मातृभूमि निघाय

त्वदभिलषितमेते बन्धुभाव भजन्तु ॥

भरतभूवि हि पञ्च द्वाविंश दक्षिणात्याः

यदि पुनरपि गौडाः सन्ति पञ्चोत्तराहाः ।

हतपुत्रपुत्रभावा—जाति—वर्णादिवरा

त्वदभिलषितमेते बन्धुभावं भजन्तु ॥

अणोरणीयानयत्नान्तरात्मा

भूयाद् बलिष्ठो महतो महीपान् ।

त्रिवर्णराष्ट्रध्वजधर्मचक्रं
प्रवर्ततां, भारतसिंहमुद्रा ॥
मल्लिनाऽत्र नमःकुसुमायतां
विषमता भृगुसंपतृषायताम् ।
कृपणता दशशृंगकुलायतां
त्वयि जयाहुर ! भारतशासके ॥

स्वातन्त्रप्राप्तिसाठी शरयनांवीचा मार्ग अवलंबिणाऱ्या सर्व देगमक्तांचें स्तन आम्ही एका स्फुटवाक्यात केले आहे. ते असें —

राष्ट्रवीर-यशोगानम्

येषां भ्रुवो दशमुखान्तकषापलेष्वा
ते लोचने त्रिपुरदाहकबाणवर्हिः ।
सोत्तजनी कितिभूदन्तकुठारधारा
तेऽमी जयन्ति निजराष्ट्रविमुक्तिवीराः ॥ १ ॥

विसं स्वराष्ट्रहितचिन्तन-धन-चितं
सेना स्वदेशपरिमोचन-सौमकाशा ।
शस्त्रं स्वराज्यरिपुभिदुष्टबुद्धि-
येषां जयन्ति त इमेऽद्भुतमुक्तिवीराः ॥ २ ॥

धैर्यं समस्तकुलपर्वतनिदचलत्वं
धीर्यं प्रललप्रहगणोल्लसदुष्टतेजः ।
कार्यं त्रिविक्रमविचित्रवरिग्रशीलं
येषां जयन्ति त इमेऽद्भुतमुक्तिवीराः ॥ ३ ॥

दीप्तार्करश्मिरससंधटितेय येषां
वाङ्निःसृता यदनलेखनतो यभाते ।
विद्युन्मयीव नु भुजदगमसनवह्नि-
ज्वालेव वा शिखललाटविलोचनाभा ॥ ४ ॥

मेगमसह्यपरशासनपीडघमान-
लोच्यया-व्यपित-शैमलमानसानाम् ।
सशौचखण्डित-निजघर-रक्षतधारा-
निलन्नं रजोऽप्यनलपूलिरिषोद्वभाते ॥ ५ ॥

पाराभिरात्मरुधिरस्य महाभियेकः

वृत्तात्मजीर्वकमलेश्चरणोपहारः ।

नीराजनाविधिरहो प्रदहत्स्वदेह-

येषामियं स्वजननीसुमुपासनाऽसीत् ॥ ६ ॥

'सत्यज्यतां भरतभू'रिति धीरगर्जो-

द्भूतैः प्रकम्पन-महालहरी-प्रकम्पैः ।

पारेसमुद्रमतिगूढसुरसितं तद्

यैराङ्गलभूमिपतिपोठमिवोच्चकम्पे ॥ ७ ॥

आङ्गलाधिराज्यविषये षड्जनानवाप्य

ह्यस्ताचलोच्चशिखर सविता प्रतिप्रः ।

विष्वस्य येरसिलमाङ्गलमहाधिपत्यम्

अस्ताचलस्यतिसुख पुनरेष नीतः ॥ ८ ॥

शूलाप्रकोटि-परिलम्बित-पूतदेह-

प्रेतैः प्रदीप्ततम-जोषशरैर्यदीयैः ।

भिघ्नेऽर्कमण्डल इमे ह्यवलोकयन्ति

वैशानिकाः सलु कण्टकमिव स्फुरन्तम् ॥ ९ ॥

फारागृहे निमडकुण्ठितहस्तपादाः

अज्ञातयातमटवीभ्रमणप्रत्नीनाः ।

द्वीपान्तरे प्रियवियोगविषण्णविस्ता-

ते मेऽनिश हवि वसन्तु हि देशभक्ताः ॥ १० ॥

हे काव्य Nagpur Times या नागपूरच्या इंग्रजी दैनिकाने १९५७ च्या नातिपुद्गाच्या शताब्दीविशेषाकात इंग्रजी भाषांतरासहित प्रकाशित केले.

आमच्या 'मन्दोर्मिमाला' या स्फुटकाव्यसङ्ग्रहात 'निभूतिवन्दनात्तोत्रम्' हे राष्ट्रभक्तिपर शतकनाव्य अन्तर्भूत झाले आहे. त्यामध्ये शमर श्लोकात अष्टोत्तरशत विभूतींचे गुणवर्णन राष्ट्रभक्तीच्या सद्दीपनासाठी केलेले आहे. आरभीच्या सात श्लोकात भारतभूमि, हिमालय, गंगा, यमुना, सिन्धु इत्यादींचे स्तवन, त्यानंतर प्रयाग, रामेश्वर, पुरी, अयोध्या, द्वापारती इत्यादि वैशिष्ट्यपूर्ण नगरांचे स्तवन, त्यानंतर श्रुति, स्मृति, रामायण, मारत, गीता इत्यादि राष्ट्रीय ग्रंथांचे स्तवन, व पुढील भागात, व्यासापासून रवीन्द्रनाथापर्यंतचे अष्ट राष्ट्रीय कवि, चन्द्रगुप्तापासून हरदयालापर्यंतचे नातिवीर, बुद्ध शंकराचार्यापासून रामकृष्णविवेकानन्दापर्यंतचे तत्त्वदर्शी, सीताअरुंधतीपासून मीरा, लक्ष्मीबाईपर्यंतच्या पूज्य महिला यांचे प्रत्येकी एका श्लोकात स्तवन केलेले आहे. शेवटी

“येः शक्तिश्च, मतिश्च, भक्तिरिह सम्पत्तिश्च मूर्तिनिजा
निष्काम क्षणशोऽयवापि कणशः प्रत्यर्पिता सर्वशः ।
लोकस्येव हिताय केवलमहो सौख्याय सर्वस्य च
अज्ञातानपि तान् विचिन्तयति मे नित्यं कृतज्ञं मनः ॥

या श्लोकांत अज्ञात देशमस्ताचे स्मरण केलेले आहे. प्रस्तुत मन्त्रोर्मिमाला
या काव्यसंग्रहांत,

यदि निगदति सत्यं यासि कारानिवासं -

यदि नमयति शत्रु देशनिर्वासनं च ।

यदि पिशसति दण्डं पिन्दते प्राणदण्डं

न हि न हि ललु बु ल पारतन्त्र्येण तुल्यम् ॥ (पृ. ५१)

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ पश्योष्मदहतमतयो दग्धिनः स्वर्गमेते

कान्तारं सावकीन् सफलितमखिलं प्वसितु सम्प्रयुक्ताः ।

निर्दाल्यंतान् समस्तान् करिष्ये नखरं वंशतुल्यं रिदानीं

साम्राज्यं त्वं स्वकीयं प्रकटय दशविडम्बण्डले यजंभाभिः ॥ (पृ. ५८)

इत्यादि अनेक स्फुटश्लोकांत राष्ट्रीय भावना व्यक्त करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

अनेक प्रादेशिक भाषीय वृत्तपत्रांमधूनहि संस्कृत वृत्तपत्रांप्रमाणे वेळोवेळीं
विनिध विनयावरील संस्कृत राष्ट्रीयकाव्यं आजवर प्रकाशित होत आली आहेत.
त्या सर्वांचे सफलन त्या वृत्तपत्रांनीच करावयास हवे. महाराष्ट्रात राष्ट्रभक्तीचें
उद्दीपन करण्यासाठीच टिळकाचा ‘केसरी’ प्रकटला. या केसरीमून अनेक प्रासंगिक
गिन्यावर सरहृतकाव्यं सतत प्रकाशित झाली त्यामध्ये, “राजसार्धभौमः”
(१२-११-११), स्वराज्याष्टकम् (१०-१०-१६), महात्मनः कारावातः,
(१-७-३०) भारतमातृस्तोत्रम् (६-५-३०), रणदुग्धुभिः (२२-४-३०),
स्वराज्यमहिम्नःस्तोत्रम् (६-५-३०) यासारखी मुकुंदराय मिरजकर, ओगळे
इत्यादि संस्कृत कवींची काव्ये विशेष उल्लेखनीय आहेत.*

भारतभजनम् - कर्नाटकाचे प्रसिद्ध कवि मयूर विष्णुनाथशास्त्री यांची
राष्ट्रभक्तिपर गीतिकाव्यं प्रस्तुत पुस्तकात उल्लेखित केलेली आहेत.* त्यांची ही काव्ये
गरीब लोकांप्रिय झालेली आहेत.

राष्ट्रघाणी - उत्तर प्रदेशातील आरा या गावाचे श्री. रामनाथ पाठक
(प्रगयी) यांनी लिहिलेले हिंदी पद्यतीची राष्ट्रभक्तिपर ७५ गेयकाव्ये प्रस्तुत पुस्तकात

* पाहा-“केसरी प्रयोग” पृ. ५९०

१. मद्रास येथे मुद्रित, इ. स. १९४८.

संगृहीत केली आहेत. बंकिमचंद्राच्या 'वन्देमातरम्' या राष्ट्रगीतांतून स्फूर्ति घेऊन सर्वच भाषांतून जशी मातृभूमक्तीपर काव्ये निर्माण झाली त्याच तोडीची गेयकाव्ये संस्कृतांतहि भरपूर प्रमाणांत निर्माण झाली आहेत. 'वन्देमातरम्' हे गीतच सर्वांचे स्फूर्तिकेन्द्र होतें. श्री. रामनाथ पाठकांची कांही गेयकाव्ये पुढे उदाहरणार्थ दिलेली आहेत. (राष्ट्रवाणी पृ. ३)

जयतु भारतवर्षदेशः.

यत्र पुढविरक्तिगीतम् । गोपते प्रतिगृह्यतीतम् ।

यत्र हृत्पार्जनकथा 'गीता' जयति कर्मोपदेशः ॥ जयतु भारतवर्षदेशः ॥

यत्र रे, आतः प्रतापः, विहित-रिपुकुल-तीव्रतापः ।

विजयि-शिखराजप्रबलपदसैन्यबलबल-चलितश्रेयः ॥ जयतु भारतवर्षदेशः ॥

पद्मिनीय बभूव भूतिः । यत्र राजकुलप्रसूतिः

विजयते स्म विजित्य दात्रून् । यत्र रे विक्रमनरेशः । जयतु०॥

यत्र कविगुरुकालिदासः । यत्र हर्षकलाविलासः

यत्र भवभूतेर्विभूतेर्भाति करुणालयविशेषः ॥ जयतु भारतवर्षदेशः ॥

यत्र तुलसीप्रवरवागी । अभवतां वाणीविलासी

यत्र सीता, भारतेन्दुः भूषणः कविकुलविनेशः ॥ जयतु भारतवर्षदेशः ॥

प्राचीन विभूतींच्या नामावलीबरोबरच अर्वाचीन काळातील मदनमोहन मालवीय, सुभाषचंद्र, म. गांधी, जवाहरलाल इत्यादि अर्वाचीन राष्ट्रभक्तांची नामावली कवीने प्रस्तुत काव्यांत गुंफलेली आहे. कवायस्ये 'शांशीनरेशे' या गीतांत—

काह्वयत रिपूनुदग्रान् । एकलापि पुनस्तमग्रान् ।

बाह्वेच्चलचन्द्रहासं रक्तशतसरितो निमेषे ॥ कवायस्ये 'शांशीनरेशे' ॥

हुडहुटो तव सिन्धुधोयः । नयनयोस्ते रुद्ररोयः ।

कालिकेव बभूव भूतिस्तेजसा ते रणनिवेशे ॥ कवायस्ये 'शांशीनरेशे' ॥

युद्धधमानात्ययमगच्छः । नैव यां जीवन्त्ययच्छः

ईक्षितुं किमेव 'शांशीम्' तामये स्मृतिमात्रश्रेये ॥ कवायस्ये 'शांशी' ० ॥

यासारख्या सरळ शब्दांत राणी लक्ष्मीबाईंचे पुण्यस्मरण कवीने केले आहे. चन्दी प्रविशति कारागारे (पृ. १०) या गीतांत देशभक्त्याणासाठी कारावसास जाणाऱ्या देशभक्तांच्या भावना कवीने वर्णिलेल्या आहे.

धिक् स्वपत्यद्यापि देश

धेनवः प्रतिदिनमपणिताः अननुब्रूया आर्यवनिताः

हन्त हग्यन्ते कुटिलयवनैर्महात्याचार एव. ॥ धिक् = ॥

दुग्धसरिता का कथा रे पाल्यते नीरव्यया रे

चलति नो पवनोऽप्यभीतोऽसभयः कोऽस्त्यत्र शेषः ॥ धिक् ० ॥

यासारख्या गीतातून देशाच्या दुर्दशेने उत्पन्न झालेली व्यथा कवीने प्रकट केली आहे. 'तरुण रे कथमत्र शेषे ?' (पृ. १०), 'तरुण रे रणभेरी निनादय' (पृ. २०), 'सज्ज नरसैनिक चलेयम्' (पृ. २३), 'गाय तरुणि ! नो तादृशागीतम्' 'तरुण ! कल्प्य भारतगूचिनम्' (पृ. ३१), 'चल ननीनयुग निधातुम्' (पृ. ३६) 'किन्तु शोचसि वीरगाल्क' (पृ. ४०), यासारख्या गीतातून तरुणांना उद्देधान कवीने आपल्या राष्ट्रीय भाषाशा व्यक्त केलेल्या आहेत. 'शिपिरमेव जाने न-यवन्तम्।' (पृ. ७९) 'अयतीर्णं पुनरपि हेमन्तः।' (पृ. ८०) 'वर्ष रे घनदर्प जलधर।' (पृ. ७६) । यासारख्या निरुग्वर्णनयः काव्यातून मुद्रा श्री. रामनाथ पाठक यांची राष्ट्रीय भावना व्यक्त झालेली आहे.

स्वातंत्र्यज्योतिः - बंगलोरचे कवि रामकृष्ण भट्ट यांनी स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या मसगीं स्वतंत्रभारताची घटना व नेहरू पटेल इत्यादि राष्ट्रनेते यांचे उद्देधान प्रस्तुत काव्य केले आहे.^१

भारतसरकारतर्फे राष्ट्रीय दृष्ट्या महत्वाचे असे एक सस्कृत श्रिंगण प्रसिद्ध झाले आहे. ते म्हणजे भारतराष्ट्रसंघटना हा ग्रंथ होय. स्वतंत्र भारताची घटना तयार झाल्यानंतर आग्रचे निवृत्त्यात पंडित डॉ. सी. पुन्हुनराज यांनी त्या घटनेचा वाही भाग पत्ररूपाने भाषांतरित केला. त्यामुळे भारतसरकारलाहि प्रस्तुत घटनेचे इतर भाषाप्रमाणे सस्कृत भाषेमध्येहि भाषांतर करण्याची जणीव झाली. त्यासाठी सरकारने एक अनुयायक समिती नियुक्त केली. या समितीत पुढील सदस्य होते. — (१) म. म. पांडुरंग कामन काणे (मुंबई) - अध्यक्ष, (२) सर्वतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी (धर्मकोय व मीमांसाकोय या निवृत्त्यात प्रभांचे संपादक, चार्ड) - भाषांतरकार, (३) डॉ. मंगळदेवेंद्रशास्त्री, (चाराणसी) - भाषांतरकार, (४) डॉ. मुनीनिधुमार पेंड्री, (कलकत्ता) - सदस्य, (५) श्री. के. चाल्मुनझण्य अय्यर, अँडहोनेट, (मद्रास) - सदस्य, (६) म. म. गिरिधर शर्मा चतुर्वेदी, टायरेक्टर, सरसूत रटदीन, हिन्दु विद्याविशालय, (चाराणसी) - सदस्य. (७) डॉ. बाबूगाम सक्सेना, (अलाहाबाद) - सदस्य, (८) प. राहुत सांस्कृत्यापन (मयूरी) - सदस्य, (९) डॉ

रघुवीर (नागपूर)-सदस्य, (१०) श्री. मुनि जिनप्रियजी, डायरेक्टर भारतीय विद्याभवन (मुंबई)-सदस्य, (११) डॉ. कुन्हेनराजा (मद्रास)-सदस्य.

कावेरीमहिमादर्शः—वैकटाचार्य नावाच्या कवीने 'कन्नाम्रडी' येथील कावेरीच्या धरणास उद्देशून प्रस्तुत काव्य लिहिले असून त्याला 'श्रीकृष्णराज-चेतुप्रथम' असे दुसरे नाव दिलेले आहे. हुळिकरी येथील चोगयासमधी व्याघ्रतटाक-भूविचरम् या नावाचे आणखी एक काव्य या वैकटाचार्यानी लिहिले आहे. आपल्या देशाचा भौतिक उत्कर्ष वर्णन करणे हाच या काव्याचा उद्देश आहे. ग्रंथिज्वर-चरितम्, 'रामावुजमत्ताभासत्रिलास.', 'यादवगिरिमाहात्म्यसंग्रहः', 'कावा न्योस्तिमाला', 'चम्पकान्योस्तिमाला', 'दिव्यसूरिवैभवम्' (गद्यप्रबंध), 'यासारणे अघातर मयहि या वैकटाचार्यानी लिहिले आहे.

राष्ट्रामिमानशून्य लोकाच्या अन्तःअरणात राष्ट्रमक्ति उद्दीपित, करण्यासाठी अनेक कवींनी आपल्या राष्ट्राची दुर्दशा व जनतेची सार्वाङ्गीण अवनति वर्णन करणारी काव्ये लिहिली आहेत. दयानन्दविश्विजयः या महाकाव्याच्या लोकदशासमीक्षणम् नामक चतुर्थ सर्गामध्ये कवि श्री अखिलानंद शर्मा यांनी ५३ श्लोकामध्ये दयानंदाच्या उदयापूर्वी झालेल्या भारताचा अधःपात वर्णिलेला आहे. आचार्य मेधाव्रत शास्त्री यांनीहि आपल्या 'दयानन्दविश्विजय' महाकाव्याच्या भारतवर्षदशा नामक द्वितीय सर्गामध्ये २५ श्लोकात समाजाचा अधःपात वर्णिलेला आहे. आचार्य मेधाव्रत-शास्त्रींच्या काव्यातील याविषयीचे श्लोक निदर्शनाथ पुढे दिलेले आहेत. त्याचलून राष्ट्रनिष्ठ कवींच्या व्यथेची फलना येऊ शकेल.

एकेइवरोपासनमग्नमनीनं विहाय वैदप्रतिकूलरीत्या ।

स्वरोमुपीकल्पितमूर्तिपूजामारेभिरे कर्तुंमिहार्यलोकाः ॥१०॥

लौकोपकारलभयज्ञकार्ये कुक्षिभरिप्राह्मणवन्मुसंघाः ।

निर्दोषस्तत्त्वान् मनुजांसच हत्वा बह्वाबहोपुः श्रुतिमन्त्रपूते ॥११॥

दग्धेन गौरीशिवयोर्मदानीया निपीय हाता महिलास्तहायाः ।

समाचरद्रिन्दितवर्गं भाग्रा पुण्या नपिन्या पि च वामशीलाः ॥१२॥

अनेकदोषाकरमूर्तिपूजा-मिथ्याप्रभावंनिगूहीतचित्ताः ।

मूढा महीपालगणाः स्वशयोर्देवालयैस्त्यातुमल न पूज्यान् ॥१३॥

महोपकर्त्रोर्निजदन्धविप्रोः प्रज्ञानदाना विदुषां गुरुणाम् ।

मुपातिषीनाञ्च विहाय पूजां जडाबेनायां निरस्ताज्यजाति. ॥१४॥

पत्नी कथं श्रीपतिदेवभक्तिं कुर्यान्न भर्ता यदि तत्सपर्याम् ।
 अयोन्यसत्कारविनाशहेतोर्न सन्तति सदगुणससृजता स्यात् ॥१५॥

धर्मपदेशेन मतान्तराणां प्रकल्पनां विलिख्यवारिध्यूतं ।
 विधाय वित्ताहरणाय नूनं कृतानि देवाचनमन्दिराणि ॥१६॥

मृगं ययेहामृगं आसुमोतुर्यथा रगं श्येनं श्वयं कल्लं ।
 मोमं यथा दाग्मिष्वपूजको सो जग्राह जाले रमणीमणिं तु ॥१७॥

अनेकपत्नी परिणीय वस्त्रो यूनो गणो भारतयज्ञजात ।
 भोगातिस्तगात् स्वरपादवाण्डे निपात्य भार्या विरहाग्निदुग्धे ॥१८॥

अतृप्तचित्ता विषयोपभोगं स्वच्छन्दगास्ता विधवा विविक्ते ।
 तीर्थस्थले देवगृहे मठे वा शठमठानां प्यभिचेष्टरीशं ॥१९॥

श्रद्धालुभिर्मूढजनं स्वकन्या देवालये देववराय दत्ता ।
 श्रीवैप्रदास्यं कृतगीतलास्या यत्नादभुज्यन्त विटंरजलम् ॥२०॥

परामकल्याणघनप्रसूतिं विहाय देवीं विमला प्रवृत्तिम् ।
 जना महाबलेदादयोनिहेतुं तमोमयीं वृत्तिमक्षिभिपस्ते ॥२१॥

हृदि गताऽनर्पकरीवुरीतिनिशाचरीवार्यजने वरिण्यु ।
 भद्राग्नमनुष्यान्पि पीडयन्ती स्वराग्यमस्यापपदतवदे ॥२२॥

अचेतने वारि तरी कुशानी समीरणे प्रावणि तिग्मभानी ।
 प्रेते च मर्त्ये भस्मिहीनजन्ती देवत्वबुद्ध्या मनुजा विनष्टा ॥२३॥

मुभिष्टिरानन्तरमायजाते साम्राज्यसूर्योऽम्बरमध्यदेशात् ।
 दुर्वधत क्षीणमहा क्रमेण प्रारब्धं गन्तुं हरित प्रतीक्षीम् ॥२४॥

भूलश्वपिण्डस्य कृते कृतघ्नैर्वैरायमाणजयचक्रतुल्यं ।
 आश्चिद्यं राग्य निजबन्धुहस्तात् पाणी प्रदत्तं यवनेश्वराणाम् ॥२५॥

ऐश्वर्यसजातविलासिताया पञ्चैन्द्रियाणां विषयातिसगात् ।
 प्रमादमद्य परिपीय भूपा राज्येन साकं यज्ञसाऽपि होना ॥२६॥

परस्परेष्वन्धनघणशोथ-द्वेषाग्निदग्धामलहादभावं ।
 मद्वा प्रयोभिर्व्यवर्तयिष्यन्तामप्युपैक्यतां क्लृप्तां सरेर्द्धं ॥२७॥

मेवाडराष्ट्रावनिराजहस्य क्षत्रावतसो रवियशदीप ।
 प्रतापशाली समभूत प्रताप स्वातन्त्र्यमिदं संहितातिताप ॥२८॥

अवज्यरात्यो यवनाविराजो वसवद य प्रविषातुर्नञ्जत् ।
 छलंयने भिस्लसल भ्रमं त तथापि निघ्नो न हि तस्य जात ॥२९॥

आपञ्चावशाब्दमय वनान्ते सापत्यभार्यं सहमान आर्यं ।

अनन्तकष्ट न जहौ स्वधैर्यम् प्रवातनिष्कम्प इवाचलेन्द्र ॥३०॥

दुःशासनान्मौगलवञ्जाना दिल्लीश्वराणां छलनापराणाम् ।

पञ्जोपदिताहरण द्विजानां कन्यापहार परितः प्रवृत्त ॥३१॥

वाल्मे दयस्येव विवाहिता ह्य द्विजं त्यक्त्या अतिकोमलाग्न्य ।

नाल मुक्ताभोजमपावरीतु भयेन नार्यो रजनीचराणाम् ॥३२॥

महोसुराणामनुल महस्तब्द राजन्यतेजोऽपि नितान्तनष्टम् ।

दशा विंश द्रव्ययतामवर्ण्या क्षुद्रस्त शूद्रस्तु भयाद् रिपूणाम् ॥३३॥

रासर्गबोधात् पिशिताक्षयानां मरेयपान भतिनाशन तत् ।

बुरोवर स्त्री-मृगयातिसङ्गो मांसाशन चार्यजनेषु दृढम् ॥३४॥

आर्यापकर्षावधिषिन्नदृश्य प्रहर्षाभिद् भारतवर्षमेतव ।

दिलोक्य विश्वेद्वरमानसान्तात् कारुण्यगमाऽखवदच्छाया ॥३५॥

*

*

*

श्री. ग. गो. जोशी यांच्या काव्यकुसुमगुच्छ नामक कवितासंग्रहात अनेक राष्ट्रीय कवितांचा अतर्भाव झालेला आहे. त्यातील त्रिपुरी कॉंग्रेसच्या अधिवेशनप्रसंगी त्यांनी केलेले राष्ट्रीयसत्ताभावन्दनम् हे काव्य विशेष उल्लेखनीय आहे.

कॉंग्रेसगीता—वर उल्लेखिलेल्या काव्यात कॉंग्रेसची स्तुति आढळते. त्याचप्रमाणे कॉंग्रेसची निंदा करणारी काव्यहि निराळ्या दृष्टिकोनातून राष्ट्रीय जीवनाचा विचार करणाऱ्या कवींनी लिहिली. प्रस्तुत 'कॉंग्रेसगीता' हे उपहासगर्भ काव्य एल्. रंगीलादास यांनी लिहिले आहे.

संपूर्ण भारतावर्षाविषयी भक्तिभावना व्यक्त करणारी काव्य जशी अनेक राष्ट्रीयवादी कवींनी लिहिली त्याचप्रमाणे ज्याची राष्ट्रभावना विशिष्ट प्रातापुरती सीमित होती अशांनी तिचा आविष्कार आपल्या प्रिय प्रदेशाचीं स्तोत्र गाऊन केला. महा राष्ट्रात जसे 'प्रिय अमुचा एक महाराष्ट्र देश हा' हे प्रादेशिक गीत भाषानिष्ठ राष्ट्रवाद्यांमध्ये मान्यता पावले त्याचप्रमाणे आंध्र, बंगाल इत्यादि प्रदेशातहि अशीच प्रादेशिक गीते मान्यता पावलेली आढळतात असल्या काव्यांमध्ये त्या प्रदेशातील नद्या, पर्वत, तीर्थक्षेत्रे, चौरपुरुष यांचा स्तुतिपर उल्लेख झालेला असतो. या सर्व प्रादेशिक राष्ट्रीय काव्यांचा सुखानंद संग्रह केला तर त्यातून अतिशय मारताचीं माहात्म्य निवेदन करणारा उत्कृष्ट सुभाषितसंग्रह निर्माण होईल. हा उद्योग मुद्दा कोणीतरी नवीन

सुभाषितसंग्रहकाराने अवस्थ करावयाच हवा. प्रभुत प्रथाची मर्यादा लक्षात घेऊन उदाहरणाधीत्यर्थ असल्या प्रादेशिक राष्ट्रकाव्याचा संग्रह संपादने पुढे दिलेला आहे. प्रारंभी श्रीशंकराचार्य कुतुंबोटी यांच्या 'समत्वगीतम्' नामक काव्यातील 'भारत माहात्म्य' दिलेले आहे. व त्यानंतर निरनिराळ्या प्रदेशांची माहात्म्यस्तोत्रे उद्धृत केलेली आहेत.

समत्वगीतातील भारतमाहात्म्य (अध्याय २)

धीमात् पवित्र परिणाहि राष्ट्र प्राचीनमेतद् भूमि राजते तत ।
यद् भारतास्या भरतस्य राज स्याते पताकामयुनासि परो ॥१॥
अस्य प्रभाव बदतीय कचिन्नामातर यत्किमपि प्रयुक्तम् ।
तिष्ठुप्रतिष्ठागमक हि हिन्दुस्थानाभिधान बहुशोऽद्य रुढम् ॥२॥
स्थान च तेषा प्रथित किलेद ये मूनमार्या जगति प्रसिद्धा ।
अद्यापि येषा स्वरसप्रवाहो विदवातिज्ञापी महिमा न हीन ॥३॥
काल मुदीर्यं य इह प्रफर्यं सद्धर्ममूल सरलो ललास ।
तस्यापयोय सहजे विद्योये वयाऽप्यस्य सद्यो भवति प्रमाणम् ॥४॥
धर्मं प्रजाना त्रियराये सुनद्धा राजपर्ययस्ते प्रबभूवुरत्र ।
ध्वस्त हि येषा सुचरित्तो यत् कुत्रापि कश्चिन्न तु तत्पदार्हं ॥५॥
रेजुर्भर्तृप्रभुला प्रभूता सर्वगतस्या इह शास्त्रकारा ।
प्रथा पदीया विविधा सुकीर्तिरतन्मायमाना उपकुर्वते य ॥६॥
सर्वस्तथाऽर्जुनिजकर्मदक्षैर्निर्वर्तित यद्यदतुल्यमत्र ।
तत्तत्स्विदानीं परिरक्षतीव स्वातन्त्र्यहीनानपि पारतत्र्यात् ॥७॥
पशास्तदीया सफलीश्रियन्ता तत्सम्भवैश्चेदुपपन्नमेतत् ।
अस्माभिरव्याहृततद्रहस्यंर्भाव्य जयतुस्थितिदत्तचित्तं ॥८॥
स्वार्थच्युतो न क्षमते परार्थे स्वार्थेकदृष्टे यव परार्थचिन्ता ।
तद योगपथात्स्वपरायसिद्धिर्यस्मात् स यस्या वसित कृतार्थं ॥९॥
परार्थवर्षजगतीहितस्य स्वोयंश्चरित्रं सह दर्शितो ध्या ।
तेषा यय ससृष्टिमप्रतोऽर्हा गोदोहो न भवन्तु वत्सपानम् ॥१०॥
या भौतिकीमुप्रतिमेव नैकामाप्यात्मिकीं निवृत्तिमीक्षतेऽपि ।
सर्वोपपूर्णा सुरसा सुयुक्ता सा संस्कृतिर्न समुपस्थिताऽस्ति ॥११॥
तस्या हि गत्या स्वयमेव तेज प्रादुर्भवेत तत्प्रविलीनमन्त ।
प्रत्ययिना यत् कपटप्रबधात् पादाधकारादिव मोचयेत् ॥१२॥

जासीदय प्रापपि सम्प्रतोय अज्ञो दुरापोत्तर एवं भूये ।
 यद् दुर्जनेषु प्रवलेषु लोकथेयोऽभिरस्य कथमजसेति ॥१३॥
 शाठ्य कदाऽपि 'प्रतिकारहीनं क्षात्या न शाम्येत् सहकारता किम् ? ।
 शाठ्य च क्षाठ्य प्रति सम्प्रमुदत सर्वभयेत् तत क्व च सत्यमास्ताम् ॥१४॥
 शाठ्य शठानामशठैश्च स्दभिर्नैव त्वकिंचित्परता प्रतापात् ।
 दुष्टा यदि स्युः कुटिलाग्रहास्ते तेजस्युषेयुः शलमत्वमाशु ॥१५॥
 क्लिप्तमनु काम वपदाशुशसा नयस्त्वयस्य बहुशस्ततोऽन्ते ।
 निन्दन्तु मन्त्रा परमार्यधुर्य काचिन्न भुचेदृशुता तु जातु ॥१६॥
 राष्ट्रे चिरादत्र हि न प्रमाद्य कुनाऽपि धर्माविति शिक्षिता स्म ।
 औजायतेऽन्ते समुपासितोऽसौ यस्य स्वल्प परम समत्वम् ॥१७॥
 प्रोच्याज्जमेतद् यदिहेव सख्ये तस्येऽपि सम्यक् रामतोषयुक्ता ।
 अयं किलाऽत्र प्रकृतो रणोत्थो गीतोपदेश सुनिदर्शन स ॥१८॥
 पारचात्यराष्ट्ररपुना तु कंश्चिद् य साम्यवादो विविधोऽस्त्युपात्त ।
 अध्यात्मनिष्ठारहितोऽस्यिरोऽसौ किं सैवतोऽपि ध्रुव एव सेतुः ॥१९॥
 गीतोदित तत्सुदृढ तमस्य यस्मिन् यथावत् परिषेव्यमाने ।
 यद्वेदितव्यं विदितं भवेत्तत् कृत्य च यत्तन्निखिलं कृतं स्यात् ॥२०॥
 तत्स्वावगत्यामुपदेशमूलं यत्पूर्वमृतं तदपि प्रमाणम् ।
 तद् योद्धमहं समरं प्रयुक्तं कैषा कुत कुत्र कथं कदेति ॥२१॥
 यत् भारताख्यं मधुरीकरोति प्राप्येतिहासं कलहस्य वृत्तम् ।
 तत् यायदित्यं समवानुरूपं सक्षिप्य चोदाहरणीयमत्र ॥२२॥

दुर्गानुग्रह-महाकाव्यातील आध्रवर्णन (सर्ग ९ वा)

श्री भारती प्रियमुतायितमद्रराजधानी-शरामुकुटहीरकराज आध्र ।
 याणी रमा धरणि हार्दरसास्पदत्वान् यामाति सर्वविधसम्पदुद्वभामि ॥१॥
 यद्वाच्युत्तेशनुवनत्रयसर्वभूतिभाजं सिन्धुधुरज एवमिहाप्येते ।
 आध्रभिदं सममुजत् स ततस्त्रिलिङ्गनाम्नाप्यतोयं विदितं विलं देशरत्नम् ॥२॥
 मन्दाकिनीं त्रिषयगामतिशय्य यत्र गर्गं सप्तपयगा विलं गीतमोति ।
 नाम्ना पुनरिति अगतामलिलाघहन्त्री भर्त्रात्यस्य सविधे कुतुरातिरेकात् ॥
 श्रीकृष्णवेष्यभिषयाऽयं च सुगभद्रा नाम्नाऽपि भिन्नतनुमममप्येस्य गणा ।
 यत्प्रेमत, सखलशालिकलज्जदात्री सर्वविधोऽपि परितो दिशति खलती ॥४॥

सच्चेटिका इय नदीप्रवराः पिनाकिन्याचाडच यत्र सुवहन्त्युदयं नयन्त्यः
 सस्यादिभिः सुफलितं धेनवाभ्यराशिसम्पत्प्रदः पशुसमृद्धिपूर्तश्च नृणाम् ॥५॥
 धाराम-पञ्चकमूलैर्वह्नुभिश्च शैलैः श्रीशैलमुख्यविदितैरपि विद्यपूर्तः ।
 क्षेत्रैर्ललितैरुमल-प्रमुषैस्तयान्तर्वेदीमुखैश्च सुविराजति वंष्णवंश्च ॥६॥
 यय स्वयम्भु-शिव-विष्णु-गणेश-तत्तद्देव्यावय, धितजनैष्ट-फलप्रदाः स्मृ ।
 दिव्यालयेषु निवसन्ति समन्ततोऽपि भग्यात्मभिः स्वपरिवारमणैः कृपाव्र्तिः ॥७॥
 यत्रोदित-भूतिचतुष्टय-तत्त्वयोधि-सिद्धान्तभाष्य-मणिभिः कष्टुभक्षतलः ।
 विभ्राजयन् घट्टनिधमघवरैरुपेत-प्रावगूढपट्टतस्य-विभासि-वर्णैः ॥ ८ ॥
 मयैश्च सर्वयुधयोध-महाविभूति-सन्ध्यायिभिर्निगमशक्तिविभूतिमाडयाम् ॥
 तत्त्वज्ञपतिजतपोवलतो रमानुषण्डिभिर्जगति यः प्रभृतां यभा ॥९॥
 सर्वसमाधयमनीयिपतिः स विद्यारण्याख्यया यतिपतिर्गुरुराजपीठम् ।
 अष्टपुष्प चीपनिषद गुरुतत्त्वमोघ-पीयूषमग्न युधसहस्रं विवैश ॥१०॥
 श्रीभट्टभास्करगहायिषुधाधिनाथो यत्रायतीर्ण इह येवचतुष्टयस्य ।
 भाष्य प्रतिधुतिपदायैवियेचनादि-भूष्य प्रयोगविधिभिः प्रतितन्त्रमाह ॥११॥
 नानानिधममणिभिः श्रुतितत्त्वदीपैः श्रीवेदशास्त्रय-रहस्यमशेषमाडयम् ।
 योज्योपयद् युधवरैभ्य उदारचेता लीवीत्तरोऽथ य गुनीयति कीर्तितया ॥१२॥
 यत्रोदितः किल कुमारिलभट्टनाम्ना स्वन्वः पुराडयमुनिर्जमिनिस्त्रजालम् ।
 भीतप्रवर्तक-निधमघयो-गणीभिरापूर्वं तत्त्वममल समचीचकासत् ॥१३॥
 गायधर्मेदेवमखिल परिमध्य युद्धिमन्थेन तद्रसमुधा निजकीर्तनेषु ।
 निक्षिप्य मानवगणाय विवैश नावब्रह्मानुभूतिगुलमारगन आभ्रजम्मा ॥१४॥
 भाषामघेषु रघुवीरपदाब्जभक्तो भवितप्रपत्तिमहिमानमुदञ्चयन् स ।
 प्रह्लावभावमपि सर्वजनप्रसिद्ध श्रीत्यागराजविभूयोऽभ्रममण्डयद्धि ॥१५॥
 पश्चिमेयभरतावनि-पण्डिताधिराजस्वभागलिलतन्त्रनिय-परारजैः ।
 प्राचीकशद् विद्युपलोममशेषमाडपालकारदशन-निधन्यसरस्यतीर्षे च ॥१६॥
 सिद्धान्तररन-पटितोप्रतत्त्वकोटि-कोटीर-भामुर-विरीटधरेण कामम् ।
 प्राभूषयद् विद्युपधेरसोत्तलसच्-श्रीमगाधराख्यवृत्ति राजत आडयकीर्ति ॥१७॥
 गीदायरीतधरा-तिलकाविगधीमुद्गण्ड सज्जनपदाभिजन-प्रसिद्ध ।
 श्रीदेगिनाटयभिष-सद्युधयजन्मोपद्रष्ट-मोत्रज-अमर्यतिपूतयामा ॥१८॥
 पातञ्जलाशपदकाणभुजादि-सर्वतन्त्रस्यतन्त्रपदवीममलप्रवर्णैः ।
 रत्नैर्विभूष्य विदितो विद्युपेषु सोऽत्र-भट्टाभिषोऽभ्रधरणी यत्र उज्जिनाय ॥१९॥

यः सर्वतन्त्र-परिनिष्ठित-पाण्डितोद्ध-साहित्यसार-रसनिर्देशिणी-प्रवाहः ।
 व्याख्यानवर्धनवहैः पटुकाव्यभूमि सम्प्लाव्य बोधफलराशिमयीफलप्रः ॥२०॥
 श्रीमल्लिका-कुसुम-दामित-नीतिपुञ्ज-सौरभ्य-हविष-समस्तबुधेन्द्रलोकः ।
 श्रीमल्लिनाथ-विबुधोऽन्धधरा-रमण्याः कस्तूरिकातिलकवद् विरराज लोके ॥२१॥
 साङ्गश्रुतिप्रकर-शास्त्रसमूहसार-सत्साहिती-रसञ्जरी-श्रवदादधर्ग्यः ।
 ग्रन्थरशेयभरसाधनि-पण्डितात्मसम्मोदका बहुबुधा इह रेजुराग्रे ॥२२॥
 अर्वाक् च पण्डितयरा अपि शेषतुल्य-श्रीविश्वनाथ-हरिशास्त्रिमुखाः सुपूज्याः ।
 श्रीगीतमाद्युपम-राममनीषि-मुह्या वेदार्थविप्रवर-पापयशास्त्रिमुह्याः ॥२३॥
 पद्मशंखीबुधधरा अपि पुत्यकुल्य-श्रीवक्षिणाविषवमूर्तिपदादिभाजः ।
 तन्त्रस्यतन्त्रबुधदेशिकतामयाप्ताः प्राचीकृणन् प्रतिभयाऽन्धधरामशेषान् ॥२४॥
 लक्ष्मीनृसिंहविबुधः स तु सुखरायशास्त्री नृसिंहविबुधः स तु सङ्गमेशः ।
 श्रीराममूर्ति-बुधयेकदशास्त्रि-सुब्रह्मणादि-सूरप इम सभासयस्ते ॥२५॥
 पटुत्रयदेशिकवरैः प्रतितन्त्रमादय-तसन्त्रकतुलितं विबुधापिरार्जः ।
 शर्म्येव सवैकुण्ठा-प्रतिभा-विशिष्ट-साहित्य-हृद्यकवितापतिभिर्लसन्ती ॥२६॥
 शब्दागमादि-बहुतन्त्रपटु-प्रबन्धरत्नावलि स्वबुधवर्धनिनिर्मिता या ।
 मालाभिबोरसि बहुग्यलिलं च देशमाग्री धरा विजयतेऽतिविभामयती ॥२७॥
 माधाग्न-वाशरयि-धर्मज-मुख्यलोकमान्य-प्रभुत्वपरिदर्श-नृपालवर्धः ।
 श्रीकृष्णदेव-धरणीन्द्र-लसत्प्रतापहृदप्रभु-प्रभृतिभिः परिपालिता प्राक् ॥२८॥
 श्रीराजराज-नरनाथमुसुमहोन्नेः संरक्षिता बहुतरं ब्रवीती श्रिधर्मम् ।
 विक्टोरियाप्रभृति-हूणनृपाल-सार्वभौम्यैः सुधर्ममयतः परिवर्णिता च ॥२९॥
 वेदागमादि-परिनिष्ठित-सम्पत्तीयाः सर्वत्र राप्ति विबुधा धिषणोपमानाः ।
 तत्तद्रहस्यमखिलं विषयान्तरस्था येभ्यो यदन्ति गहन विषयेषु विज्ञाः ॥३०॥
 आप्ये मुकमनिवहे विविधप्रयोग सत्सम्प्रदाय-समुपेतमितोज्ज्व-देश्याः ।
 जानन्ति याज्ञिक बुधाधिप सन्निकाशान् शुद्धं स्वबुद्धिर्भूमिति प्रकटोत्तुकास्ते ॥३१॥
 यत्र स्वरो निगमगोमधुरो नितान्त न श्रूयतेऽप्यधिषये मुनिलक्षणतृपाः ।
 उच्चारणे क्रम-जटा-घन-मुख्यपाटि-सद्बेदिका बहुसहस्रमिता विभाति ॥३२॥
 मत्र स्त्रियो निजततीत्य-विज्ञाद्विधुर्मा धर्मान् बधूजनयतान् परिदंशयन्ति ।
 स्वाचारतोऽप्यद्वितीय उपान्तधर्मा शिष्टेभ्य एव पुरुषाश्च विदन्ति धर्मान् ॥३३॥
 भीतिश्च मागनियहेरुनापि यत्र कर्मण्यश्लिष्टनिचयावर्तितं रमत्याः ।
 इज्यन्त आज्यमुत्तदियहवि.मुगन्धः आगौरितो विजयते गुरुरक्षितोऽग्नः ॥३४॥

गोदायरीमुख-नदीवर-यास्त्रिभुक्त्या-सम्प्लावितार्यफलभूफलितं सुधाश्रमैः ।
 कुक्षाममुद्य-परिषोडनमन्यराजधानीषु धारयति यः प्रेतिवत्सरं च ॥३५॥
 यत्र स्त्रियश्च पुरुषाश्च समस्तसम्पद्भोगैर्निरन्तरमिह त्वनुभूयमानैः ।
 स्वर्गादिभोगवितर्ति त्वनुयण्यमानां ययासिकेप्सवतिशयोक्तिमनुपपत्ति ॥३६॥
 यत्राभितो बहुपतेः परिपाल्यमाना वेदागमाद्यखिलतन्त्र-वियदितस्याः ।
 छात्रप्रजाप्रयतनाद्यतिसृष्टि-पुष्टियाहिन्य उत्तमगुरुपहिता विभान्ति ॥३७॥
 गोदायरीमुख-मध्यगता विभाति यक्षःस्थलीय रुधिरान्धधराङ्गनायाः ।
 प्रैलिंगता निजगतामभिसूचयती श्रीकोनसीमपरनिस्त्रिजगच्छ्रियादृष्या ॥३८॥
 ग्रहाविभिनिगम-तत्त्व-विचार-गोष्ठी-सर्वतारमभिस्तपति सिद्धधरंमहवभिः ।
 जुष्टामजस्य जगतीं सुलभोभलुप्यं राजपिभिर्मंहितयग्धभिरव्चक्षामः ॥३९॥
 नानाविधाधरितधर्मगणेश-पूतं-दान-धत्तादिमुकृतातिशयंश्च सद्भिः ।
 व्याप्तां बुधेन्द्रनिवहेनिगमागमादि-निष्कल्मषप्रवचनप्रवर्णं, सदापि ॥४०॥
 दिव्याङ्गनाप्रधर-चन्दन-द्विषयव्यभारामादिभिः सुवचिरैरमरायतीं च ।
 श्रीविष्णुसत्त्वसमुपासकभक्तवर्षैः शब्दाजितप्रतमूखोजितपुण्यभारैः ॥४१॥
 देवालयोन्नत-तटाग-मुखप्रतिष्ठा धर्मोन्नतैरपि विकुण्ठपुरीं दधाना ।
 श्रीशारदुपासक-महाजन-धर्ममाण नित्यार्चनादि विविधार्हण-तुष्टचिता ॥४२॥
 यत्र स्वयं यतति भक्तजनालयेषु नानाविधाकृतिधरा भुक्तेःश्वरी सा ।
 श्रीशारत शैवधर-वैष्णव-गणपादि भक्तप्रजास्पदतया विविधोर्ध्वलोकाम् ॥४३॥

✽

✽

✽

प्रदेशवर्णनात्मक काव्यात क्वचित् त्या त्या प्रदेशातील महत्त्वाच्या नगराची वर्णने आधुनिक वर्गींनी विशेष अभिमानाने केलेली आहेत. उदाहरण म्हणून यान् दुर्गानुग्रह महाराष्ट्रातील आन्ध्रप्रदेश वर्णनापुढचे निजयवाडा वर्णन पाहाः—

विजयवाडावर्णन (सर्ग ९)

तत्रास्ति सर्वमहिता विजयस्य यादो भूषाऽऽध्रदेशधरणीरमणीमणी सा ।
 याणी रमासदृशरो निजनीनुदेन याभाति दिव्यनगरी-मणिरुपिणीह ॥४८॥
 यत्रेन्द्रकीर्णगिरिमुद्गि-तपश्चचार दिव्यारत्र-साधनवृत्ते विजयो जयाय ।
 सिद्धशिवायतपति पादुपताद्यभोष्ट-दिव्यारत्रसहस्रमवाय पुरी तदाख्या ॥४९॥
 यत्र स्वयं यतति भक्तजनावनाय दुर्गेन्द्रकीर्णगिरिमुद्गि हिरण्मय्यो सा ।
 प्रत्यक्षसर्वकलदा सकलातिनादा-सग्रीवता कदम्बया वज्रिषोडितेय ॥५०॥
 श्रीवृष्णेवैजयिनी विदिता हि वृष्णयेणीति दक्षिणदिशा वद्वीह गता ।
 कातेय-कुण्डलुव-भारनिवास्त्रिणी सा कुल्याभिरार्यवरणीं फलपरपभोक्षणम् ॥

यत्रेन्द्रकीलगिरिणा सह सौधराजिरत्युत्तरी द्रदिमनि स्वविशालतायाम् ।
 संप्रपद्यते हसति चात्मसुयामयत्नलावण्यसम्पदतिशोति मुखांशहंभ्यान् ॥५२॥
 सौधोच्चभूमि-विहरद्वनिता निरीक्ष्य दिव्याङ्गना निजविमानगतैः स्वहस्तैः ।
 धर्तुं लयन्ति किमु तास्तिर्यति शंकमाना यानत्वरशिखरधृष्टविमानहृदाः ॥५३॥
 यःसुन्दरीदपसि कृष्णसरिस्त्रिमन्ता दिव्याम्बराभरणभूषितदिग्भेदाः ।
 फूलेऽमरार्चनरताः परिवोक्ष्य को या मंवाकिनीतटगता अमरीः स्मरेन्न ॥५४॥
 यत्सुन्दरीमणि-निमज्जनसौलनेषु शैलोत्तम-स्तनयुगाभिहतः प्रवाहः ।
 उत्क्षेपितः पुनरप्यः प्रसृतः सुवेषी-भूत्या प्रयात्यप इयं किल कृष्णवेषी ॥५५॥
 यत्र द्विजेन्द्रनिबहाश्चतुरास्यनिर्वहाम्नायवागमृत-तर्पित-सद्बुधेश्वराः ।
 नामागमप्रकर-तत्त्वविचार-गोष्ठी-सिद्धान्त-वीधन-गुह्ययजुषो जयन्ति ॥५६॥
 यत्रावनीसुरगणाचरितैस्तपोभिरस्तर्बहिः तुभिरर्चनसंविधानैः ।
 स्वस्वालयोपगमनानवकाशहेतोर्वासं सदा विदधते सकलास्मुरीषाः ॥५७॥
 विद्यालयेषु विधिष्वेषु समस्तभाषा-साहित्य-बोधनपरेषु च शास्त्रतत्त्वम् ।
 उद्बोधयन्त इह पण्डितपुण्डरीका भाषापतिप्रियपुरत्यवदापयन्ति ॥५८॥
 गत्वा सुधाप्पशकटैः सह चेटिकाभिराक्रीडनेषु फलपुष्पगणं गृहीत्वा ।
 आगत्य च प्रतिलतातटसङ्गलक्ष्मीमाहुः स्म वर्तुंभुजवन्द्यगतास्तत्त्वम् ॥५९॥
 किं नन्दनेऽपि किमु चन्द्ररथेऽन्यदेवाक्रीडेषु वष्यमिह नः प्रमदाजनेभ्यः ।
 प्यासो ब्रवीति बहु यत्प्रसत्ताव रत्नद्वीपस्थितोपवनसम्पन्नम् दुर्गा ॥६०॥
 नाथामृतं दिविविशिष्टमिहोन्नमेतन्मुग्धे गवां हि पय एव सदस्ति नो किम् ।
 नो चेत् किपत् कलशसंस्मितमग्निजातं तन्वाच्युतेन किल दत्तमयं यद्य भूयः ॥६१॥
 गोषु प्रतिष्ठतमिदं पयसोपलभ्यं तेभ्यो दधत्यहरहः किल कामगम्यः ।
 सर्वशजा ददति नः परमत्र दोह-भेदात् फले विषमता हविशोऽश एतत् ॥६२॥
 लक्षाधिकाः सुरभवी नगरे वसन्ति तत्पूजनेन विधिवत्पयसोऽनुकर्षम् ।
 सर्वाः श्रियोऽप्यमृतताभिमतार्थसिद्धिर्गोहो दिवौत उग्रभोग इति प्रिये नः ॥६३॥
 दुर्गाकृपातिशयतः सकलधर्मो नः पूर्णं दधिष्ठगिरिरम्यतयाऽन्यमोहः ।
 एवं मियोऽत्र मिथुनानि वदन्ति तुष्टान्याराध्नुवन्ति धरदां दृढभस्तिरस्ताम् ॥६४॥
 श्रीराजकीयविधि-निर्वहणानुशिष्टाः कालेय-दुष्कलुषदूरदृढः प्रकामम् ।
 लोकानुरञ्जनरता निजधर्मनिष्ठा दुर्गामुवासात इमेऽपि सदातिभक्त्या ॥६५॥
 ते क्षत्रिया फलित्येन विभुस्वरूपा अद्यात्सवर्गनिरता अलिनाथेभाजः ।
 लापन्नरक्षणविधौ निजशौर्यधैर्यादायाविनिविभुपव स्वमवेक्षयन्ति ॥६६॥

यत्रोदना पनदभूतिविशेषभाजो याणिज्यलघविभवा अतिघामिकाश्च ।
 विद्यालययज्ञपुत्रो निरन्ताग्रवान-शालामरालय-मुख-द्वयवितारमविताः ॥६७॥
 यत्राग्निजा उपसि कृष्णसरिन्निमग्ना दुर्गा रवि द्विजवरं निरसा प्रणम्य ।
 स्वस्वोचितासु कृतिषु प्रयतन्त आर्या ईश-कृपातिशयतोऽलिलसोऽयभाजः ॥६८॥
 अभ्याम्यजातिजनिता अपि पञ्चमान्ता दुर्गामिका-चरणपंकज-भक्तिभावात् ।
 स्वस्वोचितापंकलनेषु घनादिलब्ध्या सैन्यं विहाय सततं शुष्मामनुयन्ति ॥६९॥
 मादेवभक्त इह नाध्यमुखी न दीनो नैवागुणो न च जडो न च धर्महीनः ।
 नाध्यात्मिकादि-परितापभुगारमकर्मभ्रष्टो न दिष्टजनवैयंवि कुष्टबुद्धिः ॥७०॥
 ऐश्वर्येण कृष्णगुह्यो विजयस्य घाटी शक्तिप्रसारक-शिव-प्रियराजधानी ।
 कृष्णाङ्गजात-तटिनी-परिपाविताश्च तस्यां विभूतिकलने क इहक्षमः स्यात् ॥७१॥

*

*

*

महाकोशल प्रदेशार्थे कीर्तिकथन*

महानदी, महामाया, महाशिव-महोभवाः ।
 गुप्ता यत्र स देशोऽयं महाकोशलसंतकः ॥१॥
 महारत्ननिधिर्द्विष्यो महाशक्तिधरो महान् ।
 वीप्सोऽयं दक्षिणाशायां देशो दक्षिणकोशलः ॥२॥

क्षेते राजति माटपगण्डगम श्रीरामकुर्वे^१ शुभे
 गुने^२ तिहपुरे च चित्ररचनालीला शिलायामहो ।
 नानानिर्गन्तलमहद्वरगुहाः स्याताः पुरातरयतो
 यस्मिन् सन्ति सुवर्णहीरकनिधि^३ सोऽयं महाकोशलः ॥३॥

यस्मिन् मेकलपर्वतः शुचिमलो रम्याग्रकूटो वरो
 भक्तिप्रेमविषायको हि भगवान् श्रीनारिणाराधनः ।
 श्रीगणेशपतिः कुलेदयरशिखी राजीवनेत्रो हरिः
 नापो यत्र नृसिंहनाथ इति वै स्यातो महाकोशलः ॥४॥

* विक्रम स. २००० समाप्त होण्याच्या निमित्ताने नियोजित मेळेत्या
 श्रीविष्णुमहायज्ञ (रत्नपुर) स्मारक प्रयांतील पृ. ७२ वर.

१. रामगड (गरगुजा राग)च्या पहारावर प्राचीनतम माटपगण्डग आहे.
२. गिहणपुर शिवा मिथनपुर (नरहरपानी)
३. सामलपुर पहारावर महानदीगर्भास्थित हीराकूटस्थान.

सत्यश्यामलवान्तिप्रतिरसा रम्या विहङ्गावली
 यस्मिन् पानवाटिका सुविमला चित्रोत्पला तण्डुला * ।
 चित्रा भूपरशृङ्गपर्यंतपटा सोऽयं सदा कीर्तित
 श्रीसौन्दर्यकलाकलापकुशलो बन्धो महाकोशल ॥५॥

सौन्दर्यं शिवनाथपुष्पपुलिने यत्रास्ति शान्तिप्रद
 मृत्ये यत्र रता सुतैलतटिनी, हसोदका मानदा * ।
 रेवाराभवस तकोकिलकलो यस्मिन् सुधा ययति
 पुष्पारण्यमयो महाकविकुलस्पर्धो महाकोशल ॥६॥

यस्मिंस्तृप्ति पदलोचन इति ह्यात सुतीर्थो महान्
 रेवा-शोण-विधोतरत्नधरणी जगाररामाद्रिक ।
 यस्मिन् राजति शम्भुसेवितजला चित्रोत्पला प्रोख्यला
 सोऽयं कोसलनाथ-कीर्तिकलितो देशो महाकोशल ॥७॥

* * *

आपल्या प्रदेशाचें माहात्म्य वर्णिताना त्यातील शूर, पण्डित, कलावन्त किंवा
 कविजन यांच्या नांवाचा गौरवपूर्ण उल्लेख केलेला अनेक प्रदेशवर्णनात्मक काव्यात
 आढळतो त्या दृष्टीने महाकोशल वर्णनात अनेक असात पण सस्मरणीय कवींना
 उल्लेख पाहाः—

कोसलकवींचे कीर्तिगान

(५ श्लोकप्रसाद पाण्डेय लिखित, श्रीविष्णुमहायज्ञ (रत्नपुर) स्मारकप्रभात)
 चित्रोत्पला-क्षुम्बित-चारुदेशे श्रीकोसले स्वर्णपुरे च ज्ञाने
 ये कीर्तिदा सत्कविबृन्दयुक्ता सन्ति स्म तेषामिह कीर्तिगानम् ॥१॥
 रेवातटे रत्नपुरे च रम्ये सुम्माण-राज्ये तलहारि-भूमी ।
 महानदीवारिविधोतवेशे पुरा बभूवु कविकीर्तिदा इमे ॥२॥

४ तण्डुलानदी टण्डुला किंवा तण्डुला नदी जी रायपुर आणि दूग
 जिल्ह्यातून वाहते

५ चित्रोत्पला (महानदी) सुतैल (तेलनदी किंवा तेलवाही नदी)

६ शिवनाथ, हसोदका, —हसदो किंवा हासदेव नदी ।

मानदा मान किंवा मान्द नदी

ईशानः कविः

ईशानः कविराजपण्डितवरो विद्याकलापारगः

श्रील-श्रीपुर-गर्वगौरवशशी चित्रोत्पला-चारणः ।

राज्ञी श्रीशिवमुत्तमभूषजननी श्रीघासटाधीसटा

येन श्रीपतिसचकीतिरचनापुष्पः शुभः पूजिताः ॥३॥

प्राक् पृथ्वीशः शिवमुत्तमहामुत्तमालार्जुनाख्यो

यस्य स्नेही सहृदयकविः सौम्यमीशानदेवः ।

जातो घंजै मुत्तर इति यो धर्मणां सूर्यवर्मा

पुत्रीं तस्य स्वनृपजननीं यासतां यः तिपेये ॥४॥

भास्करभट्टः कविः

प्राप्तो युद्धे नृपसदति यः कैसरित्यातिमुत्तः

भयं भूषं भवमुत्तमहो देवनामाभिधं तम् ।

त्यामी अद्धारत-गुणिजनप्रेमपार्श्व दासं

भट्टो नाम्ना कविकुलगुरुभास्करः कोसलेशम् ॥५॥

ईशानो भास्करभट्टश्च

ईशानः कविराजराजितिलकचिन्तातुराङ्काभिधः

श्रीयालार्जुन-कोसलेश्वरसलः सत्काव्यचिन्तामणिः ।

भट्टाख्यः श्रुतिमान् मनीषिमुपुटो धीभास्करो भास्करो

यस्य श्रीभवदेवराजकमलं दिव्यं करैः कान्तिमत् ॥६॥

कुण्डलदण्डी

यद्य श्रीकुण्डलदण्डी कुण्डलकविवरः सज्जनः शम्भुभक्तः

पाष्यान्न्दे प्रमत्तो हरचरितरसास्यादने दत्तचित्तः ॥

कोसलेन्द्रः ययातिः

भूपालः कोसलेन्द्रो बृधकुलनिलकः धीययातिः प्रसिद्धः ।

याग्देवीपावरोयो विद्युयजनसलः श्रीरुग्निग्नयमीशः ॥७॥

महानदीमण्डितकुञ्जभूमी पुरे विनीताभिध आद्यपीठे ।

ताघे प्रनस्ति विनाशं यहार श्रीकोसलेन्द्रो नृपतिर्वययातिः ॥८॥

चित्रोत्पलाचरणवर्णितबादभूमौ धीमान् कविरुग्निग्नययेषु ययातिपुर्याम् ।

ताघे यहार रचनां नृपतिर्वययातिः श्रीकोसलेन्द्र इति नामपुतः प्रसिद्धः ॥९॥

श्रीसिंहदत्तः

तातो यस्य विनीतनामकपुरे चक्रे पुरं नूतनं
 हीरास्थान-महानदीतटवरे श्रीकोसले वसिषे ।
 भूपो भीमरथः कलिङ्गतिलको यस्य प्रभायां प्रभुः
 सोऽयं संघतसन्धिविग्रहपदः श्रीसिंहदत्तः कृती ॥१०॥
 भूपो भीमरथो महामवद्युतो गुप्ताभिधानो वर
 आस्तोऽयन्तमुले ययातिनगरे चित्रोत्पलावृन्धिते ।
 यस्य क्षमापरिपालने नयगुणे सोऽयं महाकोसले
 प्रत्याप्तो धृतसन्धिविग्रहपदः श्रीसिंहदत्तः कृती ॥११॥

सुमङ्गलदत्तः

धन्वो दत्तसुमङ्गलः सुमिपुणः श्रीतारदत्तात्मजो
 यस्मै कीर्तिमवात् सुयङ्गुलशिलालेखः शिवस्यालये ।
 श्रीनारायणः
 श्रीरामाभ्युदयाभिधं रसमयं काव्यं कृतं येन वै
 श्रीनारायणसत्कविविजयते गोपालदीरप्रियः ॥१२॥

अज्ञातनामा

गणेशेश्वर-पादपञ्च-सुधासक्तेन व केनचित्
 दिव्ये धाम्नि सदाशिवस्य रुचिरे काव्यं कृतं प्रस्तरे ।
 मालापुष्पसुगन्धचन्दनसमः शब्दायली निर्मला
 सत्कीर्ति वितनोति सत्कविकुले श्रीकोसले श्रीपुरे ॥१३॥

अल्हणकविः

गणेश्वरः मुकविरलहण ईशभक्तस्तुम्भाणवेशपति-राजसभाप्रधानः ।
 पङ्केश्वरस्य गुणकीर्तनपुण्यधामा विद्यानिधिः सकलकोसलकाव्यचन्द्रः ॥
 विद्वान् श्रीवत्सराजो नृपतिगुणकयागव्यक्तः कीर्तिसूनुः (कीर्तिधर)
 तत्पुत्रो धर्मराजो निगुणकविवरदचन्द्रचूडस्य भक्तः ।
 मामेनामा कवीशः सुरमणजनको रत्नसिंहोऽस्य पुत्रः
 गङ्गातरे वास्तव्यवन्द्यो नृपवरसदसि प्राप्स्यन्नरे यन्मोक्षे ॥१४॥

कुमारपालः

श्रीमान् सहस्राजुनवंशदीपः कुमारपालः मुकविप्रधानः
 महानदीचारिविलासपुष्पो महागुणतो भवभूतिभक्तः ॥१५॥
 विद्यानिधिर्प्राप्तपतिर्मनीषो चण्डीशपादाम्बुजचञ्चरीकः ।
 प्रास्तादकारः शशिशेखरस्य मन्योर्जस्ति यः कोसलसत्कवीन्द्रः ॥१७॥

त्रिभुवनपालः

त्रिभुवनपालः कीर्तिमरालः कीर्तिविशालः सुकविबले ।
सुकृतिरसालोऽर्चितशशिभालो जितभवजालो भूमितले ॥१८॥
श्रीदेवपाणिर्बुधवन्द्यन्तः श्रीमान् नृसिंहो रचनाललापः ।
प्रशस्तिकारः कवितारसो दामोदराख्यो हरिभक्तिपूतः ॥१९॥

गीतमाधवसद्गीतिकाव्यमद्भुतमिष्टदम् ।
रेवारासकृतिगंध्या-नर्मदा-सहरोत्तमम् ॥२०॥
श्रीवास्तवकुले जातः त्यातः पण्डित इत्ययं
प्रशस्तिकारसुगारो रेवारासो द्विजानुगः ॥२१॥
* * *

पंजाब देशार्थे वर्णन

अस्ति समस्ते भारतवर्षे विख्यातः अखंडपर्यन्तावलीनिगडितः, सफलपवित्र-
महानदीप्रवेशपरिवः शरधार्मिकजनसंजुलः, नदीमातृनृपया दीर्घमिष्यनाम्नाऽपि विहीनः
निनिधयान्योत्पादनसमर्थकृतया सम्पन्नरूपीरक्षणः स्थाने स्थाने साक्षात्कृतपरमतत्वे-
र्विप्रागिरासमग्निर्महानुभाषीः प्रार्चनमुनिभिः कृतप्रतिष्ठैः पवित्रेस्तार्थैः समाकुलः
निर्गन्तः एवालीकितसौन्दर्यया कनधिया भूषितः, पञ्चानाम्ना सम्प्रति व्यवहियमाण
आर्यान्तस्योत्तरः प्रदेशः ।

यत्र च सिन्धु-गंगा यमुना-सतलज्ज चिनाब-संग्रहाः पञ्चमहानद्याः परिवहन्त्यः
स्वजगैरेण सफलमपि सदीय भूमिपदेश मुसलमान मुस्लिम कुर्वन्त्यस्तस्यास्योत्तरापरतस्य
'पंजाब' नामविधाने साहाय्यमसुरन् ।

यस्य चोत्तरेण वर्तमानः एतत्तनिपाति हिमानी समाच्छादितैलंतावृक्षनाम्नाऽपि-
विहीनैरतिमोक्षपिनिरणप्रशस्ति रत्नमयैरिव क्षिप्रेरंगमन विदारयतिव स्वर्गगमन-
मार्गाकृत इय विराजमानः, साहसिभैरपि दुःखरोहः निरगममुन्दरस्यास्यायावतस्य
रक्षणाय भगवता निर्मित इवापार-तन्नि-मण्डितः, मुस्लिमसयोष्यो हिमालयः,
दर्शनेन सोऽयमनिविख्यातः क्षत्रियजन्मभूमिरिव वीरमयः शीलरक्षणतत्पर-लक्ष्म-
भूतिनोऽनेनैः भीमनामसिंहप्रभृतिभिः क्षत्रियभेदैर्भूषणैः परिपालितो राजपुत्रानेवपर-
नामधेयो राजस्थाननामा महान् प्रदेशः, पश्चिमेन हिमालय-गहोदर-हिन्दुकुश-
नामाऽपरः परंतः, पूर्व-बौद्धमनानुयायिसमुल्लिखितनामा पञ्चमयो भूप्रदेशः
शोभते ।

यस्मिन्त्य वनशिकारमग्नभूमीनि सफल-सनातनधर्मानुयायि-चन्द्रितानि शुद्ध-
साधिन-चित्तशुद्धय-योग्यानि तपस्याग्नानानि, गंगोत्रीजमुनोत्रीप्रभृतीनि अलीक-

मृष्टिषौन्दर्यमण्डितानि, प्रफुल्लिततया मानवनिवासानर्हानि महानदीप्रभरस्थानानि, ज्वालामुखीमुत्तान्यास्वर्यस्थानानि द्रष्टा विलोक्य सुतरा विमिश्रित ईश्वरध्यानप्रवणो भवत्येव ।

किं च य सकल-पृथ्वीक्षल निवासि-जन दर्शनाहर्हः, अतिविरलविविरणसताम-प्रशमित प्रफुल्लहिमानीशीतः, परितो विराजमग्नहिममय-पर्वतावली परिवेष्टितः अत्युन्नत-शिखरप्रप्रवृद्ध घासभक्षणतत्पर च्छागसहस्रसुन्दरः, अतिविस्तीर्ण-सतलज-प्रवाहमासुरशालीधेयदर्शनीयः, विशालहरितपल्लवमण्डित वृक्षगणारूढ पुष्पगुच्छालङ्घित कृताञ्जल निकुञ्ज मनोहरः केशर सुरभिगन्ध परिपूरित दशदिशः, स्थाने स्थाने निर्निद्रकमलराजिभूषितै-रगाधजलैः सरोवरैरञ्जितः विविधगद्-नाशक-जलैः सततप्रयाहिभिर्मिर्मिरैश्च निर्यात महाधूपद्ववरनोरपादनचण अनेकजुल्याप्रवाहार्द्रो भूतलस्वर्ग इव त्र्येयामपि स्पृहणीय भारतभूयो विश्रान्तिस्थानमिव, सकलदेवगणविलासाहो मुकुट इवार्वावर्तस्य काश्मीरनामा महान् प्रदेशोऽधुनाऽपि भूयति ।

अपि च सकलभारतवर्षेतिष्यताः अनेकवीरपरित्यक्तबलेवराः भारतवर्षेतिहासस्य मातर इव सन्मान्याः कुरुक्षेत्रप्रमृतयो रणभूमय य समलज्जयन्ति । यस्मिंश्च भगवतो रावणारै रामचन्द्रस्य पुत्रेण लटुना स्थापिता लखननगरी, प्रबलशौर्यशील धर्मानुयायिभिः स्थापिताम्भुतसरनगरी, तथा विविध-भारतभूपालैरधिष्ठिताऽगणिताश्च मैथपरिपूता 'इन्द्रप्रस्थ' इति प्राचीननामधेया 'दिल्ली' इति नूतनाभिधाना नगरी च पथिकजनेर्नीक्षिता अवश्य भारतवर्षस्य पूर्ववृत्तान्त स्मारयन्ति ।^१

*

*

*

‘धारायशोधारा’ काव्यसंग्रहातील मालवदेशवर्णन

अस्त्युत्तरस्या दिशि नर्मदाया यो मालवाख्यो यिततप्रदेशः ।

समुद्धिमुन्धो यमुपेति वस्तु कलासनाथो हिमशैलशृगात् ॥

“माग्धातुरोकारपुरेऽमलेशो महाश्च-कालेश्वर उज्जयिन्याम्”

प्रासादयुग्मे वसत सुखेन निरक्तसम्भोर्द्विगुणा सुखेच्छा ॥५॥

जलसमुद्धिः

मक्राकुला जेगवती गमोरा ‘योनमंदा’ दक्षिणत खवन्तो

सुरक्षणार्थे किल मानवाना साक्षा विधात्रा परिखेव भाति ।

लिंगानि शमोरमितानि यत्र तथा प्रतीकानि गणाधिपस्य

लुप्तानि नित्य सलिलेज्जवाऽस्याः ससर्गलिङ्गाद् दृशदोऽपि देवा ॥६॥

२. श्रीपादशास्त्री हसूरकरलिखित ‘शीखण्डचरितामृतानून.’

‘धर्मस्थतीय’ जलपावनेति वाक्ये न शक्यो बदतोविपात

धर्माणि किंचा रक्षित न लभ्य तस्या इदानीं स्फटिकाच्छतोपे ।

यागेयुः ‘रन्ते’ पशवो हता ये धर्माणि तेषां रक्षिरापगायाम् ।

पुराऽप्लवन्तेत्यभिधानमेतत् तस्यै प्रदत्तं कविभिः पुराणं ॥७॥

येषाणि सर्वे नदीतटेयुः ख्याता परं चेन्नवनीयमेका ।

भग्येऽत्र वृत्तं बिलं चरुपाणिं पार्यायसिद्धये करतोऽत्रेव ॥८॥

मिथ्यन्तराद् यद्यपि मन्दसोया सिन्धुः प्रशस्त्वा यमुनामखीरवात् ।

सता हि सगो मयति प्रवर्धे स्पष्टेन लोहं विधत्ते सुचरुम् ॥९॥

क्षिप्रप्रवाहान् तरिष्ये ‘क्षिप्रा’ क्षिप्रेति लोके लभते च सताम् ।

धीदृग्जपादास्तरजः प्रसगाद् भाष्यं तदीयं हिमुः वर्धनीयम् ॥१०॥

एकाप्रक्षिता सुचिरादधीत्य मुदाम-सर्वपेण-वालवृणा

धाता विनास्ते पुलिने यदीये श्रमापनीदं निपमेन चक्रुः ॥११॥

नद्यः पवित्राः सर्वलावचं स्तोत्रे सदापि तासां बहु तारतम्यम् ।

विशिष्टभागल्यगुणादमीषां सर्वोत्तमं मंगलगीतिरप्याम् ॥१२॥

विश्व्याद्विः

आसीं यदूना जनकश्च विन्ध्यं सहस्रबाहुं प्रतिष्ठातंवीर्यं ।

सहस्रपादो भगवान् दिनेशः सहस्रशीर्षो धरणीधरश्च ॥१३॥

तेजः परेषां प्रसृतं प्रभावि तेजोविशिष्टः सहते न जानुः ।

नगाधिराजोऽप्रतिरद्वितीया विन्ध्यस्य जाता हृदि शल्यतुल्या ॥१४॥

हृत्वा प्रतिष्ठा नवितु यशस्वी स्वर्मा समारभ्य हिमालयेन ।

शिरीभिश्चर्वगंन विभिद्य विन्ध्यो हिमाद्रिं द्रुतमत्यजेत् ॥१५॥

आदित्यचन्द्रायनिलचरद्व्या अहद्व्यं रात्रिद्व्यं हतक्रमाऽभूत् ।

दिक्पालबोधो विहगो जनानामनर्थजातं जगति प्रवृत्तम् ॥१६॥

सर्वरूपपूर्वं यजनादि कृत्यं दिक्पालबोधस्तु रथोन्मथोन

दिक्पालमोहात् भवन्ति यज्ञा वृष्टिर्न तस्य न सुखं न तस्मान् ॥१७॥

देवाः मनुष्याः व्यपिताः सन्ति रात्रिदिव भूरि विचार्यं कार्यम् ।

अन्यानुपायानपसार्य सर्वे प्रणम्य विन्ध्यस्य गुहं ह्यबोचन् ॥१८॥

उच्छृङ्खलोऽयं तव पूर्वशिष्यः श्रीरामनह्यां जगते ददाति ।

प्रभुस्पर्शितोरपि गर्वहारिन् कार्त्तवीर्यं विना तं प्रभवेन्नियन्तुम् ॥१९॥

विन्ध्याद्रिरभ्यर्चयामस्ततोऽपि गुरोरगस्त्यस्य पदे नमाम् ।

दिव्यं प्रयत्नेऽपि गुरोः शयानं आत्मे न आदेष्टुमनघनिष्यान् ॥२०॥

" जित्वा विपक्ष गुरुरेव मोदो नत्वा गुरु किन्तु ततो गरीयान् ।
 इत्य विचिन्त्योन्नतमानसोऽसौ स्पर्धा-प्रयत्नाद्विरराम विन्ध्य ॥२१॥
 यदा व्रजेन्निष्क्रियता विपक्ष उत्थानशीलं क्रुस्ते प्रयत्नान् ।
 निधाय चित्ते व्यवहारस्तत्र हिमाचलं किं यततेऽधुनाऽयम् ॥२२॥
 शत्रौ शयाने हिमवानसाध्नोत् तयोन्नतिं हस्तशताधिकां स्वाम्
 भलं हिमाद्रे ! तव वर्धनेन स्पर्धानिवृत्तो गुरुभक्तविन्ध्य ॥२३॥
 घराघर-व्याप्तवसुधराया प्रायम्यमुखं शिरसस्तबैव ॥२४॥
 अनर्थकोटयः प्रभवन्ति यत्र सवाचलस्योच्छ्रयणप्रयत्नं ।
 जीवा न सोढुं प्रभवन्ति दुःखं यज्जायते त्वच्चलवृत्तियोगात् ॥२५॥
 तुगोऽपि विन्ध्यो विनयावनम्रो गुरो पुरस्ताद् बटुवद् वभासे ।
 सुपुत्रशिष्यौ विनयावलम्बाद् गुरोर्गुरुत्वं परिवर्धयेते ॥२६॥
 " नोतिष्ठ यावत्पुनरंमि वरस " शशास विन्ध्यं क्षुलुकीकृताग्निः ।
 आज्ञाप्रमाणं सततं गुरोर्मै प्रोधाच्च विन्ध्योऽपि नियस्य चित्तम् ॥२७॥
 अगृह्यवानेन वदोचकार द्रोणस्य चित्तं शबरकलशम् ।
 तयास्तिकार्येऽप्यरितक्षकस्य ररक्ष जीव जनमेजयोऽपि ॥२८॥
 गुरो समक्षं बहुधा भयेन शिष्या नियोगान् परिपातयन्ति ।
 तस्मिन् प्रयातेऽपि दिव पुनर्ये ह्याज्ञापरा सन्ति त एव धन्या ॥२९॥
 चिच्छेद रामोजनननीशिरोऽपि तस्याजं राज्यं रघुराजसूनु ।
 वदो गुरुमानमात्मपित्रे आत्मा गुरुणा ह्यविचारणीया ॥३०॥
 निद्राप्रदा शोषहरा गुणादृष्या रूपातनाहृष्यतिसारशत्रु ।
 अग्रं च रोहृत्पहि-फेनवल्ली शस्यन्तरक्ष्यामलमालयेषु ॥३१॥

उज्जयिनी

क्षेत्रं पवित्रं नगरं समृद्धं सिंघातद्विण्या निवृद्धे निब्रिष्टम् ।
 यस्मिन् महाकालललाटचन्द्रात् तमिस्रपक्षेऽपि निशा प्रकाशा ॥
 अवत्यवन्तो भवसिन्धुमग्नाऽजयत्यरोनुज्जयिनीं युयुत्सून् ।
 द्वेधाऽप्यसावस्ति ययार्चनान्मनो भवत्त्वमस्या मनसोऽप्यभूमि ॥
 सुवर्णशृगेत्यमरावतीति पश्चावती पुण्यकरद्विनीति ।
 तथा विशालेत्यभिधानमाला तस्या गुणान् किञ्चिद्विव ध्यनवित ॥
 अग्नीन्दु-सूर्यात्मक-लोचनस्य ज्योतिः स्वरूपस्य महेश्वरस्य ।
 ज्योतिर्ममद्वारदशालिगमप्यात् कालाभिधानं बहु राजतेऽत्र ॥
 कैलासनायस्य निषेतनं तत् प्रवासहेतुर्यतिपात्रिकाणाम् ।
 विलासभूमिर्विदुषां कवीनां भूवासमुक्तिजडचेतनानाम् ॥

अधोत्य यस्यां सकलाश्च विद्याः सर्वज्ञतां प्राप यद्वृत्तमोऽपि ।
कामं कुशाग्रा यदुनायबुद्धिः सांदीपनेः कौशलमप्यनल्पम् ॥
यद्वेधशालाद्भूतशिक्षणेन विकासमायाति युधस्य दृष्टिः ।
न केवलं भूतलमेव यस्या नभःस्थतारा विपयीभवन्ति ॥^१

* * *

(अखिलानन्दशर्मा कृत ' दयानन्ददिग्विजया 'तील)

गुर्जरवेशवर्णन (राग २ रा)

तस्यैवंविधयुत्तस्य धीरोदात्तस्य धीमतः
वेशभूमिरभूद् भव्या भव्यान्तफलप्रदा ॥१॥
यत्र मानावनोद्देशविराजद्-नृक्षमण्डपे ।
मण्डलीकृतसद्वर्हा प्रनृत्यन्ति कलापिनः ॥२॥
अद्यापि यत्र विषये वसन्तो भनूजाः सुखम् ।
गणयन्ति न वैशेष्यात् स्वमंस्थामरायतीम् ॥३॥
माना-सरय-समृद्धाभिरारामतरुपङ्क्तिभिः ।
लसते परमा यत्र भूमिरप्यतिशोभना ॥४॥
धीनापीनभराकागलसम्म-चरगानिनी ।
राजते नितरां यत्र गवामपि परा तति ॥५॥
घापीकूपतडागेभ्यस्तोपाहरणहेतवे ।
गताः प्रतिपद्य यत्र रमन्ते तीमहारिकाः ॥६॥
पयोधर-पततौघ-सम्पन्ना-विशोभिताः ।
वेपमातृकतां यत्र गायन्ति बहु गोपिकाः ॥७॥
रामस्त-यस्तुविस्तार-स्तुतिरस्तार-भूषिता ।
पुण्यवीतलररनाभा या कृता परमेष्ठिना ॥८॥
(युग्मम्) तस्यामस्य-तभव्याया मीरवीराज्यमण्डले ।
सर्वशक्तिमतोज्ज्वलज्वल्येव परिकल्पिता ॥९॥
धीमती मतिमन्मान्या मानवीयजनान्विता ।
समस्तवस्तुबहुला विलतेऽनुपमा पुरी ॥१०॥
यत्र नैसर्गिकी काम्यकल्पनानल्पसुन्दरी ।
जनता जन-सापानामपायाय विजृम्भते ॥११॥

३. दिगम्बर महादेव कुळवर्णी, सत्सृष्टसाहित्यसुधाकर, सातारा
विरचित ' धारायक्षोधाराः ' वाज्यांतील मालवगौरव भाग.

कामदेवतिरस्कारकारिणी यत्र सर्वदा ।

सर्वदा रूपास्पतिर्जनानाक्रम्य चरते ॥१२॥

नानावस्तुनस्तत्कोयपोपमात्रपरायणाः ।

• कुबेरमपि मन्वन्ते न यत्र घनिनो विशः ॥१३॥

(युष्मद्) चारस्त्रीवह्मभोग्याऽपि रक्तवर्णापि या पुरी । *

अखण्डित-चरित्र्यादद्या धन्त्रिकोज्ज्वलतामिता ॥१४॥

वह्मप्रकृतियुक्तापि स्थिरा चित्रितभित्तिभिः ।

प्रत्यक्षतद्विषयरूपेय सशैलेवोत्तवेष्टमभिः ॥१५॥

संघारागारुणा यत्र सिन्दूरमणिकुट्टिमे ।

राह्याशोरविभ्रान्ता यिराजन्ते गभस्तयः ॥१६॥

भूषणप्रभया यत्र रजनीत्वपि योषिताम् ।

• व्यर्थतो नोपते रम्या दीपकाली विलासिभिः ॥१७॥

गुर्जरीयधनालोकलज्जामन्थरसंक्रमः ।

कलङ्कापनयं धाष्टम् प्रासादानुपगच्छति ॥१८॥

सौधाग्रशायि-यनिता-मुक्तालोकान्मदीकृतः ।

• पतितो यत्र लुठति प्रतिमामिपतो विभुः ॥१९॥

प्रभातोऽरिषत-हारीत-पठपमाण-शुभाशरैः ।

प्राभातिवयो विधीयन्ते ध्वर्या मङ्गरयोपेतयः ॥२०॥

अस्मिरत्वं पताकानां नित्रद्वेयो निशात्रजान् ।

कोपगुप्तिरसीना नु लक्ष्यते यत्र नाग्यथा ॥२१॥

*

*

*

केरलावनी (कवि - सुन्दररामभट्ट)

भागवतस्य भूरिति प्रसिद्धिर्दीप्युषी पुरा चक्रवर्तिनी बलेः सुशासनेन रञ्जिता ।

पुण्यतीर्थपावितेधमायंलोकसेविता केरलावनी चक्रासितपावनी पुरातनी ॥१॥

एकतामुपेयुषी पुरंव भावय नृपा वेशभूषणादिनापि भिन्नराजशासना ।

भागवततोऽधुनेकभावमासुरा भृश केरलावनीललाय भाति भागवतवनी ॥२॥

शैलसागरान्तरालशोभिनी, विभूषिता केरपूगपादपैः सरित्तटाकपोषिता ।

सर्वसम्पशालिनी समृद्धशालिसञ्चया धीविलास-लास्यभूमिराविभाति भूरियम् ॥

नेकजातिमायं वर्णलालिताऽपि भूरियं सौहृदव्यभासमानमनवायलीपुता ।

सन्ततोपचीयमान-नध्यमध्यस्तन्ततिर्भातु भारतावनी विशालकालचित्रकम् ॥४॥

येदशास्त्रशिल्पगोतनाट्यनूतकोविदा शिष्टजुष्ट-सत्त्वयानुयायि-लोकपूरिता ।

विष्टपस्य मङ्गलानि सर्वदापि कुर्वती केरलावनी चक्रास्तु वण्डितान्यमण्डिता ॥५॥

अशा प्रकारे भारन्तान्तर्गत सर्व प्रदेशांची वर्णन देऊन राष्ट्रीय संस्कृत काव्याचे हे सगळे जेरेचे वादविता येईल क्षेत्री आम्ही लिहिलेल्या 'शिखा-योदयम्' या महाकाव्यातील महाराष्ट्रवर्णन व 'मानुसूहरी' या आमच्या एका शतकाव्यातील भारतवर्णन उद्धृत करून हे प्रकरण संपवितो

*

*

*

श्रीशिवराज्योदये (महाकाव्ये)

प्रथमसर्गे महाराष्ट्रवर्णनम्

श्रीमद्वर्जितमुद्रप्रमंडल सखंडु खविपदोघसहरम् ।
 पाम शैवमययाऽस्तु पैष्णव मग्महे मनवि तन्निरन्तरम् ॥१॥
 अस्ति दक्षिणदिग्बेभमण्डन नाति सुदृग्गशिखरावलीमयम् ।
 भारतस्य परमप्रिय महाराष्ट्रमित्युचितनाम मण्डलम् ॥२॥
 भाति यत्र शिखरावली मयी पुष्पित-व्रतति-जालकावृता ।
 पुष्प-वित्पदल-पृञ्जपूजिता स्वाणुलिङ्गशत-मान्द्विष सा ॥३॥
 यत्र पर्यंततटीस्खलघ्रदी-नौरगवदनवग्महाध्वनि ।
 मेघगर्जितधियाऽभिनन्दते साण्डवेन समद्रे शिखावले ॥४॥
 वार्यकालिय-सहस्रनिमंरं भास्करोज्ज्वल-मयूख-भास्वरं ।
 भाति हीरकरसावगुण्ठितो रत्नसानुरिव यो द्रवीभवन् ॥५॥
 दुर्गसानु-जलकुण्ड-दर्पणीद्विम्विता शरदि तारकावली ।
 यत्र सम्परिवसपि-रोचिषा विन्दते द्विगुणितोज्ज्वलप्रभाम् ॥६॥
 मेघपुञ्जवृत्त-तुङ्गशृंगवान् शारदीं च दधदन्दवीं कलाम् ।
 प्यानगुस्विर-विशालविग्रहो व्योमवेश इव चन्द्रशेखर ॥७॥
 यस्य तु सहनिसर्गतेजसा कुण्ठितं रिपुदुर्लबिनिर्ममे ।
 रोप-नि श्वसित-सोष्मगारतं हृमनेऽपि पवने पवोष्णता ॥८॥
 ज्योतिषा परिविकीर्णरोचिषा यत्र दाहसमयेषु सहतम् ।
 विप्रताप-भय-लज्जया ध्रुव दाहतायिषमधित्यकास्वपि ॥९॥
 ब्रह्मशूलजनिता सरिद्धरा येन भाति हि निजाडव-लालिता ।
 पूर्वसागर-सामगमो-मुखा स्वर्णदीव गिरि-चञ्चरतिना ॥१०॥
 देवतात्म-हिमशूल-सञ्चित सिन्धुतोऽम्बु परिगृह्य पायनम् ।
 सिन्धुसागर उद्गमिषार्णिभि य निपिञ्चति चिराय भक्तितः ॥११॥
 उन्नतावनत-सानुराजिभि य पितापि सरिता सहस्रश ।
 पायिव पतिरिव प्रभासते सुस्विरायित-महोर्मि-भोषणः ॥१२॥

राप्त-विव्यकुलपर्वतान्तरे सप्तबाहवदतिप्रतापवान् ।
 सह्यनामभृदपीह य सदाऽऽविश्चकार हि निजामसह्यताम् ॥१३॥
 सागर. परशुरामयाचितो याचकस्य समवेक्ष्य बोरताम् ।
 यस्य पश्चिमतटाश्रिता ददौ वासभूमिरिति तामुपत्यकाम् ॥१४॥
 द्वादशात्मशुभलिङ्गतोऽविवान् यत्र भूरिर्लुचितोऽवधाप्य च ।
 शम्भुना तदितराणि भारते सर्वतो निदधिरे कथञ्चन ॥१५॥
 ज्ञानमिच्छजन-चित्तविष्टरश्चञ्चलभ्रुतिविशिष्ट-विग्रह ।
 यत्र घाष्टविषयेषु राजते सोऽष्टसिद्धिविभवो विनायक ॥१६॥
 तच्चिरन्तनमर्हयितेयित प्राप्य पूतवटपञ्चक पदम् ।
 यत्र दाशरथिनाऽपि विस्मृत मातृसन्निधिमहामुल खिरम् ॥१७॥
 रामचन्द्रपदपङ्कजाङ्किता जानकी-विरहदुःख-साक्षिणीम् ।
 यत्र पावनतमा धनस्यर्लो वन्दते परमभक्तितो जन ॥१८॥
 रावणापहृत-जानकीशुचा व्याकुलस्य रघुनन्दनस्य च ।
 येन धानरत्नेन सर्वथा घोरसगरसहायता ददे ॥१९॥
 प्रामसीमसु सरित्तटेषु धा यत्र पिप्पलतलेषु दुष्यते ।
 लोहितो ह्यमुरसो गितंरिव दक्षिणाभिमुख-बोरमावति. ॥२०॥
 ब्रह्मविष्णुशिवनामतस्त्रिधा तविभवतयपुत्र परात्मन ।
 यत्र धामिमुनिपुत्रविग्रहे भावुकैश्चिरमुपासितैवता ॥२१॥
 अप्रतिष्ठमिव काशिकापुर सागवेदविदुषा द्विजन्मनाम् ।
 गर्जनाभिरकरोच्च तत् प्रतिष्ठानमस्य हृदयेकभूषणम् ॥२२॥
 कीर्तनाहृत-मृदग-मर्दल-कास्यताल-शत-सालनादिनी ।
 भक्तियोगपथमन्द्रघण्टिका यत्र पण्डरपुरो विराजते ॥२३॥
 पाण्डुरङ्गदुर्गभक्तविह्वला पण्डिताश्च यणिज कृषीधला ।
 यत्र सत्कविपवित्रगीतिभि मादयति गिरिकाननयपि ॥२४॥
 ईश्वरोपनिषदर्थबोधिनीं ज्ञानभक्तिवधितामुधामयीम् ।
 प्राकृतामपि गिर चकार यो ज्ञानराज इह सो पितिष्ठति ॥२५॥
 योगिभिश्चिरसमाधि-धारिभिर्भूमिभ-निहितात्मगूर्तिभि ।
 देश एष सबलोऽपि सत्पुरद-योगाक्तिरिव भाति सबया ॥२६॥
 भूमिगर्भगत-शास्त्रविज्जन प्रज्जलन्मुलमसु महानिगिरम् ।
 शङ्कते, परमनेन तत्सदाऽविष्टृत निजजनोपतेजसा ॥२७॥
 ध्याप्रमृद-वित्तोच्चगर्भे गह्वर-प्रतिम्नाद-मेवुरं ।
 व्यञ्जयत्यतिभयकरायति धीरवृत्तिमिव य स्वभावजाम् ॥२८॥

य स्यपमं परिरक्षणोद्यतं लङ्कगङ्गलघनुरादिवोविदं ।
 दासप्रकोश इव सख्यभी जनं हिन्दुसू-वटितटावलम्बित ॥२९॥
 दाहिमालयमुदीर्णसद्यशा वीरवयं-विनताद्भिषङ्गज ।
 येन मेघलमुता-सटे वृत्तो ह्यंहीन इव ह्यंघर्षण ॥३०॥
 सव्ययणं-कुल-सम्भवाङ्गना जन्मसिद्ध-रणरागत सदा ।
 यत्र दासप्रमय-वेलिदालिनी चण्डिवेव ददुःशे-त्रिसम्भवा ॥३१॥
 मल्लवेलिषु विशेयरागत शोण-मुत्पण-विलम्पननरा ।
 यत्र वार्धपतितान स्वमूर्धजान् चकिरेऽभ्युन्न-पराग-गुदरान ॥३२॥
 पारतन्त्र्य-हृतशक्तिभिर्जनैर्यत्र वीरवस्तिऽवलोकित ।
 दुष्प्रधर्षतम-वीर्यभासुर आग्रधमं इव मूर्ति-सञ्चर ॥३३॥
 राक्षसप्रतिम-घोरदाप्रवे प्रेरयन् गरणभीति घेपयुम् ।
 क्षाप-क्षत्र-धर-दाम-हृदगयो शोभयन् प्रतिनिधि स्वयंभवा ॥३४॥
 यत्र वेदलशिलोच्चये वुड वुडविष्णुशिवसेवकं वृत्तम् ।
 शिष्यवर्म सवनल्पमूर्तिव विस्मयास्पदमशेषभूतं ॥३५॥
 पद् विलोच्य सकलं कालाग्रिद विस्मयस्तिमितलोचना इव ।
 स्थानुभूतिमपि तर्कयति ते स्वध्वज्यच्च वितनं-द्रजायन् ॥३६॥
 वेदनाद-रहितेऽपि भूतले घेविकद्विज-कुलोत्थितं स्वरं ।
 भाजित-प्रणयवर्ण-मूर्धगदच-द्रविदुरिय यो ह्यभासत ॥३७॥
 धर्मराज्यजनित मुदुर्लभं पुण्यवर्मनिरनंदच मानवं ।
 यत्र भूमितल एव पावने स्वर्गलोपमुखमवभूयत ॥३८॥

*

*

*

मातृभूलहरी

यवि श्रीधर भास्वर धर्णवर, नागपूर

रत्नावराधीतवर्षा हिमालयकिरीटिनीम् ।

विन्ध्यबाञ्चीं सखिमातां वदे भारतमातरम् ॥१॥

मगोवार्क साक प्रणति-सतिभिर्गावुक्तया

प्रियं गायं गाय सय गुणचय पुण्यनिलयम् ।

स्मरन् स्वान्ते शांते सनुमतनुभूजस्यल्लवम्

जगद्वर्षां वदे प्रियतयदास त्वां भरतम् ॥२॥

किरीट सद्रत्नप्रभव इति गीतो नगपति
 समुद्रोऽसौ रत्नाकर इति मतो यत्गुवलय ।
 अजरन सम्पन्ना पुरुषमहिलारत्ननिबह
 अहो राजत्येषा भुवनतलरत्न भरतभू ॥३॥

अवाच्या भूरेषा मलयज-रज सौरभमयी
 प्रतीच्या माधुयप्रचुर-फलसभार-सुरसा ।
 उदीच्या काश्मीरप्रभव-कमनीय-द्युतिमती
 तथा प्राच्यामुर्ध्वविपुल-कलम-क्षेत्रमुभगा ॥४॥

शुभावम्भ कुम्भावुभयजलयो यत्र निहिती
 स्थिरारसो पूर्वापरककुभवस्यौ गिरिवरी ।
 सरिल्लेखा-रङ्गावलि हिमनगोर्ध्व कलशभूत
 तवागार पुण्य तदखिलशरण्य विजयते ॥५॥

प्रतानैर्बल्लीना सुहचिरहरिदवलकलभूत
 गुहाभ्यन्तर्वाते क्वचित्करणे सममजुष ।
 प्रवाहूर्ध्वारीणा धृतविमलसूत्रा इव सदा
 बिभ्रन्ति प्राप्तीना इव तत्र समस्ता शिखरिण ॥६॥

यसन्ते त्व पाणो रतितरतिके कोकिलकुले
 शरत्काले लक्ष्मीदिशि दिशि लसत्पद्मनिबहे ।
 अपर्णा हेम ते खलु गलितपणेषु तदपु
 विलोके त्वा मात सततमभितो दैवतमयीम् ॥७॥

विधात्री धर्माणा निगमदृढमूलातिविमला
 सवित्री चार्वाणा मणिकनकबीजा सुहचिरा ।
 प्रदात्री वामाना बहुविधकलापुष्पसुकला
 सुतच्छाया मातस्त्वमसि भुवो बल्पलतिका ॥८॥

प्रपा पुण्या शीतामङ्गलमया सप्तसरित
 प्रसन्नास्ते काश्मीरज-मल्यजोदग-पयवना ।
 कुण्ठित पात्रेण तद्रूपनिषदा सारमनुल
 विमलनेर्माणे त्व खलु सत्त्वपर्माधमसमा ॥९॥

मदीय गोविंदासञ्चरणसस्पदाविमला
 ह्यारण्यानीय श्रीरघुपतिपदाटवा प्रतिपदम् ।
 स्थली चैव दाश्व-मुनिगण-तप पूत-पवना
 सर्वं माहात्म्यं स्वमिदपति वया अपि दाहा ॥१०॥

यदा सर्वं मातर्भुवनमिदमासीच्छशुनिभ
 बचोहीन दीन पिहितदृग्विवाजामनमसा ।
 तदा गगातीरे स्फुरित-विमल-प्रातिभ-वृक्ष
 चतुर्वेदोदयान जननि । निगिरन्ति स्म मृतय ॥११॥
 भवोपोपग्रस्त जगदिदमभूद् देवि । सकलम
 अभोक्तव्यासक्त क्षणिकनिजदेहात्मविषणम ।
 तदा ते तत्त्वज्ञ-द्विजसवन-सम्बन्धगुधिय
 परब्रह्मात्मैव स्फुटगिरमभाषन्त हि श्रुता ॥१२॥
 विहितन्तो धर्मं नृपतिपदलोभान्धमतयो
 यद्व्यत्यानीया रणमपि गता धर्मगुरव ।
 स्वदीपा निर्विण्णा इव तु सुखभोगैर्नृपतय
 प्रयाता सन्यासाश्रममखिलकल्याणमतय ॥१३॥
 अगाधप्रज्ञा तेऽस्फुरन्त्य मुनिव्यासवचने
 निगूढात्तत्त्वप्रवृत्तपटुता शङ्करमती ।
 चतुर्योगप्राप्या भुवनगुस्ता कृष्णचरिते
 नृपालोर्ध्वनीतिर्गुणवति रघूत्तमचरिते ॥१४॥
 भीहिता ते मातर्जिह्वारुहृपापाणिकमले
 सदा मायादेवोत्तम-मयनेऽपारकहणा ।
 सदाचारे श्रीमदबसवविहिते सवसमता
 तितिक्षा हीतात्म्ये जननि दशमेशस्य ददुशे ॥१५॥
 तवीदार्यं धूर्यं शिबि-दधिवि-कर्णादिचरिते
 हरिश्चन्द्रे धर्मं दशरथसुते सत्यवचनम् ।
 ध्रुवे प्रह्लादे वा भगवति मनस्वित्वमतुलम्
 अलण्ड भ्राजन्ते ह्यगणितागुणा एवमिव ते ॥१६॥
 महाभक्ता दत्तामितविभयविस्ता वनगता
 तप पूता घृतालिलकलूपजाता बहुमता ।
 प्रकाशान्ते शश्वत प्रबलचलससारजलवी
 अये दीपस्तम्भा इव हततमस्कास्तव सुता ॥१७॥
 तवोत्सङ्गे विष्णुर्भगवति । चतुर्विदातिविधं
 वपुभि स्वच्छन्द तनय इव विप्रीड बहुता ।
 तदा काले काले तदुचितसपर्यायमवशा
 प्रपन्नास्ते देवास्त्वयि च कपिगोपादितनुभि ॥१८॥

न मूलं यत्किञ्चिन्नवमपि हितेऽजीवधमपि
 न चामन्त्रं किञ्चित्तव सुरगिरो ह्यक्षरमपि ।
 अगङ्गा नो काचित्स्लघुतर-सरिञ्चापि गणिता
 न जीवस्त्वप्यम्ब ह्यशिव इति कश्चिन्निरितः ॥१९॥

परिचोतद्-भास्वत्तर-सरलतेजःपटलभृन्
 -महारत्नाभाभिनिजजडरगाभिः शवलितैः ।
 क्षुभाम्भोभिश्चञ्चल्लहरिरमणीयैः स वहणः
 तनोतीवाखण्डं तव चरणसंक्षालनविधिम् ॥२०॥

मृहन्नीलाम्भोद-प्रधितगजजम्बूकतमः ।
 शरज्ज्योत्स्नाभूतिर्हिमयवलहासस्तपदृशिः ।
 मधुस्फीतोन्मात्यो निरवधि पुरस्ते वितनूते
 महाकालः साक्षात्त दलत्ताण्डवविधिम् ॥२१॥

विशालं भूगोलं भगवति ! महन्मन्दिरमिति
 त्वदीयाया भूतैरतिशयपवित्रं विगणयन् ।
 विधुः प्रायश्चित्तीय स निजमहापापमनिशं
 ध्रुवं दूरीकर्तुं स्वभिमुखमभिभ्राम्यति हि तम् ॥२२॥

त्वदाधारप्राप्ताऽपरिमितशुचित्वेयमवदी
 भूषं पापहमाऽहं निजगुह-कलप्राभिगमनात्
 ध्रुवं मत्प्रेत्येवं स्वकलुषनिरासार्थमवशो
 विपुर्भूमिच्छायां तिमिरमलिनां गाह्य इव ॥२३॥

अमूर्तमन्या सा हरिचरणयोगादथ यदा
 विमदग्ङ्गा खिन्ना पुरहरशिरोवासमगमत्
 ततो यस्याः सङ्गं कथमपि समासाद्य समगाद्
 अलभ्यं पावित्र्यं जयतु सततं सा भरतभूः ॥२४॥

भ्रमत्तारायक-स्थिततर-महाकेन्द्र-पदयो
 समध्यासीनं यद् ध्रुव इति ययार्याद्विविधितम् ।
 महस्तत् सप्तपि-भ्रमि-घटित-नित्यार्जनविधिं
 ध्रुवं न्यत्पुत्रस्य यतमनुकरोति ध्रुवशिखोः ॥२५॥

त्यदीयाः पापाणा अपि सन्तु सरिस्तीर्यतिता
 ह्या गायो नागा किमुत भुजगाश्चापि सविधाः ।

शानि-न्यग्रोपाद्या विविधतरणो मातरनिश
प्रपूज्यन्ते भक्त्या भगवति ! जनैर्देवतधिया ॥२६॥

शरमेघच्छाया-क्षणचलमिद यौवनघन
तया थञ्चत्पटकेरुहदलजल जीवनमय ।
जगदरञ्जी संपन्नमववतिमिष्येति सहसा
विजानतो यात्येऽप्ययि तव मुता ब्रह्मणि रता ॥२७॥

प्रवीरश्चन्द्रभ्रीहंतशकयश श्री रिपुहरि
अशोक सङ्ग्रामाङ्गण-हृति-सशोक सहृदय ।
प्रदाता श्रीहर्षो विहितजनहर्षो गुणनिधि
यशस्तेज पुञ्जास्तव हृदयहारस्त्वमगमय ॥२८॥

गुहर्गोविन्दोऽसौ खलयवन-विध्वसन-पटु
प्रतापोऽसौ मत्ताधिप-दमन-सिंहो वनगत ।
शिवाजिर्दृष्टारि-प्रहरण-शिवाऽर्जिगिरिषर
त्रिभूलस्ते ह्येषा त्रिविधमयि ! तेज प्रसरणम् ॥२९॥

प्रघण्ड सह्याद्रि कटिनिहितकोश खलु तव
हिमाद्रिस्तूणीरो विधूत इव विष्य परिकर ।
सरित् सिन्धु क्रुद्धध्रुवुदिरदयी रोमनिषयो
महाघण्डी नून त्वमसुरगणाना भयकरी ॥३०॥

रहस्य विशातु भगवति ! तवाध्यात्मविषय
समेता गोदण्डा य इह बहुभ्यो नास्तिकधिय ।
स्वबीमानां साक्षात्कृत-परतरङ्ग-गुपियाम्
श्रेणीनां नभ्यानां चरणशरणास्ते समभवन् ॥३१॥

इयत्ता शीलानां गुगतजननि ! त्वय्युपहिता
बृहत्ता शास्त्राणां कपिलजननि ! त्वय्यवगता ।
महत्ता योगानामयि सकलयोपीशजननि !
तया सद्धर्माणिमिह जगति सत्ता परिणता ॥३२॥

रसं सात्र काव्य जगति शिरसा धाम्यमितरं
मुखप्राप्य स्वर्णं नृपतिगणयाच्चाभिरिह वा ।
परित्रं शिखरन् द्विजगणसन्नातु स्वकमिति
श्रुतो विद्वन्गर्गस्ते जननि ! भुयशोदुःखभिरव ॥३३॥

अविभ्रान्तं जन्मावधि निजरत्नाकर्मनिरतः

त्वदीयैरजातैरपरिगणितैः शिल्पकुशलैः

कठोराद्विप्राव-कथन-घटितं शिल्पमतुलं

मतं सत्सर्वेषां त्रिभुवनमहालङ्करणयत् ॥३४॥

महारण्योद्भूतौषधिभिरथ गाड्यैश्च सलिलैः

सलील सर्वेषामपि परिहरन्ती तमुद्वजम् ।

मनस्तापं पापं जगति सकलं शङ्करगिरा

निराकुर्वन्ती त्वं जननि खलु सञ्जीवनमसि ॥३५॥

स्फुरद्यग्नापात-प्रसर-विपद्योषानपि धिरं

सहिष्वा लोकेऽस्मिन्मुरगुरुसम्पद्विविधिते ।

त्वया वंदी सम्पत् परमहितनिःश्रेयसकरी

निरालम्बाऽनाया भगवति सनाथा खलु कृता ॥३६॥

त्वधर्मैकप्राणैर्निजगृधिरसिक्तानि मूढरैः

सतीभिर्वा वेहोद्गहनपरिशुद्धानि मुचिरम् ।

धृतोच्चैर्बल्मीकान्यपि तव सुतीर्थानि धुनिभिः

किण्वाङ्क मे भूयाद् भगवति सलाहं प्रणामन. ॥३७॥

नवीनास्त्रस्फोटैर्भुवनतलबिम्बसमनिश

समाशङ्क्य प्रस्ता खलु मरणभीत्या हि जनता ।

स्थिरा विश्वकृशान्ति परिभ्रमयमाणेव हरिणी

शृणोत्यत्युत्कण्ठ तव जननि ! तन्वेशयचनम् ॥३८॥

त्वदीयैर्भूतेजो-जल-पवन-खैः सम्प्रघटितं

शरीरं सम्प्राप्त हृदयमपि तन् त्वद्गुणमयम् ।

अलण्डाहंकारोऽप्ययि ! भरतभूपुत्र इति मे

भृशं घन्यं मन्ये जननि ! जनन मामकमिदम् ॥३९॥

हृदम्भोजे मे त्वत्प्रतिहृतिद्वारा विस्रस्तु

शुभा भावाः सर्वे विवधतु जयोद्धोषमसमम् ।

परा पश्यन्ती बाङ्निगिरतु तव स्तोत्रमुचितं

चिदन्तर्घ्योतिस्त्वा परिवलतु नीराजनमिव ॥४०॥

न मन्येऽन्यत् सेम्यं त्वदितरवयवे दंबतमिह

न जानेऽन्यत् तत्त्वं त्वदितरबुद्धारं परतरम् ।

न कुर्वेऽन्यत् नमं त्वदुचिततपस्याविरहित
न लोवे न भुष्वे न च किमपि भाये त्ववपरम् ॥४१॥

त्वदायत्ता याणी तव महिमगीते विरमतु
त्वदायत्ता दृष्टि परिरमतु रूपेक्षणरतौ ।
त्वदायत्त चित्त दृष्टुपरमतु सञ्चिन्तनविरो
त्ववर्मे सत्तोर्णं सुचिरमयि काय पततु मे ॥४२॥

पुनज-मन्यम्ब ! त्वदमलजगना जलधर
त्वदीयाना वृक्ष-प्रतति-कुसुमाना मधुकर
भवेय त्वत्स्पर्शातिशुविषयनाना च भुजग
समोहे न स्वर्गे सुरगुरुपदे चापि सुखदम् ॥४३॥

शिलाखण्ड कञ्चित्त ववचन विपिने निजनगणे
समासीन शान्त त्वदुत्पुनसञ्चिन्तनरत ।
न मन्येऽहं तिहासनमपि वरिष्ठ सुरपते
महारत्नज्योति शवलित-समग्र-ग्रहगणम् ॥४४॥

अये गन्धर्वाणा स्वरमधुरिमोदगीतयशसाम
उदीर्णं तडगीत सकलमिध वावित्रराहितम् ।
तथा नो मञ्चित्त हरति हि मया त्ववगिरितदी-
-पतद्भूरिक्षोभीच्छलित-तटिनीना कलकल ॥४५॥

त्वदीयाना मात सवलमुगुणाना खलु भवेत्
यदा वाष्पोदगान कविबरखचोभि स्तुतिमय ।
तदा मग्ये शक्य निबिडवा-पर्णातिगणन
परिच्छेद-ज्ञान सुलभमिव कुम्भैश्च जलधे ॥४६॥

नमस्ते प्राचीत प्रभु-निरत-चैतयजननि !
नमोऽयाचीतस्ते महित-तिरुक्त्वार-जननि !
प्रतीचीत साधुप्रवर-नरसीमन्त-जननि !
दृष्टुदीचीत धीमत्सुखवि-तुलसीदास-जननि ॥४७॥

उपयंनिश्वाला-रुणिम-रचि मोर्बंश्च हरित
मुचक्राडक मध्ये तुहिन-धवल पावनतमम् ।
त्रिपुण्ड्र त्रि नूल जननि नवराष्ट्रध्वजमय ।
त्रिधा धर्माध्वान सततमुपदेष्टु विजयताम् ॥४८॥

अमे मातः सच्चिन्मयि ! सदसतो लोकमखिलं
 तमोप्रस्तं ज्योतिर्मयि ! कुतमसो ज्योतिरमलम् ।
 सदा मर्त्यं मृत्योरमृतमथ वा चामृतमयि
 फटाश्रव्याक्षेपेक्षेदिति गमयन्ती विजयते ॥४९॥

तमःस्तोमो यातु क्वचिदपि जगद्वाह्यकुहरे
 रजोरागो वेगाद् ब्रवतु हतनातालविवरे ।
 सदा सत्त्वज्योत्स्ना प्रविततमनोहारितुपमे
 ह्यज्जडब्रह्मण्डे बिहरतु सुकीर्तिस्तव मुदा ॥५०॥

धृतिरमृतिपुराण—धर्मपद—जैनतत्त्वागम —
 रघूत्तमचरित्र—भागवत—भारतीदीपितः ।
 रजोयुततमःसदाय सकलोत्तमश्रेयसे
 चिराय भुवि राजतां जननि । धर्मदीपस्तव ॥५१॥

पूर्वार्ध समाप्त

उत्तरार्ध

प्रकरण २८ वे

कांही थोर लेखक

प्रस्तुत ग्रंथाच्या पूर्वाध्याय्या ठिकाणांमोठ्या शेकडों साहित्यिकाचा कोडे थोडक्यात तर कोडे सविस्तर असा परिचय आनुगणिकपण आलेला आहे. यास्तमिक तो परिचय सविस्तरपणे देण्याइतक्या योग्यतेचे त्यामध्ये अनेक लेखक आहेत त्या दिशेने किंचित् प्रगति म्हणून काही मोजक्याच अर्वाचीन साहित्यिकाचा किंचित् सविस्तर परिचय प्रस्तुत प्रकरणात देण्यात येत आहे.

सतराव्या शतकापासून विसाव्या शतकापर्यंतचा काळ हा अर्वाचीन कालखंड म्हणून आम्ही कल्पिलेला आहे. आजवर लिहिण्यात आलेल्या संस्कृत साहित्यविषयक ग्रंथात पंडितराज जगन्नाथ हा श्रेष्ठचा संस्कृत लेखक मानण्यात आलेला आहे. त्या दृष्टीने प्राचीन व अर्वाचीन कालखंडाच्या सीमेवरील श्रेष्ठ साहित्यिक म्हणून आरभी जगन्नाथ पंडिताचा परिचय देण्यात येत आहे. संस्कृत साहित्यात मधुर काव्यरचना व तर्कयुक्त पद्धतीची शारदाय ग्रंथरचना या दोन्ही दृष्टींनी १७ व्या शतकातल्या जगन्नाथ पंडिताने जसे असाधारण यश संपादन केलेले आहे, तसे इतर कोणास लाभलेले दिसत नाही

“ दिल्लीमल्लभ-पाणिपल्लव-तले नीत नवीन वय ”

या पंक्तीद्वारा, त्याचप्रमाणे “ आसफजिलस ” काव्यातीत शहाजहानाच्या वर्णनद्वारा जगन्नाथाने आपल्या काळाचा एका परीने प्रयत्नच निदेश केलेला आहे. शहाजहान बादशहा इ. स. १६५८ मध्ये मोगल साम्राज्याचा अधिपति झाला. त्यावरून जगन्नाथाच्या काळाचा वाद रहातच नाही. रसगंगाधराच्या आरभी

श्रीमज्जानेन्द्रभिक्षोरधिगत-सकन्दहयविद्याप्रपञ्च

काणादीरासपादीरपि गहनविरो यो महेन्द्रादवेदीत् ।

देवादेवाप्यपीष्ट स्मरहरनगरे दासतन जंमिनीयम्
शोपाङ्कप्रान्तशेषामलभणितिरभूत् सर्वविद्याधरी यः ॥

पापाणादपि पीयूष स्यन्दते यस्य लीलया
त यन्दे पेरुभट्टास्य लक्ष्मीकान्त महागुरुम् ॥

या दोन श्लोकामध्ये आपल्या गुरुपरपरेचे स्तवन करण्याच्या निमित्ताने लक्ष्मी व पेरुभट्ट या आपल्या मातापित्यांचा नामनिर्देश जगन्नाथाने मोठ्या भक्तीने केलेला आढळतो. वरील श्लोकात उल्लेखिलेले ज्ञानेन्द्रभिक्षु, महेन्द्रपंडित, एण्डेव, वीरेन्द्रर शेष, हे महाविद्वान् पंडित, जगन्नाथाचा पिता पेरुभट्ट याचे विविध शास्त्रातील आचार्य होते. पेरुभट्ट हा तेलगणातील वेल्लनाडु (वेगिनाडी) वशातील विद्वान् पंडित होता. जगन्नाथाने आपल्या विद्वान् पित्यांचं यश असाधारण प्रथरचना करून शतगुणित केले.

तारुण्याच्या आरभीं काशीमध्ये सर्वशास्त्रांचे अध्ययन संपल्यानंतर जगन्नाथ पंडित जयपुरास आला. तेथे त्याने राजाच्या साहाय्याने एक संस्कृत विद्यालय चालविले. जयपुरात त्याकाळी अनेक दक्षिणात्य तेलगु ब्राह्मण रहात होते. त्यापैकी नारायणभट्ट नावाच्या विद्वानाने शास्त्राध्ययनासाठी जगन्नाथाचे शिष्यत्व स्वीकारले होते असें आढळतं. यथाच्या वीसाच्या वर्षांचे अगाध पाण्डित्यामुळे जगन्नाथाला दिल्लीपतीच समापण्डितपद प्राप्त झाले होते असें दिसतं. या संध्यात एक दन्तकथा श्री आप्पाशास्त्री राक्षसिडेकर यांनी आपल्या संस्कृतचरित्रात दिली होती. आप्पाशास्त्रींच्या लेखनशैलीचा परिचय होण्याच्या दृष्टीने ती दन्तकथा त्यांच्याच शब्दात उद्धृत करण योग्य होईल —

“आसीत् किल दिल्लीपतेः कौडिपि पुरोहितो म्लेच्छजातीयो यः पण्डित भाषाभ्यः पर पारम् आसाद्य शास्त्रसागरमुल्लूष्य च तत्र तत्र निरगत पण्डितगणान् पराभवति स्म । स च तस्मै पण्डितैर्विवदमानस्तास्तान्विदुषो विजयमानस्तत्र तत्र प्रदेशे रणातन भारतधर्ममुत्सादयमानो निराशुरन्, प्रतिपादयन् यजनधर्म, परितण्डयन् शास्त्राणि, नरेपत्न्यस्तित्वा संस्कृतगिरा भारतीयान् विनुधानयन्तिताशेषदक्षिणप्रदेशः सकलविश्वेशाययगासिता नानानिधुधमण्डलीमण्डिता पण्डिताम्रेखर-समुपक्रममाण-दार्शनिसरिषयचर्चां अर्चानुकूलपल्लवमयण-यल्लसादपायमानेन भगवता क्षात्रिण्डमौलिना समुद्भाविता, भसिताशेषनिमुचनया परमाणनया मन्दाग्निदेव्या परिगता, समुपचीय मानमुद्वनराशिं काशीं नाम वरीयधीं नगरीम् उपस्तथी तत्तत्त्वं तत्तत्तान् विनुधान् आह्वयमान काजी रामा महीयधीं निर्माय निरादम् आरिष्ययामास । पण्डिता अपि तदानीमेवाहर्षविषया समामागय विनिधामिभुंक्तिभिर्नानाविधाभिर्वचनरचनाभिः परिस्फुरतीभिः प्रमाणपरम्परामित्वा काजीम् जेतुमयतन्त । काजी तु पथन एव पथि

पतितान् तृणच्छेदास्तानि वचनजालानि धणादेव प्रतिष्ठिपत्रासृष्टिमतः करनरात्रि
रानामिलम्बमाना धनलनीर्तिसन्ततिमित्र पुञ्जीभूयोपागता कृत्तिसा परिष्कृत्यन्, सायहेल
माननमासरोह । तदनु निनादेऽप्रमर्गिणोऽप्यपनामासहिष्णो वाराणसीनिवासिनो
द्विजन्मानोऽनुचर-विपदपहर्तारम्, सृष्टिस्थितिप्रलयकर्तारम्, निजपरिचरप्रतिभट्टगण्डनं
सुधाकरकलामण्डनं समुपेत्यानन्यगतेन मनसा नानाविधामिस्तत्कालसमुचितानिः कष्टेन
रसपरिप्लुताभिः स्तुतिभिस्तमेव मगन्तमुपवीणयामासु । अवगताशेषवृत्तान्तश्च भगवान्
धुजगभूषणो भागीरथीमौलिर्महेश्वरस्तदात्वे एव प्रत्यञ्जीभूय याचगेतामुदीरयामास ।
अरूपेन कस्यापि रत्नेश्वरनाम्नो द्विजन्मनो धनिरस्य सदन आम्भसिकः कश्चिद् भिक्षुः ।
स एवास्याबलितस्य यवनहतकस्य पराजये प्रभजतीति ॥ एवम्यय्यताम् । ते
तु ब्राह्मणाः पञ्चमित्रात्मनो मनोरथद्रुमस्य तद्वचनमाकर्ण्य द्रुतापद रत्नेश्वरभेष्टिनो
भवनमागत्यासात्र च भेष्टिन भगवतो निदेशमावेदयामासु । स च तेषां तद्वचन-
माकर्ण्य परमनिरमयमापन्नस्तेव निराधिभूतमात्मनो दास समाहूय निजगात्रामिलपित
ब्राह्मणसमाजस्य । अपृच्छञ्च अपि प्रभवसि कर्मण्येतस्मिन्निति । ततो धीरवरजालाय
मानेनासस्थेन तन्नुसन्तानेनाजानुलम्बिना मल्लीमणेन वरनेनावेष्टिताध कायो जट्ट-
भरमन्थरगतिसमुभयतः प्ररुद्धेज्जुम्भवहनसञ्जातैः किणैः समुल्लसित पीयरतनुः
स्यामायमानेन वीररत्नेन वेष्टितोत्तमाङ्गो घटीचंदो हुम् करिष्याम्येतच्छादि भवन्तोऽनु-
जानीयुरिति मन्द मन्द प्रत्ययोजिष्ट । ततः भेष्टिना समर्पिते तस्मिन् समुद्रिताः
ब्राह्मणाः कौशेयानि पट्टयसनानि परिधाय अनर्घपूणैरङ्गुलीशसमुल्लसित च
तस्य मूर्धानं पिधाय कनकशिखियामारोप्य महीयसा महोत्सवेन विरचिताया सभाया-
मानाय्य तमुपमवेशयामासुः । काजीरपि समाहूतागतस्तस्यैव सन्मुखमुवाचीञ्जु । ततो
दोलायमानकृत्तिकाकलाप समुद्भूयमानममृजाल च प्रसृता काट्यासह प्रवृत्ते
भिक्षोर्विराट् । अन्ते पुनर्मिश्रवचनचतुरीविस्मितोऽभुतपूर्वाः सहस्रशो युक्तीरा
कण्यैतिकर्तव्यतामूढो विवाटसगरमुत्तरीतुमप्रभविष्णुः काजी तूष्णीं भावमगलम्भ्य भिक्षु
मणनान् । ततो विजित विजित भिक्षुणेति सतालस्वं प्रवृत्तेषु वचनेषु, तदानीमेन मूर्च्छेतु
तूर्येप्याहन्यमानेषु मुरेजेषु, ध्वन्यमानेषु दुन्दुभिषु, आध्यायमानेषु शार्ङ्गेपूच्चरस्तु
क्षेत्रानुकारिषु सिंहनर्दिकानेकारेषु, महोत्सवमय इव मङ्गलमय इव प्रमोदमय इव
पशोमय इव, च तस्मिन् समये सगुमान उपणाम च सौवर्ण यानमारोप्य भिक्षु
भेष्टिन सदनमानाय्य यथावृत्त वृत्त निजगदुर्विजन्मान- । ततस्तु समुद्भूतविजिता-
सर्वेऽपि तस्य भिक्षोः कुल नाम मित्रामिमन्न च पश्यन्तु । तस्मिन्श्चांशतोऽपि तेन
कथिते निश्चिक्वुः काशीस्था त्रिषुधा अयमेव पण्डितराजो जगन्नाथ इति । काजी तु
ततः प्रभृति तस्य पण्डितराज-जगन्नाथस्य मित्रानुपागच्छन् । ततो गच्छता कालेन
दिल्लीं गतो बादशाह मित्राय जगन्नाथमपि दिल्लीनगर एवानाययामास । ततः प्रभृति
च प्ररुद्ध जगन्नाथशदशाहयोः सौहार्दमिति । "

जगन्नाथपण्डिताने एकूण तेरा ग्रंथ लिहिले ते असे — (१) अमृतलहरी (२) करुणालहरी (३) लक्ष्मोल्लहरी (४) सुघालहरी (५) गङ्गालहरी (६) भामिनी विलास (७) आसफविलास (८) अगदामरणम् (९) प्राणामरणम् (१०) यमुनावर्णनम् (११) मनोरमाकुचमर्दनी टीका (१२) चित्रमीमांसापण्डनम् व (१३) रसगगाधर. या सर्व ग्रंथांपैकी रसगगाधरामध्ये जगन्नाथाचें प्रकाण्ड पाण्डित्य उत्कृष्टपणे अभिव्यक्त झालेलें असून, त्याला सर्व साहित्यशास्त्रज्ञांच्या समाजात मोठी मान्यता मोठी मिळाली आहे. या ग्रंथात जगन्नाथाचे न्यायमीमांसादि शास्त्रातील असाधारण विचक्षणत्व पदोपदी प्रकट झालेलें आहे व तें लक्षात घेता रत्नालीन समाजाने त्याला दिलेली 'पण्डितराज' ही पदवी किती यथार्थ होती याची कल्पना येते. या रसगगाधरात विविध सिद्धान्तांच्या उदाहरणार्थ उद्धृत केलेले सर्व श्लोक इतरांच्या ग्रंथांतून न घेता जगन्नाथाने स्वतः रचलेले आहेत. स्वतःच्या या कर्तृत्वाचें वर्णन जगन्नाथाने पुढील श्लोकात मोठ्या अभिमानाने केलेलें आहे.

" निमग्नेन क्लेशैर्मनमजलधेरन्तस्वर
मयोन्नोतो लोके ललित-रसगगाधर-मणि ।
हृदयमधिकुलो गुणवताम्
अलङ्काराम सर्वाणिपि गलितपर्वान् रचयतु ॥ "

" परिष्कुर्वन्वर्णान् सहृदयधुरीणा कतिपये
तथापि क्लेशो मे कथमपि यत्तार्यो न भविता ।
तिमीन्द्रा सक्षोभ विवधतु पयोधे पुनरिमे
किमेतेनायातो भवति विफलो मन्दरगिरेः ॥

निर्माय नूतनमुदाहरणानुरूप काव्य मयाऽत्र निहित न परस्य किञ्चित् ।
किं तेभ्यस्ते सुमनसा मनसाऽपि गन्ध कस्तूरिका-जननशरितभूता मृगेण ॥"

अशा प्रकारें असाधारण पाण्डित्याने सत्कृष्णाच्या जगन्नाथ पण्डिताचा एका यवनीशी संपर्क आला, त्यामुळे काशीतल्या पण्डितानी त्याला समाजप्रहिष्टृत केलें. पुढे त्या यवनीसह गंगेच्या तीरावर असून जगन्नाथाने गंगालहरी स्तोत्राचें गावन आरम्भिलें. स्तोत्राच्या प्रभावाने गंगेचें पाणी जावन पायऱ्या वर पडल व त्यात यवनीसह जगन्नाथाला नलसमाधि मिळाली अशी कथा प्रसिद्ध आहे.

पण ही कथा सर्वथा काल्पनिक असल्याचें आप्पाशास्त्री राखीवडेपरांनी अनेक प्रमाणान्या आधारे सिद्ध केलें आहे. ते म्हणतात, " स्वभावत एव हि शोधयन्तो ययता स्वाङ्गनामु परस्य प्रेनमय पूज्यभावसम्भवमपि नयनरात न सहन्ते किं पुनर्विधर्मीयस्य कामागिष्ट-मनस आत्मन समस्तमेव निःशून्याधिपतिर्णी प्रार्थनाम् । यद्यपि भूयासो विद्वांसो वैदुष्यस्यानुरूपमहकारमाप्नुवन् तथापि न हि काममाश्राय

कत्या धर्ममुल्लङ्घयितुमीहन्त इत्यपि नैव निम्नरणीयम् । क्षुद्रतमोऽपि यवनीं यदि त्रिध
मीये कृतया कान्तागत्या कथयाऽपि कोपस्य परा कोपमारोहत् तदा कथं वा निम्न
भारतवर्गभूपालसमन्वितशासनो दिस्लीदर शहाजहान पण्डितेनापि जगन्नाथेनात्मन
समशमभ्यर्थितां कृत्या तस्मै प्रदाय यजनधर्ममगधीरयितुं प्रमत्ते । नूनं नैतत् कथं
चिदपि सम्भवति । “यवनीनयनीतकोमलाङ्गी” इत्यादयः श्लोका यदि पण्डितराज
निरचिता एवेति स्वीक्रियेत तदा भामिनीविष्णुषेऽपि तेषामुपनिबन्धनमङ्गीकर्तव्यम् ।
“दुष्टं तां जारब्धमानो हरिष्यन्तीति शङ्कया” स्वीयपत्ररत्नानां भामिनीविलासाख्या
मञ्जूषा निर्मितरता पण्डितराजेन कथं वा तानि निम्नयेरन् ? कथं न मञ्जूषायां सशब्देन ?
इत्यपि विचारणीयं विद्वद्भिः । अतो नैतानि पत्रानि पण्डितराजप्रणीतानीति प्रतीयन्ते ।
ततश्च जगन्नाथस्य यवनोपरिणयनिषिद्धान्तरायायिका गङ्गा आलेखनमनुसरति ।
किं च सार्यमीमांसागानो दिस्लीदर समाया जन्म पित्रेऽपि न भवेद्यम् । नापि वा
तस्य कथंका शिरसि कलशं निधाय हीनमाग्या योषित्वि नीरमानयेदित्यपि सम्भवा
स्पष्टम् । येभ्यः पन्थानोऽपि भृत्यैरेवादित्यन्ते तेषामनुपपत्त्या कथ्यास्तत्र च “मुस्तनी”
इत्यादिविशेषणाहं प्रगल्भे पयसि पदमर्पयन्त्यः परपुरुषपरिवृत्तायां परिपदि पानीय
मानयेयुरित्यपि निरुद्धमेव प्रतिमाति । अतो निर्मूल्य जगन्नाथस्य यवनीपरिणेतृत्व-
निषिद्धान्तरायायिका ।

अथ भगवत्या भागीरथ्यात्मनोद्देशेन विलयं नीतो जगन्नाथ इत्येषापि किंचदन्ती
कियत् सत्यभावमवलम्बत इति निश्चयते । यथैव पण्डितराजनिश्चितया श्रुत्या
प्रमुदितहृदया देवगदी जगन्नाथ पात्रयामासितं श्रूयते सा किल पीयूषलहरी गङ्गा
लहरीति वा प्रथिता । यदि त्वपरिनिर्दिष्टा लोकचार्ता मृषात्वं नावगाहेत तदा
गङ्गालहरी प्रणयनकाल एव जगन्नाथस्यायुषोऽवसानावसर इति स्फुटमेव । ततश्च
गङ्गालहरीप्रणयनोत्तर जगन्नाथो नान्यं प्रबन्धं निर्मास्यतीत्यपि सिद्धम् । अर्थात्
जगन्नाथनिरचिते प्रबन्धान्तरे गङ्गालहरीगतानि पत्रानि नैव दृश्येरन् । किन्तु तानि
दृश्यन्ते । अत एव गङ्गालहरी प्रणयनावसान एव जगन्नाथस्यायुषः परिधमाप्तिरिति
यच्चन नैव निश्चारस्पष्टम् । नापि गङ्गालहरीभिन्ना जगन्नाथविरचिता काचिदपि
मन्दाकिन्या स्तुतिरस्ति यस्या अवसानसमयं जगन्नाथस्य निवनाशपरं मय्यामदे ।
अतः सर्वथा निर्मूल्यमात्रायायिका । दृश्यन्ते च गङ्गालहरीगतानि पत्रानि रस
गङ्गाधरे यथा —

“विपत्तां निःशङ्कं निरवधिं समाधिं विधिरहो

मुल शोवे शोतां हरिरविरतां नृत्यतु हर ।

कृत प्रायश्चित्तं रत्नमयं तपोदानविभवं

सवित्री कामानां यदि जगति जायति भवती ॥”

इति माधुर्यादाहरणम् । एवमनन्यथालङ्कारप्रकरणेऽपि —

"कृतक्षुद्राघोघानय सपदि सन्तप्तमनस.
समुद्धर्तुं सन्ति त्रिभुवनतले तीर्थनिवहा ।
अपि प्रायश्चित्त-प्रसरण-पथातीत-चरितान
नरानुरीकर्तुं त्वमिव जननि त्व विजयसे ॥ "

एव भावस्योद्गाहरणप्रसङ्गेनोक्तम् । जगन्नाथेन तत्रैव मन्त्रिर्मिताश्च पञ्च लहरी नाम पीयूषलहरी, सुधालहरी, लक्ष्मीलहरी, अमृतलहरी, करणालहरी चेति । एव च पीयूषलहरीपराख्याया. श्रीगङ्गालहरीया. पञ्चसु लहरीष्वन्तर्भूततया लहरीपञ्चकस्य च रसगङ्गाधर उल्लिखत्येन गङ्गालहरीगताना पद्याना रसगङ्गाधरे दृश्यमानत्वात् गङ्गालहरीया रसगङ्गाधरनिर्माणात् प्राक् सम्भूतस्य स्तुमेव प्रतिपद्यते । ततश्च निर्मूल्य-माख्यायिका यदुच्यते लीनो मन्दास्त्रिया. ऋडे जगन्नाथ इति । "

श्री आप्पासात्री राखीरेड्ढराचा हा सुक्तिवाद नितोड नाही अरं कोण म्हणेल ?

शहाज्जहान नादशहाच्या म्हातारणी जगन्नाथाचा परममित्र राजकुमार दारा-शिकोह याला त्याच्या भावाने म्हणजे औरंगजेबाने ठार मारलें. शहाज्जहानहि तुरुगात पडला. इतरहि मोटमोट्या लोकना औरंगजेबाने प्राणसकटात टाकलें. अशा विप-प्रसंगी जगन्नाथाने आप्पासात्री राजा प्राणनारायण याच्या आश्रयास राहून काळ घालविला असं दिसतें. जगन्नाथाचें 'प्राणाभरण' हें काव्य याच प्राणनारायणास उद्देशान लिहिलेंलें आहे.

आपल्या म्हातारणी जगन्नाथ काशीत आजून राहिला. तेंथेच रसगङ्गाधर हा प्रय लिहिला. या प्रथातील उत्तरालम्बाराच्या उदाहरणातील श्लोकाच्या तीन पक्ती लिहून झाल्यावर चवथी पक्ति लिहिण्यापूर्वी त्याचें देहावसान झालें, असें अनुमान सहज करता येण्यासारखें आहे.

आज्जर संस्कृत साहित्याचे इतिहास लिहिणाऱ्या अनेक लेखकांनी साहित्याचे जे कालखण्ड विलोकिलें आहेत, त्यामध्ये जगन्नाथाच्या अन्तर्भार त्याच्या हद्दीने अन्तिम कालखण्डातील देशाच्या पठितकवि म्हणून करण्यास आलेला दिसतो. जगन्नाथाच्या निपनानंतर संस्कृतसाहित्यरचणाचा गंगाप्रसद खडित शाला असा या पद्धिताची समस्त दिसते. ती चुकीची आहे हें सिद्ध करण्यासाठीच प्रस्तुत ग्रन्थात आम्ही जगन्नाथाच्या नंतरच्या काळातील संस्कृत साहित्याचा परामर्श यथार्थानि घेतलेला आहे. म्हणूनच १६ व्या शतकानंतर दख्खेच्या कालखंडातील जगन्नाथ हा आदरनि आहे असें मानल्यास तें विशेष अप्रस्तुत ठरणार नाही."

० जगन्नाथाचे स्फुट दर्शन, 'पण्डितराज-शतकम्' या नांवाने विशा-नाथटुम्ब्या भावं प्रेत मध्ये मुद्रित झाले आहेत.

अण्ण्यदीक्षित

सोळाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात (इ. स. १५५४) कांचीनगराच्या अठरापाळ नावाच्या गावात अण्ण्यदीक्षिताचा जन्म झाला. याच्या वडिलांचे नाव रगराजाच्यरी असे असेन गौत भारद्वाज होते. रगराजाच्यरी दीक्षिताने 'अद्वैतनिग्रामसुट्ट', 'निरणदपेण' इत्यादि वेदान्तनिपयक ग्रंथ लिहिले आहेत. केणेरे येथे चित्रगोम्म नावाच्या राजाने भरपूर मुर्णदान देऊन या महापंडिताच्या सन्मान केणे त्यानंतर चित्रगोम्मनागराच्या स्वकटेंदेवाने त्याला निमज्जन पाठविले जिज्ञानगरामध्ये अण्ण्यदीक्षिताच्या आयुष्याचा उराच काळ गेला. श्वातारपर्णी पाण्टवे देशाच्या मदुरा नगरीमध्ये त्याने काही वर्षे चालविली असे दिसते. इ. स. १६२६ मध्ये वयाच्या ७२ व्या वर्षी अण्ण्यदीक्षिताचे चिदम्बरम् येथे देहान्त्यमान झाले. आपल्या आयुष्यात या महापंडिताने एकूण १०४ ग्रंथ लिहिले. त्यापैकी काही प्रसंग प्रथार्ची नावे पुढीलप्रमाणे आहेत—

काव्यग्रंथ—(१) आत्मार्पणस्तुति (गिर्यन्वाशिका) । (२) आर्या

शतकम् । (३) दशगुमारचरितसंग्रहः (काव्यमालेन सुदृढित) । (४) पञ्चरत्नस्तव ।

(५) शिवकण्ठाभूतम् । (६) वैराग्यशतकम् ७ (काव्यमात्र सुदृढित) । (७) भक्ता

गरस्तोत्रम् (काव्यमालेन सुदृढित) । (८) शालिग्राम । (९) रामायणतात्पर्यनिर्णय ।

(१०) रामायणतात्पर्यसंग्रह । (११) भारतम् । (१२) रामायणसारसंग्रह । (१३)

रामायणसारस्तव । (१४) घरदराजाष्टकम् । (१५) आदित्यस्तोत्रम् । (१६)

शिवरमिस्तोत्रम् । (१७) शिवमहिमस्तोत्रम् ।

टीकाग्रंथ—(१) वेदान्तदेशिकवृत्तकाव्यगीता (२) गोविंददीक्षितवृत्त-

हरिषदसारचरिताची टीका. (३) रुष्णामिभूत प्रणेधचन्द्रोदय नाटकाची टीका.

शास्त्रीय ग्रंथ—(१) चित्रमीमांसा (२) वृत्तार्थिकम् (काव्यमालेन

सुदृढित) । (३) कुचयानन्द । हा पुण्यलान्द ग्रंथ जलसारशास्त्रात प्रवेश करू

इच्छिणाऱ्यांना अत्यंत साहाय्यकारक आहे हा ग्रंथ एका दृष्टीने ज्योतिषवृत्त चंद्रालोक

नावाच्या जलसारशास्त्रीय ग्रंथावरील टीकाच मानण्यात येतो.

सिद्धान्तदीप्तिना ग्रंथातील उल्लेखानुसार सिद्धान्तकीमुदीचे लेखक महोजी

दीक्षित यांनी अण्ण्यदीक्षिताजवळ वेदान्ताचा अभ्यास केला होता असे दिसते. पूर्ण

आणि उत्तर या दोन्ही मीमांसा शास्त्रात अण्ण्यदीक्षिताचा अधिपार सर्वमान्य

होना. वेदान्तातील श्रीकण्ठ मताची प्रतिष्ठाप्ता करण्याच श्रेय अण्ण्यदीक्षितानाच

आहे. श्री. ए. रामस्वामी शास्त्री यांनी सिद्धान्तसिद्धांताच्या प्रस्तावनात अण्ण्य

दीक्षितांचा 'वक्त्र स्थालाचार्य दीक्षित' ही पदवी रुष्णदेवरायानेच कधी मित्राली या

पदवी एक रोचक कथा दिलेली आहे. ती कथा अशी—

कृष्णदेवराय आपल्या आवण्यसुंदर राणीसह नांचीवरगुच्या बरदराज प्रभूच्या दर्शनार्थ गेला. त्यावेळीं अप्पय दीक्षित उपस्थित होता. ती लक्ष्मीसारखी स्वरूप-सुंदर राणी देवापुढे उभी राहिलेली पाहून अप्पय दीक्षिताच्या तोंडून श्लोक निघाला तो असा,

“काञ्चित् काञ्चन गौराङ्गीं बोलय साक्षादिव धियम् ।

बरदः संक्षयापन्नो बक्षःस्थलमवैक्षत ॥”

आपल्या राणीला अशा प्रकारे लक्ष्मीची आणि पर्यायाने स्वतःला विष्णूची उपमा अप्पय दीक्षिताने सूचित केलेली ऐकून राजा प्रसन्न झाला आणि त्याने कवीला तत्काळ, ‘वक्षःस्थलाचार्य दीक्षित’ अशी पदवी दिली.

*

*

*

तंजावरचे विद्याप्रेमी नृपति व त्यांचे आश्रित कवि

तंजावरच्या नायकवंशात रघुनाथ हा राजा १७ व्या शतकाच्या आरंभी झाला, त्याची राणी रामभद्राम्मा ही एक भेष्ट कवयित्री होती. आपला पति हा साक्षात् रघुनाथ-रामचन्द्रच—आहे अशी तिची श्रद्धा होती. तरनुसार ‘रघुनाथाभ्युदयम्’ नामक एक महाकाव्य तिने लिहिले. स्वतः राजा रघुनाथ हाहि भेष्ट प्रतीचा विद्वान् व कल्यभिक्त होता, त्याने लिहिलेल्या संगीतसुधा व भारतसुधा या ग्रन्थांवरून त्याचे संगीत व नृत्यशास्त्रावरील असाधारण प्रभुत्व प्रत्यक्षास येते. याव्यतिरिक्त रघुनाथाने पुढील काव्यग्रन्थ लिहिले आहेत:—(१) पारिजात-हरणम् । (२) वात्मीकिचरितम् । (३) अच्युतेन्द्राभ्युदयम् । (४) गजेन्द्रमोक्षः । (५) नरभ्युदयम् । (६) रुक्मिणीकृष्णविवाहम् । (७) यज्ञगानम् ॥ (८) रामायणसारसङ्ग्रहः ।*

*राज्याची घुरा साभाळून धारदेची सेवा करणाऱ्या राजाची परम्परा संस्कृत साहित्याच्या इतिहासात फार प्राचीन काळापासून चालू आहे. अतो साहित्यिक भूपति पारचात्य देशाच्या इतिहासात दिसत नाहीत. साहित्याला उत्तेजन देणे वेगळे व स्वतः साहित्य निर्माण करणे वेगळे. प्राप्त रघुनाथ नायकाप्रमाणे साहित्यनिर्मिति करणाऱ्या अर्वाचीन बालराजांतोळ अनेक साहित्यिक नृपतींचा उल्लेख प्रस्तुत प्रथाच्या पूर्वापत्ति ठिवठिकाणी आला आहे. तो असा. एरलपट्टी राजा मानवेद (वृष्णनाटकमुक्ता लेखक) रामवर्मा यज्ञवी मुबराज ऊर्फ अश्विनी महाराज (रुक्मिणीपरिणयम् व शृंगारगुणाकरमुक्ता लेखक) केरळवर्मा ऊर्फ केरळवाल्मिदाय (मृत्वायूकतकमुक्ता लेखक),

[पुढील पानावर चालू]

रघुनाथ नायकाच्या स्तवनार्थं दृष्णकवीने 'रघुनाथभूपालीयम्' या नावाचे काव्य लिहिले आहे. यातील सर्व श्लोक निविध अल्माराची उदाहरण म्हणून कवीने रचलेले आहेत. या काव्याची गैका विजयेन्द्रतीर्याचा शिष्य सुधीन्द्रयति याने रघुनाथ नायकाच्या आदेशानुसार लिहिली आहे. रघुनाथाच्या राजसभेत तेलुगु व संस्कृत या भाषेत काव्यरचना करणाऱ्या अनेक कवयित्री होत्या. त्यात मधुरवाणी ही कवयित्री विशेष प्रतिभासम्पन्न होती. रघुनाथाने रमतः तेलुगु भाषेत एक रामायण लिहिले होते. त्याचे भाषांतर सद्यत्तात व्हाय़े अशी त्याची तीन इच्छा होती. हे काम मधुरवाणीकडे सोपवावे असा त्याला स्वप्नादेश झाला. रामाची इच्छा हीच आज्ञा मानून मधुरवाणीने चौदा सर्गांचे रसालंकार-रमणीय काव्य सद्यत्तात लिहिले.

[मागील पानावरून पुढे चालू]

रामवर्मा कुलशेखर (पद्मनाभसततर्ग्या लेखक), सहात्री (तजावरचा) (चन्द्रशेखरविलासम् नाटकाचा लेखक), मलवार राज्यशातील रामकवि (सुपालावज्यतुण्डम् नाटकावर) ब्राह्मनूर युवराज गोदवर्मा (रससदनभाण रामचरितम्, सुधानन्दलहरी, मुरविपुस्तोत्रम् इत्यादि ग्रंथांचा लेखक), काह्म नूरवशीय रामवर्म युवराज (किरातार्जुनीय-ग्यायोग व जरासन्धवध-यायो-गाचा लेखक), युवराज वर्मा (कोचुशी ताधूरान्) ऊर्फ कविसार्वभौम— (अनगविजयभाण विटराजभाण, त्रिपुरदहनम्, वल्ग्यभूतम्, विप्रसन्देशम्, देवदेवेश्वरसतकम्, उत्तररामचम्पू, बाणायुडचम्पू देवीसप्तशतीसारः या ग्रंथांचा लेखक), नेपालेश्वर प्रतापमल्ल (याची अनेक अष्टके नेपालातील मन्दिरावर कोरलेली आहेत.) चिन्नबोम्म भूपाल (सङ्गीतरायवम् (सहा सर्ग) चा लेखक), विद्वनायमिह बापेला (रामचन्द्रास्तिकम् या सटीक गेम-पाव्याचा लेखक), म्हंसूरनरेड वेकटणा नायक (शिवाष्टपदी या गेम-पाव्याचा लेखक), व्यंजोजी भीमल्याचा पुत्र सर्फोजी (इ १७१२-१७२७ राघवचरितम् निवा सग्रह रामायणाचा (१२ सर्ग) लेखक) त्याने त्यापुढे केलेले " सजावर महाराज सर्फोजी सरस्वती महाल सायनरी " या नावाचे विख्यात संस्कृत ग्रन्थालय हे सर्फोजी भीमल्याच्या विद्याप्रेमाचे भव्य स्मारक आहे)

या राजा व्यतिरिक्त साहित्यसेवा करणाऱ्या अनेक मन्त्र्यांच्या नावांचा व त्यांच्या ग्रंथांचा उल्लेख ठिकठिकाणी प्रस्तुत ग्रन्थात आला आहे ' राज्य-शासकाची सद्यत्तोपासना ' या शीर्षकाखाली प्रस्तुत विषयावर स्वतःच प्रबन्ध लिहिता येण्यामारखा आहे

गोविन्द दीक्षित

तज्ञावरच्या राज्यात रघुनाथ नायकाचे आधिपत्य असताना इ स १५४९ ते १६१४ पर्यंतच्या प्रदीर्घ काळात गोविन्द दीक्षित हा त्या राज्याचा महामन्त्री होता. संस्कृतातल्या सर्वच शास्त्रावर गोविन्द दीक्षिताचे असाधारण प्रमुख होते. या त्याच्या असाधारण पाण्डित्याच फार मोठे आभरण म्हणजे त्याचे धार्मिकत्व. त्यामुळेच आजही दक्षिण भारतात गोविन्द दीक्षिताची एखाद्या देवतासारखी पूजा होते. पट्टेश्वर या गावी गोविन्द दीक्षिताचा सपत्नीक प्रतिमा असून, लोक त्या प्रतिमाची मोठ्या भक्तीने पूजा करतात. त्याच्या औदार्य, नीतिनैपुण्य इत्यादि गुणासंबंधीच्या अनेक दन्तकथा दक्षिणेत सर्वजोमुरी आहेत. गोविन्ददीक्षितद्वृत 'साहित्यसुधा' नामक ग्रंथात अच्युतराय व रघुनाथ या तज्ञावर राज्याधिपतींचे चरित्र वर्णिलेले आहे. गोविन्ददीक्षिताचा पुत्र वैद्यमयी याने 'चतुर्दानादिप्रकाशिका' नावाचा एक धर्मशास्त्रविषयक ग्रंथ लिहिलेला असून त्यामध्ये स्वतःच्या पित्याने 'सङ्गीतसुधानिधि' हा सङ्गीतशास्त्रीय ग्रंथ व रामायणाच्या मुन्द्रकाण्डावर टीका लिहिली असल्याचा उल्लेख केला आहे. वैद्यमयीने 'साहित्यसाम्राज्यम्' या नावाचे एक महाकाव्य व चतुर्दानादिप्रकाशिका आणि वार्तिकाभरणम्' हे दोन शास्त्रीय ग्रंथ लिहिले आहेत.

गोविन्ददीक्षित मल्याचा दुसरा पुत्र यज्ञनारायण हाही महाकवि होता. त्याने लिहिलेले 'साहित्यरत्नाकर' नावाचे १३ सर्गांचे महाकाव्य नुकतेच उपलब्ध झालेले आहे. रघुनाथभूपविजयम् नावाच्या काव्यात यज्ञनारायणाने तज्ञावरच्या नायकवशाचे श्रेष्ठत्व आणि रघुनाथनायकाचा द्वीपान्तरविजय वर्णिलेला आहे. या व्यतिरिक्त 'रघुनाथकिलसम्' या नावाचे ८ अंकी नाटक आणि वक्त्रेश्वराच्या चित्रकथरानायणावरील टीका यज्ञनारायणाने लिहिली आहे.

श्रीनिवास दीक्षित (रत्नसेट, अभिनवभवभूति)

हा महाकवि, अप्रप्य दीक्षित व गोविंद दीक्षित यांचा समकालीन होता. त्याने लिहिलेल्या एका श्लोकांमुळे ब्योल्याबाबने त्याला 'रत्नसेट' अशी पदवी दिली असें पुढील श्लोकावरून दिसून येत—

सन्ध्या-सन्धुक्षिताम्भोपर-नक्षत्रयणादुदयतान् सोमसुखडान्
ताराकाराग्नरोद्गु दग्नि-रवि-वपटाद् बिभ्रतो रत्नसेटी ।

अन्योन्यं युध्यमानावुदय-चरम-भूमत्-प्रवोराविति द्राक्

उक्त्या ख्यातापराख्य. क्षितिपतिवचसा रत्नखेटाध्वरोति ॥

याव्यतिरिक्त "पद्मापाचतुर", "अद्वैतविद्याचार्य", "अभिनवभनभूति" इत्यादि उपाधी त्याला लाभलेल्या होत्या. त्याने एकूण ६० काव्ये व १८ नाटके एवढी ग्रंथसंपत्ति निर्माण केलेली असून त्यापैकी क्षितिकृष्टविजयकाव्यम्, भैमी परिणयनाटकम् व भैमी (रुक्मिणी) परिणयचम्पू हे काव्यग्रंथ विशेष उल्लेखनीय आहेत. साहित्यशास्त्रावर, साहित्यसजीवनी, माबोदभेद, रसार्णव, अलंकारवीतुम, काव्यदर्पण, काव्यसारसंग्रह, साहित्यसम्भारणी हे रत्नखेगाचे ग्रंथ विशेष प्रसिद्ध आहेत.

जिंजीचा राजा मुरप्पा याच्या परान्नासत्राधीची कथा भावनापुष्पोत्तमम्" या नाटकात त्याने रचविलेली आहे. राजचूडामणिहून रुक्मिणीकल्याणाच्या टीकेंत (इ. स. १८३३) बाल्यशेखराने रत्नखेगाच्या पुस्तकाची संपूर्ण नामावली दिलेली आहे. हा राजचूडामणि टीकित रत्नखेगाचा मुलगा होता. त्याने रत्नखेट विजयम्" या नावाचे एक काव्य लिहिले आहे. स्वतःचा आश्रयदाता रघुनाथ नायक याचे चरित्रहि राजचूडामणीने रघुनाथभूपविजयम् नावाच्या महाकाव्यात वर्णिलेले आहे. कविराजाच्या परम्परेस अनुसरून त्याने राघवयादवपाण्डवीयम् या नावाचे चर्चार्थी काव्य सुद्धा लिहिलेले आहे. रुक्मिणीकल्याणम् या १० सर्गांच्या महाकाव्यात रुक्मिणीकृष्णाचे स्वयंवर राजचूडामणीने वर्णिलेले आहे. हे काव्य अड्डाचार्या ग्रंथालयाचे श्री. टी. आर. चितामणि यांच्या प्रस्तावने सहित प्रकाशित केले आहे. शंकराभ्युदयम् या काव्यात जगद्गुरु शंकराचार्यांचे चरित्र वर्णिलेले असून त्याचे ६ सर्ग मुद्रित झाले आहेत.^१ याव्यतिरिक्त, भारतचम्पू, कंसवध, वृत्तरत्नावलि, चित्रमंजरी, कामरुधा, मञ्जुभाषिणी (प्रत्यक्षरलेखमयी रामकथा) इत्यादि अवान्तर काव्ये राजचूडामणीने लिहिलेली आहेत. त्याव्यतिरिक्त शृङ्गारसर्वस्वभाषण, आनन्दराघवम्, व कमलिनीफलहंसम् ही तीन नाटके राजचूडामणीने लिहिलेली आहेत. आनन्दराघवम् या ^२ अकाव्या नाटकात विवाहापासून राज्याभिषेकापर्यंतचे रामचरित्र चित्रित केले आहे. कमलिनीफलहंसम् या चार अंकी नाटकात कमलिनी आणि कल्हण यांचा विवाह दाखविलेला आहे. तजावर व चित्रमंजरी या ग्रंहीं रघुनाथनायकाच्या सभेमध्ये या नाटकाचे प्रयोग झाले होते. राजचूडामणीने लिहिलेल्या काव्यदर्पण या साहित्यशास्त्रीय ग्रंथावरील टीका रविपण्डिताने लिहिली असून तो ग्रंथ मद्रास येथे मुद्रित झाला आहे. रत्नखेगाचा दीडित्र (कृष्णाध्वरीचा पुत्र) मृत्युञ्जय हाहि कवि होता.

त्याने प्रद्युम्नोत्तरचरितम् हे ११ सर्गांचें महाकाव्य लिहिलें आहे. या मृत्युञ्जयाचा पुन अमन्तनारायण याने गीतशङ्करम् नावाचें गीतगोविंदसारखें गेय काव्य लिहिलें आहे.

*

*

*

घनश्यामकवि

शाक्यरी परमहसाचा दौहित्र व आर्यक या नावाने प्रसिद्धीस आलेला घनश्यामकवि हा तज्ञावरच्या तुकोजी राजाचा मंत्री होता (इ. स. १७२८ ते १५). याने रामनवमीच्या एका रात्री सपूर्ण उत्तररामचरितावर टीका लिहिली. सुमारे ३ तासांत विद्वशालभजिंकेवर त्याने टीका लिहिली सुंदरी आणि कमला या त्याच्या दोन पत्नींनी सुद्धा विद्वशालभजिंकेवर टीका लिहिलेली आहे. त्याच्या दोन मुलांपैकी गौवर्धन नावाचा पुन आधळा होता. त्यानेहि घटखर्पर काव्यावर टीका लिहिलेली आहे. घनश्यामकवीने अपोधाकर नावाचें एक व्यर्थी काव्य लिहिलें अस्त त्यामध्ये नल, कृष्ण व हरिश्चन्द्र यांची चरित्रे त्याने गुफिलेली आहेत. वयाच्या १२ व्या वर्षीच या घनश्यामाने “भोजचम्पू” काव्याचें युद्धकाण्ड लिहिले होतें फलिदूपणम् हे त्याच काव्य संस्कृत व प्राकृत या दोन भाषांनून अर्थ व्यक्त करू शकत. प्रघण्ड-राहुदयम् हे त्याचें नाटक “प्रमोदचन्द्रोदयम्” या कृष्णयतीच्या नाटकास अनुसरून लिहिले आहे. घनश्यामकवीने एकूण ६४ ग्रंथ सत्कृतात, २० ग्रंथ प्राकृतात व २५ ग्रंथ अवान्तर अपभ्रंश भाषामध्ये लिहिले आहेत. त्यापैकी—

काव्ये—(१) ‘भवनत्पादचरितम्’, (२) ‘वैकुण्ठचरितम्’, (३) प्रसंगलीलार्णव, (४) सन्मणिमण्डनम्, (५) अन्यापदेशशतकम्, (६) पञ्चस्थलमाहात्म्यानि.

नाटके—(१) गणेशचरितम्, (२) मदनसञ्जीवनम्, (३) कुमार-विजयम्, (४) अनुभूतिचिन्तामणि, (५) आनन्दसुन्दरी महावीरचरिताचें न आढळणारे दोन अंक लिहिण्याचा प्रयत्न घनश्यामाने केला आहे नरप्रहचरितम् हे एक प्राकृत सट्टक आहे. काव्यतिरिक्त १० प्रकारचीं रूपक नाट्यशास्त्राच्या शकतास अनुसरून घनश्यामाने लिहिलीं आहेत

टीकाग्रंथ—शकुन्तल, विक्रमोर्वशीय, उत्तररामचरित, महावीरचरित, प्रमोदचन्द्रोदय, चण्डीशक्ति, वेणीसहार, हात्पत्तशनी, भोजचम्पू, नीलमण्डचम्पू, भारतचम्पू, कविराजसूत, कादम्बरी, वासवदत्त व दशकुमारचरित या एकूण १५ भगवत् घनश्यामाने टीका लिहिल्या आहेत ‘रमाणव’ या नावाचा साहित्य

शास्त्रीय प्रवृत्ति त्याने लिहिलेला आहे.' धनश्यामाच्या 'प्रवृत्तमूर्त्योदयम्' या या नांवावर चन्द्रशेखर या त्याच्या मुलाने टीका लिहिलेली आहे.

*

*

*

नारायण भट्टपाद

मल्लार प्रताप मेलकुलूर नावाच्या गावात मातृदत्त नावाचा एक नम्मुट्टी ब्राह्मण १६ व्या शतकात होऊन गेला. नारायण भट्टपाद अथवा भट्टाजी हा त्याचा पुत्र अत्यंत बुद्धिमान होता. निवाह होईपर्यंत नारायणाचें मुलीच शिक्षण झाले नव्हते. त्यानंतर मात्र अच्युत पिशारोती नावाच्या नातल्याजवळ त्याने वेदाध्ययन नारमिल. या अच्युत पिशारोतीला वेदाध्यापनाचा अधिकार नव्हत्याने बातविकार झाला (अशी समजूत आहे) आपल्या गुरूचा तो बातमिसार नारायणाने योगाच्या बळावर स्वतःच्या टिकाणी ओढवून घेतला. य त्याच्या प्रथमनासाटी गुरुवायुर येथील श्रीकृष्णाच्या स्तुतिपर नारायणीयम् नावाचें सहस्रश्लोकाचें हृदयगम भक्तिस्तोत्र नारायणभट्टपादाने लिहून काढलें. त्या स्तोत्राच्या प्रभावाने नारायणाला दीर्घायुरारोग्य प्राप्त झालें अशी कथा सर्वत्र प्रसृत आहे. केरळ प्रदेशातील असख्य भाविक जन या स्तोत्रातील काही श्लोक प्रत्यहीं नियमाने आजहि म्हणत असतात. या एहदश्लोकात्मक स्तोत्राचे पुढे सारखे १०० विभाग करण्यात आले. श्रीमद् भागवताचें संपूर्ण सार या स्तोत्रात सादविल्ले आहे.

जिष्णो रथ वृष्णसूत सन्तु समरमुखे बन्धुपाते दयालुम्
लिङ्ग ॥ वीर्य बोर किमिदमपि सखे नित्य एकोऽयमात्मा ।
को घम्य कोऽत्र हुन्ता तदिह वधभय प्रोज्झ्य मर्त्यपितात्मा
घम्य युद्ध चरेति प्रकृतिमनु यथा वसंवन् विश्वरूपम् ॥

या श्लोकात नारायणभट्टपादानी भगवद्गीतेचें सार सांगण्याचा प्रयत्न केलेला आहे प्रस्तुत श्लोकावरून त्याच्या शैलीची काहीशी कल्पना येईल.

नारायण भट्टपादानेच सधू ग्रंथ—(१) राजसूय, (२) दूतवाक्य, (३) पाचालीपरिणय, (४) द्रौपदीपरिणय, (५) मुमुद्राहरण, (६) निरात, (७) भारत युद्ध, (८) स्वर्गारोहण, (९) मत्स्यारोहण, (१०) नृगमोक्ष, (११) गजेन्द्रमोक्ष, (१२) स्यमतक, (१३) सुचलत्रय, (१४) अहल्यामोक्ष, (१५) निरनु नासिक, (१६) दशयाग, (१७) पार्वतीस्वयंवर, (१८) अष्टमौचम्, (१९) गोप्तीनगरवर्णनम्, (२०) वैलसशैलवर्णनम्, (२१) शरणागतप्रलाप, (२२) नला

यनीचरित व (२३) रामकथा असे हे चम्पूग्रंथ नारायणमष्टपादानी शाक्यार समाज तील लोकांच्या उपयोगासाठी लिहिले त्यातील राजसूयचम्पूमध्ये कवीचे वेद व भीमासा शास्त्रावरील असाधारण ज्ञान व्यक्त झाले आहे मद्र नारायणाची कीर्ति ऐकून सिद्धान्तमोमुदीचे निर्यात लेखक मद्रोबी दीक्षित हे त्याच्या दर्शनार्थ काशीहून निघाले बराच प्रवास केल्यानंतर मद्र नारायणाच्या मृत्यूची (वयाच्या १०९व्या वर्षी) बात त्यांना फळली. त्यानरोबर पुढील प्रवास रद्द करून ते काशीला गेले, अशी एक दंतकथा प्रचलित आहे. कोटिविजयम् व स्वाहासुधाकरम् ही नारायणमष्टपादाची दोन काव्य सुगंध्या काव्यमालेत प्रसिद्ध झाली आहेत. त्याचा पुत्र कृष्णकवि याने ताराशशाङ्कम् नामाच काव्य लिहिले असून तेहि मुद्रित झाले आहे.

*

*

*

समीक्षाचक्रवर्ती प मधुसूदनजी ओझा

A Hindoo Savant in London

"In the back ground of the group of personages who have come to London for the coronation, the presence has remained unnoticed of a Hindoo savant, a great celebrity in India a human store of Vedic wisdom and philosophy This is a Pandit Madhusudan Ojha a profound Sanskrit scholar The pundits conversation in fluent Sanskrit greatly interested the Cambridge orientalisists in the Eastern Visitor "

The Westminster Gazette 26-7-1902

इ. स १९०२ मध्ये लंडन येथे सातव्या एडवर्डचा राज्याभिषेक झाला त्या प्रसंगी उपस्थित असलेल्या एका संस्कृत पंडितासम्वी लंडनच्या वेस्ट मिनिस्टर गॅझेटच्या एका अंकात बरील शब्दात बातमी आली होती त्याच बातमीत त्या महान् पंडिताच मधुसूदन ओझा ह नाव आले आहे. प्रस्तुत ग्रंथात संस्कृतान्तर्गत ग्रंथ लिहिणारे अप्यव्य दीक्षित, शंकराचार नागशंकर, मद्रभी नारायणशास्त्री (१३ नाटकांचे लेखक), राधाप्रसाद नारायणशास्त्री (१०८ ग्रंथांचे लेखक), वेल्समोण्डरामराय इत्यादि लेखकांचा उल्लेख आला आहे. त्याच प्रभाववर्तीत प मधुसूदन ओझाजीचे नाव उल्लेखण्यामागले आहे. त्याच्या निदंतग्रंथाची गौरवोद्गार काढताना हिंदु निदंतग्रंथाच्या संस्कृत संशोधन विभागाचे माजी कार्यरत्न

व जयपूरच्या महाराजा संस्कृत कॉलेजचे माजी प्राचार्य प. गिरिधरशर्मा चतुर्वेदी हे ओझाजींच्या कादम्बिनी प्रयाच्या प्रास्ताविक लेखात लिहितात - “जगत्रियन्ता नगरीद्वारेने ऐसे एक प्रतिभाशाली व्यक्ति को संसारक्षेत्र में उतार दिया जिसने उसी जगत्रियन्ता की घेरणासे अपनी सत्र आयु वैदिक विज्ञान और वैदिक इतिहास के अन्वेषण में लगातार उक्त महत्त्वपूर्ण विज्ञान और इतिहास का प्रमनद्ध सत्र तयार कर ही डाला, जिसके अमूल्य परिश्रम और अलौकिक प्रतिभा के प्रकाशसे अनेक दाताच्छियों से अमूल्य विज्ञान-रत्नों को अपने उदर में छिपा रखनेवाली गुहा का द्वार आज देखने में आगया और उसमें प्रवेश करनेवालों को सौम्य भिज्याया।” (कादम्बिनी पृ. २)

प. मधुसूदनजींचा जन्म विहार प्रांतात गाढा या गात्री (जिल्हा मुजफ्फरपूर) इ. १८४५ च्या कृष्णाष्टमीस झाला. त्याचे वडील प. वैद्यनाथ ओझा हे उत्तम श्रेणीचे विद्वान होते. वडिलांचे ज्येष्ठ पशु प. राजीसलोचन हे जयपूर महाराजांचे आश्रित पंडित होते. त्यांना सतान असल्याने त्यांनी मधुसूदनालाच उत्तम पेतल. प्रत्यक्षानंतर पाच सहा वर्षे सुलस्याजवळ शास्त्राध्ययन झाले. सिद्धान्तकौमुदीपर्यंत एवढ्या अव्यययात प्रगति झाली. एवढ्यात राजीसलोचनजींचा व त्यानंतर दीड वर्षांच्या आत त्याचे आश्रयदाते महाराजा रामसिंहजींचा देहान्त झाला. जयपूर छोडून मधुसूदनजी आपल्या सुलतीसह विहारमध्ये जन्मस्थानी परत आले. पण तेथे अभ्यासाची पुर्नचर्चा होऊ लागल्याने वडिलांच्या अनुज्ञेने काशीस दरभंगा पाठ झालत प. शिवराम मिश्रजीजवळ अध्ययनासाठी राहिले. मगान्द्वाराची उपासना व शास्त्राध्ययन यामध्ये आठ वर्षांचा काळ काढता त्यांनी झालिला. बुद्धि अत्यंत पुष्टा व मूलग्राही असल्याने एवढ्या काळात परिश्रम करून मधुसूदनजींनी साहित्य, व्याकरण, न्याय, मीमांसा, वेदान्त इत्यादि जणू शास्त्राच्या मौलिक प्रचार पूर्ण अधिभार संपादन केला.

यथाच्या १७ व्या वर्षी अल्वरचे राजगुरु श्रीचंचल ओझा यांच्या कृत्यदर्शी मधुसूदनजींचा निराह झाला. काशीचा अध्ययनक्रम आगेपून ते पूर्ण कोण, शस्त्रा पाटन, रत्नाम इत्यादि स्थानाच्या अधिपतीच्या जवळ राहिले. अभाधारण पाण्डित्यामुळे सर्वत्र याचा मोठा सत्कार झाला. जयपूर स्थानातर्फे त्यांना फार नामद झाल्याने इ. १८६८ मध्ये यथाच्या २३ व्या वर्षी महाराजा संस्कृत कॉलेजचे वेदान्ताचे प्राध्यापक म्हणून आले या नवीन प्राध्यापकाच्या अद्भुत पाण्डित्याच्या कीर्तीने जयपूरचे गुणग्राहक नरेश माधवसिंहजींच लक्ष त्याच्याकडे आकर्षित झाले. मधुसूदनजींनी शास्त्रीय नियमांवर सुगमता करता यावा व त्याच्या राजनीतिरूपाचा राज्यांग लाभ व्हावा यामाठी महाराजांनी त्यांना आपल्या राज्याची प्रयाण्याचे स्वयंस्वायत्त धर्मशेचे अध्ययन म्हणून नियुक्त केले. मधुसूदनजींच्या

पाण्डित्याचा प्रभाव महाराजावर इतका पडला की त्याच्या अनुमतिवानून राजभय नातलें कोणतेंहि धर्मकार्य होत नव्हतें.

राजाइतेकच जयपूरचे प्रजाजनहि पंडितजींना मान देत असत. राजा अशा प्रकारे पूर्णपणे प्रसन्न असल्यामुळे मधुसूदनजींना कशाचीहि द्यात नव्हती. त्यांचें कौटुंबिक जीवन वैभवसंपन्न होते पण त्यात त्यांचे लक्ष नव्हतं त्याचा संपूर्ण काळ घेदरहस्य शोधण्यासाठी ग्रंथांचें आलेखन करण्यात व शारणाध्यापन करण्यात व्यतीत होत असे. शरीरस्वास्थ्य, विश्रान्ति व मनोरंजन याचा विचार करण्यास देखील त्यांना वेदाध्ययनापुढे अवसर नव्हता. इ. १८८४ मध्ये त्यांच्या पत्नींना देहान्त झाला. पत्नीच्या निधनानंतर साधारण व्यापारून मुक्त झाल्यामुळे आयुष्याचा प्रत्येक क्षण वैदिक विज्ञानाच्या संशोधनात त्यांनी व्यतीत केला

इ. स. १९०२ मध्ये एडवर्डच्या राज्याभिषेकासाठी जयपूरनरेशाचरोवर इंग्लंडात जाण्याचा योग मधुसूदनजींच्या जीवनात आला तेथे चार महिने त्यांचें वास्तव्य होतें त्या काळात केम्ब्रिजचे संस्कृत प्राध्यापक मॅकडोनेल, बेंडाल इत्यादि विद्वानांच्या भेटी झाल्या. इंग्लिश पण्डितानी त्यांचा मोठा सत्कार केला. ठिफठिकाणीं वेदविषयावर त्यांचीं व्याख्यानं झालीं 'वेदधर्मव्याख्यान' या पुस्तकात (मूल्य ३।६.) तीं सर्व प्रकाशित झालीं आहेत. केम्ब्रिज येथे विस्वविद्यालयात वैदिक धर्म व विज्ञान यासंबंधी पंडितजींचें संस्कृत व्याख्यान झाले. त्याचे वृत्त The Sun या वृत्तपत्रात पुढील शब्दात आलें होतें 'Last Sunday the Pandit was invited to Cambridge by professor C. Bendall, who with his wife gave him a warm reception What interested the Cambridge orientalist most was the conversation of the Pandit in fluent Sanskrit which is a rare treat now even in India while he was deeply impressed by the deep learning of his eastern visitor.

—The Sun 23 7 02

इंग्लंडच्या प्रवासाव्यतिरिक्त भारतात इ. १९०६ मध्ये काशीला काँग्रेस अधिवेशनानिमित्त, त्यापूर्वी इ. १८८४ मध्ये प्रयागास कुम्भमेळ्यानिमित्त, इतर काही निमित्ताने काशी, लाहोर, कलकत्ता यासारख्या मोठ्या शहरी त्याचा प्रवास झाला. त्या प्रसंगी त्यांची जी मापणं विद्वत्समाजापुढे झाली त्याचा फार मोठा प्रभाव पडला होना. त्यांचें वक्तृत्व अमोघ व अत्यंत विद्वत्प्राचुर असे

हा अल्पप्रवास, थोडेंफार राजकार्य व अध्ययन बघिल्लें तर आयुष्याचा संपूर्ण काळ त्यांनी लेखनात व्यतीत केला. खण ५० वें त्यांनी जणु लेखनतप

केल. या काळात १३५ संहृत ग्रंथ त्यांनी लिहिले. त्यातील दोनचार ग्रंथ वगळल्यास इतर सारे ग्रंथ २०० ते ५०० पृष्ठांचे आहेत. पंडितजी उत्कृष्ट चित्रकार होते त्यांचे हुन्नाशरहि त्यांच्या चित्रासारंगें सुंदर होतें त्यांच्या संहृत माध्यमानिपयीं त्याच पुन प्रचुम्भ ओझा लिहितात, “यह प्रायः सर्व विदित है की पूज्य पिताजी यह वैज्ञानिक तत्व यत्रपि, हिंदी भाषा में भी मन्वी प्रकार प्रतिपादन कर सकते थे तथापि उनकी संहृत में ही हार्दिक अभिव्यक्ति थी। इस लिये उन्होंने जो कुछ भी विवेचनाएँ की वह संहृत भाषा में ही है। जैसा कि उन्होंने यह वैदिक विज्ञान का रिसर्च किया है, वह यदि हिंदी में होता तो आत्र इसकी रचाती ससार में द्रुत गतिसे होकर यह विशेष उपयोगिता में आता, परन्तु उनकी संहृत में प्रगाढ़ रुचि होने के कारण ही ऐसा नहीं हो सका। इतना होने पर भी यत्रपि निपय तो अवश्य जुट गहन और मार्मिक है तथापि संहृत भाषा उन्होंने बहुत ही सरल रखी है।”

इ. स. १९१५ मध्ये अखिल भारतीय संहृत साहित्य सम्मेलन या संस्थेतर्फे पंडितजींच्या ७० व्या वाढण्विसांनिमित्त शुद्धादित सभ्रमदापाचे आचार्य गोस्वामी गोकुलनाथजी महाराज (मुर्द) यांच्या अध्यक्षतेखाली रत्ननयन्ती महोत्सव शाला या उत्सवासाठी जामनगरचे राजपंडित म. म. मधुरादासजी दीक्षित, भिवानीचे विद्यामार्तण्ड प. सीतारामदासजी याव्यतिरिक्त राजस्थानातल्या निरनि राज्या राज्यातले मोठमोठे पंडित व अनेक संहृत विद्यालयांचे आचार्य उपस्थित होते. संहृतराजावर मासिकाने त्यानिमित्त एक उत्कृष्ट वेगविशेषाक प्रकाशित केला होता. त्यात संहृत व हिंदी या दोन्ही भाषातून पंडितजींचे चरित्र प्रकाशित झाले होते.

या महोत्सवानंतर तीन वर्षांनी दोन तीन दिवसांच्या आशाराने भाद्रपदी पौर्णिमेला या असाधारण संहृत विशेषावकाशे देहावसान झाले स्थानीय सिव्हिल सज्जन त्यांच्या प्रहृतीचे निदान करून सांगितले की अपरिमित बौद्धिक परिभ्रमासुळे हा मृत्यु ओढवला. आयुष्याच्या शेवटच्या घटकेपर्यंत त्याच अध्ययन, लेखन व अध्यापन चालू होते, अस पंडितजींजवळ ज्यांनी सतत ४० वर्षे नतमस्तक होऊन अध्ययन केले असे त्यांचे विख्यातकीर्ति शिष्य म. म. गिरिधरशर्मा चतुर्थी यांच्या, “मृत्युसे तीन दिन पूर्व मी मेरा पाठ हुवा या” या उद्गारावरून स्पष्ट दिसते. या आद्वितीय विद्वानाच्या निधनाने सारे जगपूर गज्य नव्हे तर सारे संहृतजगत् शोकमग्न झाले. वैदिक विद्वानाचा युवास्त झाला. महामना प मदन मोहन मालवीय, प्रयागचे तत्कालीन मुख्य डॉ. गणानाथ झा इत्यादि थोर विद्वानांनी शोकपूर्ण सान्त्वनाप्र त्याचा पुत्र प प्रभुम ओझा यांच्याकडे पाठविली आपल्या परमपूज्य पित्याचे और्ध्वदेहिक कर्म यथासांग व यथाज्ञान पार पाडल्या

नंतर प. प्रमुम्भजींनी आपली सारी शक्ति त्याच्या संस्कृत ग्रंथांचे प्रकाशन करण्याच्या कामी लावली. कारण शेंवटच्या घटकेला स्वरक्षित ग्रंथाच्या प्रकाशनाची एकमात्र इच्छा त्यांनी आपल्या एकुलत्या एक पुताळ्या प्रसट केली होती. वडिलार्जित सम्पत्तीचा अत्यमात्र अशेदेखील त्यांनी आपल्या वैयक्तिक सुरासादी पर्यंत होऊ दिला नाही. श्री. प्रमुम्भजींनी 'वैदिकविज्ञान प्रकाशन कार्यालय' स्थापन करून बारा वर्षांत (इ. १९२८ पर्यंत) पन्नास मोठमोठे ग्रंथ प्रकाशात आणले. त्याची सविस्तर माहिती दिल्यावाचून पंडितजींच्या गहन व सर्वेकार पांडित्याची कल्पना येणार नाही. प. प्रमुम्भजींनी जे अफाट लेखन केले त्यामागे काही योजना होती तदनुसार आजवर प्रकाशित झालेल्या पन्नास ग्रंथांच पुढील प्रमाणे एवढे व उपनिभाग पडतात

खण्ड

उपविभाग

१. ब्रह्मविज्ञान — (१) दिव्यविभूति, (२) उक्थवैराजिक, (३) आर्यहृदयसर्वस्व, (४) निगमबोध, (५) विज्ञानप्रवेशिका, (६) विज्ञानमधुसूदन, (७) सायन्सप्रदीप.
२. यज्ञविज्ञान — (१) निखिलगप, (२) यज्ञमधुसूदन, (३) यज्ञविज्ञानपद्धति, (४) प्रयोगपरिजात.
३. पुराणसमीक्षा — (१) विद्वद्विकास, (२) देवयुगाभास, (३) प्रसङ्गचर्चितक.
४. वेदाङ्गसमीक्षा — (१) वाक्पटिका, (२) ज्योतिश्चक्रधर, (३) आत्मतत्कारकस्य, (४) परिशिष्टानुग्रह ।

या उपविभागात पुढीलप्रमाणे ग्रंथ लिहिलेले आहेत.

- ब्रह्मविज्ञानखण्डान्तर्गत दिव्यविभूति विभागात (१) जगद्गुरुवैभवम् (मू. १॥ रु.)* (२) स्वर्गसन्देश (मूल्य १ रु.) (३) इन्द्रविजय (५ रु.)
 उक्थवैराजिक विभागात (१) सदसदवाद (१२ आ.) (२) ध्योमवाद (३) अपरवाद (४) आवरणवाद (५) अम्भोवाद (२-३-४ व ५ मिळून मूल्य २ रु.) (६) अहोरात्रवाद (१२आ.), सशयतदुच्छेदवाद (१॥ रु.) (७) दण्डवाद(हस्त्यम् (१ रु.)

आर्यहृदयसर्वस्व विभागात — (१) गीताविज्ञानभाष्यस्य प्रथम रहस्य काण्डम् (३ रु.) (२) गीताविज्ञानभाष्यस्य द्वितीय मूलकाण्डम् — (३

* हे सारे ग्रंथ कृतव्यवृद्धीने प्रकाशित झाले असल्याने त्यांचे मूल्य पुष्कळाखेव्या मानाने फारच थोडे ठेवले आहे अल्प मूल्यावरून पुष्कळांच्या अल्प आहे असे समजू नये.

क.) (३) गीताविज्ञान-भाष्यस्य तृतीयम् आचार्यकाण्डम्—(५॥ क.)
 (४) गीताविज्ञानभाष्यस्य चतुर्थे हृदयकाण्डम् (५ क.) (५) शारीरक
 विज्ञानभाष्यस्य-प्रथमभाग (३ क.) (६) शारीरकविज्ञानभाष्यस्य
 द्वितीयभाग. (१ क.) (७) शारीरकनिर्णयः ।

गीताविज्ञानप्रवेशिका विभागात्—(१) विज्ञानवित्तु (१॥ क.) (२)
 ब्रह्मविज्ञानप्रवेशिका (१॥ क.) (२) ब्रह्मविज्ञानम् (१० क.)

गीताविज्ञानसायम्स्तप्रदीप विभागात् - (१) पञ्चभूतसमीक्षा (॥. क.)
 [इ. १९१४ च्या डिसेंबर महिन्यात हिंदुनिःसरनिग्राह्यात एक पञ्चगढाभूत
 परिपद झाली. या परिपदेत मधुसूदनजींनी जी ससूत य हिंदी व्याख्यान
 दिली त्याचा संग्रह या पुस्तकात आहे.] (२) वस्तुसमीक्षा (॥.)

२. यशविज्ञानखण्डान्तर्गत निचितकलाप विभागात् :-देवतानिचित (२॥ क.)

गीताभाष्ययज्ञमधुसूदन विभागात् (१) स्मार्तकुण्डसमीक्षाध्याय (२॥ क.)
 (२) यशोपकरणाध्याय, (३) यशवदपाध्याय, (४) कर्मानुक्रमणिकाध्याय
 (२-३- ४ मिलून २॥ क.) (५) आभिरैविकाध्याय (२॥ क.)

गीताभाष्य यज्ञविज्ञानपद्धति विभागात् - (१) यज्ञमरस्वती (६ क.)
 (२) छन्दोभ्यस्ता (२॥ क.)

गीताभाष्यविज्ञान प्रयोगपरिजात विभागात् (१) निरुदपशुग्रन्थ ।

३. पुराणसमीक्षाखण्डान्तर्गत विद्वत्विज्ञासविभागात्—(१) पुराणोत्पत्ति
 प्रसङ्ग. (१॥ क.) । (२) (३) वैदिकउपाख्यान (१॥ क.)

गीताभाष्यविज्ञानदेवयुगाभासविभागात्—(१) देवासुरख्याति (१॥ क.)
 माधवख्याति (१॥ क. (३) अनिरख्याति (२ क.)

प्रसंगचर्चितकम् विभागात् —पुराणनिर्माणाधिकरणम् १ क.

*

*

*

४. वेदसमीक्षाखण्डान्तर्गत धातूदिकाविभागात्—(१) वैदिकलोच
 (१॥ क.) (२) पदनिरुक्तम् (१॥ क.)

वेदाङ्गसमीक्षा खण्डान्तर्गत ज्योतिश्चक्रधरविभागात्—(१) काटग्रिनी
 (पर्जन्यविषयक ग्रन्थ) (४ क.)

वेदाङ्गसमीक्षाखण्डान्तर्गत—आत्ममस्कारकल्पविभागात्—(१) पितृसमीक्षा
 (१॥ क.) (२) अशौचपन्चिका (३॥ क.) (३) धर्मपरीक्षापन्चिका (१॥ क.)

वेदसमीक्षान्तर्गत परिशिष्टानुग्रहनिर्माणतः — (१) वीरीतकोपनिषद्
 (२) ऐतरेयोपनिषद् (१ रु.) (३) प्रत्यन्तप्रस्थानमीमांसा (.॥॥.)
 (४) वेदधर्मव्याख्यान (३। रु.), (५) वेदार्थभ्रमनिवारण (२ रु.)

या चार खण्डात असे निरनिराळे विभाग व तदन्तर्गत मुद्रित ग्रंथ वर दाखविले आहेत ते अमुद्रित ग्रंथाहि आहेत. त्या सर्वांची सुसंगत विवरणात्मक सूची थी. मधुगुनजींनी प्रकाशित केली आहे. सम्पूर्ण अमुद्रित ग्रंथांचे मुद्रण स्वतः करून होईल असे त्यांना वाटत नाही. या अमुद्रित ग्रंथाच्या नामावलीत 'ज्ञानकीहरणम्' या नावाचे एक सम्पूर्ण महाकाव्य (हस्तलिखित पृष्ठे ८८) आहे. त जयपूरच्या महाराजा कॉलेजचे भूतपूर्व प्राचार्य काळीपदबाबू यांनी आपल्या नावे छापून प्रकाशित केले होते. पण मधुगुनजींची मूळ हस्तलिखित प्रत उपलब्ध असल्याने ती अनधिकार चेष्टा उघडकीस आली. अर्वाचीन संस्कृत साहित्यातील अप्रकाशित उत्तमोत्तम ग्रंथाची सर्रास किती मोठी आहे याची कल्पना एकट्या मधुगुनजींच्या अप्रकाशित ग्रंथाची विपुल संख्या पाहून स्यात येईल

मधुगुनजींनी ज्या काळात हा प्रचण्ड ग्रंथसंग्रह निर्माण केला तो पार त्याचा काळ होता. त्यामुळे राजकारणाकडे, विशेषतः देशाच्या स्वातंत्र्याकडे, देशातील सर्व थोर पुरण्याच लक्ष वेन्द्रित झाले होते. पाश्चात्य सरदारीचे आनमण जोरदार होतें. संस्कृत भाषेकडे दुर्लक्ष होऊ लागले होते. त्यामुळे त्याच्या वेदसंशोधनपर लिखाणाकडे अल्पमात्र मोठ्या प्रमाणात निरानाचे रूप जावे नितके गेलें नाही. महीपति दयानंदाप्रमाणे त्यांनी सध्या निर्माण केली असती तर कदाचित् त्याच्या लेखनाला धार चढली असती. राजाधय नसता तर त्याच्या लिखाणाला कदाचित् आज जी प्रतिष्ठा किंवा प्रसिद्धी प्राप्त झाली असेल तेवढीहि प्राप्त झाली नसती अशी कल्पना मनास स्वर्श करून जाते.

श्री. मधुगुनजींनी आपले सर्व आधुन्य वेदसमीक्षान्तर लिखाणात निष्पन्न कर्मयोग्याच्या नृत्तने व्यतीत केले. त्याप्रमाणे त्याची भूमिका थोडक्यात सांगता येईल ती अशी की, वेदासंरूपी भारतीय हिंदु समागात अतिप्राचीन काळापासून इतर कोणत्याहि धर्मग्रंथापेक्षा शतपथ अधिष्ठान आहे. पण ती सारी अद्या परलोकाच्या अंगेने आहे. वेदाध्ययन किंवा वेदश्रवण घटल तर स्वर्गप्राप्ति होईल या धारणेव्यतिरिक्त इतर धारणा मोठमोठ्या मुंशिष्ठानाच्या टिकाणी मुढा नाही 'भूत भवद् मणिष्यन् सर्वं वेदात् प्रणिष्यति' हा मनुप्रोक्त वेदमहिमा त्यांना पात्रार्थाने राग न वाटता केवळ अर्थसाध वाचतो आधुनिक शिक्षणाच्या दृष्टीने वेदांचे संशोधन करण्यास काही वैदिशाच विरोध मुढा आहे. पाश्चात्य विद्वानांना वेदांचे महत्त्व वाटत, ते ग्रास्ताच्या प्राचीन संस्कृतीचे व इतिहासाचे मौलिक शान प्राप्त करण्याचे उत्तम साधन म्हणूनच. वेदामध्ये आधुनिक विज्ञानाचे रहस्य मुढा

आदळते, यावर त्याचा ऐश्यामात्र विस्वास नाही वास्तवाच्या या अश्रद्धेला धमका मारण्यासाठी काही भारतीय विद्वानांनी वेदांनील विज्ञान शोधण्याचा प्रयत्न केला पण तो त्याचा प्रयत्न मुमुक्षू नव्हता वेदानां मुग्धाही अभ्यास करताना या विद्वानांनी केवळ मन्त्रभागावर परिश्रम केले ब्राह्मण व पुराण ग्रंथांची त्यांनी सर्वतोपरी उपेक्षाच केली श्री मधुसूदनजींना वेदांचे निस्तर अन्वगहन करून ह्या विज्ञान आले की जोपर्यंत ब्राह्मणग्रंथ वेदांगविषयक ग्रंथ, पुराणग्रंथ व इतिहास या सर्वांचे सहाय घेऊन वेदांचा अभ्यास होणार नाही तोपर्यंत वेदांनील विज्ञानविषयक व इतरहि गूढ रहस्ये प्रकट होण्याची शक्यता नाही केवळ मन्त्र भागाचा अभ्यास म्हणजे यथासांग वेदाभ्यास नव्हे !

डार्विनच्या विज्ञानवादाला पगडा विद्वानांच्या मनानर जग यापासून एवढा दूरीत धरण्यात येई की वेदवादातील शान-विज्ञान अविशिष्ट असत होते. पुढे त्याचा काळक्रमाने विकास झाला. वेदकाळी 'विज्ञान' इत्याख्य आले नसावे व आलेच असल्यास ते नगण्य स्वरूपाचे असावे. श्री. मधुसूदनजींना याचजरीन वेदाभ्यासन (ब्राह्मणादि ग्रंथांच्या आधारे) करून साक्षात्कार सांग तो असा की वैदिक काळ हा विज्ञानाचा वास्तविक माध्याह्न काळ-साराख्यकाळ-होता. पण वैदिक विज्ञानाच आकट्य करून देणाऱ्या अनेक विद्या (ज्यांचा उल्लेख गोपथ ब्राह्मण व उद्गोण्य उपनिषद् यामध्ये आदळतो) व त्याविषयीचे अनेक ग्रंथ घोर परतन्त्राच्या आपत्तीत नष्ट झाल्याने आज त्या काळच्या विज्ञानविज्ञानाची यथार्थ कल्पना येत नाही. श्री. मधुसूदनजींनी आपल्या प्रथम प्रतिभेच्या नळावर असुरय ग्रंथामध्ये टिकटिकाणी निखुरलेल्या सिद्धांताचे दुवे साधून आपले मन प्रस्थापित करण्याचा अभूतपूर्व प्रयत्न केला आहे. त्याच्या अप्रकाशित ग्रंथांना प्रकाशात आणताना भारतातील सर्वमान्य पणोद्द, शानुद्द व तपोद्द विद्वान् प. गिरिधरशर्मा चतुर्वेदी यांनी सनिस्तर प्रस्तावना लिहून व रंगामी सुरजनदास (एम ए., साहित्य, व्याकरण-वेदान्त-साख्य-योगाचार्य) यांनी काही ग्रंथांची हिंदी भाषातरे करून मधुसूदनजींचा सिद्धान्त निशद करण्याचा अत्यंत श्लाघनीय प्रयत्न केला आहे. प्रस्तुत ग्रंथात त्यांनी मौखिक संस्कृत ऐतन केले अज्ञातांचा उल्लेख घाबान्याने आलेला आहे. प. गिरिधरशर्माजी प्रमाणे ज्यांनी संस्कृतची सेवा केली, असे सहस्राधिशि विद्वान् या अर्वाचीन काळ पडत झाले, त्यांचा निर्देश या ग्रंथात होऊ न शकण्याचे कारण शिष्याची सनुचित मर्यादा ! वैदिक वाङ्मयाच्या समीतेचे श्री. मधुसूदनजींचे हे अवाढव्य कार्य पाहून अजिंठा वेळूची लेणी बिना हिमालयाची प्रोत्तुग शिखरे पाहून न्हावे तसे थक झालेले मन आतल्या आज म्हणू लागते की, श्रीमधुसूदनजींच्या रुपाने कोणीतरी वैदिक ऋषीच अर्वाचीन काळात पुनर्जन्म पावला असावा.

काव्यकण्ठ वासिष्ठ गणपति मुनि

मंगलात नवद्वीप यथ संस्कृत साहित्यिकाची परिपट भरली होती. एक प्रौढ वयाचे पंडित उच्चासनावर जसले होते थोड्याच वेळात एक वीस दावीस वर्षांचा तरुण पंडित समामंडपात आला. 'हे कोण' म्हणून त्याने त्या प्रौढ पंडिता फडे निर्देश करून शेजारच्या एका गृहस्थाला प्रश्न विचारला. तो प्रश्न पंडित महाशयाच्या लक्षात येताच त्यांनी स्वतः पयात आपला परिचय करून दिला.

“ सत्वरकवितातबिता गौडोग्रह कश्चिदम्बिकादत्त ”

तो अह्नारपूर्ण आत्मपरिचय ऐकताच त्या तरुणाचा स्वाभिमान जागृत झाला. त्यानेहि त्या गौडाला पयातच आत्मपरिचय करून दिला.

“ गणपतिरिति कविकुलपतिरतिदक्षो दाक्षिणात्योऽहम् ॥

तत्काळ दोघाची काव्यस्पर्धा सुरू झाली. समस्यापूर्ति, श्लोक, व्याख्या, रसचर्चा, कूटप्रश्न यांची उभयपक्षांनी सरवत्ती सुरू झाली. शेवटी या साहित्यस्पर्धेत तरुण पंडिताचा विजय झाल्याच परिपटेने घोषित केले. श्री अविनादत्तानी स्वतः त्या तरुणाचा मोठा गौरव केला. हा तरुण पंडित म्हणजेच वासिष्ठ गणपति मुनि होय !

तामिलनाडूतल्या पुष्कोण जिल्ह्यातील वलङ्गैमान या अग्रहारातल्या एका कौण्डिन्य गोत्री अव्ययसोमयाजी या नावाच्या कुटुंबात जानकीपरिणयम् या संस्कृत नाटकाचा लेखक रामभद्र दीक्षित हा पंडित होऊन गेला. याच अव्ययसोमयाजी कुटुंबातील नरसिंहशास्त्री व त्यांनी धर्मपत्नी नरसाम्बा यांचा पुत्र गणपति !

वयाच्या सहाव्या वर्षापर्यंत गणपतीला वाचा पुजली नाही ! सर्व प्रकारच्या नालरोगानी त्याच शरीर ग्रस्त होतं. सहावे वर्ष सपताच गणपति रोगमुक्त झाला. त्याच्या देहावर एक जमिन वान्ति तळपू लागली. अभ्यासाला आरंभ झाला. नाल-रामायण व शिवसहस्रनाम सातव्या वर्षापर्यंत तांदपाठ झाले. गणपतीचे मुल्ले प्रकाश शास्त्री त्यास गणित व कव्य शिकवू लागले. अभ्यासात ज्ञानाच्या प्रगति असली तरी चेळांची ओढ मारी ! त्यामुळे कधी कधी गणपतीला चोप उमट असे

वयाच्या दहाव्या वर्षी गणपतीने पहिला संस्कृत श्लोक रचला पुढे हाच श्लोक त्यांनी पाण्टवधार्तराष्ट्रसम्भारम् या संस्कृत रण्टकाव्याचे मंगलाचरण म्हणून उद्धृत केला दहाव्या वर्षी लघुपाराशरी व श्रीपतिपाठ सपला. सिद्धान्त गणितात नवीन रीति शोधून कण्टक्यास गणपतीची बुद्धि झटू लागली. याच वयात पत्रिका पाहून मजिथ्य सांगताना गणपतीची सहजा नुक होत नसे. वयाच्या १४ व्या वर्षापर्यंत पंचमहाभाष्ये, सर्व उपसाहित्य व साहित्यशास्त्र यांचा अभ्यास पूर्ण झाला. मेघदूत याचून दूतकाव्य रचण्याची स्फूर्ति गणपतीला झाली. त्याने भृङ्गदूतम्

नामाने राख्वाव्य लिहिले, परंतु स्वतःच्या या काव्यासम्वी “काळिदासाच्या मेघदूता पुढे आपण ‘मृगदूतवाच्यम्’ म्हणजे गव्वाडापुढे अजापुत्र !” अशी कस्यना येताच गणपतीने ते फाडून टाकले. शीघ्रचित्राची शक्ति प्राप्त व्हावी म्हणून गणपतीने सहस्रावधि श्लोक लिहिले. पण ते सत्कृत साहित्याच्या भयानात परंपरेत शोभण्यासारखे नाहीत या जाणीवेने फाडून गमले ! ययाच्या १४ व्या वर्षापर्यंतची ही सत्कृतयेना अशा रीतीने गणपतीने ब्रह्मार्पण केली ! याच काळात सरळ व मुझिष्ट सत्कृत मायेने भाषणे करण्याचा अभ्यास गणपतीने केला. १४ ते १८ व्या काळाने मित्रात कौमुदीचा अभ्यास करण्यासाठी स्वतःच्या गात्रापासून दहा कौसावर अभ्येक्ष्या शेषेचा अपहरासाले ! ‘मौनिलिखत्येन पाठशालेत’ गणपतीग जेव्हा पालव्या लागत.

प्राचीन ऋषिभुनीप्रमाणे आपण जर - तप करावे अशी प्रेरणा गणपतीच्या अंतःकरणात ययाच्या दहाव्या वर्षापासून अकुरित होऊ लागली. वडील नरसिंहश्यामी हे परंपरागत श्रीविठ्ठेचे महान् उपासक, त्यानी १३ व्या वर्षी मुलाल महा-गणपति मनाची व श्रीविठ्ठेची दी ग दिली. याच्यतिरिक्त पंचाक्षरी, ‘मेघाद्रिणिगामूर्ति’, नारायणाशक्षरी, सौराष्ट्राक्षरी, जाला, वाराही, चंडी - यक्षरी, मातांगी, भुवनेश्वरी, पौष्टी इत्यादि मनोपासनाची वडिलानी मुलाल देता दिली. त्याचा परिणाम म्हणजे कोणत्या तरी तीर्थक्षेत्रात जाऊन तपस्वर्चा करावी ही अंतःप्रेरणा गणपतीच्या दिवानी प्रगळ होऊ लागली.

छात्रावस्थेतच गणपतीचा विवाह झाला होता. ययाच्या १८ व्या वर्षी, पत्नी माहरी अवताना गणपतीने आपण वडील भाऊ भीमशास्त्री व मित्र देवेंद्राच्या यांच्यासह, वडिलाना कळू देता तपस्वर्चेंछात्री पलायन के.

काही काळाने गणपति घरी आला. माहरी गेलेली पत्नी पतिउपेक्षाटी आली गणपतीची तगोतुडि काही काळपर्यंत क्षीण झाली. शास्त्राध्ययनात आरटीच्या रेखात काठ जल होता मध्येच तपस्वर्च्यनी आकाश गणपतीच्या मनात उगळी मारी. या अकस्मैच वर्णन करताना गणपति मुनि आत्मचरित्रात म्हणतात, ‘धर्म उद्दृग्गाम्याम् अन्यभूयम्

“एवम गुन्धरी बान्ता प्राणेष्वोर्ध्वं वरीयती ।

अन्यतस्तापतो बाला विद्वत्समादधि भूयसी ॥”

एक वर्षांचा काठ या मानसिक संशयांनिर्गुन गेल्या. त्यानंतर गणपति नाशिकसह आग तेपल्या अरिमान्यानी त्याला चौरीसर अडवून धरले. एव काही वेळानंतर गणपतीच्या कव्यप्रतिभेचे प्रयत्न आल्यानंतर त्याची मुक्ताप झाली नाशिक क्षेत्रात नीट निरीक्षण करून ते तपस्वर्चेंछात्री योज्य स्थान नाही असे मनन ठरवून गणपतीने भुवनेश्वरीसह प्रयाग केले.

एका प्रयोगात दहा मिनिटात पचवीस या वेगाने या शीप्रवर्चीने सष्टत स्लोमरचना करून दाखविली. या वेगाने लिहिण लेखकाना अशक्य झाल्याने प्रयोग थांबवा लागला. (भगवान् व्यासानी महाभारत किंवा ज्ञानेश्वरानी ज्ञानेश्वरी याच पद्धतीने सांगितली, या कथेवर विद्वान् न ठेवणान्यानी बीसव्या शतकातील गणपति मुनींचा हा प्रयोग लक्षात घेऊन विद्वान् ठेवण्यास शिफारस !) या प्रयोगप्रसंगी श्रीनिवास शास्त्री, नीलम्वेशास्त्री, ह्यालस्यानाथशास्त्री, डॉ. एम्. डी. कृष्णस्वामी यासारखे मद्रासचे मान्यवर नागरिक उपस्थित होते.

अरुणाचलाच्या वास्तव्यानंतर बेलूर येथे तीन वर्षांचा काल एका महा विद्यालयात आन्ध्र भाषाध्यापक म्हणून घालव्यावा लागला. या नोकरीचा त्याच्या तापसी अन्त परणाला पधरयाड्यांतच घीत आला. पण धाऊन्या भाषार्थ्या आग्रहा स्तर नोकरी चालू ठेवावी लागली. या काळात अनेक सज्जनानी प्राध्यापक गणपति शास्त्रीयासून मनदीक्षा घेतली. हे सर्व सुप्रतिष्ठित शिष्य त्यांना 'नायन' (आय मापेंतील पितृयाचक सरोधन) म्हणत.

तापसी मूर्तीत बाधा भाणणाऱ्या प्राध्यापकादाचा गणपति मुनाना घीत आला एके दिवशी शिष्याचा व पत्नीचा निरोप घेऊन ते तपस्वयेंला निगले. जवळच्या एका निर्मल स्थळी पचाशरी शिवमन्नाचा कोठी जप केला मध्यतरी एका चमत्कार अनुभवास आल्याने अन्त परणांतली शिवभक्ति शुद्धिगत शाली.

दोन वर्षांपूर्वी अरुणाचलावर गणपति मुनींचा एका ब्राह्मण स्वामीशी परिचय होण्याचा प्रसंग आला होता. या साधनेच्या काळात त्या ब्राह्मण स्वामीच तीन स्मरण गणपति मुनींना झाल. त्या ब्राह्मण स्वामीचा उपदेश घेण्यासाठी गणपति मुनि गेले. स्वामींनी द्वाविड मापेंत उपदेश केला तो गणपति मुनींनी

"अहमिति स्मृति इव नु विभासते ।

इवमनुस्मरस्तत्र सीयते ।"

या स्मृतात गुणून देऊन.

त्या ब्राह्मण स्वामीच नाव गणपति मुनींना टाऊन नव्हत म्हणून त्यांनी त्यामाच्या एका शिष्याला त विचारले. शिष्याने नाव सांगितल 'बेस्तराम' । गणपति मुनींनी त्याचे सशुद्ध रूप 'रमण' असा कर्त व तेच नांव पुढे जगात सर्वत्र प्रसिद्धीस आले

रमण महर्षींच्या साक्षात्प्राप्त साधना करीत असणाऱ्या विरहित कल्पनांदा उमासहस्रम् ॥ स्तोत्र लिहिण्याचा सत्य गणपति मुनींनी केला त्यांरी नटसं स्तोत्र झाले. उरलेले दोनदा स्लोक सराव्यास अरुणरच मित्रेना देवगी एक

रात्री दोनघे इलोक रचून ते सहस्रक पूर्ण करण्याच्या उद्देशाने गणपति मुनींनी आसन मांडले. रमण महर्षि त्यावेळीं आपल्या या शिष्याच्या पाठीशीच नेत्र मिटून बसले होते. स्तोत्र-पूर्ण होतांच डोळे उघडून ते म्हणाले, “मी सांगितलें तसेच लिहिलेंस ना ?” सर्वानाच त्या प्रस्नाचें मोठें नवल वाटलें. मात्र शिष्याने होनाराफी उत्तर दिले !

यापुढील वाटांत गणपति मुनींचा कपालीशास्त्रींशीं परिचय झाला. त्यांच्या जवळ लाभलेल्या विष्णुपुराण व सामवेद-सायणभाष्य या ग्रंथांचा सजोल अभ्यास त्यांनी केला. त्यामुळे पुढे वैदिक वाङ्मयाच्या अभ्यासांत चित्त लागले. सायण भाष्याधारे श्रुतेश वाचून वैदिक मन्त्रांचा महिमा, वैदिक देवतांचीं स्वरूपे व त्यांच्या तात्कात्काराचीं साधनें यासंबंधी गणपति मुनींनी काही खूब लिहिलीं. मद्रासला उपनिषदांतील उपासनापद्धतीवर त्यांनी काही व्याख्यान दिलीं. एका शूद्रवर्गी श्रोत्याने यासंबंधांत विशेष तत्परता दाखविल्यामुळे त्याला ती उपासनापद्धति नीट शिकविली. हा उपासक पुढे आपल्या समाजांत फार नांवाले निवास आला.

मद्रासहून गोकर्ण क्षेत्रांत वास्तव्य करण्यासाठी गणपति मुनि सहकुटुम्ब सहपरिवार निघाले. वाटेत उडुपी मुक्तामी तशीं शंभर या प्रमाणात शहोररचना करण्याचा प्रयोग धिक्कतंभत झाला. उडुपींत एका ब्राह्मणपुत्राच्या उपनयनासंदर्भी विवाद चालूं होता. मुलाचा पिता मेस्व्यावर भारंदा निरुप्यांनी वाटविले. त्यामुळे हा मतभेद होऊं शकत नाही असे गायांतल्या वैदिकमन्यांचें मत होतें. गणपति मुनींनी वाटांत या हट्यात्रांचा पराभव करून मुलाचा मतभेद करविला. गोकर्ण क्षेत्रात अनेक विद्यार्थी गणपति मुनींच्याभोक्ती गोळा झाले. त्यांनील ज्योतिषशास्त्र शिकू इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठीं अनेक ग्रंथांचें रहस्य व्यक्त करणारा होरानिर्णय-संग्रहः नांवाचा एक संग्रहित ग्रंथ मुनींनी लिहिला. गणपतिशास्त्री होममने यांचा नातू स्वच्छेने मुनींजवळ संवेसाठी राहिला. मुनींनी त्याचें ‘दैवराज’ असे नांव ठेविले. या दैवराजाच्या साहित्य, पुराण, व्याकरण, वेदान्त इत्यादि शास्त्रांनील अगाध पाण्डित्याची प्रशंसा पं. मदनमोहन मालवीय, म. म. प्रमथनाथ तर्कभूषण, चिन्मयी यांच्यासारख्यांनी काशीमध्ये केली होती. त्याचें विमुक्त चारित्र्य ॥ गाद भडा पाहून मुनींनी त्याला हट्योग व औपनिषदिक उपासना शिकविली.

गोकर्णाकल्या मद्रासजवळ मंडिरांत एका कर्नाटकी पंडिताने प्रवचन सारूं या प्रवचनाचा उपसंहार गणपति मुनींनी केला. त्यांच्या त्या वक्तृत्वाचा व विद्वत्पुनी पाण्डित्याचा धोतृगताचार इतका प्रभाव पडला की अनेक शास्त्रांचे विद्वान त्यांच्याकडे शिष्य पन्न शिरपास येऊं लागले. त्यांत श्रुतेशभाष्य व शारीरकभाष्य शिष्यांच्यांनी संख्या अधिक होती. उणुन उपाध्यायांनी आरंभिल्या ज्योतिषज्ञांत गणपति मुनींची

वेदार्थावधी सस्कृत प्रवचनें शाली या प्रवचनासंगीं ब्रह्मश्री कपालीशास्त्री (ग्रामेदाच्या निद्वान्जन माप्याचे निख्यात लेखक व योगी अरविदाचे भन्तेवासी) लिहितात की, “वेदाचा सारभूत असं कळल्यामुळे मोठमोठ्या वैदिक निद्वानांना नवीन जन्म झाल्या सारखे वाटू लागले.”

गोकर्णत्रेयात कदम्बराशीय मयूरवर्म महाराजांनी वैदिक-धर्म-प्रवर्तनार्थ अनेक वैदिक पण्डितांचे यास्तव्य करविणें होतें. गणपति मुनींच्या जीवनाचा तसाच उत्तरकाळ या परिवर्त क्षेत्रात गेल्या. धर्मशास्त्रप्रियक गोत्रप्रवरनिर्णय, त्रिग्राहधर्मचूनाणि, पञ्चजनचर्चा, जैमिनीयतर्कत्रातिक्रम यासारखे मौलिक ग्रंथ याच काळात गणपति मुनींनी लिहिले.

मथुरेत हरभद्रा महाराजांच्या अध्यक्षतेखाली सनातनधर्म सभेचं अधिवेशनं भरलें होतें. कन्याविवाहाचा उचित काळ कोणता यासंगीं शास्त्रार्थ चालू होता. रजोदर्शनापूर्वीच विवाह झाला पाहिजे असा पक्ष सभेला स्थापन झाला होता. गणपति मुनींचा भागमन अधिवेशनात झाल्याचें पळताच अजून महाराजांनी त्यांना स्वमत प्रतिपादन करण्याची विनंती केली. अर्थात तागाच्या खडून भाषणात गणपति मुनींनी रजोदर्शनानंतर तिसरे वर्षं संपल्यापूर्वी विवाह व्हावा हें आपण मत प्रतिपादन केले. सभेत उच्चाटनापर सहस्रापेक्षा अधिक शास्त्रीपण्डित होते. विद्वान श्रोत्यांची एकूण संख्या दहा सहस्रापेक्षा अधिक असावी. गणपति मुनींच्या प्रतिपादनात कौणीहि उत्तरण करण्याचें साहज्य केवळ नाही. दुसऱ्या दिवसापासून श्रेष्ठान्याची सगळ्या सारखी वाढ लागली या सनातन धर्म सभेनंतर साहित्यपरिषदेचं म्हणून चं अध्यक्ष पद म. म. हरप्रसादशास्त्रींनी गणपति मुनींना दिले !

अग्णाचलान्तर रमण महर्षींच्या यात्रेच्यात राहान असताना गणपति मुनींनी दशमहाविद्यासूत्राणि या पुस्तकाचं लेखन करून त्यावर प्रवचन दिलें. या प्रवचन कालात त्रिशूनी विनासलेल्या ग्रंथांना रमण महर्षींनी जी उत्तर दिली ती तत्काळ स्मरणाने शुद्ध ‘रमण गीता’ नावाचा ग्रंथ गणपति मुनींनी रचला. या रमण गीततच तीन चार वर्षांपूर्वी अग्णाचलशास्त्रींनी रचला तो सवाद झाला त्याला निर्दिष्टांतर अशी जी उत्तररमण महर्षींनी दिली ती पहिल्या अध्यायात मोठ्याने आलेली. सध्याच्या अभ्यास नमतानाहि रमण महर्षींच्या तांडून पचाणकी निराकरण ‘हृदयकुहर’ इत्यादि श्लोक द्वितीयाध्यायात गळण असे, इतर सर्व अध्यायात विविध प्रकारची प्रश्नोत्तर गुपिते आहेत. रमणगीत अठरा अध्याय व तीनशे श्लोक असून त्यांत निज रचिल्या अध्यायप्रमाण लोकांचे पूर्ण गमाधान होईल असे विचार घाटविणें आहेत.

इन्द्राणी सप्तशती

मध्यन्तरी काही प्रवास आटोपून गणपति मुनि पुनाचा निवाट आटोपण्यासाठी आपल्या कुमुदोपल या गावी येऊन राहिले. या वास्तव्यात ते घोर विषमज्वराने अत्यंत अशक्त झाले. तीन चार वर्षे या अशक्तपणात गेली. एके रात्री उठून ते म्हणाले, “आज ग्रहणानून माझी मुक्तता झाली. आता मला गुरूजवळ गेलेंच पाहिजे”. या वास्तव्यवाळात रमण महर्षींच्या अनुग्रहाने गणपति मुनींची दुर्धर योगसाधना पूर्ण झाली. या काळातले काही अनुभव त्यांनी ‘उमासहस्रम्’ स्तोत्राचे पुनर्लेखन करताना काही श्लोकान्त गुफले आहेत. उमासहस्राचें सशोधन आटोपून इन्द्राणी सप्तशतीची रचना आरंभिली. ग्रीष्म ऋतूत ही रचना चालू असताना प्रत्यही सायंकाळी बिजाचा लष्कलष्काट आत्माघात होत असे. या विपुलस्फुरणा-सवधी कपाचीशारनी लिहितात, “जडत्वविचारसंस्कृतमतीना निमर्शरसिकानाम् अन विपुलदर्शने न किमपि अद्भुत स्फुरेद् इति सत्यम् । तपोनिष्ठस्य असाधारणप्रभावस्य अस्य तु इदं दिव्य चक्षुः उन्मेषयत् साक्षाद् देवदर्शनमेव अभूत इति तस्य अन्ति कथांना तदन्तेवासिनाम् अवदातम् ।”

ही सप्तशती समाप्त झाल्यावर फुण्डलीपुर नामक रेणुकाक्षेत्रात देवीमगध कवीने वाचली. ‘स्तोत्रवाचन चालू असताना आम्हा भोत्यांना जे दिव्य अनुभव आले ते आम्हीं यावज्जीव निसरू शकणार नाही’ असें कपालीशारनी म्हणतात.

गणपति मुनींच्या असाधारण काव्यशक्तीसवधी अनेक सत्यकथा ब्रह्मभी कपालीशारनी या त्यांच्या महान् शिष्याने वासिष्ठवैभयम् नावाच्या संस्कृत प्रथाच्या २३ व्या प्रकरणान्त सकलित केल्या आहेत. त्या सर्वच सत्यकथा इतक्या अद्भुत आहेत की वाचनान्याहा आपण मान्निद्रासं, भवभूति इत्यादि प्राचीन महाकवीसवधीच्या द्रतकथा वाचीत आहो की काय असे वाटू लागते. पण त्या सर्व घटना ज्याच्या संस्थात घडल्या अशी अनेक थोर मंडळी आजही त्यांच्या सत्यत्वाची ग्वाही देण्यास ह्यात असल्याने, या कथा जर गव्या, तर मग कालिदास, भवभूति भ्रमूती या कथा तरी असमाव्य म्हणून का रोज्या मानाव्या असा प्रश्न उपस्थित होतो.

देशभक्तिपूर्ण अंतःकरण

गणपति मुनींच्या लोकविलक्षण नागरी जीवनात सत्तालीन राजनैतिक आशेच्या फोटे प्रचलित नव्हती. सरकारला त्यांच्या हात्पाणीत पळत देण्याची आसत्यवता भासली, याकून त्यांच्या राजकीय चळवळीसवधी चार तर अनुमान करता येईल. पण एकदा त्यांची हटवरण देशभक्ति छंदोनय याणीने घेतून गेली. समुद्रतीपवर निरापयास आलेली त्यांची सर्व शिष्यमंडळी आताच्या तत्पराद

करीत असता गणपति मुनि मौन धारण करून निश्चल बसून होते. ते पाहून बपाली-
शास्त्रींनी त्यांना विचारलं, “किमपि ध्यायति इव भवान् ?”

तत्काळ गणपति मुनींच्या ताट्टन उद्गार निघाला,

“इदां देशस्यंता प्रतिपदमय ध्यायति जन्.”

हा छंदोमय उद्गार त्यांनी ल्येच श्लोकरूपाने पूर्ण केला. तो श्लोक असा,

“कुलीन क्षुद्राय प्रवर इति वत्ते निजमुत्तमम्
वनायान् विज्ञाश्च प्रभव इति भाषन्ति शततः ।
बल बाह्योर्लुप्ता हृत्तमपि च बायोर्पमस्मिः
इदां देशस्यंता प्रतिपदमय ध्यायति जन् ॥”

यावर आणखी एक श्लोक म्हणून मुनींनी आपल्या वनतःकरणातली तळमळ
व्यक्त केली.

अस्पृश्यतेचे खंडन

गणपति मुनींनी आप्र प्रातांचं राजरीय नेतृत्व करायें म्हणून तत्कालीन काँग्रेस
कार्यकर्त्यांनी कार खटपट केली. पण ‘ईश्वराच्या आदेशावाचून आम्हाला या क्षेत्रात
अधिकार नाही’ असे त्यांचे ठराविक उत्तर असे. शेवटी मस्मनटळींच्या नितीला
मान देण्यासाठी तीन चार वर्षे त्यांनी राजरीय चटपटीत मात केला. मेळगायला
१९२४ साली म. गार्धींच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या अधिवेशनाला गणपति मुनि
गेले होते. त्या वेळी “अस्पृश्यता निवृत्ति न राक्षसीया” अस्पृश्यतानिवारण
अशास्त्रीय नाही म्हणजे शास्त्रीय आहे; या निषावर गणपति मुनींच सख्खत
व्याख्यान झालं. काँग्रेस अधिवेशनात झालेले हेच पाहिले (चंद्रभा शेवटचे)
सख्खत व्याख्यान होय. या सख्खत व्याख्यानाची मदनमोहन म. मालवीयजींनी
अंतःकरणपूर्वक प्रशंसा केली. प्रत्येकाच्या अंतःकरणावर या प्रभावशाली सख्खत
व्याख्यानाचा सखोल ठसा उमटला. याशिवाय आणखी काही त्यांच्या राजरीय
आटाखणी आहेत. त्या सर्व वेधे देणे आपल्या नाही.

योगी अरविश्रमिण्या गणपति मुनींच्या अंतःकरणात नितांत भक्ता होती.
त्या भक्तेने त्यांना अरविश्रमिण्यांत ओढून नेले. दोषा योगी पुरुषाचा पथरा दिवस
महवाय होता. या पथरावाड्यान कोटण्डराम नावाच्या साधकाचे मित्र मित्र योगा-
सखी मुनींना बाही प्रश्न विचारले असता, एका तासात १०८ गुणांचं अष्टांगनाम
पुस्तकच लिहून त्यांनी कोटण्डरामाच्या दिल च त्यावर स्वतःचे निवारण सांगितले.
या ‘तत्त्वानुमन्यानम्’ नामक गुप्तमन्याची बाहीची कल्पना पुढील मंत्राने येईल.

सप्तम खण्डः—(१) अथ योगाः । (२) फलोपपन्नारहित सत्कर्म कर्मयोगः । (३) मनसा मन्त्रस्य ध्यान मन्त्रयोगः । (४) वायोर्निग्रहः हठयोगः । (५) चित्त वृत्तिनिरोधो राजयोगः । (६) आत्मविचारण ज्ञानयोगः । (७) अहं वृत्तिमूलान्वेषणमेव आत्मविचारण न शास्त्रचर्चा । (८) आत्मसमर्पण प्रपत्तियोगः । (९) राजयोग प्रपत्तियोगपुरस्सर नित्य प्रवहन्त्याः शक्तेः महता मौनेन आत्मन्यवकाशं दत्त्वा पञ्चानां कोशानाम् अनवरतं चिदाग्निना संस्करणम् अमृतयोगः । (१०) अस्याह्ना कल्पमेवा इत्येके ।

अष्टम खण्डः—(१) अध्यात्मयोगे महामौन्याधिका विद्याः । (२) केषलं सम्प्रसादेन तिष्ठेत् सा भूमविद्या । (३) प्रणव ध्यायेत् कण्ठकुहरे स्थिरमनाः सोद्गोत्रविद्या । (४) गत्यागतिप्रत्येयवक्षणद्वारा प्राणवायुं ध्यायेत् सा सर्वविद्या । (५) तीव्रनिर्विषयालोचनजम् उष्माण ध्यायेत् सा ज्योतिर्विद्या । (६) रस ध्यायेत् शिवाया स्थिरमनाः सा वारुणीविद्या । (७) उपनिषद्वायाम् इन्द्रियोनिविद्या । दृष्टिं ब्रह्मर वा ध्यायेत् सा उपकोसलविद्या ।

अद्या प्रकारं या अभिनव सूत्रात्मकं ग्रथात् गणपतिमुनीनीं सर्व औपनिषदिक विद्याचं संक्षेपतः स्वरूपं विशदं करुणं सागितलं ।

ग्रंथरचना

गणपति मुनींचि सपूर्ण अतरंग व बुद्धिवैभवं ज्यात व्यक्त झाले असे अनेक संस्कृत ग्रंथ आज उपलब्ध आहेत त्यातील काही थोडे मुद्रित ■ इतर सर्व अमुद्रित आहेत

(१) उमासहस्रम् [मुद्रित] (२) इद्राणी सप्तशती । (३) प्रचण्ड शृण्डीनिशती । (४) उमासतनम् । (५) शिवशतकम् । (६) इन्द्रसहस्रम् । (७) गीतमाला [मुद्रित] (८) रमणैकविंशतिः [मुद्रित] । (९) हेरमनो पस्थानम् । हे नऊ स्तोत्र ग्रंथ आहेत. (१०) विश्वमीमांसा—या ग्रंथात इंदरतत्व, गकिततत्त्व, जीपतत्व, अवतारतत्व, औपनिषदिक उपासना, देवयान-पितृयानमार्ग विचार, मोक्षविचार, इत्यादि अलौकिक विषय अन्तर्भूत झाले आहेत. (११) रमण गीता [मुद्रित] (१२) तत्त्वधण्डाशतनम् (उडुपीनगराच्या बाल्यागृहेदरर देवात पण्डितसभेमध्ये एका तासाला लिहिलेला ग्रंथ.) (१३) महाविद्यामूत्रम् (तन्त्रमार्गातील दश महाविद्याचं निरूपण यात आहे.) (१४) राजयोगसारसूत्रम् (१५) शब्द-प्रमाणचर्चा (वेदांच्या अपौरुषेयत्वचं स्पष्टन यात केले आहे.) (१६) पञ्चजन-चर्चा—अन्यत्रांची शास्त्रदृष्ट्या निराधारता यात सिद्ध केली आहे. (१७) विद्या-धर्ममूत्रम् । (१८) ईशोपनिषद्भाष्यम्, (१९) उपदेशसारभाष्यम् ।

१. (रमणाश्रमातर्फे प्रकाशित) याव्यतिरिक्त (२०) चिन्तितानुशासनम् । (२१) आयुर्वेदसङ्ग्रह. व (२२) प्राणतोगणम् । हे वैदिक शास्त्रविषयक ग्रंथ आणि (२३) षोडशदलोकी (२४) होरानिर्णयसंग्रह. व (२५) त्रिभायकल-चन्द्रिका हे तीन ज्योतिःशास्त्रविषयक ग्रंथ असून (२६) इन्द्रगीतम् हे एक तेलुगु काव्य आहे. (२७) पूर्णा या नावाची संस्कृत कथा अपूर्ण राहिली. (२८) महाभारतचिन्मयी. हा ग्रंथ मराठे मोठा असून यात पाडवाने श्रृंगेदसमकालीनत्व सिद्ध केले आहे.

महाप्रयाण

गणपति मुनींनी आपल्या जीवनाच्या उत्तरार्धाचा बराच काळ कर्नाटकातील 'शिरसी' या गावी घालविला. अशूनमशून शिवमठळीच्या आग्रहाप्रीत्यर्थ ते निरनिराळ्या गावी प्रवास करीत. पण स्वतःच्या गावात मात्र ते सहसा गेल नाहीत. आपल्या प्रिय मठळीच्या कुशल समाचार समृद्ध पत्रद्वारे ते विचारीत व स्वतःचा त्यांना कळवीत. परमश्रद्धेय रमण महर्षींना त्यांनी लिहिलेली संस्कृत पत्रे सर्व दृष्टींनी आदर्श आहेत. गणपति मुनींची सारी गुरुभक्ता या पत्रातून ओसडत आहे.

वेदुल्लामूर्ति नावाच्या मुनिशिष्याने आपल्या गुरुचा ध्येयवाद व साधना मार्ग प्रसूत करण्यासाठी 'निम्पुरा' नावाच्या आभ्यासीत एका गावात वैदिक सभाची स्थापना करून एक आश्रम उभारला. दि. २६-४-३६ या दिवशी गणपति मुनींनी त्यात प्रथम प्रवेश केला. शिवमठळींनी त्यानिमित्त मोठा यश आरंभिला. यशमण्डपात गणपति मुनींची 'वैदिक धर्म' या दिव्यावर प्रवचने झाली. सोमयाजी गयनारायण नामक एका शिष्याशी संभाषण करीत असता मुनि म्हणाले, 'येथे केवळ तीन महिने वास्तव्य राहिल' या संभाषणात आपल्या प्रयाच्या प्रशंशनासमयी त्यांनी चित्ता व्यक्त केली.

पुढे काही दिवसांनी गणपति मुनि म्हणाले, "आता थोडे दिवसांनी मला मिट्टि मिळणार !" त्यावर कोणी काही निवारण नाही लखकरच कागोंत एक फोड आला मुनींनी त्यावर काही उपचार करू दिला नाही. ज्ञान, ध्यान, प्रथेव्यसन यथापूर्व चालूच होत. फोड जागच्या जागेने जिरला, पण ताप सुरू झाला. मुलगा गाराटून शुद्धमठाठी आला, पण त्याच्याशी काही भाषण केले नाही एका पाणीवर, "जन्म, ध्यान व देवतासमस्त सोडून जा" या अर्थाने एक वाक्य तेलुगु भाषेत मुलगाठी गदेश म्हणून त्यांनी लिहिले. गणपति मुनींनी यावज्जीव तेंच केले होते, मुलगा दिवले तोच त्यांना गदेश गाराटोठी आहे, जसे का मानू नये ! शरीर 'निम्पुरा' आश्रमात प्रवेश केलेल्याच्या दिवसापर्यंत असोत तीन महिन्यांनी दि. २६-७-३६ शनिवारी गाराटोठी होत तसे असणाऱ्या गणपति मुनींनी याच्या अद्यावत्तया

वर्षीं इहलोकाचा त्याग केला. (या दिवशीं आवण शुक्ल सप्तमी म्हणजे श्री तुलसीदासजींची पुण्यतिथि होती !)

आपल्या गुरूच्या विभूतिमत्त्वासमर्पणं लिहितांना ब्रह्मर्षी कपालीशास्त्री लिहितात, “वेदपुरो मूर्तिमानिव आयात छन्दसेन ज्योतिषा ध्वान्तम् अवैदिकम् अपहन्तुम्, आगमरहस्यकीले मानुषाकार इव सन्जातो महाशक्तिविद्या-साधनानि प्रदर्शयितुम्, पुन समागत ऋषि कोऽपि औपनिषदविद्या आवेदयितुम्, अन्यादृश कविमार्गभोम, मन्त्रमूर्ति, तपोराशि, काचन देवी निभूति. ” इत्यादि इत्यादि.

*

*

*

ब्रह्मर्षी कपाली शास्त्री

आधुनिक काळात सद्गुरुनिष्ठेने जनतेचा सर्पट टाळून वेदोपनिषदान्तर्गत गूढ आध्यात्मिक ज्ञानाचें सशोभन आपल्या प्रतिभेच्या कळावर करणारे जे महापुरुष झाले त्यामध्ये महर्षि रमण, वासिष्ठ गणपति मुनि व योगी अरविंद यांचे पट्टशिष्य श्री कपाली शास्त्री यांचे चरित्र अत्यंत रूतर्तिदायक आहे. श्री. कपाली शास्त्री हे भारद्वाज गोत्री अखन त्यांच्या बडिलाचे बडोल श्रीचिन्मयेश्वर हे मोठे नामवंत पण्डित होते. त्यांनी तिरुवोत्रिपूर या गावीं विद्येची उपासना करीत आपल पावित्र्यपूर्ण जीवन घालविलें. कपाली शास्त्रीने वाल्मर्णी पित्याबरोबर परम्परेनुसार वेदाध्ययन केलें. वयाच्या वीसाव्या वर्षापर्यंत कपालीने आयुर्वेद व ज्योति शास्त्र ग्रामध्ये मोठे प्रावीण्य संपादन केलें वयाच्या त्रारव्या वर्षीच त्याने वाल्मीकि रामायणाचीं अनेक पारायणे केलीं होती. उपनयनानंतर तिरुवोत्रिपूरची ग्रामदेवता जी त्रिपुरसुन्दरी तिच्या मठिरात प्रतिदिन उभ्याने सहस्र गायत्रीमन्त्राचा व्रत करण्याचा कपालीचा नियम होता. अशा प्रकारच्या व्रतस्थ व उत्कारपूर्ण जीवनामुळे तारव्याच्या आरंभीच कपाली शास्त्रींना समाजात मोठी मान्यता प्राप्त झाली होती. वेदाध्ययनाचे उत्कार घालून अस्तंताना वाल्मर्णी वेद हे योगनिद्रास्थित भगवान् नारायणाचे नि स्वागत आहेत, अशी परमश्रद्धा कपालीच्या अन्त करणात उदित झाली. श्रुति ही प्रायशः परमात्म्याची वाङ्मयी मूर्ति आहे ही श्रद्धा त्याच्या हृदयात स्थिरावली. सायणाचार्यकृत वेद भाष्याचा अनेकवार अभ्यास करीत असताना सायणाचार्यांनी न ठागितलेले असे काही तरी गूढ ज्ञान वेदात अवश्य साठविलेले आहे, अशी कल्पना कपालीशास्त्रींच्या अन्त करणात बारबार स्पर्श करू लागली. तो गूढ अर्थ आकलन करण्याचा कपाली शास्त्रीचा प्रयत्न चालू असताना देवयोगाले इ. स. १९०७ मध्ये काव्यकण्ठ गणपति मुनीशी त्याची गाठ पडली गणपति मुनींच्या सहवासात असताना मन्त्र, तन्त्र, योग, वेदान्त यासारख्या गूढ विज्ञानें रहस्य कपाल शास्त्रींना नीट उमगले गणपति मुनींच्या वृत्तेने वैदिक देवतांचे जें रहस्यमय स्वरूप व वेदमन्त्राचा जो गूढार्थ कपालीशास्त्रींना

कळ्या त्याचा परिपोर श्री अरविंदाच्या आर्य मासिकात त्या काळात प्रकाशित होणाऱ्या लेखांनी झाला. वासिष्ठ गणपति मुनींच्या अनुग्रहाचा कृतगतापूर्ण उल्लेख कपालीशारत्रींनी आपल्या गुरूच्या 'उमासहस्रम्' या भक्तिकाव्यावर लिहिलेल्या रीतिमय्ये केलेल्या आहे. आपल्या गुरूचे श्रावणौष्ठव व विचार आविष्कृत करण्याचे सामर्थ्य कपालीशारत्रींनी तीन अभ्यासाने आमसात केले होते. सिमरुना गुरूच्या लेखनशैलीवर मात करणारी लेखनशैली त्यांनी संपादन केली होती.

अष्टणाचलम्चे महर्षि रमण याच्या सिद्धान्तानुरोधाने गणपति मुनींनी सहदर्शनम् व रमणगीता हे दोन ससृत ग्रंथ लिहिले होते त्या दोन्ही ग्रंथांचा माध्यें कपाली शारत्रींनी लिहिली सहदर्शनार्थे माध्य वाचताना भगवान् शंकराचार्यांच्या मण्डनगम्भीर लेखनशैलीचे पदोपदी स्मरण होते. रमणगीतेतील माध्यात कपाली शारत्रींनी शान, कर्म व भक्ति मार्गातबधीच्या अनेक प्रश्नांचा उद्घापोह केलेला आहे. गणपति मुनींनी या प्रतिभासम्पन्न शिष्याची रमण महर्षींशी गाठ घाटून दिली. रमण महर्षींच्या सहवासात काही काळ घालविल्यानंतर अन्तःकरणेनुसार कपालीशारत्री पांचेचरीश श्रीमद् अरविंदाच्या सहवासात आले. तेथे श्रीअरविंदाच्या आदेशानुसार सर्वतोपरी स्वरुपर्क टाठून एकान्तात ते तत्त्वचिन्तनात मग्न झाले. योगाभ्यासामुळे त्यांच्या देहावर अलौकिक तेज झळाळू लागले. तेजात विनुद्दीप्ति तळपू लागली त्या काळात ते वेदपठन करू लागले की थडाहीनाची अन्तःकरण मुढा त्यांच्या घन गभीर स्वरुपाने आवर्धित होत असत. स्वानुभवावर आधारलेल्या शास्त्रत सत्य सिद्धांतच या काळात ते पोळत असत. 'कडीगा पुनरागाना वाचमर्षोऽनुचारि' या मंत्र मुनींच्या वचनाच प्रत्यंतर त्यांच्या भाषणातून येऊ लागले. श्रीअरविंदाच्या पूर्णयोग सिद्धान्तास अनुसरून वेद व उपनिषदांचे निरन्तर अध्ययन कपाली शारत्रींनी पांचेचरीश राठून केले. 'सर्वम् ओं दी उपनिषदाश्च' या इमरी प्रभात उपनिषदे हा राधना, पर आहेत, हा सिद्धांत कपालीशारत्रींनी प्रमाणित केला आहे. 'योग्य ओं दी सदाश्च' या नारायणा दुसऱ्या एका इमरी प्रभात तत्त्वमार्गाचे येमूल्य व आभ्यास मित्र मदत त्यांनी शिद्ध केले आहे.

श्रेष्ठभाष्यभूमिका

गहाचे कर्मापुर्ण श्री राधाचार्यांनी कर्मयोगातील आत्म प्रत्यक्षात माध्य लिहिले. त्यापूर्वीहि वेदांवर काही उल्लेखनीय माध्यें लिहिल्यात आली होती. त्यामध्ये शब्दसंगमी ७ व शास्त्र, नारायणाचार्य ७ व शास्त्र, उद्गीथाचार्य ७ व शास्त्र, शास्त्राचार्य ८ व शास्त्र, वैदिकशास्त्र ११ व शास्त्र, शास्त्राचार्य १० व शास्त्र, पञ्चमयगा, भागवतगीत ११ व शास्त्र, आत्मनगीत ११ व शास्त्र, मुद्राचार्य १५ व शास्त्र, पञ्चमयानी शब्दसंगम, मुद्राचार्य, दुर्गाचार्य १५ व शास्त्र, इत्यादि,

अनन्ताचार्य, इत्यादि अनेक वेदांचे भाष्यकार होऊन गेले. आधुनिक काळातील वेदभाष्यकारांत रामाजी दयानन्द हे फार मान्यता पावलेले महापुरुष होते. त्यांनी संपूर्ण यजुर्वेदावर व ऋग्वेदाच्या सप्तम मण्डळाच्या द्वितीय सूक्तातील द्वितीय मन्त्रापर्यंत भाष्य लिहून त्यामध्ये निमित्त, तारायन्त्र, यांसारखे आधुनिक विज्ञानाचे विषय सुद्धा वेदांत असल्याचें सिद्ध करण्याचा हिरीरीने प्रयत्न केलेला. ब्रह्मश्री कपालीशारत्रींनी श्री अरविंदांच्या पूर्णयोग सिद्धान्तानुसार वयाच्या ६० व्या वर्षी ऋग्वेदावर सिद्धान्तज्ञ भाष्य लिहिले. ऋग्भाष्यभूमिकेच्या आरंभी ७२ श्लोकामध्ये त्यांनी आपला सिद्धान्त मांडलेला असून, त्याचा विस्तार भाष्यभूमिसावियक प्रबंधात त्यांनी केलेला आहे.

भारतीस्तवः, कविताञ्जलिः, मानृतस्यप्रकाशः, आह्निकस्त्वयः या अरविंदांच्या कव्यांचे अनुवाद असलेल्या संस्कृत काव्यात कपालीशारत्रींचे असाधारण भाषाप्रभुत्व व्यक्त होणे. या भाषान्तराचे सौन्दर्य मूळ ग्रंथांवर मात करणारे आहे, असे अनेकांचे मत आहे. त्यांच्या संपूर्ण साहित्याचा सविस्तर परिचय पूर्वाधीतील 'धार्मिक आश्रमांची संस्कृतसेवा' या प्रकरणात दिलेला आहे. कपालीशारत्रींच्या वासिष्ठवैमनम्, उमासहस्रप्रमा, रमणगीतगीताप्रकाशः, सर्वदर्शनभाष्यम्, अरुणाचल-पञ्चरत्नदर्पणः या ग्रंथामुळे अर्वाचीन टीकावाङ्मयांत महत्त्वाची भर पडली आहे. त्यांच्या 'भारतीस्तवः' या शतनातील,

निद्राणा किमु भारती क्षितिरीय कि मूर्च्छिता मोहृतः

किं नैराभ्यवशयदैररिजनैराकान्ततस्या पुनः ।

मिश्रा सङ्गतहृतिभिः किम् जनैश्छिन्नात्तरुद्वेदिभिः

क्षोणीमण्डलसारदिव्यमहिम-ग्यालंय शान्तर नु किम् ॥

• यातः कुत्र पराजमस्तव पुरा रक्षांसि येनाधुनोः

किं यातं बलमन्व येन भगवद्धर्मा पुरा दासिताः ।

इत्य ध्याकुलचेतनैः सुकृतिभिः पुत्रैश्चिराय स्थिते

मत्तभरति हन्त ते समुदयः सोऽय समासाद्यते ॥

मुचिरभरिताद् बन्धाः मोक्षोऽधुना भरतावने

सकलजगतः कल्याणाय प्रभातानु कल्पताम् ।

भवतु च सदा लोके यात्रा तवात्मभूया तव

जननि विलसेच्छ रूप वरं तव वास्तवम् ॥

यासारख्या श्लोकानून कपालीशारत्रींची उच्चल देगभक्ति व्यक्त होते. अशा हा देशभक्त, योगी व वेदरहस्यज्ञ महापुरुष इ. स. १९५३ मध्ये दिवंगत झाला. आश्चर्य असे की महाराष्ट्रातल्या एकाहि वृत्तनाट त्यांचेथी चार ओळींची वातमी सुद्धा शळवली नाही. प्रादेशिक वृत्तपणे संस्कृतविद्या व अन्य प्रादातील संस्कृत

निद्रवर्ग यांच्यासंगेही मित्री अंधारांत असतो याचे हे प्रत्यंतर आहे. कपाली-
शास्त्रींच्या महानिर्याणानिमित्त लिहिलेल्या २३ ऑगस्ट १९५३ अर्कांत मद्रासचा
Sunday Times म्हणतो—

“The passing of Shri Kapali Shastri marks the disappearance of the last of the heirarchy, of versatile scholars, who with the active guidance of a guru, to whom they surrendered themselves totally and without reserve scaled sunlit summits of spirituality bringing down from those higher heights ethereal light and knowledge with which they impregnated their word, spoken or written, and thus invested it with immortality.”

*

*

*

पंडिता क्षमादेवी राव व इतर कवयित्री

ज्या राष्ट्रंत अरुचाची कार्यक्षमता निरनिराळ्या घेरात योग्य प्रकारे अभि-
व्यक्त होत नाही ते राष्ट्र एका दृष्टीने असमस्त समजावयास हवे. शिवाचे
सुमंगलत्व ■ राष्ट्रान्या सुमंगलत्वाचे उत्कृष्ट निदर्शन आहे. “न स्त्री स्वातन्त्र्य-
मर्हति” या तथ्यभूत मनुष्यचक्षाचा निररीत अर्थ घेऊन प्राचीन भारतामध्ये
स्त्रीजीवन सर्वथा अज्ञानमय होते, असे प्रतिपादन करण्याचा प्रयत्न यदुतेक
नवमतवादी विद्वान वरीत असतात. त्यांच्या असल्या दुराग्रही प्रतिपादनातून त्यांचेच
अज्ञान अभावितपणे व्यक्त होत असते. याचे कारण ऋग्वेदापासून मुनिश्रुति ■
प्रतिभामुपन्न महिलांची परंपरा आजवर भारतामध्ये निरंतर चालत आलेली आहे.
शर्मिष्ठा, घोषा, गोधा, विश्ववारा, अपाला, अत्रिती, इन्द्राणि, इन्द्रमाता, सरमा,
रोमशा, उर्वशी, लोनामुद्रा, वाहू, अडा, दक्षिणा, रात्री, सर्पा, सावित्री,
इत्यादि २६ ब्रह्मराशिनींचा नामोल्लेख आढळतो. भारतीय महिलांच्या मुनिश्रुति-
त्वाची परंपरा मित्री सनातन आहे याची कल्पना देण्यास येवदी नाई पयाप्त
आहेत. षोडशराश्याच्या ‘धेरीगाथा’ नावाच्या काव्यसंग्रहात मुक्ता, नंदी,
श्यामा, चंद्रा, उष्यलवणा, वासिणी, आश्रमाली, सुमेधा, महाप्रजमनी, गीतमी,
इत्यादि ३७ कवयित्रींची नावे व काव्ये आढळतात. त्यानंतरच्या काळात जिज्जिना,
गिरयासा, दानाभट्टारिका, माहला, अवन्तिमुंदरी, गणादेवी, निरुपमासा इत्यादि
भेष्ट कवयित्रींची नावे आढळतात. भारताच्या सांस्कृतिक जीवनात विविध क्षेत्रांमध्ये
त्यांनी आपले अगाधारण भेद्यत्व अनादिशतनासून व्यक्ता केले अशा महध्यानी
महिलांचा परिचय ‘कल्याण’ या हिंदी मासिकाच्या ‘नावी’ विशेषांकत उद्घृष्टपणे
पहाण्यास मित्रे.

संस्कृत साहित्याच्या क्षेत्रात ज्यांनी आपले प्रतिभासामर्थ्य आधुनिक काळात उत्कृष्टपणे व्यक्त केले, त्यामध्ये पण्डिता क्षमादेवी राव हिचे स्थान फार महत्त्वाचे आहे. क्षमादेवींचा परिचय देण्यापूर्वी आधुनिक कालखंडातील अनेक संस्कृत कवयित्रींचे साहित्यिक स्मरण होतं. त्यापैकी काहींचा उल्लेख परिचय पुढीलप्रमाणे आहे.

प्रियंवदा — ही कवयित्री १७ व्या शतकात होऊन गेली. हिच्या पित्याचे नाव शिवराम व पतीचे नाव रघुनाथ असे होते. नगालच्या फरीदपूर नावाच्या नगरात ती राहात होती असें आढळते. **श्यामरहस्यम्** नावाचे कृष्णभक्तिपर काव्य तिने लिहिलेले आहे.

वैजयन्ती — १७ व्या शतकात बंगालमधील धानुक नावाच्या गावामध्ये राहणाऱ्या मधुराभट्ट नावाच्या निद्वानाची ही कव्या अनेक शास्त्रांमध्ये व विशेषतः मीमांसाशास्त्रामध्ये निष्णात होती. दुर्गादास तर्कवागीश याचा पुत्र कृष्णनाथ याच्याशी तिचा नियाह झाला होता. या विद्वाने दापल्याने आनन्दललितिकाचम्पू. नावाचे काव्य लिहिलेले होतं, असें त्या चम्पूतील “आनन्दललितिकाचम्पूयाकारि त्रिया सह” या वाक्यावरून आढळत. वैजयन्तीचे श्लोक काव्यात ठिकठिकाणी विखुरलेले असल्यामुळे ते स्वतंत्रपणे ओळखता येत नाहीत. तथापि—

अहिरण्य कलपीतगिरिभ्रमात स्तनमगात् किल नर्तभिर्बहुदोत्थित ।

इति निवेदयतु नयने हि यत श्रवणसोमनि किं समुपस्थिते ॥

यासारखे काही श्लोक वैजयन्तीचे म्हणून ओळखण्यात येतात.

त्रिवेणी — १९ व्या शतकातील (१८१७ ते १८८३) उपेन्द्रपुराचे विद्वान श्री अनन्ताचार्य यांची ही कव्या होती. अनन्ताचार्यांनी ज्या दिवशी “वाढवराधव पाण्डवीय” हे आपले चर्ची काव्य पूर्ण केले, त्याच दिवशी हिचा जन्म झाला, म्हणून तिचे नाव त्रिवेणी असे ठेवण्यात आले. पेरुदूरच्या प्रतिवादिभयकर वैकटाचार्यांशी हिचा विवाह झाला होता. संस्कृत कवयित्रीमध्ये विविध प्रकारची काव्य रचना करणारी कवयित्री हीच आढळते, त्यामध्ये ‘रगाभ्युदयम्’ व “सम्पत् कुमारविजयम्” ही दोन लाक्षणिक नावक, ‘लक्ष्मीसहस्रम्’ व ‘रगनाथसहस्रम्’ ही दोन महास्तोत्रे ‘शुक्लसदेशम्’ व ‘भृङ्गसन्देशम्’ ही दोन दूतकाव्य, ‘रगराट समुदयम्’ व ‘तत्त्वमुद्राभ्युदयम्’ ही दोन प्रपञ्चचन्द्रोदयासारखी तत्त्वज्ञान-प्रधान नाटक, एवढी विविध स्वरूपाची ग्रंथसंपत्ति या विदुषीने निर्माण केली आहे. वैधव्य प्राप्त झाल्यानंतर तिने सरकारी अधिकाऱ्या या सहाय्याने आपल्या उपास्य दैवताचे एक मंदिर उभारले होतं.

लक्ष्मी—१९ व्या शतकांत मलबार प्रदेशांतील एकावर्ल कोनिलग्राम या गांवी लक्ष्मी या नांवाची एक कवयित्री होऊन गेली. तिने 'सन्तानगोपालम्' या नांवाचे ३ सर्गांचे काव्य लिहिलेले आहे. एका ब्राह्मणाचे मृतपुत्र श्रीकृष्णाने जिवंत केले, अशी कथा या काव्यात गुंफिलेली आहे. शेवटच्या तिसऱ्या सर्गांत यमकमय काव्यरचना आढळते.

सुन्दरवल्ली—शैलूच्या नरगिह अध्यांगारांची कन्या व कस्तूरी रंगाचार्यो वी शिष्या असलेल्या सुन्दरवल्ली या कवयित्रीने (१९ वे शतक) 'रामायणचमूः' नांवाचे एक ६ सर्गांचे काव्य लिहिलेले आहे.

ज्ञानसुन्दरी — १९ व्या शतकांत कुम्भकोण येथे राहणाऱ्या ज्ञानसुन्दरी या विख्यात नर्तरीने 'हालास्यचमूः' या नांवाचे ६ स्तवपांच काव्य लिहिलेले आहे. ही कवयित्री काव्यकलेप्रमाणे नृत्य, गीत, चक्रवृत्त इत्यादि विविध कलांत अत्यंत निपुण होती. शैपर सरकारने 'कविरत्नम्' ही उपाधि देऊन तिचा मोठा सन्मान केला होता. 'हालास्यचमू' व्यक्तिरेखा हिची अवान्तर काव्य आढळत नाहीत. प्रसृत 'हालास्यचमू' मध्ये मीनाक्षी व सुन्दरेश यांचा विवाहप्रसंग वर्णिलेला आहे. हा ग्रंथ कुम्भकोण येथील मुद्रणालयांत मुद्रित झाला आहे.

कामाक्षी—तळावर जिन्न्यांनील गणपति अमहारांमध्ये राहणाऱ्या पंचपांगे-शाचार्योची कन्या कामाक्षी हिने काव्यासाधनाच्या शैलीचे अनुकरण करून 'रामचरितम्' नांवाचे लघुकाव्य लिहिले. या काव्यात काव्यासाधनाच्या काव्यांतील शब्दांचे, वाक्यांचे माचुर्य आहे. मुमुक्षुणा नांवाच्या विद्वानाशी तिचा विवाह झाला होता. बडुलोर या मद्रास प्रांतातील गांधांतल्या एका विद्यालयांत ती संस्कृत अध्यापिका होती.

सिस्टर घालम्बाल — या मद्रासी विदुषीने सरल व मुशेष संस्कृताने 'आपारामायणम्' नांवाचे काव्य शालग्रामनागरी लिहिलेले आहे.

अलमेलम्मा या विदुषीने इ. १९२२ मध्ये बुद्धचरितम् हा श्रवण ग्रंथ लिहिला.

अमाप्रारं अग्रयान् अगणित अखंडा संभूत कवयित्रीच्या परभरंत रामादेवीचं स्थितित्व व कर्तृच विशेष शक्तिप्रद आहे. रामादेवीना जन्म ४ जुलै १८९० या दिवशी पुणे येथे झाला. तिचे वडील श्री. शंकर कण्ठुरंग वरित हे

४. इ. २०० । त्रिपुर येथे मुद्रित

५. इ. १८१ । बंगलोर येथे मुद्रित.

६. इ. १८२ । ७. इ. १८२.

श्रेष्ठकोटीचे ससृष्ट पंडित होते क्षमादेवीच्या चालपणीच ते दिवंगत झाले. पुढे चुलत्याच्या सहाय्याने क्षमादेवीने उच्च शिक्षण प्राप्त केले. मुंबईचे डॉक्टर रामेन्द्र राव यांच्याशी निवा मित्राह झाला. लहानपणापासूनच अनेक भाषावरील प्रभुत्व व लेखनील नैपुण्य यामुळे क्षमादेवी सर्वत्र प्रसिद्ध झाली होती. विवाहानंतर पतीच्या ऐश्वर्यात घमन न होता तिने पतिसेवेसरोपर विवेचीहि सेवा निरन्तर चालू ठेवली. इंग्रजी, फ्रेंच इत्यादि यूरोपीय भाषावर व यूरोपीय संगीतशास्त्रापरहि क्षमादेवीचे असाधारण प्रभुत्व होते. एका जर्मन महिलेजवळ तिने यूरोपीय संगीताचा अभ्यास केला होता. १९२० पासून १९३० पर्यंत तिने इंग्रजी माध्यमेच कथा व नाटके लिहिली. टी. ॲम्बुलेट्ट, टी. गेल्डम् आर्. वॅटिंग, नन्दा सुन्, इत्यादि तिच्या इंग्रजी नाटकांचे प्रयोग मुंबईमध्ये वेळोवेळी झाले. रत्नाकर मासिकात वेळोवेळी प्रसिद्ध झालेल्या क्षमादेवीच्या सात्त्विक लघुकथांनी मराठी साहित्य कातहि क्षमादेवींना चमाली प्रतिष्ठा प्राप्त झाली होती. इ. स. १९१० मध्ये स्वातंत्र्याच्या सत्याग्रह-आंदोलनात देशवाचना उळ झालेल्या पाहून क्षमादेवीचे अन्तःकरण व्यथित झाले. या काळात तिने 'सत्याग्रह-गीता' नावाचा १८ अध्यायांचा ग्रंथ लिहिला. या अभिनव गीतंत राष्ट्रीय आंदोलनाच्या आरंभापासून १९३१ च्या गांधी दिवस तडजोडीपर्यंतच्या सर्व महत्त्वाच्या घटना वर्णिलेल्या आहेत. सत्याग्रहाच्या आंदोलनात भाग घेण्यासाठी प्रत्यक्ष महात्मा गांधींची अनुमति मागण्यासाठी क्षमादेवी गेली होती. पण ती अनुमति मिळवू शकली नाही. त्यामुळे देशसेवेचं एक साधन म्हणून क्षमादेवीने ससृष्टची उपासना आरंभिली. आपल्या घरी मोठमोठ्या शास्त्रीश्रुतिज्ञा बोलावून ती त्यांचा उत्सार करीत असे. तिच्या गांधी पत्र-व्यवहारहि ससृष्टातच होऊ लागला. त्रिवेन्द्रमच्या प्राच्यविद्या परिपेटेहून आल्यानंतर त्या परिपेटेने विचित्रपरिपद्याचा नांनाच्या पुष्पनात व्यंग्यपूर्ण वर्णन तिने केले. शंकरजीप्रनारयणातीयम् या पुस्तकात आपले यडीत शंकर पादुराग पंडित यांचे चरित्र मोठ्या कायामस्तने तिने वर्णिलेले आहे. श्री पंडित हं. के. उ. आडनामाचे पंडित नव्हते. 'वेदाधरपल' नावाच्या मागिराने त्याच्या यथार्थ पांडित्याचा परिचय महाराष्ट्रीय शास्त्र होता. पोरबंदराचे प्रसारक म्हणून वीराट्टि त्यांना ओळखत होता.

साधुप्रतापर क्षमादेवींची मोठी भक्ती होती. 'श्रीरामदासचरितम्', 'श्री गुरुरामचरितम्', 'मीराचरितम्', 'श्रीकृष्णचरितम्', इत्यादि गर्तंथ पायात्मक गायन भावनाच्या अष्ट रागांची काव्यात्मक चरित्रे तिने रचिली आहेत. गुरुदासनात क्षमादेवीने फार मोठ्यानी भर घातली आहे 'क्यामुक्तानी' हा तिचा १५ लघुकथांचा संग्रह १९५४ मध्ये प्रसिद्ध झाला. त्यातील 'प्रेमसंगीतम्' या कथेत एका पांडीय मुनीचे प्रेम चित्रित केलेले आहे. 'ताम्रपत्र पारितोषम्'

या कथेत पतिव्रतेच्या पुण्याने तिचा पति असाध्य रोगानून मृत्त शाल्याचे दागनिशेले आहे. मोठ्या नाटी लागल्याने एका परित्यक्तेष्ट शालेले दुःख व पतिविरह याचे वर्णन 'परित्यक्ता' या कथेत प्रामुख्याने केलेले असले तरी, पत्नीच्या निष्ठाप अन्तःकरणांमुळे शेवटी पतिपत्नीच्या समागमाने कथेचा आनंदपर्यवसायी शेवट केलेला आहे. 'मिथ्याग्रहणम्' या कथेत सशयाने दुरावलेल्या मैत्रिणीचे प्रेम पुनः प्राप्त झाल्याचे वर्णिलेले आहे. 'वृत्तसिच्छनम्' या कथेत घराणे केलेल्या अभिन्न जातीने पतिपत्नीचे पुनर्मिलन टारविलेले आहे. पक्षांश प्रदेशात वयांनुष्ये घन जमेच्या तसे राहू घराणे व मिनापुत्रात नैवर्गिक रूपवादस्य असणे, या मन्व्यवर्ति कान्सार आधारलेली 'हंसमगाधि' ही कथा त्रोटकरच अभिन्न आहे. त्यात पतिविरहाने तळमळणाऱ्या हेमेल्ले शाळ्याच्या मरणाचे दुःख व तिच्या पत्नीच्या प्राप्तीचा आनंद एकदम लागलेला आहे. 'मायाजालम्' व 'स्वाचिकव्यामोह' या कथात भारतीय महूनीचे वैशिष्ट्य पाहानयास मिळते. 'विषयोदयाहसकम्' यात 'क्व गन्तव्य कश्च सहायः पाचितय' अशी विषयेची अणुहाय अवस्था चित्रित केली आहे. शणाच्या मोहाने भाणलेल्या मयानर अनर्थाची परंपरा 'क्षणिविभ्रम' या कथेत प्रामुख्याने दागनिशेलेली अगली तरी शेवटी भ्रमनिरासाने आनंद शाल्याचे दर्शविलेले आहे. 'निशीपत्रिः' या कथेत रानत्याखाटी एका पट्टानग्रीन यथेन तरुणी धाटमीपणाने दागदत असलेल्या पहाय्यास मिळते. 'नरगदिते' यात हिऱ्यामुळे आलेली गरदपरंपरा पाहानयास मिळते. 'आत्मनिर्गमनम्' या कथेत नीरेची अणुहाय अवस्था "अनाय मन्व्यमाना आमानं दुःखेन मनाधीभूता प्रपश्य । अवि नाम निःपुरो विधिनेरणमनैरोपपादयदिति मुमुक्षुरभ्यश्या मा । अन्तराऽन्तरा मुक्ताश्चास्मरितः परिभ्रमन्ननिर्गदुःखयेन कानिदुःखेष्वन्यत्रगीर् व्यस्यत् । मेरमाला स्मिपि पोरममपक्रान्तेन भयानुमेतेन गगनतय्य पार मरभममध्यधातम् ।" या वाक्यानी वर्णिलेली आहे 'शरद्वल्' मध्ये प्रियकरासाठी आख्या मुलाना देगीत त्याग करून निराशेची दुर्दशी आदिगारिका टाकिली आहे. 'मन्व्यनीरी केतम्' या कथेत चार वर्गांचा गण नागाचा कोट्याचा मुखा अणुहाय होऊन शाल्याच्या हाती पडतो ते त्याच शाल्यास समजून मक्कर करताना पुत्राच्या पत्नी मुलाच्या घोराने येडी काढली त्या मुलाची आहे, "हा ! हा ! रानकर ! दृष्टासि त्या । विमर्षे निवृत्त एव गेययमि पुत्रेरीतीयाया मे ग्नुम् । अत्रि न मि पर्यापरनगणिः नर जगव्यन्ते पश्यतुत रया मे पुत्ररनम्" । अना जवती गमुद्राज जय विनारीत भयत अशी 'मुनिन्द्रमणे' शास्त्रेण ग्नु आपल्या जमगाडी कोटो मनागापुढे प्रत्येक करीत अमांना त्याच लाग्या कारीची कोट्या पत्नी. त्याने काढली ओळ्या गंगाने भंग्याच्या मोठेन हा तर असल्या कर्तव्य कोटीन लाटे - "मदनी योऽत्र दण्डितः पूर्वतः नारायण । देवायग्याभिः र्ही आनने अतिरां कुप्तिः

समगर्जनं ग्रामीणाः पुनः पुनः ।” पिक्रो तेथे खपत नाही, हा सिद्धान्त प्रस्तुत कथेत प्रतिपादन करून जातीयतेच्या भावनेवर विदारक प्रकाश क्षमादेवीने पाडलेला आहे.

प्रस्तुत कथासंग्रहातील कथांची पादव्यूमी मुंबई, काश्मीर, महाश्वेदवर, अरु, याच्या निसर्गरमणीय वर्णनानी आकर्षक केलेली आहे. त्यातील काश्मीरचे वर्णन एरोएरच अप्रतिम आहे या संस्कृत कथात हिन्दु, मुसलमान, ख्रिश्चन या समजातील व शेतकरी, व्यापारी, साधू, कैदी, कोळी, शिंपी अशा विविध वर्गातील पात्रांचे रंगीत चित्रण प्रथमच पाहावयास मिळते. विवाहित, विरहिता, परित्यक्ता, विधवा, पतिव्रता, अभिसारिका या निरनिराळ्या अवस्थातील स्त्रीपुरुषांची गुंतागुंत क्षमादेवीने फार सहृदयतेने उकळून दाखविलेली आहे. सवाद रोचक, सुदृशनीय व आकर्षक असून चोळणाऱ्यांच्या मनांचे प्रतिबिम्ब स्पष्ट उमगवितात. स्वदेशाचा व स्वसंस्कृतीचा अभिमान हें क्षमादेवीच्या एका साहित्याचे वैशिष्ट्य आहे. क्षमा देवीच्या साहित्यात संस्कृत भाषेची जीवनशक्ति व भारतीय महिलेचें प्रतिभागमय उरूनट्याने प्रत्येकास येते

*

*

*

म. म. कृष्णशास्त्री घुले

नागपुरातील गंडाचे राज्य जिंउन पहिले रघूबी भोसले यांनी मराठी राज्य स्थापन करण्यानंतर नागपुरात संस्कृत विज्ञान अभ्यास सुरू झाला. ऐतिहासिक दृष्ट्या नागपूरच्या संस्कृत पांडित्यांचा इतिहास दीडशे वर्षांपेक्षा अधिक प्राचीन नाही. पण एवढ्या अल्पकाळात शास्त्राच्या या नगरातील पंडितांनी अगिला भारतातील विद्वानांची दृष्टि आपल्याकडे आकर्षित केली होती. प्रत्यक्ष काशीच्या विद्वानांनाहि नागपूरची प्रसिद्धा ज्याच्या पांडित्यामुळे मान्य करावी लागली, अशा विद्वान पंडित घराण्यामध्यं घुले घराणें हें सर्वांत श्रेष्ठ होतें. हें घराणें मूळचें दक्षिणेतलें. गंगारामभट्ट घुले या नावाचे एक विद्वान पेशव्यांकडे पुराणिक असल्याचा उल्लेख आहे. गंगाराम भट्टांचे नातू अनंत भट्ट यांनी महाभारतावर ‘दुर्बोधदण्डिका’ नावाची टीका लिहिली होती. तिचा प्रारंभाचा मंगल श्लोक असा —

भारतस्य प्रबन्धस्य दुर्बोधपदचन्द्रिका ।

घुल्लोपप्राप्तमन्तेनगट्टेनेण प्रतन्यते ॥

अनंत भट्टांचे नातू रामारामभट्ट घुले यांनी ‘दुर्गाष्टशती’वर ‘सप्तशतीदशोद्धारः’ नावाची टीका लिहिली होती. त्यांचे नातू रामकृष्णभट्ट यांनी ‘नामगणनीमांसा’, ‘मल्लासटीका’, ‘अष्टाङ्गटीका’, ‘भागवतसिरोधाराद्वारः’ इत्यादि अनेक ग्रंथ लिहिले होते. बुटेलगडाचा तत्कालीन राजा खुमानसिंह याने सन १८४३ मध्ये घुले घराण्याला पार गांधाची जहागिरी दिली होती. रामकृष्णभट्टांचे चिरंजीव वैद्यकरण-

फेखरी सदाशिवभट्ट याचा न्याय, व्याकरण व मीमांसा या दुर्गंध शास्त्रावर असामान्य अधिकार होता. श्रीमंत अमृतराव पेशवे यांचे सभापक्षित मगावरशास्त्री गाडगीळ याचा काशीच्या पंडितसभेत त्यांनी परामर्श केला होता. त्यानहिल त्यांना 'वैयाकरणफेखरी' ही मानाची पदवी लाभली होती. शब्देन्दुशेखरावर 'शेखरनिवृत्तिः' या नावाची एक अप्रतिम टीका सदाशिवभट्टानी लिहिली होती. ही टीका 'सदाशिवभट्टी' किंवा 'भट्टी' या नावाने प्रसिद्ध अमून तिचे आकलन करण्याचे सामर्थ्य असणारे पंडित आज दुर्मिळ झालेले आहेत.

इ स १८१७ मध्ये धीरराघनाचार्य व कृष्णशास्त्री रामानुज या दोन पंडितांच्या वादाच्या निर्णय करण्यासाठी नागपुराचे राजे दुसरे रतूजी मोसले यांनी सदाशिवभट्टाना काशीहून नागपुरास आणले व त्यांच्या पांडित्याने प्रभावित होऊन वार्षिक अडीच सहस्र रुपयाची नेमणूक त्यांच्या नावे करून त्यांना नागपुरातच ठेवून घेतले. सदाशिवभट्टाचे निरजीव चिन्तामणशास्त्री व हरिरामशास्त्री हे मोठे वैयाकरण होते. हरिरामशास्त्रींच पुत्र सीतारामशास्त्री उर्फ भाऊशास्त्री हे धर्मशास्त्र व व्याकरणशास्त्र यामध्ये पारंगत होते. इ स. १९१८ साली इंग्रज सरकारने त्यांना 'महामहोपाध्याय' ही सन्मानाची पदवी दिली होती. पं. कृष्णशास्त्री घुले हे या भाऊशास्त्रींचे चित्जीर होते. डि ३१ मे १८७३ या दिवशी कृष्णशास्त्रींचा जन्म झाला. नागपुरात नील सिटी हायस्कूल व पुढे मॅगरेथ कॉलेजमध्ये त्यांचे आधुनिक शिक्षण झाले होते. पण जुन्या परंपरेनुसार त्यांचे शिक्षण भाऊशास्त्री घुले (त्यांचे वडील), म म मट्टजीशास्त्री घाटे व कै. श्रीनिवास शास्त्री हरिदास यांच्या जवळ झाले. संस्कृतसंस्कृत हिन्दी, इंग्रजी, बंगाली, गुजराथी मॅच, ■ उर्दू या भाषांचाहि त्यांनी उत्तम अभ्यास केला होता. निगार्थी दर्शनाचे कृष्णशास्त्रींनी पतितोद्धारमीमांसा नावाचा संस्कृत निबंध लिहून त्यामध्ये हिंदुधर्मातून परधर्मात गेलेल्या पणिताना परत स्वधर्मात घेता असे असा गिद्धान्त यांनी प्रतिपादन केला होना. त्या काळात असल्या निचाराचा निरर रयत च्या नावाने प्रसिद्ध करण श्रीकृष्णशास्त्रींना कटीण वाटले. त्यांनी स्वतःचे नाव न दाखताच तो प्रकाशित केला. या निबंधाची एक प्रत त्यांचे गुरु म. म. मट्टजीशास्त्री पाठे त्यांच्याकडे अभिप्रायार्थ आली होती. मट्टजीशास्त्रींनी त्यानील सिद्धांत पोटून काढण्याच्या दृष्टीने निबंधाचे वाचन केले; पण त्यांना त्यामध्ये एकहि चूक आढळली नाही. त्यांनी तो निरपेक्ष श्रेष्ठदर्शनासाठी कृष्णशास्त्रींसहच दिला. मूल व्यक्त निबंधातील चूक दुरुटून काढण्याची पाठी गुरुच्या आज्ञेनुसार कृष्णशास्त्रींवर आली. २-२ दिवस निबंध स्वतःकडे ठेवून घेऊन, मला यात काही चुकी आढळत नाही, असे म्हणून त्यांनी तो निबंध मट्टजीशास्त्रींना परत केला !

प्रकृत निरुपाप्रमाणेच होत्रध्वान्तदिवाकर व सार्षिण्यभास्कर हे दोन शास्त्रीय निबंध कृष्णशास्त्रींनी लिहिले होते. होत्रध्वान्तदिवाकरामध्ये आपस्तम्ब शास्त्रेच्या अग्निहोत्र्याला ऋग्वेदाचे होत्र करण्याचा अधिकार आहे, असा सिद्धान्त शास्त्रीगोवानी प्रतिपादन केला होता. 'सार्षिण्यभास्कर' या प्रबंधात 'सार्षिण्य' या शब्दाचा अर्थ निश्चित करून मातुल्यन्यापरिण्याच्या सत्रधात सार्षिण्य शब्दाच्या रूढ अर्थासुळे येणारी शास्त्रीय अडचण त्यांनी निवारलेली आहे.

हरहरीयम् व वाचकस्तव हीं दोन सत्कृत काव्ये शास्त्रीगोवानी लिहिलेली आहेत. त्यापैकी 'वाचकस्तव' हे काव्य त्यांनी विद्यार्थीदशेत लिहिलेले असून पुढे 'हरहरीयम्' हे प्रौढावस्थेत लिहिलेले आहे. या काव्याची टीका त्यांनी स्वतःच लिहिलेली आहे. त्यातील श्लोकावरून शास्त्रीगोवानीचा पांडित्य व प्रतिभा या गुणाची कल्पना येईल.

हर कण्ठकाल गिलित गरल वीक्ष्य विहसत
हरि सायन तत्त्ववमपि मन पातुमकरोत् ।
वर पावप्राप्तावधयवसुरीस्तन्यगरत्नम्
प्रकृत्या शुभागोऽप्यभवदखिल श्यामलतनु ॥

माया तु प्रकृति जगद्व नियम श्रीशंकर मायिनम्
तेन द्वैतमिति कवाचिदुदिता माप्नोतिना भूदिति ।
भायां स्वां प्रकृतिं पुतासमपि च स्वात्मानमेकीकृतम्
धूर्तकेन च धर्मेणा प्रभवति ह्यद्वैतमर्थं किमु ॥

वैदिक सन्तोषनाची स्फूर्ति शास्त्रीगोवानी लोभमान्य टिळकापासून झाली होती. इ. स. १९०४ मध्ये ऋग्वेदाचे मराठी भाषांतर या नावाचे स्वतंत्र वेदविषयक मासिक त्यांनी सुरू केले. त्यामध्ये ऋग्वेदाच्या भाषांतराखोलात त्यांनी ज्या माहितीपूर्ण टीपा लिहिल्या आहेत, त्यावरून शास्त्रीगोवानीचा वेदावरील अधिकार लक्षात येतो. त्याच्या वेदविषयक मराठी लिखाणाचा एक समग्र त्याचे प्रयात शिष्य साहित्याचार्य गजबहादूर हरदास यांनी इ. स. १९४९ मध्ये प्रकाशित केलेला आहे.

पूर्वी नागपुराण निघत असलेल्या 'नीरजोत्साव' नावाच्या एका मासिकात कृष्णशास्त्रींचे एक पर्वत्र अनंतमंत्र याच्याविरवीं एक आख्यायिका प्रसिद्ध झाली होती. ती अशी—अनंतमंत्राना प्रत्यक्ष मगान् येव्यासचें दर्शन होऊन त्याच्या वडन असा वर मिळाला होता की, 'तुझ्या कुळात सर्व विद्वानच निवर्ततील. पुढे या घराण्यातील एक विद्वान आत्माराममंत्र हे काहीला पुराण सांगत असता त्याच्या पुराणाला प्रत्यक्ष त्र्येणपुन निरजीवी वसव्यामा येत असे. पुराण सांगताना

पादनाच्या मुलाना रानी शोर्पत ठार मारल्यानदल आत्माराममठानी अस्वत्थाम्याची कडक शब्दात निर्मत्सना केली. त्यामुळे थोतूसमुदायात वृद्ध बाहणाच्या वेपाने बसलेल्या अस्वत्थाम्याच्या अंगाचा तिलपापड उडून त्याने आत्माराम घुल्याना असा शाप दिला की, 'तुझ्या कुळात यापुढे फक्त ७ पिढ्यापर्यंतच विद्वत्ता राहील' ही दतक्या खरी की खोदी हे सांगण अज्ञान्य आहे. पण ती एना अर्थाने खरी ठरली आहे कृष्णशास्त्री घुले हे आत्माराममठपासूनचे घातव्या पिढीतील विद्वान होते शास्त्रीजीवाना अपत्य नसल्याने त्याच्यासोबत घुले घराण्यातील पांडित्य ल्याल गेलं

नागपूरच्या परंपरेंत विशेष उल्लेखनीय अशी दुसरी व्यक्ति म्हणजे गगाधर शास्त्री मंगळकर हे होत याचा जन्म इ. स. १७९० च्या सुमारास झाला त्याचे वडील विठ्ठलशास्त्री हे दुसऱ्या रघूजीच्या कारकीर्दीत पुराणिक होते त्यांनी 'मामा विलास', 'गुस्तच्यविचार', 'रामप्रमोद', 'अपराधमार्जनम्', 'राधाविनोद', 'गणेशलीला', 'विलासगुच्छ', 'रतिगुरूहलम्', 'प्रसन्नमाधवम्', 'चिन्मश्रुया', 'गगाधरपदी' व 'सगीतराघवम्' हे काव्यग्रंथ लिहिले आहेत त्यापैकी सगीतराघवम् हे गीतगोविंदान्या परंपरेंतील काव्य आहे 'जैमिनीअश्ममेध' नावाचे एक मराठी काव्यहि त्यांनी लिहिलेलं आहे शंकराचार्यांच्या आनंदलहरीवर त्यांनी गद्य व पद्य रीती लिहिल्या आहेत गगाधरशास्त्रींचे सर्व साहित्य नागपूर विश्वविद्यालयाच्या हस्तलिखितसंग्रहात सुरक्षित आहे

घुले व मंगळकर या दोन घराण्याव्यतिरिक्त नागपुरात आणखीहि काही पंडित घराणीं नादत होती. त्यामध्ये बसरे घराण्यातील १ गजाननशास्त्री, घाटे घराण्यातील भट्टजीशास्त्री व बाळशास्त्री, रोटे घराण्यातील प्रभाकरशास्त्री, जेपे घराण्यातील श्रीनिवासशास्त्री (हे श्रीनिवासशास्त्री हरदास म्हणून ओळखले जात) तेव्हा घराण्यातील कृष्णशास्त्री, इत्यादि संस्कृत पंडित प्रसिद्ध होऊन गेले या निष्ठानानी संस्कृतात विशेष उल्लेखनीय लिखाण केले नाही, पण यांच्यामुळे नागपुरातील संस्कृत विषयी परंपरा मान अव्याहत ठेवत राहिली

*

*

*

श्री वासुदेवानन्द सरस्वती

आधुनिक काळातील योगी सत पुण्यामध्य श्री वासुदेवानन्द सरस्वती यांची प्रामुख्याने गणना होते त्यांचे शिष्य-प्रशिष्य महाराष्ट्रात व इतरत्रहि गावोगावी पसरलेले आहेत. त्यांचे वडील श्री गणेशमठजी टेंगे व माता सौ रमाबाई यांचे वास्तव्य राजवतवाडी सरयानातील माणगाव येथे होत इके १७७६ श्रावण पक्ष पंचमीला या धार्मिक मातापित्यांच्या योगी वासुदेवाचा जन्म झाला. वासुदेवाचें संस्कृत शिक्षण

घरीच (त्याचे आजोबा हरिमठ याच्याजवळ) झाले. उपनयनानंतर कुलपरंपरेनुसार वेदाध्ययन व इतर उपासना याचा संस्कार वामुदेवावर झाला. हरिमठाच्या निधनानंतर त्यांचे पुढील वेदाध्ययन वेदमूर्ति ताल्याभटजी उकिडेव व भास्करभटजी आलेकर यांच्याजवळ झाले. लहानपणापासूनच वामुदेवाचे जीवन मोठे व्रतस्थ होते. विविध प्रकारच्या पुरस्चरणांमुळे त्याला जणू मंत्रसिद्धि प्राप्त झाली होती व त्यामुळे समाजामध्ये त्याच्यासंबंधी मोठे कुतूहल निर्माण झाले होते व याच्या २१ व्या वामुदेवरावांचे लग्न झाले त्याच्या पत्नीचे नाव अन्नपूर्णा असे होते विवाहानंतर २ वर्षांनी यडिलाच्या निधनामुळे जुहुआचा सर्व भार वीतरागवृत्तीच्या वामुदेवरावावर पडला तथापि वामुदेवरावांच्या साधना यथापूर्व चालूच होत्या हाके १८९३ च्या वैशाखात सौ. अन्नपूर्णाबाईंचे देहावसान झाले पत्नीच्या निधनानंतर १४ व्या दिवशीच श्री वामुदेवरावांनी सन्यास घेतला त्याच रात्री श्री गोविंदस्वामींनी त्यांना प्रणवोपदेश दिला पुढे निर्मलराव्या ठिकाणी प्रवास करीत ते उज्जयिनीस आले तेथे नारायणस्वामीकडून त्यांनी दण्डग्रहण केले दण्डग्रहणप्रसंगी नारायणस्वामींनी आपल्या या शिष्याचे नाव 'वामुदेवानंद सरस्वती' असे ठेवले त्यानंतर (इ.स. १८९१ च्या सुमारास) त्यांनी धार्मिक पदयात्रेस प्रारंभ केला ही पदयात्रा इ.स. १९१४ पर्यंत अव्याहत चालू होती. सिंध, पंजाब काश्मीर व बंगाल हे चार प्रांत बगळून महाराष्ट्राची सारा भारत आपल्या संचारानी पुनीत केला सहस्रावधि आर्ताना दुःखमुक्त करून, साधकांना परमार्गाचा मार्ग त्यांनी या काळात दाखवून दिला. साधारणतः ३-४ दिवसांपेक्षा अधिक दिवस एका ठिकाणी ते वास्तव्य करीत नसत. चातुर्मास्यात मात्र त्यांचे वास्तव्य स्थिर असे. प्रयासाच्या काळात भोजनापूर्वी ते ४० ते ५० मैलाची मंजल मारीत असत. पुण्याचे श्री. व. धु. कवीश्वर यांनी महाराजांचे सविस्तर लिहिले असून त्यात त्यांच्या जीवनातील बारीकसारीक घटनांचा उल्लेख केलेला आहे. त्यांचे संपूर्ण जीवन हे योगशास्त्रात वर्णिलेल्या चमत्कारानी परिपूर्ण आहे ज्ञानसुखी त्यासाठी मूळ चरित्रग्रंथच पहावा. महाराजांनी आपल्या तापसी व प्रयासी जीवनात सत्कृत भाषेची फार मोठी सेवा केलेली आहे. महाराजांचे शिष्य श्री वाम्भरराव गुठवणी महाराज [पुण] यांनी 'श्री वामुदेवानंद सरस्वती ग्रंथमाले' तर्फे त्यांचे सर्व ग्रंथ एका १२ खंडात प्रकाशित केलेले आहेत. त्यातील काही ग्रंथांचा संक्षिप्त परिचय पुढे दिलेला आहे.

शिक्षाग्रयम्—यामध्ये कुमारशिक्षा, युवशिक्षा व वृद्धशिक्षा असे तीन भाग असून त्यातील मूळ स्वतः श्लोकावर स्वतः महाराजांनीच विशदपूर्ण संस्कृत टीका लिहिलेली आहे. श्री राजेश्वररावानी द्रविड यांनी या ग्रंथास प्रस्तावना लिहिलेली आहे. अर्वाचीन काळातला एक उत्कृष्ट धार्मिक ग्रंथ म्हणून या ग्रंथाचा निर्देश करता येईल

गुरुचरित्रम्—(द्विसाहस्री)—मराठी भाषेत श्री सरस्वती गंगाधरानी लिहिलेल्या ओवीसह 'गुरुचरित्र' या मन्त्र सिद्ध ग्रंथाचें संहृत रूपांतर म्हणजेच हा ग्रंथ होय. या ग्रंथारम्भी श्रीगुरुस्तुति म्हणून ११२ श्लोकांच एक प्रकरण आहे. या गुरुस्तुतिमध्ये मानसपूजा, अपराधक्षमापनस्तोत्र व अष्टोत्तरशत नामावली हे विषय आले आहेत. प्रस्तुत ग्रंथात एकदर २३ अध्याय असून शेवटी योगरहस्य व घोषरहस्य ही दोन प्रकरणे आहेत. मराठी गुरुचरित्रातील सर्व कथाभाग यात आलेला आहे. याव्यतिरिक्त यदु, प्रह्लाद व कर्तवीर्य यांना भीदत्तप्रभूंनी केलेला उपदेशादि चतुर्थ अध्यायात वर्णिलेला आहे. पहिल्या १३ अध्यायात ज्ञानयोग, १४ ते १८ या ५ अध्यायात कर्मयोग व शेवटी ५ अध्यायात भक्तियोग प्रतिपादन केलेला आहे. हा ग्रंथ त्यांनी शके १८०६ मध्ये गृहस्थाश्रमी असताना माणगाव येथे लिहिला. त्यानंतर शके १८२१ मध्ये म्हणजे १५ वर्षांनंतर त्याची संहृत टीका त्यांनी प्रभासपट्टण व डारका येथे लिहिली या द्विसाहस्री गुरुचरित्राचा ग्रंथ संहृतात सारांशही 'चूर्णिका' म्हणून महाराजांनीच लिहिलेला आहे. या ग्रंथासमधी काही अद्भुत कथा भी वामन दत्तात्रेय गुळवणी यांनी आपल्या निवेदना मध्ये सांगितलेल्या आहेत. काहींचे विल्यात प. हरिरामशास्त्री शुक्ल (वाचस्पति मिश्रांच्या साख्यतत्त्वज्ञानसुदीपनीतील सुकमा या उद्ग्रह टीकेचे लेखक) यांनी या गुरुचरित्राचा संहृत प्रस्तावना लिहिलेली आहे.

श्रीगुरुसहिता—हा ग्रंथ म्हणजे मराठी गुरुचरित्राचा संहृत अनुवाद होय हा अनुवाद करण्याचें प्रयोजन स्वतः महाराजांनीच सांगितलें आहे. त असें—

धरितं यमहाराद्रभाषया रचितं हितम् ।

सरस्वत्याख्यविप्रेण वस्मि तद्देवभाषया ॥

महाराष्ट्रीय भाषा तु न सर्वविषयोचिता ।

अतः सुगमया देवभाष्येन तयते मितम् ॥

गंगातीरावर ब्रह्मचर्य ये चातुर्मास्यानिमित्त मुक्काम असताना शके १८९४ मध्ये महाराजांनी हा ५१ अध्यायांचा महान् ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथाची भाषा असत्यतुल्य अतून सामान्य वाचकांनाहि ती कळण्यासारखी आहे. या ग्रंथावर सारांश रूपाने ग्रंथ चूर्णिका महाराजांनी कावेरी तारावरील तज्ञावरच्या सध्यामजाल शके १८९९ मध्ये लिहिली तीहि एक सहस्र पृष्ठांच्या प्रस्तुतग्रंथात संकलित केल्ली आहे.

या महत्त्वाच्या ग्रंथाव्यतिरिक्त 'श्रीगुरुचरित्रविशदीपाव्यम्', 'श्रीस्तुतचम्', 'श्रीस्तुतराणम् (संहृत टीकेसह)', हे ग्रंथ व 'वेदनिवेदिनीस्तोत्रम्', 'श्रीहृणालहरी' यासारखी काही स्तोत्रे त्यांनी टीकेसह लिहिली आहेत. 'श्रीगुरु

संहिता या ग्रंथावर धारवाडच्या शंकराचार्य पाठशाळेचे विद्वान् आचार्य श्रीमालचंद्र शास्त्री उपनिवृत्तेमिरी यानी संस्कृतात प्रस्तावना लिहिलेली आहे.

शके १८३५ च्या चतुर्मास्यात नर्मदा तीरावर श्रीगणेशदेवर या तीर्थक्षेत्रात महाराजांचे वास्तव्य होतें. तेथेच शके १८३६ च्या आपाद शुद्ध प्रतिपदेला महाराज समाधिस्थ झाले. त्यांच्या अनुयायांनी गणेशदेवर येथे महाराजांचे उत्कृष्ट समाधि मंदिर बांधले आहे

*

*

*

श्रीवेल्लमकोण्ड रामराय

प्राचीन काळातील श्रीशंकराचार्य, मधुसूदन सरस्वती, शंभुदेवर इत्यादि संपुण्यांनी अत्यायुष्यातच लोकोत्तर स्वरूपाचे ग्रंथलेखनकार्य केले, यावर स्वतःला नवमतवादी म्हणविणारे आधुनिक विद्वान बहुधा विश्वास ठेवीत नाहीत. त्यांच्या अभ्रदेचे रडन करणारे आधुनिक उदाहरण म्हणजे श्रीवेल्लमकोण्ड रामराय यांचे चरित्र होय. शके १७९७ (इ. स. १८७५ मध्ये) मार्गशीर्षात आप्त प्रातातील नर साराशुपेन जवळच्या पमिडुपाडु नावाच्या अग्रहारात या रामरायांचा जन्म झाला. त्यांच्या आईचे नाव हनुमाम्मा व बद्रिलच नाव मोहनराय असे होत. वयाच्या ५ वर्षी रामरायांचा भक्षरपरिचय झाला. त्याच सुमारास बद्रिलचें देहावसान झाल्यामुळे देशाच नावाच्या आपल्या चुलत्याकडे रामराय राहावयास गेला. चुलत्याने त्याला इंग्रजी शिकण्यासाठी गतपुरी येथील एका शाळेत त्याचे नाव दाफले वयाच्या १४ व्या वर्षी ३ऱ्या वर्गात शिक्त असताना दुर्धर रोगामुळे त्याला शाळा सोडावी लागली त्यानंतरहि शरीर अत्यंत दुर्बल झाल्यामुळे रामरायाला परगावात जाऊन शिक्षण करता आले नाही. घरी राहूनच त्याला संस्कृताचा अभ्यास करावा लागला. वयाच्या १५ व्या वर्षी सीताराम नावाच्या संस्कृत पंडिताजवळ त्याने रघुवशापाखल संस्कृतान्वयनात आरंभ केला. रामराय हा लहानपणापासूनच भीहय ग्रीवाचा उपासक होता. या काळात त्याला काहीतरी स्वप्नवाक्यकार होऊन त्यात दम्भालपाण्डु नावाच्या गुरूजवळ जाण्याचा आदेश मिळाला स्वप्नाची प्रचीति पाहण्यासाठी रामराय त्या गावास गेला. तेथे स्तनगुरूचा संचय घडला. गुरूने शिकविलेल्या पदतीनुसार त्याने उपासना करण्यास प्रारंभ केला. तिच्या प्रभावाने रामरायांच्या टिकाणी मिल्कण कायशक्ति उद्दीपित झाली. वयाच्या १६ व्या वर्षीच त्याने रुक्मिणीपरिणयचम्पू (टीनेसह) कृष्णालीलातरङ्गिणी याणारती उत्तम काव्य लिहिले. काव्याच्या प्रभावामुळे एका कुमामात राहणाऱ्या या बालकवीची कीर्ति संपूर्ण आप्तप्रातात पसरली रामरायांच्या बुद्धिमत्तेवर प्रसन्न होऊन 'बुद्धिमते कन्या प्रयच्छेत्' या शास्त्रग्रन्थानुसार वेल्डूरच्या सिंगराड पक्षातील

वेंटरमण नावाच्या एका धर्मिने आपली आदिदशमी नावाची कन्या त्याला समर्पण केली. रामरायाचा गृहस्थाश्रम म्हणजे एक मोठी तपस्याच होती. प्रतिदिन सहा गायत्रीजप व इतर उपासना करून सध्याकाळपर्यंत अभ्यापनज्ञायांत रामरायाचा काळ घवतीत होत असे. सायसध्या आठोपल्यावर पुन ग्रथशोधन, ग्रथलेखन, तत्त्वचिंतन या स्वरूपात ज्ञानोपासना सुरू होई. अभ्यापनाइतकंच अध्ययनाचें त्याचें कार्यहि अखण्डित चालू होतें. रामदासी नावाच्या गुरुजवळ ३ महिन्यात संपूर्ण व्याकरणशास्त्र व तेवढ्याच काळात मुद्राक्षय्य सुधींद्र नावाच्या गुरुजवळ संपूर्ण न्यायशास्त्र राम रायाने आत्मसात् केलें. सिद्धान्तकौमुदीवर 'शरदूरानि' या नावाची एक टीका या अभ्यापनकाळात रामरायानी लिहिली. ती पाहून त्याच्या गुरुसुद्धा निरक्षर आश्चर्य पावला. 'तुम्ही टीका हीच माझी गुरुदक्षिणा आहे' असा अभिप्राय रामदासीनी व्यक्त केला. त्यानंतर मुद्राक्षय्य गुरुनी दक्षिणा म्हणून 'नवकालिदास' नावाच्या कवीने लिहिलेल्या चम्पूभागवतावर टीका लिहिण्याचा आदेश रामरायाला दिला. रामरायाने आपल्या गुरुची इच्छा तत्काळ पूर्ण केली.

रामरायाने आपल्या ३८ वर्षांच्या अत्याधुन्यात एकूण १४३ संस्कृत ग्रंथ लिहिले त्यापैकी २५ ग्रंथांची नांवा पुढे दिलेली आहेत.—(१) श्रीमगनद्रीतामाध्यार्थ प्रकाशिका (२) रुमिणीपरिचयचम्पू (टीकेसह) (३) कृष्णलीलातरङ्गिणी काव्य (टीकेसह) (४) समुद्रमथनचम्पू (५) कन्दर्पदर्पविलासभाषण । (६) शारीरक चतुस्त्वनीचिन्तार । (७) द्वाकृशाह्वरमाध्ययिमर्श (८) वेदान्तकौस्तुभम् । (९) भद्रेतनिज्य । (१०) गुरुरितान्कव्याऽप्या । (११) त्रिवर्णाद्विष्णुसहस्रनामावली । (१२) हजारादिहयग्रीवसहस्रनामावली । (१३) हयग्रीवाष्टोत्तरम् । (१४) हयवदन दशकम् । (१५) दशवक्त्राष्टोत्तराणि । (१६) धर्मप्रकाश । (१७) धनवर्णनम् । (१८) काममीमांसा । (१९) निमतसम्मतम् । (२०) विप्रार्थविप्रोतनम् । (२१) रामायणान्तरार्थ । (२२) भारतान्तरार्थ । (२३) मोक्षप्रासाद । (२४) ब्राह्मण-शास्त्रविचार (२५) अद्वैतयिज्य । या सीमित प्रप्रधामध्ये बेल्लमबोण्डरामरायाच्या संपूर्ण ग्रंथांची नामावली देणें सुद्धा अशक्य आहे. त्याच्या ग्रंथाचें स्वरूप थोडक्यात उगावयाचें झाल्यास असें सांगता येईल की जगद्गुरु शंकराचार्यानंतर ज्या ज्या विद्वानानी शंकरसिद्धांताचें रचण करण्यासाठी जे जे युक्तिवाद पुढे मांडले त्या सर्वांचे खंडन बेल्लमबोण्डरामरायाने शंकराचार्यांच्याच प्रसन्नगभीर शैलीमध्ये केलेले आहे. शंकरसिद्धांताच्या पुन प्रतिष्ठापनच असें महान् कार्य रामरायाव्यतिरिक्त इतर कोणीहि करूं नाहीं, असें म्हटलें तर त चुक होणार नाही

एकदा कोणीतरी रामरायाना म्हटलें की “आपले हे ग्रंथ मुद्रणसत्कारापात्रून जगत प्रकाशात येणार नाहीत म्हणून आपण हे ग्रंथ प्रकाशित करण्याची काही तरी

रुपट करा. "तेव्हा रामराय हसत म्हणाले, " कालिदासादि प्राचीन कवींनी आपले प्रथ मुद्रित व्हावेत या आशेने लिहिले काय ?

" ग्रंथा जीवयुता प्रकाशपदवीं गच्छेयुरार्यादृताः ।

निर्जीवा यदि ते प्रकाशरहिता नश्येयुरेषा स्थिति ॥ "

मी यावज्जीव वेदान्तपर ग्रंथ लिहित राहणार. माझ्यानंतर एखादा धार्मिक धनवान त्याच मुद्रण करील. "

अद्यापकॉर ग्रंथचिंतनात आसुष्य जात असता रामरायाला मधुमेह झाला व त्या रोगाने जर्जर होऊन घराच्या ३८ व्या वर्षी रामराय स्वर्गवासी झाले. गुटूर जिल्ह्यातील नरसारावपेट या गांवचे श्रीकविता वेण्टमुद्राण्यशास्त्री हे श्री भास्करनेय प्रभूनि धार्मिक धनिकाच्या सहाय्याने रामरायाच्या ग्रंथाचें प्रकाशन करित आहेत. 'दुर्गातुप्रहम्' काव्याचे लेखक पुण्य उमामहेश्वरशास्त्री यांनी १०० श्लोकांत राम रायाचें चरित्र लिहिलें आहे. त्याच्या आधारेंच आम्ही हा परिचय लिहिला आहे.^१

*

*

*

प्रज्ञाचक्षु श्रीगुलाबराव महाराज

भारतात आजवर अनेक साधुसंत होऊन गेले व त्यांच्या अद्भुत चरित्रांमुळे ते प्रसिद्धीस पावले, पण त्यांच्या जीवनातील अद्भुततेवर आजचा तथाकथित सुशिक्षित समाज प्रत्यक्ष प्रमाणाच्या अभवीं विश्वास ठेवीत नाही श्रीगुलाबराव महाराजांचे चरित्राहि तुम्या साधूच्या चरित्राप्रमाणे अद्भुत आहे. पण त्यातील अद्भुततेचा अनुभव घेतलेले अनेक लोक आजहि ह्यात असल्याने त्या सनधाव साधनांला जागाच नाही जन्मान्ध असताहि केवळ ३४ वर्षांच्या आसुष्यात त्यांनी जें लोकोत्तर साहित्य निर्माण करून ठेवलें ते सुद्धा एक मोठे आश्चर्यच आहे.

निष्ठर्मातील अमरावती विल्हात माधान या गावीं गोदुजी मोहोड या नावाचा एक दिवमन्त शेतकरी राहात होता. त्याच्या पत्नीचें नाव अलोकामार्ग हिच्या पोटी ६. स. १८८२ मध्ये गुलाबरावाचा जन्म झाला. लहानपणींच कोणत्यातरी दुःस्थ्याने त्याला आघळेपण आले पण तेहापासूनच त्याच्या कडून अनेक चमत्कार पडू लागले, ते सर्व त्यांच्या चरित्रात दिलेले आहेत. गावातल्या देवळांत भीर्तनप्रचनानून रामायणभारतादि ग्रंथांचें शान या अध जाल्खाला मिळत होतें.

१. वेल्हमकोण्ड रामरायाचे प्रकाशित प्रथ गिळण्याचे स्थान—श्रीकविता-वेण्टमुद्राण्यशास्त्री, श्रीरामकविता ग्रंथमाला संपादक, नरसारावपेट, जिल्हा गुटूर, आंध्रराज्य

पुराणभ्रमण हेच त्याचे अध्ययन. वयाच्या १५ व्या वर्षीपासून त्याच्या मुतातून सत तुकारामासारखी अम्मवाणी सुरू लागली ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव यासारख्या गहन ग्रंथावर प्रवचन करण्याचे सामर्थ्य त्याच्या ठिकाणी याच वयात प्रकट झाले वयाच्या १० वर्षीच सीतारामजी मोयर याची नात मणिकर्णिका हिच्याशी गुलाबरायाचा विवाह झाला होता. सीतारामजी मोयर याच्या घरी हा आधळा मुलगा एवढा सहज गेल्या असता ते म्हणाले, 'हा ओला नारळ बरची साल न काढता एका बुक्कीत नू फोडून देखील तर मी तुला माझी नात देईन गुलाबरायानी तो नारळ त्याप्रमाणे फोडून टाकविला व म्हणून हा विवाह झाला.

जन्मजात मातृकतेमुळे गुलाबरायाचा सर्व काळ ईश्वरोपासनेत जात होता. त्याच्या संपर्कात जो जो मुशिशित मनुष्य येई त्याच्याशी सवाद करून ते त्याचे ज्ञान आत्मसात् करीत फारच थोड्या काळात त्याच्या ठिकाणी एक प्रकारची सर्वज्ञता उत्पन्न झाली. त्याचे सर्वेकष पांडित्य पाहून लोक त्यांना विचारीत 'महाराज ही सर्वज्ञता आपल्याला कोटून लाभली?' त्यावर ते उत्तर देत, 'हा ताताचा अनुग्रह' ! तात म्हणजे श्री ज्ञानेश्वर महाराज. गुलाबराय महाराजांनी प्रत्येक ग्रंथाच्या आरम्भी-

उमा माता पिता शम्भुर्गुंजानेश्वरो महान् ।

पति. कृष्णो रामिकाद्या भगिन्यो गोपिका मम ॥

या श्लोकात आत्मपरिचय दिलेला आहे. स्वतःचा ते उल्लेख ते 'ज्ञानेश्वर-कव्यका' या शब्दाने करीत असत. तरुणपणीं माधान सोडून ते अमरावतीस राहावयास आले. त्या काळात श्री ल. रा. पागारकर, कृष्णानंदसरस्वती, आदित्य रामभद्राचार्य, दादासाहेब सापडें, प्रियनाथ मुखोपाध्याय, बालसरस्वती रानडे, मरानीदाकर नियोगी, लोकनायक बापूजी अणे, यासारख्या विख्यात पंडितांनी महाराजांशी वादविवाद करून त्याच्या अलौकिक बुद्धिमत्तेचा अनुभव घेतला होता इ. स. १९१५ मध्ये (शके १८३७ भाद्रपद शुद्ध द्वादशी) वयाच्या ३४ व्या वर्षी महाराजांनी देहत्याग केला. एवढ्या अत्यायुष्यात त्यांनी संस्कृत, मराठी व हिन्दी मध्ये जें विपुल व विविध साहित्य निर्माण करून ठेवले आहे तें आजच्या युगातील एक मोठे आश्चर्य आहे. महाराजांचे उत्तराधिकारी वेदान्तकेशरी श्री बाबाजी महाराज पंडित व त्यांचे सहायक श्री ज्ञानेश्वर उदव मादरे यांचे मथुरादेव मठ (अमरावती) या संस्थेतर्फे ते सर्व साहित्य प्रकाशित केलेले आहे.

संस्कृत भाषेवर महाराजांनी अलौकिक प्रभुत्व कसे स्थापन केले हे एक कोडे आहे त्याची भाषा याचताना पदोपदी श्रीशंकराचार्यांच्या प्रसन्नगभीर शैलीचा प्रत्यय येतो. 'नारदीयभक्तिसूत्रमाप्यम्', 'गळ्वासिष्टम्', 'शास्त्रसंगम्य', 'उच्छिष्टपुष्टिश', 'श्रीधरोच्छिष्टपुष्टि', 'तत्त्वबोध', 'आगमदीपिका', 'पद्मदर्शनलेशसंग्रह-', 'युक्तितत्त्वानुशासनम्', 'ऋग्वेदनिष्पत्ती', 'सच्चिन्निर्णय'

‘भक्तितत्त्वविवेक’, ‘अन्तर्विशानसहिता’, ‘दुर्गातत्त्वम् (सूत्रबद्ध)’, ‘ईश्वरदर्शनम्’ (सूत्रबद्ध), ‘प्रियप्रेमोमाद’, ‘स्वमतनिर्णय’, ‘शिशुबोधव्याकरणम्’ (सूत्रमय), ‘काव्यसूत्रसहिता’, ‘भिमिन्द्रशचीप्रभा’, ‘मानसायुर्वेद’, ‘पुराणमीमांसा’ (सूत्रबद्ध), एवढे ग्रंथ, पत्र, सूत्रबद्ध व कारिकाबद्ध संस्कृत ग्रंथ महाराजानी लिहि केले आहेत. ते सर्व ‘सुनितरत्नावली’ नावाच्या खंडात प्रकाशित झालेले आहेत. अशा प्रकारच्या एकूण १८ ग्रंथात महाराजांचे संपूर्ण साहित्य प्रकाशित झाले आहे. त्यातील ‘संग्रहायसुरतरु’, ‘अलौकिक व्याख्यानमाला’, ‘हरिपाठरहस्य’, ‘भागवतरहस्य’, ‘समयोपदेश’ यासारखे मराठी ग्रंथ आप्यात्मिक विषयाच्या अभ्यासकाला अत्यंत मार्गदर्शक होतील.

आपल्या एवढ्या अबाढन्य बाळग्यामध्ये प्रतिपादन केलेले सिद्धान्त त्यांनी ‘स्वमतनिर्णय’ नावाच्या एका पुस्तकात श्लोकबद्ध करून ठेवलेले आहेत. त्यातील काही श्लोक पुढीलप्रमाणे आहेत.

‘शाङ्करज्ञानसंयुक्त भगवद्भक्त्यलंकृतम् ।
यद् वाक्य तत् प्रमाणं स्यादिति स्वमतनिर्णय ॥
धर्मो ज्ञानं हरेर्भक्तिः पालनीयं त्रयं सदा ।
नीतिः कालानुरोधेनास्तिवति स्वमतनिर्णय ॥
सत्त्वबुद्धिर्भवेद्येनान्यगुणद्वयघातिनी
त हि धर्मो न चान्यः स्यादिति स्वमतनिर्णय ॥
स्वधर्मे परधर्मे वा यत्सत्त्वफलसाधकम् ।
तत्तद्वस्तु पर धर्म्यमिति स्वमतनिर्णय ॥
पशौ दण्डं शिष्टौ मौनं शठे शाठ्यं मुनौ रतिः ।
सभ्येषु सभ्यता नीतिरिति स्वमतनिर्णय ॥
श्रोतव्यं श्रुतिशास्त्रान्या मन्तव्यं चोपपत्तिभिः ।
ध्यानादनुभवाज्ज्ञानमिति स्वमतनिर्णय ॥
पार्मिकास्त्वपि नारीषु जननी-कन्यकादिषु ।
विश्वासो नैव कर्तव्य इति स्वमतनिर्णय ॥
यिष्णुं तप्यं हृदि ध्यायेद् यामे हृदि गृहेऽथरम् ।
सहस्रारे गुरुं ध्यायेदिति स्वमतनिर्णय ॥

*

*

*

प. हृषीकेश भट्टाचार्य

कलकत्त्याजवळील भट्टपत्नी नावाच्या गावां एका विद्वाने कुळत धीहृषीकेश भट्टाचार्यांचा जन्म झाला. त्यांचे गावातील संस्कृत पाठशाळेत त्यांचे प्राचीन शास्त्रांचे अभ्यसन पूर्ण झाले. त्यानंतर नवीन आहूत विद्येचे अभ्यसन करण्याची प्रेरणा

त्याच्या टिकाणी उत्पन्न झाली. पण त्या काळात या म्हेच्छ भाषेचे अध्ययन हे पाप समजण्यात येत होते. स्वतःची दुःखा गावात राहून पूर्ण होणार नाही, हे येताच लक्षात येताच हृषीकेश भट्टाचार्यांनी पत्राव्वा रस्ता धरला. लाहोरच्या संस्कृत विश्वविद्यालयामध्ये संस्कृत व इंग्रजी या दोन्ही विषयांचा अभ्यास त्यांनी नेटाने सुरू केला. इ. स. १८७३ मध्ये शास्त्री परीक्षेत पहिला क्रमांक प्राप्त झाल्यामुळे हृषीकेश भट्टाचार्यांचे नाव सर्वत्र दुमदुमले. त्यानंतर लाहोरच्या सरकारी ओरिएण्टल कॉलेजमध्ये त्यांना संस्कृत प्राध्यापकाचे पद प्राप्त झाले. याच विद्यालयामध्ये त्यांनी आपल्याची १० वर्षे अध्यापनकार्यात घालविली.

पत्राव विश्वविद्यालयात त्या काळात डॉ. जी. डब्ल्यू. लिटनर हे रजिस्ट्रार होते. या लिटनर महाशयाचे ग्रीक, लॅटिन, फ्रेंच या प्रादेशिक व फारसी, उर्दू, हिंदी इत्यादि पौरस्त्य भाषाबरोबर मोठे प्रभुत्व होते. संस्कृतचाहि त्यांनी मोठ्या हीसेने अभ्यास केला होता. पत्राव विश्वविद्यालयाची स्थापना यांच्याच प्रेरणेने झाली होती त्यांनी हृषीकेश भट्टाचार्यांचे संस्कृत भाषेवरील प्रभुत्व ओळखून त्यांना 'विद्योदय' नावाचे संस्कृत मासिक सुरू करण्यास प्रेरणा दिली. लिटनर साहेबांच्या प्रेरणेने भट्टाचार्यांनी 'विद्योदय'च्या संपादकत्वाचा भार स्वतःवर घेतला. व त्यानंतर आमरण ४४ वर्षेपर्यंत आपल्या पांडित्यपूर्ण हृद्य लेखांनी त्या नियतकालिकाची लोकप्रियता त्यांनी सतत वाढविली. भट्टाचार्यांच्या भाषाप्रभुत्वासमर्थी जयपूरचे म. म. गिरिधर शर्मा चतुर्वेदी लिहितात, "संस्कृतभारत्या जीवन प्रयापयत्यपि पुरातने समये यत्सत्य विरला एष आत्म ईदृशा प्रस्थार । दूरे तु अद्य ईदृशाना कथा ।

मुद्रमति वदनविवर नृतभाषावादिना नुहेराणा ।

स्मरयति च भट्टबाण भट्टाचार्यस्य सा वाणी ॥

यथा चास्य भाषासौष्ठवं तथा निषयप्रतिपादनपरणिरपि कमपि प्रगल्भतातिशयमात्र इति । क्वचिदिदानीतम-धर्मदुर्दशावर्णने वक्ष्यद्योतोनिर्झर, क्वचिद् विद्वद्भ्य कर्तव्योपदेशे प्रदान्तमहासागरगाभीर्थे, क्वचित् कौतुकेनैव दर्शनदृष्टार्थविवेचनेऽद्भुत चमत्कार, क्वचित् स्वार्थसक्तमानवजातिनिर्घृणताश्रये नीमसकल्लोला, क्वचित् निरस्त्रा वनस्थतिप्रभृतिना समावर्णनमुत्तेन इदानीतनसमाप्तिपरिहास, क्वचित् विद्याप्रस्तुतप्रशंसा दृष्टज्वरीद्रव्याति, क्वचित् तिर्यशु-तल्लयेषु च समुचित भयानकनिवेशनम् ।" अशा प्रकारे जममल हृषीकेश भट्टाचार्यांनी 'विद्योदयाचे' संपादनकार्य मोठ्या शर्याने चालविले होते. मातापित्यांच्या वृद्धापकाळी त्यांनी फळकत्यात आपले वास्तव्य केले. त्यावेळी कञ्जत्याच्या संस्कृत महाविद्यालयातील म्हात्याताच्या संस्कृत हस्तलिखित ग्रंथांची प्रचंड खची त्यांनी संपादित केली.

१४ व्या शतकातील पत्रनाथ या मैथिल पांडिताने लिहिलेल्या व्याकरणावर हृषीकेश भट्टाचार्यांनी गिण्णीसहित भाष्य लिहून त्या व्याकरणाचा मोठी प्रतिष्ठा

प्राप्त करून दिली. या सुपन्न व्याकरणामध्ये पद्मनाथाने शास्त्रीय व लौकिक व्याकरण पद्धतींचा समन्वय केलेला आहे. इ. स. १९१३ मध्ये हा महान् संस्कृत पंडित दिवंगत झाला. 'विप्रोदयाच्या' संपादनकार्यान्वयितरिक्त त्यांनी इतर नरींच पुस्तके लिहिली आहेत. तीं अशीं (१) सुपन्नव्याकरणव्याख्यानम् । (२) कवितावली । (३) राजपुत्रागमनम् । (४) प्राकृतव्याकरणम् । (इमजी भाषांतरासहित) (५) संस्कृतभुतबोध । (६) प्रबोधचंद्रोदयनाटकव्याख्या. हीं सर्व पुस्तके प्रसिद्ध झाली आहेत त्यांच्या 'विप्रोदयातील' निबंधांचा एक संग्रह त्यांच्या एका शिष्याने प्रकाशित केला आहे. याव्यतिरिक्त त्यांची ४ हिंदी पुस्तके लहोरच्या मिहिरचंद्राने प्रकाशित केलीं असून १० कर्नाली पुस्तकेहि प्रकाशित झाली आहेत.

*

*

*

विद्यावाचस्पति श्री आप्पाशास्त्री राशिवडेकर

महाराष्ट्रात संस्कृत वृत्तपत्राचा आरंभ श्री. आप्पाशास्त्री राशिवडेकर यांच्या फर्तुत्त्वाने झाला. कोल्हापूर जिल्ह्यातील राशिवडे या गावचे रहिवासी उदाधिपशास्त्री गुळवणी याचे आप्पाशास्त्री हे चिरजीव होत. शके १७९७ मध्ये त्यांचा जन्म झाला. लहानपणीच पितृनिधनाचे संकट ओढवल्यामुळे त्यांना राशिवडे गावाहून कोल्हापुरास रहावयास यावे लागले. कोल्हापूर संस्थानच्या अष्टप्रधानमंडळातील पंडितराज श्री पान्ताचार्य प्रधान यांच्या जवळ आप्पाशास्त्रींचे संस्कृताध्ययन झाले. अध्ययनानंतर कोल्हापुरात त्यांचे वास्तव्य होते. शके १८१५ मध्ये बंगालात श्री जयचंद्र शर्मा सिद्धान्तभूषण या पंडिताने 'संस्कृतचंद्रिका' नावाची मासिकपत्रिका सुरू केली तिच्या संपादकाचा व आप्पाशास्त्रींचा बराच परिचय होता. याच सुमारास बंगीय संस्कृत पंडितपमेलनातर्फे आप्पाशास्त्रींना निमंत्रण आले. त्या पत्रिपरिप्रेत आप्पा शास्त्रींचे पाठित्य पाहून विद्वज्जनांनी त्यांना 'विद्यावाचस्पति' ही पदवी अर्पण केली. संस्कृतचंद्रिकेच्या संपादकांनी त्यांच्या भाषाप्रमुखावर प्रसन्न होऊन त्यांना आरल्या मासिकपत्रिकेचे संपादकत्व समर्पण केले. अद्यापकार शके १८२० पासून म्हणजे बयाच्या २३ व्या वर्षापासून आप्पाशास्त्री हे 'संस्कृतचंद्रिकेचे' संपादक झाले. कोल्हापुरात काही काळ संस्कृतचंद्रिकेच कार्यालय एका मऱ्याच्या वाड्यात होत. मध्यतरी शाहुराज्याच्या विरुद्ध काही लिखाण संस्कृतचंद्रिकेने प्रकाशित झाल्यामुळे राजाशेनुसार कार्यालय कोल्हापुरातून झालेवाच लागल पुढे याई देवगडून 'संस्कृत चंद्रिका' प्रकाशित होऊ लागली. यानंतर आप्पाशास्त्रींनी 'संस्कृतवाणिनी' नावाची एक साप्ताहिक संस्कृतपत्रिका सुरू केली. वेगळीच्या आपासची ४ पाने दर आठ घड्याळ एकटारी प्रकाशित करणे म्हणजे सामान्य कर्म नव्हे. पण आप्पाशास्त्रींनी ती करून दाखविले. या 'संस्कृतवाणिनीत' मुख्यत सामाजिक व राष्ट्रीय विषयांवर संस्कृत लिखाण प्रसिद्ध होई. दोन वृत्तपत्रांच्या संपादकत्वांतोभ इतपहि अनेक साधे

जनिक साहित्यिक कार्यामध्ये आप्पाशास्त्री नित्य व्यग्र असत. पुराणग्रंथाचे अनुवाद, काव्य-नाटकांवर दीर्घांशमन यासारखे त्याच लिखाण सतत चालू असे. त्याच्या नियतकालिकांतून सशोधनपर, सामाजिक वाटाचे रचनमरदन करणारे, आधुनिक निशानपर व लोकमान्यासारख्या पुढान्याच्या लेखांचे अनुवाद असलेले लेख त्यांनी सतत लिहिले. वाराणसेस्य भारतधर्ममंडळाने त्यांना 'निद्यालंकार' व 'महोपदेशक' या दोन पदव्या अर्पण केल्या होत्या. श्री अमिकादत्त व्यासांना 'शिवराजविजयम्' हा उत्कृष्ट गद्यग्रंथ आप्पाशास्त्रींच्या संहृतचक्रिकेनूनच प्रथम क्रमशः प्रकाशित झाला. अशाप्रकारे निरंतर संहृत मापेच्या उपासनेत जाणुऱ्यांचे सार्थक करणाऱ्या आप्पाशास्त्रींचे बौद्धिक जीवन मात्र विशेष सुखाच नव्हते. वारंवार रसोनिधनाचे एकट कोणकड्यामुळे, केवळ ३८ वर्षांच्या अस्मासुप्यात ४ वेळा विवाह करण्याचा प्रसंग त्यांच्यावर आला. सके १८३५ मध्ये आप्पाशास्त्रींचे देहावसान झाले, त्याच्या संहृतलेखाकार्याचा गौरव करताना 'केरलीय-संहृत-निशान-चिन्तामणि.' या नियतकालिकाचे संपादक श्री पुनइशेरिनप्पी नीलकण्ठ भूणतात, 'प्रियपाठकमहामागा. ! न बहुनिधनप्रणेतारः काण्डिशादि-कविवराः न या मयकरा कर्कशतरुविषादपरायणाः संहृतपरायणाः संहृतपण्डिता, नापि गद्य विलेपनचणो धाणमह. संहृतभाषाप्रणयिनाम् अस्माकम् उपजुर्वन्ति, यथाऽयमेक श्रीमान् उपकरोति निद्रावाचस्पति आप्पाशास्त्री नमनसंहृतप्रवर्धनयिनि युज्यमानस्वीयसमय. इतन्न संहृतगमप्रिलेखने, वैयाकरणगणि, आलंकारिका-ल्लारभूतो नैव्यायिकमूर्धन्यो धर्मशास्त्रसद्धान्तान्तरार्थवेदी रसिकमणिः संहृत चन्द्रिकासहकारितम्पादकम् ।"

*

*

*

महानहोपाध्याय श्री. नारायणशास्त्री लिस्ते

इ. स. १८९२ मध्ये काशी येथे याचा जन्म झाला. याच्या वडिलांचे नाव भैरवपत असे होते काशीत म. म. बागसाहेब काळे व गंगाधरशास्त्री यांच्याजवळ त्यांनी संहृत शास्त्रांचे अध्ययन केले. इ. स. १९१० मध्ये त्यांनी वृद्धाध्यक्षसम्मानाचे एक सण्डवाक्य लिहिले त 'साहित्यसरोवर' नावाच्या हिंदी मासिकेत प्रकाशित झाले होते. (१) निद्वन्नेरितपञ्चकम् (चण्णकाव्य), (२) अभिज्ञान शाकुन्तलाची 'लक्ष्मी' टीका, (३) रत्नवाख्यदत्ताची 'श्री' टीका, (४) दरिद्राणा हृदयम् ■ (५) दिव्यदृष्टि या दोन संहृत काव्यन्या एवढे संहृत लिखाण म. म. नारायणशास्त्री लिस्ते यांनी केले आहे गव्हर्नमेंट संहृत सिरीज या प्रथमांशमध्ये सरासरी २० ग्रंथ श्रीनारायणशास्त्री लिस्ते यांनी प्रकाशित केले आहेत काशीच्या 'सरस्वतीप्रसन्न' प्रकाश्यामध्ये यांनी अधिकारग्रहण केले तेव्हा तेथे १३००० ग्रंथ होते. पण त्यानंतर यांनी काशीतील अनेक पंडितांच्या घरी ग्याले,

जयपूर, बडोदा, रीवा यासारख्या सस्थानात हिंदून विविध विषयावरील ग्रथांचा त्यानी संग्रह केला. त्यामुळे सरस्वतीमठनातील ग्रथांची एकूण संख्या ६०००० च्या वर गेली.

नारायणशास्त्रींच्या शिष्यवर्गात डॉ. डब्ल्यू. नार्मन ब्राऊन, डॉ. फ्रँक्लीन एजरटन्, डॉ. पोल्मेन हे अमेरिकन पंडित व इतर काही जर्मन व ब्रिटिश पंडित होते. काशीच्या राजकीय संस्कृत महाविद्यालयाशी त्यांचा बनिष्ट संबंध होता.

*

*

*

पंडित तेजोमानु

इ.स. १८८० मध्ये राबळपिंडी येथे याचा जन्म झाला. याच्या घडिलेच नाव प० विष्णुदत्त असे होते. (१) विप्रपंचदशी (२) श्रीचन्द्रचरितम् (काव्य) (३) स्तुति मुक्तावली (४) नीतिशतकम् (५) शृंगारशतकम् (६) वैराग्यशतकम् एवढी पुस्तके प तेजोमानु यांनी लिहिली आहेत, नीति शृंगार व वैराग्य या विषयावरील शतकानुशतकाना ' अभिनवभक्तुंहरि. ' अशी पदवी प्राप्त झाली. पत्रांप्रभातात संस्कृत प्रचाराचे पार मोठे कार्य यांनी केलेल्यामुळे यांना मोठी ख्याती प्राप्त झालेली आहे.

श्री. ज्ही. रामानुजाचार्य

मद्रास प्रांतात छत्र नावाच्या गावी याचा जन्म झाला. 'सर्गशास्त्रपरिणत' 'संस्कृत महाकवीश्वर', 'सरसकविराज', 'कविरत्नम्', 'साहित्यमास्कर' इत्यादि अनेक पदव्या यांना लाभल्या. रूपकाच्या लक्षणांनुसार १० प्रकारचीं रूपके यांनी लिहिली आहेत त्याची नावे पुढीलप्रमाणे आहेत.

- (१) कलिकाकोलाहलम् (नाटक)
- (२) आत्मावलीपरिणय. (प्रकरण)
- (३) श्रीनिवासनिलास (भाण)
- (४) महादेशिन्चरितम् (व्यायोग)
- (५) लक्ष्मीनल्याणम् (समयसार)
- (६) वधमत्सरक्षणम् (डिम)
- (७) नटुपाभिन्ग (ईहामृग)
- (८) अन्यायराज्यप्रपञ्चसम (मरु)
- (९) मुनिरयनिरय. (वीथि)
- (१०) चाणीराजिप्रहणम् (लाक्षणिक नाटक)

याचविरिक्त "रुक्मांगदचरितम्" नावाचे नाटक व "अभिनवभक्तुं मी गहननाम नावाचे स्तोत्रदि ह्यानी लिहिलेल आहेत. यांचे हें अप्रसंगी नाट्यसाहित्य अयोध्येच्या ' संस्कृतम् ' साप्ताहिकाचे मूद्र संपादक प० कालीप्रसाद त्रिपाठी यांच्या समदी असल्याचे आम्ही पाहिलेले आहे

प्रकरण २९ वे

अर्वाचीन शास्त्रीय लेखक

प्रस्तुत ग्रन्थामध्ये प्राधान्याने रचित साहित्याचा परिचय देण्याचा प्रयत्न आम्ही केला आहे. या रचित लेखकांपैकी अनेकानी व्याकरण, न्याय, मीमांसा, धर्मशास्त्र इत्यादि आपापल्या आगडीच्या शास्त्रांवर टीकात्मक व प्रकरणात्मक ग्रंथ लिहिले. त्यांचा तुरळक उल्लेख संपूर्ण ग्रन्थानून टिपटिपाणीं आढळलेच. पण अर्वाचीन संस्कृत वाङ्मयाचा परिचय देताना, ज्यांनी रचित लिखाण न करता केवळ शास्त्रीय विषयावरच लिखाण केले, अशा लेखकांपैकी काही लेखक इतक्या थोडे योग्यतेचे आहेत की त्यांचा नामनिर्देश न करता प्रस्तुत विषयावरील ग्रंथ संपविणे हा अपराध ठरेल. अशा अग्रगण्य व सर्वमान्य अशा काही विद्वानांचा व त्यांच्या लिखाणाचा परिचय लक्षेपत. पुढे दिला आहे

वैयाकरण लेखक

भट्टोजी दीक्षित — (१७ व शतक पूर्वार्ध) हे महाराष्ट्रीय ब्राह्मण होते. नृसिंहपुत्र शेषकृष्ण (प्रक्रिया)कौमुदीवर व्याख्या लिहिणारे) अप्यथ्य दीक्षित यांच्या जन्म भट्टोजींनी व्याकरणाचे अध्ययन केले. सिद्धान्तकौमुदी या अद्वितीय ग्रंथामुळे भट्टोजी दीक्षित हे व्याकरणपरम्परेत एक युगप्रवर्तक लेखक ठरले आहेत.

“कौमुदी यदि कण्ठस्था वृथा भाष्यपरिभ्रम ।

कौमुदी यद्यकण्ठस्था वृथा भाष्यपरिभ्रम ॥”

या सुभाषितानून त्यांच्या कौमुदीचे असाधारण महत्त्व सांगितल जात. हा ग्रंथ त्यांनी रामचन्द्र शेष यांच्या प्रक्रिया कौमुदीचे अनुकरण करून लिहिला. सिद्धान्त कौमुदी व्यतिरिक्त लिङ्गानुशासनवृत्ति, वैयाकरणसिद्धान्तकारिका व शब्दकौस्तुभ नामक पाणिनिमुक्तावर पातळ महाभाष्याच्या धर्मावर विवरणस्वरूपाचा ग्रंथ भट्टोजींनी लिहिला. त्यामध्ये महामाष्यानंतर लिहिलेल्या ग्रंथातील निरंशनाचा आवश्यक तेथे आधार घेतला आहे. हा ग्रंथ समग्र उपलब्ध नाही. या शब्दकौमुदावर पुढील सात टीका लिहिण्यात आल्या, त्यावमून त्या वृत्तिग्रंथाची योग्यता लक्षात येईल. :—

- (१) नागेश — विषमपदी
- (२) वैयनाथ पायगुण्डे (नागेशाचे शिष्य) — प्रमा
- (३) विग्रानाथ शुक्ल — उद्योत
- (४) राघवेन्द्राचार्य — प्रमा
- (५) कृष्णमित्र — माकपदीप
- (६) मास्कर दीक्षित — शब्दकौसुमभूषणम्
- (७) जगन्नाथ — शब्दकौसुमखण्डनम् ।

भट्टोजींनी स्वतःच्या सिद्धान्तकौमुदीवर “प्रौढमनोरमा” नामक मार्मिक व सविस्तर टीका लिहिली. या टीकेत प्रक्रियाकौमुदीकार रामचंद्र शेष व प्रक्रियाकौमुदी-व्याख्या लिहिणारे आपले गुरू शेषवृष्ण यांच्यावर त्यांनी टीका केली म्हणून तिच्यावर पण्डितराज जगन्नाथाने ‘प्रौढमनोरमासुचमर्दिनी’ नामक टीका लिहून खण्डन करण्याचा प्रयत्न केला आहे. (प्रौढमनोरमेचा सविस्तर मराठी अनुवाद नागपूरचे विख्यात वैयाकरण राननहाडुर नारायण दाजीरा वाडेगावकर यांनी केला आहे.) सिद्धान्तकौमुदीवरील ‘बालमनोरमा’ ही टीका वासुदेव दीक्षित या तत्त्ववरनिवासी वैयाकरणाने १७ व्या शतकाच्या शेवटी लिहिली आहे. भट्टोजी दीक्षितापासून व्याकरणाच्या जगात नवे दुर्ग निर्माण झाले. त्याचा शिष्य वरदराज याने लघुसिद्धान्तकौमुदी व रामशर्माने मध्यम कौमुदी ही भट्टोजीच्या कौमुदीची छात्रोपयोगी संक्षिप्त संस्करणे तयार केली. व्याकरणशास्त्राचा विद्यार्थी प्रथम लघुसिद्धान्तकौमुदीचाच आधार घेतो. भट्टोजीचा पुताप्या (रगोजीभट्टाचा पुत्र) कोण्डभट्ट याने त्याच्या वैयाकरणसिद्धान्तकारिकावर वैयाकरणभूषणम् व वैयाकरण-भूषणस्तारः या नावाचे टीका ग्रंथ लिहिले. वैयाकरणभूषणाची विलुप्ता दूर करण्यासाठी पुताप्याचे शंकरदास्त्री मास्कर यांनी त्यावर शाफरी (अप्रकाशित) नावाची मार्मिक टीका लिहिली आहे. गुरु-मतान्वे खण्डन घेव्यामुळे जो गुरुद्वेष्ट भट्टोजीकडून घडला त्यामुळे ते मरणोत्तर ब्रह्मसमर्थ झाले व त्या अवस्थेत ज्ञानेन्द्रसरस्वती या सन्याशाच्या व्याकरण शिक्षकून त्याचेकडून ‘तत्त्वबोधिनी’ ही सिद्धान्तकौमुदीवरील टीका लिहून घेतली अशी दंतकथा प्रचलित आहे.

नागेशभट्ट—(इ. स. १७१८) भट्टोजीच्या परंपरेतील हे महाराष्ट्रीय विद्वान नागोजीभट्ट या नावाने विशेष प्रसिद्ध होते. त्याच्या पित्याचे नाव शिवभट्ट व मातेचे नाव सतीदेवी असे होत. भट्टोजी दीक्षिताचे पुत्र हरिप्रत हे नागोजीने व्याकरणगुरू व अन्नभट्टाच्या महाभाष्यप्रटीकोत्प्रेतनावर ‘छाया’ नामक टीका लिहिणारे पण्डित वैयनाथ पायगुण्डे हे त्याचे शिष्य होते. ‘भृगुवेरपुराधोत्तरामतो संप्रजीविकः’

अण आपल्या आश्रयदात्याचा नामनिर्देश नागेशमठाने आपल्या ग्रंथांत केला आहे. व्याकरणशास्त्रावरील लघुशाब्देन्दुशेखरः, बृहत्-शाब्देन्दुशेखरः (सिद्धान्त-फौमुदीवरील टीका) परिभाषेन्दुशेखरः (याचाहि यमिस्तर मराठी अनुवाद रा. व. ना. दा. चाडेगोवर्धन यांनी केला असून तो, उग्रम मुद्रणालय नागपूर तर्फे, प्रकाशित झाला आहे.), लघुमन्त्रा, स्तोत्रवादः, महाभाष्यप्रदीपोद्योतः (वैयद्याच्या महाभाष्य प्रदीपावरील उपदीप व 'महाभाष्य-प्रत्याख्यानसंग्रहः' हे नागेशमठांचे ग्रंथ संस्कृत शास्त्रीय वाङ्मयाचे दैदीप्यमान अलंकार आहेत. व्याकरणाव्यतिरिक्त धर्म-शास्त्र, ज्योतिष व पशुदर्शन या विषयांवरहि नागेशमठांनी व्याख्याग्रंथ लिहिले आहेत. जगन्नाथाच्या रसगद्गाधराचें रचण करून मम्मटमताची प्रतिष्ठापना करण्याचें कार्य नागेशमठांनी केले. नागेशमठांच्या लिप्यांपैकी ज्ञानेन्द्र र्निवा जिनेन्द्रसरस्वती याने 'तत्त्वबोधिनी' व यामुदेव दीक्षित यानी 'बाल्यमनोरमा' या टीका सिद्धान्त फौमुदीवर लिहिल्या.

मद्योत्री दीक्षितांचा तालु हरि दीक्षित यांनी आजोशच्या प्रौढमगोरमेवर लघुशाब्दरत्न व बृहत्शाब्दरत्न या नांवाच्या दोन टीका लिहिल्या आहेत. नागेशाचे लघुशाब्देन्दुशेखरः व परिभाषेन्दुशेखरः हे ग्रंथ इतके विद्वन्मान्य आहेत की सिद्धान्त-फौमुदी व मनोरमा-शाब्दरत्नांचे कारकान्त अभ्ययन झाल्यावर योग्यी शेखरग्रंथांचें अभ्ययन करण्याची प्रथा पटली. त्यानंतर नागेशाची मंजूषा व महाभाष्यावरील न्यायलिप्पी आणि अंगाधिनार यांचे अभ्ययन झाले की व्याकरणाने अभ्ययन पूर्ण झालें असें मानण्यांत येऊं लागलें.

नागेशाच्या ग्रंथांवरील टीका व टीकासार *

लेखक

टीकाग्रंथ

यंत्रनाथ पापगुण्ट—लघुशाब्देन्दुशेखरार चिह्नस्थिताला व परिभाषेन्दुशेखरावर 'गडा'। पाठ्यव्यतिरिक्त-पातञ्जल-भाष्य उद्योतावर 'छाया'.

भैरवमिश्र—न. शे. वर 'सुन्दरपथ्य'; प. शे. वर 'भैरवी'.

उदयशंकर पाठक—लघु श. नं. वर 'ज्योत्स्ना'; प. शे. वर 'पादरी'.

हरिनाथ—प. शे. वर 'असाष्टनाष्टरम्',

२. नागिनिगूढाच्या आकलनावादी लोबसिद्ध व ज्ञानसिद्ध अशा ११० पे वर ग्यावांन विवेचन नागेशाने या ग्रंथाला केले आहे त्यांपैकी ४० व्याय (रिवा परिभाषा) नागिक्वारांनी दिने प्राप्तेत.

* व्याकरण महाभाष्य, भाग ७ वा, (प्रकाशना सङ्घ.) पृ. ४०८।

लेखक

टीकाग्रंथ

मनुदेव—	‘टोपोदरण’ (प. शे.)
मीममह—	‘मैमी’ (प. शे.)
शंकरभट्ट—	‘शोंकरी’ (प. शे.)
लक्ष्मीवृसिंह—	‘त्रिशिला’ (प. शे.)
सदाशिवभट्ट घुले (नागपूर)—	‘सदाशिवमट्टी’ (ल. श. शे.)
श्रीधर—	‘श्रीधरी’
रायवेन्द्राचार्य गव्हेन्द्रगडकर—	‘विष्णु’
विष्णुशास्त्री भट्ट—	‘विष्णुमट्ट’ (प. शे.)
इन्दिरापति—	‘परीक्षा’ (ल. श. श.)
शिवनारायणशास्त्री—	‘विनया’
गुरुप्रसादशास्त्री—	‘वरवर्णिनी’

अक्षरभट्ट—हा आम्हण पण्डित, अद्वैतवादी विद्वान् रायव सोमयाजी यांना धंशज होता. त्याच्या पिताचे नांव तिरूमलाचार्य असे होते. याचे सर्व अभ्ययन कार्यात शास्त्रे. महाभाष्यप्रदीपोद्योतनम्, राणकोल्लीयनी टीका, ब्रह्मसूत्रव्याख्या, अप्पेध्यायी-मिताक्षरावृत्तिः व तर्कसंग्रहः हे अक्षरभट्टाचे शास्त्रीय ग्रंथ सुप्रसिद्ध आहेत.

*

*

*

साहित्यशास्त्र

साहित्यशास्त्रांत ज्याची मीमांसा करण्यांत आली आहे, त्या पाठ्याचा प्रथमाविष्कार वेदांतील,

अभ्रातेषु पुंस एति प्रतीची गर्ता कर्मिष सनये पनानाम् ।

नापेव पथ उशती सुयासा उपा हस्तेव निरिणीतो अस्तः ॥

(ऋ १-१२४ ७)

इा सुपर्णा समुद्रा सत्ताया समानं वृक्षं परिपश्यताते ।

सपोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वति अननन्नन्यो अभिवाणसीति ॥

(ऋ ७-३३-८)

षत्पारि नृङ्गास्त्रयो जस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्म ।

त्रिपा बद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो भार्यानाविवेज ॥

(ऋ ४-५८-२)

लेखक वेमभूपाल.' रीतिवृत्तिलक्षण आणि शुगाररसमण्डन याचा लेखक पिट्टलेश्वर (१६ वे श.), काव्यडाकिनीकार गगानन्द (१६ वे श.), कुवलयानन्दकार अप्पय्य दीक्षिति आणि रसगांधरकार जगन्नाथपण्डित यांनी व त्यांच्या विख्यात ग्रंथावर उत्तमोत्तम टीकाग्रन्थ लिहिणाऱ्या शतावधि टीकाकारांनी निरनिराळ्या प्रकारांनी वृद्धिंगत केले. उदाहरणार्थ अलङ्काराची सख्या भरताच्या नाट्यशास्त्रात चार होती. अग्निपुराणात ती सोळा आढळते. त्यानंतर भामहान्या ग्रंथात ती सख्या अढतीसा पर्यंत पोचली. याचा अर्थ भरत ते भामह या कालखंडातील साहित्यशास्त्रज्ञांनी (यांचीं नांवे आढळतात पण ग्रंथ आज उपलब्ध नाहीत) ती सख्या क्रमशः वाढविली. भामनाच्या काव्यालङ्कारसूत्रामध्ये (८ वे श.) बावन अलङ्काराचा निर्देश आहे. त्यानंतरच्या कालखंडात रुद्रट, भोज, मम्मट, रुय्यक (१२ वे श.) यांनी क्रमशः ती सख्या १०३ पर्यंत पोचविली. पुढे ही सख्या १९१ पर्यंत पोचल्याचें दिसून येते.^१

याचप्रकारें साहित्यशास्त्राचा विकास किंवा शास्त्रान्तर्गत अनेकविध विषयांचा जहापोह करण्याचें कार्य अर्वाचीन कालखंडात निरन्तर चालू राहिलें. सामान्यतः समजून अशी आहे की अप्पय्य दीक्षिति आणि जगन्नाथ पंडित यांच्यानंतर साहित्य शास्त्रविषयक उत्तेजननीय लेखक झाले नाहीत. पण ही समजूत इतर शास्त्रविषयक समजुतीप्रमाणेच चुकीची आहे हे शास्त्रविषयक लेखाची व त्याच्या प्रथाची पुढील नामावली पाहता चुकीचें आहे असे लक्षात येईल.^२

कृष्णसुधी—हा लेखक पंडितराज जगन्नाथाचा वंशज होता. त्याचें वास्तव्य काञ्चीनजदील उत्तरमेरू येथे होतें. कान्यकलानिधि^३ या आपल्या ग्रंथात उदाहरणार्थ लिहिलेल्या श्लोकात त्याने आपला आश्रयदाता कोल्हमचा राजा रामवर्मा याचें गुणगान केलें आहे.

४ वामनभट्ट याने याच वेमभूपालाचे चरित्र 'वीरनारायणचरितम्'^४ या नावाने लिहिले आहे पूर्वांश पृ. २०७ वर त्याचा उल्लेख पाहा

५ प्रसिद्ध भाष्यकार बल्लभाचार्य याचा पुत्र

६ सस्कृत साहित्य वा इतिहास ले. कन्हैयालाल मोद्दर, भाग २. पृ. १२४ ते १३९.

७ यापूर्वीच्या प्रकरणातून, विविध विषयावर ज्यांनी लेखन केले अशा लेखकांच्या साहित्य शास्त्रविषयक अनेक ग्रंथांचा आनुषंगिकपणे नामनिर्देश आलेला आहे.

८. यापुढील लेखकांच्या माहितीच्या सदर्भासाठी एम्. कृष्णमाचारियर यांच्या ग्रंथांतील पृष्ठें ७८३ ते ८०३ होता.

शातदूरी कृष्णसूरी — याने आपल्या 'अल्कारमीमांसा' या ग्रन्थात रसगंगाधरातील मताचा समाचार घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'साहित्यकमलिका' या नावाचा आणखी एक ग्रन्थ याने लिहिला आहे.

सामराज दीक्षित (१७ वे श.)—नरहरि निन्दुपुरन्दर याचा हा पुत्र होता. गृहारामृतलहरी या साहित्यशास्त्रीय ग्रन्थाव्यतिरिक्त 'श्रीदामचरितम्' (नाटक) त्रिपुरसुंदरीमानसपूजा, अक्षरगुम्फ आणि आर्यानिशती हे ग्रन्थ याने लिहिले आहेत. याचा पुत्र कामराज याने 'काव्येदुप्रकाश', नातु ब्रजराज याने रसमञ्जरीरील टीका, व पणतु जीवराज याने रसतरङ्गिणीरील 'सेतु' टीका, अशा प्रकारे साहित्य शास्त्रीय ग्रन्थनिर्मिति केली असून शतक चम्पू इत्यादि प्रकारचे ग्रंथलेखन केले आहे.

चतुर्भुज—शाहस्तास्रान उर्फ आग्रस्तान या आपल्या रसिक आश्रय दात्याला प्रसन्न करण्यासाठी याने 'रसकल्पद्रुम' हा ६५ प्रस्तावात्मक साहित्य शास्त्रीय ग्रन्थ लिहिला त्यात उदाहरणार्थ टाकलेले १ सहस्र श्लोक असून त्यापैकी शाहस्तास्रानाने रचलेले ५-६ उत्तम श्लोक आहेत.

धलदेव विद्याभूषण—(१८ वे शतक) 'साहित्यकौमुदी' हा भरत सूतावरील टीकात्मक ग्रन्थ याने लिहिला. मम्मटाच्या काव्यप्रकाशातील कारिकाचा संप्रह मुळात स्वतः भरतानेच 'काव्यलक्षणम्' नावाच्या ग्रन्थात केला होता त्या काव्यलक्षणावर मम्मटादिक अनेक प्राचीन लेखकांनी लिहिलेल्या टीकांचा परामर्श घेऊन मी ही 'साहित्यकौमुदी' लिहिले आहे' असा निर्देश विद्याभूषणाने केला असल्याने या काव्यप्रकाशाच्या दशमोल्काच्या शेवटी 'सम्पूर्णमिदं काव्यलक्षणम्' असाच निर्देश केलेला असल्याने मम्मट हा काव्यप्रकाशाचा कारिकाकार नसावा हा पण सगळ ठरून काव्यप्रकाश हा ग्रन्थ 'काव्यलक्षणम्' या भरतकृत कारिकाची वृत्ति असावी असा अनुमान निघत. विद्याभूषणाने रसगंगाधरवाराप्रमाणे उदाहरणार्थ स्वरचित श्लोक घातले असून त्या सर्वांचा विषय कृष्णस्तुति हा आहे. विद्याभूषण हा कृष्णा वतार गौपज्ञमहाप्रभूचा भक्त होता

चिददेवर पाण्डे—१८ व्या शतकाने अल्मोडा येथे याच वास्तव्य होत ३४ वर्षांच्या आयुष्यात याने असामान्य लेखनकार्य केले वयाच्या १० व्या वर्षीच

१. व्याख्यातमिदं सम्पूर्णमिदं काव्यलक्षणम्—

'मम्मटास्तुक्तिमाधित्य मिता साहित्यकौमुदीम् ।

वृत्त भरतवृत्ताणां श्रीविद्याभूषणोऽभ्यधात् ॥'

त्याने लेखनास आरंभ केला 'रुक्मिणीपरिणयम्' व 'शृंगारमञ्जरी' (प्राकृत) या नाटकाव्यतिरिक्त इतर सारे ग्रंथ त्याने साहित्यशास्त्रविषयकच लिहिले आहेत त्याची नाव अशी — अलङ्कारवीजम्, अलङ्कारकर्णामरणम्, काव्यलैला, काव्यरत्नम्, अलङ्कारमुल्लसद्दीप, अलङ्कारमुक्तावली व रसचन्द्रिका" याव्यतिरिक्त भानुदत्ताच्या रसमञ्जरीवर गीवाहि निखेद्वराने लिहिली आहे

यासुदेव पात्र—चोरिसातील सिमुडीचा सत्स्थानिक गजपति नारायणदेव याचा हा चिन्तितक होता त्याने आपल्या 'कविचिन्तामणि' नामक २४ विरणाच्या ग्रंथात वरिसकेत आणि समस्यापूर्ति यासंबंधी प्राधान्याने चर्चा केली जगन शेजराच्या तीन विरणात संगीतविषयक चर्चा केली आहे.

अच्युतराय मोडक—(१८-१९ शतक) साहित्यसार" नामक १२ प्रकरणाचा ग्रंथ याने लिहिला अतून त्यातील प्रकरणांना ऐरावतरत्न, धन्यतरि रत्न अशी नावे सहेतुकपणे दिली आहेत. जगन्नाथपण्डितद्वृत 'भामिनीविलास' या काव्यावर व त्रिभारण्य-भारतीतीर्णद्वृत 'पन्नदशी' या प्रसूयात वेदास्तग्रन्थावर अच्युतराय मोडकाने टीका लिहिल्या आहेत. 'भगवतीचम्पू' या प्रसूत लेखनाच्या ग्रन्थाचा निर्देश पूर्वीच आला आहे.

राजशेखर—(१९ वे शतक) आन्ध्र प्रदेशात गोदावरी जिल्ह्यातील घोमनाथपुरी येथे याच वास्तव्य होते 'साहित्यकल्पद्रुम' (८१ स्तवः) व 'अलङ्कार मकरन्द' ह्या व्यतिरिक्त 'शिवदातकम्' व 'भीमाचम्पू' अर्थात् 'भगवतचम्पू' हे ग्रंथ लिहिले आहेत.

मुकुन्दी नरसिंहाचार्य—विजयानगराच्या विजयराम गणपति आणि आनन्दगणपति यांच्या आश्रयात राहून याने संस्कृत साहित्यसंस्था केली याच्या 'विक्रमेरियाप्रशस्ति' या काव्याचा उल्लेख पूर्वी आलाच आहे. त्याव्यतिरिक्त देवापोल्लभ, नरसिंहाद्वहास जयसिंहाचमेधीयम्, पुद्गलोत्थारनम्, ही काव्ये व ५० लहानमोठी स्तोत्रकाव्ये" एवढी साहित्यनिर्मिति याने केली आहे. साहित्यशास्त्रीय शिष्यावर काव्योपोद्घात, काव्यप्रयोगविधि, काव्यसुनृति, व अलङ्कारमात्रा हे उल्लेखनीय ग्रंथ याने लिहिले आहेत.

१० हे चार ग्रंथ मुबईत मुद्रित

११. हे तीन ग्रंथ बाराणसीत मुद्रित

१२ सरमामोद या टीकेमह मुबईत प्रकाशित.

१३ व ११९.

अल्कारशास्त्र जिचा साहित्यशास्त्र हा भाग: सर्वच लिखितलेखकाचा आच-
टीचा आणि व्याख्याचा निरय असल्याने या शास्त्राविषयी मरपूर लिखाण सतत
होत राहिले आहे. त्यामध्ये वामनाचार्य इळरीसरकृत बालोघिनी (काव्यप्रकाश
टीका) मुजफ्फरपूरचे उदरीनाथशर्मा यांची टीधिति (ध्वन्यालोकाची टीका) यासारखे
अनेक उत्तमोत्तम टीकाग्रन्थ आहेत. त्याव्यतिरिक्त चन्द्रकान्त तर्कालंकार (१९ वे
शतक) कृत 'अल्कारसूत्राणि' अमृतानन्दयोगीकृत 'अल्कारसंग्रह' नृसिंहपुत्र
रामकृत 'अल्कारमुक्तावली', देवेंद्रकृत 'कविकल्पलता', कान्तिचन्द्र मुखो-
पाध्यायकृत 'कविकौतूहलम्', समसन्दर्भकृत 'काव्यरसायनम्', नागेशमहकृत
'व्यञ्जनानिर्णयः', टाजी शिवाजी प्रधानकृत 'रसमोधवः', चार्ला भाष्यकारशास्त्री
कृत 'मेकाधीशग्रन्थार्थस्यतर' यासारखे सङ्कृतसाहित्यशास्त्रीय ग्रन्थाच्या
उज्ज्वल परंपरेस छाजेसे अनेक ग्रन्थ लिहिणारे लेखक झाले आहेत. तेराव्या
शतकात विद्यानाथ नावाच्या छेम्काने 'प्रतापत्रभूषणम्' हा ग्रन्थ लिहून यशो
भूषणात्मक ग्रन्थाची एक नवीन परम्परा सङ्कृत साहित्यात निर्माण केली. विद्यानाथाने
प्रतापवद्रेव या आपल्या आश्रयदात्याला अनुलक्षून साहित्यशास्त्रीय सिद्धान्ताची
उदाहरणे म्हणून काव्यरचना केली. साहित्यशास्त्रावर ग्रन्थ लिहिणाऱ्या अल्कारसार-
कार सुधीन्द्रयोगी, दहाजीराजीयमूलार काशी लक्ष्मण, कृष्णराज-यशोहिंदिम-कार
अनन्ताचार्य, नञ्जराजयशोभूषणकार नृसिंहकवि, रामचर्मयशोभूषणकार उदाशिव
मारी, काव्यकळानिधिकार कृष्णसुधी, रामचन्द्र-यशोभूषणकार कच्छपेश्वर टीडित,
घ लोहमान्यालंकार कार करमळकरशास्त्री इत्यादि लेखकांनी विद्यानाथाने प्रवर्तित
केलेली परंपरा अखण्डित राखली आहे.

*

*

*

ज्योतिःशास्त्र

भारतीय ज्योतिःशास्त्राच्या अर्वाचीन इतिहासात जयपूरचा नृपति सवाई
जयसिंह यांचे स्मरण केल्यावाचून पुढे पाऊलच टाकता येणार नाही. जयसिंहाचा
जन्म इ. श. १६८६ मध्ये झाला व वयाच्या २३ वर्षी (इ. स. १८९९) तो
गादीवर आला. ज्योतिःशास्त्रनिपयक भारतीय व परदेशीय ग्रन्थांचे सौलनिक
अध्ययन करून अनेक विज्ञानाना तदुपयोग्य ग्रन्थनिष्पत्ति करण्यास त्याने प्रोत्साहन

१४ कलकत्ता येथे मुद्रित । १५ इंग्रजी भाषान्तरासहित कलकत्ता
येथे मुद्रित । १६ विज्ञानपट्टम येथे मुद्रित । १७ कलकत्ता येथे मुद्रित ।
१८ कलकत्ता येथे मुद्रित । १९. कलकत्ता येथे मुद्रित । २० मुंबईत
मुद्रित । २१ या लेखकाच्या 'कवणवधरामायणम्' या एकरुकी
अद्भुत प्रयाचा उल्लेख विल्ट्‌वार्थ या प्रकरणात केला आहे.

दिले. जयपूर, दिल्ली, उज्जयिनी, वाराणसी व गयुरा या प्रसिद्ध शहरीं जयसिंहाने उभारलेल्या वेधशाळा त्याच्या कर्तृत्वाची साक्ष देत आहेत.

१८ व्या शतकात, वैष्णवकरणकार शंकर, 'ग्रहगणितान्तिमणिकार' मणिराम, ब्रह्मसिद्धान्तकार मुला, यन्त्रराजघन्या व ज्योतिषसिद्धान्तसारः याच्या लेखक मथुरानाथ, सूर्यसिद्धान्तसारिणी व गोलानुन्द याचा लेखक निन्तामणि दीक्षित (सावारा निवासी), सेट्टट्टि, पन्नाङ्गार्क. व पद्धतिचन्द्रिका या तीन ग्रन्थांचा लेखक रायनपण्डित पाण्डेकर (रा नंदगवाडी) व त्रिविपारिणतकार शिव, हे मोठे मोठे ज्योति शास्त्रज्ञचे ग्रन्थकार होऊन गेले याच्यतिरिक्त पुणे येथील दिनकर हा ज्योति शास्त्रावरील फार मोठा लेखक १८ व्या शतकात होऊन गेला. हा मोठा गणितज्ञ होता. याच्या बडिल्यचे नाव अनन्त असे होते. ग्रहविज्ञानसारिणी, मासप्रवेशसारिणी, रत्नसारिणी, क्रातिसारिणी, द्वाकर्मसारिणी, चन्द्रोदयाकजालम्, ग्रहणाकजालम्, पातसारिणीटीका व यन्त्रचिन्तामणिटीका इत्यादि विविध व विपुल ग्रन्थ दिनकराने लिहिले आहेत. (गणकतरङ्गिणी, पृ ११६)

यशेस्वर सदाशिव रोडे उर्फ बाबा रोडे यांनी ज्योति शास्त्रज्ञ समाजात मोठी प्रतिष्ठा प्राप्त केली होती. शके १७६४ च्या सुमारास यांनी यन्त्रराजवाचना टीका, गोलानन्द-अनुनमणिषा, मणिकाति-टीका इत्यादि ग्रन्थ लिहिले.

महाराष्ट्रीय ज्योतिःशास्त्रज्ञांमध्ये बापूदेवशास्त्री यांचे कार्य फार मोठे आहे. याच्या जन्म शके १७४३ मध्ये झाला हे मूळचे अहमदनगर जिल्ह्यातले रहिवासी पण विद्याभ्ययनासाठी काशीत अभिष काळ राहिले. भारतीय व युरोपीय ज्योतिः शास्त्राचा हुलनात्मक अभ्यास करून विविध भाषांमध्ये ग्रन्थलेखन करणारा बापूदेव शास्त्री याच्या तोंडीचा दुसरा ज्योति शास्त्रज्ञ अर्वाचीन काळात आदळत नाही. रेखागणित (प्रथमाध्याय), त्रिकोणमितिः, सायनवादः, प्राचीन-ज्योतिषाचार्योपनिषत्, अष्टादशमिचित्रप्रश्नसंग्रह, तच्चित्रविस्फोडा, मानमंदिराध्ययनवर्णनम् व अकगणितम् हे बापूदेवशास्त्रींचे संस्कृत ग्रन्थ प्रकाशित झाले असून बाही अप्रकाशित ग्रन्थ प्रकाशनाची वाट पाहता आहेत. लीलवतीचे एक संस्करणहि त्यांनी प्रकाशित केले होते. हिन्दी भाषेत बापूदेवशास्त्रींचे अन्नगणित, वीरगणित, पल्लिविचार व सायनवादानुवाद हे ग्रन्थ प्रकाशित झाले आहेत सिद्धान्तशिरोमणीच्या गोलाभ्यासाचे इमजी भाषान्तर विल्किन्सन सह्याच्या सहाय्याने त्यांनी प्रकाशित केले. सूर्य सिद्धान्त ग्रंथाचेहि इमजी भाषान्तर यांनी केले. नीलाग्र शर्मा या मैथिल पण्डिताने युरोपीय पद्धतीनुसार 'गोलप्रकाश' हा ग्रन्थ सज्जतात लिहिला. तो प्रकाशित करण्याचे कार्य बापूदेवशास्त्रींनी केले. बापूदेवशास्त्रींना त्यांच्या पाण्डित्याबद्दल सी. आय. ई. व महामहोपाध्याय या उपाधि सरकारकडून मिळाल्या होत्या. शके १८१२ मध्ये यांचे देहावसान झाले.

‘व्यक्तेश बापूजी केतकर याचा जन्म इ. १८५४ मध्ये झाला यानी ज्योतिर्गणितम् हा संस्कृत ग्रंथ इके १८१२ च्या सुमारास लिहिला. त्याव्यतिरिक्त त्यानी सौरार्यग्रहणश्रीय-तिथिगणितम्, केतकीवासनामाप्यम्, केतकीग्रहगणितम्, वैजयन्ती, भूमण्डलीयगूर्यग्रहगणितम् हे ग्रंथ लिहिले आहेत. मराठीत गोलद्वयप्रश्न भूमण्डलीयगणित यासारखे ग्रंथ श्री केतकरानी लिहिले आहेत.

भारतीय ज्योति शास्त्रज्ञाची ज्ञानसाधना आजही यथापूर्व अव्याहत चालू आहे. श्री शंकर बालकृष्ण दीक्षित यानी ‘भारतीय ज्योति शास्त्राचा नोट्स इतिहास’ या विख्यात ग्रंथात ज्योति शास्त्रग्रंथक लहानमोठ्या अनेक ग्रंथाची माहिती पद्धतशीरपणे संकलित केलेली आहे. श्री श. बा. दीक्षिताच्या या अद्वितीय ग्रंथाचे हिन्दी भाषान्तर श्री शिवनाथपत शारखडी या काशीनिवासी महाराष्ट्रीय पण्डिताने केले. उत्तरप्रदेश सरकारने या ग्रंथाचे महत्त्व ओळखून त्याचे प्रकाशन करविले. या व्यतिरिक्त म. म. प. सुधाकर द्विवेदी व डॉ. गोरखप्रसाद या विद्वानानी श्री श. बा. दीक्षिताच्या पावलावर पाऊल ठाकून हिन्दीत ज्योति शास्त्राचे इतिहासग्रंथ लिहिले त्यामध्ये ग्रंथाचे ज्योति शास्त्रीय ग्रंथासंबंधी माहिती उपलब्ध होते

*

*

*

संगीतशास्त्र

भारतीय संगीत शास्त्राचे मूळ सामवेद व त्यानंतर भरतनाट्यशास्त्र या सारख्या अति प्राचीन ग्रंथात आढळते त्यानंतरच्या काळात नारदशिष्या, संगीत मकरंद, पार्श्वदेववृत्त संगीतसमयसार (१२ वे शतक) शाईगदेववृत्त संगीतरत्नाकर (१७ वे शतक) यासारखे अत्यंत महत्त्वाचे ग्रंथ संगीतशास्त्रीय परम्परेत निर्माण झाले १७ व्या शतकात पंडित सोमनाथ याने रागविरोध, दामोदरपण्डिताने संगीतदर्पण व अहोत्रिलोपण्डिताने संगीतपारिजात हे उत्तम ग्रंथ निर्माण केले. दामोदरपण्डिताचा ‘संगीतदर्पण’ हा ग्रंथ फारच लोकप्रिय झाला होता. १८ व्या शतकात त्याचे फारसी भाषेत व त्यानंतरच्या काळात हिंदी, उगाली, गुजराथी इत्यादि विविध भाषांमध्ये भाषान्तरं झाली.

अहोत्रिलोपण्डिताने इ. स. १७५० ते १७७७ च्या काळात आपला ‘संगीत पारिजात’ हा ग्रंथ लिहिला. इ. स. १७७४ मध्ये दीनानाथ नावाच्या लेखकाने फारसी भाषेत त्याचे भाषान्तर केले. १७ व्या शतकाच्या मारमी राजा रामजस याच्यासाठी रामामात्याने ‘स्वरमेलकलानिधि’ हा ग्रंथ लिहिला.

राजा राधाकान्तदेव याने शब्दकल्पद्रुमः व प. कृष्णानन्द व्यास याने राग-कल्पद्रुम हे संगीतशास्त्रपर ग्रंथ १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात लिहिले. प. कृष्णानन्द

याला मेवाडच्या 'महाराजांनी 'रागसागर' ही पदवी दिली होती. याच ग्रंथाच्या तोडीचा 'गीतसंसार.' उत्तम ग्रंथ कृष्ण खेनर्जी यांनी १८५० मध्ये लिहिला.

संगीतशास्त्राच्या परम्परेतील महान् पण्डित व कार्यकर्ते श्री विष्णु नारायण भातखण्डे यांचे नाव त्याच्या असाधारण शास्त्रसेवेमुळे अजरामर झाले आहे. त्याचा जन्म १० ऑगस्ट १८६० या दिवशी मुंबई येथे झाला. मराठी, हिन्दी, उर्दू, इंग्रजी, गुजराभी, या भाषांवर त्यांचे विलक्षण प्रभुत्व होतें त्या भाषांन त्यांनी संगीतविषयक लेखन केले असून लक्ष्यसंगीतम् हा त्याचा संस्कृत ग्रंथ उल्लेखनीय आहे. त्याचतिरिक्त अभिनयरागमञ्जरी व अभिनयतालमञ्जरी ही दोन संगीतज्ञाना उपयोगी पडणारी संस्कृत पुस्तके प. भातखण्डे यांनी 'विष्णुशर्मा' या टोपण नावाखाली लिहिली आहेत. हा विष्णुशर्मा कोण ते कित्येक वर्षेपर्यंत संगीतज्ञाना कळल न हतें. संगीतशास्त्रज्ञांमध्ये प. भातखण्डे यांना सर्वोच्च मान होता १९ ऑगस्ट १९३६ या दिवशी ते स्वर्गवासी झाले.

*

*

*

आयुर्वेद

पाश्चात्य आरोग्यचिकित्सा शास्त्राचा प्रचार शासनकर्त्यांच्या सर्वांगीण साहाय्यामुळे सर्वत्र फार मोठ्या प्रमाणात झाल्यामुळे, सहस्रावधि वर्षांपासून मानवजातीला जीवनदान देणाऱ्या भारतीय आयुर्विज्ञानाचा संपूर्ण लोप होण्याची चिन्हे सर्वत्र दिसू लागली. या आसन्नमरण भारतीय विज्ञानाला जीवनदान करून देता येईल, याची चिंता आयुर्वेदाच्या व भारतीय संस्कृतीच्या अभिमानी मंडळींना प्राप्त लागली. अशा परिस्थितीत ज्या आयुर्वेदक संस्कृत विद्वानांनी नवीन ग्रंथ संस्कृतात निर्माण करून आयुर्वेदाची श्रेष्ठता व उपयुक्तता सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला, त्यामध्ये प्रत्यक्षशारीरम्^१ [शरीरव्यवच्छेदशास्त्र (Anatomy) विषयक] व सिद्धान्तनिदानम्^२ [रोगनिदानशास्त्र (Pathology) विषयक] या दोन ग्रंथांचे लेखक कविराज गणनाथ सेन यांचे नाव अविस्मरणीय आहे.

नागपूरचे विख्यात राजकारणी मुत्सद्दी डॉ. बाळकृष्ण शिवराज मुन्जे यांनी आयुष्याचा फार मोठा भाग राजकारणात घालविला. तथापि ते नेत्ररोगाचे विशेषज्ञ व संस्कृत भाषेचे मोठे अभिमानी व अभिरु होते त्यांनी लिहिलेला 'नेत्ररोगचिकित्सा' हा त्या विषयावरील एकमात्र संस्कृत ग्रंथ आहे. संस्कृत भाषेच्या व विद्येच्या पुनरुत्था नासाठी राजकारणाचे त्याप सामावून डॉ. मुन्जे यांनी केलेले विविध प्रयत्न फार मह

१. इ. १९१९ मध्ये बलवत्ता येथे मुद्रित ।

२. इ. १९२२ मध्ये मुद्रित ।

त्वाचे होणे. पुण्याचे श्री. चिं. ग. काशीकर यांनी आयुर्वेदीयपदार्थविज्ञानम्' या ग्रन्थात 'आयुर्वेदाच्या पदार्थभूमीची कल्पना विशद केली आहे. याव्यतिरिक्त मन्थारचे पी. एम्. वेस्वियर, व व्ही. एन्. नायर, यांनी अनुग्रहमीमांसा' या ग्रन्थात अजुरोगसंस्थी 'चिकित्सा केली आहे. मुंरुं'चे म्हसकर व वाटवे यांनी स्यास्थ्यवृत्तम्' या ग्रन्थात स्वास्थ्य व दीर्घायु यासंबंधी प्रतिपादन केले आहे.

अमरावतीचे श्री पुरुषोत्तम सरदाराम हिल्लेर यांचे नाव संपूर्ण महाराष्ट्रात व निघेतः निदर्शित उत्कृष्ट वैद्य म्हणून प्रसिद्ध होते. भारतीय आयुर्विज्ञा शिक्षणसमितीचे कार्यकारी अध्यक्ष म्हणून त्यांनी पार मोठे कार्य केले. इ. १९४२ मध्ये शागीर्त तत्त्वदर्शनम् (नाम वातादिशेषविज्ञानम्)' या नावाचा ग्रन्थ लिहून आयुर्वेदाचा आधार जो निशेषसिद्धान्त त्याची शास्त्रीयता प्रतिपादन करण्याचा उत्तम प्रयत्न त्यांनी केला. हा ग्रन्थ पूर्वापे व उत्तरार्ध असा विभागला असून प्रत्येक भागात दर्शन नामक १२ प्रकरणे आहेत. संपूर्ण ग्रन्थ अनुपुष छंदोदध असेन त्यावर स्वतः हिल्लेर शास्त्र्यांनी 'समीक्षा' नावाची व्याख्या लिहिली आहे. अमरावतीचे वैद्य हरिहर धामन देशपांडे यांनी केलेल्या हिंदी अनुवादहि सोबत छापलेला आहे.

या ग्रन्थाचे मूळ ब्लोक श्री हिल्लेरानी इ. स १९३० पूर्वी लिहिले होते. त्यासाठी १९३० च्या नि. भा. वैद्य संमेलनाच्या शैसर अधिवेशनात त्यांना प्रथम मुयर्णपदक व प्रशंसापत्र प्राप्त झाले होते. त्यानंतर त्यांनी उत्तरार्ध व संपूर्ण ग्रन्थावरील 'समीक्षा' व्याख्या लिहिली. या ग्रन्थाचे महत्त्व सांगताना नागपूरचे निख्यात नेन-चिकित्साविशारद डॉ. क. नि. भिवापुरकर व अमरावतीचे डॉ. रायसाहेब श्री. वि. भागवत लिहितात '...वातादि तीन दोष, रसरक्तादि सहा धातु और मलमूत्रादि मल इनफी आन्तक हुम (डाक्टर) लोग जो रुद व स्थूल कल्पना कर लेते थे, वह फितनी अयगार्य थी और उनका वास्तविक स्वरूप क्या है आवि बातों का प्रस्तुत ग्रन्थ द्वारा जितना सम्यक् परिचय हो सकता है उतना आयुर्वेदीय' प्रणाली के याधार्थ्यका परिचायक अन्य ग्रंथ हमारे निदर्शन में अभी तक नहीं आया है।' (पृ. १)

*

*

*

तत्त्वज्ञान आणि न्यायशास्त्र

ललित धाढ्याचा परामर्श घेतांना, सूर्यपुरम् अण्णस्यानायंरुत 'तत्त्वगुणा-दर्शचम्पूः', गोकुलनाथ भैयिल (१८ वें शतक) याचे 'अमृतोदयम्' नाटक,

३. १९५८ मध्ये मुद्रित । ४. १९३८ मध्ये कालिकत येथे मुद्रित ।

५. १९५४ मध्ये मुंबईत मुद्रित :

६. सरस्वती मुद्रणालय, अमरावती येथे मुद्रित ।

नरसिंहकविवृत 'अनुमितिपरिणयम्' नाटक व घट्टशेषायकृत 'सपिण्डीकरणनिरासम्' नाटक, यांसाठी शास्त्र-दर्शनात्मक लिखित ग्रंथांचा उल्लेख आलेला आहे. पण या प्रकारचे लिखित साहित्य म्हणजे तत्त्वज्ञानपर मौलिक साहित्य नव्हे. तत्त्वज्ञानपर ग्रंथात अर्वाचीन कालखंडात दक्षिण भारतातील शैव-वैष्णव वादाने घरीच भर पडलेली दिसते. कर्नाटकातील हुक्केवरीचा बसव नायक (१८ वे शतक) याने शिवतत्त्व रत्नाकर^१ हा ग्रंथ लिहिला. म्हैसूरच्या द्वितीय कृष्णराज्याचा सर्वाधिकारी नजरान (संगीतगाथाधरम् (मुद्रित) या गेयकाव्याचा लेखक) याने शैव तत्त्वज्ञानविषयक एकूण १८ ग्रंथ लिहिले.^२ मन्नारगुडीनिवासी त्यागराजमपी (राजू शास्त्रिगळ) याने शिवाद्वैताच्या समर्थनार्थ 'न्यायेन्दुशेखर' हा ग्रंथ लिहिला, त्याचें खण्डन करण्यासाठी रामनंद सरथानच्या सेतुपतीचा आश्रित वेंकटेश याने 'निश्चिन्त्यलोकी' अर्थात् 'विष्णुतत्त्वनिर्णय' हा वैष्णवमतानुसारी सटीक ग्रंथ लिहिला. त्यावर एट्टय्यातुमङ्गलम् चा रहिवासी अप्पय्य दीक्षित (१८ वे शतक) याने 'विमत भजनम्' हा खण्डनात्मक ग्रंथ लिहून त्यागराजमपीच्या शिवाद्वैत मताचें समर्थन करण्याचा प्रयत्न केला. याच पद्धतीने रामशास्त्रीच्या 'नवकोटी' या शैवसिद्धान्ती ग्रंथाचें खण्डन करण्यासाठी अण्णगराचार्य शेष यानी 'दशकोटी' हा ग्रंथ लिहिला. रामानुज व माध्व या द्वैत मताचें खंडन करून अद्वैतमत प्रतिपादन करण्यासाठी महादेव नावाच्या लेखकाने 'प्रपञ्चामृतसार'^३ हा ग्रंथ लिहिला. कदाह अप्प कोण्डाचार्य याने अद्वैतविरोधी व वैष्णव निशिष्टाद्वैतवादी साठ ग्रंथ लिहिले, असा उल्लेख डॉ. राघवन् यानी आपल्या एका लेखात^४ केला आहे. चम्पकेडवर याने शंकर व माध्व मतविरोधी 'वादाथर्ममाला' या नावाची ग्रंथमाला लिहून कादली वेदान्त देशिकाच्या 'शतदूषणी' व खण्डन करण्यासाठी आन्धान श्रीनिवास याने 'सहस्रकिरणी' हा ग्रंथ लिहिला.

श्रीरंगपट्टम्च्या कौशिक रामानुजाचार्यांनी 'अथर्वशिखाविलस.' या ग्रंथात वेष्णव मताचें प्रतिपादन केले. वेदगर्भ पद्मनाभाचार्य (१८ वे शतक) यानी 'माध्व सिद्धान्तासार' हा स्वमतप्रतिपादक ग्रंथ लिहिला. अशा प्रकार 'परवादविधर्जित'

१ पालघाट येथे मुद्रित ।

२ मद्रास युनि जर्नल पृ १८३ प्रस्तुत प्रकरणात उल्लेखिलेल्या तत्त्वज्ञान व धर्मशास्त्रविषयक अनेक ग्रंथांचा निर्देश-मद्रास युनि जर्नल (१९५७) मधील डॉ. राघवन्च्या लेखात जाडलेल

३ अडधार येथे मुद्रित तजावरपा द्वितीय व्यक्तीनी याला या ग्रंथाचा लेखक चुकीने मानण्यास येत या ग्रंथाचे मराठी भाषांतर उपलब्ध आहे

४ मद्रास युनि जर्नल पृ १८० ।

ग्रन्थ लिहिणारे लेखक म्हणजे, १०८ उपनिषदांवर व गीतेवर टीका लिहिणारा काश्मीरमूचा उपनिषद्ब्राह्मण हा सन्यासीक. साख्य, योग व वेदान्त यांचा समन्वय सिद्ध करण्यासाठी 'अनुभवामृतम्' हा (ज्ञानेश्वराच्या ग्रन्थाचे नाव स्मृतीत जाण्ट करणारा) ग्रन्थ लिहिणारा अण्ण्याचार्य (मृत्यु १९०१); माध्यमानुप्रभा, श्रुति मतोचोतः व अद्वैतसिद्धान्तवैजयन्ती'चा लेखक ज्यक्षशास्त्री; स्वाराज्यसिद्धि*, वेदान्तसिद्धान्तसूक्तिमन्त्री' व सिद्धान्तचन्द्रिकोदय यांचा लेखक गंगाधरेन्द्र सरस्वती; 'शास्त्रपदभूषणम्' व 'पद्मभूषणम्' (ही गीताटीका) लिहिणारा भोरनिवासी रघुनाथशास्त्री, पर्वते; 'चित्प्रदीप'चा लेखक वासुदेव (काश्मीरी पण्डित); निद्रन्मोद-तरङ्गिणी' हा सद्यादनिष्ठ ग्रन्थ लिहिणारा चिरजीवी भट्टाचार्य (१८ वे शतक), चैतन्यमतानुसार ब्रह्मसनायर 'गोविन्दमाध्यम्' लिहिणारा बलदेव मित्रासूरण स्वामीभगवदाचार्य (गाधीचरित्रविरयक भारतपारिजातकम् या काव्याचे लेखक) यांच्या ब्रह्मसूत्रवैदिकभाष्यम् व रामशरकारभाष्यम् चा उल्लेख पूर्वार्धात आलाच आहे. नटियाचा रामानन्द (१८ वे शतक) याने अद्वैत, धर्मशास्त्र, शास्त्रमत, सङ्गीत, शास्त्र इत्यादि विषयावर भरपूर लेखन केले असा उल्लेख हरप्रसादशास्त्रींच्या प्रति वृत्तात आहे.

वाक्यतिरिक्त दिनेशचन्द्र सेन यांनी *Vishnava Literaturo in Mediaeval Bengal* या ग्रन्थात ज्याचा निदेश केला आहे असे, 'भक्ति रत्नाकर.' व 'नरोत्तमविलास.' चा लेखक नरहरिचन्द्रर्त, विष्णुनाथचन्द्रर्त (१८ वे शतक, 'छायायोगिनी' या भाग्यत टीकेचा लेखक) 'तत्त्वसार.' चा लेखक भट्टवल्ल्ही राजालास, न्यायरत्न राधामोहनशर्मा (१९ वे शतक) पचानन तर्करत्न इत्यादि बंगालचे भक्तिमार्गी लेखक यात अन्तर्गूत होतात. तत्त्वज्ञान

५ मुद्रित । ६. वाणीविलासप्रेस येथे मुद्रित । ७ मद्रास येथे मुद्रित ।

८ बलवत्ता नसृत्त सिरिजमध्ये मुद्रित १९३५ ।

* उपनिषद्-ब्राह्मणासंबधी डॉ राघवन् यांनी प्राच्यविद्यापरिषद् अग्रम्भले अधिवेशनात निवध वाचला त्यात त्याच्या संगीतविषयक कार्याचा उल्लेख केला

९ श्री पो व्. गोडे यांनी *Poets of the Peshva Period* या आपल्या लेखात (भा. इ स मं. पत्रिका १८-२) पर्वत प्रभृति महा-राष्ट्रातील संस्कृत लेखकांचा परिचय दिला आहे

१० बलवत्ता येथे मुद्रित । ११. अलाहाबाद येथे भाषान्तरासह मुद्रित ।

† 'साहित्यवीमूची' या बलदेवाच्या ग्रन्थाचा परिचय पृ. ४३७ वर पाहा

१२. सी चन्द्रचर्चिण्डत 'Bengal's contribution to Sanskrit literature' हा ग्र-व बंगाली संस्कृत लेखकांच्या परिचयासाठी पाहा

विषयक निम्न ग्रन्थामध्ये अनेक* दर्शनी प्रशसनीय ग्रन्थ म्हणजे श्रीपादशास्त्री हसूरकर याचा मोक्षमन्दिरस्य द्वादशदर्शन-सोपानावलि.* हा होय. सर्वदर्शन समग्रानन्तर भारतीय तत्त्वज्ञानाचा सर्वत्र परिचय देणारा प्रस्तुत ग्रन्थाव्यतिरिक्त दुसरा उत्तम संस्कृत ग्रन्थ नाही, असे म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही. चार्वाक; वैभाषिक, सौमित्रिक, योगाचार, माध्यमिक (ही चार बौद्धदर्शने) व जैन, ही नास्तिक दर्शने आणि न्याय वैशेषिक, सांख्य, योग, पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा (ही आस्तिकदर्शने) यांचा प्रसरणशः २६७ पृष्ठमध्ये परियय दिला असून त्यात उत्तरमीमांसेतील मध्व, रामानुज, यत्तम व शंकर या चार महनीय आचार्यांच्या दर्शनावर स्वतः विवेचन आहे. उपसंहारात (पृ २६८ ते २८७) या सर्व दर्शनांचा समन्वय आणि तत्त्वज्ञानाचा उपयोग सांगितला आहे. संपूर्ण ग्रन्थाची प्रतिपादनपद्धति व लेखनशैली अगदी नवीन स्वरूपाची असल्याने तत्त्वज्ञानासारख्या गहन विषयावरील हा ग्रंथ अत्यंत सुगोप झाला आहे.† तत्त्वज्ञानात्मक ग्रन्थ लेखनाची संस्कृतपण्डितांची परम्परा अशा प्रकारे अज्याचत् अपण्डित राहिलेली दिसते.

न्यायशास्त्र व खण्डन-मण्डनाची परम्परा

न्यायशास्त्रनिष्पन्न साहित्यात खण्डन मण्डनाची परम्परा गौतमाच्या न्याय सूत्रग्रन्थापासूनच दिसते. या प्रमाणभूत आय ग्रन्थातच बौद्धसिद्धान्ताचे खण्डन करणारी काही दन आढळतात.‡ या न्यायसूत्रावर वात्स्यायन" या प्रख्यात

* इ. रा. १९३८ मध्ये इन्दोर सहकारी मुद्रणालय गैरे मुद्रित । मू. ३ द.

† श्रीपादशास्त्री हसूरकरांच्या इतर ग्रंथांचा परिचय पूर्वाघात (पृ. ४० व ५१-५२) आला आहे

‡ गौतमाच्या न्यायसूत्राचे बृहन्नालावेक्षा प्राचीनत्व मानणारे विद्वान असे मानतात की न्यायसूत्राची रचना एकत्रच झाली नसून क्रमशः त्यात भर पडत गेली " सर्वसे पूर्व गौतम के अध्यात्मप्रधान न्यायसूत्र की रचना हुई । उसके बाद अक्षपाद ने आन्वीक्षिकी न्यायविद्या का पृथक् करने के लिए उसके प्रमेयप्रधान स्वरूप के स्थल पर प्रमाणप्रधान स्वरूप देकर अक्षपाद ने उसका नवीन संस्करण दिया । और बौद्ध युग में उनमें कुछ प्रक्षेप और परिवर्धन होकर ही न्यायशास्त्र को वर्तमान स्वरूप प्राप्त हो गया है । "

(आचार्य विश्वेश्वरजिरोमणि-संस्कृतस्यदीपिका, पृ. २९)

१४. " वात्स्यायनो महानागः कौटिल्यश्चणकश्चमजः ।

द्रमिलः पतिलम्बाम्नी विष्णुगुणोद्गुलश्च स ॥ ॥

हेमचन्द्राच्या अभिधानचिन्तामणि ग्रंथातील या उल्लेखावरून वात्स्यायन व चाणक्य ही एकच व्यक्ति मानतात,

नाचार्याने माध्यस्थ त्रिहिरा. त्यांनीच मागेच गण्डन पीठ दारुमित्र त्रिहिराग (६ वे शास्त्र) याचे 'प्रमाणमनुचरः' या क्षाप्या ग्रन्थात प्राधान्याने केले. या पत्राविरुद्ध समुद्रमुक्त व नागार्जुन या पीठ निवायिकांनी वाग्यायन भाष्यापीठ प्रतिपादनाचे गण्डन करणाऱ्या प्रयत्न केले. त्यानंतर ७-८ व्या शतकात उद्योग करणाऱ्यांनी क्षाप्या 'न्यायसारिस्मि' ॥ ग्रंथ त्रिहिरा, तो या पीठ विद्वानांचे गण्डन करण्यासाठीच. या गण्डन मण्डनीपीठ मुख्य सियाच सियाच 'आमारा' हा होता. पीठ विद्वान आत्मज्ञातच गण्डन करीत होते तर वाग्यायनादि निवायिक त्यांचे प्रतिपादन करीत होते. उद्योगशास्त्रिज्ञ नारायणा पीठ विद्वानांनी ने पुढील याद मांडते त्यांचा समाचार आत्मज्ञातच नकार पाचव्या मिथ (९ वे शास्त्र) यांनी 'न्यायसारिस्मि-गान्धर्व-टीका' या ग्रन्थात केले. या ग्रन्थाने पीठ विद्वानांनी केलेल्या प्रमाणित टीकेचे गण्डन १०-११ व्या शतकात उद्योगशास्त्रांनी 'न्यायसारिस्मि-गान्धर्व-टीका-विरुद्धः' या ग्रन्थाने केले. उद्योगशास्त्रांनी, पीठ दारुमित्र कल्याणराजि (९ वे शास्त्र) यांचे त्रिहिरा 'इन्द्रभट्टनारिका' या ग्रन्थात प्रतिपादन केलेल्या इन्द्रागिरिचरित्रोपी पुढीलशास्त्राचे निरुद्धन करण्य गट्टी 'पुण्यमण्डप' हा नामावित ग्रंथ त्रिहिरा. 'आमारा विरुद्धः' हा ग्रंथ उद्योगशास्त्रांनी कल्याणराजिच्या 'अन्यातोदितारका' व 'धर्मराज' या ग्रन्थाच्या आशिर्वादावर (९ वे शास्त्र) हा 'अभेदममनात्मम्' व 'अमरमण्डपः' या पीठग्रन्थाच्या गण्डनाचे त्रिहिरा. 'आमारा विरुद्धः' हा ग्रंथ 'पीठधिकार' या नावाने प्रसिद्ध आढे. त्या गण्डनकर्त्या ग्रन्थाचे गण्डन गण्डन केले. उद्योगशास्त्रांनी पीठविद्वानांचे १२ व्या निपादन केले की त्यांच्या नार पीठ विद्वानांनी पुढीलशास्त्राची पुनरावृत्ति करून घेतली नाही. गण्डन न्यायशास्त्र सियाच मांडल्याचे गण्डन मांडनामक गण्डन करणाऱ्या वरगता भारम्भातूनच शिवांचे. अर्थातील वाग्यायनांचे निवायिकांनी ती वरगता अष्टा टोपेची शिवांचे. ती अशी—

शामा श्रीच्या 'दार्शनिक' या ग्रन्थाचे कल्याणराजि अक्षरानुसार वन गण्डनकर्त्याचे ग्रंथ त्रिहिरा. 'आमारा' गण्डन करून गण्डनकर्त्याचे गण्डन करणाऱ्यांनी गण्डनकर्त्याचे 'दार्शनिक' हा ग्रंथ त्रिहिरा. त्यांचेच शिवांचे पुढील शास्त्राच्यावरून गण्डनाचे व गण्डनकर्त्याचे या गण्डनकर्त्याचे शिवांचे. पुढील गण्डन केले.

दार्शनिकशास्त्राचे अक्षरानुसार गण्डनकर्त्याचे 'दार्शनिक' हा ग्रन्थ गण्डनकर्त्याचे १२. ४४४ वर अक्षरानुसार गण्डनकर्त्याचे गण्डन अक्षरानुसार 'दार्शनिक' हा ग्रंथ त्रिहिरा. त्यांचेच शिवांचे.

श्री. सतीशचन्द्र विद्याभूषण यांनी History of Indian Logic या आपल्या ग्रंथांत हरिराम तर्कसिद्धान्त, कृष्णानन्द वाचस्पति, जगन्नाथ तर्कपञ्चानन, राधामोहन गोस्वामी, कृष्णकान्त (चिन्तामणि-उपमानखण्ड-व्याख्याकार), हरिराम, गंगाराम बडो (जगदीशच्या तर्कामृतावर टीका लिहिणारा), कृष्णभट्ट आर्डे (गदाधरीवर टीका लिहिणारा); रामनारायण, रामनाथ, इत्यादि १७-१८ व्या शतकातील व शंकर, शिवनाथ, कृष्णनाथ, श्रीराम, माधव, हरमोहन, प्रसन्न-तर्करत्न इत्यादि १९ व्या शतकातील वगळावी नैयायिक लेखकांचा परिचय दिला आहे.

प्राचीन लेखकांच्या टीका-उपटीकात्मक पद्धतीनुसारहि लेखन अर्वाचीन कालखंडात भरपूर प्रमाणात झाले आहे. अश्वपाद गौतम (किंवा गोतम) याच्या 'न्यायसूत्र' या मूल ग्रंथावर अर्वाचीन कालखंडातील १७ व्या शतकात काही उल्लेखनीय टीकाग्रंथ लिहिण्यात आले ते असे:—

लेखक		टीकाग्रंथ
रामभद्र	...	न्यायसहस्रम् ।
विश्वनाथ	..	न्यायसूत्रवृत्तिः ।
गोविन्द राधा	...	न्यायसंक्षेपः ।
जयराम	...	न्यायसिद्धान्तमाला ।

तेराव्या शतकात न्यायशास्त्रामध्ये गंगेशोपाध्यायाच्या 'तत्त्वचिन्तामणिः' या ग्रंथापासून नव्यन्यायाची परम्परा सुरू झाली. (याच शतकात व्याकरण व वेदान्त शास्त्रांतहि नव्यासम्प्रदायाचा आरंभ झाला. प्राचीन पद्धतीमध्ये ग्रंथाचे स्वरूप लक्ष्यानुसारी असे, नव्य पद्धतीमध्ये ते लक्ष्यानुसारी झाले.) नव्यन्यायाच्या परम्परेत अर्वाचीन कालखंडात अनेक लेखक झाले. आचार्य विश्वेश्वर सिद्धान्तशिरोमणि यांनी आपल्या 'तर्करहस्यटीपिका' व्याख्येच्या प्रस्तावनेत "सर्वच नव्य नैयायिकांची नामसूची दिली आहे. त्या सूचीतील अर्वाचीन कालखंडातील लेखकांचीं नावे पाहा:—"

१५. पृ. ४८ ते ५५ ।

१६. नव्यन्याय लेखकांची मंडिल परम्परा १३ व्या शतकात सुरू होऊन १६ व्या शतकात सण्ठित झाली. १६ व्या शतकापासून वासुदेव सायंमौग यांनी नव्य न्यायाची नवदोष दाखवा सुरू केली. प्रस्तुत सूचीत अर्थातच नवदोष दाखे-तील लेखकांचा उल्लेख आहे.

लेखक — शतक — ग्रन्थ

- रघुनाथशिरोमणि (वामुदेव सार्व- तत्त्वचिन्तामणिटीधितिः । बौद्धधिकारः ।
भौमाचा शिष्य) -१६-१७ - शिरोमणिः । पदार्थतत्त्वनिरूपणम् । किरणा-
वलीप्रकाशटीधितिः । न्यायलीलावतीप्रकाश-
टीधितिः । अथच्छेदकत्वनिवृत्तिः । रण्डन-
रण्डग्रन्थ-टीधितिः । भाष्यातवादः ।
ननुवादः । (एकूण ९ ग्रंथ)
- हरिदास-न्यायालकार-भट्टाचार्य-१६-१७-न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकारिकाख्या । तत्त्व-
(वामुदेव सार्वभौमाचा शिष्य) चिन्तामणिप्रकाशः । भाष्यालोपटिप्पणी ।
- जानकीनाथ शर्मा ,, न्यायसिद्धान्तमन्जरी ।
- पणाद तर्कवागीश -१७ - मणिव्याख्या । भाष्यरत्नम् । अपशब्द-
रण्डनम् ।
- रामकृष्ण भट्टाचार्य चन्द्रधर्मी -१७ - गुणशिरोमणी-प्रकाशः । न्यायदीपिका ।
(रघुनाथशिरोमणीचा पुत्र)
- मथुरानाथ तर्कवागीश -१७ - याने एकूण १० ग्रन्थ लिहिले, त्यापैरी
(रघुनाथाचा पुत्र) 'आयुर्वेदभाषना' हा ग्रन्थ यगळल्यास
इतर न्यायविषयक आहेत. ते असे —
तत्त्वचिन्तामणिरहस्यम् । (तत्त्वचिन्तामणि-)
-आलोकरहस्यम् । टीधितिरहस्यम् ।
सिद्धान्तरहस्यम् । किरणावलीप्रकाशरह-
स्यम् । न्यायलीलावतीप्रकाशरहस्यम् ।
न्यायलीलावतीरहस्यम् । बौद्धधिसाररह-
स्यम् । ■ आदिनियामिवेकः ।
- कृष्णदास सार्वभौम भट्टाचार्य -१७ - तत्त्वचिन्तामणिटीधितिप्रसारिणी, अनुमाना
लोकप्रसारिणी ।

१७. पक्षघर मिथ जयदेव (१३ वे शतक) याच्या तत्त्वचिन्तामणि-
आलोकाचा ग्रन्थाची टीका ।

१८. पिता रघुनाथ शिरोमणि याच्या ग्रन्थाची टीका ।

१९. वर्धमानोपाध्यायाच्या (१३ वे शतक) किरणावली-प्रकाशाची
टीका ।

२०. वर्धमानोपाध्यायाच्या न्यायलीलावतीची टीका ।

लेखक	शतक	ग्रन्थ
गुणानन्द विद्यावागीश	-१७-	अनुमानदीधितिविवेकः । आत्मतत्त्वविवेक- दीधिति-टीका । गुणविवृत्तिविवेकः । न्याय- कुसुमाञ्जलिविवेकः । न्यायलीलावती-प्रकाश- दीधितिविवेकः । व शब्दलोकविवेकः । (एकूण ६ ग्रन्थ)
रामभद्र सावंभीम	-१७-	टीधितिटीका । न्यायरहस्यम् । गुणरहस्यम् । न्यायकुसुमाञ्जलिकारिकाव्याख्या । पदार्थ- विवेकप्रकाशः । पद्वक्त्रकर्मदीपिका । (एकूण सहा ग्रन्थ)
जगदीश तर्कालंकार	-१७-	तत्त्वचिन्तामणिदीधितिप्रकाशिका - (जाग- दीशी) । तत्त्वचिन्तामणिमयूखः । न्यायादरीः (न्यायसारावली) । शब्दशक्तिप्रकाशिका । तर्कामृतम् । पदार्थतत्त्वनिर्णयः । न्यायलीला- वतीदीधितिव्याख्या । (एकूण ७ ग्रन्थ)
रुद्र न्यायवाचस्पति	-१७-	त. चि. दीधितिपरीक्षा । किरणावलीप्रकाश- विवृत्तिपरीक्षा । पदार्थलण्डनव्याख्या । "
भवानन्द सिद्धान्तवागीश	-१७-	त. चि. दी. प्रकाशिका । मृत्युगालोकसार- मञ्जरी । तत्त्वचिन्तामणि-टीका । "
हरिराम तर्कवागीश	-१७-	त. चि. दीक्षाविचारः । आचार्यमतरहस्य- विचारः । रत्नसोपविचारः । स्वप्रकाश- रहस्यविचारः । (एकूण चार ग्रन्थ)
रामभद्र सिद्धान्तवागीश	-१७-	शुद्धोपिनी (शब्दशक्तिप्रकाशटीका)
गोविन्द न्यायवागीश	-१७-	न्यायसंक्षेपः । पदार्थलण्डनव्याख्या । समासवादः ।

२१. भावविलासः (राजस्तुतिविषयक) व भ्रमरदूतम् (पूर्वार्ध पृ. १४० पाहा) ही दोन काव्ये लिहिली आहेत.

२२. शारकविवेचनम् हा व्याकरणविषयक ग्रन्थ.

लेखक	— शतक — ग्रन्थ
रघुदेव न्यायालंकार	-१७ - त. चि. गूढार्थटीपिका । नरीननिर्माणम्, टीधिति टीका । न्यायसुमु० कारिका-व्याख्या । द्रव्यसार-सङ्ग्रहः । पदार्थतण्डन-व्याख्या ।
गदाधर भट्टाचार्य	-१७ - त. चि. टीधितिप्रकाशिका । त. चि. व्याख्या । त. चि. आलोकटीका । मुक्तावलीटीका । रत्नकोषपादरहस्यम् । अनुमानचिन्तामणि टीधिति टीका । आख्या-तवादः । कारकवादः । ननुवादः । प्रामाण्यवादटीधिति टीका । शब्दप्रामाण्य-पादरहस्यम् । बुद्धिवादः । युक्तिवादः । विधिवादः । विषयतावादः । व्युत्पत्तिवादः । शक्तिवादः । स्मृतिस्कारवादः । (एकूण १८ गण)
विश्वनाथ सिद्धान्तपञ्चानन	-१७ - अलङ्कारपरिष्कारः । ननुवादटीका । न्यायसुसूत्राति । पदार्थतत्त्वालोकः । न्याय-तन्त्रोभिनी । भाषापरिच्छेदः । याव्यतिरिक्त-मुनर्थतत्त्वालोकः । व. विहगलप्रकाशः । हे-अन्यशास्त्रीय ग्रंथ ।
नृसिंहपञ्चानन	-१७ - न्यायसिद्धान्तमञ्जरीमूपा ।
श्रीकृष्ण न्यायालंकार	-१७ - भावदीपिका (न्यायसिद्धान्तमञ्जरी टीका)
राजचूडामणि मण्डी	-१७ - तत्त्वचिन्तामणिदर्पणः ।
धर्मराजाध्वरीण	-१७ - त. चि. प्रकाशटीका ।
गोपीनाथ मौनी	-१७ - शब्दालोकरहस्यम् । उज्ज्वल (तर्कभाषा-टीका) । पदार्थविवेकटीका ।
रामदेव चिरञ्जीव	-१७-१८ - विद्वदामोदतरङ्गिणी । काव्यविलासः । (वृत्तरत्नावली) । व (भाषवचस्पृः)
रामचद्र तर्कवागीश	-१७-१८ - त. चि. टीधितिटीका । व्याप्तिवाद-व्याख्या । द्वितीय-प्रकाशतरङ्गिणी । तत्त्वसङ्ग्रहटीपिकारिष्णणी । सिद्धान्तमुक्ता-वलीटीका । (कारकनिर्णय-टीका)

लेखक — शतक — ग्रन्थ

जयराम तर्कालंकार	-१७-१८ - शक्तिवादटीका ।
जयराम न्यायपञ्चानन	१७-१८ त. वि. दी. गूढार्थविद्योतनम् । त. वि. आलोचनविवेकः । न्यायसिद्धान्तमाला । गुणदीपितिविनिवृत्तिः । न्यायकुसुमाञ्जलिः । व्याख्या । पदार्थमणिमाला ।" (एकूण माठ ग्रन्थ)
गौरीकान्त सार्वभौम	-१८ - भाष्यार्थटीपिका (तर्कमापाटीका) । सद्-युक्तिमुक्तावलिः । आनन्दलहरीवटी । विदग्धगुरुतमण्डनवीटिका । (एकूण चार ग्रन्थ)
खड्गराम	-१८ - वादपरिच्छेदः । व्याख्याम्बुहः । चित्तलम् । अधिकरणचन्द्रिका । वैशेषिकशास्त्रीयपदार्थ-निरूपणम् ।
कृष्णकान्त विद्यायागीश	-१८ - न्यायरत्नावली । उपमानचिन्तामणिटीका । शब्दशान्तिप्रकाशिका ॥ अवान्तर ग्रन्थ— गोपालश्रीलामृतम् । चैतन्यचन्द्रामृतम् ।, कामिनीकामकौतुकम् ।
कृष्णभट्ट आर्जे	-१८ - गादाधरीकर्णिका ।
महादेव उत्तमकर	१८ न्याप्तिरहस्यटीका ।
रघुनाथशास्त्री	१९ गदाधरीपञ्चवादटीका ।

अन्नम्भट्टाचा तर्कतग्रह व केशवमिश्राची तर्कमापा (१२ व ४) हे दोन ग्रन्थ न्यायविषयक ग्रन्थात अत्यंत लोक लोकप्रिय आहेत. त्यापैकी तर्कग्रहावर महादेव पुणतामकर, खड्गराम, व नीलकण्ठ यांनी प्रत्येकी स्वतंत्रपणे टीका लिहित्या-बद्दल्वा उल्लेख सतीशचन्द्र विद्यभूषणांनी आपल्या इतिहासात केला आहे.

‘तर्कमापा’ ग्रन्थावर सामान्यतः उत्तम अशा १४ टीका लिहिण्यात आल्या. त्यापैकी नागेशभट्टाकृत ‘युक्तिमुक्तावली’, निम्बन्मंडूक ‘न्यायप्रदीपः’ यादाराख्या अर्वाचीन कालखणडातील टीका उल्लेखनीय आहेत.

२३. वृंदावनविनोदम् हे काव्य व काव्यप्रकाशतिलकः हा साहित्य-शास्त्रीय ग्रन्थहि जयरामाने लिहिला आहे.

भरण केळगोठचा जैनपण्डित अभिनव चाव्हीर्ति पण्डिताचार्य याने 'प्रमेय रत्नालंकार' व इतर न्यायविषयक ग्रंथ लिहिले आहेत

*

*

*

धर्मशास्त्र

सतराव्या शतकापासून धर्मशास्त्रविषयक लेखनाला निरनिराळ्या कारणास्तव विशेष चालना मिळालेली दिसते. त्यामध्ये काही शासनकर्त्यांची या विषयासमधीची आस्था हे एक महत्त्वाचे कारण आहे. सिद्धान्तकीमुदीवर 'बाल-मनोरमा' ही उत्कृष्ट टीका लिहिणाऱ्या वामुदेय दीक्षिताने अध्वरणीमासाकुनूहलृत्ति हा ग्रंथ लिहून शिवाय यशेश्वर दीक्षिताच्या सद्कायाने 'जोघायनश्रीतदुपव्याख्या' हा धर्मशास्त्रविषयक ग्रंथ लिहिला. तज्ञावरच्या सर्पोजी भोसल्याच्या कारकीर्दीत (इ. स १८००-१२) साम्राज्यलक्ष्मी-पीठिका^१ हा मन्वसंग्रहात्मक ग्रंथ तयार करण्यात आला तज्ञावरच्या श्रीधरवैकुण्ठ अय्याकळाचा शिष्य बाणी अण्णाव्या या ग्रंथात तेल्हा करीने 'व्यासतात्पर्यनिर्णय' व 'यशशास्त्रार्थनिर्णय' हे ग्रंथ लिहिले. श्री पी के गोडे यानी *Studies in Indian Literary History* या ग्रंथात, 'धर्मतत्त्वप्रकाश' चा लेखक शिवदीक्षित (महामारताधरोल नीलम्बुन्दी-टीकाकाराचा वंशज — १८ वे शतक) 'प्रतिष्ठेन्दु' चा लेखक च्यम्बकमद्र, पन्चवर्गनिवासी अच्युतराय मोडक (याने एकूण १० ग्रंथ लिहिले), भट्टचिन्ता मगिनार वाण्टेश्वर, 'धर्मनौका' ग्रंथाचा लेखक अद्वैतेन्द्रायति (अहमदनगराजवळ वास्तव्य) इत्यादि महाराष्ट्रातील धर्मशास्त्रविषयक लेखकांचा निर्देश केला आहे. जयपूरच्या रामसिंगाच्या आदेशानुसार 'धर्मसंग्रह' हा ग्रंथ लिहिणाऱ्या हरिश्चंद्र (१९ वे शतक) या लेखकाचाहि निर्देश श्री गोडे यानी केला आहे. राजस्थानमध्ये धर्मशास्त्रावर लिहिणाऱ्या लेखकांमध्ये 'जयसिंहकस्यद्रुम' चा कर्ता रत्नाकर पण्डित (१८ वे शतक), आचारामृगचन्निवाकार सदाशिव दशपुत्र, 'निर्णयकीलुम' व 'प्रतापार्क' चा लेखक विन्नेश्वर (रत्नाकर पण्डिताचा वंशज) व 'वैदिक-वैष्णवसदाचार' चा लेखक हरिहृण (ब्रजनाथ नावाच्या पण्डिताने या ग्रंथात पुढे सुधारणा केली) हे लेखक उल्लेखनीय आहेत.

काश्मीरमध्ये १९ व्या शतकात शिवशंकर पण्डिताने 'रणवीररत्नाकर' हा ग्रंथ धर्मशास्त्राविषयी लिहिला. काश्मीरातील संस्कृत परम्परेमध्ये प्रज्ञार्थरत्नावली या ज्योतिषशास्त्रविषयक ग्रंथाचा लेखक लाला पण्डित, 'निपहरमन्त्रम्' या आयुर्वेदविषयक ग्रंथाचा लेखक गणेश पण्डित (जम्भूनिवासी) आणि स्वल्पास्तिस्रना

(तत्त्वज्ञानविषयक) व रणवीरज्ञानकोषः चा लेखक विन्नेस्वर पण्डित यांची नावे विशेष उल्लेखनीय आहेत. हे ग्रंथ काश्मीरातील हिंदु राजवटीत निर्माण झाले असले तरी एकूण सामाजिक परिस्थिती संस्कृत ग्रंथ लेखनाच्या प्रतिकूल असल्याने, तसल्या परिस्थितीत निर्माण झालेल्या ग्रंथांना कांही निराळे महत्त्व आहे.

इंग्रज प्रशासकांच्या प्रेरणेने निर्माण झालेल्या धर्मशास्त्रविषयक अर्वाचीन ग्रंथ या दृष्टीने 'विवादार्णवोक्तुः' या ग्रंथाच्या उल्लेख करण्यासारखा आहे. हा ग्रंथ निर्माण करण्यासाठी वॉरन् हेस्टिंग्जने एक पण्डितसमिती नियुक्त केली होती. त्या समितीत बाणेश्वर नांवाचा मोठा धर्मशास्त्री होता. बंगालातील तत्कालीन अनेक राजांची (त्यांत मुर्शिदाबादचा अलीवर्दीखान हाहि एक होता) या बाणेश्वरावर मोठी कृपा होती. हा मूळचा हुगळी जिल्ह्यातील गुप्तपल्लीचा रहिवासी होता, पण निरनिराळ्या राजेनहाराजांच्या संघर्षात टिफटिफणी त्याचे वास्तव्य घडलें. बरवानचा राजा चित्रसेन याच्या प्रेरणेने चित्राभिवेकः, चित्रचम्पूः व रहस्यामृतम् हे ग्रंथ बाणेश्वराने लिहिले. वाराणसी या पवित्र नगरीच्या स्तवनार्थ वाराणसीशतकम् हे काव्यहि त्याने लिहिले आहे.

वॉरन् हेस्टिंग्जच्या समितीतील दुसरा उल्लेखनीय धर्मशास्त्रज्ञ म्हणजे नय-धर्म-प्रदीपिकाकार कृष्णराम तर्कवागीश हा मैथिल पण्डित होय. मैथिल धर्मशास्त्रांमध्ये चित्रदास, चित्रपतिदास, अपूर्व झा. रूपनाथ (रामविजय काव्याचा लेखक) हीं नावे उल्लेखनीय आहेत.

सर विल्यम् जोन्सच्या प्रेरणेने सर्वोत्तमां त्रिवेदी याने 'विवादसारणवः' हा ग्रंथ लिहिला. त्याच प्रकारचा दुसरा ग्रंथ म्हणजे जगन्नाथ तर्कपञ्चाननकृत 'विवादभङ्गार्णवः' हा होय. ओन्झाचा राजा वीरसिंहदेव (इ. १६०५-१६२७) याच्या प्रेरणेने मिश्रमिश्र या गौड पंडिताने 'वीरमिश्रोदयः' हा धर्मशास्त्र-विषयक महत्त्वाचा ग्रंथ लिहिला. मिश्रमिश्राच्या आनन्दकन्दचम्पूचा उल्लेख पूर्वी आलाच आहे.

'धर्मसिन्धुः' ग्रंथाचा महाराष्ट्रीय लेखक कृष्णनाथ याचा निर्देश म. म. पां. वा. काणे यांच्या History of Dharmashastra या ग्रंथात ग्रंथांत (खण्ड १ पृ. ४६३) आढळतो. याव्यतिरिक्त धर्मशास्त्रावरील महाराष्ट्रीय लेखक धर्मउत्त्वप्रकाशकार शिवदीक्षित, प्रतिष्ठेन्दुकार ज्यम्भकमठ, व अन्युत्तराव मोडक यांचा उल्लेख वर आलाच आहे. घुळ्याचे विख्यात विद्वान म. म. श्रीधरशास्त्री पाठक यांची धर्मशास्त्रावरील व्याख्याने पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाली असून नागपूर विश्वविद्या-

ल्याच्या मीमांसा व धर्मशास्त्रविषयक 'शास्त्री' परीक्षेच्या अभ्यासक्रमात त्या पुस्तकाला स्थान देण्यात आले आहे.

वाराणसीच्या सप्रामसिंहाचा आश्रित ज्ञानमठ मीमांसक याने सदाचाररहस्यम् हा ग्रंथ लिहिला. नामोजीमठ या वाराणसीचाही महाराष्ट्रीय लेखकाने अनेक विषयांवर मौलिक लेखन केले त्यात धर्मशास्त्रावरील ग्रंथ आहेतच. रामेश्वर (१८ वे श.) या वाराणसीस्थ मीमांसकाने विधिविवेक हा ग्रंथ लिहिला.

बंगालच्या रघुदेव नैयायिकाने 'दिनसङ्ग्रह' हा दिवसाचे शुभाशुभ स्वरूप सांगणारा धर्मशास्त्रविषयक ग्रंथ लिहिला आहे.

धर्मशास्त्रविषयक लेखनामध्ये विशेष उल्लेखनीय व्यक्ति म्हणजे 'स्मृतिरत्न प्रसाधिका' कर्त्री कामाधी (१९ वे शतक) ही आन्ध्रप्रांतीय लेखिका होय. लिखित लेखन करणाऱ्या अनेक लेखिकांचा परिचय 'समादेशीराय याच्या चरित्राच्या अनुषंगाने (पृ. ४११-१२) आम्ही दिला आहे. धर्मशास्त्रासारख्या विषयावर विनम्राना एकूण शास्त्रीय विषयावर लिखाण करणारी महिला निरळख. प्रस्तुत ग्रंथाव्यतिरिक्त 'नीलकण्ठीय-विषयमाला' व 'अद्वैतटीपिका' हे शास्त्रीय ग्रंथ कामाधीने लिहिले अद्युन ते सर्व कुम्भजोगममध्ये मुद्रित झाले आहेत. कामाधीने हे लेखनकार्य वैधव्य-दर्शेत केले."

शिखराजाभिषेकप्रयोगः

धर्मशास्त्रविषयक अर्वाचीन कालखंडातील एक महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे गागामठ काशीकरकृत 'शिखराजाभिषेकप्रयोग' हा होय. धर्मशास्त्रान्तर्गत संस्कृत ग्रंथामध्ये राजाभिषेकविषयक निदान १०-१५ प्रमुख ग्रंथ आढळतात. त्यातील काही, एका राजानंतर दुसरा राजा गादीवर येताना तयार करण्यात आले आहेत. पुण्यश्लोक शिवाजीमहाराजांच्या सिंहासनारोहणाला अनेक दृष्टींनी असाधारण महत्त्व असल्याने तत्कालीन महान् मीमांसक व धर्मशास्त्रज्ञ ('कलियुगीचा ब्रह्मदेव' अथ ज्याचे चरणफांणी वर्णन केलेले आहे) गागामठ काशीकर यांनी त्या राष्ट्रीय महोत्सवासाठी राज्याभिषेकप्रयोगाचा स्वतंत्र ग्रंथ तयार केला.

राजाभिषेकस्य महाप्रयोग विजयेऽवरो दंतकरिस्तनोति ।

• धर्मशास्त्राच्या क्षेत्रात आधुनिककालात निर्माण झालेल्या समस्यांना अनुलक्षून लिहिण्यात आलेल्या 'अध्विनीयानमीमांसा', 'बालविवाहानि' प्रकाश इत्यादि निबन्धग्रंथांचा परिचय पूर्वार्धे पृ. २१३-२१४ वर पाहा

(विश्वेश्वर हें गागामहाराजे नाव) या आरंभीच्या श्लोकांमार्फत व “इति श्रीमन्मीमांसक-
भट्टनारायणसुत-श्रीमद्रामकृष्णतनुज-भट्टदिनकरसुत-गागामहाराज-विश्वेश्वरकृतो
राजाभिषेकप्रयोगः” या शेवटच्या वाक्यात गागामहाराजांनी स्वतःच्या ग्रन्थकर्तृत्वाचा
स्वच्छ निर्देश केलेला आहे. हा ग्रन्थ पुण्याचे इतिहाससंशोधक श्री वा. सी. वेन्ने
यानी मोठ्या प्रयासाने तीन वर्षांपूर्वी संपादित केला व त्याला ४२ पृष्ठांची
अन्यासपूर्ण प्रस्तावना जोडून शिक्चरित्रविषयक एका अत्यंत महत्त्वपूर्ण घटनेसंबंधीचें
भ्रमजाल दूर करण्याचें साधन उपलब्ध करून दिलें. या अल्प ग्रन्थात राज्याभिषेका
प्रीत्यर्थ करावयाचे निरनिराळे विधि दिनक्रमानुसार सात दिवसांत जसे करावयाचे
होते तसे, शिवाजी महाराजांच्या मुख्य पुरोहितांच्या मार्गदर्शनार्थ लिहून फाटलेले
आहेत. गागामहाराजे गुरुपुत्र श्रीमद् अनन्तदेवभट्ट (पैठणवासी) यांनी राजधर्म
कौस्तुभ ‘या नावाचा या विषयावरील एक ग्रंथ लिहिला आहे. तो अधिक
सविस्तर असून त्यात पौराणिक मन्त्रांचें स्वतंत्र प्रकरण आहे. गागामहाराजांनी पौराणिक
मन्त्रांना आपल्या ग्रंथात स्थान दिलेंल नाही ‘शिवराजाभिषेकप्रयोग’ हा ग्रंथ
सर्वस्वी वैदिक मन्त्रमय आहे. प्रस्तुत ग्रंथाचें मूळ हस्तलिखित बीकानेर राज्याच्या
राजहस्तलिखित संग्रहात आहेत.

शिवराजाभिषेकाची घटना राष्ट्रीय दृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाची असल्याने व
प्रस्तुत ग्रन्थात तिचें अधिष्ठित स्वरूप आढळत असल्याने तिचें सक्षिप्त निवेदन या
ठिकाणीं करणें अप्रस्तुत होणार नाही.

राज्याभिषेक विधीच्या आरंभापूर्वी महाराजांचा स्वतःच झाला. त्यानंतर
‘ब्रह्महत्यादिचक्रपापक्षयद्वारा भीषरमेधस्वीत्यर्थे’ “अग्निदैवत्य हिरण्य, पितृदैवत्य
रत्न स्वशरीरसमधिकृतया तोलित कुर्बन् अश्विग्न्योऽह संप्रदे”, असें म्हणून
महाराजांनी तुलादान विधि केला. हा विधि श्रीगागामहाराजांनी स्वतःच पण रचला. त्या
नंतर महाराजांचे पूर्वपरीणीत भायेंची वैदिक पद्धतीने समग्र विवाह झाले
(राजाभिषेकाच्या महान् समारंभाची नांदी किंवा प्रस्तावना म्हणून हे विधि झाले.)
त्यानंतर जेष्ठ शु ६, शनिवार, शके १५९६ (३० मे १६७४) या मंगलदिवशी,

“मम प्रजापालनाधिकारसिद्धिद्वारा परमेश्वरप्रीत्यर्थे साम्राज्यादिफलप्राप्त्यर्थे
गणेशपूजन सद्गुह्ये ब्राह्मणे पुण्याहवाचन पूजन नान्दीभाद्र पुरोहित
वरणादि च करिष्ये”

असा सकल सोहळा महाराज अभिषेकासाठी सिद्ध झाले.

दुसऱ्या दिवशी ऐन्द्रशान्ति, ऐशानयाम,

तिसऱ्या दिवशीं ग्रहयज्ञ, नक्षत्रहोम,

चवथ्या दिवशीं मंगळवार व नवमी हा निषिद्ध दिवस आल्याने सभारम बंद राहिला.

पाचव्या दिवशीं उत्तरपूजनानंतर आचार्यांना प्रतिमादान केले

सहाव्या दिवशीं कृष्णवस्त्र परिधान करून पक्क-अपक्क मास, मत्स्य व सुरा यांनी युक्त असा निर्झरतियाग, व

सातव्या दिवशीं ऐन्द्रशान्तिप्रसाप्ति, सहस्रप्राक्षण योजन झाल्यावर भद्रपूजन, विविधपुष्पस्थापना, महावेदीवर अग्नि व ग्रह याची प्रतिष्ठापना, होम (या होमाच्याप्रसंगी सर्व वेदांच्या सर्वशास्त्रीय ब्रह्मगृन्दांनी वेदमन्त्रांचा उद्घोष केला द्वारपालानी द्वारजप केला) पूर्णाहुतीनंतर महाराज अभिषेक झालेत गेले. तेथे सुगंधि तैले, चूर्णे विविध मृत्तिका, पञ्चामृत इत्यादींनी युक्त अशीं समग्रक स्नानें स्थाना घातलीं. स्थानंतर शुभ्रवरने व चन्दन धारण करून वेदमन्त्रांच्या पावनमङ्गल घोषात मण्डपप्रवेश करून यदीयर प्रतिष्ठित केलेल्या आसदीवर दोन गुढे टेकून महाराजानी विधिपूर्वक आरोहण केले नंतर अभिषेक झाला पुढे अग्निप्रार्थनेनंतर अभिषेकशालेतील सुवर्ण सिंहासनावर आरोहण झाल्यावर प्रति 'इन्द्र' झालेल्या शिवप्रभूला ब्राह्मणमात्यांनी हात धरून—

“महते क्षत्राय, महते आधिपत्याय, महते जानराज्याय, एष यो मरता राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा” अशी उद्घोष करीत निरनिराळ्या पवित्र उदकांनी अभिषेक करण्यासाठी अभिषेकशालेत नेले तेथें मन्त्राद्यादिकांच्या उद्घोषात अभिषेकविधि समाप्त झाला.

सात दिवसपर्यंत शारगुह पद्धतीने चाललेल्या या महामङ्गल समारंभातील केवळ प्रमुख विधींचा निर्देश ग्रंथाच्या अंतरंगाच ओझरतें दर्शन घडावे म्हणून येथे केला आहे यात्यतिरिक्त इतर बरेच विधि यथावसार झाले त्याच्या इत्यभूत माहितीसाठी मूल ग्रंथ पाहणेच उचित होईल.

गागामट शास्त्रीकराच्या शिवाशोदय, दिनकरोद्योत, निरुद्धप्रतिबन्धप्रयोग, पिण्डपितृप्रयोग कर्मस्थधर्मप्रदीप, सुशान्तुशोदय, या धर्मशास्त्रविषयक व मीमांसा कुसुमान्जलि, माट्टचिन्तामणि, इत्यादि मीमांसाशास्त्रविषयक ग्रंथांचा निर्देश पूर्वार्थीत "शिवाजी महाराजांची संस्कृतनिष्ठा" या प्रकरणात (पृ १०१) आला आहे.

महाराष्ट्रातल्या श्येनवी जातीच्या धर्मकर्माधिकारासंबंधी अधिकृत निर्णय देण्याचें कार्य शिवाजी महाराजानी गागामट्टावर तोपविल होतें (गागामट्ट व शिवाजी

महाराज यांचा ह्मण परिचय राज्याभियेकापूर्वी निदान दहा वर्षांपासून होता) तदनुसार इ. स. १६६४ मध्ये त्यांनी 'क्षेत्रवीजनिर्णयः' नांवाचा धर्मशास्त्रीय ग्रन्थ लिहिला. त्यामध्ये शिवाजी महाराजांनी स्तुति पुढील मुभापितांत केलेली आहे :—

यस्मिन्नसाधारणधर्मशौर्यं —

गाम्भीर्यं—सौन्दर्यं—गुणैकधर्म्यं ।

गिरोन्द्र—भीमानुज—सिन्धुराज —

स्मराश्च साधारणतां भजन्ते ॥

दानाय द्रविणार्जनं जनपरिप्राणाय धीरव्रत

सत्पाय प्रियभाषणं हरिपदस्यानाय चेतःस्थितिः ।

यत्सत्येन च चक्रवर्तिपदवीं याप्ता नृपा भूरिशो

दित्स्लोत्रः कथमाप यस्य कलहाल्लकेशतुल्योपमः ॥

विश्राणनेषु व्यसनं यदीयं

विद्याप्रसङ्गेषु विनोदसौख्यम् ।

यस्यावदात च यशोवित्तान

विद्मण्डलीमण्डपमातनोति ॥

कांही महत्वाचे ग्रन्थ

मागील प्रकरणानून शेंकडों ग्रंथाचा व ग्रंथकाराचा निर्देश विविध विषयाच्या अनुषंगाने आम्ही केला होता. सध्याचे ग्रंथ सारख्याच महत्वाचे आहेत असे नाही. विशेष महत्वाचे ग्रंथ “चन्दन न धने वने” या न्यायाने वाटेल त्या ठिकाणी वाटेल त्यावेळी निर्माण होत नसतात. व्यास-कालिदासासारखे युगप्रवर्तक लेखक आदर्श ग्रंथ निर्माण निर्माण करतात व त्यांचे अनुकरण करीत इतर साहित्यिक विविध स्वरूपाची साहित्य निर्मिति करीत असतात. पूर्वीच्या प्रकरणानून उल्लेखिलेल्या अनेक ग्रंथावर एक एक स्वतंत्र प्रकरण लिहिता येण सहज शक्य आहे. तसेच प्रत्येक लेखकाच्या चरित्रासंबंधी सुद्धा रोचक व बोधक माहिती लिहिता येण शक्य आहे. माही लेखकांचे वाङ्मयकार्य इतके भव्य व इतक्या विविध स्वरूपाचे आहे की त्याच्या सवर्षी स्वतंत्र ग्रंथ सुद्धा लिहिता येतील. प्रस्तुत प्रकरणात त्या दिशेने मार्गदर्शक व्हावे या उद्देशाने आम्ही स्वेच्छेनुसार केवळ तीन ग्रंथाचा सविस्तर परिचय पुढे देत आहोत. त्यावरून स्थालीपुलाफत्यायाने या विषयाची गंभीरता व व्यापकता लक्षात घेऊ शकेल. अर्वाचीन संस्कृत साहित्यिकांच्या अभ्यासकांनी आपल्या आवडीचे ग्रंथ व ग्रंथकार यासंबंधी शक्य तितकी अधिक माहिती संकलितल्या रूपाने जनतेपुढे आणणे आज आवश्यक झालेले आहे.

शिवभारतम्

संस्कृत साहित्यामध्ये महाराष्ट्राच्या इतिहासाची संपन्न अस्तित्वाच्या ग्रंथांमध्ये जयराम कृत ‘पर्णाल्पर्वतग्रहणाख्यानम्’ खुनागपण्डित कृत ‘राज्यव्यवहारकोशः’, छत्रपति संभाजीविरचित ‘बुधभूषणम्’ या सारखे काही ग्रंथ अत्यंत महत्वाचे आहेत पण त्या सर्वांमध्ये कवींद्र परमानदाच्या ‘शिवभारताचे’ महत्त्व आगळेंच आहे. याच कारण शिवाजी महाराजांच्या विभूतिमत्वाविषयीची भारतीयांची आत्यंतिक श्रद्धा हे होय. शिवाजी महाराजांचे चरित्र हे रामचंद्राच्या चरित्राप्रमाणे पापनाशक आहे, अशी श्रद्धा शिवाजी महाराजांच्या काळातच समाजामध्ये निर्माण झालेली दिसते. शिवभारतकार कवींद्र परमानंद शिवचरित्राविषयी लिहितात—

कलिवन्मयहारीणी हारीणि जनचेतसाम् ।

यथांति शिवराजस्य ध्योतव्यानि मनोविभिः ॥

अशा प्रसारचें शिवाजी महाराजांचें चरित्र जाणूं इच्छिणाऱ्या लोकांसाठी इतर तत्कालीन चरित्रविषयक उल्लेख उपलब्ध आहेत. त्यांपैकी परकीयांनी लिहून ठेवलेले उल्लेख दुष्टहेतुमूलक असल्याबळे अत्यंत अविश्वसनीय आहेत. शिवभारताचा लेखक कवीन्द्र परमानंद हा तत्कालीन विद्वत्समाजामध्ये अत्यंत सन्मान्य व विशेष म्हणजे शिवाजी महाराजांचा एक श्रेष्ठ सहकारी असल्याने त्याच्या ग्रंथाचें महत्त्व शिवचरित्रविषयक सर्व ग्रंथांमध्ये अग्रधारण आहे. ऐतिहासिक पक्षांमध्ये ज्या शिवकालीन सन्माननीय पंडितांची नामावली आढळते, त्यांत कवीन्द्र परमानंदांचाहि उल्लेख केलेला आहे. ती नामावली अशी—

गंगाभट्टस्यनूचानो निगमागमबिस्तमः ।

सभायां सुशुभे राज्ञः सुधर्मायां यया युवः ॥

शिक्षितः शितिकण्ठश्च रघुनाथो बुधाविपः ।

कवीन्द्र परमानन्दो महादेवश्च पण्डितः ॥

प्रभाकर उपाध्यायस्तथा श्रीरङ्गशास्त्रिणः ।

नृसिंहशास्त्रिणश्चाथ भट्टविश्वभरोर्जपि च ॥

अयाधितमहादेवः पण्डिताग्र्यो विनायकः ।

सोमनाथो जमनाथो भट्टविष्णुस्तथैव च ॥

भूगोपालाभिषोर्जतोपाध्यायः पण्डिताग्रणीः ॥

शैलोपाख्यमहादेवः काशीस्थाः पण्डिता अग्रे ॥

हे परमानन्द कवि एकदा तीर्थयात्रेनिमित्त काशीला गेले असतांना तेथील विद्वान् पंडित त्यांच्याभोक्ती शिवाजी महाराजांचें चरित्र ऐकण्याच्या इच्छेने गोळा झाले व म्हणाले,—

॥ य. शास्ति वसुधामेता राजा राजगिरीश्वरः ।

कुलजायाः प्रसादेन लब्धराज्यो महातपाः ॥

विष्णोरंशो विशेषेण लोकपालाश्रमभवः ।

मनस्यी सुप्रसन्नप्रतापी विजितेन्द्रियः ॥

भीमादपि महाभीमः सीमा सर्व—धनुर्गुताम् ।

पीमानुवारचरितः श्रीमानद्भुतविक्रमः ॥

कृती कृतज्ञः शुक्रती कृतात्मा कृत्तलक्षणः ।

यवता वाक्पत्य सत्यस्य श्रोता चातिविलक्षणः ॥

देवद्विजगयां गोप्ता दुर्दान्तयवनात्तक ।
 प्रपन्नानां परिप्राप्ता प्रजाना प्रियकारक ॥
 तस्यास्य चरित सहाघनेकाध्यायगभितम् ।
 भगवत्पा प्रसादेन भवता यत् प्रकाशितम् ॥
 उदारशब्दसन्दर्भ भूरिभाषार्यमद्भुतम् ।
 माधुर्यादि-गुणोपेतमलकारैरलंकृतम् ॥
 निश्चित धर्मशास्त्रार्थैरशास्त्रसमन्वितम् ।
 विधृत सर्वलोकेषु पुराणमिष नूतनम् ॥
 समस्तदोषरहित सहित लक्षणैर्निर्ज ।
 तदशेषमशेषज्ञ शस न सशितव्रत ॥

काशीतल्या शिद्वन्मण्डलाची ही प्रार्थना शिरोधार्य मानून कवीन्द्रपरमान्ताने त्यांना 'दुर्दान्तयवनात्तक' शिरायाच "कलित्राज्यहारी" चरित सांगितलें. हें शिवभारत आपण का लिहिलें यासुद्धी कवीन्द्र म्हणतात —

योऽयं विजयते वीर वर्धतानामधीश्वर ।
 दासिणात्यो महाराज शाहराजतमज शिव ॥
 साक्षात्पारायणस्याश त्रिदशद्वेषिवारण ।
 स एकदात्मनिष्ठ मा प्रसाद्येदभभायत ॥
 'यानि यानि चरित्राणि विहितानि मया भुवि ।
 विधीयन्ते च सुमते तानि सर्वाणि वर्णय ॥'

शिवांनी महाराजाचा हा आदेश शिरोधार्य मानून कवीन्द्र परमानंद शिवभारत लिह्या यपास उगुक्त झाले ॥ त्यांनी ३२ अध्यायाचा हा ग्रंथ लिहिला.

ऐतिहासिक दृष्ट्या प्रतिष्ठित समकालीनाचे ग्रंथ प्रमाणभूत मानण्यात येतात व म्हणूनच शिवाजी महाराजांच्या जीवनासुद्धी शिवभारताला प्रमाणदृष्ट्या महत्त्वाचें स्थान दिलें पाहिजे.

एवढा हा महत्त्वपूर्ण ग्रंथ ३०-४० वर्षांपूर्वी सर्वया अज्ञात होता. संस्कृत भाषेमध्ये शिवचरित्रत्रयिक असा महत्त्वपूर्ण ग्रंथ आहे ही गोष्ट त्या काळीं इतिहासपरिताना ठाऊक टेरील नव्हती. पुण्याच्या भारतेतिहास संशोधन मंडळाचे कार्य वाह श्री सगशिव महोदय दिवेकर यांनी मोठ्या परिश्रमाने हा ग्रंथ शोधून काढला. ग्रंथ कसा आढळला यासुद्धी श्री दिवेकरानी केलेलें आमनिवदन मोठें उद्बोधक आहे. त्याचा सारास असा की बालपणीं शाळेमध्ये शिवांनी हा निरखर, चोर, लुटारू होता असें शिकविण्यात येत होतें. इंग्रज व मुसलमान छेडकानी शिवचरित्राविषयी असेंच

निरंगल लिप्याण वग्न टेनल्ले आहे. ते वाचून शिवाजी सरख्या पुण्यपुर्याचें चरित्र प्राचीन ग्रंथ व पत्रसंग्रह वाचून नीट जाणावे अशी इच्छा त्याच्या अन्तःकरणात बळावली. अनेक प्राकृत व संस्कृत ग्रंथांचें वाचन करित अवताना तजावरच्या सरस्वती महाल लायत्रीमध्ये त्यांनी प्राचीन ग्रंथ दुडकण्यास आरंभ केला. कर्नाटकात शिवाजी महाराजांनी अनेकदा आक्रमणें केल्लीं होती. समर्थ रामदासांनीहि कर्नाटका मध्ये अनेक मठ स्थापन केल्ले होते. म्हणून कर्नाटकातील ग्रंथालयामध्ये शिवचरित्र निययक प्राचीन अधिष्ठित ग्रंथ असलाच पाहिजे अशा अर्थाने श्री दिवेकरानी संशोधन सुरू केलें. शेवटीं तजावरच्या ग्रंथालयात भूर्गेपनावर तामिळ भाषेमध्ये लिहिलेला “शिवभारत” नावाचा एक तामिळ ग्रंथ त्यांना आढळला. या तामिळ ग्रंथाचें अनुवादकाकडून भाषांतर करवून त्यांनी वाचन आरंभिलें. या वाचनातून एक गोष्ट त्याच्या लक्षात आली ती ही की हा ग्रंथ मुळात संस्कृतातला असून त्याचा लेखक परमानन्द नावाचा महाराष्ट्रीय पण्डित होता. हा मूळ संस्कृत ग्रंथ कसा वाचावयास मिळेल याची त्यांना तळमळ लागली. जर्मनीतल्या ओरिएण्टल सोसायटी, (लिप्शिक) या संस्थेला त्यांनी पत्रव्यवहार सुरू केला त्या संस्थेत संस्कृत हस्तलिखिताचा फार मोठा संग्रह असून त्याची एक प्रचंड सूचीहि या संस्थेने प्रकाशित केल्ली आहे. पुण्याच्या आनंदश्रमात श्री दिवेकराना ही प्रथमूची पाहावयास मिळाली तीमध्ये कवीन्द्र परमानन्द कृत शिवभारताचा उल्लेख त्यांना मिळाला. इ. स. १८७९ मध्ये बॅनेल नावाच्या इंग्रज सूचीकाराने केलेल्या ग्रंथसूचीमध्ये सुद्धा या शिवभारताचा उल्लेख व क्रमांक आढळला. एवढ्या माहितीच्या आधारे हा संस्कृत ग्रंथ तजावरच्या ग्रंथालयामध्येच आहे हें निश्चित ठरलें. यानंतर नऊ महिन्यांनी मूळ ग्रंथाची हस्त लिपित नवीन आवृत्ति श्री दिवेकराना वाचावयास मिळाली त्यावरून तामिळ भाषेतले शिवभारत या मूळ ग्रंथाचें भाषांतर होते ही गोष्ट सिद्ध झाली. श्री दिवेकरानी सांगितलेला शिवभारताचा हा वृत्तान्त फारच उद्बोधक आहे. असा प्रकारचे सहसा यथि उत्कृष्ट संस्कृत ग्रंथ आमच्या देशात किंवा परदेशात अद्यापि उपेक्षित पडलेले आहेत.

‘शिवभारतम्’ या नावावरूनच हा ग्रंथ महाभारताच्या तोडीचा आहे हें कवीन्द्र परमानन्दाने सूचित केल्ले आहे. महाभारतात ज्याप्रमाणें भीम, अर्जुन इत्यादि महावीरांच्या विक्रमकथा वर्णिलेल्या आहेत त्याप्रमाणे या शिवभारतात सुद्धा भीम पराक्रमी शिवाजी महाराजांच्या विक्रमकथा वर्णिलेल्या आहेत, हे कवीन्द्राने ‘शिवभारतम्’ या नावावरूनच ध्वनित केल्ले आहे त्याचप्रमाणे हा ग्रंथ पुराणग्रंथासारखा आहे हें सूचित करण्यासाठी प्रत्येक अध्यायाच्या शेवटीं, ‘इति अनुपुराणे सर्ववशे कवीन्द्रपरमानन्दप्रमाशिताया शतसाहस्र्या’ हे वाक्य कवीन्द्राने लिहिलें आहे. पहिल्याच अध्यायात ‘पुराणमिव नूतन’ असा आपल्या ग्रंथाचा उल्लेख केलेला

आहे. पण पुराणाची सख्या १८ ही निश्चित असल्याने हे नवीन १९ वे पुराण नाही हे सूचित करण्यासाठी कवीन्द्राने आपल्या ग्रंथाला अनुपुराण असे नाव दिलेले आहे. ग्रंथवर्णनाच्या ओघात,

‘माधुर्याद्रिगुणोपेतमलकारैरलंकृतम्’ या वाक्याने आपल्या ग्रंथाची काव्यात्मकताहि कवीने स्पष्ट सांगून टाकली आहे. शिवाजी महाराजांच्या स्वभावरमणीय चरित्राचे रमणीयत्व अधिक वाढविण्यासाठी कवीन्द्राने हा चरित्रग्रंथ रघुवशाप्रमाणे काव्यमय केलेला आहे. या काव्यात्मक चरित्रग्रंथामध्ये अनुष्टुप, प्रहर्षिणी, मालिनी, शार्दूलविक्रीडित, शिररिणी, यशतिलका, पुष्पिताम्रा, हरिणी, क्षणधरा, रघोद्धता, उपजाति, उपेन्द्रवज्रा, वियोगिनी इत्यादि विविध कृत्तं वैचित्र्यासाठी कवीने उपयोजिणी आहेत. ‘सर्गान्ते भिरवृत्त स्यात्’ हा महासाव्याचा सकेत सर्वत्र काव्याने पाळलेला आहे. यमक अनुप्रासासारखे शब्दालंकार ठिकठिकाणी आढळतात. उदा०—

“प्रतापतापितारातिथराधिपतिमण्डलः ।” १-४७

“विकराल महाकाल करवाल करे बहन् ।” २२-२९

“क्रूर करिकराकारकर. प्रतिभयस्वरः ।” २२-१४

“चण्डेन भुजदण्डेन दण्डितारातिमण्डलः ।” २९-६०

“मुख मुप्ती निजगूहे ततो निजगूहेरिभिः ।” १६- ७

यासारख्या उदाहरणातून कवीन्द्राचे शब्दालंकारनैपुण्य उत्तम प्रकारे व्यक्त होतं. शिवाजीसारख्या वीरपुरुषाचें चरित्र हा या काव्याचा निरय असल्याने स्वभाविकपणेच संपूर्ण काव्य वीररसप्रधान आहे. वीररसाचें उद्दीपन ओजोगुणावाचून होत नाही. त्या दृष्टीने प्रस्तुत काव्यातील ओजोगुणाची उदाहरणे,—

पाशे प्रासिदधन्द्रहासै पट्टिरीदधपरश्वधै ।

मुद्गरैः परिवरतद्वत् त्रिशूलैस्तोमरैरपि ॥

गदाभिः शक्तिभिश्चापैर्निषङ्गैरियुपूरितैः ।

खेटकैः चापि ध्वजैश्च छुरिकाभिः कटारकैः ॥

यासारख्या २२ व्या अध्यायातील १०-१६ श्लोकांमध्ये पाहावयास मिळतात.

अर्थालंकाराची उदाहरणे —

उपमा - निर्मदा इव मातङ्गाः निर्विया इव पद्मगाः ।

निहण्णोषा इव नरा निशुङ्गा इव भूधराः ॥

उत्प्रेक्षा-तदा हेतिद्वेय तद्वपरिभ्रायताऽमुना ।

परितो बितताकारः प्राकारः किमकारि न ॥

दृष्टान्त - नावजेया खलु जेन वराका अपि विद्विष्य. ।

प्रशाम्यते पतङ्गेन प्रज्वलन्नपि दीपक ॥

अर्थान्तरन्यास - नूनं पिपोलकोऽप्येकः प्रविश्य करिणः करम् ।

भवत्यन्तकरस्तस्मादल्पं मन्येत् नो परम् ॥

तदनु शिवनृपस्त प्राप्तभङ्गं पुरस्तात् ।

प्रसभमपसरन्तं हस्तुमंस्तमुच्चं ॥

निकटगमपि नैव व्यग्रहीन् निग्रहार्हम् ।

न हि विदधति भीरौ शूरतां सूर्यवन्द्याः ॥

यासारख्या अरञ्जाराप्रमाणेच --

सहायपरिहीनेन नरेणेह न केनचित् ।

परिभाषयितुं शक्या परोपानामनीकिनी ॥

अर्थं समर्थसाधर्म्यात् प्रजेत् सामर्थ्यभारमन ।

असमर्थाधितस्त्वर्थो नार्थोऽनर्थो हि केवलम् ॥

न हि साहसमानेन सिद्धिमायान्मुपक्रमाः ।

अलं फलाय महते सनया किल विक्रमा

या सारसी उत्तम सुभाषितेहि प्रसुत महाकाव्यात विबुरलेखी आहेत.

श्री सदाशिव महादेव दिवेकर यांनी शके १८४९ मध्ये हें काव्य प्रथम प्रकाशित केलें त्याला निख्यात इतिहासज्ञ श्री. दत्तात्रेय विष्णु आपटे यांनी २०० पानाची विद्वत्स्वापूर्ण मराठी प्रस्तावना लिहिली. पुण्याचे संस्कृत पंडित श्री राजाराम मनोहर देसाई यांनी संपूर्ण महाकाव्याचे मराठी भाषांतर केले. शिवभारतांत रघुवद्य, विराताजुनीय यासारख्या महाकाव्यात आढळतात त्याप्रमाणे निरनिराळ्या प्रकारचीं दृढयुगल वर्णने आढळतात. आपल्या महाकाव्यातील वर्णनीय विषयांचे स्वरूप कवीन्द्राने पुढील शब्दांत सांगितलेलें आहे. --

यत्रास्ते महिमा शम्भोर्महादेवस्य वर्णितः ।

दुर्गंतामुरमर्दिन्यास्तुलजापास्तयैव च ॥

धर्मस्वार्थस्य कामस्य मोक्षस्य च यथापपम् ।

तीर्थानामपि माहात्म्यं यत्र सम्यङ्निर्दिष्टम् ॥

यत्र युद्धान्यनेकानि शिवस्य यत्नैः सह ।

तेषामेव विनाशार्थं यत्नतोर्णस्य भूतले ॥

देवानां ब्राह्मणानां च गवां च महिमापि चम् ।

पवित्राणि विचित्राणि चरित्राणि च भूमिजाम् ॥

मजाना तुरगाणा च दुर्गणा लक्षणानि च ।
निहपितान्यशेषेण राजनीतिश्च शाश्वती ॥

सहाय्या अभ्यासामध्ये परमानंद करीने केलेल शिवजन्माचें वर्णन परोक्षरच रसिनांना अत्यंत आनंद देणारे आहे. त्याचप्रमाणे

अध्याप्यासनमद्रीणां द्वीपानां द्विपिना तथा ।
स्पर्णांसिंहासने स्पर्शं सितच्छत्रतलेऽपि च ॥
क्षेतनोन्नमन चोच्चं धारधामरवोजनम् ।
श्रुतिर्दुर्भुविशब्दात् कृतिः सगरकर्मणाम् ॥
धारण काण्डकोदण्डशक्तिनिस्त्रिशवर्मणाम् ।
प्रसाधन पर्वतानां साधन विजयत्रियाम् ॥
महादानेर्वाभिरति धर्मस्य स्यापने मति ।
समभूवन्नम्यस्या दौहदानि दिने दिने ॥

इत्यादि श्लोकामध्ये केलेलें जिज्ञासार्थ्या होहाळ्याच वर्णन अत्यंत सूक्ष्म व मार्मिक आहे. त्याचप्रमाणे —

अपारलाबध्वमय स्वर्णवर्णमनामयम् ।
कमनीयतमघोषमुन्नतस्वन्धमण्डलम् ॥
अलिकान्तलम्बितकान्तकुन्तलाप्रविराजितम् ।
सरोजसुन्दरदृश नर्वाकिशुकनततिकम् ॥
सहजस्मेरबदन धनगम्भीरनिस्वाम् ।
महोरस्क महाबाहु सुपुत्रे साद्भुत सुतम् ॥

इत्यादि श्लोकामध्ये केलेल नम्रगत शालगिवात्रीच वर्णन, त्याचें रूप प्रत्यक्ष टोल्यापुंढ उभे करील इतक चांगलें आहे. याच अभ्यासात आणखी एका एका टिकाणीं करीने शालगिवात्रीचें रूपवर्णन व जातवर्णन केलेलें आहे. त कोणत्याहि रसिनाला वारवार वाचावेस वाटेल इतक उत्तम आहे. यातल्या अभ्यासातील शिवात्रीच वर्णन प्रस्तुत प्रकरणान उल्लिखित न करण दोगांयद ठरेल इतकें तें सुंदर आहे.

य भ्रान्त इव निद्राति मध्ये दुग्धमहोदये ।
जननीस्तन्यपानाय व्यतानीद् रुदितानि ॥ १ ॥
जानुभ्यां रिङ्गतस्तस्य पदाम्बुजतलत्विषा ।
पद्मरापन्धिय प्राप्नु प्राङ्गणस्या सितोपला ॥
स लीलातरलस्तत्र रिङ्गन मणिमयेऽङ्गणे ।
वतात्प्रप्रतिम्बिबेन प्रास्पर्थत पदे पदे ॥

अपियन् यत्प्रसादेन सुधां सर्वं सुधान्वसः ।
 अहो सोऽपि मुदं प्रापदास्याद्य मृदुलं मुदम् ॥
 छलयन् यो बलिं लोकान् श्रीन् ललङ्घे त्रिविक्रमः ।
 बतोल्लङ्घ्ये यत्नेन स देवो गेहदेहलीम् ॥
 सप्तानामपि लोकानां योज्वलम्बः स्वयं प्रभुः ।
 उबतिष्ठदहो धृत्वा सोऽपि धात्रीकराड्गुलिम् ॥
 अपाठयद् विधातारं निगमान् यः सलक्षणात् ।
 सोऽपि धात्रीमुखात् सत्तत् नामयेयमपीपठत् ॥
 अनादय पितुस्तांस्तान् द्वीपान् दृष्टास्तथा ह्यान् ।
 प्रभुर्भन्तुमनन् च वज्रमस्त स मृण्मयान् ॥
 बुष्टो हरति यस्तूर्गं जन्मिनां जननभ्रमम् ।
 अश्रमप्रदहो दाधभ्रमरं स कदाचन ॥
 भृङ्गवेप्रयुक्तोऽपि नामुङ्गस्त पिष्टेयुक्तोऽपि त्रापिवत् ।
 अनुनीय स धात्रीभिः शोष्येयुक्तोऽपि नास्वपत्

शिवानीच्या झळलीलांच हें वर्णन वाचून कोणत्याहि रतिवाचें अन्तःकरण
 वात्सल्यरसाने भरून आल्यावाचून राहणार नाही. सोळाव्या अध्यायातील शिवराज
 व सुवर्णदामां (सोनोपत) याचा राजनीतिविणयक संवाद अत्यंत उद्बोधक आहे.
 उत्तरा ते घाचीत या सहा अध्यायात अफझलखानाच्या वधाचें प्रकरण सविस्तार
 वर्णिलेले आहे. त्यातील २० व्या अध्यायात आलेलें तुळना भवानीचें वर्णन घाचीत
 असताना भवानीची मूर्ति प्रत्यक्ष मनस्वभूपुढे उभी राहतें. ते वर्णन असें:—

कल्पवल्लीमिव नवां पुरस्तादथ तां स्थिताम् ।
 सरलाभरणां शोणचरणां चम्पकप्रभाम् ॥
 विलसद्गीलवसनां नीलघम्मिल्ल-शालितीम् ।
 अतोप-मुकुमाराङ्गीं कुमारीवेशधारिणीम् ॥
 पूर्णेंद्रुवल्गमदनामिन्दीवरविलोचनाम् ।
 मन्दस्मितागभिनव-प्रवाल-सुलितापराम् ॥
 आजिष्णुभालतिलकां रत्नरञ्जितकर्णिकाम् ।
 मनोज्ञनासिकाव्यस्त-चित्ररत्नमयूरिकाम् ॥
 मृदुवाहुलतां पद्महस्तां सुललिताङ्गुलिम् ।
 रत्नरश्मिकुलाकीर्णकङ्कणां शुभलक्षणां ॥
 कण्ठसंशक्तगुच्छार्प-गुच्छरत्नललन्तिकाम् ।
 सुवर्णसुमन-विलम्ब-नीलकञ्चुलिकावृताम् ॥

आनाभिविलसद्धारार रत्नकाञ्चीकृतधियम् ।

चरदा विश्वजननीमवनीपतिरक्षत ॥

अपसुल्लगानाच्या वधामाठी निघालेल्या शिवाजींचे २१ व्या अध्यायातील पुढील वर्णन पहा:—

उष्णीषेणैव शुचिना ध्यभादुत्तसधारिणा ।

वाग्भोरज-पूषद्वर्ष-रञ्जितेनाङ्गिवेन च ॥

शिववर्मा भुशयल मवृत्त शिववर्मणा ॥

तस्य वज्रशरीरस्य विं कार्यं तेन वर्मणा ।

कृपाणपाणिर्नैवेन विभ्राणोऽप्येन पट्टिशम् ।

स गन्धर्वगदाहस्तः साक्षाद् हरिरद्वैतत ॥

या वर्णनावरून त्या प्रसंगीची शिवाजीची प्रतिमा चवार्थपणे मनस्वपुढे उभी राहते. संपूर्ण शिवभारताने अद्या प्रसारणां अनेक दृश्यगण वर्णने प्रत्येक अध्यायात याचा वयास मिळतात. तथापि शिवभारताचे रसं महत्त्व काव्यदृष्ट्या नसून ऐतिहासिक दृष्ट्या आहे. शिवचरित्राचा एक अत्यंत निष्ठासाई पुरावा म्हणूनच या ग्रंथाकडे पहावयास हवे !

*

*

*

धर्मदर्शः

सनातनधर्मोऽजीवी समेचे प्रतिष्ठापक व संचालक श्रीसंतोजी महाराज कुकुर-मुढेकर यांनी प्रस्तुत धर्मोदर नावाचा महान् ग्रंथ प्रकाशित केला या ग्रंथात सौम्या संस्कृत भाषा अनेक विव्यासनीचा गूढार्थ निपट करण्याचा मोठा स्तूहणीय प्रयत्न केल्याबद्दल लेखक प. देवदृष्णशर्मा हे अन्यतः प्रशंसेस पात्र आहे. ज्या ज्या विषयात विद्वानांचे मतभेद सभळतात, त्या त्या टिप्पणी तर्क व आप्तवाक्य याच्या आधार त्यांनी आपले मत प्रतिपादन अत्यंत चिन्तितपणे केलेले आहे. त्यावरून प. देवदृष्णशर्मा यांच्या पाहिल्याची उत्कृष्ट कसबा येते. धर्मविषयाचा अभ्यास करणाऱ्या प्रत्येक निःशंकाल हा ग्रंथ अत्यंत उपयोगी आहे. संस्कृत वाङ्मयाने असा एकहि ग्रंथ नाही की ज्यामध्ये नया व जुन्या सर्व विचारांचा साक्याने परा-गर्श पाहावयास मिळेल. क्रिंयेंक वर्गपूर्वी प्रथम श्रीगंतोजी महाराजांनी एक धर्मविचारामय ग्रंथ तयार करविला. त्यावर शेवट पंडितांचे अभिप्राय मागून त्यांनी दुसरी आवृत्ति त्यांनी काढली. त्या आवृत्तीमध्येही अनेक मते गोळा करण्यांत आली त्यांचा उपयोग करून हा प्रस्तुत ग्रंथ तयार करण्यात आला आहे.

धर्मोदर — प्राप्तिरथान, श्री सन्तोजी महाराज, द्वारा आंकाररदास किशोरदास पोपरी, सरोदा-पश्चिम तानदेन.

या ग्रंथाचे लेखक प. देवदृष्णशर्मा हे गाढे निद्वान असून त्यांचे अध्ययन केवळ जुन्या धार्मिक ग्रंथांचेच नसून अलीनडोल अगदी नव्या साम्यवाद्याच्या मतापर्यंतच्या सर्व मतप्रणालींची त्यांना माहिती आहे. या ग्रंथात त्यांनी अशा विविध मतांचा परिचय देऊन खडन करण्याचाहि प्रयत्न केला आहे. श्रीमच्छंकराचार्यांच्या भाष्यात ज्याप्रमाणे पूर्वपक्ष म्हणून प्रतिवाद्यांचीं मते प्रथम देऊन त्यांच्या खडनानु रोधाने सिद्धान्तपक्ष मांडण्यात येतो, त्याचप्रमाणे या ग्रंथातहि प्रतिपक्षांचाही मत सविस्तर मांडून त्यांच्या खडनानंतर स्वतःची सिद्धान्तभूत मत मांडण्यात आली आहेत. ग्रंथाची संस्कृत भाषा क्लिष्ट नाही. मात्र या ग्रंथात अनेक ग्रंथांतील उतारे जसेच्या तसे आधारार्थ दिले असल्याने, त्या उतान्यातील भाषेच्या काढण्यातून पडित देवदृष्णशर्मा हे जबाबदार नाहीत.

प्रमाणप्रतिविंब

या ग्रंथात प्रमाणप्रतिविंब, नीतिप्रतिविंब, चातुर्वर्ण्यप्रतिविंब आणि विवाह-प्रतिविंब असे चार मुख्य भेग आहेत. त्यातील पहिल्या प्रमाणप्रतिविंबात प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, शब्द अशीं चार प्रमाण मानावीत की त्याहून काही कमीजास्त मानावीत याचा ऊहापोह करून असून, धर्मविषयात मुख्यतः श्रुति आणि स्मृति याच प्रामाण्य मानले पाहिजे यावर भर आहे. वेदांचे प्रामाण्य स्थापित करताना वेदांचे अपौरुषेयत्व स्थापन करणे ओघानेच प्राप्त झाले आहे. त्यात अलौकिकार्थप्रतिपादनासाठी शब्दप्रामाण्य मानावेच लागते, असा निष्कर्ष पंडितजींनी पादला आहे. अशाच प्रकारच्या अनेक वादांचे खडनमडन यात भरून त्यांनी प्रमाणचतुष्टय सिद्ध केले आहे. त्या प्रमाणाचा बलाकल विचार करून त्यात आचार, स्मृति, श्रुति असा एकाहून एक श्रेष्ठत्वाचा त्रय सांगितला आहे. परंतु कोणताहि सिद्धांत निरपवाद नसतो. सिद्धान्ताला अनेक अपवाद पुढे येतात. साधारणतः बलिष्ठ प्रमाणाने दुर्बल प्रमाण बाधित होते हे खरे असले तरी सौम्यपणी पुरातन गुराग्रहण श्रुतीने सांगितले असले तरी नवियुगात सुरापान वर्ज्य सांगितले असल्याने 'कल्लि-वर्ज्य' यत्नाने श्रुतीचा आदेशहि त्यागावा लागतो. याच निमित्ताने 'कल्लिवर्ज्य' हे प्रकरण कार्य काय आहे व त का मानावे लागते याचा ऊहापोह करून स्थूलधर्म व सूक्ष्मधर्म असे धर्माचे दोन भेद मानून सामान्य माणसाचा बुद्धिभेद होऊ नये म्हणून कित्येक निहित कर्मेहि कल्लिवर्जात घातली आहेत.

नीतिप्रतिविंब

नीतिप्रतिविंब हा भेग सर्वांत मोठा आहे कारण यातच धर्माधर्म, नीति, अनिती, कार्याकार्य इत्यादि महत्त्वाच्या विषयांचा ऊहापोह केलेला आहे. या विभागाला नीतिप्रतिविंब हे नाव असले तरी अर्थशास्त्र, वार्तापद्धति, नाण्याचा उपयोग

व परिणाम, अर्थशास्त्रमूल्य समाजरचना, त्रिविध शासनपद्धति, येनृदीचे दुष्परिणाम, प्रातिवारणाचे विचार, सराज्वाचे दुष्परिणाम, मालकी हक्काच्या कल्पनेची उत्पत्ति व वाद, व्यक्तीची मालकी, समागची मालकी, राष्ट्राची मालकी, पार्ल मानसची विचारसरणी, धनोत्पादक घंटे, नाशिसम, पॅसिसम, नॅशनल् सोशॅलिस्म, गिन्ड सोशॅलिस्म, तन्त्रशासनवाद इत्यादि सर्व नयाजुन्या कल्पनांचा ऊहापोह यात आहे. या संग्रहा यादाचा निरपेक्ष काढून त्यावरून धर्माच्या बंधनाची समाजाला आवश्यकता कशी आहे ते दाखविले आहे.

नीतिप्रतिनिधानावर चातुर्वर्ण्यप्रतिनिधित्व आणि निगाहप्रतिनिधित्व अर्थात दोन प्रकरणे पुढे आली आहेत. चातुर्वर्ण्यप्रतिनिधित्व निव्वडुटुम्बवादा, जातिनादानरीक्ष आश्रय व त्याचा निरास, जातिपरिष्कारन, अर्थशास्त्रदृष्ट्या जातिभेदाचा गुणपरिणाम, वैवनादविचार, पौरुषवाद इत्यादि विषयांची चर्चा आहे निगाहप्रतिनिधित्व निगाहाचे प्रयोजन, निवाहाची आवश्यकता, सुप्रजाजनन, प्रीतिनिगाह, धर्ममूल्य निगाह, निवाहाच्या बंधाची मर्यादा, गोनप्रवरविचार, पुनर्निगाहाची इष्टानिष्टता इत्यादि विविध विषय आले आहेत.

अशाप्रकारे हा ग्रंथ म्हणजे धर्म, अर्थ आणि क्रम या त्रिवर्गमूल्यक समाजशास्त्रातील मूलभूत कल्पनांचा एक सदर्भग्रंथ आहे असे म्हटल्यास वागेल. या ग्रंथाला सदर्भग्रंथ असे आम्ही हेतुपूर्वक म्हणतो, कारण यात नव्या जुन्या सर्वच समाजशास्त्रविषयक कल्पनांचा फोटेना फोटे तरी उल्लेख आला असून त्या त्या कल्पनांना ज्या ज्या बचनाचा आधार आहे ती बचन यात उद्धृत केली आहेत. सिद्धान्तपक्षाच्या इदीकरणार्थ जशी भुतिमृतिपुराणादिकारून आधारभूत बचन नमूद केली आहेत तशीच पूर्वपक्षाला आधारभूत असलेली बचनेहि उद्धृत केली आहेत, त्यात पक्षपात केला नाही. किंजुना प्रतिपक्षाचे म्हणण निस्तारपूर्वक मांडले असून स्वतःचे सिद्धान्तमत सारासंपानेच मांडले आहे. शेवटी ग्रंथकाराने स्वस्त 'नीतिसुधा' नामक पद्यावली विस्तारपूर्वक दिली आहे.

नीतिसुधा

या नीतिसुधेचे २४५ श्लोक असून त्यांनी या पुस्तकाची १७ पाने व्यापिली आहेत, हे सगळे श्लोक मननपूर्वक वाचण्यासारखे आहेत. त्यात मीन ही की या नीतिसुधेत चातुर्वर्ण्याची उपयुक्तता गुणकर्मानुसार वर्णिली आहे. हे विचार आपल्या प्रस्तुतच्या ग्रंथप्रणालीला निरोधक होतात, अस वाटल्यावरून ग्रंथकाराने नीतिसुधेच्या शेवटी अशी टीप जोडली आहे की त्यातील चातुर्वर्ण्य गुणकर्मानुरोधी असं वर्णिले असल तरी कर्मसिद्ध चातुर्वर्ण्याचे ॥ राखून आहे अस मानू नये. समाजातील विविध कार्ये उत्तम रीतीने पार पाडण्यास उत्तम गुणाचीच अपेक्षा असते, जन्म-

सिद्ध जातीची अपेक्षा तेथे घरली जात नाही. जन्मसिद्ध जातीचा अभिमान समा जात बोकाळू लागला तर जातीयेतेच्या निषांन समाजाची रगळी घडी निरवून जाईल यास्तव समाजकार्यात जातीला मान न देता गुणकर्मांलाच मान द्यावा असे नीतिमुर्षेत सांगितले आहे. परंतु याचा अर्थ हाच समजावा की उत्तम कार्यकर्त्यांचे गुण आपल्या अंगी आणण्यास प्रत्येकान इच्छावे. मात्र हा गुणोत्कर्ष जात्युत्कर्षाने साधावा. तो जात्युत्कर्ष परमेश्वराच्या आराधनेने कसा साधता येतो ते चातुर्वर्ण्य प्रकरणात दर्शविले आहे.

प्रास्ताविक निवेदनात ग्रंथकार लिहितात की, प्रथम सनातनधर्मदीप ग्रंथ लिहिण्याचे ठरले, त्या वेळी म. म. श्रीधरशास्त्री पालक यांनी असे मत प्रकट केले की हा ग्रंथ सर्व सम्राहक व्हावा व त्यात सर्व देशकालपरिस्थितीचा विचार प्रदर्शित व्हावा. हे मत मान्य न झाल्याने संतोजी महाराजांनी प. देवदूष्णशर्मा यांना पाचारण केले व त्यांचे मत घेतले. त्यावेळी प. देवदूष्णशर्मा यांनी असा अभिप्राय दिला की, आपणास जर सनातन धर्माच्या स्वरूपाचे विवेचन करावयाचे आहे तर काशीस्थ पंडितांचे यात साहाय्य घ्यावे. या योजनेनुसार प. लक्ष्मणशास्त्री द्रविड यांना पाचारण करण्यात आले आणि त्यांच्या सल्ल्यानुसार प. देवदूष्णशर्मा यांच्याकडेही कामगिरी सोपविण्यात आली ही पूर्वपरीटिका लक्षात घेतल्यास या ग्रंथात केवळ परम्परागत रूढीनुसार सनातन धर्माच्या स्वरूपाचे, विवेचन करण्याच्या उद्देशानेच प. देवदूष्णशर्मा या कार्याला प्रवृत्त झाले. हा निश्चय ठरल्यावर त्यांनी कार्ल मार्क्सपासून आतापर्यंतच्या काळातील सुधारणावादी लेखकांचे लेख अभ्यासिले. अशा रीतीने आधुनिकांच्या मतांचे खण्डन करण्याची तयारी करून नंतरच प. देवदूष्ण शर्मा यांनी हा ग्रंथ लिहिला. ग्रंथकाराने आपल्या मताच्या पुष्टीर्थ भरपूर आधार दिले आहेत. विशेषतः मनुस्मृति आणि महामारत या दोन ग्रंथावर त्याचा अधिक भर आहे. 'यन्मनुष्यपीडं तद्भयम्' हे वचन त्यांनी अक्षरशः सिरोधार्य मानले आहे. महामारतातील धर्ममूल्य नीति वचनेंहि ग्रंथकारास मान्य आहेत; तथापि महामारतातील उपदेश राजला व धर्मिय वर्णांला अनुलब्धून आहे असे म्हणून त्याला प्रसंगविशेषी गौणत्व दिले आहे. द्रोणाचार्यांचा वध होण्यासाठी धर्मराजाने 'नरो वा कुञ्जरो वा' असे म्हणून असत्य भाषण केले. तरी सत्यज्ञाचा नाश झळण्यासाठी ते भाषण धर्म्यच होय असे म्हणून 'यस्मिन् यथा वर्तते सोऽमुष्य.' असा उत्तरमर्थनाथ आधारित दिला आहे. दण्डीनीतिशिवाय समाज मुख्यतः लालचाला नसत नाही, यासंबंधी शासनप्रस्थांची आवश्यकता मान्य केली आहे. राजला आवश्यक असे कार्ये करण्याचा अधिकार आहे आणि त्याने तो अधिकार वात्सर्गिक हा त्याचा धर्मच आहे असे म्हटले आहे. या ग्रंथात सनातनी मतानुयायी पक्षाला आधारपुस्तक भरपूर वचने प्रशस्ति देण्यात आल्या, त्याचप्रमाणे इतर ग्रंथकारांचे आधारित भरपूर

आदतात. उच्च न्यायालयातील कित्येक सटल्यानील न्यायमूर्तींच्या वचनांचे आधार कित्येक ठिकाणी उद्धृत केलेले आहेत. पंडितजींचा संस्कृत भाषाशैली उत्तम आहे आणि वादविवादकौशल्यहि असाधारण आहे, त्यामुळे हा ग्रंथ मननीय झाला आहे. परंतु एवढ्या मोठ्या ग्रंथानून आपल्या समाजाच्या सगळ्यांनी अवगतता नसा तोडगा करून पाहण्यासारखा सुधारणेचा मार्ग आढळत नाही, असा प्रतिकूल अभिप्राय प्रस्तुत ग्रंथासमधी कै. ज. स. करडीकर यांनी दि. ९-११-६० च्या फेब्रुवारीत व्यक्त केला आहे.

*

*

*

संस्कृतसाहित्यविमर्शः

आधुनिक शिक्षणपद्धतीत ऋष्या सर्व शास्त्रांचा व दर्शनांचा अभ्यास त्यांच्या इतिहासाच्या अनुरोधाने करण्यात येतो. अशा प्रकारे इतिहासाच्या अनुरोधाने शास्त्रांचा अभ्यास करित असताना त्यांचा विकास किंवा निरोप कोणत्या क्रमाने झाला याची कल्पना येते. इतिहासग्रंथांच्या शानामागीं शास्त्रांचें ज्ञान एका इष्टीने अपूर्ण किंवा सद्योप राहते. प्राचीन शास्त्रकारांनी इतिहासग्रंथांचे हे महत्त्व ओळखूनच इतिहासाला मोहावरणाचा नाश करणाऱ्या प्रदीपाची उपमा दिली आहे.

आधुनिक शास्त्रांचा ऐतिहासिक क्रमानुसार अभ्यास करण्यासाठी संस्कृत शास्त्रांचें अध्ययन अत्यंत आवश्यक असते. कारण तीं सर्व शास्त्रें मुळात संस्कृतातच आढळतात. आधुनिक आरोग्यशास्त्राचा मूलग्राही अभ्यास करावयाचा असल्यास संस्कृतातल्या आधुनिक अर्थे अध्ययन केलेंच पाहिजे. तें न केल तर आधुनिक आरोग्यशास्त्राचें अध्ययन अपूर्ण राहील. जी गोष्ट आरोग्यशास्त्राची तीच शिल्पशास्त्र, वास्तुशास्त्र, राजनीति, मनोविज्ञान, समाजशास्त्र इत्यादि सर्व शास्त्रांच्या वास्तवीत एरी आहे. त्या त्या शास्त्रांचे मौलिक संस्कृत ग्रंथ हेच 'अनेकसंशयोच्छेदि' व 'परोक्षार्थांचे दर्शक' आहेत.

पण आदर्श्यांची गोष्ट ही की प्रत्यक्ष संस्कृत साहित्याचे ऐतिहासिक क्रमाच्या अनुरोधाने अध्ययन करावयाचें झाल्यास युरोपीय भाषातील ग्रंथाकडे वळायें लागतें. देशी भाषात संपूर्ण संस्कृत साहित्याचा विमर्श करणारे किंवा परामर्श करणारे ग्रंथ फारच थोडे आहेत व प्रत्यक्ष संस्कृत भाषेत तर या स्वरूपाच्या ग्रंथांची नावेमुद्धा लोकाना ठाऊक नाहीत. या विषयावर जे दोन चार ग्रंथ आजवर संस्कृतात प्रकाशित झाले त्यामध्ये वृन्दावन गुरुकुल निखनिशालयाचे भूतपूर्व कुलपति आचार्य त्रिभेन्द्रनाथ शास्त्री यांनी लिहिलेला 'संस्कृतसाहित्यविमर्श,' हा ग्रंथ अग्रगण्य आहे. या ग्रंथाला उपराष्ट्रपति डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन् यांची प्रस्तावना असून त्याच्या मुद्रणानरिता स्वर्गीय श्री. मणीलाल टी. दाहा यांचे धत्तुत्र श्री.

सनत्कुमार यांनी सर्व रचें दिल्या. ग्रंथाच्या प्रारंभी खुर्जा संस्कृत महाविद्यालयाचे प्रधान आचार्य श्री. कुंभरदत्त शास्त्री यांनी ग्रंथकाराचा सविस्तर परिचय करून दिल्या असून पुढे प. गिरिधर शर्मा चतुर्वेदी, श्री. महादेव पाण्डेय, श्री. नारायण शास्त्री रिस्ने, श्री. वासुदेवशरण अग्रवाल, डॉ. मुद्रहण्य अय्यर इत्यादि विद्वानांनी लिहिलेले प्रस्तुत ग्रंथाचे प्रकाशलेख उद्धृत केलेले आहेत. प्राक्षाविक लेखामध्ये संस्कृतचें विद्वत्भाषात्व व व्यावहारिकत्व अनेक प्रमाणांनी प्रतिपादन केलेले आहे. प्रस्तुत ग्रंथलेखनाचे प्रयोजन सांगताना ते म्हणतात, “कैस्त १९४७ तमेऽब्दे यदाह ऋणाधनगुरुकुलविश्वविद्यालयस्य कुलपतिपदाधिष्ठित आसम् उच्चश्रेणीस्थे. अन्ते वाविभिः पृथग् यत् संस्कृतसाहित्यस्य इतिवृत्तम् नैवास्ति किम् ? न पाल्बिदानीं यापन्मे दृष्टिपथ गतम् इति उत्तरम् ददानस्य मे हृदि कोऽनुदगान् महियान् व्यापोषः । चिरकालाध्ययनाध्यापनप्रसंगे मैक्समुल्लर-विल्सन-गिटरनीझ-कीथ-मेकडानल-ग्रन्थतीना पाश्चात्यविदुषाम् आङ्ग्लभाषावृत्तानां संस्कृतसाहित्येतिवृत्तप्रधाना परिशीलनम् संस्कृतभाषाया च तद्व्यग्रधानां ग्रंथाऽभावे हृदयेऽप्यशङ्कुरिव सुभ्रष्ट व्याकुलमकार्षीत मदीय मन पटलम् ।” अशा प्रकारे संस्कृत भाषेचें वैगुण्य निवारण्यासाठी बद्धपरिस्तर झालेल्या आचार्य द्विजेन्द्रनाथजींनी अनेक ग्रंथांचे सांगोपांग आलोचन करून ५ वर्षांच्या आत प्रस्तुत ग्रंथ लिहून तयार केला. ययाची पताशी उल्लेखानंतर एवढा मोठा सफल क्रियान्वित करणाऱ्या लेखकाचा उत्साह परोपरच प्रकाशनीय म्हणला पाहिजे. या ग्रंथाचे २ भाग असून त्यातील पुराणांच्या १३५ वृत्तामध्ये धर्मप्रकरणम्, वैदिकप्रकरणम्, गृह्यदर्शनप्रकरणम्, साम्प्रदायिकदर्शनम्, नास्तिकदर्शनम्, पुराणागमदर्शनम् असे ६ परिच्छेद असून उत्तरार्धामध्ये लौकिक साहित्यासंबंधीचे ६ परिच्छेद आहेत. ७ व्या परिच्छेदान वाल्मीकि, व्यास यांचा परामर्श, ८ व्या परिच्छेदांत भाष्य, कालिदास, अश्वघोष यांच्या साहित्याचा विमर्श, ९ व्या परिच्छेदात भट्टमेघ भारवि, भट्टी, माघ इत्यादि ४० पेक्षा अधिक महाकवींच्या साहित्याचा विमर्श, १० व्या परिच्छेदात टण्डी, बाण, सुनधु इत्यादि गद्यलेखकांचा विमर्श, ११ व्या परिच्छेदात नाट्ययाज्ञवल्क्याचा परिचय व शेवटच्या १२ व्या परिच्छेदात चण्डूसाहित्य, कथासाहित्य, अलंकारशास्त्र, संगीतशास्त्र, धर्मशास्त्र, अर्थशास्त्र, कामशास्त्र, स्तौनसाहित्य इत्यादि विविध प्रकारच्या साहित्याचा प्रकरणशः परिचय देण्यात आलेला आहे. ग्रंथाच्या विविधतेमुळे व विपुलतेमुळे हा ग्रंथ आजकाल मोठा शालेय आहे. बहुधा सर्वच परिच्छेदांमध्ये सर्वज्ञानुरोधाने मूळ ग्रंथातील वगने भरपूर प्रमाणांत उद्धृत केलेली असल्यामुळे सर्वप्रथम म्हणून या ग्रंथाची उपयुक्तता सादलेली आहे.

प्रकरण ३१ वें

उपसंहार

प्रादेशिक व संस्कृत साहित्य

संस्कृत साहित्याच्या इतिहासप्रयात १७ व्या शतकांनंतरच्या साहित्याचा उल्लेख प्रायः सर्व लेखनामी टाळल्यामुळे १७ ते २० व्या शतकापर्यंतच्या कालखंडात संस्कृतात साहित्यनिमित्ति झालीच नाही व झाली असल्यास ती सर्वथा नगण्य स्वरूपाची असावी असा समज सुज्ञात समजाने सुद्धा रुढ झाला असल्यास काही नवल नाही. हा समज दूर करण व संस्कृत भाषेच्या सजीवत्वासवधीचा प्रत्यय निर्माण करणे या द्विनिष्ठ आराजनेच आग्री प्रसून प्रवृत्तिला. १७ व्या शतका-नंतरहि संस्कृत साहित्याची स्रोतस्विनी आरत्या प्राचीन वैशिष्ट्यासह व नवीन वैचित्र्यासह स्वाभाविक गतीने कशी प्रगटित होत होती याची कल्पना आतापर्यंत आलेल्या प्रकरणानून वाचकाना आली असेलच.

मुसलमानांच्या शासनकालात यावनी भाषेला व १७ व्या शतकातील शिवाजी महाराजांच्या उत्थानानंतर महाराष्ट्रात व इतर स्वतंत्र झालेल्या देशी राज्यात प्रादेशिक भाषांना राजाभाषांचे स्थान मिळाले तरी संस्कृत भाषा व संस्कृत विद्या याची प्रतिष्ठा ओसरली नव्हती. इंग्रजी शिक्षणाच्या आरम्भापूर्वी (इ. स. १८५७ पर्यंत) व त्यानंतरहि काही कालपर्यंत या देशात शिष्टाचार याचा अर्थच संस्कृत भाषा व विद्या यांचे आकलन होतच होता. आजहि जुन्या विद्वत्ता प्रत्येक सुविज्ञित अल्पस्वल्प प्रमाणात का होईना संस्कृतज असल्याच आढळून येते.

प्रादेशिक भाषांचा उदय

तथापि या अर्वाचीन काळात भारतात सर्वत्र प्रादेशिक भाषा वेगाने विनाश पावत होत्या. भारतातील तामीळ व्यतिरिक्त सर्व प्रादेशिक भाषांचा उदयकाळ सामान्यतः १० ते १९ या शतकात मानण्यात येतो. तेलुगूचा प्रथम कवि नन्नय पाप्पा काळ ११ वे शतक. कामठीचा उगम्य आय ग्रंथ 'कविराजमार्ग', हा राष्ट्रूट यगाचा राज वृष द्रुम याने लिहिला; त्याचा काळ इ. स. ८१४ ते ८७७ म्हणजे १ वे शतक हा निश्चित आहे. मल्याळी भाषेचा आद्य ग्रंथ 'रामचरितम्'

हा १३ व्या शतकातील मानण्यात येतो. गुजरातीचा व्याकरण्य कालिन्द्र भारतेस्वर विरचित 'वाङ्मालिख' हा असून त्याचा काळ इ. स. ११८५ हा आहे. मराठीचा सर्वमान्य आद्य ग्रन्थ ज्ञानेश्वरी हाहि १२ व्या शतकातलाच आहे. बंगालीची प्रारंभीची चर्चागीतं १० ते १२ व्या शतकात लिहिली गेली. आसामीतील 'प्रह्लाद चरित' व 'हरगोरीधवाद' या आरंभीच्या श्रेष्ठ ग्रन्थांचा लेखक हेम सरस्वती हा १३ व्या शतकात होऊन गेला. उडिया भाषेचा श्रेष्ठ आद्य लेखक सारदादास १४ व्या शतकात झाला. पंजाबी व हिंदी साहित्याचा प्रारंभ फळ ११ वें शतक हा मानण्यात येतो.

प्रादेशिक साहित्यांतील आरंभीचे विषय

अशा प्रकारे प्रस्तुत प्रबंधात संस्कृत साहित्याचा जो अर्वाचीन काळ गृहीत धरला आहे तोच इतर भारतीय भाषांतील साहित्याचा (बोड्या सैल अर्थाने) मध्यकाळ ठरतो. या काळातील संस्कृत साहित्यामार्गे जशी रागायण-भारत-भागवत यासारखे प्रभावी उपजोष्य ग्रन्थ व कालिदास, भवभूति, बाण, माघ, हर्ष, भारवि यासारख्या प्रतिभासम्पन्न युगप्रवर्तक साहित्यिकांनी प्रवर्तित केलेले वैशिष्ट्यपूर्ण साहित्यसम्प्रदाय, याची पार्श्वभूमी आहे, तीच पार्श्वभूमी या प्रादेशिक साहित्याच्या मार्गे आहे. संस्कृत साहित्याव्यतिरिक्त दुसरी कोणतीहि प्रभावी साहित्यपरम्परा आरंभीच्या प्रादेशिक साहित्याच्या मार्गे नाही.

बहुतेक प्रादेशिक शाळायात प्रथमतः नाय-साहित्याची प्रगति झाली असे डॉ. नगेन्द्र यांचे म्हणणे आहे.^१ पंजाबी साहित्याचे इतिहासकार तर गोरखनाथ व चर्पटनाथ यानाच आपले आरंभीचे लेखक मानतात. याच आरंभीच्या काळात बहुतेक प्रादेशिक भाषामध्य राज-स्तुतिपर किंवा वीरस्तुतिपर साहित्य निर्माण झाले असे दिसते. ते असे—

तामिळमध्ये—'पोरन राजपुण्दरी' (तेनापतीच्या गोष्टी). या ग्रन्थाचा विषय करंदिकल्या चोलवंशातील राजांचे गुणवर्णन हा आहे. 'वेदमनारायणपद' या ग्रन्थात पाचीच्या राजपुत्राच गुणगान आहे. 'पट्टिरुण्णत्त' या ग्रन्थात निर-निराळ्या वजींनी केलेली चेर राजवंशातील श्रेष्ठ पुढ्याची स्तुति संकलित करण्यात आली आहे. 'सिल्लण्णिकारम्' या प्रसिद्ध महाकाव्याचा विषयहि याच स्वरूपाचा असून चेर वंशातील एका सम्राटपुत्राने त्याची रचना केली. (हा राजपुत्र पुढे तपस्वी झाला.)

तेलुगुमधील श्रीनामिरचित 'पन्निनाधिरोचरितम्' या काव्याचा निपय वीरस्तुतिपर अग्न त्यात पळनाडु (गुदूर) येथील योद्ध्याच्या गाहसी कथा रगविल्या आहेत.

मल्याळी मापेच्या 'पञ्चय पादुदुक्कल' या आदिकाव्यात अनेक वीरांचीं चरित्रे ओजस्वी भाषेत गाढलीं आहेत.

मराठी साहित्यात आरम्भाच्या काळात वीरांचे पोसाडे आढळतात, पण त्या वीरकाव्याने महाकाव्याच स्वरूप धारण केलेल दिसत नाही.

गुजरातीत श्रीधरवृत्त 'रणमल्लच्छन्द' व पद्मनामवृत्त 'कान्हडदे प्रबन्ध' यातात्परी वीरचरित्रपर श्रेष्ठ महाकाव्ये आरम्भीच्या काळात निर्माण झालीं.

पंजाबीतील वीररसपूर्ण स्तुतिकाव्याची अवस्था मराठीतील आरम्भीच्या पोवाड्यासारखीच आहे.

हिन्दीच्या आरम्भकाळाला तर इतिहाससम्राणी वीरगाथाकाळ हेंच नाव दिलेंलें आहे. पृथ्वीराज राघो व आरुहा रतन यासारखीं आरम्भाचीं व त्यानंतरचीं काव्ये वीरस्तुतिपरच आहेत.

संतसाहित्य

प्रादेशिक साहित्याच्या आरम्भकाळात प्रामुख्याने आढळणारी दुसरी वैशिष्ट्य पूर्ण परंपरा संतसायाची आहे. तामिळमध्ये अटारहसिद्वर; तेलुगुमध्ये धैमन वीरप्रसन्नम्; कानडीत सर्वेश, मराठात ज्ञानेश्वर नामदेव प्रभृति चारपरी व इतर संतमंडळी, गुजरातीत अरुणे, सहजानन्द, प्रीतमदास हे व इतर बळग-सम्प्रदाय-निरोधी वैष्णव संत, बंगालीत गडल गीत रचणारे संतकवि, पंजाबीत गुरुनानक व त्याच्या सम्प्रदायातील संत आणि हिंदात कबीर, दादूदयाल, सुंदरदास, तुलसीदास, सुरदास, इत्यादि अशक्य संतानी भारतातील सर्व प्रादेशिक शास्त्राचा प्रवाह आपल्या भक्तिप्रचुर काव्यानी फारच परिपुष्ट केला आहे.

वैष्णवसाहित्य

संस्कृतातील रामायण व भागवत या उपनीत्य ग्रंथाच्या प्रभावाने सर्वत्र प्रादेशिक भाषात आरम्भकाळां फार मोठ वैष्णव साहित्य निर्माण झालेल दिसून येत. संतकाव्याच्या व या सायाचा सर निरेश भिन्न नाही.

तामिळ भाषेत प्राचीन काळां चारा आल्वार कवींनी 'नालायिरप्रबन्धम्' नामक फार मोठा काव्याचा समूह निर्माण केला या ग्रन्थात एकूण ४ हजार छंद आहेत. त्यामध्ये तिरुमगे आल्वार, नम्माळवार व आडळ ही कवियित्री यांची काव्य अधिष्ठ प्रमाणत आहेत. मध्यनरींच्या काळवृत्तात पिल्लै तेन्माळ अव्यगार हे प्रसिद्ध वैष्णव कवि होऊन गेले. त्यांनी 'अष्टप्रभुप्रबन्धम्' हें प्रख्यात वैष्णवी काव्य निर्माण केले.

तेलुगूत 'रंगनायरामायण' (१३ वे शतक) 'भास्कररामायण', कुम्भारि मोल्लूकृत रामायण, बम्पेर पोतनकृत 'भागवतम्', तिम्भनकृत 'पारिजातापहरणम्', मृदुदुपल्ली या कवयित्रीचे 'राघिनारायणम्' यासारखे रामायण-भागवतावर आधारित उत्कृष्ट व लोकप्रिय वैष्णवीय काव्यग्रंथ निर्माण झाले. विशेष लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट ही की भारतातल्या इतर प्रदेशांपेक्षा आन्ध्रात प्रभु रामचंद्रासंबंधी काव्यरचना फार मोठ्या प्रमाणात झाल्याचे दिसून येते.

कानडी भाषेत राम व कृष्ण यांच्या जीवनावर तत्समप्रमाणे मोठमोठे काव्य स्वतंत्रपणे निर्माण झालीं, पण त्यांना वैष्णव संप्रदायी काव्यात महत्त्वाचे स्थान देत नाहीत. तथापि साग्रदायिकामध्ये मान्यता पावलेलीं सुकृष्ण वैष्णव काव्ये कानडीत कमी प्रमाणात झालीं नाहीत. रामायण व भागवतार्चा उत्कृष्ट भाषान्तरं कानडीत झालीं आहेत.

मल्याळी भाषेत 'कृष्णगाथा' (१५ वे शतक) 'माधभागवतम्', 'हरि-नामकीर्तनम्', 'कृष्णनाट्यम्' (ही अष्टका) 'कृष्णदा रामायणम्', एल्लुत्तन्वन कृत 'अप्यारामरामायण', 'रामनाट्यम्' (ही अष्टका) 'रामायणचम्पू', हीं वैष्णवकाव्ये उर्वमान्य आहेत.

मराठीत एवनाथ महाराजांचे 'भागवत' व 'मावार्थ रामायण' हे दोन मोठे ग्रंथ व त्याव्यतिरिक्त समर्थोच्च रामायण व कृष्णदयारणवाची 'हरियरदा' ही भागवतावरील व्याख्या, वेष्णवी साहित्यात उल्लेखनीय आहे. नामदेव, तुकाराम यांचे महाराष्ट्रात सर्वतोमुखी असलेले कृष्णभक्तिपर अमरा वैष्णवकाव्यातच अन्तर्भूत होतील. पण त्यांचे स्वरूप पुढील आहे.

गुजराठीत नरसी मेहता, भास्करनाथ, विष्णुदास, प्रेमनाथ यांची कृष्ण भक्तिपर वेष्णवी काव्य अप्रतिम समग्रण्यात येतात. रामभक्तिपर काव्य जरी तेलुगूत भरपूर आहेत, तरी गुजराठीत कृष्णभक्तिपर काव्य आहेत.

बंगालीत, चैतन्य महाप्रभु व चण्डीदास यांनी प्रवर्तित केलेल्या वेष्णवी काव्य संप्रदाय मुरारिगुप्त, नरहरि सरकार, वासुदेव घोष, रामानन्द भट्ट, शानदास, गोविंददास, लोचनदास, कलरामदास, रायचोपर यासारख्या अनेक थोर कवींनी समृद्ध केला. या कवींनी गीतिकाव्य व चरितकाव्य या दोन्ही स्वरूपांची काव्य इतक्या भरपूर प्रमाणात निर्माण केली की त्यांचा प्रभाव आजामी व उडीया साहित्यावरहि झाला. रामभक्तिपर वेष्णवी साहित्यात कृत्तिनाथ ओझा यांचे रामायण उच्चरेंतल्या तुलसीरामायणाइतकच जगलत मान्यता पावले आहे.

आजामी भाषेत, माधन कन्दलीचे 'रामायण' व 'देवगिरी' हे कृष्ण-भक्तिनिष्ठ काव्य, झरुदेवाची 'मोर्तनपदावली', व त्यांचा शिष्य माधवदेव यांनी

‘सहस्रतीर्तन-घोष’ यांना फार मान आहे. सहस्रतीर्तनगोपेला ‘बटगीत’ ही लोकप्रिय सजा आहे.

उडीया भाषेतील वैष्णवी साहित्यावर चैतन्य सम्प्रदायाचा फार मोठा प्रभाव पडला आहे. दीनकृष्णदास, अभिमन्यु, सामन्तसिंहर, कविमय, बलदेव, भक्तचरण गोपाळकृष्ण या कवींनी भगवान कृष्णाच्या जीवनातील अनेक प्रसंगावर उत्कृष्ट काव्ये लिहिली. ब्रह्मरामदासांचे रामायण हे उडीया भाषेतील उत्कृष्ट रामायण समजण्यात येते.

या वैष्णवी साहित्याचा ठसा उर्दूवर सुद्धा उगमला आहे. काही हिंदू कवींनी व नजीर अफ्जारादीसारख्या मुसलमान कवीने कृष्णभक्तिपर काव्ये उर्दूत लिहिली. पण ती उर्दूच्या प्रकृतीशी निसहटा वाटतात; असे तज्ज्ञांचे यादरधी मत आहे.^१

हिंदी भाषेत तर वैष्णवी साहित्याचे सर्वात अधिक प्रमाण उपलब्ध होते. याचे कारण वैष्णवसाम्प्रदायिकांची केन्द्रस्थाने अयोध्या व मथुरा हिंदीभाषी प्रदेशाच्या हृदयस्थानी आहेत. कल्म, मिर्जाफ, माधव, हितहरिवंशाचा राधावल्लभ व गौडीय साधारण्या सर्ग वैष्णव सम्प्रदायाच्या साधूंनी हिंदीत भरपूर साम्प्रदायिक साहित्य निर्माण केले. त्याच्या साहित्याचा हिंदी साहित्यावर दीर्घ कालपर्यंत सत्प्रभाव उमगलेला दिसतो.

रामायण-भारताचा प्रभाव

तात्पर्य, सर्व प्रादेशिक साहित्याच्या इतिहासात मध्ययुगीन समजल्या जाणाऱ्या सम्पूर्ण साहित्यावर आध्यात्मिक दृष्ट्या साहित्यिकांच्या अंतःकरणातील राम-कृष्णाच्या भक्तीचा किंवा वाङ्मयीन दृष्ट्या सङ्कृतातील रामायण व भागवत या महनीय ग्रंथांचा फार मोठा ठसा उमगलेला दिसतो. एकूण वाल्मीकि रामायणाच्या प्रभावाने एकूण तामीळमध्ये बऱ्याच रामायण, तेलुगुमध्ये रगनाथ-रामायण व मास्कररामायण, कानडीत पम्पररामायण, मल्याळी भाषेत एण्डु चन्नेनच अध्यात्मरामायण, मराठीत एवनाथाच भाग्यरामायण व मोरोपताची अशोत्तरशत रामायण,^२ बंगालीत कृत्तिनासत्तें रामायण, आसामात माधव

२ “यह कविता उर्दूकी आत्मासे मेल नहीं खाती”—डॉ. नगेन्द्र (भारतीय वाङ्मय, प्रस्तावना, पृ. १६)

३ मोरोपताचा सङ्कृत काव्यसंग्रह त्याच्या मराठी काव्य संग्रहाच्या तुलनेत लहान असला तरी तो अनेक वर्षांतील सङ्कृत कवींच्या काव्यापेक्षा नितीतरी मोठा व सरस आहे. रागचरित्रविषयक वर्षांतील सङ्कृत कवीत मोरोपताचे स्थान फार श्रेष्ठ आहे.

कन्दलीचें रामायण, उदीया भाषेंत सारळादासाचें चिंलंका रामायण व पत्ररामदासाचें रामायण आणि हिन्दन तुलसीदासाचें तुलसीरामायण किंवा रामनरतिमानस, हे सर्वश्रेष्ठ अन्य विविध प्रादेशिक साहित्यांत निर्माण झाले. आजहि या रामायणांइतका दुसऱ्या कोणत्याहि ग्रंथाचा प्रभाव, त्या त्या प्रदेशातील समाजाच्या अन्तःपरिणामावर पडलेला दिसत नाही.

महर्षि वाल्मीकीच्या रामायणाप्रमाणेच भगवान् व्यासाच्या महाभारताच्या प्रभावाने वेङ्गून नटय, तिळूकन व एरन; कानडीत पण व कुमारव्यास; मल्याळीत एलुत्तल्लवनन (याचें महाभारत त्याच्या रामायणापेक्षाहि लोकोप्रिय आहे, असे म्हणतात.), मराठीत श्रीधर (पाण्डवप्रतापसार), मुक्तेन्दर व मोरोपंत, बंगालीत काशीरामदास, आसामीत रामसरस्वती (याने महाभारतावर आधारित अनेक वधकाव्यें लिहिलीं.) उदीया भाषेंत सारळादास (याला महाभारतामुळे 'उत्कर्ष-व्यास' ही उपाधि प्राप्त झाली), पंजाबीत कृष्णलाल व हिंदीत गोकुलनाथ, सप्रसिंह चौहान व मैथिलीशरण गुप्त या श्रेष्ठ व मान्यवर साहित्यिकांनी लिहिलेलीं विविध स्वरूपाचीं महाभारत त्या त्या साहित्याचीं आभूषण मानण्यात येतात.

प्रादेशिक भाषांच्या साहित्यांत राम व कृष्ण यांच्या मन्त्रीमुळे जसे वैष्णवी स्वरूपाचें साहित्य निर्माण झालें तस शिवभक्तिनिष्ठ शैवसाहित्य मात्र कारसं निर्माण झाल्याचें दिसत नाही. परंतु अर्वाचीन संस्कृत साहित्याच्या आरंभी, प्राचीन परम्परेनुसार व समकालीन प्रादेशिक साहित्याशीं अनु रूप असे वैष्णवी साहित्य जसे भरपूर प्रमाणात आपल्या वैशिष्ट्यानुसार निर्माण झालेलें दिसत, तसच शैवसाहित्यहि दिसत येतें. समकालीन प्रादेशिक साहित्यातलें हें स्वयं संस्कृत साहित्यांत नाही ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. त्याचप्रमाणे महाभारतातील आख्याने पाह्यानांवर आधारलेलीं अनेक काव्य-नाटके जशी या कालखंडातील संस्कृत साहित्यांत भरपूर प्रमाणात दिसतात, तशीं प्रादेशिक साहित्यांत दिसत नाहीत. समकालीन राजपुरुषांचीं काव्यात्मक चरित्रें लिहिण्याच्या कामी संस्कृत साहित्यिक कारसे जागरूक नाहीत, पण प्रादेशिक साहित्यिक तितकेहि जागृत दिसत नाहीत.

सातत्य अर्वाचीन कालखंडातील संस्कृत साहित्यिकांनी जे विषय आरंभी हाताळले, त्याच निषयावर प्रादेशिक साहित्यिकहि लिहीत होते. निषयाच्या दृष्टीने दोन्हीही समान भूमिकेवर होते. प्रसाराच्या दृष्टीने संस्कृत साहित्यिकांनी चम्पू, विविध रूपकें, शतक इत्यादि विविध प्रकार हाताळले प्रादेशिक साहित्यांत ह वैविध्य नाही. हा भेद लक्षात ठेवण्यापारखा आहे.

भारतीय साहित्यांतील नव्युग

इ. स. १८५७ मध्ये इंग्रजबरोधी स्वातंत्र्ययुद्धाची पहिली उठावणी झाली. त्यानंतर या देशांत सांस्कृतिक आनमणाच्या द्वारा आपले राजकीय वर्चस्व सुस्थिर

करण्याचा प्रयोग फार मोठ्या प्रमाणांनं इंग्रजांनी आरंभिला. त्याचा परिणाम भारतीय जीवनाच्या इतर सर्व अंगोभागाप्रमाणे साहित्यावरहि झाला. पण त्याचबरोबर या न्यायन परकीय राजमतेनिरुद्ध स्वानंत्याकाशेचा रोद्र हुंकार साहित्यांतून निर्माण झालेला दिसतो. गेल्या दोन वर्षांत अश्लिष्ट भारतांत जे नवीन स्वरूपांचे साहित्य निर्माण झाले, त्याचे साधारणतया ४ विभाग पाडण्यात येतात. ते असे—(१) नवजागरण, (२) राष्ट्रीय-सांस्कृतिक भावनेचा उद्रेक, (३) पाश्चात्य सौंदर्यदृष्टि व (४) साम्यवादी विचारसरणीचा प्रभाव. हे चार विभाग साहित्यात निर्माण होण्यास देशभर जी कारणे घडली, तीं मुळा समान आहेत.

इंग्रजांनी राज्य हातीं येताना खिन्नधर्म-प्रचारकांच्या द्वारा देशभर मोठमोठ्या शिक्षणसंस्था स्थापन करवून त्यांतून आपली भाषा व तत्त्वतर्गन ज्ञान-विज्ञान याचा फार प्रचंड प्रमाणांत प्रचार आरंभिला. शासनसंस्थांच्या प्रयत्नांतून जो पैचारिक संस्कार निर्माण झाला, त्यांतून बरीच चार प्रकारचे साहित्य आकारास आले असे म्हणता येईल. साहित्याचे हे आधुनिक प्रकार १८५७ पूर्वीच्या साहित्यात देशभर कोठेहि आढळत नाहीत. (हे नवीन प्रकारचे आता स्वातंत्र्योत्तर काळांत जे उत्तम अगून यातून वेगळ्या स्वरूपांचे साहित्य या न्यायन रसातल्यामुळे निर्माण केलेल्या परिस्थितीच्या प्रभावाने निर्माण होईल असे साहित्य समीक्षकांना वाटू लागले आहे.)

पर उल्लेखिलेल्या चतुर्विध नवजागरणात्मक साहित्याची निर्मिती करणाऱ्या अनेक प्रादेशिक साहित्यिकांनी नावे घेऊन प्रसिद्धच आहेत. त्यांपैकी कांही श्रेष्ठ साहित्यिकांची नावे पुढीलप्रमाणे आहेत :—

तामिळ—रामलिंग त्यामिळ, मुद्रणायभारती, चिदम्बर निचे, व्ही. पी. एम्. अय्यर, भारतीशरण इत्यादि.

तेलुगु—गुर्जोड आण्णासाय, रायप्रोडु मुन्नाराय, श्रीरंगम् श्रीनिवायराय, दासराय इत्यादि.

कानडी—भीमशेट्ट्या, गोविंद पे, केद्रे, चकरभट्ट, पुतुप्पा गोसाय, कृष्णराय, वरन्त, निरंजन.

मल्याळी—केरळारमा, वेनमणि, रात्ररात्रारमा, वन्जोड, चंदर कुरुप, कृष्णनिचे, ए. काळकृष्ण निचे, एम. पी. पाळ, एन. व्ही. कृष्णसरियर, आशिराम, पयप्पार रामयारमा, ओल्फ्यमथ, ओ. एन. व्ही. कुरुप, पी. माथवरन्, अनुत्तम, इत्यादि.

मराठी—काळशास्त्री जोगेंदर, कृष्णशास्त्री विरटकर, शोभानन्व डिकर, निवराण परांडे, हस्तिनाळ आरंभ, मद्रासी, पुंठे, वीरिसर, वेण्णमुन, मोदिनाम (मद्रासी), वरि मोदिंद, म्हाण्णपीर कदरकर, बी. काळार, मंटेकर, इत्यादि.

गुजराथी—नर्मद, नान्हालाल, प्रा. ठासोर, कास कलेलकर, आनंदशकर धुन, उमाशकर मुन्दरम्, कन्हैयालाल मुन्शी, राजेन्द्रशाह, इत्यादि.

बंगाली—राममोहन राय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, महर्षि देवेन्द्रनाथ ठाकुर, ईश्वरगुप्त, मधुसूदन दत्त, प्रेमचंद्र, शरच्चंद्र, खीन्द्रनाथ ठाकुर, सुभाष मुखोपाध्याय, माणिक मन्दीपाध्याय, निष्णु दे, इत्यादि.

आसामी—आनंदराम पुक्कन, कमलानन्त भट्टाचार्य, हेमचंद्र खूभा, चंद्रकुमार अग्रवाल, लक्ष्मीनाथ त्रेझरूखा, हेमचंद्र गोस्वामी, इत्यादि.

उडीया—फकीर मोहन सेनापति, राधानाथ मधुगुप्त, गोपबन्धुनाथ, वैकुण्ठ पट्टनायक, कालिन्दीचरण पाणिग्राही, शची राउतराय, विनोद राउतराय, विनोद नायक, इत्यादि.

पंजाबी—सर अतरसिंह, गुरुमुखसिंह मुसाफिर, हीरासिंह दर्द, माई बीरसिंह, पूनसिंह, मोतमसिंह सफ़ीर, इत्यादि.

हिन्दी—भारतेन्दु, राजा शिवप्रसाद (गितारे हिन्द), मेधिलीचरण गुप्त, माखनलाल चतुर्वेदी, सियारामशरण गुप्त, दिनकर, प्रसाद, निराला, सुमित्रानन्दन पंत, महादेवी रमा, इत्यादि.*

वर उल्लेखिलेल्या प्रख्यात साहित्यिकांनी व त्यांचे अनुकरण करणाऱ्या इतर शेरुडों साहित्यिकांनी आधुनिक प्रादेशिक साहित्यात शतमानुशतमान्या परंपरा गत साहित्यिक प्रवाहापेक्षा सर्वथा नवीन स्वरूपाचे प्रवाह निर्माण केले आहेत.

संस्कृत साहित्यांत क्रांति

१८५७ नंतरच्या कालखंडात भारतातल्या प्रादेशिक साहित्यात जें परिवर्तन घडून आलें, त्याचें प्रतिनिर्ण आधुनिक संस्कृत साहित्यात स्पष्टपण पडलेंलें दिसून येतें. या काळातल्या अनेक संस्कृत लेखकांनी इतर प्रादेशिक साहित्यिकप्रमाणेच पाश्चात्य साहित्याचें अध्ययन केलें असल्याने, पाश्चात्य साहित्याच्या तुलनेत आपल्या प्रिय संस्कृत मापेमध्ये जें व्यंग्य त्यांना ठळकपणे जाणवलें तें भरून काढण्याच्या उद्योगास हे लोक लागलेले दिसतात. त्या दृष्टीने विद्यम महत्वाची गोष्ट म्हणजे या काळात झालेले संस्कृतातील अनुवादनात्मक ग्रन्थ. शतमानुशतक भारतातील नव्हे तर जगातील अन्य भाषीय विद्वानांनी संस्कृत ग्रंथांचे अनुवाद करून आपलें साहित्य पुष्ट केलें. १९ व्या शतकाच्या आरम्भापर्यंत ही प्रक्रिया एकागीच चालू होती. तोपर्यंत संस्कृत साहित्यिकांना त्यांच्या प्रादेशिक भाषांतील ग्रंथरत्नांना संस्कृतानुवाद

४ आधुनिक प्रादेशिक साहित्यिकांची ही नामावलि अत्यंत संक्षेपत दिलेली आहे. यामध्ये त्या त्या प्रदेशात सर्वतोमुखी असलेली वेचक नाव आहेत

करण्याची आवश्यकता वाटली नाही, हे आश्चर्य आहे. ज्ञानेश्वरी, दासबोध, गुरुचरित्र यासारख्या मराठीतील श्रेष्ठ ग्रंथांचे संस्कृतानुवाद करण्याची कल्पना एकाहि वारम्ही, रामदायी जिजा दत्तसम्प्रदायी संस्कृतमाला १९ व्या शतकापूर्वी मुचली नाही. मायांतरित साहित्यत्रिपयक प्रस्तुत ग्रंथातील (२२ व्या) प्रकरणामध्ये ज्या विविध अनुवादित ग्रंथांचा आग्रही उल्लेख केला आहे, त्यातील अनेक ग्रंथ कांही शतकांपूर्वी थिहिले गेले आहेत. त्यांच्या समकालीन संस्कृत पंडितांनी ते वाचलेच नसतील असे कसे म्हणतां येईल ! पण त्यांना संस्कृत मापेत त्यांचे भाषांतर करण्याइतकें त्यांचे महत्त्व कधी वादल्याचें दिसत नाही. संस्कृत ग्रंथांचे प्रादेशिक भाषांतून अनुवाद करण्याचे कार्य पूर्वीप्रमाणेच आजहि चालू आहेच. आधुनिक संस्कृतज्ञांनी मात्र त्यांच्या पुर्यांशनी कधी न केलेले कार्य या काळांत आरंभिले, ही एका अर्थाने उत्कृष्ट साहित्यांत झालेली प्रगतीच म्हटली पाहिजे.

प्रादेशिक साहित्याचा प्रभाव

१९ व्या शतकापासून पाश्चात्य पद्धतीचे साहित्य संस्कृतांत निर्माण होणाचें दुसरे कारण म्हणजे १९ व्या शतकापर्यंत प्रादेशिक भाषांतील (१० ते १५ व्या शतकापासून उदयास आलेल्या) साहित्य भरपूर समृद्ध झाले. विशेष म्हणजे त्याने बहुसंख्य जनेच्या अन्तःकरणाची घट्ट पकड घेतली. ज्ञानेश्वर, तुकाराम, मोरोपंत, तुलसीदास, सदास, कबीर, निरुपमाचार, नमालाचार, रंगनाथ, मात्सर, पञ्चतन्त्र, नरसी मेहता, विष्णुदास, वीरभद्र, चण्डीदास, माधव कदली, शरद देव, दीन कृष्णदास, इत्येव, सारलादास यासारख्या सर्वमान्य प्रादेशिक कवींनी काव्ये महापण्डितापासून ज्ञानमज्जुरापर्यंत यत्नयावत् रसिकांच्या निव्हाणीं नाचू लागली होती. त्यांच्या संस्काराने व प्रभावाने सर्व प्रादेशिक भाषांतून प्रचण्ड प्रमाणांत साहित्यनिर्मिती होत होती. शिष्यसंस्कारागादी प्रामुख्याने संस्कृतचाच अभ्यास होत असला तरी त्या संस्कृतज्ञाना या लोकप्रिय साहित्यांत अवगाहन पडतच होत. देशभर पसरलेली संस्कृतज्ञांची संख्या सन्मग्न राष्ट्रभाषा करण्या-इतकी मोठी असली तरी लीनेक सर्वच स्वयंदार डिक्टेशनच्या प्रादेशिक भाषेतच चालत. त्यामुळे उत्कृष्ट साहित्यिकांचा मनःसिद्ध प्रादेशिक भाषेच्या साहित्यिकां-सारक्याच पना होता. याव्यतिरिक्त प्रादेशिक साहित्यिकांच्या अभिन्न रचनांमुळे त्यांना नवीन रसिक-वर्गांत जी मान्यता प्राप्त होई त्याचाहि प्रभाव उत्कृष्ट साहित्यिकांच्या अन्तःकरणार होत असल्याने प्राचीन साहित्यिकांचे बाळ्यीन सम्प्रदाय त्यांना कितीहि प्रिय असो तरी, थोडे नवीन प्रकार ह्यालाळ्याचा मोद त्यांना होत अगदी रसाभंगित होत. त्याचप्रमाणे या नवीन पद्धतीचे शिष्य आनच्या, एनातन देवनागीति, प्रादेशिक भाषांमिळ निष्पादनाचेच प्रमयी रीतिने करता येते, हे

सिद्ध करून दाखविण्याची ईर्ष्या संस्कृत लेखनांना नवीन पद्धतीचे अनुकरण करण्याची प्रेरणा देत होती असे दिसते. आधुनिक संस्कृतातील संपूर्ण गेय काव्य, हास्यरसात्मक व रागनादी साहित्य^१ हे याचे उदाहरण आहे. भट्ट मथुरानाथ शास्त्री यांनी या संप्रदायाचे आव्हान स्वीकारूनच गेयकाव्यरचना घेली, हे मागे (पृ. १११ व १९७) सांगितले आहे.

आधुनिक पद्धतीचे साहित्य संस्कृतात निर्माण होऊ लागले याचे आणखी एक कारण म्हणजे, प्राचीन लेखनाच्या प्रौढ-प्रगल्भ लेखनशैलीचे अनुकरण करण्याची कित्येकांची अक्षमता^२। प्राचीन संस्कृत साहित्याचा भरपूर अभ्यास केल्या तरी प्राचीन लेखनाची शैली बिंबा क्षमता संपादना आत्मसात होणे कठीण. त्यातहि सन्मृतापेक्षा प्रादेशिक व इंग्रजी वाङ्मयाचा संपर्क अधिक प्रमाणात घडत असल्याने, आधुनिकांच्या शैलीचाच संस्कार संस्कृत लेखकांवर प्रामुख्याने होतो व म्हणून स्वतःचे निवार बिंबा भायना अभिव्यक्त करण्याचा प्रसंग येताना ते प्रामुख्याने आत्मसात झालेल्या आधुनिक शैलीत प्रवृत्त होतात. या परिस्थितीतून लेखनशैलीच्या दृष्टीने आधुनिक स्वरूपाने संस्कृत साहित्य निर्माण झाले असं आम्हास यातून येणंमद्धा-सारखे समासभूषिष्ठ पण हृद्य गद्य लिहिण्याच्या अक्षमतेतूनच अनेकांचे सुत्रोध गद्य अवतरले आहे असे म्हटले तर, सुत्रोध लिखाण करणाऱ्या कोणावरहि अभ्यास होणार नाही. लेखनशैली हा व्यासगाथा परिपाक आहे. ज्यांना वाणभट्टी पद्धतीचे भोजवली गद्य लिहिण्याचा अभ्यास झाला असेल त्यांना वृत्तपत्रसारासारखे सरळ सुत्रोध लिहिता येणार नाही व आले तरी त्याला ते पोंचेच जड जाईल हे उघड आहे. नेहमी इंग्रजीतून सर्व लिखाण करणाऱ्याला स्वतःच्या अज्ञ नातल्याला सोप्या मातृभाषेत साधे पत्रसुद्धा लिहिता येत नाही, हा अनेकांचा अनुभव आहे.

आरंभीच्या प्रादेशिक व संस्कृत साहित्यात जशी विविधाची समानता आढळते तशीच साहित्यप्रकारांचीहि समानता आढळून येते. महाकाव्य, उपकाव्य, मुक्तक, कथा, आप्त्वायिका, चम्पू व नाटक हे रचिलेले यादवप्रसार अतिप्राचीन काळीं भारतात उत्पन्न झाले व ते त्याच स्वरूपात आजवर सर्व भारतीय साहित्यात मोठ्या फार भेदाशिरी तसेच चालू आहेत. पुढे १९ व्या शतकात ज्या नवीन वाङ्मयप्रकारांना येगाने चालना मिळाली ते प्रादेशिक साहित्यनाप्रमणंच संस्कृत साहित्यिकांनी आत्मसात केले असले तरी महाकाव्यादि आपठे परम्परागत प्रकार त्यांनी उपेक्षिले नाहीत. विरगुना ते प्रकार संस्कृत अभिव्यक्तीच्या साहित्यिकना इतके प्रिय आहेत की तसल्या प्रकारच विगण आपल्या हातून न घडले तर त्यांना वृत्तवृत्तता यात नाही. पाश्चात्य साहित्याच्या प्रभावाने सरोधगीने (odes), शोभगीत (एपिची), चतुर्दशपदी मुनीन (गॉन्ट), मुकाब्जट, गद्यगीते यासारख्या

वाङ्मयप्रकारांचा प्रचार सर्व प्रादेशिक भाषांत झाला आहे. तथाकथित मुक्तछन्दाचा प्रभाव तर आज इतका पडला आहे की मुल्लिष्ट छन्दोवद्ध रचना करण्याची क्षमता प्रादेशिक साहित्यिकांतून नष्ट झाली की काय असें वाटूं लागतें. वृत्तपातून लिखाण करणारे संस्कृत साहित्यिक या नवीन वाङ्मयप्रकारांचा अवलंब करतांना तुरळक आदळतात. पण हे सारे प्रकार संस्कृतच्या दृष्टीने काहीसे विसदृश वाटतात. कृष्णमणिपर उर्दू काव्यासंगेही हों. नगेन्द्र यांचे जे मत बर उद्भूत केले आहे तेंच मत, संस्कृतांत शिरत असलेल्या या मुक्तछन्दादि प्रकाराविषयी आम्हास व्यक्त करावेयें वाटतें. जी गोष्ट नवीन वाङ्मयप्रकाराची तीच विषयांची. आधुनिक प्रादेशिक साहित्यांत साम्यवादी विचारसरणीचा खर प्रगतिवादाच्या नावागाली मोठ्या प्रमाणांत निर्माण होत होता त्यावेळीं साम्यवादाविषयी ममत्व असलेले कांही लोक त्या साहित्याची प्रशंसा करीत असत. यलुनिष्ठ पद्धतीने त्यांचे रसग्रहण केले तर त्या साहित्यात कांही मौलिक छंद्यहि आदळेल. तथापि त्याचे आधुनिक रस विषय पक्कं भारतीय साहित्याच्या रसनिष्ठ प्रकृतीशी फारच विसदृश वाटतात. पाश्चात्य येगांतल्या नरदेव पाहिला म्हणजे (तो नाकीदोळीं कितीहि नीटस असला तरी) पण दिसत नाही किंवा बरचित् पण दिसला तरी त्यासडे पाहून बरें वाटत नाही. नवीननेच्या आहारीं जऊन आमचे साहित्यिक आपले स्वतःच गमावून पसतील की काय अशी निता वाटूं लागते. नवीनता यावी, पण ही स्वतःचा घात करील इतक्या प्रमाणांत येतां कामा नये. पाटुणे यांवत, त्यांचे आतिथ्यहि भरपूर व्हावें, पण त्यांच्यामुळे घरच्यांचीच कुचंबणा होऊ नये !

नवीन शब्दनिमित्ति

प्रादेशिक साहित्यिक हे आजवर बहुधा संस्कृतसच असत. त्यामुळे त्यांना हवे असलेले शब्द ते संस्कृतांतून घेत. आजचे साहित्यिक बहुधा संस्कृतानभिज असतात. त्यांच्या अध्ययनाचे व चिंतनाचे माध्यम बहुधा इंग्रजीच असतें. त्यांना एवढा शब्द मुचतात ते मुख्यतः इंग्रजीच. त्या इंग्रजी शब्दांचे पर्याय शब्द ते रसच्छन्दसंगे संस्कृतच्या आधारें निर्माण करीत असतात. मित्र भावांच्या साहित्यिकांनी एकाच इंग्रजी शब्दाचे आशयच्या प्रादेशिक भाषेत सांगे संस्कृतमूळक पर्याय रूढ करून देवजे आहेत. नवे संस्कृत साहित्यिक तेच शब्द आधुनिक विषयांशी लेंगनांत घरांत संस्कृत शब्द म्हणूनच वापरतात. पण ते शब्द संस्कृतमूळक असले तरी त्यांच्यावर प्रादेशिकांची टांग राहतेच. हिंदी प्रदेशांतल्या नवीन संस्कृत लेखक ज्या अर्थानें 'उत्तरयास' शब्दाना वापर करीत त्याच अर्थी महाराष्ट्रांतल्या संस्कृत लेखक 'कदम्बरी' हा शब्द वापरितात. महाराष्ट्रांतल्या संस्कृत लेखक एतुक्का म्हणजे तर उत्तमोत्तम 'शुद्धया' हा शब्दप्रयोग करीत. आधुनिक संस्कृत लिखाणांत हा प्रकार त्याच आदळतो. विद्वत्पानांयें संस्कृतीवरून हा तर संस्कृत लेखांचा

संदर्भ-दिलो. 'त्यामुळे संस्कृतच्या प्रवृत्तीशी निगड्या असलेली विशेषनामे वापरण्यांत येत नसली तरी अर्थाचा अन्वय होतो. 'जैव' शब्दाचे 'जरज' हे संस्कृत रूपांतर कोणत्या जैव नांवाच्या इंग्रजी मागसाला आवडेल? वापरल्या देशी नांवांची इंग्रजी केलेली अशा निवृत्त इंग्रजी रुपान्तरें आपणासहि आवडत नाहीत. विशेषनामाच्या संस्कृतीवरणप्रमाणेच एकाच मूळ इंग्रजी शब्दाचे भिन्न भिन्न संस्कृत पर्याय ही एक गमतीची समस्या आहे. तथापि संस्कृत भाषेच्या निचा उपसर्ग पोषणार नाही. एका शब्दाचे अनेक अर्थ जसे संस्कृतांत भरपूर प्रमाणांत आढळतात, तसेच एका अर्थाचे अनेक शब्द (जसे सर्वत्र प्रचलित स्वरूपात) संस्कृत भाषेत आढळतात, त्यांमध्ये या नवीन शब्दाची भर पडत आहे. हिंदीमध्ये 'उपन्यास' ऐवजी 'कादमरी' हा शब्द वापरला तर व मराठीत लघुपथा ऐवजी 'शुक्रपथा' हा शब्द वापरला तर एका परीने खूपच मानण्यांत येईल. 'मार्ग' हा बंगाली शब्द पुष्पगुच्छ या अर्थां मराठीत रुढ होऊन त्याला मराठीपण पाव- याला फार काळ लागेल. संस्कृतांत तसा प्रश्न उपस्थित होणार नाही. शब्दाची व्युत्पत्ति संस्कृत व्याख्यानानुरूप असली म्हणजे तो संस्कृत. मग तो ओघातून येवो की बंगालातून येवो."

प्रादेशिक साहित्यांतील 'वाद' व संस्कृत साहित्य

प्रादेशिक साहित्याच्या प्रवेशीने आधुनिक संस्कृत साहित्याचा परामर्श घेताना प्रादेशिक भाषांतील साहित्यिकांनी ज्याची आज्ञाळ विवेचन चर्चा होते, अशा विविध साहित्यिक वादांची आठवण होणे स्वाभाविक आहे. आजचे प्रादेशिक साहित्यिक इंग्रजी साहित्याशी विशेष परिचित असल्याने स्वतःमकालीन इंग्रजी साहित्यिकांनी आपल्या साहित्यात जे संकेतवाद (सिम्बोलिझम), सौन्दर्यवाद, भाव-प्रतिमावाद (इमेजिझम), अतिशयार्थवाद (सरियालिझम) इत्यादि नवीन 'वाद' आपल्या काव्यकृतींनी निर्माण केले, त्यांच्या आधारे ते आपल्या साहित्याचे मुख्यमार्ग करीत असतात. याच प्रकारचे विविध साहित्यिक वाद भारतातील निरनिराळ्या प्रादेशिक साहित्यांत प्रचलित झाले आहेत. यांचे मुख्य किंवा एकमात्र कारण म्हणजे इंग्रजी साहित्याचा अतिरिक्त प्रभाव. भारतीय साहित्यात (नव्हे संपूर्ण जीवनातच) अस्मात् कळावलेली सारी आधुनिकता पास्तात्यांच्या निवृद्ध

६. पूर्वार्ध, पृष्ठे २६४ ते २६७ पाहा.

७. नागपूरचे श्री स. ना. कुळकर्णी यांनी लिहिलेल्या व्यवहारकोशाच्या द्वितीय भागात चाय, गिरणी, छुट्टि, बब, तोफ, वासावरत्या प्रचलित शब्दांचे संस्कृतत्व सिद्ध केले असून त्याचा संस्कृतभाषांतील लेखनादि व्यवहारात उपयोग करावा असे सुचविले आहे स. व्य. को, प्रस्तावना, पृ. १४ पाहा.

अनुकरणातून अजुरित झाली आहे, यात कोणाचाहि मतभेद नाही. पीप्स, इलियट, ओरेन, हॉपकिन्स, ओटेन, डेलिविस, स्टिफन स्पेंडर, आन्ड्रे ब्रेटन इत्यादि नवीन पाश्चात्य कवींंपैकी एखाद्याचा प्रभाव ज्याच्यावर पडला नाही असा आधुनिक कवि आढळण उहसा अशक्य. किंजुना त्याच्या साहित्याने प्रभावित न होता केवळ स्वभाषीय साहित्याच्या व्याख्यान प्रेरणा मिळून जो साहित्यनिर्मितीस प्रवृत्त झाला त्याला 'आधुनिक' ह विदोषण कोणी लावीतच नाही. तो जुनाट ! 'आधुनिक' तोच फी जो कोणत्या तरी पाश्चात्य साहित्यिकाची री ओढतो. मग तो त्याचा एर स्वभाषीय किंवा स्वराष्ट्रीय साहित्याच्या सुराशी निस्सादी असेना का !

भारतातल्या अगिळ प्रादेशिक साहित्यातील नवीन वादाच्या मुळाशी केवळ पाश्चात्य साहित्याचा प्रभाव आहे हे उघड आहे व म्हणूनच निरनिराळ्या प्रादेशिक साहित्याचा परस्परशीर्षी विशेष संपन्न नसताहि पाश्चात्य साहित्यातील सारे वाद सर्व प्रादेशिक साहित्यात सारख्याच स्वरूपान आढळतात. भारतीय साहित्यात हे आधुनिक वाद पक्ष प्रगट झाले व वादीस लागू याची परतना कोणत्याहि एका प्रादेशिक भाषीच्या साहित्याच संघटत पर्यालोचन केले असता उग्रात येईल. उदाहरणार्थ नर-भारताची राज्यभाषा सिंहा राष्ट्रभाषा म्हणून द्विग विशय प्रसारच स्थान स्थान प्राप्त झाले त्या हिंदी साहित्यातील 'वाद' पाहा.

आधुनिक हिंदी कवितेचा प्रारंभ भारतेन्दूच्या उदयापासून मानायात येतो. भारतेन्दु धानू हरिश्चन्द्र यांच्यापूर्वीची हिंदी कविता रीतिशालीन परंपरेंचें म्हणजे संस्कृतनिष्ठ काव्याचें अनुकरण करीत होती. त्या काव्याची मूलभूत भावना प्रासुर्याने शृंगारिक होती. स्त्रीपुरुषाच्या शृंगारवेषा, त्याचे यौवनविलास, नायक-नायिकाचे संयोग-वियोग हे या काळातील काव्याचे नियम होते. हा त्याचा शृंगार अदंगील तेच्या घरात शिरला होता. राधाकृष्णादिकाचा शृंगार रंगविषयाच्या नारात्ताली नागदी अश्लीलता साहित्यात छिप्समत झाली होती. हिंदीतल्या अशा या रीतिशालीन काव्यांत प्रिचित् नवीनता उत्पन्न केली ती १७ व्या शतमानाच्या भूरण कवीने. मात्र ही नवीनता कोणाच्याहि अनुकरणातून उद्भूतली नव्हती. परम्परागत काव्याच्या मर्यादात राहून भूरण कवीने हिंदी कवितेत मौलिकता उत्पन्न केली. उपनि शिराजीनाररया समकालीन पुरुषोत्तमाचे शौर्य-धैर्य-औशर्य हे आपल्या कवितेचे नियम करून भूरण कवीने एका अर्थी हिंदीतील राष्ट्रीय कवितेचा जन्म दिला. 'शिराजभूरण' या अल्कारशाम्प्रीय काव्याहि भूरणाने विरयांची नवीनता निर्माण केली. पण भूणाच्या या नवीनतेतून संप्रदाय निर्माण झाला नाही.

इ. स. १८५७ नंतर फारतय्यांनी जी अक्षय्या राष्ट्रीयज्ञान निर्माण झाली, तिच्या वेदनेमुळे भारतेन्दूच्या कायात प्रथम 'यथार्थवाद' निर्माण झाला. या यथार्थवादी काव्यात नवागत श्रमवी राज्याचे काही गुण पाहून सत्तेर व अनेक टोप

पाहून असतोप निर्माण झालेला दिसतो. त्याचबरोबर स्त्रीशिक्षण, बालविवाह-तिरस्कार विधवाविवाह-पुरस्कार अत्युद्यता-निवारण यासारखे आधुनिक विषय भारतेन्दु, प्रेमघन यासारख्या यथार्थवादी हिंदी कवींच्या काव्यात व्यक्त झाले आहेत. मराठीत केशवसुत, गुजरगोविंद नर्मदाशंकर, बंगालीत ईश्वरचन्द्र, रंगलाल बॅनर्जी, मधुसूदन दत्त यासारख्या नामवंत कवींची गणना याच यथार्थवादी कवींत करता येईल.

भारतेन्दूच्या यथार्थवादानंतर महावीरप्रसाद द्विवेदींचा 'आदर्शवाद' हिंदी साहित्यात उदयास आला. इ. स. १९०० ते १९२० पर्यंत संपूर्ण भारतातच नव्हे तर जगात ज्या विलक्षण घटना घडत गेल्या, त्यांच्या प्रभावाने हिंदी साहित्यात हे 'आदर्शवादी' साहित्याचे युग अवतरले, असे हिंदी साहित्याचे पर्यालोचक मानतात. समाजाच्या उद्धारासाठी काव्यातून नीति, सदाचार, बंधुत्व-भावना इत्यादिनांचा पुरस्कार आदर्शवादी साहित्यिकांनी केला. या आदर्शवादी कवींचा गौरव करण्यासाठी त्यांना मानवतावादी, (Humanitarian, Idealist) असेहि शिरोफल लावण्यात येते. आदर्शवादाने हिंदी साहित्यात श्रीधर पाटकाचा स्वच्छन्दतावाद (Romanticism) जन्म पावला अस मानण्यात येत. इंग्रजी साहित्यात बडोव्यर्थ आणि कोलरिज हे रोमॅन्टिसिझमचे प्रवर्तक मानण्यात येतात. युरोपात फ्रेंच राज्यक्रांति, रूसो, कॅन्ट, हेगेल यांचे नवे सिद्धांत आणि पुनर्जागरण व सुधारणा (Renaissance and reformation) यांच्या चळवळी इत्यादि कारणांमुळे रोमॅन्टिसिझम ऊर्फ स्वच्छन्दतावाद निर्माण झाला तरा भारतातहि राजकीय, धार्मिक व सामाजिक जीवनातील विविध परिस्थितीमुळे उत्पन्न झाला असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न प्रा. विनयमोहन शर्मा पानी केला आहे. या स्वच्छन्दतावादी काव्यात निसर्गाचे आध्यात्मिक किंवा दैवी चित्रण आणि समाजजीवनामध्ये संपादित मानवतावादाचा पुरस्कार करण्याचा प्रयत्न आढळतो.

यानंतरचा हिंदी साहित्यातला वाद म्हणजे 'छायावाद'. हा छायावाद म्हणजे श्रीधर पाटकाच्या स्वच्छन्दतावादाच निकसित किंवा परिवर्तित रूप होय. छायावादी काव्यात आत्मामुक्त्यन्वना (Subjectivity), नवीन छंद व विशेषतः मुक्तछंद, निसर्गाचे मानवीकरण, प्रतीकालम्पना किंवा साधनिकता, व्यञ्जनागर्भ शब्दप्रयोग आणि मानवतावादाचा उद्घोष ही लक्षण एवढ्या माळतात. या नवोदित छायावादाच्या मुळाशी, तरुण साहित्यिकांत वाटलेले वर्तुष्य, शले, फीट्स, कॉलरिज या इंग्रजीतील रोमॅन्टिक (स्वच्छन्दतावादी) कवींच्या काव्याचे स्रोत सत्कार आणि भारताचे श्रेष्ठ कवि रवींद्रनाथ टागोर यांच्या साहित्याचा

प्रभाव ही कारणें मुद्रा मानण्यात येतात. आचार्य रामचन्द्र शुक्ल ह्यानी आपल्या हिंदी साहित्याच्या इतिहासात हिंदीतील छायावादचे मूळ सांगितले त असें की “ ईसाई सतो के छायावाद (Phantasmata) तथा योरोपीय नाट्यक्षेत्रमें प्रचलित आध्यात्मिक प्रतीकवाद (Symbolism) के अनुकरणपर रची जाने के कारण बंगाल में ऐसी कविताएँ ‘छायावाद’ कही जाने लगी ” (पृ. ६५१). तात्पर्य, इंग्रजीद्वारा प्रचलित व बंगालीद्वारा हिंदीत हा छायावाद उत्पन्न झाला. परंतु, निराला, महादेवी वर्मा हे थोर कवि ‘छायावादी’ कवि म्हणून हिंदी साहित्यात ख्याति पावले. रहस्यवाद, प्रतीकवाद, दातानाद, इत्यादि भगवान्तर छायावादच्या शाखा-प्रशाखा मानण्यात येतात. छायावाद व रहस्यवाद एकच की त्यात काही भेद आहे, यासंबंधी विद्वानात वाद आहे. उमरपय्यामच्या दयावानी ‘हालाचाद’ नावाचा आणखी एक वाद निर्माण केला आहे. प्रख्यात कवि नचन यांना हालानादाचे प्रतीक मानण्यात येते.

यापुढची पायरी म्हणजे मार्क्सवादाच्या प्रभावातून उद्भवलेला तथाकथित ‘प्रगतिवाद’. आत्मपर्यंतच्या वादानी हाताळलेले सर्व विषय त्याच्या मानून भाड घेतलाहीरिद्ध आनोश, सामाजिक निरमतेचा तिस्कार, यतमान राजनीति, विद्वान्ति, साम्राज्यशाहीचा धिक्कार, ग्रामीण जीवनाचे वर्णन, हातोडा, कोयता, लालबायला, गिरणीमजूर व त्यांची मुगदु रे, गिरणीचा भागा यासारखे विषय या प्रगतिवादाने पुरस्कारले. यस्तुत हा तथाकथित प्रगतिवाद यथार्थवादाची नवी मानारू आवृत्ति होती. ज्या दक्षित, पीडित, शोषित समाजासाठी स्वतः त्या प्रगतिवादी म्हणविणारे कवी नवीन कायरचना प्रीत होते जिना आहेत त्याच्या हृदयाची परवड घेण्यास मान ते काव्य भावनर सर्वथा असमर्थ ठरले आहे. निर्याची नीरुता ईंच या प्रगतिवादाचे परे वैशिष्ट्य. कोमल भावना व उदात्त उत्तुंग कव्यना यांना प्रगतिवादाच्या दृष्टीने काही महत्त्व नाही.

छायावादची आत्मतिक भावुक्ता व तथाकथित प्रगतिवादाची ‘शुक्ल वैदिकता’ याच्या प्रतिनियतून नसा ‘प्रयोगवाद’ हिंदीत उदय पावला आहे. नवी शैली, नवी प्रतीक, नया कव्यना, नरे छंद याचा आरिप्पार करण्यातहि हे प्रयोगवादी म्हणविणारे कवि धडपडत आहेत. वास्तविक याच्या पूर्वीच्या वादाचे प्रतीक व त्याचे छारे अनुपायी प्रयोगवादीच होते. त्याच्या परित्थिनी योग्य वाटले ते प्रयोग त्यांनी केले, कारण त्यांना कर्मिंतल रटाळण्या दूर करायाना होता. रथियाच्या ग्राम्यवादाचे प्रचारक बनलेल्या तथाकथित प्रगतिवादींनी जे रटाळण्या काव्यात निर्माण केले तो हृदयिभ्यासाठी नवीन प्रयोगवाद उदयास येग आवश्यक होत.

आधुनिक सर्व प्रवेशिर साहित्याा मोठ्या वेगाने टट्याल पावलेल्या निरिध वादांची कवना येण्याच्या दृष्टीने टळक उदाहरण म्हणून आम्ही हिंदी साहित्यातील

वादाचा संशेपाने आढावा येथे घेतला आहे. हेच वाद थोड्या फार कालभेदाने आणि सहाभेदाने मारतातील सर्व प्रादेशिक साहित्यात आढळतील. सर्व भाषांतील आधुनिक वादाचा आढावा घेणे आमचें उद्दिष्ट नाही. स्थालपुलस्त्यायाने नवीन साहित्याच्या स्वरूपाची कल्पना या हिंदी साहित्यातील वादाचा आढावा वाचून येईल. हे सारे वाद इंग्रजी साहित्याच्या स्पर्शानेच निर्माण झाले याबद्दल विद्वानात मतभेद नाही. इंग्रजी साहित्यात सुद्धा नवीन 'वाद' प्रामुख्याने येतात. गेल्या दहापंधरा वर्षांपासून इंग्रजी साहित्यात बाह्यागवादा (Formalism) बळावला आहे. बाह्यागवादी कवींचा भर शैली, छंद, भाषा या बाह्यागावर विशेष आहे.

इंग्लंडातील आजचे साहित्यसमीक्षक या वादाची अत्यजीविता पाहून त्यांना विशेष महत्त्व देत नाहीत. काव्य कोणत्याही वादानामध्ये अंतर्भूत होवो त्यामधून जर परतल्याला स्पर्श होत असेल व जीवनातील शाश्वत सत्य संदर्भांचा साक्षात्कार सहजपणे होत असेल, तर ते चिरस्थायी झाल्यावाचून राहणार नाही. मग तें स्तुतिपर असो, भक्तिपर असो, रीतिनिष्ठ असो, की यथार्थवादी, आदर्शवादी, छायावादी, रहस्यवादी, हास्यावादी, किंहुना रक्त प्रगतिवादी असो !

अर्वाचीन साहित्याचे कालखण्ड

अर्वाचीन प्रादेशिक साहित्याप्रमाणेच संस्कृत साहित्याचेहि आठ शिक्षणपूर्व आणि आठ शिक्षणोत्तर असे दोन खंड स्पष्ट दिसतात. गेल्या तीन शतकातील मारतातल्या कोणत्याही भाषेतील साहित्याचे वर्णालोचन केल्यास हे दोन खंड स्पष्ट दिसतात. हिंदीचा नवीन काळपर मराठेन्दुपावन, मराठीचा केशवमुत्तापावन, गुजरातीचा ठाकोरपावन जिना कानडीचा श्रीनृत्तय्यापावन मुरु झाला अस मानण्यात येत. एकट्या अंगाली समाजचा पाश्चात्य संस्कृतीशी घनिष्ठ संबंध १७-१८ पासून (प्लासीच्या लढाईपासून) म्हणजे इतरापेक्षा शहर वरि आधी आला त्यामुळे तेव्हापासूनच, चैतन्यग्रहोद्भवपासून प्रेरित झालेली धर्म भक्तिप्रधान 'मंगलकाव्या'ची परंपरा अंगालात जोरून लागली. भारतचंद्र, ईश्वर चंद्र गुप्त, मधुसूदन दत्त, विहारीलाल इत्यादि १९ व्या शतकातील कवींनी जुन्या अंगाली काव्याला कलाटणी दिली. देशप्रेम, संस्कृतिप्रेम यासारख्या नवीन भावनांचे उदीयन त्यांच्या कवितेतून झालेल दिसत. त्याचरोबर पाश्चात्य काव्याचे विषय, त्यातील भाव, विचार, त्याची शैली, इत्यादींचेहि विशेष आकर्षण अंगालातील या नवोदित निवा नवपुण्यप्रसन्न कवींच्या स्थितीतून दिसत. पाश्चात्य साहित्याचा इतका प्रभाव पडला तरी अंगाली साहित्यिकांचे परंपरागत वैष्णवी साहित्याविषयीच आकर्षण फीट झाले नव्हते. बहुतेक नवीन कवींनी कोणत्या ना कोणत्या तरी स्वरूपात प्राचीन वैष्णव पद्धतीचे काव्य केलेले आहे. या नवीन वैष्णवी काव्याची शैली

‘निरुप’ किंवा दुना लौकिक व्यवहाराच्या अभावी ‘मृत’ ठरविलेल्या संस्कृत भाषेचे माध्यम आत्माविष्कारासाठी बुद्धिपुरस्सर स्वीकारण्यांत अर्वाचीन संस्कृत साहित्यिकांनी फार मोठी ध्येयनिष्ठा प्रकट केली असे आमचे स्पष्ट मत आहे. त्यांनी जे वांदी संस्कृतांत लिहिले त्याऐवजी आपल्या प्रादेशिक भाषेत लिहिले असते तर त्यांना प्रादेशिक साहित्यिकांत मोठी मानमान्यता प्राप्त झाली असती. अव्वल इंग्रजीच्या काळात इंग्रजी भाषेत चांगले लेखन करून भरिल भारतीय किंवा जागतिक प्रतिष्ठा प्राप्त होण्याची शक्यता अजतांहि केवळ मातृभाषेची सेवा घेवाची, इंग्रजी न जाणणाऱ्या आपल्या बांधवांना आपले विचार कळावेत या ध्येयनिष्ठेने प्रेरित होऊन अनेक मोटमोठ्या निश्चानांनी आपले वाङ्मय-कार्य मातृभाषेतूनच करण्यामध्ये जी ध्येयनिष्ठा व्यक्त केली तीच ध्येयनिष्ठा संस्कृत भाषेच्या प्रतिकूल काळात संस्कृतानून लेखन करणाऱ्या लेखकांमध्ये आम्हांला दिसते. ज्ञानेश्वर, तुलसीदास, चैतन्य महाप्रभु, हे संतकवि मोठे संस्कृतपण्डित होते. संस्कृतात उत्कृष्ट छन्दोबद्ध रचनाहि ते करून शकत होते हे ज्ञानेश्वरांच्या अमृतानुमनांतील—

यदक्षरमनाख्येयमानन्दमयकेवलम् ।

श्रीमन्निबृतिनायेतिस्थानं दैवतमाश्रये ॥१॥

गुरुस्वरयारुणया लोके विद्या साक्षादि शंकरी ।

जयस्थाशा नमस्तत्स्य दयाद्वार्यं निरन्तरम् ॥२॥

सार्धं केन च कस्यार्धं शिवयोः समरूपिणोः ।

मार्तुं न शक्यते लज्जमिति द्वैतच्छलान्मुहुः ॥३॥

अद्वैतमात्मनस्तत्त्वं दर्शयन्ती मियस्तराम् ।

तौ बन्दे जगताभासी तयोस्तत्त्वाभिपत्तये ॥४॥

मूलायाप्रायमध्याय मूलमध्याप्रमूर्तये ।

शीलाप्रमूलमध्याय नमः पूर्णाय शम्भये ॥५॥

या आरंभीच्या मंगलाचरणावरून; किंवा तुलसीरामायणातील अत्येक शोषानाच्या आरंभी येणाऱ्या—

यन्मापावशयति विद्वन्मलिलं ब्रह्मादिदेवाधुरा

यत्सपवादमुपेव भाति सकल रज्जो यथाऽहेभ्रमः ।

यत्पादप्लव एक एव हि भवाम्भोयेस्तितीर्यावतां

अन्देऽहं तमज्ञेयकारणपरं रामास्थयीशं हरिम् ॥ १-६

प्रसन्नतां या न यताभिधेयतस्तथा न मत्ते वनवातदुःखतः ।

मुक्तान्मुञ्चथो रघुनन्दनस्य सा सदास्तु मे मञ्जुलमङ्गलप्रदा ॥ २-२

मूल धर्मंतरोविवेकजलधेः पूर्णेन्दुमानन्दं

धैराग्याम्बुजभास्कर ह्याघधनध्वान्तापहं तापहम् ।

मोहाम्भोपरपूगपाटनविधौ श्वातं भयं शंकरं

घन्दे ब्रह्मकुलं कलङ्कशमनं श्रीरामभूपप्रियम् ॥ ३-१ ॥

ब्रह्माम्भोपितामुद्भवं कलमन्त्रप्रध्वंसनं चाप्ययं

धौमच्छम्भुमुखेन्दुमुन्दरदरं संशोभितं सर्वदा ।

संसारभयभेयजं सुस्तरुं, श्रीजानकीजीवनं

घन्यास्ते कृतिनः पिबन्ति सतत श्रीरामनामामृतम् ॥ ४-१ ॥

मान्या स्पृहा रघुपते हृदयेऽस्मदीये

सत्यं यदामि य भवानप्रिलान्तरात्मा ।

भक्तिं प्रयच्छ रघुपुङ्गव निर्भरा मे

कामादि-दीपरहितं ब्रुव मानसं च ॥ ५-२ ॥

इत्यादि मंगल श्लोकाख्येन; किंवा भीषितन्यदेवांच्या श्रीमुरांगून सहज उद्गीर्ण झालेल्या —

चेतोदपणमार्जनं भयमहादावाग्नि-निर्वापणं

श्रेयःकरवचन्द्रिकावितरणं विद्यावधूजीवनम् ।

आगन्धाम्बुधिघर्षनं प्रतिपदं पूर्णामृतास्वादनं

सर्वात्मस्नपनं परं विजयते श्रीकृष्णसंकीर्तनम् ॥

(श्रीपद्यावली २२)

नाम्नामकारि बहुधा, निजसर्वशक्तिः

तत्रापिता, नियमितः स्मरणे न कालः ।

एतादृशी तव कृपा भगवन् ! ममापि

दुर्दैवभीदृशमिहाजनि मानुरागः ॥ (श्रीपद्यावली ३१)

॥ धनं न जनं न यौवनं कवितां वा जगदीश कामये ।

मम जन्मनि जन्मनीदयरे भवताद् भक्तिरहेतुकी त्वयि ॥

(श्रीपद्यावली ९४)

युगायितं निमेषेण चक्षुषा प्राबुषायितम् ।

शून्यायितं जपत् सर्वं गोविन्दविरहेण मे ॥ (श्रीपद्यावली ३२४)

दधिमयननिनादस्त्वयतनिद्रः प्रभाते

निभूतपदमणारं बल्लवीनां प्रविष्टः ।

मुलकमलसमीररागु निर्वाप्य दीपम्

कवलितनवनीतः पातु मां बालकृष्णः ॥ (श्रीपद्यावली १४२)

इत्यादि भक्तिवादि श्लोकांतून उत्कृष्ट प्रकारे व्यक्त होत. त्यापि प्रादेशिक भाषांच्या उदयकाळीं संस्कृतात लिहिणे सहज शक्य असूनहि या महा पुराणांनी बुद्धिपुरस्सर प्रादेशिक भाषांतून लेखन करण्यात जशी श्राव्य ध्येयनिष्ठा किंवा जागरूकता व्यक्त केली (जिच महत्त्व आन प्रादेशिक भाषांचे अभिमानी मोठ्या भक्तीने किंवा अभिमानाने वर्णन करतात) तशीच ध्येयनिष्ठा किंवा जागरूकता या अर्वाचीन काळातील संस्कृत भाषेच्या उपासकांनी केलेली आहे, असें आमचें स्पष्ट मत आहे.

संस्कृत भाषा ही, देवभाषा, राष्ट्राभाषा, सर्व भारतीय भाषांची जमनी, भारतीय संस्कृतीचा कोप, जगातली सर्वश्रेष्ठ भाषा इत्यादि उत्तमोत्तम विशेषणांनी तिची तोंडभर स्तुति करण वेगळे आणि प्रादेशिक भाषांतून वाङ्मयसेवा केल्यास सहज प्राप्त होणारा धनमानादि लाभ शिष्टाचारून संस्कृत भाषेची सेवा पहावी म्हणूनच संस्कृत भाषांतून उत्तमोत्तम वत्साहृति निर्माण करण वेगळे. पहिल्यात गुणग्राहकता आहे, तर दुसऱ्यात ज्वलत ध्येयनिष्ठा व निष्काम भक्ति आहे !

राष्ट्रीय एकात्मता व संस्कृत

जर समित्त्याप्रमाणे सारेच प्रादेशिक साहित्यिक पाश्चात्य साहित्याच्या प्रभावामुळे म्हणा किंवा समकालीन राष्ट्रीय, सामाजिक, आर्थिक परिस्थितीच्या प्रभावा मुळे म्हणा, नव्या युगाला अनुरूप मार्गदर्शन करणारी, किंवा नव्या युगाच्या उदयाकाली 'कुतारी' पुढणारी नवीनता काव्यात निर्माण करण्यात मग्न असलेले पाहून, या काळातले (इ. स. १८५७ च्या क्रांतीनंतरचे) संस्कृत लेखकहि संस्कृतात तशीच नवीनता निर्माण करण्यात झटू लागले दिसतात. त्यातहि नव्या संस्कृत साहित्याचें वैशिष्ट्य काहीस आगळ आहे; त असें की भारभाषांतून संस्कृत भाषेचे व साहित्याचे स्वरूप अतिभारतीय होत तसच तें आजहि आहे. सर्व प्रादेशिक भाषांतला उत्कृष्ट अथ आत्मसात् कृष्ण हिंदीचा विकास धावा ॥ तिने नवभारताच्या राष्ट्रभाषेचें कार्य कराव अशी मोठमोठ्या राष्ट्रपुरुषाची हिंदीवादन अपेक्षा आहे. त्यासाठी केंद्रीय व प्रांतिक सरकारे व्यापापत्या परीने व्यवस्थित आर्थिक साहाय्यहि देत आहेत. काही काळानंतर नेतृत्वाची हिंदीसजवीची ही अपेक्षा फडाचिन् फलद्रूपहि होईल. पण त कार्य संस्कृत साहित्यकारांकरून, कथल्याहि प्रकारे सरकारी साहाय्य नसताना, त्यापामे कोणतीहि योजना नसताना किंवा परिस्थिती केवळ प्रतिज्ञाल्प असताना, स्वयंप्रेरणेने आजवर घडून आले आहे. भिन्नभाषीय शब्दांचा एकत्र समन्वय करण्याच कार्य संस्कृत लेखनाकरून कसें होत आहे व संस्कृत भाषेच्या द्वारा ते कसें सहज शक्य आहे, याची निश्चित कल्पना यान प्रकरणात वर दिलेली आहे. त्याचरोबर सर्व भाषातील उत्कृष्ट साहित्याचे स्वरूप आत्मसात् करून त्यांना

एकरूपता देण्याचें अन्यायकारणीय कार्य आजच्या संस्कृत लेखकांकडून अपेक्षित पण संभव्य मागण्या अग्रिमभारतीयतेमुळे सहजसहर्षी घडून येत आहे. पाश्चात्य साहित्याच्या समर्थने किंवा समर्थराने सर्वत्र प्रादेशिक साहित्यात परिवर्तन घडून आले. या परिवर्तनात घरा अर्थी एकरूपता किंवा नुत्यरूपता असणे तरी त्यात प्रादेशिक साहित्याच्या परम्परागत वैशिष्ट्याची विविधता दिसतेच, त्या विविधतेतून पुनश्च एकात्मता निर्माण झाल्याचें केवळ अर्वाचीन संस्कृत साहित्यातच दिसून येतें. याच कारण निचा लेखकसंग हिंदी, उगाली, मराठी लेखकांसारखा प्रादेशिक नाही. तो संपेक्षत अन्य असल्या तरी अग्रिमभारतीय आहे. त्यामुळे प्राचीन व अर्वाचीन संस्कृत साहित्याच पर्यालोचन करताना घरा प्रदेशापुरती दृष्टि अनुचित ठेवून चारित्र्य नाही. संस्कृत साहित्याचें पर्यालोचन म्हणजे एकाच भाषेत निर्माण झालेल्या अग्रिमभारतीय साहित्याचें पर्यालोचन होय !

प्राचीन साहित्याचें समर्थन

आधुनिक साहित्यात नळावलेल्या उपरिनिर्दिष्ट विविध वादात्मक दृष्टीयोगांतून संस्कृत साहित्याकडे पाहून असता संस्कृत साहित्यांताना त्यामध्ये काही उणीवा जाणू लागल्या. त्याचें निवारण करून संस्कृत साहित्याला तयाकथित प्रगतिशील नवसाहित्याच्या प्रमाणाशीत आणण्यासाठी अनेकांचे प्रयत्न चालू असता, प्राचीन साहित्यातच परिपूर्णता पाहणारे काही साहित्यिक असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करीत होते की आधुनिक पाश्चात्य साहित्यात किंवा प्रगतिशीलता किंवा आधुनिकता म्हणतात ती आमच्या प्राचीन महाकवींच्या काव्यातहि होती. हिंदु निरनविश्राल्याचें विद्वान प्राण्यापस श्रीरघुवंश उपाध्याय यांनी 'संस्कृतकाव्येषु प्रगतिशीलत्वम्' या निबन्धानर एफ लेख लिहून या पक्षाच उत्तम प्रकारे प्रतिपादन केले आहे. मा. उपाध्याय त्या लेखानत म्हणतात :—

“ केचन आधुनिका आलोचनविशे वदन्ति यत विज्ञे संस्कृतनिरनरेषु काव्येषु प्रगतिशीलत्व नाम । प्रगतिशीलत्वस्य स्वरूपनिर्णवावसरे ते ह्यथ मीमांसन्ते यत् समाजस्य-निमग्नश्रेणीगताना दारिद्र्यपङ्कमग्नाना जनाना यत्सत्त्वमौल्यति सामानिक-दृष्ट्या सर्वतो गृहणीय जीवित तस्य यथार्थतत्त्वचरण काव्येषु, समादादितत्वबोधनाया यत्रिरूपण नाटकेषु, तदेव काव्यत्वप्रगतिशीलत्वस्य बीजम् । साम्प्रत रुचिरसंय-साहित्यस्य वैशिष्ट्यमिदमेव सर्वतो जगति यत्रिमन्तराणा परिश्रमोपवीविना जनाना यथार्थनादम् अनुगत्य जीवनचित्रण नाम । इमे आलोचकम्पन्या अनभिज्ञा. संस्कृत-काव्यरूपगाना केवळ दोषैकपुण्यानि परप्रत्ययेयुद्दयो हन्त यत् सत्त्वमौल्यमिति तत् तु निनान्त आतिपूर्णत्वात् मुतरा नास्त्यनन्यमिति निशामुर्वतु विवेचनचणाः । ”

“ प्राचीनभारतेऽस्मिन् घनादधानां मान्यानां महोभुजाम् अन्येषां वा लक्ष्मी-
पुत्राणां सदनं यैदुपीमण्डितानां पण्डितानां प्रतिभाजुषां कवीनां वा कृते सत्यमेवावर्तते
आकर्षणेन्द्रमिति के रलु न जानन्ति । राज्ञामाश्रयस्तेषां विधाय भोजनादिव्यवस्थां
चिन्ताया न्हासकोऽभवदिति तु अकिञ्चित्करी धारणा साग्र्यतिक्रानाम् आलोचनानाम् ।
कवीनां प्रतिभाप्रसारणाय पण्डितानां पाण्डित्योद्बोधनाय च समृद्धानाम् आश्रयस्य
उपयोग आसीत् प्राचीने युगे । दैहिक-चिन्तायाः शतगुणी विद्यते मानसिकचिन्ताया
निवृत्तिः इति हेतोः विद्वांसो भूपालानाम् आश्रयकल्पतरुणाम् आश्रयणं सर्वथा
षक्तुः । न तेन कापि हानिरभूत् । कवीनां स्वाश्रयप्रदातृणां नृपाणां कीर्तिकीर्तनं
नाम न खलु तेषाम् आवश्यकं कार्यम् अभवत् । अवाप्तरकालीनाः केचन कवयः
सुबन्तु कृमामर्दनकारिणः कौञ्चन महोपालान्, परन्तु प्राचीनानां नेयम्
आसीत् पद्धतिः अथवा, नायम् आसीत् क्षुद्रजनभुण्णो मार्गः । स्वाच्छन्दप्रिया हि
निरदकुशाः कवयः सकलहिताय कुर्वन्तः कविकर्म नो कदापि समाजस्य पुरुषान्
हीनान् वा अधीनान् वा, उन्चात् वा नीचान् वा शिससमूहः । तेषां भारती सर्वेषां
वर्णाणां कल्याणाय प्रवर्तमानैव स्वीयां कृतार्थतां भेजे । उदाहरणप्रदर्शनमुखेन
प्रदर्श्यते देवशायीरचनाचणानां पण्डितानाम् एतद्विपयिका काचन काव्यचातुरी । ”

अशा प्रकारे साहित्यातील प्रगतिवादाविषयी आपले मत प्रदर्शित करून
त्याच्या समर्थनार्थ,

प्रहृष्टमपनीय स्वं निदिष्टास्तोन्वैः प्रतिपदमुपहृतः केचन्निरजागृहीति ।

मूढुरविशदवर्णा निद्रया शून्यदून्वा वददपि गिरमन्तर्दुष्यते नो ननुष्यः ॥

(शिशुपालवधे ११४)

स भीहिणां यावदुपासितुं गताः शुकान् मृगीस्तावदुपद्रुतस्त्रियाम् ।

कंदारिकाणामभितः समाकुलाः सहासमालोकयति स्म गोपिकाः ॥

(शिशुपालवधे १२।४२)

गतान् पशूनां सह जग्मबन्धुतां गृहाभयं प्रेम यनेषु विभ्रतः ।

वधसं गोपानुपधेनु पाण्डवः कृतानुकारानिष गोभिरानये ॥

(किरातार्जुनीये ४।१३)

सा संस्पृष्टाभरणमबला पेशलं धारयन्ती

शम्प्योत्सङ्गे निहितमसकृद् दुःखदुःखेन गात्रम् ।

स्वामप्यस्तं नवजलमय भोचयिष्यत्यवशं

प्रायः सर्वो भवति कण्ठावृत्तिरार्दान्तरात्मा ॥

(उत्तरमेमे ३०)

ही प्रसिद्ध काव्यांतली उदाहरणे प्रा. उपाध्यायांनी दिली आहेत. महाकवि माधव्या
प्रगतिशीलतेचाच समर्थन करतांना ते म्हणतात :— “ राजप्रसादचद्विपि माधो

दक्षिणां उटजेषु द्या दृष्टिं निश्चित्येन ।..... कवेः सहानुभूतिः न केवल मानवेषु
एव सीमबद्धा वर्तते, प्रत्युत स रत्न कवि निरस्ता पद्मना च व्यवहारस्य अवलोकने
निनान्तपटुः दक्षश्च वर्तते । स्वमहाकाव्यस्य द्वादशे सर्गे जनपदनिवासिनाम्
अनेकान् ग्रामीणाचारान् सरल्या दृशा निरीक्ष्य कोमल्या सस्कृतगिरा साधु वर्णित-
वान् । लज्जावनतमुख्यो नायो ग्रामीणाः । श्रीकृष्ण चाटिकोपरोधमर्थानां वृत्तीनां
विपरम्ये नैव साक्षात्पुन्यं । गोपीमारावनतपृष्ठाः क्रमेण इतस्ततो धावन्तो भारम्
अणुमाना राजमार्गेषु विरुतेषु अपि जनसमूहं समर्थं भोजयन्ति बालान् तन्मातृश्च ।
ग्रामाणां सीमान्तरेषु पानगोष्ठीमध्यगता गायका मधुपानम् आस्वदन्तः कमपि आनन्दम्
आवहन्तीति वर्णयन् कविरय सामान्यजनताया दुःखमुपलभ्यो निरपेक्षभावम् - आधत्ते ।
तस्मात् पृथाक्ता अभिलुक्तानां गिरौ नितान्तम् उपेक्षया एव । ”

संस्कृत साहित्यातील नवीनता

प्रा. चन्देव उपाध्यायाच्या शब्दात थर सागितल्याप्रमाणे संस्कृतशाचा एक वर्ग
प्राचीन साहित्यातील आग्नेयाच निरुण करण्याचा प्रयत्न करित होता. त्याच
परीनेर आधुनिक पाश्चात्य व प्रादेशिक साहित्याच्या प्रभावाने संस्कृतात नियत-
कालिक व भ्रष्टान्तरित साहित्यापरीनेर लघुकाव्ये, सुकृताव्ये, गेयकाव्ये, कादंबरी किंवा
उपन्यास, समालोचनात्मक, चर्चात्मक व वैज्ञानिक निबंध, बृहत्प्रबंध, वाङ्मयसमीक्षा,
इतिहास इत्यादि नवीन प्रकारचे साहित्य निर्माण करण्याचे कार्य संस्कृत लेखकांनी
ज्ञात्याने मुरू केल्याचे दिसून येते. प. हृषीकेश भट्टाचार्य, आप्पाशास्त्री राशीनंदकर,
आर. कृष्णम्माचारियर व आर. व्ही. कृष्णम्माचारियर (श्रीरामाच्या सद्दया
परिषदेचे संपादक) इत्यादींच्या नियतकालिकातील आरम्भीच्या लेखनाने याचपरी
मोठी उत्कृष्टता आणि जी आकाशा ग्रन्थवास येते ती पुढे हळूहळू ओसरत गेलेली
दिसून येते. उत्तरोत्तर संस्कृत लेखकांना निराशेने प्रासल्याचेहि संस्कृत वृत्तनातील
अनेक लेखनाने दिसून येते. शासकीय व आर्थिक साहाय्याच्या अभावी आपले
संस्कृत ग्रिगण मुद्रणसंस्कार देखील पात्र शकत नाही, हे लक्षात घेऊ लागल्याने
संस्कृत माध्यमाचा त्याग करून मोठमोठे संस्कृतज्ञ, प्रादेशिक किंवा इंग्रजी भाषेत
ग्रिगण करू लागल्याचे पुढे पुढे दिसून येते. प्रारम्भी तशी निराशा दिसत नाही.
विशेष म्हणजे आपापल्या मातृभाषातील आणि इंग्रजी भाषेतीलहि उत्तमोत्तम ग्रन्थांची
सुसोप संस्कृत भाषान्तरणे करून संस्कृत लेखकांनी आपल्या विरतपणा इंग्रजी राज्याच्या
सुरुवातीला पार मोठ्या प्रमाणात व्यस्त केल्याचे दिसून येते. प्रत्युत ग्रन्थातील
‘भाषान्तरित संस्कृत साहित्य’ हे २२ व प्रकरण चालव्यास आमच्या विधानातील
यथार्थनेची कल्पना येईल. ज्या ज्या लेखकांच्या वेळेअन्यभाषीय ग्रन्थ संस्कृत
अनुवादाय योग्य घाट, त्यांचे अनुवाद त्यांनी स्वयंप्रणने केले. त्यासाठी त्यांना
कोणीहि साहाय्य किंवा उत्तेजन दिले नाही. आज प्रादेशिक भाषातील उत्तम

भाषान्तरांना अनुदानाच्या द्वारा प्रादेशिक सरकारकडून किंवा केंद्रीय सरकारकडून जसे भरपूर उत्तेजन देण्यात येत त्यापेक्षा थोडे कमी उत्तेजन जरी संस्कृत भाषान्तरांना मिळण्याची शक्यता निर्माण होऊ शकली, तर संस्कृत लेखक कोणाला हार जाणार नाहीत. पण दुर्दैवाने सर्व प्रांतिक सरकारें या मानतात अत्यंत समुचित आणि भयंकर कृपण झाली आहेत.

प्रस्तुत प्रबंधात 'परकीय राजसुति' या नावाचें एक प्रकरण (पृ. ५६ ते ६७) आम्ही दिलें असून त्यामध्ये मुसलमान व इंग्रज राज्यकर्त्यांचा गुणगौरव गाणारीं ही विविध काये अर्वाचीन काळखंडात निर्माण झालेली दिसतात त्याचा क्वचित् सतिप्त व क्वचित् सविस्तर परिचय दिलेला आहे. हें सारे साहित्य राज्य कर्त्यांनी काही लेखकांना धनमान देऊन निर्माण करवून घेतले आहे, यात संदेह नाही. साहित्यिकांना थोडीस धरून हव त्या प्रकारच साहित्य निर्माण करवून घेण्याचें कार्य जगातील सर्वच शासनकर्त्यांनी केलेलेच आहे व आगही त होत आहे. काही राष्ट्रांत तर साहित्यिक सर्वस्वी शासनकर्त्यांचे सुतिपाटक किंवा समर्थक झालेले आहेत. त्यांना व्यक्तिस्वातंत्र्य किंवा विचारस्वातंत्र्य नाहीच. शासनकर्त्यांनी निर्माण केलेल्या प्रलोभनाने किंवा क्वचित् भयाने प्रेरित होऊन साहित्यनिर्मिती करणाऱ्यांचें वैयक्तिक दृष्ट्या नैतिक महत्त्व किती, हा स्वतंत्र प्रश्न आहे. तथापि या प्रकारच्या संस्कृत साहित्यातलं तत्परधर्षणं विचार करता एवढें निश्चित म्हणता येईल की या प्रकारच्या काव्यनाटकादिकांनी संस्कृत साहित्यात एक प्रकारे निपयाचें नावीन्य निर्माण केलें. सुशुद्धमान व इंग्रज यांच्या काव्यकीर्तीच्या इतिहासाची काही साधनें या काव्यांनी भाषी लेखकांसाठी निर्माण करून ठेवली आहेत. मौर्य, चातुर्ग्य, परमार, वाकाटक, कल्हणी, भोसले इत्यादि प्राचीन राजवंशातील थोर कृतींशी यांच्या काही प्राचीन स्तुत काव्यांना आजच ऐतिहासिक महत्त्व आहे तसेच या अर्वाचीन काळखंडातील परकीय राजसुतिवरील काव्यांना भाषी काळात प्राप्त होण्याची शक्यता आहे, असें अनुमान फारसे चूक ठरणार नाही !

आधुनिक काळात ऐतिहासिक विषयावर महाकाव्ये, रत्नाय, नाटके, ऐतिहासिक वीरांची गद्यचरित्रे इत्यादि प्रकारच लेखन करण्यास चालना मिळाल्याचें दिसून येते.

इतिहासदीपिका-(मुद्रित) या पाच प्रकरणांच्या मध्यात गिः सुश्रुतान व मराठे यांच्यातील युद्धाचा वृत्तांत लेखनाने निरूपण केले आहे. फारसा त्याच्या संस्कृतसाहित्यनिरिक्त इ. स. १९४८ ते ४९ च्या काळात 'भारतेतिहास' या शीर्षकावरील प्रकाशित झालेल्या लेखनात मुमोक्षु गद्य शैलीत भारताच्या संपूर्ण इतिहास वर्णन करण्यात आला आहे. याच विषयावर अनुपम महाहोषाण्याय टी. गणपतिशास्त्री यांनी 'भारतप्रभूषणम्', रामाकार दामा यांनी 'भारतीयम्

इतिवृत्तम्' जयपुरचे लक्ष्मणशास्त्री यांनी 'भारतसंग्रहः' इत्यादि ग्रंथ सरळ संस्कृताने लिहिले. कवि वृष्ण कौर यांनी १६ सर्गांचे द्रव्यद्रवाव्य" लिहिले. त्यात शिपाचा पूर्वेतिहास निवेदन केला. श्रीपादशास्त्री हम्बरकरांच्या 'भारतनरतनमाले'तून बी अनेक ऐतिहासिक घडामोडींची चरित्रे प्रसिद्ध झाली त्याचा सविस्तर परिचय पूर्वीच्या प्रकरणातून (पृ. ८, ५१) आम्ही दिलेलाच आहे. श्रीरामाच्या 'सहृदया' या मासिकात 'गङ्गातीमुहमदचरितम्' हे पद्यवाक्य व चन्द्रगुप्त अशोक इत्यादि ऐतिहासिक घडामोडींची चरित्रे प्रकाशित झाली गल्पकुसुमाञ्जलिः या निरग्रन्थसंग्रहात ऐतिहासिक विषयावरील विविध लेखांचे संचयन करण्यात आले आहे. निरनिराळ्या संस्कृत नियतकालिकांतून सतत कोणत्या ना कोणत्या तरी स्वल्पात ऐतिहासिक विषयावर आधुनिक पद्धतीनुसार निवेदन किंवा निवेदन करणारे लिखाण भरपूर प्रमाणाने प्रसिद्ध झालेल्या सर्गांचे पद्धतशीर विषयानुसार संचयन कोणी तरी करण्याची आवश्यकता आहे.

ऐतिहासिक विषयावरील वृत्तपत्रीय लिखाणाव्यतिरिक्त ग्रंथरूपाने प्रकाशित झालेल्या साहित्यात अभिजात व्यास यांचा 'शिराज्जयिजय' हा नाणाच्या शैलीने लिहिलेला गणकाव्यग्रन्थ सत्तारामशास्त्री भागवताचे अहल्याचरितम् हे पद्यवाक्य महाकाव्य, ओरिसा प्रांतातील जयपुरचे निरासी श्रीरामनाथ नट यांचे जयपुरराजवंशावली ह काव्य" व मद्रासचे परवलु लक्ष्मीनरसिंह स्वामी यांचे 'चालुक्यचरितम्' हे ग्रंथ लक्षात ठेवण्यासारखे आहेत. या चालुक्यचरितम् काव्यामध्य चालुक्य घराण्यातील पुरुषासंबंधी दिलेले तात्पर्यानुसार मिळणारा वृत्तान्त 'भारतरत्नानि' या शीर्षभाषावली काव्यात्मक शीर्षान्त निवेदन केला आहे.

काशीतील विख्यात निदान् व अप्रतिम ग्रंथचनकार वेदभट्टाचार्यपति कै माऊशास्त्री वझे यांनी लिहिलेला काशीतिहास" हा ग्रंथ संस्कृतातील इतिहास, विषयक ग्रंथात थोडा वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. या ग्रंथाने वेदकालापासून इमशान्या स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या आठोळापर्यंतचा काशीचा समग्र इतिहास साधार घणिलेला आहे. विशेष म्हणजे हा इतिहास केवळ काशी क्षेत्रापुरता मर्यादित नसून त्यात संपूर्ण उत्तर भारताचा इतिहास आला आहे. कारण काशीच्या राजकीय इतिहासाच्या अनुगाने लेखकाला उत्तरेतील प्राचीन साम्राज्यांचाहि परामर्श घ्यावा लागला.

१० १२३५ मध्ये लाहोर येथे प्रकाशित ११ इ १९३८ मध्ये

१२. मद्रास येथे इ स १९३८ मध्ये मुद्रित ।

१३ प्राप्तिस्थान-प. रामचन्द्रशास्त्री वझे, के २१।१६ ब्रह्मघाट, वाराणसी, मूल्य १॥ व.

ग्रन्थांच्या शेवटी तीन परिशिष्टे जोडली आहेत. त्यात पहिल्या परिशिष्टात प्राचीन भारतातील विद्यापीठांची माहिती देऊन वैदिक, बौद्ध, मुसलमान व इतर यांच्या काळातील काशीच स्वरूप संक्षेपाने सांगितले आहे. दुसऱ्या परिशिष्टात काशीच्या राजकीय धार्मिक, वाङ्मयीन, आणि शैक्षणिक इतिहासाची जंत्री दिली आहे. तिसऱ्या परिशिष्टात काशीच्या इतिहासाशी संबंधित अशा नद्या, देश, नगरे व गावे याची अतिशय उपयुक्त माहिती दिली आहे. एकूण निवेदन ताम्रपत्र, शिलालेख यासारख्या ऐतिहासिक साधनांच्या आधारें केले आहे. काशी ही अतिप्राचीन काळापासून भारताची स्वयंसिद्ध सांस्कृतिक राजधानी आहे. भारताच्या इतिहासात प्राचीन काळापासून जी राजकीय, धार्मिक आणि सामाजिक क्षेत्रात स्थित्यंतरे झाली त्या सर्वांचे प्रतिबिंब काशीच्या इतिहासात जसे दिसते तसे भारतातील कोणत्याही दुसऱ्या नगराच्या इतिहासात दिसणार नाही. काशीच्या या महत्त्वाबुळे श्री. भाऊ शारंगी वसे यांच्या प्रलुप्त ग्रन्थास विशेष महत्त्व आहे.

ऐतिहासिक कादंबऱ्या

अर्वाचीन काळात ऐतिहासिक विषयावर नवीन शैलीत कादंबऱ्या लिहिण्याची लढ सर्वत्र प्रादेशिक भाषात उदळली. संस्कृत लेखकांना हा गण पाठ्यक्रमप्रसार तथा नवीन नव्हता. प्राचीन साहित्यिकांच्या 'आख्यायिका' नव्या युगाने फलदायी मिळालेली त्यांना दिसून आली, त्यातूनच आपापल्या प्रादेशिक भाषांमध्ये ऐतिहासिक काळातील कल्पित घटनांवर प्रस्थापित लेखकांनी लिहिलेल्या उत्तमोत्तम कादंबऱ्यांची भाषांतरे त्यांनी सुवीध संस्कृतात केल्याचे दिसून येत. काही प्रतिभाशाली लेखकांनी ऐतिहासिक घटनांवर स्वतः कादंबऱ्या, कथा, नाटक लिहून संस्कृतची सेवा भारमिनी. त्यांमध्ये देवेन्द्रनाथ चट्टोपाध्याय यांची 'बंगवीरप्रतापादित्य', इन्द्रनाथ बन्योपाध्याय यांची 'गौरचन्द्रः' आर. राममूर्ति यांची 'वीरलक्ष्मण पारितोषिकम्' (चोलवशाच्या इतिहासावर आधारित) इत्यादी ऐतिहासिक कादंबऱ्यांचा उल्लेख करणे आवश्यक आहे. या प्रसाराच्या अनेक ऐतिहासिक कादंबऱ्या निरनिराळ्या संस्कृत नियतकालिकांतून क्रमशः व क्वचित् स्वतः पुस्तकरूपाने प्रकाशित झाल्या. आजवर बंद पडलेल्या संस्कृत नियतकालिकांतून क्रमशः प्रकाशित झालेल्या उत्तमोत्तम संस्कृत कादंबऱ्यांचा व्याख्यान संपादन करून ग्रंथरूपाने पुनर्मुद्रण करणे आज दुर्लभ झालेले आहे. ऐतिहासिक कादंबऱ्यांप्रमाणेच ऐतिहासिक विषयावर अनेक लघुकाथा नियतकालिकांतून प्रकाशित झाल्या आहेत. त्याच संपन्नदि पोंडे झालेले नाही. सरळ, सुशोध व रोचक संस्कृत साहित्याची, संस्कृतचा व्यासंग वाढू इच्छिणाऱ्यांना मणगारी उणीव, अशा कथांची संपन्न प्रकाशित झाल्यात सहज म्हणू शकता.

डॉ. रायन् यांनी आपल्या आधुनिक संस्कृत साहित्यविषयक निबंधांत "वीरमती, अन्याचारिणः परिणामः, (मुसलमानांनी अन्याचारांवर आधारित), अर्जुन, हीर, त्रिस्त्रमेधवाजी यांसारख्या काही इतन्तः विपुलतेच्या ऐतिहासिक कथांचा उल्लेख केला आहे. संस्कृत नियामालिखितांनित त्रिभिध त्रिषांची जी प्रदीप एची आम्ही प्रस्तुत ग्रंथांत (पृ. २९० ते ३११) दिली आहे त्यांत ऐतिहासिक विषयावरील कित्येक कथा आढळतील.

ऐतिहासिक नाटके

नाटक हा वाङ्मयप्रकार भारतातील अन्यभाषीय साहित्यिकानेष्टा संस्कृत-तर्मांना सर्वोत्तम अधिक परिचित. ज्या साहंतीन शतमानांत संस्कृत साहित्याचे पर्या-लोचन प्रस्तुत प्रदेघात आम्ही केले आहे, त्यातील इंग्रजी विद्यार्थांचा आरंभ होण्यापूर्वीच्या प्रथम शतकांत सर्व प्रादेशिक भाषांतील साहित्याचे नियम आणि योजनेचे प्रकार, संस्कृतनिष्ठच होते. त्याला अपवाद म्हणजे कामिळमधील संगम साहित्य, तेलुगूतील द्वयनर्थांसाव्य व उदाहरण साहित्य, मल्याळीमधील त्रिपिप्पाडु (वीरगीत व मणिप्रकाशम्), मराठीतील पोरादे, लावण्या, अमरा, ओव्या, बंगालमधील मंगलगान, आध्यामीतील बडगीत व घुरंजी साहित्य, हिंदी-मधील रीतिनाय निचा छायागाड यासारखे प्रादेशिक प्रकार होत. पण ते संस्कृत साहित्यात नसले तरी संस्कृत साहित्य त्यात होत, कारण त्यांचे पोषण संस्कृत वाङ्मयद्वारा झाले होते. सर्व प्रादेशिक साहित्यिकांनी संस्कृत साहित्यातील उपेक्षितेची सर्वोत्तम वाङ्मय-प्रकार म्हणजे नाटक ! १७ व्या शतकापासूनचा कोणत्याहि प्रादेशिक साहित्याचा इतिहास पाहिला तर त्यामध्ये १९ व्या शतकापर्यंत नाटके आढळतच नाहीत. संस्कृतांत मात्र म.स-काव्दिशादिसांपासून प्रगर्तित झालेली नाट्यसाहित्याची परम्परा कधीच कुण्ठित झाली नाही. त्याचरोबर नाट्यशास्त्र-कारांनी रूपक वाङ्मयाचे जितके प्रमुख आणि गौण प्रकार सांगितले तितके सर्व संस्कृत साहित्यिकांनी सतत हाताळलेले असल्याचेहि आढळून येते. प्रादेशिक साहित्यिकांना पाश्चात्य साहित्यानेच नाट्यनिर्माणीस मुख्यतः प्रवृत्त केले. त्यामुळे सुंदर सुंदर इंग्रजी नाटकांचे अनुवाद प्रादेशिक भाषांत प्रथम निर्माण झालेले दिसतात. संस्कृतांत ज्याप्रमाणे आधुनिक कालखंडांत प्रादेशिक भाषांतील उत्तमोत्तम प्रधाचे अनुवाद करण्यापासून जेसानी नावीन्य निर्माण केले. त्याचप्रमाणे प्रादेशिक भाषांत नाट्यसाहित्याच्या सवधात झालेले दिसून येते. स्थित्यंतराची प्रक्रिया कोणत्याहि भाषेतील साहित्यांत प्रायः सारखीच असणार !

मातृतीमाधन (१८६१), जानसीपरिणय (१८६५), नागानन्द (१८६५), मुद्राराक्षस (१८६७), कर्पूरमञ्जरी (प्राकृत सप्तक) (१८७७), मृच्छकटिक (१८८१), रत्नाञ्जली (१८८२) इत्यादि सङ्कृतातील उत्तमोत्तम नाट्यकृतींची मराठी भाषांतरे प्रकाशात आणली. या विद्वानांपैकी काहींनी तर स्वतः नाटकात काम करून नवशिक्षितांच लक्ष नाट्यशास्त्राकडे आकर्षित केले. निबंधमालासार निष्पुशास्त्री चिपळूणकर यांनी बेणीसहार नाटकाच्या प्रयोगात धर्मराजाची व संस्कृत-इंग्रजी कोशकर्ते वामन शिंदाराम आपटे यांनी उत्तररामचरिताच्या प्रयोगात सीतेची भूमिका केली होती."

तात्पर्य अशा प्रकारे हिंदी-मराठी इत्यादि प्रादेशिक भाषांतील नाटक वाङ्मयाला ज्या काळात जेम्मेने मुद्रात झाली, त्या काळापर्यंत संस्कृतची नाटक परंपरा अतिप्राचीन काळापासून चालूच होती, ही या प्रवाहातील नाटकवाङ्मयविषयक प्रकरणातील सज्जित परिचयावरून ध्यानात येईल. प्रादेशिक साहित्यिकांनी आधुनिक युगात नाटकवाङ्मयाला प्रथम प्रारंभ केला तो संस्कृत नाटकाच्या भाषान्तरापासून होईल, पण त्याच लक्ष लक्ष्मणरच पाश्चात्यांच्या नाट्यशास्त्राकडे व त्यातील विविध प्रकाराकडे आकर्षित झाल्याने त्यांनी नाटकाचे विविध प्रकार पुढे प्रादेशिक साहित्यात वाढविले ते सारे पाश्चात्यच होते. वास्तविक भारतीय नाट्यशास्त्र हे अत्यंत निम्नित झालेले शास्त्र असून त्यातील अनेक प्रकार पाश्चात्यांनीही अनुसरण्यासारखे आहेत. प्रादेशिक नाट्यसाहित्यात काही काही नवीन प्रकार पाश्चात्यानुसरणाने आले, ते मुळात भारतीय नाट्यशास्त्रात होते. पण भारतीय नाट्यशास्त्राचा पद्धतशीर अभ्यास करण्याचा प्रयत्न प्रादेशिक नाटककारांनी दळव्यामुळे पाश्चात्यांच्या अनुसरणाने जो अभिनव नाट्यप्रकार म्हणून आपण घेत आहोत तो मुळात आपल्या राष्ट्रीय नाट्यशास्त्रातही आहे, याची जाणीव त्यांना असल्याचें दिसत नाही जी गोष्ट नाट्यप्रकाराची तीच कवितेत पाश्चात्यानुसरणाने शिल्लेल्या काही प्रकाराची आहे. उदाहरणार्थ, अन्त्ययमक-हीन कविता करण्यात आपण काही तरी नावीन्य काव्यात उत्पन्न करीत आहोत असे आधुनिक प्रादेशिक कवींना वाटेल. पण संस्कृतात अन्त्ययमक-निहीनच काव्य सर्वत्र आढळत. मुक्तच्छदादिक गद्यप्राय प्रकार पाश्चात्यांच्या अनुसरणाने प्रादेशिक साहित्यिकांनी घेतले, पण विद्वानायादिक संस्कृत साहित्यशास्त्रज्ञांनी गद्याचे जे वृत्तक, उत्पत्तिप्राय, मुक्तक, वृत्तगन्धि, नूतिका, श्यामलदण्डक, कोमलदण्डक, वृणक, मुद्रा, एड्डा यासारखे विविध प्रकार पूर्वीच सांगून ठेवले होते, निरुध्द मात्र त्यांचे दुर्लक्ष होते. याच मुख्य कारण पाश्चात्यांचे अनुसरण करणाऱ्या मंडीत भारतीय साहित्यशास्त्राच्या अभ्यासाकडे प्रादेशिक लेखकांचे दुर्लक्ष झाले हेच होय. अगो !

पाश्चात्य साहित्याच्या सम्पर्कांनी मिळालेल्या प्रेरणेने व संस्कृत वाङ्मयातील उत्कृष्ट नाटकांच्या अनुवादानांनी जें नाट्यवाङ्मय प्रादेशिक भाषात निर्माण होऊ लागल त्याच्याशी संस्कृत साहित्यिक परिचित होतच. आपापल्या प्रादेशिक भाषात अनुवादात्मक नाटकादि वाङ्मय करण्याचें कार्य करणारे लेखक वरच्या श्रेणीच संस्कृत पण्डितच होते. त्यातील काही तर सयसाची लेखक होते. त्यांनी आपल्या प्रादेशिक भाषेत व संस्कृतातहि सारसंच लिखाण केलें अस आढळून येतें.

प्रादेशिक नाट्यसाहित्यात संस्कृत नाटकांच्या अनुवादानानंतर जी ऐतिहासिक नाटकांची लाट उसळली, तिच प्रतिनिधि आधुनिक संस्कृत साहित्यातहि निश्चित संस्कृत वाङ्मयाला नाटक हा वाङ्मयप्रकार प्रादेशिक वाङ्मयाप्रमाणे नवखा नसला तरी, परिस्थित्यनुसार ऐतिहासिक कथानक ह्या प्रकार काहीसा नवीन होता त्याचरोबर नाटकांतील संगीताला लागलेलें बळण त्यांना नवीन होत. पण एवढ नावीन्य त्यांनी संस्कृत नाटकात उत्पन्न केलेंलें दिसत. महामहोपाध्याय माधुरीप्रसाद दीक्षित यांनी वीरप्रतापनाट्यम्* हें नाटक देशभक्तीच उद्दीपन सामाजिकतत्वाव यासाठी लिहिले. बडोद्याच्या संस्कृत कॉलेजचे प्राध्यापक प. मूळशर माणेरलाल याशिक यांनी लिहिलेली प्रतापविजयम्, सयोगितास्वयंवरम् व छत्रपतिछात्राज्यम् हीं तीन ऐतिहासिक नाटके इंग्रजी भाषान्तरासह प्रकाशित झाली आहेत. श्री. मूळशर याशिक हे चांगले संगीतज्ञ असल्याने त्यांनी आपल्या नाटकात संस्कृत गीतांचा अन्तर्भाव केला आहे. प्रस्तुत प्रबंधात (पृ. २०० व २०३) त्यातील काही गीतांचा परिचय दिला आहे.

अज्ञानाथपुरीच्या संस्कृत विद्यालयाचे अध्यापक प. सुदर्शनपति यांनी उत्तराच्या ऐतिहासिक घटनांवर पादुकाविजयम्, सिंहलविजयम् व सत्यचरितम् हीं नाटक आधुनिक नाट्यतत्वांचा अवलंब करून लिहिलीं व त्यांचे प्रयोगहि आपल्या विद्यालयात केले (ही तीनही नाटक प्रकाशित झाली आहेत.) रजपुतांच्या इतिहासावर पंचानन तर्क भट्टाचार्य यांनीहि 'अमरमङ्गलम्' हें एक नाटक लिहिले आहे.*

चरित्रनाट्य

पाश्चात्य व प्रादेशिक साहित्याच्या दृढ स्पर्शान आधुनिक संस्कृत साहित्य यांनी परम्परागत संस्कृत साहित्यात ऐतिहासिक विषयांवर चरित्र, कादम्ब्या, कथा, नाटक लिहून विषयदृष्ट्या घट्ट नवीन निर्माण केलें याची कल्पना बरीच विवेचना करून येऊ शकते. उद्दिष्ट स्थान येणारा दुसरा नवीन माग म्हणजे थोर पुरुषांची चरित्रां या प्रकाराच्या आरम्भाच्या प्रकरणात राम, कृष्ण, शिव, विष्णु इत्यादि

देवतांच्या चरित्रावर आधारलेल्या विविध काव्यांच्या परिचय दिलेला आहे. त्यावरून आधुनिकतेची लाट येण्यापूर्वी संस्कृत साहित्यिकानी चरित्रलेखनासाठी अव्याहतपणे जे ठराविक विषय व ठराविक वाङ्मयप्रकार हाताळले त्याची कल्पना येते. नवीन चरित्रलेखनांनी सरळ सुगंध भाषेत, अल्परमय पाह्याळीन वर्णन टाळून, चरित्रनायकांच्या जीवनातील घटनांवर व स्यळकाळाच्या निश्चितीवर भर देऊन चरित्रं लिहिलीं. पद्मनभ, चम्पू, व 'ओज समासभूषि' ठ' नाणमट्टी गद्य यांची जागा सरळ सुगंध गद्याला मिळाली आणि पौराणिक देव-देवतांच्या ऐवजी साधुधत, शास्त्रीपण्डित, राष्ट्रपुरुंदर यांची जीवने चरित्रग्रंथाचा विषय झालीं.

म्हैसूरच्या अलमेलम्मा या विदुषीने इ. १९२२ मध्ये लिहिलेले बुद्धचरितामृतम् कालीहरदास ऋषि यांनी संस्कृत साहित्य परिषदेन (इ. १९२८-२९ मध्ये प्रकाशित केलेले) चैतन्यचरितम्; क्षमादेवी राय यांचीं शनेश्वर, रामदास, तुकाराम, मीरा या सतांची पद्मनभ चरित्रें; मद्रासचे राजवन्मशास्त्री यांनी इ. १९३६ मध्ये लिहिलेले शंभूरीच्या नरसिंहभारतींचे महाकाव्यात्मक चरित्र; श्री. अग्निलानन्द शर्मा यांनी इ. १९१० मध्ये लिहिलेले व श्री. मैबाप्रत शास्त्री यांनी इ. १९३८ पूर्वी लिहिलेले दयानन्दविषयिज्य या नावाची स्वामी दयानन्द चरित्राची दोन महाकाव्यात्मक चरित्रें; प्रयागच्या गंगाप्रसाद उपाध्यायांनी इ. १९५२ मध्ये लिहिलेले दयानन्दचरित्रविषयक आर्योदयशाध्यम्; पी. पंचपागेश शास्त्री यांनी इ. १९३७ मध्ये रामहृष्णपरमहंसचरितम् व दगलोरेच्या के. नागराजन् यांनी १९४७ मध्ये लिहिलेले विवेकानन्दचरितम्; कुम्भकोणम्चे श्री. मुदरेश शर्मा यांनी इ. १९३७ मध्ये लिहिलेले त्यागराज या विरयात आधुनिक दक्षिणात्य गायक सतांचे चरित्र; इत्यादि आधुनिक चरित्रग्रंथांचा उल्लेख व क्वचित् सनिस्तर परिचय प्रस्तुत प्रस्थान साधुपुरुषांचीं चरित्रे या प्रकरणात (पृ. ३९ ते ४७) आल्याच आहे. त्यांतील काही लेखकांनी चरित्राचे विषय म्हणून अर्वाचीन सतांचीं चरित्रें (त्यावर संस्कृताने पूर्वी लिखाण झाल्याने) निवडलीं, तरी लेखनाचा प्रकार महाकाव्यासारखा जुनाच ठेवलेला आहे. जुन्या पद्धतीने नवीन विषय व नवीन पद्धतीने जुना विषय लेखनांनी हाताळल्याची उदाहरण सर्वच साहित्यात आढळतात. लोकमान्य टिळकाचा गीतारहस्य हा युगप्रसंग मराठी निबंधग्रंथ नवीन पद्धतीने जुना विषय हाताळण्याच उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून समजा येईल. याउलट जुन्या पद्धतीने नवीन विषय हाताळण्याचे मराठीतील प्रसिद्ध उदाहरण म्हणून सत दासण्ण मराठाराजरी लिहिलेल्या मक्तिगीलामून (इ. १९०६), सतकथामून (इ. १९०८), मक्तिवारामृत (इ. १९२५), गुरुचरितामृत (इ. १९३४), श्रीगजाननविजय, श्रीशंकराचरित इत्यादि चरित्रग्रंथांचा उल्लेख करता येईल. या चरित्रग्रंथांतील मारेच सत आधुनिक आहेत, पण त्यांचीं चरित्र मात्र धीधर, मुक्तेश्वर, मदीगति इत्यादि जुन्या मराठी कवींच्या धाटणीत लिहिलेली आहेत.

साधुसताप्रमाणेच विद्वान् शास्त्रीपण्डिताविषयी विद्वानांच्या अन्तःकरणात अद्या जगत असल्याने त्यांची चरित्रेहि आधुनिक काळात लिहिण्यात आली हा विषयमुद्धा संस्कृत साहित्यिकात आधुनिक काळातच प्रिय झाला व त्यायोगे संस्कृत साहित्यात विषयानुरोधाने आधुनिकतेची छाया उमटू लागली. श्री. चन्द्रभूषण शर्मा यांनी लिहिलेले चाराणसीच्या संस्कृत ग्रंथालयाचे विद्वान् आचार्य प. बेचनराम यांचे 'जीवितवृत्तान्त.' हे चरित्र, चाराणसीचे श्री. नारायणशास्त्री रिस्ते यांनी इ. १९२८ मध्ये लिहिलेले 'विद्वच्चरितपञ्चकम् हे चम्पूकाव्य'"; म. म. यशस्वामी यांनी लिहिलेले 'त्यागाराजविजयम्' हे आपल्या आजोबाचे चरित्र, क्षमादेवी राव हिने लिहिलेले 'शंकरजीवनसाख्यानम्' हे आपल्या विद्वान् पिऱ्याच (शंकर पाण्डुरंग पण्डित याच) पद्यात्मक चरित्र, बीरनेरचे विद्याधरशास्त्री यांनी लिहिलेले 'हरनामामृत-काव्यम्' हे आपल्या विद्वान् पितामहाचे चरित्र; मुबईचे विख्यात डॉक्टर व्य. मं. कैफिणी यांनी लिहिलेले 'शिवकैयस्यचरितम्' हे आपल्या पूर्वज सत्युद्रयाचे पद्यबद्ध चरित्र व मुबईत पोष्टसायात अधिकारावर असलेले श्री. वि. भि. वेलणकर यांनी लिहिलेले 'जीवनसागर.' हे म. म. पा. या. काणे यांचे विविध नूतन छदात लिहिलेले चरित्र इत्यादि विद्वच्चरित्रात्मक ग्रंथ संस्कृत साहित्याला विषयदृष्ट्या मिळालेल्या नव्या वळणाची उदाहरणे म्हणून उल्लेख करण्यासारखी आहेत. निरनिराळ्या संस्कृत नियतकालिकांतून अनेक विद्वानांच्या व राजकीय पुढाऱ्यांच्या जीवनाविषयी शेकडो छहान मोठे चरित्रात्मक लेख आजवर प्रकाशित झाले आहेत. त्यांचे प्रातानुसार किंवा इतर कोणत्या तरी पद्धतीनुसार सक्कन कन्न राण्डश प्रकाशन करणे आज आवश्यक झालेले आहे. विख्यात वेदभाष्यकार ब्रह्मश्री कपालीशास्त्री यांनी लिहिलेले 'वासिष्ठ-वैभवं' हे आपल्या गुरुच (काव्यकण्ठ गणपतिशास्त्रीचे) आधुनिक चरित्रग्रंथाच्या सन्नानुसार लिहिलेले गद्यात्मक चरित्र विशेष उल्लेखनीय आहे.

आधुनिक कालखंडात झालेल्या स्वातंत्र्यप्रीत्या विविध चळवळींचा सर्व प्रादेशिक साहित्यावर परिणाम झालेला दिसतो. तथा तो संस्कृत साहित्यात दिसून येतो हे 'संस्कृत साहित्यातील राष्ट्रवाद' हे प्रसृत ग्रंथातील २७ व प्रकरण यातून लक्षात येईल. चरित्रात्मक साहित्यावर झालेला त्या चळवळीचा परिणाम म्हणजे आधुनिक देशभक्तान्या तेजसी जीवनावर संस्कृतात जुन्या नव्या पद्धतीनुसार चरित्रग्रंथ निर्माण होऊ लागले. स्वामी मंगदत्ताचार्य वृत्त भरतपरारिजात, पारिजातापहारः

१९ यामध्ये गंगाधरशास्त्री मानवल्ली, कैलासचंद्र, दामोदरशास्त्री, शिव-कुमारशास्त्री व तात्याशास्त्री या पाच प्रख्यात महामहोपाध्यायांची चरित्रे आहेत.

२० १९०४ मध्ये तजावर येथे प्रकाशित ।

२१ इ १९३९ मध्ये मुबईत प्रकाशित ।

२२ नन्दिनी मुद्रणालय सिर्मी, उत्तर कनरा येथे इ १९४४ मध्ये प्रकाशित.

य पारिजातसौरभः या महात्मा गांधींच्या सदाच जीवनावर आधारलेल्या काव्याचा उल्लेख पूर्वीच्या प्रकरणातून आलेला आहे. त्याव्यतिरिक्त टिळकशतान्धी महोत्सवानिमित्त इ. १९५७ मध्ये प्रकाशित झालेली दोन टिळकचरित्रे—मुंबईचे श्री. वृ. वा. चितळे यांचे लोकरुमान्य-टिळकचरित्रम्" व सोलापूरचे वामुदेव शास्त्री बागेवाडीकर यांचे श्रीतिलकचरित्रम्" यांचा निर्देश करण आवश्यक आहे." कल्याणच्या संस्कृत पत्राणी या नियतकालिकात श्री कालीपाद यांनी आशुतोषाच-यदानम् हे श्री. आशुतोष मुजर्जींचे चरित्र लिहिले आहे.

श्री. बागेवाडीकर यांची संस्कृत पत्राणी पारच सुशोभ व परिष्कृत आहे. त्यांनी प्रस्तुत टिळकचरित्राव्यतिरिक्त 'गांधीचरित्रम्' हे महात्मा गांधींचे चरित्र इ. १९५८ मध्ये प्रकाशित केले. सोलापूरचे लाटकरशास्त्री यांनी 'राष्ट्रपतिचरित्रम्' हे राष्ट्रपति राजेन्द्रप्रसादांचे चरित्र नुकतेच प्रकाशित केले आहे. कल्याणचे श्री. वि. के. छत्रे हे संस्कृत नियतकालिकातून अनेक देशमन्नाचीं पत्रात्मक चरित्र लिहीत असतात. त्यांनी देशगौरव सुभाषचंद्र बोस यांचे १६ सर्गांत चरित्र लिहिले असून ते प्रकाशनाच्या वाटेवर आहे.

सामाजिक विषय

आधुनिक साहित्यातील ऐतिहासिक विषयावर लेखन करण्याची प्रवृत्ति लक्षात घेऊन संस्कृत साहित्यिकांनी तो नवीन विषय संस्कृत साहित्यात आणण्याचा प्रयत्न आधुनिक काळात पन्ना वेळा याची कल्पना परिलेखित केलेला आहे. आधुनिक साहित्याचा आणखी एक विशेष म्हणजे त्यातील सामाजिक विषय ! प्रादेशिक साहित्यात सामाजिक विषयावर कथा, कादम्ब्या, नाटके लिहिण्याची प्रवृत्ति पाश्चात्य साहित्याच्या संपर्कातून व समाजाचे वास्तव स्वरूप आश्रित कल्पना त्यामध्ये योग्य त परिवर्तन घडवून आणण्याच्या प्रेरणेतून उत्पन्न झाली अस दिसते. प्रादेशिक साहित्यिकांनी या दिशेने एकदम लेखन सुरू केलेले दिसत नाही. उदाहरणार्थ, मराठी कादम्ब्यांचा निरास पहा. हा निरास कोणत्या क्रमाने झाला ते सांगताना 'मराठी साहित्य समालोचन'कार श्री. वि. सी. सरवटे म्हणतात, "मराठी कादम्ब्यांचा निरास प्रथम माधवचरित्र, नंतर काल्यनिन, पुढे ऐतिहासिक व शेवटी सामाजिक या क्रमाने झाला. (इ. ३५५) मराठीत इ. १८८५ च्या सुमारास हरिमाऊ आपटे

२३ प्राप्तिस्थान वृ. वा. चितळे, १ डांगरवाग, भवानीनगर रस्ता दादर, मुंबई २८ ।

२४ प्राप्तिस्थान वामुदेवशास्त्री बागेवाडीकर, ७९६ द बसवा, सोलापूर ।

२५ लोबनायक वापूजी अणे हे लोबनायक पद्यबद्ध सविस्तर चरित्र लिहित आहेत.

यानी सामाजिक कादम्ब्या लिहिल्या, तेव्हापासून सामाजिक विषयावर लेखन करण्यास चालना मिळालेली दिसते. हिंदी साहित्यातहि बाबू प्रेमचन्दजींचा उदय होईपर्यंत मराठी कादम्ब्याच्या क्रमानेच विकास झालेला दिसतो. प्रेमचन्दजींपासून हिंदीत सामाजिक कादम्ब्याचा चालना मिळाली.

आधुनिक संस्कृत साहित्यात कादम्बरी हा वाङ्मयप्रकार वर उल्लेखिलेल्या क्रमाने हाताळला गेला. त्यापैकी भाषान्तरित, काव्यनिक व ऐतिहासिक कादम्ब्याचा परिचय अन्यत्र दिलेला आहे. कादम्ब्यासाठी सामाजिक विषय संस्कृत लेखकांनी घेतल्याचें दिसत नाही. पण कादम्ब्यासाठी सामाजिक विषय त्यांनी न घेतला तरी सामाजिक विषयाची त्यांनी सर्वेस्वी उपेक्षा केल्याच दिसत नाही.

लघुकथा हा वाङ्मयप्रकार संस्कृत साहित्याला नवा नसला तरी आज ज्या पद्धतीने लघुकथा लिहिल्या जातात ती पद्धति सर्वेस्वी पश्चिमेकडून आलेली आहे. संस्कृत साहित्यिकांनी ती पूर्णपणे आत्मसात् केली असून आजपर्यंत सहस्रावधि लघुकथा पौराणिक, ऐतिहासिक, काव्यनिक व विशेष म्हणजे सामाजिक विषयावर संस्कृतात लिहिल्या गेल्या.

संस्कृत कथास्पर्धा

आधुनिक संस्कृत कथावाङ्मयाच्या दृष्टीने एक महत्त्वाचा उपक्रम कै. देवदास गांधी (महात्माजींचे सुपुत्र) यांनी व्यक्तिशः आमच्याकडून करवून घेतला. 'यूनेस्को'च्या बत्तीने जगातील निरनिराळ्या भाषांतील कथांची स्पर्धा त्या त्या भाषेच्या प्रत्येकाच्या वृत्तपत्रातर्फे चालविण्यात येते. 'संस्कृत-भविष्यम्' तर्फे अखिल भारतीय संस्कृत कथास्पर्धा आम्ही आयोजित करावी असें श्री. देवदास गांधींनी आम्हांस लिहिले व त्या स्पर्धेतील पारितोषिकासाठी १२०० रुपयांचा निधि त्यांनी स्वतः दिला. ही स्पर्धा प्रसिद्ध करताना व्यक्तिशः आम्हांस तिच्या यशाविषयी मोठी श्रमा होती. पण आश्चर्य हे की या संस्कृत कथास्पर्धेसाठी दीडशेपेक्षा अधिक संस्कृत कथा भारताच्या सर्व प्रांतातून आल्या. त्यात काही लेखिकांनी सुद्धा भाग घेतला होता. भारताच्या बरिष्ठ न्यायालयाचे माजी न्यायाधीश श्री. पतन्जलि शारी व मुख्यप्रेम महामहोपाध्याय डॉ. वा. वि. मिरासी या स्पर्धेचे परीक्षक होते. कथास्पर्धेचा आयोजक म्हणून व्यक्तिशः आम्हांला देतील याच्या परीक्षकांचे काम करावे लागले. या स्पर्धेत देह्रादूनच्या उत्तराखण्ड विद्यापीठाचे संचालक श्री. पुरुषोत्तमशास्त्री सोमल यांच्या "आचार्यस्य व्यक्तिक्रम" या अध्यायान् कथातत्वातुसार लिहिलेल्या कथेस पाचवें रुपयानें प्रथम पारितोषिक मिळाले, व तिचा इमनी अनुवाद जगतिक कथास्पर्धेसाठी धाड्यात आला. महाराष्ट्राचे अतिप्रिय कथालेखक व सस्कृति-कोषकार प. महादेवशास्त्री जोशी (पुणे) यांच्या 'पद्म्यकुटम्' या कथेला दुसरें

‘चारदं रुपयाचें पारितोषिक मिळालें. उरलेला पारितोषिकाचा निधि श्री. वैजनाथ शर्मा (बेहापूर, ओरिसा) यांच्या ‘माय्यचक्रम्’ या कथेला, श्री. पिचुमणि अय्यंगार (मद्रासी पनवार) यांच्या ‘किमह पतिना’ या कथेला व नागपूरचे श्री. शा. गो. गेंदे यांच्या ‘कृपणस्य दित्ता सम्भूता’ या कथेला वाटून देण्यात आला. या सर्व कथा पुस्तकरूपाने संस्कृत-भवितव्यम् तर्फे १९५४ साली प्रकाशित झाल्या आहेत.

कथालेखनाच्या तज्ञात जी काही जाति झालेली आहे ती या स्पष्टताशी झालेल्या सर्व संस्कृत कथामध्ये प्रतिबिंबित झालेली होती. साम्यवादी निचारसरणीचें प्रतिबिंब देखील काही कथामध्ये उमटलेले स्पष्ट दिसत होतें.

३. १९३३ मध्ये क्षमादेवी राव यांचा ‘कथा-पञ्चरत्नम्’ पद्यात्मक कथा संग्रह प्रसिद्ध झाला इ. १९५४ मध्ये ‘ग्रामज्योति’ हा त्याचा दुसरा पद्यात्मक कथा संग्रह प्रसिद्ध झाला त्यामध्ये रेवा, कटुविषाक व वीरभा या तीन सत्याग्रह चळवळीच्या काळातील सत्यकथा आहेत. क्षमादेवींना सर्वात अधिक वैशिष्ट्यपूर्ण कथासंग्रह म्हणजे ‘कथामुक्तावली’ ! निपय, आशय, तर्क इत्यादि सर्व दृष्टींनी कथा मुक्तानर्गीतील कथा अगदी अग्रगण्य आहेत. प्रादेशिक भाषातील कोणत्याहि उच्चकथकालाच्या कथांशी क्षमादेवींच्या कथामुक्तावलीतील कथांची तुल्यता सहज द्यायजिता येईल. या तीनही कथासंग्रहातील निपय सामाजिक स्वरूपाचे आहेत. क्षमादेवींच्या परिचयात (पूर्वार्ध पृ. ४१३ ते ४१६) तिच्या काही कथांचा अधिक परिचय दिलेला आहे.

संस्कृत नियतकालिकानाून भारमापान्तर्गत सामाजिक विषयावर नवीन कथा-वृत्तांमुसार लिहिलेल्या कथा प्रकाशित होऊ लागल्या. सहृदया परिचैत के. श्रीनिवासन् यांनी ‘साधुमणि’ ही गंगेच्या तीरावरील एका गरीब मिठाई विकणाऱ्याची हृदयस्पर्शी कथा लिहिली होती. संस्कृतसाहित्यपरिषत्पत्रिकेतील काही सामाजिक कथांची माहिती डॉ. रामन् यांनी Contemporary Indian literature या साहित्य अकादेमीच्या ग्रंथातील लेखात पृ. २१३ वर दिली आहे. त्यामध्ये भगमूनि विहारन यांची ‘लीला’ (इ. १९२३-२४) तरणिकान्त चक्रवर्ति यांची ‘गुणान्जलि’ (इ. १९२४-२५), आर्. के. शंकरजारायण शास्त्री यांच्या ‘ऐन्द्रनालिन’ (मे १९३२), ‘रसमयी’ (इ. १९३३-३४), ‘मामिन्या मदनताप’ (वृद्ध पत्नीची तरुण पत्नी या विषयावर) या तीन कथा, व्ही. व्ही. बरदराज यांची ‘कल्याणराय’ (दाखिणमूलक गुहेगारी या विषयावर) या सामाजिक कथाचा मोठा गौरवपूर्ण निदेश केला आहे.

सहृदया परिचैत इ. १९०९ ते १९४८ पर्यंतच्या काळात ‘पश्यतोहर,’ दु रिनी बाला, भगमराहसम्, अर्वाचीनसम्यता, नीरगमणय, सरला, साक्षी, आदर्शसम्पती, अयमेव मेमरिफाक, करुणा, ‘बरेपुत्रदुःखसाध,’

न्यायाधिकारी, धन्योऽयं परीक्षायुगः, यासारख्या सामाजिक विषयांमरील अनेक कथा सतत प्रकाशित झाल्या. त्याच विषयावर लिहिलेल्या प्रादेशिक भाषातील कथापेशा त्या कोणत्याहि प्रकारे हीणकस ठरणार नाहीत. याव्यतिरिक्त सिंध-हैद्राबादच्या कौमुदी पत्रिकेतील (इ. १९४४-४५) राम द्विवेदी यांच्या पिशाचा व प्रमोदगृहम् या कथा, निवेक्षर टयाळ यांची यौतकम् (हुडापदति हा विषय) कलहत्याच्या मन्त्रूया पत्रिकेतील (ऑक्टो. १९५३), शितीशचन्द्र चट्टोपाध्याय यांची ' मार्जारचरितम् ' (काळाग्न्यार हा विषय) या सारख्या सामाजिक कथाचा उल्लेख डॉ. राघवन् यानी केलेला आहे.

सामाजिक विषयांमरील कथांचे एकलनात्मक संग्रह, ज्या ज्या वृत्तपत्रात त्या कथा प्रकाशित झाल्या त्याच्या त्याच्या द्वारा प्रकाशित होण्याची फार आवश्यकता आहे. त्यायोगे सरळ, सोपे व प्रसन्न गद्य स्थापन नव्या संस्कृत वाचनाना उपलब्ध होऊन त्याचा संस्कृतचा अभ्यास वाढू शकेल. पण संस्कृत वृत्तपत्रांना आर्थिक साहाय्याच्या अभावी ते संशय अशक्य आहे. त्यासाठी त्यांना आर्थिक सहाय्य देणे सरकारला काही अशक्य नाही. पण....!

सामाजिक नाटके

नाटक हा वाक्यप्रकार अखिल भारतीय भाषामध्ये संस्कृत भाषेलाच विरचि-रिचित असल्याने पाश्चात्य साहित्याच्या स्पर्शाने नाट्यसाहित्याची एतद प्रादेशिक साहित्यात उठताच संस्कृत साहित्यात ऐतिहासिक कथानकावर लिहिलेल्या व भाषान्तरित नाटकाच्या निर्मितीने त्या प्रसाराचे एक दुसरे नवस्वरूप प्रकट झाले. एकाही नाटके किंवा प्रहसने संस्कृत नाट्यशास्त्राने पुरस्कारलेली होतीच. फार प्राचीन काळापासून संस्कृतात एकाही नाटके व प्रहसन लिहिल्यात आली असली तरी पाश्चात्य साहित्याच्या स्पर्शाने या दोन मनाराना विशेष वेगाची वाटना मिळाली. शिवाज्यसत्ताच्या स्नेहसमेलनासाठी उत्साही अध्यापकांनी अनेक एकाही नाटके व प्रहसने संस्कृतात लिहिल्याचें दिसते. आधुनिक रसिकाना आवडणारे हिा प्रादेशिक साहित्यात विशेष प्रचलित झालेले विविध सामाजिक विषय लघुस्वाग्रामाणे या लघुनाटकाच्या द्वारा संस्कृत लेखकांनी हाताळलेले दिसतात. सामाजिक विषयांमरील असली लघुनाटके नियतकालिकानून खल्या किंवा दोन चार अकांन क्रमशः प्रकाशित करण सोयीचे असल्याने त्यांना विंगत चालना मिळाली, असें आग्रहास म्हणारेचें वाटते. श्री. पी. व्ही. यरदयज शर्मा यांचे ' कन्याहर्म ' या नावाचे एकाचो स्वगतभाषातमक नाटक प्रसिद्ध झाले. यात एका आधुनिक नवयुगेचे हृदगत व्यक्त फेले आहे. ए. आर. रेने यांनी ' मनोहरम् दिनम् ' या लघुनाटकांत मुलीसाठी धटपटणाऱ्या

आधुनिक निद्रार्प्यांच्या कारवाया दाखविल्या आहेत. सीतादेवी या लेखिकेने 'अरण्यरोदनम्' या एकांकिक सिन्याच्या प्रगुती कटकटीच निरण केले आहे. के. तिरुनेल्लेचाय याच्या 'अमर्षमहिमा' नामक नाटकात सतापलेला अधिकारी आपल्या बायकोवर व कारकुनावर रागावतो. पुढे बायकोचा राग मोल्लरणीवर व कारकुनाचा राग त्याच्या बायकोवर निरणो असे दाखविले आहे. सुरेन्द्रमोहन पन्तरीय याच्या 'वणिक्मुक्ता' या नाटिकेत एका भीमत निधनेवर प्रेम करणारे हिंदु व बौद्ध धर्ममार्तण्ड दाखविले अग्न सरतेशेजटी हिंदु धर्ममार्तण्ड यशस्वी शास्त्राच दाखविले आहे. 'कटुनिपाक' या नाटिकेत छमाशेची राय यानी सत्याग्रह चळवळीच्या काळात चळवळीत सहभागी होणाऱ्या तरुणाच्या कुटुंबातील वातावरण चित्रित केले आहे. 'महागगनानम्' या नाटिकेत देशनिभाजनामुळे झालेली कळकळीतील भीषण परिस्थिती व मृत्यूच येमान दाखविलेले आहे. इलातूर सुदरराज पवि यानी १९ व्या शतकाच्या शेवटी लिहिलेल्या 'स्तुपाविजयम्' या प्रहसनात आधुनिक कौटुम्बिक जीवनाच किनोडप्रचुर प्रतिबिंब पाहावयास मिळते. मद्रासचे के. एल्. व्ही. घास्त्री यानी 'लीलारिलासः' 'चामुण्डा' व 'निपुणिका' या तीन नाटकात आधुनिक समाजातील समस्या रंगविल्या आहेत. पैरी लीलादिगिणः या नाटिकेतील निवाहाची घटना घरीच विनोदी आहे. चामुण्डा या नाटिकेत पुराणमननायाचा नवीन सुधारणा आरभी विरोध व पुढे त्याचा अभाव दाखविला आहे. वायू. महागगनानानी लिहिलेल्या 'कौण्टिप्यग्रहसनम्' मध्ये नित्य पराक्रा-वर येन करणाऱ्या कट्टू माणसाची फजीती दाखविलेली आहे. याच लेखकाच्या 'पत्नीशाला-प्रहसनम्' मध्ये, मुलाला शिक्षा करणाऱ्या शिक्षकाची हजेरी घेणाऱ्या धीट शाईचे पात्र रंगविले आहे. सुरेन्द्रमोहन यांच्या 'काञ्चनमाला' नाटिकेत शगिन्यासाठी तटपणाऱ्या स्त्रीच स्वभावदर्शन घडविले आहे. सुन्दरेश शर्मा यानी शृंगारशेखरभागामध्ये, नवीन पंथनच्या आहारी गेलेल्या रिखा, त्याचा कल, नवी येदगुणा, मिनेमा, नवे गंग यांची योजना करून माण या जुन्या नाट्यप्रकारात भरपूर नवीनता उदर करणाऱ्या उद्योग केला आहे. श्री. के. आर. नायर यानी 'अल्प-कर्मायम्' या देशरीविषयक नाटकात देशरीने हताश झालेल्या सल्लूत पडित

२८ मनोरमा बेहरामपूर येथे प्रकाशित पत्रिका। २९ अमृतवाणी बंगलोर इ. १९५१। ३० मञ्जूषा इ १९५५। ३१. मञ्जूषा, डिसेंबर १९५५। ३२ बीमुदी, मिप हद्राबाद, सप्टेंबर १९४४। ३३ मद्रास येथे मुद्रित। ३४ पाल्पाट येथे मुद्रित इ १९३१। ३५ मद्रास येथे मुद्रित ३६ इ १९३० मध्ये मद्रास येथे मुद्रित ३७ इ १९४२ मध्ये मुद्रित महाराजा सरहल कटिज मॅगशीन, शैमूर ३८ मञ्जूषा, नोव्हेंबर १९५५ ३९ इ १९४२ मध्ये निवेदन येथे महाराजा सरहल कटिजतर्फे प्रकाशित.

सैन्यात भरती होण्याचा प्रयत्न करीत असता एका सस्कृत विद्यालयात त्याला पधरा रुपये पगाराची नोकरी मिळताच स्वीकार करतो असें दाखविले आहे. या नाटकात पात्रांची नावे कवि (नायक), भावना (नायकाची पत्नी), गैवांगी (त्याची आई) अशीं लक्षणीक स्वरूपाची आहेत.

आकाशवाणीतर्फे सस्कृत लघुनाटकांना स्थान मिळाल्यापासून फार मोठ्या प्रमाणात सस्कृतत इतर भाषाप्रमाणेच नाट्यकृतींची निर्मिती होऊ लागली आहे. सामाजिक विपदांवर जीं शेकडों लहान मोठीं नाटके आजवर सस्कृतात लिहिलीं गेलीं, त्यांपैकी बहुतेकांचे प्रयोग स्नेहसमेलनातून किंवा सस्कृत परिपत्रातून झाले आहेत. नाट्यवाङ्मयाची जुनी परम्परा व तीमधील सर्व वैशिष्ट्य आजवर जगून शिवाय नवीन परिस्थितीतसुद्धा सस्कृत साहित्यिक मागे राहिलेले नाहीत, असे घरील उदाहरणावरून स्पष्ट दिसून येतें.

राजकीय विषय

राजकीय घडामोडी हा सामाजिक जीवनाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. भारतीय साहित्यात, ज्याच्या प्रभावामुळे नवीन प्रकार व विचार प्रवाहित झाले त्या इंग्रजीच्या उच्चाटनासाठी देवात सर्वत्र मोठमोठ्या चळवळी होत होत्या व त्यांचे प्रतिनिध सर्व साहित्यात पडत होत. एवढेच राजकीय चळवळींचा जनमनावर इतका मोठा परिणाम होत होता की त्या वेळी सर्वसामान्य मनुष्य राजकारणाविषयी अधिकाधिक जागरूक व दृढ परिचित होऊ लागला. प्रतिभावत लेखकांना या चळवळीतून व चळवळीच्या पुढाऱ्यांच्या जीवनातून साहित्यासाठी नवीन विषय डोळ्यापुढे विंगू लागले. पुराण-इतिहासातील निषादर कल्याणच्या कळावर कल्याण लिखाणापेक्षा भवत्या लिखाणात एक प्रकारचा शिवपणा अवतत. निरनिराळ्या जुन्या नव्या सस्कृत वृत्तपत्रातून अनेक राजकीय विषयांवर निबंध, कविता, 'गीता' कथा, नाटिका सतत प्रकाशित झाल्या व होत आहेत. लोकमान्य टिळकाचा कारावास^{४०}, नामदार गोरखले याचा मृत्यु^{४१}, काँग्रेसचे थोर अध्यक्ष^{४२}, महात्मा गांधींचे अमिनव सत्याग्रह, अनेक थोर पुढाऱ्यांचीं स्मरणे, गोप हत्या^{४३} (मद्रास प्रांतातील एक रेल्वे नोकर), गायपती (नाशिकचा नागरिक), डॉ. स्वामीप्रसाद मुखर्जी, या सारख्यांनी केलेली वलिदाने, आचार्य निनोमजींचे भूदान^{४४}, नव्या पालीवर्षाची समावभेत्नातून म्हणण्यासारखी राष्ट्रगीत, राष्ट्रपत्र, स्वातंत्र्यदिन यासारख्या

४० नाट्यवाङ्मयविषयक प्रकरण पाहा

४१ सस्कृत चंद्रिका वर्ष ५ वे । ४२ 'सहृदया' वर्ष ९ अथ १० ।

४३ रुद्रमीनारायण शानभागकृत राष्ट्रपतिश्रीरवम् काव्य ८ १९३८ मध्ये मूद्रां मेघे मुद्रित । ४४ अमृतवाणी ६ १९४७ । ४५ भारती ६ १९५३ ।

विविध राजभारणाशी सनव असलेल्या उदात्त विषयांवर नितीनरी ध्येयनादी लेखकानी सस्मन वृत्तरनातून फुटूळ शिवाण केले आहे. क्षमादेवीची सत्याग्रहगीता, उत्तर-सत्याग्रहगीता, सी. पाण्डुरंगगास्त्री वृत्त सत्याग्रहपद्या, डी. एम्. शर्मा वृत्त 'गायीत्रीनाणि', डॉ. छात्रावृत्त 'स्वर्णहिन्दु', डॉ. सी. कुन्हेरू राजावृत्त 'भारत-राष्ट्रसंघटनम्' यासारखी क्रित्येक स्वतंत्र पुस्तकहि राजकीय विषयांवर प्रकाशित झाली आहेत. निर्पोत्रे भीममट्ट याच 'काश्मीरसन्धानसमुच्चयः' हे शेष अशुद्धाच्या जुद्धि कारवायावरील नाटक अनेक दर्शनी प्रकाशनीय आहे. या नाटकाचा प्रयोग दक्षिण कर्नाटकातील एका राजकीय परिषदेत झाला होता. महात्मा गान्धींच्या निधनावर अनेक स्फुटकांस्य समृद्ध नियतकालिकान प्रकाशित झाली. सर्वोपेक्षा अधिक स्फुटकांस्य भरून भाषेच्या दयनीय द्योनिशी आरम्भवागून प्रसिद्ध होत आहेत. सस्मृत भाषाच पारतन्त्र्यपूर्ण वैमन, तिचे सर्वांगाण महत्त्व, आजची तिची उपेक्षामूलक तुदंशा या गोरीच शस्य समृद्धज्ञाना किती डावत आहे याची कल्पना या काव्यातून येते. दिल्लीचे प्रमुदत्तशास्त्री यांनी या विषयावर 'समृद्धवाग् विज्ञयः' नावाचे पाच अक्षी नाटकच लिहिले आहे. प्राकृत्या ऐवजी हिंदी प्रमुति प्रादेशिक भाषाचा उपयोग हे नाटकाचे आणती एक वैशिष्ट्य आहे.

निबन्ध-वाङ्मय

पाश्चात्य व प्रादेशिक साहित्याच्या सम्पर्कांने प्रभावित होऊन नवीन वाङ्मयप्रकार आणि नवीन विषय समृद्धात आणि पाहणाऱ्या अनेक लेखकानी निरप हा गद्य वाङ्मयप्रकार समृद्धात वाढविण. हा लेखनप्रकार मुख्यतः नियतकालिकांच्या द्वारा अधिक प्रचलित झाल्याचे सर्वत्र आढळून येईल. प्रादेशिक साहित्यात पाश्चात्य साहित्याचा सर्पक येण्यापूर्वी किंवा नियतकालिकांचा प्रचार वाढण्यापूर्वी हा प्रकार नव्हता म्हणजे तरी झाले. हिंदीमध्ये खिली धर्मोपदेशकानी शाळकरी विद्याप्यां-चाडी लिहूनिल्या पुस्तकातून गद्य निरप हा वाङ्मयप्रकार प्रचलित केला. त्याला नीट स्वरूप आले ते प. महावीरप्रसाद द्विवेदीजींच्या प्रयत्नाने. त्यांनी आपल्या 'सरम्बती' पत्रिकेत स्वतः उत्तम निरप लिहून अनेक नवीनलेखक निमाणे केले त्याच्या प्रभावा-नेच रामचन्द्र शुक्लसारखे आदर्श निरप लेखक पुढे हिंदीला लाभले.

४९ महात्माजी हे नवागत वैदिक ऋषीच आहेत हे सूचित करण्यासाठी या पुस्तकात वैदिक छंदाचा उपयोग केला आहे

४७ बडपार लायबरी तर्फे इ. १९४८ मध्ये प्रकाशित

४८ प्राप्तिरमान-नीर्पोत्रे भीममट्ट, पो. कन्याण (Kanyana)

जि दक्षिण कॅनरा

४९ दिल्ली येथे इ. १९४२ मध्ये प्रकाशित.

मराठीत मुद्रा दाटोत्रा पांडुरंगांच्या 'यशोदा-पांडुरंगी' (इ. १८६५) या मोरोपंतांच्या केषावलीवरील टीकाग्रन्थापासून निबंधाचा आरंभ मानण्यात येतो. त्यान्यानंतर 'केकादर्श'कार परशुराम तात्या "नावल व नाटक/याविषयी निबंध" लिहिणारे मराठे हे निबंधकार झाले. पण मराठीचे खरे निबंधकार म्हणजे मालकार विष्णुशास्त्री चिपळूणकर हेच होत. त्यांच्या प्रगल्भ निबंधांपूर्वी मराठीत मुद्रा 'विशेषक्रमान्ना ग्रन्थ' (इ. १८७६), लघुनिबंधमाला (इ. १८७६) व गद्य-रत्नमाला (इ. १८४५) यासारख्या शाळकरी निबंधसंग्रहांनीच 'निबंध' या अभिनव वाङ्मयप्रकाराचा आरंभ झालेला दिसतो.

संस्कृतांत साहित्यशास्त्राचा विनास व विस्तार विपुल प्रमाणांत झाला होता हे सांगायचास नकोच. तथापि पाश्चात्य साहित्यविमर्शकारांच्या समीक्षात्मक अभिनव निबंधाचा परिचय झाल्यानंतर तो प्रकार संस्कृतात आणण्याचा प्रयत्न सर्वत्र सुरू झाला. साहित्यसमीक्षक लेख संस्कृत निश्चलकालिकातून सुरुवातः प्रसूत होऊ लागले. आगहि जुन्या काव्यांचे समीक्षण मित्रा रसग्रहण करणारे अनेक लेख संस्कृत नियतकालिकांतून येत असतात विंगडुना संस्कृत लेखकांचा तो एक आवडता विषय आहे. असल्या प्रकारचे निबंध स्वतंत्र पुस्तकरूपानेहि प्रकाशित झाले आहेत. त्यामध्ये सहृदया मासिकपत्रिकेचे काही काळ संपादक असलेले श्री. भार. कुणम्म-चार्य यांचा 'रघुवत्साराः' व 'मैत्रसंदेशविमर्शः' तिखिरापल्ली येथील श्री. ए. व्ही. गोपालाचार्य यांचा 'संदेशद्वयसारास्वादिनी' हा मैत्रसंदेश व हंससंदेश यांची तुलना करणारा निबंध, यासारखे निबंधग्रन्थ उल्लेखनीय आहेत. 'संस्कृत प्रबन्धमञ्जरी', 'लघुनिर्घणमणिमाला', 'गद्यरत्नसुमान्बन्धि' (एनिहासिक निबंधसंग्रह) यासारख्या छत्रोपयोगी निबंधसंग्रहांचा उल्लेख पूर्वाघात आलेल्याच आहे.

'प्रवासवर्णन' हा विषयहि एकूण भारतीय साहित्यांत नवीनच आहे. निबंध हा वाङ्मयप्रकार प्रवासवर्णनाला उपभारक असल्याने अनेक निबंधलेखकांनी प्रवासवर्णनपर निबंध इत्यादींतून लिहिले. 'संस्कृत-भरितनयम्' मध्ये नागपूरचे प्रा. गोपाल गुप्त यांनी आपल्या नागपूर ते अजिंठा यात्रे-प्रवासावर वर्णनात्मक उत्तम निबंध लिहिला होता. प्रवासवर्णनात्मक काही अनंतर ग्रंथांचा उल्लेख पूर्वाघात केला आहे. त्यांत एक चम्पूग्रन्थ (व्ही. एम्. रामस्वामीशास्त्रीमून विरचितलक्ष्मणम्) आहे. वाङ्मयप्रकार जुना पण विषय मात्र नवीन असे शिष्य अर्वाचीन संस्कृत साहित्यांत घेऊन निर्माण झाले. पण गेल्या तीस चाळीस वर्षांपासून जुन्या वाङ्मय-प्रकारांचा वापर इतर प्रादेशिक साहित्याप्रमाणे क्षात्र्याने योग्यरत आहे.

५०. श्रीरंगम् येथील 'काव्यगुणादर्श' या पुस्तकामाळेने इ. १९०८ मध्ये प्रकाशित.

५१. इ. १९१५ मध्ये प्रकाशित.

नियक लेवनाची व सशोधनाची उपेक्षा का झाली हा खतत्र व काहीसा निराश्रय निम्न आहे; तथापि एवढा मात्र सर्वमान्य झालेला आहे की प्राचीन काळा भारतीयानी विज्ञानाच्या विविध शाखात वास्तव्यकारक प्रगति केली होती. आयुर्वेदविषयक चरक हा बुद्धपूर्वकालीन (आचार्य प्रफुल्लचंद्र राय याच्या मते) ग्रंथ ज्यानी वाचल्या असेल, त्याना ही कल्पना असेलच की चरकाच्या पूर्वीच आयुर्वेदशास्त्र भारतात अत्यंत परिपक्व अवस्थेला पोचले होते. स्वतः चरकाने ज्याना प्रमाणभूत मानले होते असे काही मोठमोठे संस्कृत ग्रंथ त्याकाळी निर्माण झाले होते. भारतीय आयुर्वेदाचा अभ्यास करण्यासाठी व तज्ज्ञशिक्षा-नगरासारख्या ठिकाणी भरणान्या आयुर्वेदाच्या संभेदनासाठी दूर देशांचे वैद्य लोक येत असत. शल्यतन्त्रामध्ये प्राचीनकाळी हिंदूनी पार प्रगति केली होती. विद्यार्थ्यांना शरीर-रक्षनेच्या शानासाठी शवपरीक्षा आवश्यक होती. मूळयाध, मृतगड्डा यांच्यावरील शस्त्रक्रिया करणारे, सुगमप्रसूति अशक्य झाल्याम शस्त्रक्रिया करून गर्भगतीची मुक्तता करणारे शल्यतन्त्र निशारद भारतात ठिकठिकाणी होते. आजकाल अमेरिकेत जिवा निशार प्रचार आहे ती 'प्लास्टिक सर्जरी' मूळ भारतीयानीच शोधून काढली असे कल्पनाचे निर्यात डॉक्टर एम्. सुतर्जी, एम्. एम्., एफ्. भार. सी. एम्. (लंडन), एफ्. आर्. सी. एम्. (एडिनबरो) यांनी कल्पनाच्या 'अमृततरंगारपत्रिका' या इंग्रजी वृत्तपत्राच्या इ. १९५३ च्या बुर्गापूना विशेषांकाने सविस्तर सिद्ध करून दाखविले आहे. या लेखात त्यांनी असे म्हटले आहे की—

इ. स ३-४ हजार वर्षांपूर्वीच आर्यांना शल्यचिकित्सेतील या विशिष्ट शास्त्राची माहिती होती. हिंदु शल्यचिकित्सक नाकाच्या व कपाळाच्या त्वचेचा भाग काढून नाकाचा भाग तयार करीत. शृंगवेदात व अथर्ववेदात उल्लेखिलेल्या कपाळाच्या त्वचेपासून नाक तयार करण्याची पद्धति भारतीय पद्धति म्हणून ओळखली जाते. 'न्हाइनोप्लास्टी' (Rhino Plasty) नाकाची पडण करण्याची पद्धति म्हणून त्या पद्धतीला जगभर मान्यता मिळाली आहे. इतिहासाकडे पाहता या पद्धतीचा प्रथम अस्त्यस्थानात व नंतर इजिप्तमध्ये प्रसार झाला. युरोपने तेच ज्ञान इजिप्तमधून प्राप्त केले. पुढे काही काळ युरोपमध्ये या पद्धतीचा लोप झाला. पण १८ व्या शतकाच्या शेवटापर्यंत भारतामध्ये या क्रियेचा प्रयोग चालू होता. इ. १७४४ मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीच्या शल्यचिकित्सकांनी पुण्याजवळ राहणाऱ्या एका महा राष्ट्रीय शल्यचिकित्सकापासून न्हाइनोप्लास्टीचे ज्ञान मिळविले, अशी इतिहासाची साक्ष आहे.

न्हाइनोप्लास्टीची पद्धति आधुनिक युरोप भारतीयानेच शिकला. या डॉ. मुखर्जीच्या मताशी अनुकूल असंच मत मॅकडोनेल यांनीही व्यक्त केले आहे.

शल्यतन्त्रासाठी १२७ प्रकारच्या निरनिराळ्या उपकरणांचा उपयोग होई. त्यातील काही शस्त्रे तर उमा केस चिरू शकतील इतकी संतुलित असत, ग्रीक वैद्य जे रोग

मुभारु शकत नसत ते मुभारण्यासाठी अलेक्झंडरने भारतीय वैज्ञानी नियुक्ति केली होती. हाँ अल्ब्रीटने (इ. ७८६ ते ८०६) व्हाटाच्या क्वाल्यात हिंदु वैज्ञान मुख्य अधिकारपदार नियुक्त केले होते युरोपातील ख्रिस्ताशास्त्राचा प्रवर्तक हिप्पोनिस याने सुद्धा हिंदूच्या पुस्तकावरून औषधिप्रयोगांचे ज्ञान प्राप्त केले होते. यासारखी आयुर्विज्ञानविषयक ऐतिहासिक माहिती, प्राचीन काळी या शास्त्राने भारताची किती विलक्षण प्रगति झाली होती याची कल्पना देण्यास पुरेशी आहे.

ज्योतिषशास्त्रात पाश्चात्य शास्त्रज्ञांच्या नात्र प्रसिद्ध असलेले अनेक शोध त्याच्या स्थिक ज्ञानपूर्वी भारतीय ज्योतिषशास्त्रज्ञानी ग्रन्थात लिहून ठेवले होते. पृथ्वी स्वतः मोवती पांढऱेमेकडून पुर्वेकडे फिरते व त्यामुळे दिवस व रात्र येतात, हे रहस्य युरोपियनाना सांगणाऱ्या कोपर्निकसच्या षषसहस्र वर्षे पूर्वी आर्यभट्टाने सांगितले होते—

“अनुलोमगतिर्नास्त्य” पश्चरपचल विलोमप यद्गत् ।

अचलानि भावि तद्यत् समपश्चिमगतानि लक्ष्याम् ॥ ”

—पुर्वेकडे जाणाऱ्या नावेत नसलेल्या लोखाना नदीच्या तीरावरील अचल पदार्थ (वृक्षादिक) उलट दिशेला जातात दिसतात. त्याप्रमाणे लक्षित (विपुलतावरील प्रदेशात) स्थिर नवून पश्चिमेकडे जातात दिसतात. या आर्यभट्टाच्या श्लोकात पृथ्वीच्या गतीचे रहस्य स्पष्टपणे सांगितलेले आहे व तेच रहस्य वर्षानंतर कोपर्निकसने युरोपला शिकविले.

यदि सप्ता मुकुरोदरसप्रिभा भगवती धरणी, तरणिः सिते ।

उपरि ब्रह्मलोकं परिधमन् किमु नंदरमरंरिव नेशते ॥

(पृथ्वी जर भारद्वाप्रमाणे उपाट असती तर पुष्कळ दूर भाषि थर फिरणारा खर्च ज्या देवाना नेहमी फिरताना दिसतो तसा मानवाना दिसावयास नसे काय ?)

यामारख्या श्लोकातून मास्कराचार्यांनी पृथ्वीचे गोलाकारत्व पटवून दिलेले आहे. आधुनिक पाश्चात्य ज्योतिषशास्त्रांनी पृथ्वीचा व्यास ७९१८ मैल सांगितला आहे. ब्रह्मगुप्त आणि मास्कराचार्य यांनी तो अनुक्रमे १५८१ व १५८१.२४ योजने पृथ्वीचा व्यास असल्याचे पूर्वीच सांगून ठेवले आहे. (१ योजन = मिती मैल, यासदल मतभेद आहेत. तथापि ५ योजन = १ मैल हे मन मान्य केले तर ७९.०५ मैल पृथ्वीचा व्यास सिद्ध होतो.)

पृथ्वीच्या मोठ्ठी सरासरी ५० मैलपेक्षा जागावरण आहे असे अर्वांचीन तत्त्व मानतात; मास्कराचार्यांनी “भूमरिद्रांशयोजनानि” यातावरण आहे असे अनुमानाने झणले होते.

गुरुग्रहणांचा शोध न्यूटनने करून अशी मर्यादाप्राप्त लोकांची समजूत पाश्चात्य विद्वानांना कल्प दिली आहे. या न्यूटनच्या किती तरी वर्षे पूर्वी मास्करा-

चार्यांनी आपल्या विद्वान्शिरोमणीमध्ये गुह्यवाक्पण्याची रचणू केल्या पुढील श्लोकात दिली आहे. तो श्लोक असा—

आकृष्टिगतिश्च मही तथा यत्

स्वस्यं गुरु स्वाभिमुख स्वसक्त्या ।

आकृष्यते तत् पततीय भाति

समे समन्तान् क्व पतस्विय ते ॥

— आकर्षणशक्तिसंपन्न पृथ्वी जेव्हा आकृष्टावली जड वस्तू आपल्या शक्तीने आकर्षित करते, तेव्हा ती यस्तु पडत अवरयाग्रमाणे माक्षते. (परंतु वास्तविक ती पडत नसून पृथ्वीच्या आकर्षणशक्तीमुळे पृथ्वीपट्टे ओढली जाते.— या श्लोकात चवथ्या ओळीत ‘समे समन्तान् क्व पतस्विय ते’—सगळीकडून समान आकर्षणाने ओढली जाणारी पृथ्वी आकाशात कोठे पडणार ! या शक्यात केवळ पृथ्वीच्याच नव्हे तर सर्व महात्म्या ठिकाणी गुह्यवाक्पण्याशक्ति आहे हा विद्वान् भास्कराचार्यांनी सांगितलेला आहे.

भैरवच्या रॅशनलिस्ट या इंग्रजी साप्ताहिकाचे संपादक श्री. जी. आर. बोसीयर् यानी २८ जून १९५२ या दिवशी आंतरराष्ट्रीय संस्कृत संशोधन निग्राहीट (International Akademi of Sanskrit Research) या नावाची एखादा स्थापन केली. (श्री. बोसीयर् हे आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे विद्वान आहेत. ब्रिटनची रॉयल सोसायटी ऑफ लिटरेचर व फ्रान्सची इन्स्टिट्यूट हिस्टोरिक या संस्थेचे ते सदस्य आहेत. भैरवच्या इतिहासावर इंग्रजी ग्रंथ त्यांनी लिहिला असून दोन खण्डात यजुर्वेदाचे प्रमाण त्याच्या संपादकत्वाखाली झाले आहे. बोसीयर् चरणें इ. १८८० पासून संस्कृत संशोधन व प्रकाशनासाठी भैरवान् प्रसिद्ध आहे.) त्या संस्थेच्या द्वारा अप्रतिद व टुमेल अशा संस्कृत हस्तलिपिचा प्रकाशन करण्याचे त्यांनी ठरविले आहे. या संस्थेतर्फे ‘नारदशिल्पशास्त्रम्’ व भारद्वाजकृत ‘यजुर्वेदम्’ हे दोन शिल्पशास्त्र व यन्त्रविद्याविषयक ग्रंथ प्रसिद्ध होणार असल्यांचे वृत्तवाचन प्रसिद्ध झाले होते. ‘नारदशिल्पशास्त्रम्’ मध्ये शिल्पविषयक ८३ विषयांचा अन्तर्भाव झाला आहे. त्यात ग्रामाचे दहा, नगराचे चौदा, दुर्गाचे पाच व ग्रहांचे अनेक प्रकार सांगितले असून त्यातून विविक्त प्रासाद, स्तूप, देवालय, भवनार, गोपुरे, गम्यांगारे, मंडप, ध्वजस्तूप, गद्यांशे इत्यादिप्रत्येक शिल्पदृष्ट्या वर्णन आणि रचनानम आला आहे.

भारद्वाजकृत ‘यजुर्वेदम्’ ग्रन्थाला ४० प्रकरणे आहेत. त्यापैकी एक प्रकरण विमानविज्ञान आहे. त्याची पाचव्या सूत्र असून त्यावर बोधानन्द यती स्वराची निरूपित टीका आहे. त्यातील वर्णन पाहिली तर अनेक प्रकारची यंत्र सामग्री अचटले विमान त्यात आढळत. याची विमान मोबतली आजमण करण्यास

आली असता त्यांच्यावर एसा नश्टेनून अग्निगर्भां वरून त्यांना जाळणे मित्रा वेग घाटवून त्यांच्या वेदघातून निमटून जाणे यासारख्या कटूण्या त्यात वर्णिल्या आहेत. निमानाच्या रचनेतील एकत्रीय अंगे यात दिली आहेत. निमानाचे शक्ति वेद मध्यमार्गी सांगितेले असून निरनिराऱ्या निमागाना चालना देणाऱ्या 'कीलि' म्हणजे निम्न्या यात वर्णिल्या आहेत परनिमानातील गोलण ऐकण्याचे यंत्र, पर निमानाचे रूपांतरण करण्याचे म्हणजे छायाचित्र घेण्याचे यंत्र, इत्यादिकांचा यात निर्देश आहे.

या यंत्रसंस्थ ग्रन्थाची केवळ चार सूत्रे आणि त्यावरील मोधानन्द पती-शरदाची टीफ याची एक प्रत त्रडोग्राच्या प्राच्यनिग्रामद्वारात इ. १९१८ मध्ये ब्रह्मणेचे फ. ब्रह्मर्षि मुन्नाराय शास्त्री याचेकडून आली होती. त्रडोग्रास आलेल्या नोट्स चार सूत्रावरील टीफसहित व भाषान्तरासहित एक पत्रास पानांचे पुस्तक प्रियरत्न भार्गवा आर्यसमाजी निग्रानाने इ. १९४३ मध्ये प्रसिद्ध केले. संपूर्ण ५०० सूत्रांचे पुस्तक टीफ व भाषान्तरासह प्रकाशित केल्यास दृष्टसख्या सहस्रापर्यंत जाईल."

भारतीय शिल्पशास्त्राचे संशोधन करण्याचे महान् कार्य कै. रा. त्र. घडे यांनी घायगजीव केले. भारतीय शिल्पशास्त्रात अन्तर्भूत होणारे विषय कोणते व त्यावरील प्राचीन ग्रन्थ कोणते याची थोडी माहिती दिली असता प्राचीन शास्त्रज्ञांनी वाढविलेल्या एकूण जिज्ञानाची कधी घोर अंधशा शतमानुशतक झाली याची कल्पना येईल.

शिल्पशास्त्राचे धातुसण्ड, साधनसण्ड व वास्तुसण्ड अंगे तीन सण्ड व त्याची एकूण ९ उपशास्त्र आहेत. त्यामध्ये ३२ मित्रा व ६४ कलांचा अन्तर्भाव होतो. 'शिल्प' शब्दाची व्याख्या भृगुसुत्रांपांनी केली, ती अशी—

नामविधानां यस्तूना यत्राणां कल्पसम्पदान् ।

धातूनां साधनानां च वास्तूनां शिल्पसंज्ञितम् ॥

(नामा प्रकराच्या यस्तु, यत्रे, युक्त्या, धातु, साधने व घरे—नगरे यांना शिल्प ही संज्ञा आहे.)

या व्याख्येप्रमाणे शिल्पशास्त्राची वर सांगितलेली व्याप्ति योग्य आहे. शिल्पशास्त्राच्या संपूर्ण विस्ताराची कल्पना देण्याचे हे स्थळ न दे !

कै. रा. त्र. घडे यांनी इ. १९२८ मध्ये शिल्पशास्त्रविषयक प्राचीन ग्रन्थांची एक सूची तयार करून देवली होती. ती यादी इतरत्र कोठे प्रसिद्ध झालेली नसल्याने

५३ नारदशिल्पम् व यन्त्रसर्वस्वम् या हस्तलिखितामवधीची प्रस्तुत माहिती थी म वि वेतवर यांच्या लेखातून (साप्ताहिक राष्ट्रमित्र, नागपूर थॉकटोवर १९५२) मिळाली आहे

व प्राचीन शिल्पशास्त्राची ग्रन्थदृष्ट्या व्याप्ति लक्षात येण्याच्या दृष्टीने ती महत्त्वाची असल्याने, त्या श्रियाच्या जिज्ञासूनी तिचे प्रकाशन व तिच्या आधारें सशोधन करावयास हवे.^{१४} कै. रा. न. वझे यांनी परिश्रमपूर्वक संकलित केलेल्या शिल्पशास्त्र विषयक सूचीतील ग्रन्थांचा शाराश संकलित होऊ शकला तरी भारताच्या प्राचीन शिल्पशास्त्राची व कलेची प्रगति भिती शाली होती याची कल्पना येऊ शकेल.

माध्यतरी दीर्घकालपर्यंत संस्कृतज्ञाचा शारा व्यासंग काव्य, तत्त्वज्ञान, वेद पुराण व व्याकरणादि शास्त्र यांच्यापुरता सीमित राहिला. आधुनिक परिभाषेत ज्याला 'विज्ञान' म्हणतात त्यासंदर्भाच्या प्राचीन ग्रंथांचे सशोधन नव्हे अध्ययनसुद्धा नव्हे शास्त्रासारखेच होतं. मग नवीन ग्रंथनिर्मितीच नासुद्धा वाढायची सोय नाही. परम्परागत विज्ञान परचापर्यंत मर्यादित होतं. पण त्याशिवायच वाढाय मात्र हुप्तप्राय झाल होत. पाश्चात्यांच्या नवीन विज्ञानाच्या प्रमासान सर्वसामान्य जनता चर्चित होऊन त्यांच्या विषयेच गुणवर्णन व त्यांमार्फत परम्परागत संस्कृत विषयेच दौर्गन्धर्जन करू लागली. त्यामुळे समाजाचा स्वत्वाभिमान हुप्त होण्याची भीषण परिस्थिति निर्माण झालेली पाहून पाश्चात्य वैज्ञानिकांनी लायलेल्या सशोधनाच व राजनीति, अर्थशास्त्र इत्यादि त्यांच्या शास्त्रातील अनेक सिद्धांतांच मूळ महाभारत, रामायण व पुराण इत्यादि प्राचीनतम ग्रंथातून शोधून ते समाजाला वास्तविक्याच्या कामी अनेक संस्कृतज्ञ विद्वान आधुनिक काळात व्यग्र झालेले दिसून येतात. डॉक्टर श्री. प्य. वेतकर यांनी आपल्या ज्ञानकोशात पाश्चात्यांच्या अँलेपेथीचे मूळ आयुर्वेदातच असल्याच पद्धतशीरपणे सिद्ध केले आहे. समीक्षाचर्चाति प. मधुसूदन ओझा यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य वेदाची वैज्ञानिकता सिद्ध करणारे अनेक मोठमोठे संस्कृत ग्रंथ निर्माण करण्यात व्यतीत केले. याप्रकारच्या उद्योगांना परी चालना क्वि दयानंदानी गिली, त्यांच्या भार्यासमाजाचे अनेक मातबर विद्वान सतत या दिशेने प्रयत्न करीत आले व आजही करीत आहेत. 'हिंदुकेमिस्ट्री' या ग्रंथाच्याद्वारे आचार्य मधुसूदनराय यांनी भारतीय रसायनशास्त्राच्या प्राचीन काळातील सर्वोद्दीर्घ विकासाच प्रमाण उपलब्ध करून दिले रावबहादुर वझे यांनी शिल्पशास्त्रविषयक सशोधन करून त्या विषयावर संस्कृतात किती मोठी ग्रंथसंपत्ति आहे याची कल्पना प्रथम दिली.

तथापि या प्रकारचे प्रयत्न होत असूनहि आपल्या अपूर्णतेची जाणीव सर्वत्र भारतीयाना सारेली डाचत होती. आजच विकसित विज्ञान स्वमापून शिकविण्यासाठी आपल्या जवळ पारिभाषिक शब्दसंपदा दखील उपलब्ध नाही. या जाणिवेतून नवीन पारिभाषिक शब्दकोश निर्माण होऊ लागले. भारतीय लेखात स्वभाषेत

५४ नागपुरातले भारतीय शिल्पशास्त्राचे व्यासंगी श्री गो गो जोशी यांच्या संप्रही श्री वझे यांनी तयार केलेली सूची व याविषयीची अवातर माहिती आहे

वैज्ञानिक नियमावर लिखाण केल पाहिजे ही जाणीव १९ व्या शतकात प्रथम झालेली दिसेल. मराठीमध्ये विविध वैज्ञानिक नियमावर इ. १९१७ पर्यंत एकूण ५४२ पुस्तक लिहिली गेलीं होती, अथ मुर्झ सरकारच्या त्रैमासिक यात्रासदन मिसन येत. त्यानंतर १९२४ ते १९३४ या दहा वर्षांत स्थापत्यविद्या, आरोग्यविद्या, भौतिकशास्त्र या नियमावर एकत्र बारा पुस्तकें (यंत्रविशेषर शून्य) लिहिलीं गेल्याचा उल्लेख या यात्रासदन्य आहे. इ. स. १८४० च्या सुमारास मराठीत नवीन वैज्ञानिक नियमावर भाषान्तरित पुस्तकापासून लिखाण सुरू झाल. आरमीचीं पुस्तकें फर्नॅंड जर्बिस, मि डेल् यासारख्या इंग्रजी शास्त्री मंडळीच्या साहाय्याने लिहिलीं. त्यातील शान इंग्रज साहेबांचे यंत्रे या भाषा शास्त्री मंडळींची आहे. सध्यात इ. स. १८२३ मध्ये 'क्षेत्रतत्त्वदीपिका' हें पहिलें आधुनिक भूमितिशास्त्रविषयक पुस्तक इलानुर रामस्वामीशास्त्री यांनी लिहिले. इ. स. १९२८ मध्ये योगव्यानमिश्र याच त्याच नावाचे दुसरे पुस्तक प्रकाशित झाले. नरीन शिण्णरमात गणित हा भाष्यक नियम होता. त्यामुळे त्या शास्त्रीय विन्यासच मराठीत प्रथम पुस्तक प्रकाशित झाली आहेत. फर्नॅंड जर्बिस याच जीगणित इ. १८४८ ह्या मराठातील पहिलें शास्त्रीय, पुस्तक समजण्यात येत. तत्पूरी (इ. १८३०) मि नेत्र याच 'क्षेत्रविद्या' इ (नारायणशास्त्री जोशी यांच्या साहाय्यान लिहिले) एक यंत्रशास्त्रविषयक पुस्तक निर्याच पुस्तक प्रकाशित झाले होते.

संस्कृत चंद्रिकेतून 'विज्ञानसुसुमानि' या शीर्षकाखाली आप्पाशास्त्री राधिकडे कानी जुन्या संस्कृत ग्रंथातील वैज्ञानिक माहिती याबरोबर आरम केला होता. 'सहस्रधा' पत्रिकेत 'पाश्चात्यशास्त्रसार' या संपादनाली आधुनिक शास्त्रीय नियमावर अनेक विज्ञानाचे लेख येत होते. 'सनातनभौतिकविज्ञानम्' या पुस्तकात म्हणूनच सी सी. यंत्रमणाचार्य यांनी प्राचीन विज्ञानविषयक वाङ्मयाचा आढावा घेतला आहे. आधुनिक नियम काही शास्त्रीय ग्रंथांचा उल्लेख पूर्वी केलेलाच आहे. वैज्ञानिक नियमावर काही कविना व कथा संस्कृत नियमसंस्काराने करविले प्रकाशित होत असतात. डॉ. रामरत्न यांनी साहित्य अकादेमीच्या 'कॅम्ब्रिजरी इंडियन लिटरेचर' या ग्रंथातील संस्कृतसाहित्यविषयक लेखात "संस्कृतसाहित्य पत्रिकेतील 'प्रजापतीयम्'" हे रवीद्रकुमार शर्मा यांचे १६० प्लोमाचे काव्य व अयोध्येच्या 'संस्कृतम्' या साप्ताहिकानीत ब्रह्मगोपाळशास्त्री यांच्या 'चेतना कथाले'" व सुलोकयाना" या दोन कथांचा उल्लेख केला आहे.

५५ इ १९३९ मध्ये म्हैसूर येथे प्रकाशित ५६ पृ २०७ पाहा

५७ इ १९४३ फेब्रुवारीचा अंक ५८ संस्कृतम् २०-३-५६ ।

५९ १७-४-५६ ।

‘मानवप्रजापतीयम्’ या खण्डसल्यान एक बुद्धिमान् तरुण विज्ञानाचा सरोल अभ्यास करण्यासाठी जर्मनीत जातो. तेथील अभ्यास जागेपून परत आल्यावर नवीन विज्ञानाच्या बळावर आपल्या अपेक्षेनुसार एक सजीव स्त्रीदेह निर्माण करण्याच्या प्रयोग तो करतो. या प्रयोगात प्रारंभी तो यशस्वी होतो, पण पुढे त्याला पश्चात्ताप होतो अस विज्ञानाच वैयर्थ्य व्यक्तीने वर्णन केले आहे. ‘चेतना क्वात्ते’ या कथेत जीवाचे अविष्टान शोधण्याच्या कर्मी विज्ञानाची असमर्थता दाखविली आहे. वैज्ञानिक विषयावर संस्कृतांत नवीन लेखन होईल तेव्हा होवो, तत्पूर्वी जुने वैज्ञानिक वाङ्मय प्रकाशात आणणे नितान्त आवश्यक आहे.

नियतकालिक साहित्य

प्रस्तुत निबंधाच्या पूर्वार्धात नियतकालिक साहित्याविषयी एक प्रदीर्घ प्रकरण लिहिले असून त्यात संस्कृत नियतकालिकासमर्था शक्य नितकी अधिक माहिती देण्याचा प्रयत्न केला आहे. नियतकालिक हा वाङ्मयप्रकार जगातल्या सर्वच वाङ्मयांना नवा आहे. मराठीतले पहिले नियतकालिक ‘दर्पण’ व त्यानंतरची नेटिह ओपिनियन व इंदुप्रकाश यांचे स्वरूप अर्धनारीनेंद्रासारखे म्हणजे अर्ध मराठी व अर्ध इंग्रजी असे. नवीन इंग्रजी लिखल्या मराठी माणूस मराठीतून फोणतीहि गोष्ट समजून घ्यावयास तयार नसे. राज्यकर्त्यांच्या कानावर फोणतीहि गोष्ट घालण्यासाठी इंग्रजी माध्यम सोईचे असे. मराठी वृत्तपत्रांना जाहिरातींच उत्पन्न नसल्याने ती अल्पाधुनी ठरत. मराठीसारख्या उदयाभिमुख भाषेतील नियतकालिकांची आरंभीची अवस्था जर अशी, तर संस्कृतसारख्या न्दाताभिमुख भाषेतील वृत्तपत्रांची अवस्था किती कठीण झाली असेल याची कल्पना केलेली नरी. संस्कृत भाषेविषयी समाजातील आजूची शोचनीय अवस्था पाहिली म्हणजे आरंभीच्या काळातील तिची अवस्था सापेक्षतः नरी होती अस म्हणायाची पाळी येते. त्या काळात संस्कृत वाचनाची सख्या नरीच मोठी होती. त्या वाचकांच संस्कृत भाषेचे ज्ञान उत्तम होत. इतर भाषातील वृत्तपत्रादिकांची सरया अत्यल्प असल्यामुळे स्वधेचा प्रश्न नव्हता. नवीन ज्ञानभ्यासिषी त्या काळात वाचनात विशेष उत्सुकता नव्हती. उत्तम उत्तम लेख, कथा, कविता, नमश प्रमादित होणाऱ्या वादनाया, वैज्ञानिक माहिती, सामाजिक व राजनीय विषयांवरील तज्ञांच मतप्रतिपादन यांचे वाचन करण्यासाठी त्या काळाचा वाचकवर्ग विशेष उत्सुक असे. वाचनाची ही उत्सुकता मागणारे साहित्य पुरविण्याची कामगिरी संस्कृत वृत्तपत्रांनी सतत केली व त्यानूनच ‘आधुनिक’ समजण्यात येणारे वाङ्मयप्रकार व विचार संस्कृत साहित्यात प्रविष्ट झाले. नवीन युगातील राष्ट्राय विचाराना नियतकालिक साहित्यानेच जम दिले त्यांच्याद्वारेच निरपेक्ष हा नवीन लेखनप्रसार प्रचारात आला व लोकप्रिय झाला. जुन्या आत्मकारिक, शब्दग्रहण पण अत्यार्थक व मद्दायक रक्षित लेखन

शैलीला नवीन वळण लावण्याचें काम नियतकालिक साहित्यानेच केलें. तात्पर्य नियतकालिकांनी संभ्रूतांत सर्वस्वी अग्नित्त मन्दलेखन शैलीला रुज दिली. निचें पोषण केले व चाचकांच्या अभिरुचीनुसार लेखनशैलीला नवीन वळण लावलें. फ्रिन्क नवीन लेखक निर्माण करण्याचें कार्य नियतकालिकांनीच केलें. संभ्रूताप्रमाणेच सर्व प्रादेशिक साहित्यावर नियतकालिक साहित्याने पार मोठा संस्कार घडवून आणला. ज्या इंग्रजी साहित्याच्या संपर्काने अग्नित्त भारतीय साहित्यांत सर्वेष्वप रूपाचें परिवर्तन घडून आल्याने दिसतें, त्या इंग्रजी साहित्यांतहि नियतकालिकांनीच परिवर्तन घडवून आणलें होतें. १९ व्या शतकांतोळ इंग्रजी बाळग्याच्या इतिहासाचें पर्यालोचन करतांना सेंट्युरी साहेब म्हणतात — "In the quality of miscellaneous writing, as well as in the facilities given to such writing by its (i.e. 19th century's) special growth some would say of its special fungus of the periodicals, it (i.e. the 19th century) rises to the first class" "The change of the style in prose is undoubtedly as much the leading feature of the 19th century, as is in poetry the change in thought and out-look." "It (i.e. the century) may be said to have been connected with the growth of the essay and the popularity of the periodicals." (483)

सेंट्युरीने १९ व्या शतकांतोळ इंग्रजी साहित्यासंबंधी म्हटलें त्याप्रमाणे संभ्रूतांतोळ नियतकालिक हें अर्वाचीन संभ्रूत साहित्याचें अग्रधारण उद्योग आहे, अर्थ म्हणावेंच पाटलें. संभ्रूत साहित्यांत आलेली सारी आधुनिकता नियतकालिकां-कडूनच आली आहे. त्याच्या कांही विखाणांत ग्रंथरूपाने नसा संस्कार मिळाल्या. पंडेरी आधुनिक स्वरूपाचें संभ्रूत विखण अग्रावि नियतकालिकांतच पडून आहे. शोक उद्यांत पावलेली चोंगली नियतकालिके आज शोधून देगील पाहारायास मिळा नाहीं. आत्मागारवी रानीवंदरांसारख्या युगप्रसंग लेखाच्या रंगाचा संसद देगील अग्रावि प्रकाशित होऊं शकला नाहीं. संभ्रूत हस्तलिखितांचें मुद्रण हें जसें संभ्रूत साहित्यक्षेत्रांतोळ निकडीचें काम आहे तितकेंच संभ्रूत नियतकालिकांतोळ मुद्रित वण विखुरलेल्या लिखाणाची विषयानु-रोधाने ग्रंथरूप संस्कारणें तयार करणें हें निकडीचें काम आहे. त्याच-पेठार इतर भारतीय ज्याप्रमाणे सारकारण, शिक्षण, तत्त्वज्ञान, विज्ञान, साहित्य, उद्योगधंदे, संगीत इत्यादि विविध निषांना सर्वस्वी साहित्याशी स्वतंत्र नियतकालिके

आज निर्माण झाली आहेत. तशीच अल्प पृष्ठसंख्येचीं का होईना संस्कृतात निष्पन्न शक्तील अशी परिस्थिति स्वतः भारताच्या शासनाने निर्माण करावयास हवी. संस्कृतज्ञानी आजपर्यंत सर्वतोपरी त्यागतपत्त्या करून सर्वानुमते महत्त्वाची अशी ही भारताची 'सांस्कृतिक राष्ट्रभाषा' जागविली. तिला जगविषयासाठी त्यांनी अक्षरशः आपले रक्त दिले. यापुढची परिस्थिति अनेक कारणास्तव निश्चिंत झाली आहे. तथापि संस्कृतची सेवा हीच राष्ट्रसेवा-धर्मसेवा-संस्कृतिसेवा समजून अनेक व्यक्ती व संस्था आजच्या परिस्थितीत विविध स्वरूपाचे कार्य करीत असल्याने सर्वस्वी हताश होण्याचे कारण नाही. प्रत्येक संस्कृतज्ञ व संस्कृतभिमानी व्यक्तीला आज ही स्पष्ट जाणीव झालेली आहे की पौरस्त्य व पाश्चात्य विद्वानांनी गाविलेली संस्कृत भाषेची स्तुतिस्तोत्रे आपण गाविल्याने आजच्या धकाधकीच्या युगात संस्कृत-भाषा आजवर राहिली तशी जीव धरून राहणार नाही. वर्तमान जगातली एक व्यवहारक्षम भाषा म्हणून तिला नवे स्वरूप दिले पाहिजे. प्राचीन व अर्वाचीन दोन्ही स्वरूपाचे साहित्य संस्कृतानून निर्माण केले पाहिजे. समासमेलनानून अभिव्यक्तीचे माध्यम म्हणून इतर भाषाप्रमाणे तिचा वापर झाला पाहिजे. निरनिराळ्या संस्कृत सत्रधी संस्था निर्माण करून त्याची समेलन जनजागृतीसाठी केली पाहिजेत. संस्कृत शिक्षविषयाची नवीन सुगम पद्धति प्रवर्तित केली पाहिजे व या पद्धतीला उपयोगी पडतील अशीं झालोपयोगी व झालोपयोगी नवीन पुस्तके तयार केली पाहिजेत. उद्भूत संस्कृत ग्रंथांची भाषान्तरं करून किंवा कालिदासादि महान् संस्कृत साहित्यिकांच्या किंवा शांकराचार्यादि अद्वितीय दार्शनिकांच्या ग्रंथावर व्याख्यान देऊन संस्कृत भाषेची महती संस्कृत ज्ञानाच्या अभावी अप्रशिक्षित राहिलेल्या नव्या पिढीला समजावून दिली पाहिजे नव्या युगाला आवश्यक व अखिल भारताला समान अशी शब्दसंपत्ति निर्माण करून देण्याचे सामर्थ्य संस्कृत भाषेतच असल्याने नवीन सुंदर शब्द निर्माण करून ते प्रादेशिक भाषांच्या शुद्धीसाठी व स्वातंत्र्ये एकरूपता स्थापन करण्यासाठी, व्यवहारात आणले पाहिजेत. जुन्या अष्ट नाट्यकारांनी लिहिलेल्या शानुन्तल, मृच्छसटिक, वेंणीसहस्र इत्यादि जगन्मान्य नाटकांचे सार्वजनिक प्रयोग अत्रयावर नाट्यतज्ञानुसार रंगभूमीवर करून द्यावेले पाहिजेत. जुन्या हस्तलिखितांचे संरक्षण, उद्योग व प्रकाशन करून गूढ विंगडन सर्वांना दिले पाहिजे. अशा विविध प्रकारची जाणीव आज संस्कृतच्या भविष्याचा विचार करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना झाली आहे. या दिशेने प्रयत्न करणाऱ्या उत्तमोत्तम संस्था आज वेगाने आपले कार्य वाढवीत आहेत. अशा प्रकारे कार्य करणाऱ्या मारवातील काही प्रातिनिधिक संस्थांचा परिचय येथे देण अग्रजुत होणार नाही.

भारतीय विद्यामवन—या संस्थेने संस्कृतभाषासाठी इ. १९३९ मध्ये मुंगेदेवी संस्कृत महाविद्यालयाची स्थापना केली. इ. स. १९४६ पासून या महाविद्या

ल्याचें कार्य निशेध वेगानेच चालू आहे. पत्रदा शास्त्राच्या शास्त्री आचार्य यासारख्या परीक्षासाठी अध्ययनाची व्यवस्था या महाविद्यालयातर्फे करण्यात आली आहे. या उच्च परीक्षाना काही विश्वविद्यालयांनी मान्यता दिली आहे. गेल्या दहा वर्षांत सरासरी अडीचशे 'आचार्य' व तिनेच 'शास्त्री' या विद्यालयातून उत्तीर्ण झाले. इ. १९३९ मध्येच 'मुगलान्द गोयनरा सशोधन मंदिर' भारतीय विद्याभरणातर्फे सुरू झाले. महाराष्ट्रातील एक प्रसिद्ध सशोधन संस्था म्हणून हे मु. गो. सशोधन मंदिर ओळखले जातें. आजपावेनो २४ ग्रंथांचे सशोधन व प्रकाशन या मंदिराने केले. 'भारतीय विद्या' या नावाची विद्वन्मान्य सशोधन पत्रिका भा. वि. भरणातर्फे नियमित प्रकाशित होत असते. तीमध्ये संस्कृत हस्तलिखित ग्रंथ क्रमशः प्रकाशित होत असतात. ऋग्वेदाच्या छातव्या भट्टाचें समालोचन व सज्जित व्याख्येसहित इमजी भाषान्तर, पृथ्वीचंद्रवृत्त 'व्यवहारप्रकाशः' हा न्यायशास्त्रप्रियकर ग्रंथ लखनऊ संस्थेतर्फे प्रकाशित होईल. भा. वि. भरणाच्या गीतामंदिर या संस्थेतर्फे परीक्षा व व्याख्यान यांच्या द्वारा गीतेचा प्रचार करण्याचें कार्य सतत होत असत. संस्कृत त्रिखपरिपदेच व तिच्या प्राथमिक परीक्षांचे सन्मालन भा. वि. भरणातर्फेच होत असत. परिपदेच्या परीक्षांची शक्यते केंद्रे देशभर स्थापन झाली आहेत. परीक्षोपयोगी शालग्रह पुस्तके भरणातर्फे प्रकाशित झाली आहेत. भारतीय विद्याभरण हे श्री. कन्हैयालाल मुन्शी यांच्या संस्कृतनिष्ठेचें उत्तम निदर्शन आहे. राजकारणाचा व्याप सामावून त्यांनी जसे हे सांस्कृतिक कार्य उभारले तसे भारतातील इतर राजकीय पुढाऱ्यांनी केल्याचें दिसत नाही.

स्वाध्याय मण्डळ (किष्कंधा पारडी)—वेदवेदागाचे मौलिक सशोधन करून संस्कृतान समीक्षणान्वय ग्रंथलेखन करणारे अद्वितीय लेखक म्हणून प. मधु-सूदनजी ओझा यांचा परिचय आम्ही प्रस्तुत ग्रंथात (पृ. ३९० ते ३९७) दिला आहे. स्वाध्याय मंडळाचे स्थापक व संचालक वेदमूर्ति पण्डित श्री. दा. छातपळेकर यांचे वेदविषयक कार्य सुद्धा फार मोठे आहे. त्यांचा स्वतः परिचय या या ग्रंथात न देण्याचें कारण त्यांचे लेखन संस्कृतनिष्ठ असले तरी संस्कृतात नाही. (संस्कृतनिष्ठ अन्यभाषीय वाङ्मय व त्यांचे लेखन हा स्वतः प्रधाचा विषय आहे.) उन्वृष्ट चित्रवार, हिंदी लेखनातून महात्मा गांधी पारितोषिकाचे मानवरी, तेजस्वी वक्ते, आदर्श धार्मिक व सांस्कृतिक कार्यकर्ते, गीतेवरील 'पुरुषार्थोपनिषद्' या अमिनर टीपेचे लेखक, चारहि वेदांची 'देवता अहिता' अक्षित करणारे 'आधुनिक वेदव्याख्य' इत्यादि अनेक दृष्टींनी प. छातपळेकरांचे व्यक्तिगत जीवन हीच एक महान संस्था आहे. स्वाध्याय मंडळ ही संस्था त्यांनी संस्कृतभाषा व वैदिक धर्म-संस्कृतीच्या प्रचारासाठी उभारलेली उपरना आहे. समाजाच्या राज्याच्या थरापर्यंत संस्कृत प्रचाराचे रोग पेचनिगारी एवढी मोठी सधना भारतांत दुसरी नाही. स्वाध्याय मंडळातर्फे पुरुषार्थ (मराठी)

तीरावरील रामभायबर स्थापन झाले. त्यांच्या पश्चात् सर्वतन्त्रस्वतंत्र, शास्त्ररत्नाकर, पण्डितराज श्रीराजेश्वरशास्त्री द्राविड यांच्या संचालनत्वाखाली या अद्वितीय विद्यालयाची यथोचित प्रगति होत आहे. याच संगणकविद्यालयाच्या सञ्चालकत्वाखाली इ. १९२८ मध्ये विशुद्ध संस्कृत विश्वविद्यापीठाची स्थापना झाली. आधुनिक पाश्चात्य पद्धतीच्या विश्वविद्यालयांचे, अध्यापन करणाऱ्या गुरुकुलांचे, जिंवा एह-पादशालांचे पुनरुज्जीवन करून छांच्याद्वारा भारतीय विद्या व कलांचे संरक्षण संवर्धन करणे हे या विश्वविद्यालयाचे ध्येय आहे. प्राचीन पद्धतीनुसार श्रेष्ठ विद्वानांमार्फत विद्यार्थ्यांची अतिफटीण 'शालाकपरीक्षा' या विश्वविद्यालयातर्फे घेण्यांत येते. त्यांत उत्तीर्ण होणाऱ्या विद्यार्थ्याला वाचजीव पन्नास वर्षांचे 'विश्व कर्मासन' देण्यांत येते. आजपर्यंत २५-२० विद्यार्थ्यांना या वर्षासनाचा बहुमान मिळाला. या विद्यालयांतून उत्तीर्ण झालेला प्रत्येक विद्यार्थी आजवर आपापल्या शास्त्रांत निरपवाद विद्वान्त्व ठरला आहे. वाराणसीच्या राजकीय संस्कृत महाविद्यालयाचे कार्यहि (स्थापना इ. १७९१) असेच महत्त्वाचे पण थोड्या निराळ्या स्वरूपाचे आहे. नुसतेच या महाविद्यालयाचे आता संस्कृत विश्वविद्यालयात रूपान्तर झाले आहे. हिन्दु विश्वविद्यालय व मद्रास विश्वविद्यालय यांनी आजवर केलेले संस्कृतविद्यारक्षणाचे कार्य स्तुहणीय आहे. मद्रास विश्वविद्यालयाने गेल्या संपूर्ण शतकांत संस्कृत क्षेत्रांत जे विपुल कार्य केले त्याचा उत्कृष्ट आढावा डॉ. राघवन् यानी मद्रास वि. वि. च्या छाताब्दी ग्रंथांतील लेखांत घेतला आहे. या संस्थांशी संघटित व असंघटित अशा दोकडों श्रेष्ठ विद्वानांनी संस्कृत सेवा हेच आपले जीवनकार्य मानले होते. त्यांपैकी काहींनी संस्कृतात ग्रन्थलेखन केले व अनेकांनी ते केले नाही. पण त्यांनी श्रेष्ठ श्रेणीचे निद्वान विस्कृत तयार केले. संस्कृत भाषा व विद्या याविषयी समाजात आस्था निर्माण केली. ज्यांचे व्यक्तित्व हेच संस्कृत पाण्डित्याचे मनीक होते असे ये. भिक्व् दीक्षित लेले, पं. विनायक मठ्ठ डोंगरे (काशी), नयन्यायाचार्य पं. राजारामशास्त्री, पं. बालकृष्णती, पं. दशरथशास्त्री द्राविडोचे गुरु, म. म. कैयसचन्द्र शिरोमणि, वैद्यनाथार्य म. म. वैद्यशास्त्री मराठे, पं. राममुद्राच्यशास्त्री, कर्मकाण्डनिरोधक पं. उग्रायपाठक सप्तर्षि, पं. श्रीताराम शास्त्री नैयायिक, ज्योतिष-शास्त्रज्ञ पं. विनायकशास्त्री वेताळ, आत्मपुराणाचे टीकाकार पं. कालारामशास्त्री, धर्मशास्त्रज्ञ म. म. पं. भागवताचार्य, सामवेद पारंगत पं. सूर्यनाथजी त्रिपाठी, गणेशारामजी व श्रीहरिस्वामी, म. म. रायपालदास, न्यायरत्न पं. रामनाथजी ज्योतिषी, म. म. पं. शिव-कुमारशास्त्री, परिभाषेदुशेकरावरील 'भूति' टीकेचे लेखक म. म. पं. तात्याशास्त्री, म. म. गंगाधरशास्त्री मानसस्त्री (सी. आय्. ई.), म. म. वैद्यरत्न दामोदरशास्त्री भारद्वाज, गणितज्योतिषशास्त्रज्ञ म. म. पं. बापूदेवशास्त्री (सी. आय्. ई.), अद्वैता गणितशास्त्रज्ञ म. म. पं. सुधाकरजी दिवेडे, रामानुजदेवन्ती म. म. रानी राम-निधेशास्त्री, मन्त्रशास्त्रज्ञ भारताचार्य पं. रमानाथ स्याध, संपादनकर्ता म. म.

रामसुब्रह्मण्यशास्त्री, प. नित्यानंदजी मीमांसक, भागवतमंगल प. पुष्पोज्ञान मंडजी, मीमांसामर्मज्ञ भ्यामी विश्वदानंद सरस्वती, शतावधानी भरतमण्ड प. गहृलाल शास्त्री, व्याकरण व न्यायशास्त्रावरील अनेक ग्रंथांचे टीकाकार म. म. प. जयदेव मिश्र, ज्योतिषशास्त्रमार्तण्ड प. चन्द्रदेवजी धुण्ड्या, प. ज्ञानार्दनमिश्र, प. केशवमंड पांडे, प. गौरीनाथ दीडिन, म. म. प. बामाचरण मंडाचार्य, म. म. प्रभुदत्तशास्त्री म. म. नित्यानंद पार्नीय, प. विग्रनाथ व्यास, संपन्नस्वतंत्र प. रत्ना झा, अपर वेदज्ञ ज्योदेवाश्रम स्वामी, म. म. कामारपानाथ तर्कागोश, प. वेंकटसुब्बाशास्त्री व त्याच महान शिष्य अनन्तसुब्बाशास्त्री, प. याज्ञमंजु गोडगोले, सर्वतत्त्वज्ञ पन्नानंद तर्किन, प. चण्डीप्रसादजी, म. म. बामुंदेवशास्त्री अम्यनर, मर्यादाकरण प. देवनारायण दिपाडी, वैयस्वत यजुषशास्त्री, प. सीतारामशास्त्री केळकर ही सज्जित नामांज्जी एषांवा धाराणर्षितल्या गान्धर्व विद्वानांची आह. त्यांच्या श्रेणीचे श्री. नारायणशास्त्री मराठे, प. लक्ष्मणशास्त्री मुरगुज्वर, म. म. श्रीधरशास्त्री पाटक, प. रामप्रतापशास्त्री, गहृजीशास्त्री पाटे, चरित्रशोधकार सिद्धेश्वरशास्त्री चित्रान, कुण्डानंप्रभा, दत्तनिर्णयामृतम् ६. मीमांसा-धर्मशास्त्रीयविषयक ग्रंथ लिहिणारे म. श्रीधरशास्त्री पारे आणि आमचे पुज्य गुरु श्री. हनुमंतशास्त्री केसले इत्यादि असंख्य विद्वान् फडोर निष्ठेने आज्ञार समृद्ध ज्ञाना व विद्या याच मानच्छम्य संरक्षण करीत आले आहेत.

या महर्षींची निष्ठा त्रिती प्रगर व अव्यभिचारी होती याची फलना येण्यासाठी केवळ एक उदाहरण दिल तरी पुरे होईल काशीमध्ये वेन्वेदनाच्या अभ्ययनाचा नमः। न्हास होत असलेला पाहून व्यथित झालेले काही विद्वान् प. लक्ष्मणशास्त्री द्रविडक्षेत्रे जाऊन म्हणाले, “यदि ये भरते मान को चावल और नमन भी मिल सके तो हम लोग सानन्द वेदाभ्यास कर सके और अपने पाल्कारो भी प्रदत्त करें” या निष्ठावत विद्वानांच्या या उद्गारांनी द्रविड झालेल्या द्रविडानी निर्भर असंथत सामग्र्यनिशाल्याची स्थापना केली. सत्सुवभावा व विद्या पाव्या रमणासाठी अशाप्रकारे अनेक राजाजी संस्थांच्या व व्यक्तींच्या द्वारा महत्वाचे कार्य झाले व आजही होत आहे.

सर्वात महत्वाची संस्था म्हणजे शासनसंस्था ! स्वराज्यप्राप्तीनंतर निव्व्या र्के सत्कृतोद्धारसाठी जे काही विशेष कार्य होऊ लागले आहे तेही लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

सरकार आणि संस्कृत

राष्ट्रपति डॉ. राजेन्द्रप्रसाद यांच्या संस्कृतनिष्ठतमुळे शासन संसदेकडे संस्कृत पाठी काही तरी प्रोत्साहन कार्यं सुरू झालेली दिसत. केंद्रीय व प्रादेशिक शासन-

वैदिकधर्म (हिंदी) व वेदसन्देश (गुजराती) अर्थाचीन मासिकें चालू आहेत. त्यासोबत वेदपरिचय, वेदप्रवेश, वेदप्राज्ञ, वेदनिशारद, वेदपारंगत इत्यादि वेद निपयक स्वतंत्र परीक्षा साध्याय मंडळातर्फे चालतात. चारहि वेदांचे सटीक व सानुवाद मुद्रण करून अत्यल्प मूल्यान त्याचा सार्वजनिक प्रचार करण्याचा मंडळाचा उद्योग अभूतपूर्व आहे. 'संस्कृत स्वयंशिक्षक' या नावाची २४ छात्रोपयोगी उत्कृष्ट नमिक पुस्तके स्वतः पंडितनांनी लिहिली आहेत. आजपर्यंत या पुस्तकमालेच्या २५ वेळा आवृत्ति निघाल्या. यावरून त्याची उपयुक्तता लक्षात येईल. त्याच्या आधारे एवूण बाराशें केंद्रांतून विद्यार्थी संस्कृत शिकत असतात. आजरावेतो साध्याय मंडळाच्या परीक्षाना वग्लेरया ४० सहस्रापेक्षा अधिक विद्यार्थ्यांना या मालेचा उपयोग झाला. शालोपयोगी व शालोपयोगी संस्कृत पुस्तकाची निर्मिती सध्या देशभर गेल्या ५०-६० वर्षांत फार प्रचण्ड प्रमाणात झाली. त्या सर्वांचा परिचय देण आद्योनयाग्राहेर आहे. याच प्रयत्नातून संस्कृतातलें ग्रंथालस्य निर्माण झाले आहे. सरळ सुगोप शब्दात व्याकरणाचे नियम, रामायण भारतादि ग्रंथातील सोप्या पद्या, सुगोपसुप्रसिद्धे, क्वचित् सवाद हे या पाल वास्त्याचे स्वरूप आहे. सचिन वास्त्याक्रम संस्कृतात क्वचितच आढळते.

भाण्डारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूट पुणे— ही संस्था महाभारताच्या पाठभेदासहित प्रकाशन कार्यामुळे असिल मारतात प्रसिद्ध आहे. श्री. भार. डी. करमकरांनी संपादन केलेले भाग्यभेदिक पर्व व बल्लभदेवाची सुभाषितापली हे दोन ग्रंथ आणि या संस्थेचे प्रमुख कार्यकर्ते डॉ. रा. ना. दाण्डेकर यांनी संपादन केलेले शल्यार्थ हे तीन ग्रंथ या संस्थेतर्फे मुक्तेच प्रकाशित झाले आहेत पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजतर्फे संशोधन कार्याव्यतिरिक्त संस्कृत कोशाचे महान् कार्य चालू आहे. त्यासाठी संस्कृतातील विविध विषयावरील सरासरी ५ शें महत्त्वाच्या ग्रंथांचे आलीडन कोपविभागाने केले. चान्द्रव्याकरण व वाक्यपदीयम् या दोन व्याकरणशास्त्र विषयक ग्रंथांचे मुद्रण करण्याचे कार्य डेक्कन कॉलेजतर्फे चालू आहे.

विश्वेश्वरानन्द वैदिक संशोधन संस्था (होशियारपूर)—या संस्थेने आजपर्यंत वैदिक पदकोश व अथर्ववेदाच्या प्रथम भागावरील सायण भाष्य. याच प्रकाशन केले. ऋग्वेदावरील माधवसुन्दरवर्म, उद्गीथ व मुद्गल यांच्या टीका, अथर्ववेदाच्या द्वितीय भागावरील सायणभाष्य, निघण्टुनिर्वचन, कल्लणाची राजतरणिणी (जीनराज, श्रीवर व शुक्ल यांच्या टीकेसहित.) हे ग्रंथ संस्थेतर्फे प्रकाशित होण्याच्या मार्गावर आहेत. अद्यापनाच कार्यहि संस्थेतर्फे चालू असते.

प्राच्यविद्यामंदिर (बडोदा)—महत्त्वाच्या अप्रकाशित हस्तलिपितांचे संशोधन व प्रकाशन हे या संस्थेचे प्रमुख कार्य आहे. हे प्रकाशन निरनिराळ्या ग्रंथमाले (तून होत असते. आजपर्यंत या 'माला'तून एवूण १३५ ग्रंथ प्रकाशित झाले. इ. स.

१९६०-६१ या कळांत याव्हीकडे रामायण-यादानुक्रम, भाग १ (संपादक प्रा. जी. एन्. मड), सोमेनरहृत 'उल्लंगभरणव' (स. मुनि पुण्यविद्वत् ॥ श्री. मोदीव्याड साडेसरा); 'संगीतोपनिषद्भारोद्धारः—(स. प्रा. यू. पी. शाह), संहृत व्याकरण-भोग—(स. प्रा. के. पी. अभ्यंकर) हे महत्त्वाचे ग्रंथ मंदिरातर्फे प्रकाशित झाले. या व्यतिरिक्त वैद्यकि ग्रंथम् (चन्द्रानन्दवृत्तिसंहित), धूर्तस्वामिभाष्यम् (द्वितीय भाग), निगुबमोत्तरपुराणम् (द्वितीय भाग), मानमोन्यासः (तृतीय भाग) या ग्रंथांचे मुद्रण संस्थेतर्फे होत आहे. वाल्मीकिरामायणाचे विविध पाठ्येभद्रासह प्रकाशन करण्याचे महत्त्वाचे कार्य या संस्थेतर्फे चालू आहे.

अशा प्रकारे संस्कृत भाषा व विद्या यांच्या संरक्षणासाठी निरतिराज्या दिग्गजे कार्य करणाऱ्या, गुर्जरराज्य संस्कृत समेष्ट्यम् मोरामार्द जेसगमार्द विधुभंग्या (अहमदाबाद); अ. मा. संस्कृत परिषद, (लखनऊ) संस्कृत विद्वत्सभा (बडोदा), मिथिला इन्स्टिट्यूट (दरमंगा), धोडारिकाशारदापीठ, (दारा), ईशे एशियाटिक सोसायटी (बयकला), राज्यमान प्राच्यविद्या संशोधन संस्था (कोयूर), मिथिला प्राच्यविद्यालय (उज्जयिनी), श्रीरामहृष्य निश्चन शास्त्रपीठ, (धेवर), संस्कृत विद्यासमिती (मैसूर), भारतीय विद्या संस्था (दिल्ली) वज्जोप बाह्मणसमाविद्यालय (कन्नडा), अग्निठ भारतीय संस्कृत साहित्य समेष्ट्य (दिल्ली), गुरुकुल वांगडी निद्रविद्यालय, (हरिद्वार), ब्राह्मण समा (मुंबई), इण्डियामी शास्त्री संशोधन संस्था (मद्रास), गुरुकुल विद्याविद्यालय (वैदिकान), संस्कृत शिक्षण समिती (मद्रास), संस्कृतभाषा प्रचारिणी समा (नागपूर), मोरणा संशोधन महाविद्यालय (नागपूर), इ. इ. क्षेत्रांत लहान मोठ्या संस्था क्रियेक करीत असत कार्य करीत आहेत. साहित्य अकादमी व आमसंस्था यांच्या द्वारा केंद्रीयराज्य व कश्मिरासमोन्नत, संस्कृत नाट्यसमिष्ट्या या शाखा या नैमित्तिक उद्य-वाच्या द्वारा मांडशिक शासने अन्यत्र प्रकाशांत का होईना संस्कृत क्षेत्रात उत्तेजन देण्यासाठी योदेवार साहाय्य देत आहेत.

या रजा मोठ्या संस्कृतपुंभी संस्थांचा उल्लेख केवळ त्या प्रकारच्या संस्था-हून अगदी वेगळ्या पद्धतीने व विशिष्ट ध्येयाने प्रेरित होऊन नैतिकपणे कार्य करणारी संस्कृत शिक्षण संस्था म्हणजे वाराणसीचे 'वल्लभरान शास्त्रिभाम मांगोद विद्यालय होय. वाराणसी नगरी ही अनिशचीन काळपासून संस्कृत विद्या सादरनी आहे. यत्नानुगतके प्राचीन परम्परेनुसार शिकून प्रगाढ पणित या नगरीत तयार झाले. त्यांनीच अनेकांच्या प्रसार पाठित्यने अगिठ याताची कतिपया शास्त्राणि झाली. प्राचीन पद्धतीनुसार त्या वेदांचे अध्यापन करण्याच्या उद्देशाने इ. १८९९ मध्ये धर्मशास्त्र प. लक्ष्मणशास्त्री त्राविड या मनमोकन्य शिक्षकांच्या प्रेरणेत त्यांच्याच चातक्यासाठी हे विद्यालय वाराणसीच्या मला-

संस्था संस्कृतविषयी आता सर्वसरी उदासीन राहिली नाही असे त्यांनी गेल्या १०-१२ वर्षांत जे अत्यल्प कार्य केले त्यावरून दिसून येईल.

केन्द्रीय सरकारने डॉ. सुनीतिकुमार चॅटर्जीच्या अध्यक्षतेखाली एका संस्कृत आयोगाची (कमिशन) नियुक्ति केली. या आयोगाच्या सदस्यांनी देशभर प्रवास करून संस्कृतची घरीगार्ड द्या सर्वत्र अवलोकन केली व शेवटी सरकारला संस्कृतोद्धारासाठी काही मार्गदर्शन केले. त्या मार्गदर्शनानुसार बरिष्ठ न्यायालयाचे माजी न्यायाधीश श्री. पतञ्जलिनाथी यांच्या कुशल मार्गदर्शनाखाली नऊ सदस्यांची एक केन्द्रीय संस्कृत समिति स्थापन केली. या समितीच्या मार्गदर्शनानुसार कार्य चालविण्यासाठी केन्द्रीय शिक्षण खात्यांत एका विशिष्ट अधिकाऱ्याची नेमणूक सरकारने केली आहे. या समितीने केन्द्रीय सरकारकडून संस्कृत वृत्तांत्रे, शिक्षणसंस्था रचण्या-दीना आर्थिक साहाय्य देवविण्यास आरंभ केला आहे. अखिलभारतीय स्वरूपाचा संस्कृतचा पाठ्यक्रम, संस्कृतज्ञाची नामगुची अखिल भारतीय स्वरूपाची संस्कृत वस्तुस्थिती व दृष्टीनेत लिपिपत्रे येथे केन्द्रीय संस्कृतानुसन्धानासाठी प्रशिक्षण संस्थेची उभारणी हे कार्य या समितीच्या प्रेरणेनेच झाले आहे. केन्द्रीय सरकारच्या अनुदानाचा निधि क्रमशः वाढविण्यांत येत आहे. तृतीय पाञ्चवार्षिक योजनेत ७५.८३ रुपये संस्कृतासाठी रची होतील अशी योजना आहे.

राष्ट्रपतिपै प्रतिवर्षी काही संस्कृतज्ञाना ' पद्मश्री ' ' पद्मभूषण ' या सारख्या उच्चमान्य पदव्या व काही विद्वानांना आभारण १५०० रु. चे मानधन देण्यात येत आहे.

उत्तरप्रदेशांत डॉ. संपूर्णानंदाने काही काळासाठी धारणसीमध्ये संस्कृत विनियोगालयाची स्थापना करण्यात आली. गिहारमध्ये स्वर्गीय श्रीगुरुगिरि आणि दरभंगानेरीस श्रीरामेश्वरगिरि यांच्या प्रयत्नांनी दरभंगा येथे श्रीरामेश्वरगिरि संस्कृत विनियोगालयाची स्थापना झाली. मध्यप्रदेशाचे मुख्यमन्त्री डॉ. वैद्यनाथ काटजू हे तर साकून हीच भारताची राष्ट्रमहा होण्यास योग्य आहे या मताने त्यांनी आजच्या राज्यांगाने माध्यमिक शिक्षणमात संस्कृताध्ययन आवश्यक केले. पणाल्मध्येहि बाळग्योन शिक्षण येणाऱ्या सर्व विद्यार्थ्यांसाठी संस्कृताध्ययन आवश्यक करण्यात आले आहे. मद्रास व केरळ प्रांतात सरकारतर्फे नवीन काही योजना हाती घेण्यात आल्या नवल्या तरी जुन्या योजनांना थक्का लावण्यात आलेल्या नाही. आधुनिक विनियोगालया यांच्या प्रेरणेने नवीन संस्कृत महाविद्यालये स्थापन करण्यात आली असत, राजनर संस्कृत पाठशाळांना देण्यात येणाऱ्या अनुदानांत वाढ करण्यात आली आहे. आगमराज्य संस्कृत मण्डळाची स्थापना करण्यात आली अशा त्यांच्या कार्यसहाय्य काम श्रीविद्यनाथजी यांचेहि गोपनीयता आली आहे. अंगीकृताने येतरी संस्कृत पाठशाळा अद्यापि चालू आहेत. त्यांची पाहणी व सुधारणा करण्याची

प्रातिज सरकारची योजना असून त्यासाठी एक स्वतः कार्यालय जगन्नाथपुरीला स्थापन झाले आहे. सध्या श्री ब्रह्मदत्त यांची त्या अधिभारपदी नेमणूक झाली आहे. आन्ध्रराज्यातहि श्री. के. लक्ष्मणशास्त्री यांची अद्याप प्रचारक्या अधिभारपदी सरकारतर्फे नियुक्ति झाली आहे. महाराष्ट्र सरकारने गेल्या ३-४ वर्गापासून संस्कृत नाम्यस्पर्धेला चालना दिल्याने संस्कृतप्रेमी तरुणवर्गात काहीसा उत्साह निर्माण झाला आहे. म्हैसूर व गुजराथ राज्यातहि सरकारतर्फे संस्कृत समित्यांची स्थापना झाली आहे. काश्मीरसरकारतर्फे पूर्वीपासून चालू असलेले संस्कृतग्रन्थ प्रसाराचा कार्य आपल्या शिक्षण परिस्थितीतहि चालू आहे उत्तरप्रदेश व राजस्थान सरकारतर्फे प्रतिवर्षी काही उत्तम संस्कृत ग्रन्थाना भरपूर पारितोषिणे देण्यात येतात. संस्कृतलोकनाच्या कर्तृनामे ज्ञातून संस्कृतनिपट्यां अधिक भाषा उत्पन्न होऊन काही विधायक स्वरूपाची हालचाल सुरू झाली तर केन्द्रीय व प्रातिक सरकारतर्फे आज ज काय सहाय्य व प्रोत्साहन मिळत आहे त्यापेक्षा अधिक मिळत लागेल अशी आशा करण्यासारणी परिस्थिति दिसत आहे.

१९ व्या शतमान युरोपानच्या अनेक विचारविमाना भाषान्तरित ग्रंथाच्या द्वारा संस्कृतविशेषा ओळखता परिचय झाल्या त्याखेरीर निरनिराळ्या हेतूने प्रेरित होऊन अनेक पाश्चात्य विज्ञानानी संस्कृतचा अभ्यास आरंभिला. त्यामध्ये मॅक्स मुल्लर, फोल्गुफ, बोथलिंग, फील्हॉर्न, वॅय्यार्डन, धेस, विंगरसन, मॅक्डोनेल, विंगरनिदस इत्यादि काही व्यक्तींची नावे संस्कृत विशेषा क्षेत्रात अजरामर झाली आहेत. काहींची कामगिरी इतकी महत्त्वाची आहे की त्यांचे ग्रंथ अजूनही फेल्यानाचून शिक्षण शास्त्राचे अभ्यास परिपूर्ण झाले अस म्हणण्याची सोय उरली नाही. एखाद्या व्याख्यानशास्त्रात, डॉ. गोल्डस्कर, " डॉ. फील्हॉर्न, " डॉ. धेस, " डॉ. ओटो बोथलिंग, " डॉ. जेरेण्ड वॅडिंग्गॉन, " डॉ. पॉल थोम, " डॉ. एच. ए. शुदस्त्र, " डॉ. मॅक्गीन एजर्न, " डॉ. रेनु, " डॉ. फ्लॅन्क, " डॉ. विन्हेन

६१ Panini his place in Sanskrit literature

६२ परिभाषेन्दु क्षेत्राचा द्विती अनुवाद व पाणिनि-भाष्यायन या विषयावर विवेचन विषय ।

६३ Indische studien या नियतवाल्सिनात व्याख्यान विषयने लेख

६४ Panini's Grammar

६५ Studies on Panini's Grammar

६६ Panini & the veda

६७ The Tripadi

६८ Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar & Dictionary

६९. Sharangdeva's Durgatavritti

७० Andhra School of Sanskrit Grammar.

डॉ. वॉसरनागल, डॉ. गोप, डॉ. पिशेल इत्यादि पाश्चात्य पण्डितांची कामगिरी फार मोठी आहे. त्यांच्या कर्तृत्वापासून स्फूर्ति घेऊन डॉ. गवडारकर, डॉ. बेलवलकर, (Systems of Sanskrit Grammar चे लेखक) डॉ. अग्रवाल, (India as known to Panini चे लेखक) डॉ. सितीधरचंद्र चनयर्ती, डॉ. प्रभातचंद्र चनयर्ती, डॉ. टी. आर. चिंतामणि, श्री. जयदेव शुक्ल इत्यादि भारतीय विद्वानांनी व्याख्यानविषयक ग्रंथलेखन केले. इतर सर्वदारात असेच अनेक पाश्चात्य पण्डित उदयास आले. पाश्चात्य संस्कृतीचे भारतीय संस्कृतीवर ज्या काळात आनमण चालू होते त्याकाळात संस्कृत ग्रंथांनी पाश्चात्य विद्वानांना एकापरीने भारून टाकले होते.

तात्पर्य प्राचीन परंपरा रक्षित होऊ न देणे व कालप्रमाचामुळे भारतीय साहित्यात उत्पन्न होत असलेले वाङ्मय प्रकार व विचारप्रवाह यातील आधुनिकता संस्कृतात आणणे हे द्विविध कार्य संस्कृत साहित्यिकानी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत केले आहे हे या ग्रंथावळून कोणाच्याहि लक्षात येईल. प्रतिकूल परिस्थितीत प्रगति करण्यातच जरा पुरुषार्थ आहे. तो संस्कृत साहित्यिकानी गेल्या संपूर्ण शतकात भरपूर द्यास्त केला आहे. आफल्या समकालीन थोर प्रादेशिक साहित्यसेवकांच्या तुलनेत ते कधीच मागे राहिले नाहीत. उलट बाही ठिकाणी ते चार पायले पुढेच गेलेले दिसतात. आजची त्यांची परिस्थिति आज्ञाच्या परिस्थितीहून अधिक दिस आहे. त्यांच्या सत्त्वपरीनेचा रारा काळ आता आज आहे. आजचे संस्कृतसि आपल्या पूर्वजांचा उज्ज्वल आदर्श दृष्टीपुढे ठेवून आपली पुरुषार्थी परंपरा असावट होयत ठेवतील. आज्ञा ज्ञानेच्या विविध व विपुल संस्कृत साहित्याने संस्कृतातला मृत भाग गृहणाच्या रोगेपणा सिद्ध झाला आहे. यापुढे तत्तल अमर शब्दप्रयोग करणाऱ्याला मुग लोह मूर्तीत काढतील अशी परिस्थिति या पुढचे संस्कृतसि जता निर्माण करीत राहतील अशी दृढ आशा व्यक्त करून हा ग्रंथ मज्याप्त करतो !

सन्दर्भग्रन्थांची सूची*

[आकडे पृष्ठसंख्या दर्शवितात.]

अग्निजा २४२	कवीन्द्रचन्द्रोदयः ११२
अग्निपुराण ४३५	कालिदास १३७
अधरशतकम् ११७	कालिदासप्रतिभा १३१
अनन्तचरितम् १५७	कालिदासरहस्यम् १२३
अभारसयाहिनी १६४	कादम्बरीसारः ११
अभिधानचिन्तामणिः ४४६	कादम्बिनी (प्रस्तावना) ३९१
अमृतानुभव ४९०	काव्यजुमुमगुच्छः १५४
अर्धशतकम् ११४	काव्यप्रकाशः ६
अलङ्कारमञ्जूषा ९५	काव्यादर्शः २०८
अहल्याचरितमहाकाव्यम् १२	काव्यालङ्कार १३७
आधुनिक कविताची प्रवृत्तियो ३३०	किष्किणीमाला ६५, १५९, २५३
आदिकस्तवः १७४, ४१०	किरातार्जुनीयम् ४८
उत्तररामचरितम् ३१५	कुटिनीमत ३१८
उमादर्शः २६५	केसरी (वृत्तपत्र) २४५
पेत्रेय ब्राह्मण २०६	क्रान्तिधुद्धम् २६७
कण्वधरामायणम् ७१	कृष्णयजुर्वेद १९०
कमरा (नाटक) १४	कृष्णलीला १०३
कमलविजयम् (नाटक) २०२	गाथापादम्बरी २०४
कर्णकौस्तुभम् १००	गाधीश्वस्तियुक्तावली १६३
कलिवृत्तादर्शपुराणम् ३२३	गीर्वाणशनिश्वरी २३४
कलिविहङ्गनम् ३२३	चहागीता ३२४
कवितासंग्रहः १३२	चित्राव अभिनदन ग्रंथ २७०
	जयसिंहरात्र प्रति श्रीमच्छत्रपतेः
	शिवग्रमोः पत्रम् २४४

* प्रस्तुत प्रवधात ज्या ग्रन्थातील अवतरणे उद्धृत केली आहेत
अशाचीच नावे या सूचीत दिलेली आहेत

जाननीपरिणयम् ८६

छांदोग्योपनिषद् ९२, २०६

तर्करहस्यदीपिका ४४६

तुलसीरामायण ४९०

दयानन्ददिग्विजयः (अतिना
नन्दशर्मकृत) १७८

दयानन्ददिग्विजयः (आचार्य
मेषाननाकृत) ५६

दिव्यज्योतिः (अर्वाचीन सस्कृत
कविपरिचयाङ्कः, १९५७)

दुःसोत्तरं मुलम् १२

दुर्गापुत्रहम् १२, ३५२

देवनागरीमुद्रयम् ७०

दानिशाखावृत्ततिः १५९

धम्मपदस्य सरङ्गतालुनादः १४

धर्मः २२३

धर्मपुस्तकस्य शेषाशः २५१

धर्मगतम् ११४

धर्मादृष्टः ४६७

धन्यागेनः ३१५

धारायद्योपाराः १५७, १०६

नयगीतसुमुमान्दः १३३

पद्मार्थप्रमाणम् १२

पाठ्यरितम् ७४

प्राग्भित्तनस्तिम् ५३

प्रथममन्दरी २१९

भगवद्गीता २६८

भट्टीनाथम् ७३

भामिनीविलासः १२६

भारत इतिहास एशोधक मंडळ

परिभा (१८-२)

भारतपारिभातः ७, २६४

भारतस्य सविधानम् २२७

भारती (मासिकपत्रिका) १११, ३०७

भारतीयम् इतिवृत्तम् २६२

भारतीय ज्योतिषशास्त्राचा त्रोटक

इतिहास ४४१

भारतीय वाङ्मय ४७४

भारतीस्तवः १२२, ३३८

भारतस्तवः १२८

मंदोर्मिमाला १२३,

मधुरवाणी १०५, ३०५

मराठी साहित्य समालोचन ५०५

महाभारतसारः १०

मानुभूतरी ३६९

माहिपञ्चतन्त्रम् ३१९

मुद्गरदूतम् ३२१

मुक्ताशालम् ११३

मेषदूतम् ११८

मोक्षमन्दिरस्य प्रादशदृष्टेः-

योगनायलिः ४४६

यतीन्द्रजीवनचरितम् १६२

यदुद्विग्नगीर्दार्दम् ६९, २६४

यादवराणीयम् ६८

यादवरापरागदीयम् ६९

राज्यव्यवहारमोक्षः ९९
रामजोशीकृत लाजण्या १९८
राष्ट्रभाषी ३४६
राष्ट्रयन्त्रि (मराठी साप्ताहिक)
५१७

लोहमान्यालकारः ११, १२
लक्ष्मीसहस्रम् १२७

वासिष्ठवैमनम् ४०४
विनोदलहरी १०७
विद्वन्गुणादर्शचम्पूः ७७, ७८, ७९,
८०

वृत्तरत्नाकरः २०८
बेमभूपालचरितम् १६
व्यवहारकोशः २७९
व्याजोक्तिरत्नावलिः ३, १५

शान्तिनाथचरितम् ७०
शाहुचरितम् १५८
भारदा (मासिक) १२१
शारीर तत्त्वदर्शनम् ४४३
शिवकौमुदयचरितम् ७
शिवभारतम् १०२, ४५९
शिवरात्रिविजय. २१६
शिवराजाभिषेकप्रयोग. १०१, ४५५
शिवराज्योदयम् ३६७,
शिवार्कटय. १०१
शिगुपालवध ४९४
शीतगुरुचरितामृतम् ९, ३६२
श्रीपद्यावली ४९१
श्रीमद्भागवतम् २६९,
श्रीमानु' सन्निमुधा १७४
श्रीनिष्णुमहायज्ञ (रत्नपुर) स्मारक
ग्रन्थ ३५७

पेम्सपीयर नाटकप्रधावली २६४

सप्तसधान-महाकाव्यम् ६९
समत्वगीतम् १६०
सरस्वतीमण्डाभरणम् ७७,
सरस्वतीपत्रिका ५९
साहित्यकीमुटी ४३७
साहित्यदर्पणः १८
साहित्यविनोदराजः ३२६
साहित्यवैमनम् ११०
मुनोदसंस्कृतलोहमान्यालिकचरितम्
२२१

सुभाषितरत्नभाण्डागारम् ५९, ३१७
सुश्लोकलावण्यम् १४८, ३२०
गुक्तिरत्नावली १६२
सक्तिमुन्दरम् ५८, १४७
सन्देशः १४२

सयोगितास्थयवरम् १५९, १९८
संस्कृतचन्द्रिका ३७८
संस्कृतनिरधप्रतीपः १४
संस्कृतभरितव्यम् १२८, ३४१-४२
संस्कृतरत्नाग्र २९१, ३०६
संस्कृतसाहित्य का इतिहास, ४३६
(ले० कन्हैयालाल पोद्दार)

संस्कृत साहित्य का इतिहास २७१
(ले० याचस्पति मेरोला)

संस्कृतसाहित्यपत्रिका (कलकत्ता) ५०
संस्कृतसाहित्यविमर्श. २, ४७१
सिद्धान्तशिरोमणिः ५१६
स्वरूपभारती ४८६
स्वातन्त्रीस्यतकम् १२४

हरहरीयम् १२८
हिन्दी साहित्य का इतिहास ४८७

Nagpur Times (Journal) ३४४
 Journal of Oriental
 Research ३८९
 Madras University Journal
 1957, ४४४
 Vaishnava Literature in
 Mediacval Bengal ४४-
 History of Indian Logic ४४८
 Studies in Indian Litera-
 ture ४५३

History of Dharmashastra
 ४५४
 Bengal's Contribution to
 Sanskrit literature ४४९
 Modern Sanskrit Writings ४
 History of Classical
 Sanskrit Literature ४
 Modern Sanskrit Litera-
 ture ४
 Sanskrit Literature (1700-
 1900) ४

नामसूची

अरुण ४७५

अगरवाल हसराम १, १४, २१०,
२९८

अग्रवाल डॉ. ५३०

अरिलानन्दशर्मा ४०, १३१, १५८,
१७२, ३३८, ३४८, ५०३

अनिराजयज्वा १७१

अद्वैतरामभिरु ९७

अद्वैताचार्य ४३

अद्वैतेन्द्रयती ४३५

अनतदेव २९, ३०

अनतदेव मठ ४५५

अनतनारायण ६९, ९८, १९५, ३८८

अनत नारायणशास्त्री ३१०

अनताचार्य ४५, २०८, २१५, २३८

अनताचार्य (यादव-राधवपाण्डवीय-
कार) ६९

अनताचार्य फोडनपम् २१०

अनताचार्य, "मज्जुमाणिणी"

संपादक २८५, २९०

अनताचार्य, ४१२

अनताचार्य (कृष्णराज्यशोडिष्टिम
कार) ४३९

अनतराम १९४

अनतालवार ३२३, ४४७

अनन्यदासस्वामी ३१

अनतशर्मा ११८

अनतशर्मा ८५

अनभट्ट, ४३४

अनभट्ट मीमांसक ४५५

अनुवादित सस्कृत ग्रंथ व अनुवादक
नामसूची २१६

अज्ञेयाचार्य ४६

अज्ञगराचार्य १४१, २३६, २८७

अज्ञगराचार्य शेष ४४४

अज्ञायाचार्य ८०, ४४३, ४४५

अज्ञे १०८, २९७, ३०४

अप्पलाचार्य ९१

अप्ययाचार्य २१४

अभिनवकालिदास (काश्यप, नृसिंह,
गोपालशास्त्री कृष्णमूर्ति) ११, १८५

अभिनवचास्कीर्ति १९५

अभिनवजयदेव (दुदिराज) १६, ९६

अभिनवपण्डितराज (ठमामहेस्वर-
शास्त्री) १६

अभिनवमर्तुहरी (तेजोभानु) १६,
११८

अभिनवमभूति (भीमिवास वीक्षित)
१५, ३२, ४३

अभिनव भोज (शहाजी) १६

अभिनवभोजराज ९७

अभिनवरामानुजाचार्य (मायावादि
मतगुरुगुण्डीरवाचार्य) १६

अभिनवरामानुजाचार्य ३४

अभिमन्यु ४७७

अभ्यकर, का. वा. २९८

अभ्यकर, के. पी. ५२५

अमृतानन्द योगी ४३९

अभिमन्युत्त व्यास २१६, ४९७

अभ्यर, आप्याम्बामी १७

कालिंदीचरण पाणिग्राही ४८०
 कालिकाप्रसाद शास्त्री ३०६
 कालिहरदास वसु ५०३
 कालिदास विद्याविनोद ५०
 कालेलकर, काका ४८०
 कालिदासस्तोत्रलेखक धर्मीची
 नामावली १३१
 काशीकर, चिं. ग. २१०, ४४३
 काशीचन्द्र २१३
 काशीनाथकवि २६
 काशीनाथ २०८
 काशीप्रसाद जायसवाल, डॉ. २७५
 काशीलक्ष्मण ४३९
 काशीरामदास ४७८
 काशीस्थ पंडिताची नामावली ४६०
 काशीतील आधुनिक पंडिताची
 नामावली ५२६, ५२७
 काश्यप ११८
 कीथ १, २७२
 कीदूस ४८६
 कीर्तने, रा. न. २०५
 कीर्तीकर ५७९
 कीलहॉर्न २७३, ५२९
 कुक्के सुब्रह्मण्यशर्मा ८९
 कुञ्जकुमान् ताम्बीरन् २९
 कुटे, काशीनाथ २७३, ४७९
 कुमार ताताचार्य १७७
 कुन्दन् राज ५११
 कुर्नोटी शंकराचार्य १३३, २९९,
 ३०३, ३५१
 कुमरिमोल्ल ४७६
 कुळर्णी स. ना. २९६, २९८, २९९,
 ३००, ३०१, ३०५, ४८४
 कुळर्णी, दि. म. १०६, १५७

कुलचन्द्र शर्मा ६३
 कुमारव्यास ४७८
 कुमुलुण्डा शठकोप ३०७
 कुरुष्य ४७९
 कृपाराम तर्कवागीश ४५४
 कृत्तिवासा ४७७
 कृष्ण ९१
 कृष्णकौर ४९७
 कृष्णकवि ३३, ३४, ४४, ७५, १९०
 कृष्णपिस्ले ४७९
 कृष्णकवि पारिथियर १२०
 कृष्णकान्त विन्नावागीश ४५२
 कृष्णचरित्रविषयक ग्रंथ व लेखक
 २९, ३०, ३१
 कृष्णचरित्रविषयक संग्रह-ग्रंथ व
 लेखक ८४, ८५
 कृष्णदत्त ३०, १७९
 कृष्णताताचार्य ४४७
 कृष्णदास १७१
 कृष्णदास, सार्वभौम ४४९
 कृष्णनाथ ४४८
 कृष्णनाथर, व्ही. पी. २४३
 कृष्णराव ४७९
 कृष्णमह भाई ४४८, ४५२
 कृष्णलाल ४७८
 कृष्णम्माचार्य २०९
 कृष्ण चारिअर ४७९
 कृष्णम्माचार्य (‘पट्टदया’ उपादक)
 २०९
 कृष्णम्माचार्य, आर. १३९, २५४,
 २५५, २८५, २९०, ५१२
 कृष्णम्माचार्य, आर. व्ही. ६४, २०८,
 ४९५
 कृष्णम्माचारियर १

कृष्णम्माचारियर, माडीमापी २६
 कृष्णम्माचार्य, रही. २७४
 कृष्णमूर्ति (अभिनवमालिदास) १३९
 कृष्णमूर्ति १५, ३४, ७१
 कृष्णमूर्ति शारंगी, के व्ही ३२१,
 ३२३
 कृष्णमिश्र ३१
 कृष्णमित्र ४३२
 कृष्णराम ३७, ७३, ११८
 कृष्णगल 'नाडान' ३०९
 कृष्णलीलाशुस ७४
 कृष्णदासरी २८
 कृष्णसोमयाजी २१६, २५८
 कृष्णमुधी ४३६, ४३९
 कृष्णस्वामी ११
 कृष्णान वाचस्पति १९२, ४४८
 कृष्णानन्द ४४१
 कॅल् ४८६
 केतकर, व्य. भा ४४१
 केतकर, भी. व्य. ५१८
 केपलर २७८
 केरळमालिदास (केरळवर्म महाराज)
 १५, १२०
 केरळवर्म यलीयकवैल ६२
 केरळवर्मा १२० ३८४, ४७९
 केळनर, गोपाल जीरागी २७९
 केरळनदसरस्वती २८२
 केवळे, हनुमतराजगी ५२७
 केशव २७, १११
 केशवमवि ४६
 केशवमुन ४७९, ४८६, ४८८
 केशव दीपक २८८
 केशव देवश २७७
 केशव पट्टि ५१, ९५

केशवमट्ट ८५
 केशवार्क ३०
 कैसिणी, व्य. म. ७, ४५, ५०४
 कुञ्जीकृष्ण ताम्पुरान् १८६
 कोकनाय १७९
 कोचा नरसिंहाचार्य १४१
 कोचुन ताम्बिरान् ८७
 कोचिन्नु ताम्बुरान् १८६
 कोण्डभट्ट ४३२
 कोरड रामचन्द्र ४३, १३९
 कोल्नुक, हेनरी टॉमस २७२, ५०९
 कोपरनिकस् ५१५
 कोसमयाजी लुची २८२
 कोन्नीज ४८६
 कौशिनरामानुजाचार्य ४४४
 कौटिक व्यक्तेय ४६
 क्षमादेवी राय ४५, २९१, ४११,
 ४१३, ४५५, ५०३, ५०७,
 ५०९, ५११
 क्षितीशचन्द्र चनयति ५३०
 क्षितीशचन्द्र चट्टोपाध्याय ४८९, ५८८
 क्षमाकल्याण ५४
 कृष्णकवि ११९
 कृष्ण अण्णकोण्डाचार्य ४४४
 कृष्णदेकर ४४०
 कृष्णमिश्र अ. वि. २३९
 कृष्ण, नारायणशास्त्री ४६, २१०
 ३०३, ४२९, ५०४
 कृष्ण, कटुकनाय २९०
 कृष्ण, मुकुन्दशास्त्री ३०६
 कृष्ण, स्व. श १८८, १८९, ३२९
 कृष्णदेवदत्त, राघवेन्द्राचार्य ४३४
 कृष्णपर मटाचार्य ४५१

अय्यर, अय्यास्वामी ६४
 अय्यर, व्ही जी एस् ४७९
 अय्यगार, रगस्वामी २७६
 अय्यगार पिच्चुमणि ५०७
 अय्यगार, राजगोपाल ३२१
 अय्यगार, पिल्ले तळमाल ४७
 अय्यर, मालमुत्रहण्यम् ३४७
 अर्हंतगस ९०
 अलसिंग ९१
 अलमलम्मा ४१३, ५०३
 अक्षिनीमहाराज १८०
 असग १७२
 अहमद म १२, ११६, २४४
 अहोत्रिल ४४१
 अहोत्रिल नरसिंह १६, २०८
 अहोत्रिलखरि ९०

आकितम् ४७९
 आगमानद २१०
 आडाल ४७५
 आत्रेय, श्रीनिवास ११६
 आत्रेय, कवि ३२४
 आनदगिरी ४३
 आनन्दताण्व दीक्षित १३०
 आनन्दनारायण २५
 आनन्दराम पूछन ४८०
 आनन्द शकर ४८०
 आभ्रपाणिनि (शेषाचलशास्त्री) १६,
 ९६
 आन्ध्रे ब्रेटन ४८५
 आपटे, एम् एस् ११
 आपटे, बा शि २७८, ५०५
 आपटे, बा गो २७९
 आपटे, हरिमाऊ ४७९, ५०५

आप्पाराव, के व्ही एर ११०
 आप्पा वानययी २३६
 ऑव्न ४८५
 ऑफ्रेट २७३, २७५
 आर्यभट्ट ५१५
 इन्द्र १३, १७५, २३२, २३५
 इन्दिरापति ४३४
 इलात्तुर, मुरराज ५०९
 इलात्तुर, रामस्वामी ५१९
 इलियट ४८५

ईश्वरचन्द्र ४८६
 ईश्वरचन्द्र, वर्मा ६३
 ईश्वरचन्द्र, गुप्त ४८०, ४८८
 ईश्वरचन्द्र विद्यासागर ४८०
 ईश्वर, गुमति ३३

उत्कल व्यास ४७८
 उत्तमकर महोदय ४५२
 उद्गीथ ५२४
 उड्डण्ड कवि १४१
 उडाली सुत्रज्ञान्यशास्त्री ४८९
 उन्नयनाचार्य ५३
 उदयराव ५८
 उदयवीर शास्त्री ३७९
 उपाध्ये, दुगाराम ३०४
 उपाध्याय १
 उपाध्याय, गंगाधरदा ५०३
 उपाध्याय, एम् ए २१४
 उपाध्याय, जीवराम २७८
 उपाध्याय, व्ही व्ही २८२
 उपाध्याय, बलदेव ३०६, ४९३,
 ४९५
 उपाध्याय रामजी ५१३

उपनिषद्ब्राह्मण ४४८

उमापतिधर ३३

उमामहेश्वरशास्त्री १२, ४६

उमाचक्र ४८०

उर्वरित्त शास्त्री १७, ६३

एकनाथमहाराज ४७६

एकनाथ ११८

एतुत्तचन्द ४७६, ४७७, ४७८, ४८१

एरलपट्टी १७९

ओक, ज. नि. २७९

ओक, म. पा. १६४, २४९

ओक्षा, मधुगदम ३९०, ३९१, ३९६

ओक्षा, हीराचन्द २७६

ओपट ९७४

ओल्फमन ४७९

ओल्फेनबर्ग १

ओरेन ४८८

औदुनकर (औदुनरीय) ३०५, ३१०

ककण १७९

कत्रे, डॉ. सु. म. २८३

कथानाथ ३८

कणाद तर्कशास्त्री ४४९

कपालीशास्त्री १२२, १७३, २१२,
२३८, २५७, ३३७, ४०८, ५०४

करीर ४७९, ४८१, ४८९

कमलकुमार जैन १३२

कमला ३८८

कमलाकर २७

कमलान्त भद्राचार्य ४८०

कनैज जर्दित ५१९

करमकर ११, ५२४

करमकर, ग. रा. ११, ७५, ३०४,
३०५

करमळनर ४३९

कर्णपुर २७७

कर्णवीर नामेश्वरराव ३०४

कल्याणशास्त्री ३०८, ३१०

कलियुगाहलिदास १५

कल्याणकवि १९५

कल्याणरामशास्त्री पी. के. २५३

कन्हण ५२४

कनिहृष्णरूप ३१

कनि तार्किक ५०, १७८, १८९

कविराज २४४

कविराज गणनाथ सेन २१५

कनिमुञ्जर १२०

कनिसेखरी ३१

कनिरत्नम २७, २८

कनिशेखर ३१

कनिशुय ४६७

कनीन्द्र परमानन्द १३, २३, २६, ३६,
४९, ५०, ९४, १०३

कवीन्द्राचार्य ११२

कवीन्द्राचार्य, सरस्वती १४१

कम्प्री श्रीनिवासशास्त्री १२१, १२७

काम्प, नारायणशास्त्री २६

कानारामशास्त्री ५२७

काटमरी तिरुमगाचार्य २१६

काट्ट ५२८

काणे पा. वा. ३४७, ५०४,

कामराज कवि २६

कामेश्वरसिंह ५२८

कामेश्वी ४१३, ४५५

कालीशङ्क ५०५

काशीशङ्क तर्काचार्य २८६

गणपतिमुनि १२७, १७४, ३९८,
४९५, ५०४
गणपतिशास्त्री, म. म. ५४, ७५,
११८, १२१, १२२
गणपतिशास्त्री, व्ही. २१३
गणेशराम शर्मा ५५, १३२, ३०७
३०९
गणेशदत्तशास्त्री २७८
गवडवाहन ४५
गर्दे, शा. गो. २९७, २९८, २९९,
३००, ३०८, ५०७
गळगली, कैशवशर्मा ३०५, ३०६
गळगली, पदरीनाथाचार्य २८८
गळगली, रामाचार्य २८७, ३०६
गागामट्ट (विश्वेश्वरभट्ट) ४५५,
४५६, ४५७
गाग, स. प. २९६
गाडगीळ, व. अ. २८८, ३०५
गाधी, एल. व्ही. २७५
गाधी, देवदास ५०६
गिरिधर शर्मा २४३
गिरिधर शास्त्री ५००
गिरिधरदास २७
गिरिसुंदरदास ३१
गीतानार्य ५४
गीर्वाणेंद्र ११८, १८५
गुणवर्धन १४१
गुणानन्द विद्यावागीश ४५०
गुमणिक ११८
गोपबुद्धास ४८०
गुप्ता, राधारमण ३०८
गोपालकृष्ण ४७७
गुरुदयालशर्मा ३२७
गुरुमुखापेह मुगाफिर ४८०

गुरुप्रसन्नभट्टाचार्य १८२
गुर्जाड आप्पाराव ४७९
गुरुप्रसादशास्त्री ४३४
गुलाबराव महाराज ४२४
गुह, त्रैलोक्यमोहन ६२
ग्रेन्ज हाप्पून २७८
गोकुलनाथ ४७८
गोकुलनाथ मेगिल ४४३
गोडगोले, नारो आप्पाजी २७९
गोडगोले, परशुरामतात्या ५००
गोडेकर, जी. के. २७५
गोडवर्मा १८५
गोपालाचार्य, ए. ६६
गोपालकृष्ण ४७७
गोपालशुक्ल ५१२
गोपात्तदास ४४
गोपालाचार्य, ए. व्ही. ५१२
गोपालशास्त्री १५, २५
गोपालशास्त्री (रामाभ्युदयनार) २८
गोपीनाथ २७
गोपीनाथ मौनी ४५१
गोररत्नाथ ४७४
गोवर्धन ३१, ११९
गोल्डस्टेकर ५२९
गोविंद (कृष्णचन्द्रोदयशार) ३०
गोविंदकवि ४७९
गोविंदराज ४४८
गोविंददास ४७६
गोविंदनाथ ३३, ४३
गोविंद वै ४०९
गोविंद न्यायवागीश ४५०
गोविंददास ९०, १७१, १९५
गोविंदभट्ट ४७९
गोविंदभट्ट ५३

गौतम गणेशप्रसाद ३०७

गौरीनाथशास्त्री २१४

गौरीनाथ खर्वभौम ४५२

गौरीशकर २७६

गंगादास २९, ७६

गंगाधर ९६

गंगाधरशास्त्री १३२

गंगाधरशास्त्री मानवल्ली २१२

गंगाधरेन्द्र सरस्वती ४४५

गंगाराम जही ४४८

गंगाराव ४६

घनश्याम ३४, ७१

घनश्याम (आर्यक) ११८

घनश्याम १८९, १९३

घनश्याम कवि ३८८

घनश्यामसिंह गुप्ता २९९

घाने, भट्टजीशास्त्री ५२७

घट्टोपाचार्य ४४४

घुले, अनन्तमठ ४१६

घुले, कृष्णशास्त्री १२८, ३०३,

४१६, ४१७

घुले, सदाशिवमठ ४१७, ४३४

घुले, रामाराममठ ४१६

चट्टोपाध्याय, देवेन्द्रनाथ ४९८

चक्रकवि २६, ८६

चक्रवर्ती, केशवचन्द्र ३०४

चक्रवर्ती, चिन्ताहरण २७२

चक्रवर्ती, रामगोपाल १०५, ११०,

१४१, २१०

चैत्रजी, मुनीतिशुमार ३४७

चट्टोपाध्याय, शितीशचन्द्र २३९, २८९

चण्डशिखामणि १९६

चतुर्मुख ५७, ४३७

चण्डसूर्यसवि २६

चतुर्वेदी, सरस्वतीप्रसाद २९६

चण्डीदास ४७६, ४८१

चतुर्वेद, शिवदत्तशर्मा ३०८

चतुर्वेदी, गिरिधरशर्मा ३४७, २९१,

४२७, ४७२

चतुर्वेदी, द्वारिकाप्रसाद २७८

चन्द्रकान्त तत्कालकार ३३, ८३९

चन्द्रभूषण शर्मा ५०४

चन्द्रशेखर ३८९

चन्द्रशेखर (गौडमित्र) ५३

चन्द्रशेखर शर्मा ३०५

चन्द्रशेखर शास्त्री २८६

चन्द्रशेखरसरस्वती १९५, १९६

चण्डनाथ ४७४

चरित्रमुद्र १३९

चम्पू-राजचरित्रनिपयक ग्रन्थ व

लेखक ८९

चारलु भाष्यकारशास्त्री ७१, ४३९

चारुदेव शास्त्री २११

चित्रीगुह्य वरदाचारिभर २३७,

३३६

चित्तर, कृ. या. ३३९, ५०५

चिन्तामणि, आर्. टी. ५३०

चित्पुष्पाचार्य ४३

चिदम्बर पिल्ले ४७९

चिपलूणकर, कृष्णशास्त्री ५००

चिदम्बर (राजराजदत्तपाण्डवीय

चम्पूकार) ८६

चिदम्बर, कवि ६९

चिपलूणकर, वि. कृ. ४७९, ५०१,

५१२

चिन्दास ४५४

चित्रपतिनाथ ४५४

चित्रमानु ३०, ३६

चित्राय, सिद्धेश्वरशास्त्री ५२७

चित्रदेवगुपाल १९५

चित्रगोम्म भूपाल ३८५

चिन्मयानन्द २८८

चिरजीव ८४

चैतन्यचन्द्र ३०

चैतन्यप्रभु ४७६, ४८१, ४८८

चोक्कनाथ ९६

चौमालमल्लिनाथ ३०९

चौहान, वनललिह ४७८

छज्जुराम ५९

छत्रे, वि. के. ३००, ३०४, ३३९,

५०५

छात्रा, डॉ. ५११

जगदीश तर्कालंकार ४५०

जगदीशचन्द्र शर्मा ३०९

जगु नकुलभूषण २१०

जगद्धर १०५

जगद्वन्धु २१६

जयदेव मिश्र ५२७

जगन्मोहन ५४

जगदेव १९२

जगन्मोहन ३०६

जयदेव शुक्ल ५३०

जगार्दन ११६

जगन्नाथ, पण्डितराज २, २३, ७३,

५७, ६७, १४६, १७४, २५८

३७७, ४३२, ४३३, ४३८,

जगन्नाथ (भक्तचर्चस्त्रिकाकार) १७७

जगन्नाथ कवि १८५

जगन्नाथ (कौमुदीटीकाकार) ४३२

जगन्नाथ (ताराचन्द्रोदयकार) ५०

जगन्नाथ (शरमनिलाकार) ५२, ९७

जगन्नाथ (रत्नमन्मथकार) १७८

जगन्नाथ (श्रीभाग्यमहोदय-नाटक

कार) १९१

जगन्नाथ, तर्कपञ्चानन ४४८, ४५४

जगन्नाथस्वामी २१६, २३९

जयकान्त ३१, ३५, ३६

जयनारायण ३४, १९६

जयराम ४४८

जयराम पिण्डये १३, ५०, ८४,

८८, ९४

जयराम तर्कालंकार ४५२

जयराम न्यायपञ्चानन ४५२

जयरामशास्त्री १०५

बवादीवार, ना. भू. ३०१

जैकौशी, एम्. २७६

जाम्भेकर, बाळशास्त्री ४७९

जान्कीनाथ शर्मा ४४९

जिनविजयमुनी २७६

जिनेन्द्रसरस्वती ४१३

जीवगोस्वामी २९, ८३, १७०

जीवदेव १९३

जीवन्त्यापतीर्थ ११३, १८९, ३११

जैनविमलकुमार १०२

जोनराज ५२४

जोशी, के. रा. २९७, २९९

जोशी, गो. गो. ३५०, ५१८

जोशी, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री २८२,

३४७

जोशी, नारायणशास्त्री ५१९

जोशी, महादेवशास्त्री ५०६

जोशी, व्यक्तेशशास्त्री २८३

जोशी, ज्ही. पी. ११४

जोशीयर ५१६
जोशी, रमिकिंहारी ३०९
जोसिल वैदाल २७३
ज्ञानदास ४७६
ज्ञानेन्द्र सरस्वती ४३२
ज्ञानेश्वर ४७५
ज्ञानमुदरी ४१३
ज्वालाप्रसाद ५००
ज्वालापति, लिंगाशास्त्री ३०८

झळनीकर, भीमाचार्य २८२
झळनीकर, यामनाचार्य ४३९
झा, अपूळ ४५४
झा, तारिणीश २७८
झा, परमेश्वर १३९
झा, मधुगुदन ३०५
झा, चित्रचरण ३०९
झारखंडी ४४१
झाला ३३९
झाला, गौरीप्रसाद १०६

टंडन, यशपाल २८३
टागोर, सुरेन्द्रमोहन ६३
टिळू, विनायकशास्त्री ३०६
टिळक, लोकमान्य ४७९, ५०३

ठक्कुर, श्रीपति ६३
ठाकुर, कालकिंकर २६
ठाकुर, देवेन्द्रनाथ ४८०
ठाकोर, (प्राध्यापक) ४८०, ४८८

ढनीर, श. गो. ३००
टाऊ, मा. ना. १०७, १०८
टागे, स. न. २४३
डे १

डेग्रेजर, पाण्डुरंगशास्त्री २०१,
३०३, ३०४
डेलिविस ४८५
डोमाल, पुरुषोत्तमशास्त्री ५०६

डुंदिराज ९६, १९६
डुंदिराज, व्यासयज्ञा ५२
डोक, मा. के. २९७

तपतीतीरवासी २४१
तपेन्द्रसिंह (तपस्वी) १०४
तपोवनस्वामी ४३
तरणिकान्त चक्रवर्ति ५०७
तळेकर, अनन्तशास्त्री २७९
ताडणीकर २५५, ३३९
तातानार्य २१६, २८८, ४४७
ताताचार्य, एम्. के. ३३६
तात्याशास्त्री, म. म. ५२७
ताते, चन्द्रशेखर ३१०
तारानन्द ११९
ताम्हन, के. गो. १०६, १२९, १३२
तिक्कन ४७८
तिम्मवति २३७
निम्मन ४७६
तिम्मयज्ञा ३०
तिरुमल कोणाचार्य २७
तिरुमन्नायक २४
तिरुवैक्क, तातादेशि १२०
तिरुवृत्ताचार्य १८९, २३८
तिरुवैक्काचार्य, के. ५०९
तिरुवल्लार ४८१
तिनारी, राधाकृष्ण १२१, १२९
तुकाराम ४७६
तुळसीदास ४७५, ४८१, ४८९

त्यागराज मस्ती (राज्ञ शास्त्रीगळ)

४४४

त्रिपाठी, अनंत २८७

त्रिपाठी, कालीप्रसाद २८७, ४३०

त्रिपाठी, जयदास ३०६

त्रिपाठी, रुद्रदेव ३०८

त्रिपाठी, शिवदत्त ३०, १०९

त्रिपुरान्तक ५३

त्रिपुन्यमशास्त्री ५४

त्रिवेणी १२७, १४१, ४१२

त्रिवेदी, दीनानाथ (मधुष) ३०९

त्रिवेदी, लक्ष्मीनारायण ६६

त्रिवेदी, सर्वोदयशर्मा ४५४

त्र्यम्बर ३५, ९०

त्र्यम्बरकभट्ट ४५३, ४५४

त्र्यम्बरशास्त्री ४४५

थंणी, जी. के. १८९

वृत्तानेय ८७

वृत्तानन्द सरस्वती २११, २१२

वृत्तानुन, सदाशिव ४५३

वर्धन, विजयगणी ११८

वृत्तारथगळ शर्मा २९०

वृत्तारथशास्त्री ३०७

वृत्तार, सी. डी. २७५

वृत्त, ज. ए. १२७, ३०३

वाटोरा पाप्पुरा ५१२

वादु वयाळ ४७५

वामोदर पण्डित ४४१

वाग्देकर, रा. ना. ५०४

वारानण महाराज ५०३

वाशरणी ४७९

वासुगुप्त १

वािनर ४४०, ४८०

दिनेश ३०

दिवाकर कवि ७४

दिवाकरदत्त शर्मा २८८

दीक्षित, अप्पय्य २४, ११८, १२७,

१७७, २७७, ३८३, ४३१,

४४४

दीक्षित, ईश्वर २८

दीक्षित, कल्याणेश्वर ४३९

दीक्षित, कामराज १९१

दीक्षित, कृष्ण ७०

दीक्षित, गोविन्द ४९, ३८६

दीक्षित, चिन्तामणि ४४०

दीक्षित, जीवराज १९१

दीक्षित, देवर २७

दीक्षित, नीलकण्ठ ३२, ३३, ८६,

११८, १७७, ३२३

दीक्षित, पेरियन्पा ९६

दीक्षित, मद्रोजी ३८३, ३९०, ४३१

दीक्षित, भास्कर ४३२

दीक्षित, भूमिनाथमल्ल ८९

दीक्षित, भूमिनाथ (नल्ल दीक्षित)

९७, १९१

दीक्षित, मधुराप्रसाद १८८

दीक्षित, माधुरीप्रसाद ५००

दीक्षित, यशनाथगण ३८६

दीक्षित, योगेश्वर ४५३

दीक्षित, रामनारायण ३०९

दीक्षित, रामभट्ट ४५, १७८

दीक्षित, मन्नाज १९१

दीक्षित, यामुदेव ४३२, ४३३, ४५३

दीक्षित, विष्णुशर्मा ३०५

दीक्षित, शङ्कर ८८, १७८

दीक्षित, शिव ४५८

दीक्षित, भीमराज २४, ३२, ४३

दीक्षित, श्रीनिवास (रत्नगेट) ३८६
 दीक्षित, श्रीहंस (कादम्बरी तिष्ठमग
 चार्य) (श्रीभाष्य तिष्ठमलचार्य)
 १२२, १३०, २०९, २५३
 दीक्षित, समरपुंगव ९०
 दीक्षित, रामराज ११९, १८९, १९१,
 ४३७
 दीक्षित, सदाशिव १९५, १९६
 दीक्षित, सोमशेखर १३०
 दीक्षित, डी. आर. २८३
 दीनदृष्टादास ४७७, ४८१
 दुग्गभजन ३३
 दुर्गादास, गोस्वामी ४८९
 दुर्वास कवि ११९
 दूतकाव्ये व लेखक याची नामानली
 १३९, १४०
 देवदृष्टा शर्मा २१०, ४६७
 देवकीनन्दन शर्मा ३०९
 देवदास ९०
 देवनाथरायण पाण्डे २८८
 देवराज ४६, ८३, १८०
 देवदास ७५
 देवदास पुरोहित ९५
 देवानन्द २७
 देशपाण्डे, ग. अ. ३०४
 देशपाण्डे, द. ना. ३०३
 देशपाण्डे, ए. वा. २९७
 देवीप्रसाद २७६
 देवेन्द्र ४३९
 देशमुख, वि. द्वा. ९, ११३, १३३,
 १५५, २५७, ३०४, ३०५
 द्वारिकाप्रसाद शर्मा २७८
 द्विजनाथ गुहचौधरी २१२

द्विजनाथशास्त्री २, २११, ४७१,
 ६७२
 द्विजन्द्रलाल पुरकायस्थ ११०, १४३,
 ३०८
 द्विवेदी, महावीरप्रसाद ३२९, ४८६
 द्विवेदी, लक्ष्मीनाथगण १०५
 द्विवेदी, वासुदेव ११०, २८८, ३०८
 धर्मदेव विद्यादासनि १३३, ३०३,
 ३०५
 धीरेन्द्रनाथ मुन्शी ४८९
 धर्मराज ९०
 धर्मराजाधारीण ४५१
 धर्मेन्द्र ब्रह्मचारी २७६
 धुन ४८०
 नगेन्द्र ४७४, ४८३
 नज्जराज ४४४
 नज्जरायदास १९५
 नजीर अकरायादी ४७७
 नटेशशास्त्री, के. जी. २१३
 नटकुमार शर्मा ३०
 ननय ४७३, ४७८
 नम्माळवार ४७५, ४८१
 नरसिंहा मनी १६, ३६
 नरसी मेहता ४७६, ४८१
 नर्मद ४८०
 नर्मदाशकर ४८६
 नरसिंह (अनुमितिपरिणय
 नायक) १९२
 नरसिंह अय्यंगार (कृष्ण) -
 १९५, २३६
 नरसिंह कवि ९७, १९२, ६४४
 नरसिंह चारलु ६४

नरसिंहाचार्य ३७
 नरसिंहदत्त शर्मा ६७
 नरहरि २६, ७०, ११६
 नरहरि कवि ११९
 नरहरि चक्रवर्ति ४४५
 नरहरि सरकार ४७६
 नवनीत कवि ९०
 नवीन पत्रञ्जलि (पेण्गुली) १६
 नागराज ३४०
 नागराजन् ५३०
 नागेश ४३२
 नागेशभट्ट ४३२, ४३३, ४३९,
 ४५२, ४५५
 नानक ४७५
 नामदेव ४७५, ४७६
 नायर, के. आर १८९, ३३०, ५०९
 नायर व्ही. एन्. २१५
 नायर, सी. नारायण २३७
 नारायण ६४
 नारायण (विक्रमसेनचम्पूकार) ८९
 नारायण ए. व्ही २५६
 नारायणकवि ४४, ९७, १४३
 नारायणतीर्थ ३१, १९७
 नारायण भट्टपाद (भट्टात्रि) ८१, ३८९
 नारायण पंडित ११९
 नारायणशर्मा ११९
 नारायण शास्त्री (बालसरस्वती)
 १८२, १८३, १९३
 नन्हालाल ४८०
 निगुडर, ट. बा. ८०
 निव्यानेंद २८२
 निरंजन ४७९
 निराला ४८०, ४८७
 नीतिविरयक काल्ये नामान्त्री ११८

नीरपाजे भीमभट्ट ५११
 नीलकंठ ३०, ८१, ११६, ११८
 नीलकंठ चतुर्धर १०२
 नीलाम्बर शर्मा ४४०
 नूतनकालिदास (विक्रमराघवकार)
 १५, २८
 नृसिंह १४१, १४३
 नृसिंह कवि ४३९
 नृसिंहपंचानन ४५१
 नृसिंहसरि ४६
 नेवाज ५००
 नेसफिड, जे. सी. २७६
 न्यायविजयसुनी १४२
 पत्रञ्जलिशास्त्री ५०६
 पद्मनाभ २७, १८६
 पद्मनाभभट्ट २९, ३१
 पद्मनाभशास्त्री ६४, ३०६
 पद्मनाभाचार्य १८४
 पद्मसिंह शर्मा २८५
 परकालस्वामी १७१
 पर्वते, रघुनाथशास्त्री ४४५
 परब, काशीनाथ बाण्डुरंग ४४८
 परमानंद (कवि) ११९, ११९
 परमानंद कवीन्द्र ४६५
 परमेश्वरानंद शास्त्री ३०६
 परबलु लक्ष्मीनरसिंहस्वामी ४९७
 परबलु रंगाचार्य ६२
 परगुराम तात्या (किनादशंभर) ५१२
 पराङ्कुटा रामानुज १६९
 परांजे ३०२, ४७९
 पठमुखे, ग. बा. २४२, २८८
 पञ्चरत्न (कवि) २५, ९८
 पंचपाणिशास्त्री ४३, ८८, १८२,
 ५०३

पञ्चाननमहाचार्य ५०२
 पञ्चानन तर्करत्न ४४५
 पण्डित, प्र. दा. ९, २५८
 पण्डित, श. पा. ४०५
 पन्त रिहल ८५
 पाटक, उदयशकर ४३३
 पाटक, रामनाथ ३४५
 पाटक, श्रीधरशास्त्री २८२, ४२७
 ४५४, ४७०, ४८६
 पाटक, भीमल्लभ ४४
 पाण्डुरंग (कवि) ५९
 पाण्डुरंग शर्मा २९९
 पाण्डुरंग शास्त्री ५११
 पाण्डे १
 पाण्डे, जयराम ११४
 पाण्डे, जयराम १२२
 पाण्डेय, महादेव ३३७
 पाण्डे, निम्नस्वर ३३७
 पाण्डे, शिवराम ६३, ६४
 पाण्डे, हीरालाल ३०८, ३०९
 पात्राचार्य २८
 पाध्ये, रावजीशास्त्री ३७५
 पाषगुडे, वैद्यनाथ ४३२, ४३३
 पार्थसारथी १८५
 पाल, एस. पी. ४०९,
 पॉल यीम ५२९
 पित्रसन ५०९
 पीरुस ४८५
 पिप्ले, ना. म. ३०४
 पिल्ले, ए. बालकृष्ण ४७९
 पिल्ले, गोपाल २३७
 पिरोल ५३०
 पीताम्बर दत्त २७६
 पुणताम्बर महोदय ४५२

पुण्यकोटी ३०
 पुण्यनिनय ५२५
 पुदुप्पा गोनाक ४७९
 पुनसेरी नीम्बळ शर्मा २८८, ३२९
 पुष्पोत्तम ५१
 पुरुषोत्तम मिथ २७
 पुरोहित, लक्ष्मीनारायण ३०८
 पूर्णानन्द स्वामी २१५
 पूरनसिंह ४८०
 पृथ्वीचन्द्र ५२३
 पेरुवुरि १४१
 पेक्षे, नि. इ. ३०४
 प्रसादकर, नि. ना. ३०४
 प्रतापमल्ल नेपालेश्वर १९५, ३८५
 प्रधान, शक्ती शिवाजी ४३९
 प्रमोदचन्द्र २७६
 प्रभाकर ३०, १९५
 प्रभुदत्तशास्त्री ३०६, ३३७, ५११
 प्रफुल्लचन्द्र राय ५१४, ५१८
 प्रभातनन्द चन्द्रवर्ती ५३०
 प्रमयनाथ तर्कभूषण ११९, १४१
 प्रसन्न, तर्करत्न ४४८
 प्रसाद ४८०
 प्रियदास १९६
 प्रियवदा ४१२
 प्रीतमदास ४७५
 प्रीतमसिंह सफीर ४८०
 प्रेमचन्द ५०६
 प्रेमघन ४८६
 प्रेमानन्द ४७६
 पौराणिक चण्डूग्रन्थ व लेखक ८७
 फकीरमोहन सेनापति ४८०
 फकिराल दास ३१०, ३११

फटिक्याल ४८९

फडके, अनन शास्त्री २९०

फॅकलीन एजरटन ५२९

फासबोत २७६

फ्रॅक फर्टर २७२

फ्रॅड्रिक लेगीझ २७६

घडु-भरण हाटगोपाल ४६

घच्चन ४८७

घटुकनाथ शर्मा १२०, १४२, १८६,
१८९, ३२१

बदरीनाथ शर्मा ४३९

बदरीराम शास्त्री ८७

बन्धोपाध्याय, इन्द्रनाथ ४९८

बन्धोपाध्याय, माणिक ४८०

बम्मेर पोतन ४७६

बर्नेल, एन्. सी. २७३, ५२९

बबआ आनंदराम २७८

बलदेव ४७७, ४८१

बलदेव विद्याभूषण ४४५

बलदेव सिंह ६२

बगरामदास ४७६, ४७८

बलदेव विद्याभूषण ४३७

बसवनाथ ४४४

बागनी २७६

बागेवाडीकर २९८, ३०१, ३०२,
३०९, ३१०, ३३७, ५०३

बालभवि १९३, ४७९

बाळहण २८

बालमुकुट ५००

बाणेश्वर ४५४

बाणेश्वर भट्टाचार्य ९०

बाणुदेव शास्त्री ४४०

बाबू सीतारामशास्त्री १७१

बायमन्चे संस्कृतानुवाद २५०

बार्न्सो, वा. शि. २९९

बार्न्सो, शि. रु. १३३, ३०३

बालयज्ञेदर ३८७

बिहारीलाल ४८८, ४८९

बो. ४७९

बुर्दस्कृत ५२९

बृह्तर २७२, २७३

बॅनर्जी, ए. २७५

बॅरेण्ड, कॅटेगॉन ५२९

बॅलन्टाईन ५२९

बेचनराम ५०४

बेनफे २७८

बेन्ने ४७९

बेत् ५१९

बेन्बलर ५३०

बेल्लमबोण्ड रामराय ४६, १२९,
१९७, ४२२

बोथर्लिंग ५२९

बोप ५३०

बोपदेव ३०

बॅन्निमचन्द्र ४८०

ब्रह्मदत्त २७

ब्रह्मतन परदालस्वामी ७५

भगवत १७८

भगवद्दत्त शास्त्री २३८

भगवद्गीतादास २१४

भगवानदास २९१

भगवदाचार्य ७, ४०, ३८८, ४४५,
५०४

भट्ट, कंठुीश्वर २७८

भट्ट, जी. एन् ५२५

भट्टनाथस्वामी ६५

भद्रनारायण (कुचेष्टुत्तमर) ३१
 भद्रपञ्जी रागनाथदास ४४५
 भद्र, विष्णुशास्त्री ४३४
 भद्राचार्य गुरुप्रयत्न २०, ९१
 भद्राचार्य जगदीश्वर ३०९
 भद्राचार्य रघुनन्दन २८३
 भद्राचार्य विमुक्तेश्वर ३३, ११९,
 २३५, २८६
 भद्राचार्य विश्वेश्वर ३११
 भद्राचार्य हरिचरण २१६, २३८
 भद्राचार्य हृषीकेश २१०, २१९,
 २८६, २८५, २८९, २९०,
 ६२६
 भद्राचार्य श्रीरामचन्द्र २०६
 भद्रानि ८१
 भद्रागष्ट १०५
 भद्रभूति विद्यारत्न ५०७
 भद्रानन्द सिद्धान्तशास्त्री ४१०
 भाई, वीरसिंह ४८०
 भागवतचरण कवि ५४
 भागवत, चण्डीरामशास्त्री १२
 भागवतचरण के एस्. १४७
 भागवतचरण, रा. गो. २७३, २७५,
 ५३०
 भागवतचरण ४४२
 भागवत १९५
 भागवतीमठ २७७
 भागवतचरण शास्त्री ३३०
 भागवतचरण ६८८
 भारती-लेखक सूची ३०८, ३००
 भारती टु हरिद्वार ६८०, ६८६,
 ४८८, ५००
 भारद्वाज ५१६
 भास्करनाथ ४७६

भास्कराचार्य ५१५
 भास्कर ५३
 भास्कर, वि. अ. ५००
 भास्कर ३१, ८८, ४८१
 भास्कर कवि ९७
 भास्करन् ४७९
 भिडे, न. ना. २१०, २९९.
 भिडे, वि. वा. २७८
 भीमभट्ट ४३४
 भुवनेश्वरशास्त्री २७६
 भुवनेश्वर ३१०
 भुला ६४०
 भूषणगुरु १७७
 भूमिनाथ (नरनाथी) १९१
 भूषण ६८५
 भैरवमित्र ६३३
 भोगीश्वर साहेबरा ५२५
 भोगनाथ १४०, १६३
 भोगेश्वर, चण्डीराम ३८५
 भोगेश्वर, चण्डीरामशास्त्री ४१९
 भोगेश्वर शास्त्री २११
 भोगेश्वर ३४३
 भोगेश्वर, गणेशशास्त्री १९९
 भगिराम २०८, ४४०
 भगुदत्त ४३४
 भगुरामनाथ शास्त्री, (मन्त्रालय)
 ११०, १९७, २३५, २८३,
 २८८, ४८२
 भगुराम १८६
 भगुशम्भु दत्त ४८६, ६८८
 भगुशम्भु ज्योतिषी २००, २०६,
 ४००
 भगुशम्भु तर्कशास्त्री ४४९

मधुनरवास्त्री ३०७
 मधुरवाणी, २४, २३७, ३८५
 मधुरवाणी मासिकालील लेखक ३०५,
 ३०६
 मधुन्त २८
 मधुसूदन ११८, १७८
 मधुसूदन ओझा ५१८, ५२३
 मधुसूदन, तर्कालंकार २५४
 मधुसूदन त्रिवाचाचस्पति २८२
 मदन ३०, ३१
 मदनरवि १०३
 मनमोहन राय ४८०
 मटेंकर ४७९
 मराठे ५१२
 मराठे, नारायणशास्त्री ५२७
 महाज्जी ४७९
 महादेवी वर्मा ४८०, ४८७
 मलयकनि ३३
 मल्लीमठ हरिचल्लम ५३
 मल्लाडि सूर्यनारायणशास्त्री ३१०
 मल्लाठी, आराध्य १९२
 महादेव ४४४
 महालिंगाशास्त्री ३३, ६५, ६७,
 १३२, १३३, १४१, १५५,
 १६४, १८९, २३३, २३५,
 २३६, २५३, २९९, ३०५,
 ३२९, ३३०, ५०९
 महावीरप्रसाद द्विवेदी ५११
 महीशति ५०३
 महेश ठक्कुर ५४, ५५, ५८
 माधननाथ चव्हेरी ४८०
 माधव फडली ४७६, ४७८, ४८१
 माधव स्वयंभू ५२४
 माधवदेव ४७६

मुक्तेस्वर ४७८, ५०३
 मुस्तर्जी, एम्. ५१४
 मुखोपाध्याय, सुभाष ४८०
 मुन्शी, कन्हैयालाल २९८, २९९,
 ४८०, ५२३
 मुरारी गुप्त ४७६
 मुरगुडकर ५२७
 मॅक्डोनेल १, १७८, ५१४, ५२९
 मॅक्समुल्लर १, २७१, ५२९
 मुद्गल ५२४
 मेनविजयगणी ६९
 मागीलाल मिश्र ३०८
 माधव १५, १४३, ४४८
 माधवकृष्ण शर्मा २७४
 माधव चन्द्रोद्य २७९
 माधवाचार्य ४३
 माधवामात्य ३१
 मानदेव २९
 मानवेद ३०, ८३, १७९, ३८४
 मानसिंह ३०
 मास्कर, शंकरशास्त्री ४३२
 मिश्रमिश्र ८४, ४५४
 मियशी, बा. वि. २०८, ५०६
 मिश्र मागीलाल ३१०
 मुराजी, भूदेव २१५
 मुखोपाध्याय, मङ्गल २५१
 मुखोपाध्याय, कातिचंद्र ४३९
 मुन्ने, बा. वि. २१५, ४४२
 मुद्गली नरसिंहाचार्य ४३८
 मुनि नयमल्ल ३०७
 मुनि बुद्धमल्ल ३०७
 मुन्मुले ३०४
 मुखोपाध्याय, गङ्गनर ३०८
 मुखोपाध्याय, वि. भा. ३०९

मृत्युञ्जय ३८७
 मृदुदुपल्ली ४७६
 मेधाग्रन्थशास्त्री ४०, ५६, १३२,
 १७२, ३४८, ५०३
 मेहता, गिरिजाधर २७८
 मैत्रेय, रामानुज ९०
 मैथिलीशरण गुप्त ४७८, ४८०
 मोहक, अच्युत नारायण ८७, १९७,
 ४३८, ४५३, ४५४
 मोहक, गो. कृ. २५८
 मोतीराम ३०
 म्हसकर ४४३
 मोहनानन्द ३१
 मोरोपंत ४७७, ४७८, ४८१
 मोनियर बुद्धल्यम्स २७८
 मोहन शर्मा ११८
 मोहनस्वामी २७

 यशनारायण ४९
 यदुनन्दन दास ३०
 यदुनाथ ७४
 यदुस्वामी ५०४
 यादव मूलशंकर १८८, ५०२
 यादवदेवर तर्करत्न ६३
 युधिष्ठिर मीमांसक २९०
 युयराजश्रि १७
 युवराज गोदवर्मा ३८५
 युवराज रामवर्मा यन्त्री (अखिली
 महाराज) १८०, १८६, ३८४,
 ३८५
 युवराजवर्मा (कोत्तलीताम्पुरान्) ३८५
 येदवाधि कोट्टमानीय २९
 योगध्यान मिश्र ५१९
 योगानन्द ९१

योगीन्द्रनाथ २७
 यशनाथ ३५
 यशुदेव न्यायालंकार ४५१
 यशुनाथ नायक २४, ३६, ४३, ४४,
 ३८४
 यशुदेव नैयायिक ४५५
 यशुनाथ शास्त्री ४५२
 यशुनाथ शिरोमणि ४४९
 यशुनाथपण्डित (हणमंत) ९९, ४५९
 यशुवीर (डॉ.) २७६, २८१, ३४८
 यशुसमन्तीर्थ ३०
 रत्नरोट (श्रीनिवास डीक्षित) १५,
 २४, ३२, ४३, ८३, १७७
 रत्नपाणि ५४
 रत्नार पण्डित ४५३
 रत्नाराय १०५
 रविपण्डित ३८७
 रमणपति ११९
 रमानाथ २७
 रवीन्द्रनाथ टागोर ४८०, ४८६, ४८९
 रवीन्द्रकुमार शर्मा ५१९
 रादस डेव्हिट्स २७३
 राय ९०
 रायन (डॉ. व्ही.) ४, ४५, ६१,
 २३६, २७६, २८९, ३३९,
 ४४४, ४९९, ५०७, ५०८,
 ५१९, ५२६
 राधनाचार्य ३५, ८०
 राखेन्द्रानाथ ४३२
 राजगोपाल अय्यंगर १४२
 राजगोपाल चक्रवर्ती २१३
 राजगोपाल, एम. आर. २४३
 राजब्रह्ममणी २४, २८, ४३, ५०,
 ८३, १७७, १८५, ३८७, ४५१

राजन्नशान्ती ३०६
 राजराज वर्मा ८९, २१२, २५५,
 ४७९
 राजवर्मा २५
 राजवर्मा, ए. आर. ६२
 राजवल्लभशास्त्री ५०३
 राजवाडे, कृष्णशास्त्री ५००
 राजशेखर ४३८
 राजा, कुन्दन् २७४, २७६, ३४७,
 ३४८,
 राजानक गोपाल ३३
 राजा रामवर्मा २९
 राजा लक्ष्मणसिंह ५००
 राजा शिवप्रसाद ४८०
 राजू शारदाशरण ४४७
 राजेन्द्रप्रसाद (राष्ट्रपति) ५२७
 राजेन्द्रलाल मिश्र २७२
 राजेन्द्रशाह ४८०
 राजेश्वरशास्त्री द्रविड २९०, ५२६
 राजे, दया. वि. ३२६
 राजोपाध्ये, गो. रा. १२
 राधाकान्त देव ४४१
 राधाकृष्ण २७६
 राधामोहन वर्मा ४४५
 राधानाथ मधुसूदन ४८०
 राधामोहन गोस्वामी ४४८
 राम ३१, ४३९
 रामायण ३१०
 रामकवि १८०, १९५, ३८५
 रामकृष्ण १४३
 रामकृष्णभट्ट, एम्. २८८, ३०५
 ३०६, ३४०, ३४७
 रामकृष्ण भट्टनाथ चक्रवर्ती ४४९
 रामगोपाल १४१

रामचन्द्र २७
 रामचन्द्र (पौलस्त्यराघवीयकार) २८
 रामचन्द्र (राधाकिनोदर) २९
 रामचन्द्र (कृष्णविजयकार) ३०
 रामचन्द्र (गोविन्दविजयकार) ३०
 रामचन्द्र (गोपाललीलाकार) ३०
 रामचन्द्र (प्रद्युम्ननरितकार) १७२
 रामचन्द्र कान् २७५
 रामचन्द्राचार्य, पी. व्ही. ६४, २५४
 रामचन्द्र तर्कवागीश २७
 रामचन्द्र दीक्षित ८९
 रामचन्द्र मुकुल ४८७, ५११
 रामचन्द्ररिष विषयक ग्रन्थ व लेखक
 २६, २७
 रामचतन २७८
 रामगोष्ठी ७१, १९७
 रामदास २७
 रामदेव २७
 रामदेव (चिरजीव) ७६, १९३, ४५१
 रामदेव न्यायालकार २७
 रामन् नम्रुद्री २३७
 राम द्विवेदी ५०८
 रामनाथ २७, ८६, १८९, ४४८
 रामनारायण ४४८
 रामपाणिवाट २५, २९, ३४
 १७९, १८७
 रामप्रतापशास्त्री ५२७
 रामविहारीलाल १
 रामभट्ट-८४, १८०, १८५, ४४८
 रामभट्ट सार्वभौम ४५०
 रामभट्ट सिद्धान्तवागीश ४५०
 रामभट्टाचार्य ४९, ३८४
 रामरत्न तर्कवागीश ४५१
 रामल्लिङ्ग स्वामियल ४७९

रामनर्मा १८०, २५६, ४७९
 रामवर्म कुलशेखर १२०, ३८५
 रामवारियर ११९
 रामशरण भारती २८७
 रामशास्त्री २७६, ४४७
 रामशास्त्री, एस्. के. ३२९
 रामसरस्वती ४७८
 रामश्रि ३३
 रामस्वरूप २१३, २८८
 रामस्वरूपशास्त्री २७८
 रामस्वामी ६२
 रामस्वामी शास्त्री १०५, १८७
 रामस्वामी शास्त्री, ए. ३८३
 रामस्वामी शास्त्री, एस्. २७५
 रामस्वामी शास्त्री, व्ही. एम्. ५१९
 रामानन्दतीर्थ २७
 रामानन्द ४४५
 रामानन्द ब्रह्म ४७६
 रामानुज २३५, ४८८
 रामानुज कवि १७८
 रामानुजदास ४३, ४६, ९०
 रामानुजाचार्य, व्ही. ४३०
 रामार्य ५८
 रामायणत्रिपदक चम्पू-ग्रन्थ व लेखक
 ८१, ८२, ८३
 रामावतार शर्मा १२१, १४२, २६२,
 ३२१, ४९६
 रामेश्वर २६, २७, ४५५
 रामेश्वरप्रसाद शास्त्री ३१०.
 रायप्रोल् मुन्नाराय ४७९
 रायशेखर ४७६
 रायले, द्या. गो. ३००, ३०३, ३०४
 राशिनेकर, आप्पाशास्त्री २१६,
 २३८, २४४, २८६, २९०,

३७८, ३८२, ४२८, ४२९,
 ४९५, ५१९
 रुद्रकवि ५८
 रुद्रन्यायवाचस्पति ३०, १३९, १४०,
 ४५०
 रुद्रमठ ३५
 रुद्रराम ४५२
 रूपगोरामा ३०, ८३, १३९, १४६,
 १७०, ३१६
 रूपनाथ ४५४
 रुसो ४८६
 रेनु ५२९
 रेयाशकर ३०४
 रोडे, य. स. ४४०
 रंगनाथ ९१, ४८१
 रंगनाथ कवि ४३, ४४
 रंगनाथ ताताचार्य १४०, १८२
 रंगनाथ बेंनर्जी ४८६
 गाचार्य १४२, २०९, २५५
 रंगीलादास ३५०

लक्ष्मण ३६, ९७
 लक्ष्मण (रघुवीरविलासकार) २७
 लक्ष्मणशास्त्री १७, ४९७
 लक्ष्मणशास्त्री (स्वामी) १०७, १२९
 २९८, ३०१, ३०५, ३१०
 लक्ष्मणशास्त्री द्रामिड ५२५, ५२६
 लक्ष्मण घोमयाजी २७
 लक्ष्मण श्रि २५, २९, ३६, ६४,
 १४३, १८२
 लक्ष्मणाचार्य कवि ११९
 लक्ष्मी ४१३
 लक्ष्मी अमल ३३७
 लक्ष्मीनान्तव्या ११०, १४०

वेंकटेश २५, २७, ३१
 वेंकटेश (भोसलवशावलीचमृकार) ८९
 वेंकटेश (हससंदेशकार) १४१
 वेंकटेश (विष्णुतत्त्वनिर्णयकार) ४४४
 वेंकटेश्वर १८६, ३२५
 वेङ्कटरगा २६
 वेणीकृत्त ३१
 वेदकवि १९२
 वेदगर्भ पद्मनाभाचार्य ४४४
 वेनमणि ४७९
 वेनर १, २७३, ५२९
 वेमन वीरब्रह्मम् ४७५
 वेरियर, पी. एम्. ८४३
 वेल्लणकर, वि. भि. ११४, २४२, ५०४
 वेल्लणकर, ह. दा. २७३
 वैकुण्ठ पट्टनायक ४८०
 वैजनाथ शर्मा ३०८
 वैजयन्ती ४१२
 वैशनाथ ५०७
 वशागोपालशास्त्री ५१९
 वशमणि १९५
 वशेश्वर ३१९
 पक्षीधर शर्मा १७
 व्यक्तरमणाचार्य, मेदपल्ली ९, १४
 व्यङ्ग्येश नैधुय ९६
 व्यास, अभिज्ञादन ५०, १०१, २८६
 व्यास, कालुराम ३०८
 वज्रनाथ १४३, १८३
 वज्रनाथशास्त्री ६०
 वज्रमोहन २८३
 मञ्जराज ११९
 मञ्जला ११६

मञ्जवासीदास ५००
 हिट्ने ५२९
 शंकर ४४०, ४४८
 शंकर नवि ३४
 शंकरन् २७४
 शंकर नारायण ३१
 शंकरमठ ४३४
 शंकरलाल ३७, १८४
 शंकराचार्य (कृष्णनिजयकार) ३१
 शंकरामन्द ४३
 शम्भुसालिदास २७
 शची राकतराय ४८०
 शठगोपाचार्य १७७
 शठगोपाचार्य २७
 शठगोपरामानुज १९९
 शर्मा, ए. एन. ३०६
 शर्मा, गुरुदयाल ३०६
 शर्मा, डी. एम्. ५११
 शर्मा, रामनिवास ३१०
 शरन्वन्द ४८०
 शहासी (चन्द्रशेखरविलासकार) १७९, ३८५
 शास्त्रेगान ५७, ४३७
 शास्त्री कृष्णवरी ४३७
 शानभाग ४४०
 शार्ङ्गदेव १९६
 शार्ङ्गामशास्त्री ३२५
 शार्ङ्गिन्द्र भारतेन्दर ४०४
 शास्त्री, एम्. डी. १८९, ३२९
 शास्त्री, के. एम्. व्ही. २१३, ५०९
 शास्त्री, न. दा. ३०४
 शास्त्री, पी. पी. एम्. २१३, २५४
 शाह, यू. पी. ५२५

शाहुराजे ५००	शंकरभट्ट ४७९
शिवप्रियंगु ३१	शम्भुनाथ शास्त्री ३०६
शितिकण्ठ २७	श्यामसुमार आचार्य २१२
शिवे शिवरामशास्त्री २७८	श्यामनन्दन शास्त्री ३०८
शिव ४४०	श्यामशास्त्री २१२, २१५, २५५
शिवसुमार शास्त्री ५५	श्यामसुन्दरदास २७६
शिवचन्द्र गुप्त २७४	श्रद्धा १
शिवनाथ ४४८	श्रीकण्ठजी १६
शिवनारायणशास्त्री ४३४	श्रीकण्ठव्या ४७९, ४८८
शिवराम २६, ३३	श्रीकृष्ण न्यायालम्कार ४५१
शिवरामशास्त्री (शतावधानी) ६३	श्रीकृष्णराम शर्मा ३२२
शिवशङ्कर ४५३	श्रीकृष्णसिंह ५२८
शुक ५२४	श्रीगोपाल १३०
शुक्ल, कुनेरनाथ २९०	श्रीधर २८, ४३४, ४७८, ५०३
शुक्ल, रामकान्त ३०५	श्रीधरप्रसाद पन्त ३०९
शुक्ल, विद्यानाथ ४३२	श्रीधर महाचार्य ६२
शुक्ल, हरिरामशास्त्री ४२१	श्रीधर निगालम्कार ३६
शुक्लेष्टर १९३	श्रीधर वेंकटेश ५२, ९६, ११७,
शृंगारनिष्ठ काव्य व कवि १०३	११९, १९६
शेण्डे, गणेशशास्त्री ३०७	श्रीधरस्वामी ३०
शेण्डे, ड. या. ३०५	श्रीनिवास २६, ४४
शेले ४८६	श्रीनिवास (मुद्रामचरितम्कार) ३१
शेवडे व. य. ७६, ३०३	श्रीनिवास (कृष्णराजभाष्योदयकार)
शेनाळकर ४५	५८
शेण्डे २६, ८८	श्रीनिवास (श्रीनिवास-चम्पूकार) ९०
शेण्डेगिरिशस्त्री २७४	श्रीनिवास (शाहराज्ञापनीकार) ९७
शेण दीक्षित ३०	श्रीनिवास (वराहचम्पूकार) ८५
शेणचल कवि ७१, ९६	श्रीनिवास (आनन्दरामचम्पूकार) ८९
शेणचार्य ४४	श्रीनिवास (अलङ्कारसंग्रहकार) १७१
शेणस्वयं-ग्रन्थ व लेखक ३३-३४	श्रीनिवास-अनन्तमठ २९९
शेणचम्पू ग्रन्थ व लेखक ८६	श्रीनिवास कवि (भूवराहचिन्मकार)
शंकर कुरुष ४७९	३४
शंकर देव ४७६, ४८१	श्रीनिवास कवि ४४
शंकरनारायण ५०७	श्रीनिवास ५०७

लक्ष्मीदत्त ३६
 लक्ष्मीधर ३५
 लक्ष्मीनाथ चेतनसिंहा ४८०
 लक्ष्मीन्द्रसिंह ४३४
 लक्ष्मीपति ५९
 छात्रांगिक नाटक व लेखक-नामसूची
 १९३, १९४
 लाटकर, बा. भा. ४६, ४७, १५७,
 २१६, २४२, ४३०, ५०७
 लालापण्डित ४५३
 लेविज राईचू २७५
 लेले गणेशशास्त्री ५०६
 लेचनदास ४७६
 लोल्यराज ३१
 ब्रह्मस्थलाचार्य दीक्षित ३८३
 भक्षे, भाऊशास्त्री ४९७, ४९८
 भक्षे, रावबहादुर ५१७, ५१८
 बरकर कृष्ण मेनन १९७, २५८
 बडैस्वर्ध ४८६
 बन्दावनाडू ३६
 बरदकृष्णम्माचार्य ११६, १२२
 भरदराज १६
 भरदरानयन्या ३०
 भरदराज शर्मा १८९
 भरदराज (सुंदरराजचरित्र-चम्पूकार)
 १८१
 भरदराज (लघुसिद्धान्त-कौमुदीप्रकार)
 ४३२
 भरदराज, व्ही. व्ही. ५०७
 भरदराज शर्मा, पी. व्ही. ५०८
 बरटाचार्य १४१, १८०, १८५
 बरटाचार्य नारायणमुक्त २५७
 बरटाचारिअर, व्ही. १
 बरटाचारिअर, एस्. टी. बी. २१३

बरदादेशिक २५, २६, २९, ३४,
 ११९
 बणेंकर, श्री. भा. २८८, (संस्कृत
 मधितथ्यम् मधील सम्पादकीय
 लेखांची यादी २९१, २९२,
 २९३, २९४, २९५, २९६,
 २९७, ३०३, ३०४, ३०५
 बराहपाण्डे डि. वि. २९७, २९८,
 ३०१, ३०३
 बल्लत्तोल ४७९
 बल्ल्हीसहाय्य ४३, ८३, १८१
 बलिष्ठ जगन्नाथशर्मा ३०५
 बाक्तोल मेनन १२१
 बांकर नागल ५३०
 बान्देस्वर ४५३
 बाटवेशास्त्री ३२३, ४४३
 बाटोगोवर्धन, ना. दा. ४३२
 बाणी अण्णाय्या ४५३
 बादिचन्द्र १४३
 बादिराज २९
 बादिराजमूरी ५४, १७२
 बामन १६
 बारे, ग. भा. ३००, ३०२
 बारे, भीमराजशास्त्री ५२७
 बासुदेव १३३
 बासुदेव, (सरोरसन्देशकार) १४२
 बासुदेव, (चित्तपदीपकार) ४४५
 बासुदेव घोष ४७६
 बासुदेव पात्र ४३८
 बासुदेवानन्द सरस्वती १३०, २१०,
 ४१९
 बिक्रम १३९
 बिजयरायनानाथ ४३, १४२, १८१
 विनयमोहन शर्मा ४८६

विनोदनायक ४८०
 विनोद राजनाराय ४८०
 विंटरनिष्ठ १, २७२, ५२९
 विद्वलयत, (विद्वानाभ्यां दृष्टरदार)
 १४८, १४९
 विद्वत् २५५
 विद्याधर ३६
 विद्यानाथ ४१९
 विद्याभूषण ३०
 विद्याधरशास्त्री ११७
 विनायकमठ ६२
 विमलप्रसाद चट्टिहा ५२८
 विश्वरूपेन २७
 विश्वरूपशास्त्री २७२, २८३
 विश्वम्भरनाथ शर्मा २७८
 विश्वनाथ ३१, ९७, १८७, १९५
 ४४८
 विश्वनाथ चक्रवर्ति ४४५
 विश्वनाथ नारायण ५३
 विश्वनाथ घाचस्पति १८०
 विश्वनाथशास्त्री ३४५
 विश्वनाथ मिद्वान्त पञ्चानन ४५१
 विश्वनाथसिंह घागेण १९६, ३८५
 विश्वेश्वर १०५, ११६, ११८
 ४५३, ४५४
 विश्वेश्वर आचार्य ४४८
 विश्वेश्वर कवि १७९, १८७, ३२२
 विश्वेश्वरनाथ रेवृ २१४
 विश्वेश्वर सिद्धान्तशिरोमणि २१५
 विश्वेश्वरानन्द २८२
 विष्णुशक्त १४३
 विष्णुदास १४३, ४७६, ४८१
 वीरकर, ए. भा. २८२
 वीररानन २६, १४३, १६९, १८१

वृन्दावनदास ३१
 वृन्दावन दुबल ३३, ३४
 वेकट (चक्रोत्सन्देशकार) १४१
 वेकटकवि ८१
 वेकटकृष्ण २५
 वेकटकृष्णशास्त्री, एन्. एम्. २१३
 वेकटदेव २४
 वेकटनाथ ११७
 वेकटनाथाचार्य ६२, ३०५
 वेकटआषा नायक १९६, ३८५
 वेकटमल्ली २६, ३८६
 वेकटरत्नम् पन्तलू २१४
 वेकटरमण १२९
 वेकटरमण कवि १३०
 वेकटराण, के. एम्. २५३
 वेकटरमणाचार्य ११, १३३, २१५,
 २१९, २३५, २४९, २५६,
 २५९, २६४
 वेकटरामाचार्य १८१
 वेकटरामशास्त्री ११४
 वेकटराम नरसिंहाचार्य १९३
 वेकटरामशास्त्री, आ. एम्. २१३
 वेकटरामशास्त्री, एम्. २३७
 वेकटरद १७९
 वेकटकृष्ण यज्वा ३२
 वेकट मुञ्जा ३३, ९१
 वेकटमुद्राण्य १८०
 वेकट सती ३४
 वेकटाचल अभ्या १८२
 वेकटाचल शास्त्री २१२
 वेकटाचार्य २८, १४१, ३४८
 वेकटाचार्य चक्रवर्ति ९१
 वेकटापरी ६८, ७७, ७८, ८०,
 ९१, १४६

वक्त्रेश २५, २७, ३१
 वेष्टेश (भोसलधशावलीचम्पूकार)
 ८९
 वेंकटेश (हससदेशकार) १४१
 वेंकटेश (विष्णुतात्वनिर्णयकार) ४४४
 वेंकटेश्वर १८६, ३०५
 वक्त्ररमा २६
 वेणीदत्त ३१
 वेदजवि १९२
 वेदगर्भ पद्मनाभाचार्य ४४४
 घनमणि ४७९
 वेयर १, २७३, ५२९
 घनन धीरव्रह्मम् ४७५
 वेरियर, पी. एम्. ८४३
 वेल्लण्णर, वि. भि. ११४, २४२,
 ५०४
 वेल्लण्णर, ह. डा. २७३
 वैकुण्ठ पट्टनायक ४८०
 वैजनाथ शर्मा ३०८
 वैजयन्ती ४१२
 वैशनाथ ५०७
 यद्यगोपायशास्त्री ५१९
 वद्यमणि १९५
 यशोदर ३१९
 यदीधर शर्मा १७
 व्यक्त्रमणाचार्य, मेडपल्ली ९, १४
 व्यक्त्रश नेधुव ९६
 त्यास, अग्निनादत्त ५०, १०१, २८६
 त्यास, कालुराम ३०८
 नटनाथ १४३, १४७
 ब्रह्मनाथशास्त्री ६२
 मञ्जोहन २८३
 मञ्जराज ११९
 मञ्जला ११६

ब्रजवासीदास ५००
 हिटने ५२९
 शकर ४४०, ४४८
 शकर कवि ३४
 शनरन् २७४
 शकर नारायण ३१
 शनरभट्ट ४३४
 शकरलाल ३७, १८४
 शनराचार्य (कृष्णविजयनर) ३१
 शस्त्रानन्द ४३
 शम्भुसालिदास २७
 शची राकतराय ४८०
 शठगोपाचार्य १७७
 शठगोपाचार्य २७
 शठगोपसामानुज १६९
 शर्मा, ए. एन. ३०६
 शर्मा, शुद्धयालु ३०६
 शर्मा, डी. एम्. ५११
 शर्मा, रामनिवास ३१०
 शरन्वन्ध्र ४८०
 शहाजी (चन्द्रशेखरविलासकार)
 १७९, ३८५
 शास्त्रेगान ५७, ४३७
 शास्त्री कृष्णगरी ४३७
 शानभाष ४४०
 शार्ङ्गदेव १९६
 शालग्रामशास्त्री ३२५
 शालिभद्र भारतेश्वर ४७४
 शास्त्री, एल्. बी. १८९, ३२९
 शास्त्री, के. एल्. व्ही. २१३, ५०९
 शास्त्री, न. डा. ३०४
 शास्त्री, पी. पी. एम्. ०१३, २०४
 शाह, यू. पी. ५०५

शाहुराजे ५००	शंकरभट्ट ४७९
शिग्रैयमार ३१	शम्भुनाथ शास्त्री ३०६
शितिकण्ठ २७	श्यामसुमार आचार्य २१२
शिरे शिवरामशास्त्री २७८	श्यामनन्दन शास्त्री ३०८
शिव ४४०	श्यामशास्त्री २१२, २१५, २५५
शिवसुमार शास्त्री ५५	श्यामसुन्दरदास २७६
शिवचन्द्र गुर्द २७४	श्रद्धा १
शिवनाथ ४४८	श्रीकण्ठसवि १६
शिवनारायणशास्त्री ४३४	श्रीकण्ठल्ला ६७९, ४८८
शिवराम २६, ३३	श्रीकृष्ण न्यायालयार ४५१
शिवरामशास्त्री (शनावधानी) ६३	श्रीकृष्णराम शर्मा ३०२
शिवशंकर ४५३	श्रीकृष्णसिंह ५२८
शुक् ५२४	श्रीगोपाल १३०
शुक्ल, कुत्रेनाथ २९०	श्रीधर २८, ४३८, ६७८, ५०३
शुक्ल, रमाकान्त ३०५	श्रीधरप्रसाद पन्त ३०९
शुक्ल, निरानाथ ४३२	श्रीधर भट्टाचार्य ६२
शुक्ल, हरिरामशास्त्री ४२१	श्रीधर निरालम्कार ३६
शुक्लेश्वर १९३	श्रीधर चक्रेश ५२, ९६, ११७, ११९, १९६
शुगारनिष्ठ काव्ये व कवि १०३	श्रीधररामाजी ३०
शेण्डे, गणेशशास्त्री ३०३	श्रीनिवास २६, ४४
शेण्डे, ड. बा. ३०५	श्रीनिवास (सुगमचरितकार) ३१
शेले ४८६	श्रीनिवास (तुम्हारा जपमाचोडयकार) ५४
शेवडे व. अ. ७६, ३०३	श्रीनिवास (श्रीनिवास-चम्पूकार) ९०
शेवाळकर ४५	श्रीनिवास (शाहरानाटपदीकार) ९७
शेषसवि २६, ८८	श्रीनिवास (वराहचम्पूकार) ८५
शेषगिरिशास्त्री २७४	श्रीनिवास (आनन्दरगचम्पूकार) ८९
शेष दीक्षित ३०	श्रीनिवास (अलङ्कारसंग्रहकार) १७१
शेषाचल कवि ७१, ९६	श्रीनिवास-अनन्तभट्ट २९९
शेषाचार्य ४४	श्रीनिवास कवि (भूराहविजयकार) ३४
शेषनाथे-ग्रन्थ व लेखक ३३-३४	श्रीनिवास ५०७
शेषचम्पू ग्रंथ व लेखक ८६	
शंकर कुरुष ४७९	
शंकर देव ४७६, ४८१	
शंकरनारायण ५०७	

श्रीनिवासभट्ट १०६
 श्रीनिवास, रथ २८
 श्रीनिवास, राघवन् २१३
 श्रीनिवास, रामानुज ९०
 श्रीनिवासशास्त्री (शारदाशतवकार)
 १२०
 श्रीनिवासशास्त्री (ब्रह्मविद्या संपादक)
 १८२
 श्रीनिवासाचार्य २३६
 श्रीनिवासाचार्य (कृष्णाम्बुदयकार)
 २९
 श्रीनिवासाचार्य (आङ्ग्लभ्रमणी-युद्ध
 विवरणकार) ६४
 श्रीनिवासाचार्य (उत्तमनारायणायसी
 रत्नमालिकाकार) ६५
 श्रीनिवासाचार्य (मयूरसन्देशकार)
 १४२
 श्रीनिवासाचार्य (शृङ्गारतरङ्गिणीभाण
 लेखक) १८५
 श्रीनिवासशास्त्री वेमूर्ति ६३
 श्रुतिकान्त २११
 श्रीपति गोविंद २८
 श्रीराम ४४८
 श्रीरामचन्द्र १८४
 श्रीरामशास्त्री ४५
 श्रीरामनाथ नन्ड ४९७
 श्रीरङ्गम् श्रीनिवासराय ४७९
 श्रीवर २१६, २४४, ५०४
 श्रीशैल १८०
 श्रीशैल तानाचार्य २१६, २३८, ३०१
 सङ्गतीति ४४, ४६, १७२
 सत्तारामशास्त्री १७५
 सच्चिदानन्द २८

सच्चिदानन्द सरस्वती, (वायू,
 सुव्यास) २१४
 उत्पन्नारायण कविरत्न ५००
 सत्यव्रत शर्मा १२७, ३०८
 सत्यव्रतशास्त्री १७५, ३०८
 सदाजी ९८
 सदाश्वर १२०
 सदानन्द २९, ३०, ४३
 सदाशिव मरती ७५, ४३९
 सनातन १७०, १७१
 सद्भिधानम् सूर्यनारायणशास्त्री ३११
 संस्कृतभवितव्यम् मधील काव्य व
 कवि याची सूची १३३
 संस्कृतभवितव्यम् मधील निमेष लेखन
 नामावली २९६, २९७, २९८,
 २९९, ३००, ३०१
 स. भ. चरित्रात्मक लेखकांची सूची
 ३०२
 स. भ. मधील लघुकाव्ये लेखक सूची
 ३०३, ३०४, ३०५
 संस्कृत शब्दसोपाची नामावली २७८
 संस्कृतलेखनातील प्रमुख
 गद्यलेखकांची नामावली २९१
 संस्कृतलेखनाकर-लेखक सूची ३०६,
 ३०७
 सङ्गकुमार आचार्य ३०४
 सम्पूर्णानन्द २१५
 सम्भाजी ९५, ४५९
 सम्पन्नार्थ ३९
 सर अतरगिह ४८०
 सरनार्क, शम्भू रावजी ९
 सरदे, दि. सी. ५०५
 सरस्वती १४१
 सहजानन्द ४७५

सहस्रजुद्धे १४२, १८७, ३२१

३२४

साकुरीकर, डी. टी. २४२

सानडे, ग. रा. ३०३, ३०४

सातवळेकर, श्री. दा. २८२, २९७,

५२३

सामतसिंहर ४७७

सायगाचार्य (सुभाषितमुधानिधिकार)

१४७

सारळादास ४७४, ४७८, ४८१

सारस्वती सुपमतेल प्रमुख लेख

२९०, २९१

खारकर (स्वातन्त्र्यवीर) ४७९,

साहित्यभोग ९६

सिद्धान्तवागीश १८८

मियारामशरण शुभ ४८०

मिस्टर माल्याल ४१३

सीतादेवी १८९, ५०९

सीतारामशास्त्री ४४, ९२

सीतारामाचार्य ३०९

सुकुमार २७

सुदर्शनपति ५७२

सुधीन्द्रवीर्य ७५

सुधीन्द्रयति ३८५

सुधीन्द्रयोगी ४३९

सुंदरदास ४७५

सुन्दरेश शर्मा ५०३, ५०९

सुन्दरदेव ५८, १४७, १९३

सुन्दरवल्ली ८२, ४१३

सुन्दरवीरराय १८०, १८१

सुन्दरसेन ३३

सुन्दरराज्याचार्य १८१

सुन्दराचार्य १२०, १९६

सुन्दरी ३८८

सुन्दरेश्वर १२७

सुनीतिजुमार चॅटर्जी ५२८

सुशालचन्द्राचार्य ३०

सुब्यारामशास्त्री ३१०

सुप्रहण्यसूरी ११८, १९६

सुप्रहण्यमारती ४७९

सुमद्रदेवी २९७, २९८

सुभाषित सग्रहाची नामामाली १४६,

१४७

सुमतीन्द्र ९७

सुमित्रानन्दन पन्त ४८०

सुरेन्द्रमोहन १८९, ३२९, ५०९

सुरेन्द्रमोहन पन्थवीर्य १८९, ५०९

सूदास ४७५, ४८१

सूर्यनारायण ३५, ८१

सूर्यनारायणाश्वरी २६

सेनुमाधव ४४

सोमेध्वर ५२५

सोण्टीभद्राडि रामरायामी १८६

सोमनाथ ११८, ४४१

सोमल्यार, स. गो. २९६

सोमशेखर ८४

सोवनी ५१

सण्ठर्णानन्द ५२८

सेन्ट्रल नरी ५२१

स्त्रीकन संहर ४८५

स्तीन २७५

हळारे, गुण्डेराव ३०६

हरदत्त ७०

हरदास, मालशाम्नी २९८

हरप्रसादशास्त्री २७२

हरमट्टशास्त्री २७५

हरमोहन ४४८

हसयोगी १४३

हयराज २८२	हिलेकर, पु. स. ४४३
हरि कवि ९५	हीरालालशास्त्री २७४
हरिकृष्ण ४५३	हीरासिंह टट ४८०
हरिदास न्यायालकर ४५९	हुपरीकर, ग. श्री. ५१३
हरिनाथ २७, ४३३	इंदयराम ५००
हरिराम ४४८	हृषीकेश भट्टाचार्य ४९५
हरिराम (तर्जवागीश) ४५०	हृषीकेशशास्त्री २७४
हरिराम (तर्जसिद्धान्त) ४४८	हेगेल ४८६
हरिश्चन्द्र ४५३	हेन्री व्ही. १
हरिश्चक्र १९५	हेनरे, ए. आर्. १८९, ५०८
हल्डज २७४	हेमचन्द्र गोस्वामी ४८०
हयस्कर, श्रीपादशास्त्री ८, ४४, ५१, ४४६, ४४७	हेमचन्द्र नावआ ४८०
हॉपकिन्स ४८५	हेमचन्द्र राय ५३
हार्ले अल्ब्रीश्ट ५१५	हेमसरस्वती ४७४
हितहरिवंश गोस्वामी ३०	हेमचन्द्राचार्य ३६
	होसर, हनुमन्ताचार्य २९६